

Sosyal Bilimler
Enstitüsü

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN-I KERİM'DE
İDEAL DEVLET ADAMI KARAKTERİSTİĞİ

Doktora Tezi

YUSUF AKGÜN

İSTANBUL, 2023

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN-I KERİM'DE İDEAL DEVLET ADAMI KARAKTERİSTİĞİ

Doktora Tezi

YUSUF AKGÜN

Danışman: PROF.DR. MURAT SÜLÜN

İSTANBUL, 2023

ÖZET

KUR'ÂN-I KERİM'DE İDEAL DEVLET ADAMI KARAKTERİSTİĞİ

Hayat nizamı olarak gönderilmiş olan Kur'ân, insanın iki dünya saadetine kavuşmasını ister. İnsanoğlu varoluşundan günümüze kadar hem bireysel hem de toplumsal bakımdan mutluluk ve huzur arayışı içinde olmuştur. Ancak bu arayış tarih boyunca ilâhî hakikatlere yöneliş şeklinde tezahür ettiği gibi, çoğu kez batıla sapma biçiminde de kendini göstermiştir. İşte bu süreçte Yüce Allah, ilâhî hakikatlere çağıran davetçi peygamberleri ve kitaplarını göndererek insanoğluna hakiki saadetin yolunu göstermiştir. Bilindiği üzere, topluluk halinde yaşayan insanların mutluluğunu sağlayacak, problemleri çözecek, aynı ülkü ve amaçta onları bir arada tutacak önemli unsurlar arasında devlet adamları gelmektedir. Kur'ân'da işaret edildiği veçhile, hem peygamberler hem de üstün meziyet sahibi şahsiyetler arasından kamu görevini yürüten "ideal" diye tanımladığımız kimselerden bahsedilmekte, onların karakteristiği ve icraatları üzerinden mesajlar verilmektedir. Bu sebeple, toplumun kamusal vazifeleri icra edecek kimseleri seçmede hassasiyet göstermesi ve ilâhî kriterleri dikkate alması önem arz etmektedir. Bu çalışma sözcük ve kavramlar yoluyla Kur'ân tarafından talep edilen (matlûb/övülen) ve reddedilen (merdûd/yerilen) devlet adamı tipolojisini konu edinmiş, bazı örneklem kıyaslamalar ile toplumun devlet adamı tercihine bağlı olarak karşılaşacağı müspet ve menfi akıbeti gözler önüne sermeyi hedeflemiştir. Çalışmamız Kur'ân tarafından talep edilen (matlûb/övülen) ve reddedilen (merdûd/yerilen) devlet adamı tipolojisini âyetler ve tefsirleri ile Kur'ân kavramları üzerinden tespit etmeyi konu edinmiş, bazı kıyaslamalar ile toplumun devlet adamı seçimine dayalı olarak karşılaşacağı müspet ve menfi akıbeti göstermeyi amaç edinmiştir. Kendi alanının haricinde çok sayıda ilmi disiplinin verilerinden ve düşünürlerin görüşlerinden de yararlanan bu istikşâfî çalışma, mahiyeti itibariyle konulu tefsir türünün bir örneğidir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Devlet, İdeal Devlet Adamı, Karakter, Siyaset.

ABSTRACT

THE CHARACTERISTICS OF IDEAL STATESMAN ACCORDING TO HOLY QURAN

The Qur'ân, which was sent as the order of life, wants individuals to attain the happiness of two worlds. Mankind has been in the pursuit of happiness and peace, both individually and socially, from its existence to the present. However, as this search manifests itself in the way of turning to divine truths throughout history, often manifested itself in the form of deviation from imposture. In this process, Almighty Allah, by sending the summoner prophets and their books to mankind, has shown the path of true happiness. As it is known, it will ensure the happiness of people living in groups and solve their problem, an important element that will solve the problem and keep them together with the same ideal and purpose is the state administration and the statesmen. As indicated in the Qur'an, both the prophets and the gifted people who we define as “ideal” among personalities who carry out public duties, messages are given through their characteristics and actions. For this reason, the public being sensitive in the selection of people who will perform the duties and examining the divine criteria shows a great importance. This study is demanded by the Qur'an through conceptual and semantic analysis is the subject the typology of statesman who is requested (praised) and rejected (vilified), some samples are intended to be displayed with comparisons, the positive and negative outcomes that the society will face depending on the statesman's preference. Here, our study is about determining the typology of statesman demanded (matlub/praised) and rejected (merdûd/villain) by the Qur'an through verses and interpretations and the concepts of the Qur'an, with some sample comparisons and the positive and negative results that society will encounter based on the choice of statesman. This exploratory study, which also benefits from the data of many scientific disciplines and the views of thinkers apart from its own field, is an example of thematic tafsir type in terms of its nature.

Keywords: Qur'an, State, Ideal Statesman, Character, Politics.

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **i**
ABSTRACT ..... **ii**
İÇİNDEKİLER ..... **ii**
KISALTMALAR ..... **ii**

GİRİŞ **1**
A. Konu, Önem ve Amaç 1
B. İddia ve Varsayımlar 2
C. Kapsam ve Sınırlılıklar 3
D. Yöntem 4
E. İlgili Kaynaklar ve Literatüre Katkı 4

BİRİNCİ BÖLÜM
KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Devlet Başkanı 10
1.1.1. İmâm (أَئِمَّةٌ - إمَام) 10
1.1.2. Halife (خَلَائِف- خُلَفَاء- خَلِيفة) 12
1.1.3. Ülü'l-emr (أُولُو الْأَمْر) 15
1.1.4. Melik (مُلُوك- مَلِكٌ) 17
1.1.5. Sultân (سُلْطَا ن) 18
1.2. Başkan Yardımcısı 20
1.2.1. el-Azîz (أَعِزَّةٌ- اَعَزّ - الْعَزِيزُ) 20
1.2.2. Vezîr-Yardımcı/rid' (دْرِ ء- وَزِيرٌ) 21
1.2.3. Vekil (وَكِيلٌ) 22
1.3. Diğer Kavramlar 23
1.3.1. Ekâbir-Küberâ (كُبَرَاءُ - أَكَابِرُ) 23
1.3.2. Seyyid (سَا د ة- سَيِّد) 24
1.3.3. Cebbâr (جَبَّا ر ين - جَبَّا ر) 25

İKİNCİ BÖLÜM
DEVLET ADAMININ FİZİKSEL, ZİHİNSEL VE MESLEKİ UYGUNLUK NİTELİKLERİ

2.1. Fiziksel Nitelikler 27
2.1.1. Bedenî Kemâl 27
2.1.2. Cinsiyet 33
2.2. Zihinsel/Ruhsal Nitelikler 39
2.2.1. Güçlü Zihnî Muhakeme, Basiret ve Feraset 40
2.2.2. İlim ve Hikmet 51
2.2.3. Azim ve Güçlü İrade (Cesaret) 54
2.2.4. Ülfet-Ünsiyet Ehli Olmak 64
2.2.5. İlahi İlkeler Uğrunda Gayretlilik 66
2.3. Ehliyet, Liyakat ve Tecrübe Yönünden Nitelikler 69
2.3.1. Kamu Görevine Liyakat ve Tecrübe 69
2.3.2. İleri Görüşlülük ve Dönüştürücülük 76
2.3.3. İletişim (Hitabet) ve Temsil Vasfı 81
2.3.4. Soyca Temiz ve Tanınmış Olmak 90

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İTİKADÎ, AHLAKÎ VE AMELÎ NİTELİKLER

3.1. İ'tikadî Nitelikler 95
3.1.1. İman 95
3.1.2. Salâbet-i Diniyye (dinî duyarlılık/manevi kuvvet) 110
3.1.2.1. Hakikatlere Gönlün Açık Olması 110
3.1.2.2. Kalp ve Duyuları Arızalı Olmamak 114
3.1.2.3. Tevekkül Sahibi Olmak 116
3.2. Ahlakî Nitelikler 125
3.2.1. Nefse Hakim Olma Durumu 125
3.2.1.1. Takvâ 125
3.2.1.2. Zühd ve Kanaat 131
3.2.1.3. İffet (Haya) ve Edep Sahibi Olmak 144
3.2.2. Samimiyet, Sadakat ve Erdemlilik Durumu 149
3.2.2.1. İhlas ve Hüsnüniyet 149
3.2.2.2. Dürüstlük ve İstikamet 155
3.2.2.3. Vefa ve Kadirşinaslık 161
3.2.2.4. İyiliksever olma / Islah Edicilik (Uzlaştırıcılık) 170

3.2.2.5. Cömertlik /Fedakarlık 181
3.2.2.6. Halktan Kopuk Olmamak 189
3.2.3. Dengeyi Muhafaza ve Tahammül Durumu 198
3.2.3.1. İ'tidal ve Denge 198
3.2.3.2. Tevâzu ve Ağırbaşlılık 209
3.2.3.3. Merhamet ve Hoşgörü 221
3.2.3.4. Sabır, Dirençve İhtiyat 232
3.3. Amelî Nitelikler 241
3.3.1. İlahi İlkelere Göre Davranmak/İtaat 241
3.3.2. Genel Olarak İtaatsizlik 253
3.3.2.1. Kendi Dışındaki Otoritelere Ters Düşmek 253
3.3.2.2. Münakaşa ve Muhalefet 254
3.3.2.3. İnatçılık ve Azgınlık Boyutunda İtaatsizlik 257
3.3.2.4. Fiziki Mukavemet / Düşmanlık Tarzında İtaatsizlik 259
3.3.2.5. Taklit ve Taassup Kaynaklı İtaatsizlik 260

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
DEVLET ADAMININ HAK VE YETKİLERİ
GÖREV VE SORUMLULUKLARI

4.1. Devlet Adamının Hakları 263
4.1.1. İtaat Hakkı 263
4.1.2. Yardımcılarını Belirleme Hakkı 263
4.1.3. Samimiyet ve Sadakatle Yardım Edilme Hakkı 264
4.1.4. İstifa ve Görevden Feragat Hakkı 265
4.2. Devlet Adamının Yetkileri 266
4.2.1. Son Sözü Söyleme Yetkisi 266
4.2.2. Yürütme/Atama Yetkisi 266
4.2.3. Yasama ve Yargı Yetkisi 267
4.2.4. Yetki Paylaşımı ve Vekâlet Yetkisi 267
4.2.5. Dış Politikayı Belirleme Yetkisi 267
4.2.6. Denetim Yetkisi 267
4.2.7. Bütçe Tasarrufu Yetkisi 267
4.2.8. Danışma Meclisini Toplama Yetkisi 267
4.3. Devlet Adamının Görevleri/ Sorumlulukları 268
4.3.1. Devlet Adamının Hukukî Görevleri/Sorumlulukları 268
4.3.1.1. Âdil Olmak 268
4.3.1.2. Sosyo-Ekonomik Standartları Sağlamak 276

4.3.1.3. Kamu Yararına Önem Vermek 286
4.3.1.4. Hesap Verebilirlik 294
4.3.2. Devlet Adamının İdârî-İctimâî Görevleri/Sorumlulukları 300
4.3.2.1. Kamu Güvenliğini ve Sınır Emniyetini Sağlamak 300
4.3.2.2. Birliği Sağlamak 316
4.3.2.3. Kanun Önünde Eşitliği Sağlamak/Çoğulculuğu Tesis Etmek 321
4.3.2.4. İstişare ve Ekip Çalışmasına Önem Vermek 326
4.3.2.5. Liyakati Önemsemek ve Yakınlara Ayrıcalık Tanımamak 335
4.3.2.6. İç ve Dış İlişkilerde Kur'ân'ın Dostluk ve Düşmanlık İlkelerini Esas Almak 341
4.3.3. İtikadi Görevleri/Sorumlulukları 351
4.3.3.1. Tevhidi Tesis Etmek 351
4.3.3.2. Emir bi'l Ma'rûf-Nehiy ani'l-Münker 352
4.3.4. İlmî-Kültürel Görevleri/Sorumlulukları 356
İlim, Sanat ve Vakıf Çalışmalarına Değer Vermek 356
SONUÇ 360
BİBLİYOGRAFYA 364

KISALTMALAR

a.g.e.	**:**	Adı geçen eser
a.g.m.	**:**	Adı geçen makale
b.	**:**	Bin
Bk.	**:**	Bakınız
Bs.	**:**	Basım
C.	**:**	Cilt
çev.	**:**	Çeviren
der.	**:**	Derleyen
DİA	**:**	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	**:**	Editör
haz.	**:**	Hazırlayan
İFAV	**:**	İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	**:**	İslam Araştırmaları Merkezi
mad.	**:**	Maddesi
nşr.	**:**	Neşreden
ö.	**:**	Ölüm
s.	**:**	Sayfa
S.	**:**	Sayı
sad.	:	Sadeleştiren
ss.	**:**	Sayfa aralığı
TDK	**:**	Türk Dil Kurumu
TDV	**:**	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	**:**	Tahkik eden
thr.	**:**	Tahriç eden
trc.	**:**	Tercüme eden
tsh.	**:**	Tashih eden
t.y.	**:**	Tarihsiz
vb.	**:**	Ve benzeri
vd.	**:**	Ve diğerleri
y.y.	**:**	Basım yeri yok
YY.	**:**	Yüzyıl

GİRİŞ

A. Konu, Önem ve Amaç

Çalışmanın konusu, Kur'ân-ı Kerim âyetleri ve tefsirleri çerçevesinde "ideal devlet adamı" karakteristiğinin tespitidir. Kur'ân bütünlüğünün dikkate alınması ve âyetlerin derinlemesine araştırılması üzerinden gerçekleştirilen bu çalışma, mümkün olduğunca nüzul sebeplerini göz önünde bulundurması, devlet adamı nitelikleriyle ilişkili âyetleri bir araya getirmesi ve sahih hadisler ile düşünürlerin görüşleri ile desteklenmesi bakımından konulu tefsire bir örnektir. Esasen bu mevzu İslamî ilimlerde "İmâmet" ve "hilafet" hususuna ilişkin muhteva kapsamında ele alınmakta, özellikle İslam hukuku ve felsefesi, kelam ve ahlak ilimlerinde konu yapılmakta, daha çok halifenin veya üst düzey devlet görevlilerinin nitelikleri ile görevleri kapsamındaki bahislerde yer almaktadır. Ayrıca siyasetname kitaplarında da ideal devlet adamının özelliklerine yer verilmekte, tarihsel şahsiyetler üzerinden siyasi nasihatler yapılmaktadır.

Bu çalışma, Kur'ân'ın bütünü dikkate alınarak yapılması, müsbet-menfî tüm siyaset adamlarının karakterini ve yönetim davranışlarını Kur'ân âyet ve tefsirleri ile kavramları üzerinden tahlil etmesi itibariyle alanına farklı bir bakış açısı sunma gayretinde olan bir araştırmadır. Tefsirle ilgili çalışmalarda daha çok tikel şahıslar bağlamında (Kur'ân Işığında Zülkarneyn Kıssası gibi) devlet adamlığı ve yönetim tutumları konu edilirken, bu araştırma Kur'ân'ın tüm yönetici şahsiyetleri üzerinden analizler yaparak sonuca ulaşmaya çalışmıştır. Ayrıca benzeri çalışmalarda devlet adamlarının vasıfları mahdut kriterlerle ortaya konarken, burada kriterler her yönüyle ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu araştırma, Kur'ân âyetleri ve kavramlarının tamamı dikkate alınarak İslam siyaset ilkeleri ve felsefesini açıklamaya çalışması yönüyle de kendi sahasında gerçekleştirilen özgün bir çalışmadır. Bu hususiyeti ile literatüre katkı sağlayabilecek bir mahiyettedir. Çalışmada yürütülen istikşâfî çabalar sonucu elde edilen bulgular ve ortaya konan kriterler, Kur'ân araştırmacılarına çok yönlü veriye ulaşma imkanı sunmaktadır. Kur'ân merkezli bu araştırma konulu tefsir çalışması olması hasebiyle muhtelif disiplinlerden (hadis, tarih, siyaset, felsefe, sosyoloji, psikoloji, vd.) de yararlanmış, "ideal devlet adamı karakteristiği" ve yönetim davranışlarına ilişkin tespitlerin değerlendirilmesi ile kapsayıcı bir sunum gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu yönüyle de günümüzde ümmetin içinde olduğu "yönetimde liyakat" arayışlarına bir projeksiyon yapmaktadır.

Bu çalışmada amacımız, Kur'ân âyetlerinin delaleti ve tefsirlerdeki değerlendirmeler üzerinden "ideal devlet adamı vasıfları"nı tüm yönleriyle ortaya koymak ve toplum fertlerini seçecekleri kamu görevlileri konusunda bilinçlendirmektir. Bu amaçla devlet adamı niteliklerinin âyetlerde hangi sözcüklerle, ne anlamda geçtikleri tahlil edilmiş, tefsirlerde yer alan değerlendirmeler üzerinden Kur'ân'ın talep ettiği/övdüğü "ideal devlet adamı" tipolojisi oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada "eşyanın zıddı ile kâim olması" ilkesinden hareketle, olumsuz karakterdeki devlet adamlığına işaret eden âyet ve kavramlar Kur'ân bütünlüğünde tahlil edilmiş, ilgili âyetler ışığında "ideal idareci" örneklerine yer verildiği gibi, Kuran'ın eleştirdiği isimlere de yer verilerek ilâhî kitabımızın "mesânî" özelliğinin yansıtılması gözetilmiştir. Binaenaleyh bu çalışmamız kamu görevlilerinin, seçme ve atama yetkisini haiz kimselerin ve meraklı araştırmacıların, "ideal devlet adamlığı" konusunda kapsamlı bir araştırmanın sonuçlarına ulaşma imkanı sunmaktadır.

Bu araştırma, Kur'ân'da işaret edilen devlet adamları ve yönetim tarzları üzerinden "ideal devlet adamı" olmanın hangi kriterlerle gerçekleşeceğini Kur'ân bütünlüğü ve müfessirlerin görüşleri etrafında izaha çalışır. Zaten kamu görevlisinin iki dünya saadetini kazanması Kur'ân'ı referans almasına, İslam toplumlarının siyasi açmazlardan kurtulması da buna bağlı değil midir? İslam tarihi boyunca kamusal görevler kimileri tarafından "Hakk'a hizmet faaliyeti" düşüncesiyle deruhte edilmişken, kimileri de şan-şöhret ve çıkar amacıyla bu ağır sorumluluğa talip olmuşlardır. Onların bu düşünceleri yönetime geldiklerinde icraatlarına yansımış, arzu ve niyetleri açığa çıkmıştır. Bilindiği üzere, devlet görevlilerinin niyet ve tutumları toplum nezdinde son derece önemlidir. Devlet adamları toplumun aynası ve rol-modeli mesabesindedir. Bu bağlamdaki bir atasözünde,*"Baş nereye giderse, ayaklar da oraya gider"* denilmiştir. Esasen bu çalışma, Kur'ân'da zikredilen iyi ve kötü devlet adamları örnekliği üzerinden toplumların uyarıldığını ve beşeriyetin ıslaha çalışıldığını Kur'ân diliyle göstermeye çalışmaktadır.

İdeal devlet adamlığı ve yönetim tarzının yaşandığı asra "Saadet Asrı" denilmiştir. Hz. Peygamber bu ideal yönetimin sağlıklı devam ettirilmesi ve ümmetin Kur'ân'ı referans alarak "en ideal olanı" bulması amacıyla kendisinden sonra halefine dahi işaret etmemiş, Kur'ân ilkelerine uyan sahabe kamusal işlerini Kur'ân'ın liyakat ve şûrâ esasına göre yürütmüştür. Bu doğrultuda "ideal olmayanlara" (liyakatsizlere) kamu hizmetleri tevdi edilmemeye dikkat edilmiştir. O kutlu dönemden sonra İslam ümmeti içinde siyasi zafiyetler ve fitne baş göstermiş, *"Görev talep edilmez, verilir."* ilkesini hiçe sayan liyakatsiz idareciler Kur'ân'ın yönetim ilkelerini terk edip keyfi tasarruflara yönelmişlerdir. Râşid halifelerden sonra devlet adamlarının seçiminde genel olarak ilahî kriterlere yeterince uyulmamış, kamusal vazifeler politik hâkimiyet zemini olarak görülmüş, bunun sonucu olarak kifâyetsiz muhterisler kamu hizmetlerinde yer almaya başlamışlardır. Bu suretle yönetimde "idealizm" ve "hakkaniyet" in yerini "menfaat" ve "kuvvet" almış, İslam toplumlarında ciddi yönetim sorunları baş göstermiştir.Züht ve takvaya dayalı hizmetkâr anlayışın yerine maddi güce dayalı düzenler hakim olmuş, kamu görevlerinin ehil olmayan ellere geçmesi sebebiyle ümmet hukuku çiğnenmiştir. İşte bu çalışma, İslam dünyasının maruz kaldığı bu tür acı deneyimlerin yaşanmaması, toplumsal bilincin geliştirilmesi ve kamu adına görev yapanların ilâhî ilkelere duyarlılığının arttırılması amacıyla hazırlanmıştır.

B. İddia **ve Varsayımlar**

İnsana vahyedilen Kur'ân'ın insanlığın ihtiyaç duyduğu her konuya işaret etmiş olduğunu değerlendirdiğimizden, bu çalışma, Kur'ân'ın devlet adamlığı hususunda da keşfedilmesi gereken yönlerinin bulunduğu varsayımından hareketle hazırlanmıştır. Bunun için Kur'ân'da devlet adamı karakteristiğine ve yönetim tarzına işaret eden bütün âyet ve kavramlar/bulgular tespit ve tahlil edilmiş, Kur'ân'ın övdüğü devlet adamı karakteristiği ortaya konmuştur. Çalışmamız Kur'ân'da zikredilen devlet adamları ve toplum liderlerinin müsbet ve menfî vasıfları üzerinden devlet adamının ideal özelliklerinin çıkarılabileceği hipotezine dayanmaktadır. Burada önemli bir husus bulunmaktadır. Bölümlerde yer alan âyet ve kavramların tamamı devlet adamları ile ilgili olmasa da, Kur'ân'ın nüzul çağında veya öncesinde yaşayan mümin ve kafirlerin tutum ve davranışlarına işaret ettiğinden, bu kimselerin çoğunun da yönetici taifeden olmaları sebebiyle, ortak özelliklere sahip olduklarından aynı başlıklar altında zikredilmiştir.

C. Kapsam ve Sınırlılıklar

Konu kapsamında Kur'ân bütünlüğü içinde talep edilen/övülen (matlûb/memdûh) on bir devlet adamı ile bir o kadar merdûd/mezmûm devlet adamını incelenmiştir. Övülen devlet adamlarından altısı peygamber, ikisi kral, biri kraliçe, ikisi de müşâvirdir. Peygamberlerin üçü krallık yapmış olanlardandır. Kur'ân âyetleri ve tefsirleri ışığında incelediğimiz "ideal" devlet adamlarının başında Hz. Peygamber gelmektedir. Diğerleri ise şu şekildedir: Kudüs'te krallık yapmış olan Tâlût, Hz. Dâvûd, Hz. Süleyman ve onun müşâviri Âsâf b. Berahyâ; Mısır'da Hz. Yûsuf, Hz. Mûsa ve Hz. Harûn ile Firavun'un müşâviri (Harbîl/Hazkiyel); Zülkarneyn ve Sebe'(Yemen) melikesi Belkıs. Kur'ân âyetleri ve tefsirlerine göre çalışmamızda yer alan, toplumları kötü yöneten menfî karakterdeki şahsiyetler ise şu şekildedir: Nemrud, Firavun, Hâmân, Kârûn, Câlût, Ebrehe, Mekke'li müşrik liderler (Ebu Cehil, Velid b. Muğire, Ebu Leheb, vd.), münafık liderlerden Abdullah b. Ubeyy b.Selül ve Ahnes b. Şerîk.

Çalışmamızda genel tefsir kaynaklarının yanında, konunun ictimâi muhtevası sebebiyle alanındaki tefsirlere ve Kur'ân kavramlarına sık yer verdiğinden filolojik tefsirlere özellikle başvurulmuştur. Bu bağlamda, kamu idareciliği yapmış (Şeyhü'l-İslamlık, evkaf nazırlığı, rektörlük, daire başkanlığı gibi) veya İslamî hareket (teşkilat) liderliği icra etmiş ideolog müfessirlerden; İbn Atiyye, Ebussuud Efendi, Reşîd Rızâ, Elmalılı, A.Mustafa Merâğî, İbn Âşûr, Mevdûdî, İzzet Derveze, Said Havvâ, Muhammed Esed'in değerlendirmeleri çalışmaya yansıtılmaya çalışılmış, dil bakımından da İsfehânî, Zemahşerî, Ferrâ ve Zeccâc'ın kitaplarından sıkca istifade edilmiştir.

Araştırmamız Kur'ân merkezli konulu tefsir çalışmasının bir örneği olup, devlet adamı niteliklerinin kapsamlı olarak ele alınması sebebiyle çok sayıda ilmi disiplinin verisinden istifade etmiştir. Hadis, İslam hukuku, İslam tarihi ve felsefesi, ahlak ilmi, sosyoloji, psikoloji, liderlik ve siyaset bilimi bunlardan bazılarıdır. Bu çalışmada devlet adamlığının Kur'ân'da işaret edilen müspet yönlerinin yanında menfî özellikleri de dikkate alınmış, bölümlerde bu nitelikler mukayese edilerek sonuç değerlendirmesinde(tavsiyelerde) bulunulmuştur. Muhtelif ilim alanındaki düşünürlerin ve kamu görevi yapmış tecrübeli kimselerin kitaplarından da istifade edilen bu çalışma, araştırmacı kitlelerin ilgisini çekecek tarzda kapsayıcı bir görünüme kavuşturulmuştur. Ayrıca bu tezde Kur'ân'ın nazil olduğu dönemdeki Câhiliye toplumunun sosyo-politik durumu da incelenmiş, İslam öncesi ve sonrası hakkında yapılan analojik değerlendirmeler üzerinden günümüz devlet adamlarına çıkarsamalarda bulunulmuştur. Devlet adamlığına ilişkin kitaplarda ideal devlet adamı özellikleri genelde; bilgi, ahlâk, liyakat, siyasi yetenek gibi sınırlı sayıda meziyetle ele alınırken, bu araştırma "nitelikler" ve "sorumluluklar" bağlamında çok sayıda kriter ile (kırk civarı) ideal devlet adamının özelliklerini tespite çalışmış, tezin sonuç bölümünde de buna uygun bir "liyakat ölçeği" geliştirmiştir.

Bu çalışmada siyaset ilminde söz sahibi olan Doğu'lu ve Batı'lı ilim adamlarının, düşünür ve filozofların görüşlerinden yararlanılmış, ayrıca kadim kültürlerin bu alandaki zengin bilgi birikiminden de istifade edilerek okuyucu kitlesinin kapsamı genişletilmiştir. Bu bağlamda İlkçağ filozofları Platon (m.ö. 427-347) ve Aristo'nun (m.ö. 384-322) görüşlerine, Machiavelli, J. J. Russoue, Montgomary Watt gibi XX. YY. filozof, sosyolog ve hukukçuların siyaset ilmine dair değerlendirmelerine de müracaat edilmiş, kadim medeniyetlerde (Türk, Arap, Pers, Hind, Antik Yunan) hüküm sürmüş olan devlet adamlarının karakterleri ve siyaset yapma biçimlerine ilişkin anekdot, kıssa ve vecizelerden de iktibaslar yapılmıştır. Ayrıca müslüman devlet adamlarına yazılmış,

yönetim tutumlarına ve ıslahına dikkat çeken nâsihat türü eserlere de atıflarlar yapılmış; siyasetnâme, nasihatnâme ve mektup türünden örneklerle konuların daha iyi anlaşılmasına çalışılmıştır.

Araştırmamızda yeri geldikçe güncel siyaset terminolojisine de yer verilmiş,bu düzlemde bazı modern liderlik teorilerinden (davranışsal, karizmatik ve hizmetkar liderlik gibi) de iktizasınca istifade edilmiştir. Yine tefsir çalışmalarında pek karşılaşmadığımız, kamusal görevlerde tecrübe kazanmış kamu görevlilerin birikim ve değerlendirmeleri de çalışmaya aktarılmıştır. Bu bağlamda uzun yıllar mülkiye baş müfettişliği yapan Recep Muhlis Gür'ün "Liderin Kitabı" son derece müstefid olmuş, ayrıca tez konumuzun şahsıma tevdi edilmesine sebep olan okul yöneticiliğimiz ve otuz yılı aşkın kamu görevindeki gözlemlerimiz de çalışmanın güncele yansıtılmasına katkı sunmuştur.

Araştırmanın sınırlılıklarına gelince, esasen Kur'ân'da zikredilen bütün peygamberler toplumların rehberi/ yöneticileri olmasına rağmen, bu çalışmada sadece devlet yönetiminde söz sahibi olanlara, siyasi manada liderlik yapanlara yer verilmiştir. Yeri geldikçe hadis-i şeriflere müracaat edilmiş, ancak konunun sınırlılığı itibariyle hadis metinlerine ve şerhlerine yer verilememiş, bu alan hadis araştırmacılarına bırakılmıştır. Yine aynı sebepten el-Ahkâmü's-Sultâniyye'ler, İslam tarihi kaynakları, felsefe, din sosyolojisi ve diğer literatürden kifâyeti oranında istifade edilmiş, bu disiplinlerde konumuz benzeri yapılacak çalışmalar alan araştırmacılarına ayrılmıştır.Keza tefsir araştırmalarında sık karşılaşmadığımız kavramsal kişilik analizlerine de çalışmada kısmen yer verilmiş, fakat psikolojinin konusu olan bu saha da meraklı uzmanlarına bırakılmıştır. Sonuç olarak, sahasında bütüncül ve kavramsal yaklaşımı, parçacı yaklaşıma tercih eden bu çalışma benzerlerinin diğer ilmi araştırmalarda da denenmesini önermekteyiz.

D. Yöntem

Araştırmamız nitel bir çalışma olup; doküman incelemesi, belgesel gözlem (tarama) ve muhteva tahlili (content analysis) metotları kullanılarak, elde edilen verilerin anlaşılması ve karşılaştırmalı analizlerinin yapılıp açıklanması yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada kitap isimleri, yer, şahıs, vefat tarihleri gibi hususlarda DİA kullanımı esas alınmıştır. İlgili kaynaklara/literatüre aşağıdaki veri tabanlarından, akademik ve dijital platformlardan ulaşılmış ve müracaat edilmiştir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz: Yüksek Öğretim Kurulu Tez Merkezi, İSAM Kütüphanesi, Makaleler VT, Dokümantasyon VT, İlahiyat Makaleleri VT, İlahiyat Fakülteleri Tezler Katalogu, Dergi park, Proquest, https://www.academia.edu.tr, https://www.researchgate.net. Konunun araştırılması sürecinde çoğunlukla İSAM'ın (İslami Araştırmalar Merkezi) zengin kütüphanesinden yararlanılmış, belge taramasında şu ibarelere yer verilmiştir: Kur'ân'a göre ideal devlet adamı, Kur'ân ve devlet, İslam'a göre devlet adamlığı/liderlik, Yönetim ahlakı, Islam and management, Management ethics according to Quran. The characteristics of ideal statesman according to Holy Quran, Şahsiyyetü reculü'd-devle el-misâlîyye fi'l Qur'an (شخصيّة رجل الدّولة المِثاليّة في ا لـ قران).

E. İlgili Kaynaklar ve Literatüre Katkı

Bu hususta önce literatürün tarihsel süreci ve ideal devlet adamlığı konusunda öne çıkan görüşlerden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Devlet adamı vasıflarını işleyen ilk İslami eserler Hicri V. yy'dan sonra (m.X - XI. YY'da) te'lif edilmeye başlanmış ve literatüre girmiştir. Bu konuda Fârâbî (ö. 339/950) ve Maverdî'nin(ö. 450/1058) eserleri, ilim dünyasında en meşhur olanlarıdır. Her

ne kadar bu kitaplarda devlet adamı nitelikleri halife/devlet başkanı üzerinden değerlendirilse de, onun üstün vasıfları taşıdığı ön kabülü sebebiyle, ileri sürülen nitelikler konumuzla da yakından ilişkilidir. Bu nedenle Kur'ân ve hadis kaynaklarından sonra bu eserlerde öngörülen devlet adamı vasıfları çalışmamızda da incelenmiştir. Bu bağlamda İslam filozoflarından Fârâbî'nin devlet adamı için ileri sürdüğü on iki meziyet ile Abbasi döneminin hukuk alimi Mâverdî'nin zikrettiği yedi vasıf dikkatle tetkik edilmiştir. Süreçle ilgili bu kısa izahtan sonra araştırma konumuzla *"doğrudan ilgisi olan"* literatürü ve muhtevasını şu şekilde sıralamaktayız:

KİTAPLAR:

1. *"İslam'a Göre Devlet Adamı ve Alim"* (Abdülaziz Bedri) : İslam'a göre devlet adamı özelliklerini ve yönetim ilkelerini sınırlı sayıda Kur'ân âyetleri çerçevesinde ele alan bu kitap, Kur'ân kavramları ve müfessirlerin yorumlarından ziyade, öznel değerlendirmelere yer vermektedir.

2. *"İslâm'da İdare Nizamı / Kur'ân Devleti"* (Muhammed Abdullah): Kur'ân'da devlet adamı hususiyetlerinden ziyade, devletin kurumsal organları ve işleyişi, kamu görevlilerin sorumluluk, hak ve yetkilerinin anlatıldığı bu eserin özellikle son kısmında yer alan "me'haz" bölümünde önemli hukuki konulara yer verilmektedir (başkanlık ve parlementer sistem gibi). Ancak kitapta Kur'ân'a göre ideal devlet adamı özellikleri mahdut düzeyde âyet ve kavramlarla gösterilmiştir.

3.*"Kur'ân Devleti*" (Taha Abdulbâki Sürûr): Kur'ân devletinin oluşumunu, medeniyet tarihi, Câhiliye dönemi öncesi ve sonrası gelişmeler bağlamında tarihi perspektiften izaha çalışan bu kitap, sadece İslam'ın hukuk ve iktisat sisteminin kurumsal işleyişini ele almaktadır.Sözgelimi, hilafet, şûrâ, emniyet, ekonomik düzen, maslahahat, ictihat gibi.

4.*"es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye"*: İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve İbn Teymiyye'nin (ö.728/1328) İslam siyaset felsefesine ilişkin eserleridir.

5. *"Yönetici Peygamber Hz. Muhammed"* (Ahmet Özel): Hz. Peygamber'in üstün devlet adamlığı yönünü ele alan bir eserdir.

6.*"Kur'ân'da Siyasi kavramlar"* (Vecdi Akyüz): Kur'ân'da işaret edilen siyasi kavramları tanımlayarak âyet istidlalleri ile izah etmeye çalışan bir kitaptır.

7.*"Kur'ân'da Siyasi Düzenin Temel İlkeleri"* (Muhammet Yılmaz): İslam siyasetinin mahiyeti, ilkeleri, Kur'ân'da devlet, devlet başkanının (halifenin) nitelik ve görevleri gibi zengin muhtevaya ve âyet referanslarına sahip olan bu kitap, Kur'ân kavramlarına da odaklanan, menfi karakterdeki devlet adamının özeliklerinin de çalışıldığı araştırmamızdan bu yönleriyle ayrışmaktadır.

8.*"İslam'da Devlet Yönetimi, Lider Yöneticiler : Hz. Muhammed'in, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin Devlet Yönetimi ve Liderliği"*(Nihat Aytürk): İslam tarihi/siyer alanında telif edilen bu kitap, örnek liderlik özellikleri üzerinden günümüz siyasetine çıkarımlar yapmaktadır.

9. *el-Medînetü'l-fâzile* : Fârâbî'nin (ö. 339/950) İslam felsefesine dair telif ettiği bu eserin iki faslında /bölümünde, "ideal şehir" reisi ve halkının özellikleri ile "kötü şehir ahalisi" hakkında bilgi verilmektedir.

10*."el-Ahkâmü's-Sultâniyye* : Mâverdî'nin (ö. 450/1058) İslam hukukuna ilişkin kitabının iki bölümünde halifenin/devlet başkanının ve vezirin vasıfları ile seçim şartları zikredilmektedir.

TEZLER:

Doktora :

1*.“Kur’ân’ın Işığında Zülkarneyn Kıssası”* (Fatma Köksal Albayrak): Tezde Kur’ân âyetleri çerçevesinde Zülkarneyn’in devlet adamlığı vasıfları konu edilmektedir.

2.*“Kur’ân’da Temel Siyasi Kavramlar”* (Abdurrahman Altuntaş): Bu çalışmada devlet adamı vasıflarından ziyade; yönetim ilkeleri, yöneticinin siyasal ve sosyal görevleri ile yönetici davranışları üzerinde durulmaktadır.

3.*“Kur’ân’da Yönetim Ahlakı”* (Haydar Bekiroğlu): Kur’ân’da ahlakî ve gayrî ahlakî yönetim ilkelerine işaret eden âyetler çerçevesinde hazırlanan bu çalışma, devlet adamının yönetim tutumlarını değerlendirmektedir.

4*. “es-Sıfâtü’l-Kıyâdiyyetü’n-nâcihâ fi’l-Kur’âni’l-kerîm, Süleymân as.enmûzecen.”*(Fevziye bint Sâlih b.Muhammed el-Halîfî) (الصفات القيادية الناجحة في القرآن الكريم(سليمان عليه السلام أنموذجا : Bu tezde, Kur’ân âyetleri ışığında Hz.Süleyman’ın devlet adamlığı örnekliği üzerinden başarılı yöneticilik özellikleri konu edilmektedir.

Yüksek Lisans :

1.*“Kur’ân’da Olumsuz Liderler”* (Fikri Özdemir): Bu çalışma, Kur’ân âyetlerinin işaretiyle yönetim tutumları reddilen/kınanan menfi karakteri haiz devlet adamlarını kapsamaktadır.

2.*“Kur’ân’da Liderlik ve Liderlerin Toplumlar Üzerindeki Etkisi”* (Mehmet Tekin): Kur’ân’da müspet özellikleri ile işaret edilen devlet adamlarını inceleyen bu çalışmada Zülkarneyn’e yer verilmemiş, liderlik vasıfları sınırlı sayıdaki kriterler üzerinden değerlendirilmiştir.

MAKALELER:

1.*“İdeal Bir Devlet Adamı Olarak Zülkarneyn”* (Ferruh Kahraman): Makalede Kur’ân âyetleri çerçevesinde Zülkarneyn’in devlet adamlığı vasıfları konu edilmektedir.

2.*“Âyet ve Hadislerin Siyasi Kavramların Açıklanmasındaki Önemi: Siyasetnamelerden Yansımalar”* (Nurullah Yazar): Bu makalede, siyasetnâmelerde geçen bazı Kur’ân kavramları (ülü’l-emr, adalet, istişare gibi) ile yöneticinin sadece ahlakî özelliklerine yer verilmektedir.

3. *“Sıfâtu’l-kâid fi’l-İslâm”* صفات القائد في الإسلام (Gâzi Abdullah Atiyye): İslam’a göre devlet adamının vasıflarından ziyade, yönetim tutumlarını (istişâre, adalet gibi) konu alan bir makaledir.

Literatüre Katkı: Çalışmamız Kur’ân âyetlerinde geçen devlet adamlarının/liderlerin işaret edilen vasıfları üzerinden, Kur’ân bütünlüğü gözetilerek “ideal devlet adamı” kriterlerinin ortaya çıkartılması yönüyle İslam siyaseti alanındaki literatüre katkı sağlayacak niteliktedir. Zira bu alandaki kaynaklarda “İdeal devlet adamlığı” vasıfları Kur’ân’ın bütünlüğü etrafında ele alınmamış; yeteri sayıda âyet ve tefsirlere, kavramsal delillere başvurulmamış, kriterler daha çok sübjektif mülahazalarla ortaya konmuştur. Yine bu eserlerde Kuran âyetleri ve kavramları ölçütünden ziyade; hadislere, hukukî ve ahlaki görüşlere, İslam medeniyetinin yönetim anlayışına dair siyaset felsefesi ilkelerine müracaat edilmiş, tarihsel şahsiyetler ve siyasetname türü eserlerin değerlendirmeleri üzerinden “ideal devlet adamı” tipolojisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmamız “devlet adamı” özelliklerini Kur’ân merkezli olarak tahlil etmesi, onun diliyle (kavramları ile) konuşması, müspet ve menfi olan

nitelikleri tespitle yetinmeyip mukayese yapması ve günümüz şartları için değerlendirmede bulunması itibariyle de literatüre farklı bir yöntem yaklaşımı da sunmuştur. Yine bu çalışma Kur'ân'da zikredilen devlet adamlarını/toplum önderlerinin tamamını dikkate alması ve Kur'ân bütünlüğü içinde İslam siyasetine dair her hususu incelemesi bakımından da İslami ilimler alanındaki araştırmacılara zengin muhteva desteği sağlamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM
KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu çalışmamızda "devlet adamı" vasıflarını tahlil ederken Kur'ân-ı Kerîm'de "devlet" kavramının mevcut olup olmadığı konusunda kısa bir araştırmaya da ihtiyaç duyduk. Bu hususta İslam Ansiklopedinin ilgili maddesine müracaat ettik. Kaydedildiğine göre bu kavram "dvl"(دول) kökünden gelmekte, "dönüşümlü olmak" ve "elden ele dolaşan mal" anlamlarına işaret etmektedir. İlki, Uhud Gazvesi'nde nisbî mağlubiyetin acısını tatmış olan Müslümanlara ilâhî bir sünnetin beyanı sırasında geçmekte ve Müslümanların zaferiyle sonuçlanan Bedir Gazvesi hatırlatılarak zafer günlerinin insanlar arasında dönüşümlü olduğuna işaret etmekte(Âl-i İmrân 3/140), diğeri ise ganimetlerin çeşitli kesimler arasında taksimi anlamında, dolaşan bir servet (dûle) manasıyla izah edilmektedir (el-Haşr 59/7).Devlet kelimesinin İslâm'ın erken dönemlerindeki kullanımı ile modern kullanımı arasında, ancak belli safhalardaki anlam değişikliklerinin tespitiyle izlenebilecek farklılıklar olduğu belirtilen değerlendirmede, bu anlam değişiklikleri siyasi manada üç safhada incelenmektedir.

İlk safhada kazandığı anlam "zafer, güç" veya "hâkimiyetin dönüşümlü olarak el değiştirmesi" şeklindedir. Bu açıdan zafer, kudret, saltanatın değişimi ve iktidar süresi kavramın ana unsurları arasındadır. Meselâ hâkimiyetin Emevîler'den Abbâsîler'e geçişi bu nevidendir. O dönemde bu manada "bizim devletimiz", "bu devlet" gibi ifadelere yer verilmiştir.İkinci safhada devlet kelimesi hâkimiyetin değişmesinden çok sürekliliğini ifade eden bir kavram olup, nihaî siyasî otorite ve yapı için kullanılmaya başlanmıştır. *Düvelü'l-İslâm* adlı kitabın müellifi Zehebî, "Benî Ümeyye Devleti çöktü" veya, "Abbâsî Devleti'nin saadeti her yönden öne geçti" gibi ifadelerde bu manayı kasdetmiştir. Abbâsî hilâfetinin zayıfladığı dönemlerde "devlet" terimi egemen bir hânedanı veya onun siyasî hâkimiyetini ifade etmiştir. Nitekim Büveyhîler'de üst düzey yöneticilere devlete (hânedana) bağlılıklarını gösterecek şekilde Muizzüddevle, İmâdüddevle gibi unvanlar verilmiş, Osmanlı Devleti'ni ifade eden Devlet-i Âl-i Osmân ifadesi de bu manada anlam sürekliliği için kullanılmıştır. Üçüncü safha ise devlet kelimesinin çağdaş siyaset literatüründeki kullanımında kendini gösterir. Devlet kelimesinin geçirdiği anlam değişikliğinin son safhası, Batı dillerindeki *state, staat, état, stat, stato* kavramlarının karşılığıdır.[1]

Kur'ân'da "devlet" kavramının genellikle "mülk" (مُلك = hânedanlık) terimiyle ifade edildiği de belirtilmiştir. Örneğin Tâlut'a meliklik verildiği (2/251), saltanat ve varlıkla sınanan baba-oğul peygamberler Hz.Dâvûd ve Hz.Süleyman'dan mülk sahipleri/melikler diye bahsedildiği, Hz.Süleyman'ın kimsenin ulaşamayacağı saltanatı niyaz ettiği (38/35), Hz.Yûsuf'a mülk verildiği (12/101), Hz. Süleyman döneminde yaşayan (arşı/tahtı bulunan) melike Belkıs'tan söz edildiği (27/23), dolayısıyla bütün bunların Kur'ân'da devlet kurumuna işaret ettiği ileri sürülmüştür. Bu konuda teşbih yoluyla yapılan şu değerlendirme dikkat çekicidir: "Deyim yerindeyse Kur'ân, "*Ey Müslümanlar! Kendinize evler inşa edin" demeyi nasıl fazlalık addetmişse, tıpkı bunun gibi, "Ey Müslümanlar! Kendiniz için bir devlet modeli geliştirin"* demeyi de aynı şekilde zait görüp teklif etmemiştir.Tarihin başlangıcından itibaren tüm toplumların hayatı için zorunlu olan devlet yapılanmasına Kur'ân'ın bir çok âyetinde genel ilkeler çerçevesinde işaret edilmektedir. Zira kültür, örf ve adetlerin birbirinden farklı olarak egemen oldukları toplumlarda devletlerin içerik, düzen, işleyiş ve mahiyetleri de farklı

[1] Ahmet Davutoğlu , "Devlet", **DİA,** İstanbul: TDV Yayınları, 1994, 9/234-240.

olacağından; devletle ilgili detaylı bilgiler ve özel yapılanmalara yönelik hususlar Kur'ân'da pek fazla bulunmamaktadır." Zemahşerî (ö.538/1144) Enfâl sûresinin 46.âyetinde geçen "rîhukum" (رِيحُكُمْ) kelimesine "devletiniz" anlamı vermiş, bir kişinin devlette işlerinin geçerli ve yürürlükte olmasını, rüzgara ve rüzgarın esmesine benzetmiş, Arapça kelime anlamıyla, bir kimsenin devleti/saltanatı iyi gittiğinde, "Bunun rüzgarı esiyor." denildiğini ifade etmiştir."[2]

Yukarıdaki değerlendirmelerden hareketle şu soruları sorabiliriz? Kur'ân devlet kitabı mıdır, yoksa bireyin kitabı mı? Vahyin tamamı toplumu şekillendirmek için midir? Devlet sosyolojik bir olgu mudur? Bunlara şöyle cevap verebeliriz. Kur'ân, merkezine insanı/insanın kâmil olması için eğitilmesini hedef aldığından bireyin kitabıdır. Zira devlet bireylerden oluşmaktadır. Ayrıca toplumların yönetim biçimleri, uygulama ve gelenekleri değişiklik gösterdiğinden, devlet kurumu döneme has sosyolojik bir gerçeklik olup, Kur'ân sadece temel ilkeler bazında yol göstermiş, yasal düzenlemelere müdahil olmamıştır. Sözgelimi, Kur'ân'da devlet başkanının görev süresine dair bir âyet olmadığından, İslami yönetimlerde zaman tahdidi konusu kurumsallaşmamıştır. Böyle olsaydı dönemin mücbir siyasi şartlarına rağmen Hz.Osman hilafette ısrar etmeyecek, şehit olmayacaktı.

Kur'ân-ı Kerim devlet yönetimi ve devlet adamlığına çeşitli kavramlarla işaret etmektedir. Yönetim fiiline ait kavramlar kök halleriyle; *imâme, imâre (emr), mülk, tevellî(velâye), hükm, hilâfe-istihlâf, riâye, şûrâ-müşâvere, vizâre, istihlâs, ıstıfâ, temkîn (miknet), tebevvü',îytâ, ba's, câ'l* sözcükleridir.[3] Çalışmamızın konusu devlet adamının karakteristik özellikleri olduğundan, bölümde buna dair kavramların tafsilatına yer verilmektedir.

Kur'ân'da devlet adamlığına işaret eden on bir kavram bulunmaktadır. Bunlar ; *İmâm, halife, ulu'l emr, melik, aziz, sultan, vezir/rid' (yardımcı), seyyid, ekabir/küberâ, cebbâr, vekil* kavramlarıdır.Bunun yanında emretme mevkiinde bulunan "makam sahiplerini" ifade etmek üzere bir âyette "emr" (أمر) kökünden *"el-âmirûn (الآمرون) bi'l ma'rûf ve'n nâhûn ani'l münker"* (9/112) şeklinde çoğul bir isme, bir başka âyette de "mekânet" (مكانة) masdarından türemiş, siyasi anlamda "yüksek makam sahibi" ni niteleyen *"mekîn"* (مكين , 12/54) sıfatına yer verilmektedir.Kur'ân'da zikredilen İmâm, halife ve ülü'l-emr kavramları literatürde devlet adamlığının dinî boyutlu kavramları arasında sayılırken, diğerleri daha ziyade dünyevî boyutu ile değerlendirilmektedir. Kur'ân'da Yüce Allah'ın yöneticilik vasfı pek çok âyette ilgili sıfatları bağlamında zikredilmektedir. Bunların bazısı; el-Melik

---

[2] Muhammet Yılmaz, **Kur'ân'da Siyasi Düzenin Temel İlkeleri,** Erkam Yayınları, İstanbul, 2016, s.132-134 (Bk.Muhsin Demirci, İstanbul: MÜ. İFAV Yayınları, 2013,s. 265) Bu kavramı ilk kez, iktidarı Emevilerden kanlı bir saldırı sonucunda alan Abbasilere; sevinçli ve mutlu günlerin sırasının geldiğini belirtmek üzere, belki sözcüğün "saadet, mutluluk" şeklindeki anlamından hareketle, belki de 'Ali İmrân sûresindeki âyetlerden (3/140-143) esinlenerek verildiği de ileri sürülmüştür (Bk.Vecdi Akyüz, Siyasi Kavramlar, Kitabevi Yayınları, 1998, s.18-20) "Rîh" sözcüğünün tefsiri için bk. e**l-Keşşâf,** Enfâl 8/46. Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, **el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l- ekâvil fî vucühi't-te'vîl,** Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Fethi Abdurrahman Ahmed Hicazi (thk.) Riyad: Mektebetü'l- Ubeykan, 1418/1998, s.588.

[3] Sırasıyla sözcüklerin âyet istidlallerini şöyle zikredebiliriz: İmâme(إمَامة) 2/124; 32/24, imâre/emr (أمر / إما رة) 3/ 159, 4/59, 83; 17/32; 24/62; mülk(مُلك); 2/247,258; 38/34-35; tevelli (velâye) (تَولّي-وَلاية)- 2/204-205; hükm;(حكم) 4/65; 5/44, 49,50; 27/23; 38/26; hilâfe/istihlâf; (خلا فة /استخلا ف)-24/55; 38/26;57/7, 7/142; riâye (رعاية); 23/8; 70/32; şûrâ/ müşâvere (شورى/ مشاورة); 3/159; 42/38; vizâr(وزارة); 20/29; 25/35; istihlas (استخلا ص);12/54; temkîn (miknet) (تمكين/مكنة) ;12/21, 56; 22/41; 24/55; tebevvü' (تبوء)(yönetim tasarrufu); 12/56; iytâ-ba's-ıstıfâ(إيتاء- بعث اصطفاء); 2/247; 7/144; ca'l(جعْل)ta'yin etmek/atamak); 12/55; 20/29. Ayrıca Kur'ân Hz. Süleymân'ın babası Hz. Dâvud'un yerine "verasetle" yönetime geldiğine de işaret etmektedir (27/16). Miknet: (تمكين) "İf'âl babından kullanıldığında "imkân tanımak" anlamlarına gelirken, âyette kullanımı olan tef'îl babı ile Zülkarneyn'e sağlık, güç ve makam verildiğine işaret edilmektedir (18/84). Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb İsfehânî, **el-Müfredât fî garâbi'l-Kur'ân,** Muhammed Seyyid Kilani, Mustafa el-Babi el-Halebî (thk.) Kahire: 1961, s.471. Ferruh Kahraman, **Bir Devlet Adamı Olarak Zülkarneyn**, Ağrı İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD), 2020 (7), s.33-60.

(cc), el-Cebbâr(cc), Vekil(cc) gibi yukarıdaki devlet erkine ilişkin kelimeler halinde zikredilirken,[4] el-Kayyûm (cc), el-Veliyy(cc), Vâli (cc), gibi bazı vasıfları da kök anlamları itibariyle yönetime delalet kelimeler şeklinde geçmektedir. [5] Literatürde "imâmet" ve "hilâfet" kavramlarıyla ifade edilmekte olan devlet başkanlığı daha çok İslam hukuku alanına girse de diğer disiplinlerde de üzerinde önemle durulan bir mevzudur. Şimdi Kur'ân'ın devlet adamı bağlamında işaret ettiği on bir kavramı tahlil ediyoruz.

1.1. Devlet Başkanı

Kur'ân'da devlet başkanlığının dinî boyutuyla öne çıkan üç ıstılah; "İmâm", "halife" ve "ülü'l-emr" kavramlarıdır.

1.1.1. İmâm (أَئِمَّةٌ - إمَام)

Kur'ân'da "İmâm" kavramı siyasi anlamda; beşi tekil,[6] beşi çoğul[7] olmak üzere lider manasında on âyette geçer. İmâm kelimesinin sözlüklerde geçen kök anlamının yanında konumuzla ilişkisi olan manaları şu şekildedir: Kur'ân-ı Kerim, halife, komutan, delil, bir işin ıslah ve tanzimi için uğraşan zât, başka şeyleri güden kimse, kendisine sözüyle veya fiiliyle uyulan insan. İslami literatürde "emîru'l müminîn" ve "halife-i müslimîn" terkipleri "İmâm" kavramıyla eşanlamlı olarak zikredilmektedir.[8] Hadis-i şeriflerde yönetim ve teşkilatçılık için; imâre, ümâre, imâme, bey'at, kadâ kavramları zikredilir.[9]

Bakara sûresinin Hz. İbrahim ile ilgili bir âyetinde, kendisinin insanlara önder kılınacağı müjdesi verilmekte, soyunun bu lütfa mazhar olup-olamayacağı sorduğunda; *"Benim ahdim zalimlere nail olmaz"* yanıtı ile İmâmet/liderlik için ön şartın zulümden uzak durmak olduğu ifade edilmektedir.

...قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ

İmâm Matürîdî (ö. 333/944) Bakara sûresinin 124. âyetinde, "*Seni İmâm kılacağım*" şeklindeki ilâhî hitapta "İmâm" kelimesindeki kasdın, nübüvvet anlamının yanında hilafet olduğunu dile getirmekte,[10] Fahreddin er-Râzî(ö. 544/606) Bakara sûresinin bu âyeti ile ilgili olarak, mahlukatın kendilerine tabi olmaları sebebiyle peygamberlere "İmâm" denildiğini, buradaki İmâmdan maksadın peygamberler olduğunu belirtmekte,[11] Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1361/1942) aynı âyeti delil göstererek din ve dünya işlerinde en mükemmel İmâmlığın peygamberlik olduğunu ifade etmektedir. Zâlimin imâmete (liderliğe) ehil olamayacağının Hz. İbrahim'in duasından anlaşıldığını vurgulayıp, devlet

---

4 Tâhâ 20/114; el-Haşr 59/23; el-Müzzemmil 73/9.

5 el-Bakara 2/255; el-En'âm 6/ 14; er-Râ'd 13/11.

6 el-Bakara 2/124; Hûd 11/17; el-İsrâ 17/71; el-Furkân 25/74; el-Ahkâf 46/12.

7 et-Tevbe 9/12; el-Enbiyâ 21/73; el-Kasas 28/5, 41; es-Secde 32/24.

8 "e-m-m" mad.; Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevi Ezheri,**Tehzîbü'l-Lügâ,** İbrahim el Ebyârî (thk.) Kahire: Dârü'l-Katibi'l-Arabi, 1967, 15/638-641; Ebû Nasr İsmail b. Hammad Cevheri, **es-Sıhâh tacü'l-luga ve es-Sıhâhi'l-Arabiyye,** Şehabeddin Ebû Amr (thk), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1418/1998, 2/1384-1385; Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzur, **Lisanü'l-'Arab**, 2.Basım, Emin Muhammed Abdülvehhab, Muhammed es-Sadık el-Ubeydî (nşr.) Beyrut: Dârü'l-İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1417/1997, 1/212-215.

9 Abdullah Tâhâ İmamoğlu, Hadis ve Siyaset, M.Enes Topgül (Ed.), İstanbul: Beka Yayıncılık, 2015, s.71-76.

10 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Semerkandî el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân: Te'vîlâtu ehli's-sünne,** Ahmed Vanlıoğlu, Bekir Topaloğlu (thk.-müracaâ), İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005, 1/226-229.

11 Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn Fahreddin Râzî, **et-Tefsirü'l-kebir = Mefâtîhu'l-ğayb,** Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1934, 4/39-42.

adamının seçildikten sonra zulüm yapması halinde İmâmlığının düşeceğini de bu âyete dayandırmaktadır.[12]

Secde sûresinin bazı âyetlerinde ideal liderlerden Hz. Mûsâ'nın İsrailoğulları'na kılavuz olarak görevlendirildiği, onların arasından ilâhî talimatlarla hareket eden, dirençli-imanlı kimselere "önderlik" şerefinin verilmesine ise "İmâm" kelimesinin çoğulu olan zikredilmekte, bu kimselerden "eimme" (اَئِمَّةً) sözcüğü ile bahsedilerek şöyle denilmektedir:

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَلَا تَكُنْ فِي مِرْيَةٍ مِنْ لِقَآئِهِ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِبَنِيٓ اِسْرَآءِيلَ وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ اَئِمَّةً يَهْدُونَ بِاَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَكَانُوا بِاٰيَاتِنَا يُوقِنُونَ

"Gerçek şu ki; Mûsâ'ya o kitabı Biz vermiştik ve onu İsrailoğullarına kılavuz kılmıştık. Dolayısıyla, sen de onunla karşılaştığından[*] şüphe etme... Sabrettikleri sürece de, içlerinden emrimizle yol gösteren önderler çıkarmıştık; ki bunlar Bizim âyetlerimize yakînen iman ederlerdi."[13]

Kur'ân'da "İmâm" kavramının geçtiği İsrâ sûresinin 71.âyetinde meâlen şöyle buyrulmaktadır: "*Kıyâmet gününde her insan topluluğunu önderleriyle birlikte çağıracağız. Kimin amel defteri sağından verilirse, işte o kutlu insanlar sevine sevine defterlerini okurlar ve onlara hurma çekirdeğindeki ipince bir iplik kadar bile haksızlık yapılmaz."*

Müfessirler İmâm kavramının Kur'ân'da geçtiği yerler için; kendisine uyulan, hakka / bâtıla çağıran ön/öncü, lider, rehber, peygamber, kutsal kitaplar, amel defteri ve put anlamında tefsir etmişlerdir.Bu bağlamda Taberî (ö. 310/923) ve Semerkandî (ö. 373/983) yukarıdaki âyette geçen "İmâm" kavramından muradın; hakka/bâtıla çağıran önderler, peygamberler, amel defterleri ve putlar belirtirken,[14] Nesefi (ö. 710/1310) ve İbn Kesîr (ö. 774/1373) de Secde sûresinin ilgili âyetlerinin tefsirinde, "İmâmlar" kelimesini "rehberler" olarak tarif etmiş, Hz. Mûsâ'nın kavminden bazılarına önderlik/rehberlik verilmesine sebep olarak; onların iyiliği emredip münkerden kaçınmalarını, sabredip itaat ve takvaya sarılmalarını göstermişlerdir. İbn Kesîr dinde önderlik şerefine ancak sabır ve yakînle ulaşılabileceğini belirterek Yahudilerin kitaplarını tahrif edip te'vîle yöneldiklerinde önderlik (liderlik) makamından mahrum edildiklerini ifade etmiştir.[15] M. İzzet Derveze (1888/1984), İsrâ sûresindeki bu âyette "millet önderi" diye mana verilen ifade ile o milletin peygamberini, amel defterini veya bir başka görüşe göre alametlerinin çağrılacağının kastedildiğini söyler.[16] Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde "İmâmet" kavramının mahiyeti, dini ve dünyevi alandaki kullanımı ile tarihsel süreçteki anlam dönüşümleri hakkında tafsilatlı bilgiler kaydedilir.[17] Vecdi Akyüz siyasi kavramlarla

---

12 Elmalılı Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'ân Dili**, Ankara: Akçağ Basım Yayım, 1995, 1/394-395.

13 es-Secde 32/23-24.

14 Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerîr b. Yezid Taberî, **Tefsirü't-Taberî (Câmi'ü'l-beyân an te'vili âyi'l- Kur'ân)**, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1405/1984, IX (15), 126-127; Ebü'l-Leys İmamülhüda Nasr b. Muhammed b. Ahmed Semerkandi, **Tefsirü's-Semerkandi**, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993, 2/277-278.

15 Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, **Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azîm (Tefsiru İbn Kesîr)**, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife**,** 1388/1969, 3/462-463; Ebü'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b.Mahmud Nesefî**, Tefsirü'n- Nesefi (Medârikü't- tenzîl ve Hakaikü't-Te'vîl)**, İbrâhim Muhammed Ramazan (der.), Beyrut: Dârü'l- Kalem, 1408/1989, 3/1354-1355.

16 Muhammed İzzet b. Abdülhadi b. Derviş Derveze, **et-Tefsirü'l-Hadis: Tertibü's-Suver Hasebü'n-Nüzul,** 2. Basım, Beyrut : Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2000/1421, 3/408.

17 "İmâm", terim olarak 'cemaatle kılınan namaza önderlik eden kimse' ve 'devlet başkanı' anlamlarını taşır. III. (IX.) yüzyılın ortalarında Endülüs'te devlet başkanıyla namaz kıldıran kimseyi birbirinden ayırmak için ikincisine 'sahibu's salat' adı verilmiştir. Halifeye "imam" adının verilmesi, ittibâ ve iktidâ bakımından namaz kıldıran imama benzetilmesinden dolayıdır. Bunun için hilafete 'imamet-i kübra' denilmiştir. Devlet başkanına Hz. Peygamberin vekili olarak, onun adına toplumu yönettiği için halife; önder ve lider olması sebebiyle de imam denilmiştir." Câsim Avcı, "Hilafet", **DİA**, 17/539; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "İmam", **DİA,** 22/178-181.

ilgili kitabında bu kavramın müfessirlerce dört anlamda yorumlandığını ifade etmektedir. 1. İyilik ve kötülük önderleri (17/71; 2/124; 32/23-24) 2. Amel defteri, önder, kitap ve peygamber (17/71); 3. Levh-i Mahfuz (36/12) 4. Yol (15/79). [18]

1.1.2. Halife (خَلَائِف- خُلَفَاء- خَلِيفة)

Kur'ân'da devlet başkanlığını ifade eden bir sözcük de "halife" kavramıdır. Terim anlamı; bir kimseden geriye ve sonraya kalmak, yerine geçilenin kaybolması, ölümü, acizliği veya temsilcisi yapılana şeref kazandırmak için birinin onun halefi ve vekili olması, adına iş yapması, onu temsil etmesi manasındadır.[19] Halife fiilinin mazisi olan "ha-le-fe" (خَلَف) kelimesinin karşıtı "selefe" ve "tekaddeme" (سَلَف - تَقَدَّمَ) sözcükleridir (En'am 6/165; Fâtır 35/39) . "الخِلَافَةُ" şeklinde isim olan kelime; imâmet ve emirlik manasına gelirken, "halife" de Sultân-ı A'zam ve Padişah anlamını taşır. 'خَلْفٌ (hanın fethi ile) 'geride olan, sonradan gelen kuşak, geri durumda kalan, yahut bozuk güruh/söz, kötü-değersiz (rediyy) anlamında kullanılır (19/59;7/169). Aynı kelime خَلَفٌ (lamın fethi ile) okunduğunda da; salih, uygun, güzel bedel manasını içerir. İnsan ölünce bıraktığı salih evlat için de bu kelime kullanılır. Kur'ân'da "half" kökünden; *halef, halife, hâlifîn, hulefâ, havâlif, halâif, hilfe, ihlâf, istihlaf, ihtilaf, muhtelif, muhtelifûn, muhtelifîn, muhallefîn ve muhallefûn* şeklinde kelime ve türevleri mevcuttur. 'خِلْفَةٌ' sözcüğü, iki veya daha fazla şeyin bir birinin ardından gelmesi manasında olup (25/62), istihlaf da "bir kişiyi yönetime getirmek, halife kılmak" manasındadır (24/55).[20] "Hilafetin" terim olarak, İslam Devletlerinde Hz. Peygamber'den sonraki devlet başkanlık kurumunu ifade ettiği kaydedilir.[21]

Halife kavramı Kur'ân'da tekil ve çoğul olarak dokuz âyette siyasi liderlik anlamında (2/30; 6/165; 7/69, 74; 10/73,14; 27/62; 35/39; 38/26), beş âyette, halife kılınmak/ yönetime getirilmek anlamında (7/169, 142, 150? 19/59; 43/60), dört yerde *istihlaf, müstehlefîn* (مستخلفين) şeklinde (6/133; 7/129; 11/57; 24/55; 57/7), on sekiz âyette isim veya fiil olarak devlet adamlığına işaret maksadıyla zikredilir. Mâverdî hilafeti; "dinin korunmasında, irtidat ve bid'atlardan korunmada, devlet siyasetindeki dinî hüküm ve prensiplerde Peygamber'e niyabet olarak tanımlar.[22] Hz. Peygamber'in ümmetine karşı iki temel görevi vardı. Birincisi vahiyle aldığı bilgileri ümmetine tebliğ etmek ve açıklamak/ tebyin (yani nübüvvet), diğeri de ümmetine riyâset/imâmet etmekti. Bu kavramın Kur'ân'da siyasi anlamda kullanılıp-kullanılmadığı ilim adamları arasında tartışmalı bir husustur. Kimi, kavramı devlet yönetimiyle ilişkilendirirken, kimisi de hilafeti, kendilerinden öncekilerin yerine gelme şeklinde izah etmişlerdir. Müfessirlerin bir kısmı bu kavramın geçtiği âyetlerde devlet adamlığı anlamında tefsir etmişlerdir. Meselâ, Sâd sûresinin Hz. Dâvûd'la ilgili 26. âyeti bu kabildendir:

يَا دَاوُدُ اِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْاَرْضِ فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوٰى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ اِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَا ب

---

18 Vecdi Akyüz, **Kur'ân'da Siyasi Kavramlar**, İstanbul: Kitabevi, 1998, ss. 127-130.

19 Akyüz, **a.g.e**, s. 130.

20 "H-l-f" mad.; Cevherî, **Sıhâh,** 2/1037-1041; İsfehânî, **el-Müfredât**, ss. 155-157; Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firuzabâdî, **el-Kâmusü'l-muhît,** Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986, ss. 1042-1045.

21 Casim Avcı, "Hilâfet", **DİA,** İstanbul: TDV Yayınları, 1998, 17/539.

22 Ebû'l- Hasen Alî b.Muhammed b.Habîb Basrî Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye,** Mehmed Kamil Efendi (tsh.), Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1909, s. 2-3.

"Ey Dâvûd! Seni bu topraklarda halife kıldık; o halde insanlar arasında âdilâne hükmet, arzu ve ihtirasına uyma; çünkü bu seni Allah'ın yolundan saptırır. Allah'ın yolundan sapanlara da şüphesiz şiddetli bir azap vardır hesap verme gününü unuttuklarından dolayı"![23]

Müfessirler bu âyetteki Hz. Dâvûd'a verilen halifelik vazifesindeki maksadı genel olarak şu şekilde izah etmişlerdir: "Seni, önceki peygamberlerin, salih önder ve yöneticilerin halefi (takipçisi) olarak, insanların en şereflisini de en rezilini de yönetmek, yeryüzündeki mülklere mâlik (yetkili) kılmak ve emr-i bi'l ma'rûf nehy-i ani'l münkeri gerçekleştirmek üzere halife (yönetici) kıldık. İmâm Mâtürîdî (ö. 333/944) Hz. Dâvûd'un halife kılınmasının iki şekilde tevîlinin olabileceğini belirtmekte; birincisinin resullere halife kılınması, ikincisinin de resullerle birlikte insanların yönetimine getirilmesi anlamında olduğunu ifade eder. Matûrîdî, âyetin daha iyi anlaşılabilmesi için Katâde'nin (ö. 117/735) görüşüne de atıfta bulunur. Bu değerlendirmeye göre, bu âyetle sadece Hz. Dâvûd'a verilen görevin itaat ve adaletle yerine getirilmesi kastedilmemiş, Hz. Peygamber aracılığıyla yapılan açık îkazlarla da müminlerin hesap günü düşüncesi içinde olmaları, bu mevkilere getirilenlere itaat edilmesi, vazife sırasında Allah'ın rızası dışına çıkılıp, menfaat peşinden koşulmaması, dünyevi bir zararın def'i için makamını kullanma şeklinde bir beklentiye girilmemesi konusunda uyarıda da bulunulmuştur."[24] İbn Kesîr (ö. 774/1373) de âyetteki halifelik (yöneticilik) görevinin haktan uzaklaşmama çerçevesinde geçerli kılındığının emredildiğini ifade eder.[25]

Bazı müfessirler de "halife" kavramının "yerine geçen" anlamına geldiğini, bununla yeryüzünde bulunan meleklerin yahut onların yerine geçen insanoğlunun (Hz. Adem) kastedildiğini ileri sürmüş ve Bakara sûresinin 30. âyetini de buna delil göstermişlerdir:

وَاِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّي جَاعِلٌ فِي الْاَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا اَتَجْعَلُ فيهَا مَنْ يُفْسِدُ فيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَآءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ اِنِّيٓ اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُون

"Hani senin Rabbin, meleklere; "Ben yeryüzünde bir halife yaratmaktayım" demişti de melekler; "Biz Seni, daima hamd ile tenzih ve takdis ederken, yeryüzünde bozuculuk yapacak, kan dökecek birini mi meydana getiriyorsun?!" demişlerdi. "Ben sizin bilmediklerinizi bilirim" buyurdu."[26]

Sözgelimi, Kurtubî (ö. 671/1273) âyette geçen "halife" kavramının bu anlamda ismi fâil manasında bir kelime olduğunu, ancak bununla ism-i mefûlun da kastedilmiş olabileceğini söylerken "zebîha" (kesilen hayvan) kelimesini buna misal vermekte, Zeyd b. Ali'den (ö.122/740) gelen bir rivâyetle de bu sözünü desteklemektedir. Müfessirler kelimenin kâf ile "halîka" (yaratık) şeklinde okunduğunu da dile getirip bu yönde de değerlendirmeler yapmışlardır.[27]

---

23 Sâd 38/26.

24 Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Saîd Cemaleddin Kâsımî, **Tefsirü'l-Kasımî (Mehâsinü't-te'vil)**, Muhammed Fuâd Abdülbâkî (thk.), 2.Basım, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1978, 14/162-163; Mâtürîdî, **Te'vîlatü'l-Kur'ân**, 12/240-241; Râzî, **Mefâtihü'l-ğayb,** 26/199-202; Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, Muhammed İbrâhim Muhammed Hafnavi (yay. haz.), Mahmûd Hamid Osman (thr.) 2.Basım, Kahire: Dârü'l-Hadis, 1416/ 1996, 15/180-182.

25 İbn Kesîr, **Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azîm**, 4/32.

26 el-Bakara 2/30.

27 Bu konudaki bir değerlendirmede âyetteki kişinin Hz. Adem olduğu ifade edilmekte, onun hüküm ve emirleri yerine getirme hususunda Allahın halifesi kılındığı, zira onun Allah'ın yeryüzüne gönderdiği ilk peygamber olduğu belirtilerek şu sorunun cevabı da verilmektedir: Peki yeryüzünde hiç kimse olmadığı halde kime peygamber olarak gönderilmiştir? Tabiki çocuklarına gönderilmiştir.Her bir batından biri erkek, biri dişi, yirmi batında kırk çocuk idi, ardından çoğaldılar. Bu âyet ümmetin sözbirliğinin gerçekleştirilmesi, sözünün dinlenip emrine itaat edilen bir halifenin başa geçirilmesi hususunun asli delillerinden sayılır." Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân,** 1/279-281.

Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde "halife" ve "hilafet" terimlerinin Kur'ân'da siyâsî anlamda geçmediği belirtilmekte, A'raf ve Yûnus surelerindeki (7/69,74;10/14) mananın, "bir kısım kavmin kendilerinden öncekilerin yerine getirilip yeryüzünde söz sahibi kılınması" olduğunu ifade edilmektedir. Halife kavramının terkip halindeki kullanımının da dönemsel anlam değişikliklerine uğradığı kaydedilen maddede, "Allah'ın halifesi" (halifetullah) kavramına ilk dönemde çok nadir rastlandığı, Hz. Ebubekr'in, kendisine "Allah'ın halifesi" diyen kişiye tepki gösterip, Allah'ın değil, Resulullah'ın halifesi olduğunu belirttiği, Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülaziz'in de bu söyleme karşı çıktığı belirtilmiştir. Keza maddede, râşid halifelerin, "halifetullah" yerine "Resulullah'ın halifesi" anlamında, "Halîfetü Resûlillah" veya "Emîrü'l-mü'minîn" ünvanını kullandıkları, halifelerin çoğunlukla "Emîrü'l-müminîn" olarak anıldıkları ve ilk dönemlerden beri pek makbul görülmeyen "Zıllullahı fi'l-arz (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi)" gibi lakap ve unvanların halifeler döneminden sonra kullandıkları belirtilmektedir.[28]

Kur'ân'da halife kavramının türevlerinden olan "istihlâf" (hilafete geçirme) teriminin fiil şekilleri de kullanılmakta, "halife" kavramı daha dar/özel manaya işaret ederken, istihlaf terimi genel manayı kastetmektedir. Vecdi Akyüz Kur'ân kavramlarına dair kitabında "halife" ve "istihlaf" terimleriyle ilgili tafsilatlı izaha yer vermektedir.[29] Akyüz, istihlafın, devlet ve toplulukların istihlafı ile bireysel istihlaf olmak üzere iki çeşit olduğunu, ilkinin, Yüce Allah'ın bir millete başkalarından sonra hakimiyet ve istiklal vermesi olduğunu, bununla çok sayıda milletin onun idaresi altında bir araya getirilmesinin amaçlandığını söylemekte, âyetlerden misaller vermektedir.[30] Bireylerin istihlafının da devlet başkanları için söz konusu olduğunu belirten Akyüz, bu bağlamda da Hz. Dâvûd örneğini verir. Onun dinî ve siyâsî otoriteleri birleştiren hem bir peygamber, hem de İbranilerin başındaki hükümdar (Bakara 246-250) olduğuna vurgu yapar. Bireylerin istihlafı için Kur'ân'ın "İmâm" (Bakara 2/124) ve "melik" (Maide 5/20) kavramlarını kullandığını da ifade eden müellif, halife kavramının sadece Hz. Dâvûd için siyasi bir içerikle kullanıldığının altını çizer. Ona göre Kur'ân, devlet ve toplulukların istihlâfını siyasi iktidar ve nesil değişikliği anlamında zikretmiş, milletlerin istihlâf sebebini (artarda değişimini) de temel dinamikler olan; inanç, iyi işler, dinin yerleşmesi, korkuların güvene dönüşmesi, namaz ve zekatın yerine getirilmesi, peygambere itaat ve yoldan çıkmama gibi hususlara dayandırmıştır. "[31]

Mutasavvıflar "insan-ı kâmil" olan kişiyi "Allah'ın halifesi" olduğunu ileri sürerek, halifelik kavramına tasavvufî manalar yüklemişlerdir. Hasan Basrî'nin (ö. 110/728), Gazzâli (ö. 505/1111) ve İbn Arabî'nin (ö.543/1148) kitaplarındaki görüşlerinden bunu müşahede etmekteyiz. Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde "halife" teriminin tasavvufî anlamı ve insanın "Allah'ın halifesi" olması hususunda

---

28 Avcı, "Hilafet" mad., **DİA**, 17/539-546.

29 Akyüz, kitabında bu konuyu şöyle izah eder: "Genel istihlaf; bütün insanların yeryüzünün halifesi olması, ondaki her şeyin emir ve istifadesine sunulması, mülkiyetin kendisine emanet edilmiş olması ve yeryüzünü yönetip ona sahip çıkması demektir. İnsanın yaradılışı konusunda Allah ile melekler arasındaki konuşma (Bakara 2/30) söz konusu edilir. Akyüz, 'halife' sözcüğünün Allah'a izafe edilemeyeceğini de belirterek, nedenlerini şöyle izah eder: "Âyet-i kerimelerde bu kelime ya yalın olarak; halife, hulefa, halaif veya edatlı; halife/ halaif fi'l arz veyahut isim tamlaması biçiminde (yeryüzünün halifeleri) halaifu'l-arz/ hulefau'l-arz olarak zikredilir (2/29-30). O halde insanın halife kılınması (istihlafı) yeryüzüne hâkimiyeti ve orayı yönetmekle ilgilidir. Böylece insana geniş bir egemenlik alanı verilmiştir. Bu durumda insan, hiçbir biçimde Allah'ı temsilen, Allah adına siyasi egemenlik iddiasına kalkışabilecek durumda değildir. Çünkü onun iradesi, Allah iradesinin temsili aracı değildir." Akyüz, **Kur'ân'da Siyasi Kavramlar**, s.130-131.

30 Hz. Nuh ile gemidekilerin kurtulup ötekilerin yerine geçirilmeleri (7/59-64;10/73) Hz. Hûd kavminin daha sonra Hz. Nuh milletinin yerine getirilmeleri (7/69) Ad kavmi yerine Semud kavminin Hz. Sâlih öncülüğünde getirilmesi gibi.

31 Akyüz, **a.g.e**, s. 135.

mutasavvıfların görüşlerine yer verilmiş olup,[32] bu konuda çok sayıda akademik çalışma da kaleme alınmıştır.[33]

1.1.3. Ülü'l-emr (أُولُو الْأَمْر)

İslam siyaset terminolojisinde adından sıkça söz edilen ve Nisâ sûresinin iki âyetinde çoğul olarak (4/59, 83) geçen "ülü'l-emr" kavramı, "emir/yetki sahipleri" anlamında, her tür devlet yöneticisini kapsamaktadır. Terim olarak; söz, buyruk, yönetime ilişkin ferman, baş, reis, bey, idareci anlamındadır.[34] Bu kavramın zikredildiği Nisa sûresinin 59. âyetinde şöyle buyrulmaktadır:

يَا اَيُّهَا الَّذينَ اٰمَنُوٓا اَطيعُوا اللهَ وَاَطيعُوا الرَّسُولَ وَاُولِي الْاَمْرِ مِنْكُمْ فَاِنْ تَنَازَعْتُمْ في شَيْءٍ فَرُدُّوهُ اِلَى اللهِ وَالرَّسُولِ اِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ ذٰلِكَ خَيْرٌ وَاَحْسَنُ تَاْويلًا

"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygambere ve -sizden olan- yöneticilere itaat edin. Herhangi bir hususta çekişecek olursanız, onu Allah ve Resulüne arz edin; -tabiî, Allah'a ve 'Son Gün'e iman etmişseniz...-Çünkü bu, sonucu itibariyle hem daha hayırlı hem de daha güzeldir".[35]

Aynı surenin 83. âyetinde de, "ulü'l-emr" sahibi kişiler için, Allah ve Peygamberden sonra itaat edilecek *"üçüncü kişi"* olarak toplumda etkisi olan yetki sahibi kimseler kastedilmektedir:

وَاِذَا جَآءَهُمْ اَمْرٌ مِنَ الْاَمْنِ اَوِ الْخَوْفِ اَذَاعُوا بِه وَلَوْ رَدُّوهُ اِلَى الرَّسُولِ وَاِلٰى اُولِي الْاَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ وَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ اِلَّا قَليلًا

"Bunlara güvenlikle ilgili, yahut (topluma) korku salacak bir haber geldiğinde (birer ayaklı gazete misali hemen) onu yayıyorlar. Oysa onu Peygambere veya içlerindeki etkili-yetkili kişilere arz etselerdi, bunların içindeki derin kavrayış sahipleri elbette işin aslını bilirlerdi. Allah'ın üzerinizdeki lütuf ve rahmeti olmasaydı, pek azınız müstesna şeytana uymuş gitmiştiniz!"[36]

Müfessirler "ülü'l-emr" kavramına dahil olmuş kimseleri geniş kapsamlı izah etmiş; geniş tutmuş; dinî hüküm veren, siyâsî yetkilere sahip ve devlet göreviyle irtibatlı olan herkesi bu kapsamda değerlendirmişlerdir. Onların bilgili, yetkili ve güvenilir olmaları hasebiyle "ulü'l-emr" sayıldıklarını, fikirlerine müracaat edildiğinden "ehlü'l hal ve'l akd" veya "ehl-i icmâ" (konsensüs sahibi) olarak görüldüklerini belirtmişlerdir. Taberî (ö. 310/923) Nisâ sûresinin 59. âyetinde zikredilen ülü'l-emr'in kimler olduğu hakkındaki rivâyetlere dayanarak, bunların; idareciler, seriye komutanı Halid b. Velid, ulema ve fakihler, Rasulullah'ın ashabı, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer olduğunu belirtmiştir. Bu kimselerin devlet idarecileri ve her türlü kazâî, teşrîî yönetim makamında bulunanları kapsadığını belirten müfessir, bu görüşünü Müslümanların maslahat konusunda en çok kimlere itaat etmeleri gerektiğine ilişkin sahih haberlere dayandırmaktadır.[37] İsfehânî (ö.502/1108) insanların sözlerini,

---

32 Süleymân Uludağ, "Halife", **DİA,** 15/299-300.

33 Hasan Gümüşoğlu, **İslam Akide Sisteminde İmamet**, Selçuk Ünv. Sos. Bil. Enst. (Doktora tezi), 1997; A.Bülent Ünal, **Semantik Açıdan Kur'ân'da hilafet kavramı**, Dokuz Eylül Ünv. Sos. Bil. Enst. (Y. Lisans), 1990; Murat Akarsu, **Hz. Osman ve Hilafeti** (Doktora tezi), Ankara Ünv. Sos. Bil. Enst., 2001; Abdurrahman Adak, **Halifede Aranan Şartlar,** Dicle Ünv. Sos.Bil. Enst.(Y. Lisans tezi); Metin Mergen, **Kur'ân ve Sünnette Hilafet**, (Y.Lisans tezi) Marmara Ünv. Sos.Bil. Enst. 1992.

34 "Ûlî, ûlû" mad, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, **Tertîbu Kitâbi'l-'Ayn**, Mehdi Mahzumi, İbrâhim Samerrai, Esad Tayyib, Kum : İntişarat-ı Usve, 1414/1993, 1/120; İbn Manzûr, Lisânu'l-'Arab, 1/270.

35 en-Nisâ 4/59.

36 en-Nisâ 4/83.

37 en-Nisâ 4/59: Taberî, **Câmi'ü'l-beyân,** IV(5), s. 146-151.

buyruklarını dinledikleri dört grup etkin insanın "ülü'l-emr" kapsamında bulunduğunu, bunların ; peygamberler, yöneticiler/ vulât, bilgeler/ hukemâ ve vâizler olduğunu ifade ederken,[38] Kurtubî (ö. 671/1273) de Nisâ sûresinin 59.âyetinin tefsirinde Cabir b. Abdullah, Mücâhid, Mâlik ve Dahhâk'ın görüşlerine dayanarak, emir verme yetkisine sahip kimselerin, Kur'ân ve ilim ehli kimseler olabileceği gibi, komutan veya emir verme makamındaki yöneticilerin de "ülü'l-emr" tabiri içine girdiğini dile getirmektedir.[39]

Diğer yandan İbn Kesîr (ö.774/1373) 59. âyetin sebeb-i nüzûlüne dikkat çekerek, Hz. Peygamber'in bir seriyyede görevlendirdiği komutan Abdullah İbn Huzâfe'ye itaat bağlamındaki şu hadiseden bahseder. "İslam komutanlarından biri ortaya çıkan bir olay nedeniyle askerlerine kızarak, Allah Resulü'nün komutana itaatın emredildiği hususundaki talimatı sormuş, onlardan "*evet*" cevabını alınca odun toplayıp getirmelerini, ateş yakıp ardından ateşe girmelerini emretmiş. Topluluk ateşe yöneldiğinde genç askerlerden biri arkadaşlarına kesinlikle ateşe girmemelerini, ta ki Rasulullah'a varıncaya kadar, şâyet o emrederse girebileceklerini söyleyip bu emre karşı çıkmış. Hz.Peygamber'in yanına ulaşıp durumu aktardıklarında, Hz.Peygamber onlara, ateşe girmiş olmaları halinde asla oradan çıkamayacaklarını, itaatin ancak iyilikte olacağını belirtmiştir." İbn Kesîr, İbn-i Abbas'ın Ali b. Ebi Talhâ'dan naklettiği yorum ve Mücahid, Atâ, Hasan el-Basri gibi alimlerin bu âyette geçen "ülü'l-emr" ile "din ve fıkıh ulemasının" kastedildiği yönündeki görüşüne katılmamakta, âyetin zahirinden, emir ve ulema anlamındaki bütün emir sahiplerini kapsadığını belirtmekte, buna delil olarak da halife ve valilere itaata ilişkin hadisleri referans göstermektedir.[40]

Mevdûdî (1903-1979) bu iki âyetin tefsiri bağlamında, yöneticiye itaat konusunu tafsilatlı biçimde değerlendirmekte, "ülü'l-emr" olan herkesin bu kapsamda olduğunu bazı hadis-i şerifleri delil getirmekte, Müslümanların din-devlet-toplum işleriyle uğraşan kişilerin; devlet büyükleri, siyasi-ideolojik alandaki insanların, ulema, aydın, siyasetçi, düşünür, bürokrat, yüksek rütbeli yetkililerin, yargıç ve hukukçuların, kabile reisleri, belediye başkanları, mahalle muhtarlarının, kısacası âmir konumundaki herkesin itaata layık olduğunu söylemektedir. Bu hususa dayanak olarak naklettiği bir hadise göre, "Hz. Peygamber müminlerden bazı konularda söz aldığı gibi, yöneticilerine itaat husunda da söz almış, işlerinde bâriz küfre şahit olmadıkları sürece idarecilerle kavgaya girmemelerini istemiş, aksi durumda Allah'ın huzurunda delillerinin olmasının gereğini ifade buyurmuştur."[41]

Müslüman devletlerde "ülü'l-emr" kavramı zamanla yerini başka kavramlara terk etse de, Kur'ân nazarındaki meşruiyyet algısı nedeniyle devlet adamları tarafından sıkça kullanılan bir terkip olmuştur. Bu bağlamda, Eyüp Kurt tarafından devlet yönetimine ilişkin bir tezde, "ülü'l-emr" ünvanının Râşid halifeler sonrası çeşitli siyasi amaçlarla kullanıldığına dikkat çekilmiştir. Emevi ve Abbasi halifelerinin bir kısmının meşruiyyet kaygısıyla, tasarruflarının sorgulanamaz olması maksadıyla, Râşid halifeler döneminde yaygın olan "Emîrü'l-Müminîn" unvanını bırakıp yerine "ülü'l-emr" unvanını kullandıklarını ifade eden yazar, halifelerin bu yolla bir tür kutsallık kazanmayı hedeflediklerini ve Allah adına tasarrufta bulunduklarını îma ederek eleştirilemez olduklarını

---

38 İsfehânî, **el-Müfredât**, s. 25.

39 Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, 5/260-264.

40 İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'âni'l -'Azîm**, 1/516-518.

41 Seyyid Ebû'l-A'la el-Mevdûdi, **Tefhîmu'l-Kur'ân**, Ahmed Asrar (çev.) İstanbul: Bengisu Yayıncılık, 1997, 1/383-386. Ebû ʿAbdillâh Muhammed b. İsmâʿîl b. İbrâhîm el-Buhârî, **Sahîhu'l-Buhârî,** Mustafa Dîb el-Buġâ (thk.) Dımaşk: Dâru İbn Kessîr; Dâru'l-Yemâme, 1414/1993, "Fiten", 2; Ebû'l-Hasen Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî Muslim, **Sahîhu Müslim,** Muhammed Fuâd ʿAbdulbâkî (thk.), Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-ʿArabî, 1374/1955, "İmâre", 8.

vurgulamaya çalıştıklarını belirtir.[42] "Ülü'l-emr" hakkında İslam Ansiklopedisi'nde tafsilatlı malumat mevcuttur. Son olarak tez danışmanımız Murat Sülün'ün,"ülü'l-emr"in kimler olduğu ve kavramın yönetimde neye karşılık geldiği hakkındaki aşağıdaki değerlendirmesi ile bahsimizi noktalıyoruz:

"Ülü'l-emr, siyasi-idari mekanizmada söz sahibi, etkili-yetkili kişileri (ümerâyı) ifade etmektedir. Ancak ilgili âyetler inzâl olduğunda bugünküne benzer bir teşkilatlanma bulunmadığından bu kavramı siyasi-idari elitle sınırlandırma gerçeği yansıtmaz. Toplumsal işleyişte etki ve yetki sahipleri sadece bu kimseler değil, inzibatî, askerî ve ilmî kadrolar, hatta sermaye ve iş çevreleri ile sivil kuruluşlar da terkibin anlam sahasına girer. İkinci olarak ülü'l-emr tek kişi midir, yoksa ehlü'l-hal vel akd heyeti midir? Terkibin Kur'ân'da geçtiği iki âyette de çoğul olarak anılması toplumu çekip çeviren temel güçlerin (mesela siyasi erkin) tek kişi tarafından değil, kurullar tarafından paylaşılması gereğine güçlü bir işaret vardır."[43]

Kur'ân'da devlet başkanlığının dinî anlam sahasında yer alan kavramlar üzerindeki değerlendirmemizi burada tamamladıktan sonra, şimdi de bu görevin daha ziyade ***dünyevî*** anlam boyutunda zikredilen "melik" ve "sultan"terimlerini tahlil ediyoruz.

1.1.4. Melik (مَلِكٌ -مُلُوك)

Kur'ân'da on beş yerde tekil ve çoğul şekilleriyle geçen "melik" (مَلِكٌ) lafzı, sadece bir âyette "ye" harf-i meddi ile "fâîl" vezninde, Allah'a işaret kasdıyla "melîk" (مَلِيك) şeklinde zikredilmekte, diğerlerinde beşeri yönetim makamını ifade etmektedir.[44] Sözlükte mastar anlamıyla; kuvvetle yapma, elde etme, kontrolü altında tutmak, mutlak manada hâkim olmak, üzerinde nüfuz sahibi olmak, yönetmek, gücü yetmek anlamlarında zikredilen kelimenin isim hali olan "melik", terim olarak; *"yönetme ve idare etme gücüne, erkine sahip kimse, kral, efendi, terbiye eden"* manaları verilmektedir.[45] Kur'ân, devlet adamı Hz. Dâvûd'un yönetim biçimi hakkında; وَاٰتٰيهُ اللهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا .. يَشَآءُ... *"ve Allah ona* ***mülk*** *ve hikmet verdi; dilediklerinden öğretti."* cümle-i celilesinde "mülk" tabiri ile hükümdarlığına işaret edilmekte, Tâlût'un ilim ve beden yönünden üstünlüğü sebebiyle Allah tarafından "kral" olmaya layık bulunduğu "melik" ve "mülk" kelimeleriyle ifade edilmekte, kraliçe Belkıs'ın yönetimi için de aynı kökten bir fiil zikredilmektedir.[46]

Tefsirlerde "melik" ve"mülk" kavramları; krallık, kuvvetli iktidar, mülk sahibi olma ve özgürlüğünü elde etme manasında yorumlanmıştır. Mukâtil (ö. 150/767) ve Taberî (ö. 310/923), Hz. Dâvûd'a mülk verilmesini (2/251;38/20), onun on iki sıbtın (sülalenin) krallığını elde etmesine ve otoritesini güçlendirmesine dayandırmıştır. Taberî, Hz.Dâvûd'u gece gündüz dört bin askerin beklediğini, İbn Abbas'tan yaptığı bir rivâyete göre, onun otoritesi ve hükümdarlığının sadece ordu gücüyle sınırlı olmadığı, hükümlerindeki sağlam kararlar nedeniyle de insanların ona saygı duyduklarını belirtir.[47] Elmalılı da ilgili âyetlerde, Hz. Dâvût'a ve Tâlût'a mülk (krallık) verilmesini

---

42 Eyüp Kurt, **Devlet Başkanı Hz. Muhammed'in Yönetim Anlayışı** (Doktora tezi), s. 22.

43 Murat Sülün, **Kur'ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?** İstanbul: Ensar Yayınları, 2015, ss. 90-94.

44 Muhammed Fuâd Abdülbâkî, **el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm**, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986, s.673-674.

45 "m-l-k" mad.; Cevherî, **Sıhâh**, 2/1214-1215; Ezherî, **Tehzîbu'l-Lüga**, 10/268-270; İsfehânî, **el-Müfredât**, 472-473; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, 13/182-186.

46 el-Bakara 2/ 247, 251; en-Neml 27/23 (Bu âyetlerin tefsirlerinde bu hususa işaret edilmiştir).

47 Ebü'l-Hasen Mukātil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, **Tefsiru Mukâtil b. Süleymân (et-Tefsîrü'l-Kebîr)**, Abdullah Mahmûd Şehhate (thk.), Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1979/1980, 1/210-211. Taberî, **Câmi'u'l-beyân**, II (3), ss. 625-630, XII (23), ss. 136-140.

hükümdarlık anlamının yanında yöneticilik ve komutanlık verilmesi olarak izah etmiştir. Zîra Hz. Dâvûd mukaddes beldenin Doğusu ve Batısından İsrail oğularını en çok etrafında toplayan, kenetlenmeyi başaran kişi olmuş, bölgede büyük bir devlet kurmuştur.[48]

İbn Kesîr, Zuhrûf sûresinin 51. âyetinin tefsirinde, Firavun'un sahip olduğu azamet ve mülkle, ırmak ve bahçeleriyle şımarıkça övünmesi ve hükümdarlığının gücüyle gururlanmasına karşılık, Hz. Mûsâ'nın kudretinin; hilkat, ahlak ve dine dayalı olduğunu belirtir.[49] "Mülk" kavramının geçtiği bazı âyetler müfessirler tarafından farklı anlamlarda da yorumlanmıştır. Sözgelimi, Mâide sûresinin 20. âyetinin[50] tefsirinde, Muhammed Reşîd Rızâ (ö. 1354/1935), "Hz. Mûsâ'nın kavmine yaptığı hitabında sarf ettiği "mülûk"(مُلُوك) kavramının "özgürleştirme, özgür kişiler haline getirme" anlamında olduğunu ileri sürerek, bu görüşünü içinde aynı sözcüğün geçtiği şu âyete dayandırmıştır. *"Mûsâ (as) kavmine şöyle demişti: Hani Allah içinizden peygamberler çıkarmış, sizi* ***özgür (bağımsız)*** *kişiler haline getirmişti…*"[51]

Vecdi Akyüz, "melik" kavramının; "evreni yöneten Allah ve insanı yöneten hükümdar" anlamlarında kullanıldığını belirtmekte, Kur'ân'da zikredilen manevi ve siyasi kavramsal boyutunu misallerle izah etmektedir.[52] Diyanet İslam Ansiklopedisinde, "melik" unvanının, Müslüman devlet adamları tarafından ilk dönemlerde çoğunlukla kullanılmadığı, nadiren kadın yöneticiler tarafından tercih edildiği ve Emevilerin devlet başkanlığı seçiminde veraseti esas almaları sebebiyle geniş Müslüman kesimlerce bunun İslami bir yönetim değil de "mülk (krallık) yönetimi" olarak görüldüğü kaydedilir.[53]

1.1.5. Sultân (سُلْطَان)

Kuran'da otuz yedi yerde geçen bu kavram, siyasi unvan manasında zikredilmemiştir. Genel olarak, apaçık, tartışmasız delil, hüccet, kahr, kudret, satvet, nüfuz ve etki altına almak, muktedir olmak, tasallut etmek anlamlarına gelen"sultan" kavramının kelime kökünde dikkatimizi celbeden manalar mevcuttur. "Keskin (acı) dille konuşan", "uzun ve fasîh kelam eden kimse", "kandilde tutuşturulan zeytinyağı" bu manalar arasındadır. Kelime köküne göre sultanın anlamı, yağıyla

---

48 Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili,** 2/111-114.

49 İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm,** 4/129-130.

50 *"Hani,Musa, kavmine şöyle demişti: Ey kavmim! Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın. Hani, içinizden peygamberler çıkarmış sizi bağımsızlaştırmış ve hiç kimseye vermediklerini size vermişti."* el-Mâide 5/20.

51 "Daha önce İsrail oğulları kıbtilerin kölesi iken halkın büyük çoğunluğu sonra melik (hür) oldu. Yani kendi işine ve ailesinin yönetimine karar verme imkanına sahip oldu. Burada kölelik ve kulluktan sonra gelen hürriyet ve istiklalin büyüklüğü vurgulanmaktadır. İbn Ebi Hatim merfu olarak Ebu Said el-Hudri'den şunu rivâyet eder: "İsrail oğullarından birinin bir hizmetçisi, hayvanı ve karısı olduğu zaman, o "melik" diye yazılırdı." Yani melik 'ev yönetiminde krallar gibi hareket eden' şeklinde mecâzî anlam taşır. Araplarda bu kelime hâlen mecazen kullanılır. İkinci tefsir de şu: İsrail oğulları özgürlüğüne kavuştuktan sonra adaletli olmuş, Tevrat'la hükmetmiş, kabiliyetli, bilge krallar tarafından yönetilmişlerdir." Muhammed Reşîd Rıza, Muhammed Abduh, **Tefsirü'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsirü'l-menâr),** 2. Basım, Beyrut: Dârü'l-Marife, [t.y.], 6/322-324.

52 "Evreni yönetmesi, 'Hakk ve Kuddüs' kelimeleriyle ikili terkip şeklinde (20/114; 23/116; 59/23; 62/1), 'İlah-Rabb-Melik' manasında da üçlü terkiple (114/1-6) dir. Melik kelimesi, Allah'a nispetle O'nun bir özelliği olarak belirtilmiştir. İnsanları yöneten hükümdar manasındaki melik ise çoğunlukla olumsuz olmak üzere, kötü ve iyi hükümdarlardan bahis için kullanılır. İyi hükümdarların başında Hz. Dâvûd sayılırken (38/20, 26; 2/251), kötü hükümdarların başında da Firavn'un geldiği belirtilmiştir. 'Melik' kavramı "siyasette yetkin güç ve kuvvet" anlamında da zikredilmiştir (5/20) . Bu mana sebebiyle, hükümdarların bireysel davranışlarının önemli olduğu, yönetim sisteminin ikinci planda bulunduğu sonucu çıkarılabilir ." Akyüz, **a.g.e.**, ss. 140-145.

53 "Hz.Peygamber'in vefatının ardından toplumun siyasi olarak ye niden şekillenme sürecinde Müslümanlar melik unvanını benimsememiş, gerek dört halife, gerekse Emevi ve Abbasi dönemlerinde, devlet başkanları, bunun yerine çoğunlukla halife ve emiru'l-müminin unvanını, nâdiren de imam kavramını kullanmışlardır. Mısır'da bir süre devleti yöneten Şecerüddür 'Melîketü'l-İslam' ve Müslüman Hindistan'da Melike Raziyye de bu unvanla anılmıştır.Fatımiler bu lakabı halifeler için değil, emirler ve özellikle de vezirler için kullanmışlardır." Ahmet Güner, "melik", **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, 29/51-53.

tutuşturduğu kandil gibi toplumun yolunu aydınlatan, aynı zamanda iyi bir hatip olan muktedir yöneticidir. "Saltanat"; sulta, tahakküm, otorite manasının yanında bunlara sahip olan sultanla ilişkili olarak zikredilen bir sözcüktür.[54] Sultan kelimesi Kur'ân'da 'mübîn' sıfatıyla birlikte "tartışmasız delil, güç, mucize" anlamını ifade etmektedir.[55] Mukâtil b. Süleyman "sultan" kavramının iki şekilde tefsir edildiğini, bunların; hüccet/kesin delil (11/96; 6/81; 30/35;27/21) ve kahredici kral/kahren mecbur edici hükümranlık (14/22; 37/30) anlamlarında olduğunu ve Hz. Mûsâ ile ilgili kullanılan sultân kelimelerinin tamamının ilk anlam muhtevasında bulunduğunu ifade etmektedir.[56]

Müfessirler "sultân" sözcüğünün geçtiği âyetleri devlet adamı anlamında değil; kanıt, mazeret, burhan, mucize, yetki, otorite, üstünlük/hükümranlık, güç (destek) anlamlarında tefsir etmişlerdir. Bu bağlamda Neml sûresinin 23. âyetinde kavrama "mazeret/delil" anlamı verilirken,

وَتَفَقَّدَ الطَّيْرَ فَقَالَ مَا لِيَ لَآ اَرَى الْهُدْهُدَ اَمْ كَانَ مِنَ الْغَآئِبِينَ لَاُعَذِّبَنَّهُ عَذَابًا شَدِيدًا اَوْ لَاَاذْبَحَنَّهُ اَوْ لَيَاْتِيَنِّي بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ

"Kuşları teftiş etti ve; "Hüdhüd'ü neden göremiyorum?! Yoksa 'gâip'lere mi karıştı?!" dedi. "Bana apaçık bir güçlü mazeret getirmediği takdirde, onu ya şiddetli bir şekilde cezalandıracağım ya da kafasını koparacağım onun!"[57] Kasas sûresinin 35. âyetinde de "kanıt" manası verilmiştir:

قَالَ سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِاَخِيكَ وَنَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَانًا فَلَا يَصِلُونَ اِلَيْكُمَا بِاٰيَاتِنَا اَنْتُمَا وَمَنِ اتَّبَعَكُمَا الْغَالِبُونَ

"Senin gücünü kardeşinle artıracağız" dedi; "İkinize öyle güçlü bir kanıt vereceğiz ki, mucizelerimiz sayesinde size erişemeyecekler; siz ve size uyanlar galip geleceksini.z." [58]

Taberî (ö. 310/923) ve Fahreddin er-Râzî(ö. 606/1209), Kasas sûresinin yukarıdaki âyetinde işaret edilen "sultan" kelimesini, Firavun'a giden Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'a verilen "güç/destek" olarak tefsir etmiş, Neml sûresinde, Hz. Süleyman'ın Hüdhüd kuşunun uzun süre ortalıktan kaybolmasına gerekçe olarak kendisinden istediği "sultan"ı da (27/21) "mazeret" anlamında yorumlamışlardır.[59] Sultan kavramının diğer anlamlarına gelince… Beyzâvî (ö. 685/1286) Saffât sûresinin 30. âyetinde geçen bu kelime ile küfür reislerinin dünyada kendilerine uyanlara ahirette söyleyecekleri söz bağlamında, "üzerinizde bir yetkimiz/otoritemiz yok" diyecekleri anlamının kastedildiğini belirtirken,[60] İbn Kesîr (ö. 774/1373) de Nisâ sûresinin 91. âyetinde zikredilen bu sözcüğün, barışa yanaşmayarak fitneye yol açan münafıkların öldürülme yetkisinin/emrinin verilmesi manasında olduğunu ifade etmiştir.[61] Vecdi Akyüz sultan kavramının Kur'ân'da hiçbir şekilde siyasi manaya işaret etmediğini, şu dört anlamda tefsir edildiğini belirtmektedir: Nüfuz, güç/iktidar (14/22, 8/35, 69/28-29), delil/kanıt (6/81, 11/96, 97 yaygın mana verilen), izin/ferman (4/91, 144) ve yetki (17/33) .[62]

---

54 "s-l-t" mad.; Fîrûzâbâdî**, el-Kâmusu'l-Muhît**, 867; İsfehânî, **el-Müfredât**, 238; İbn Manzûr, **Lisanu'l-'Arab**, 6/326-328.

55 Hûd 11/ 96-97; ed-Duhân 44/19.

56 Mukâtil, **el-Eşbâh ve'n-nezâir fî'l-Kur'âni'l-Kerim**, Abdullah Mahmûd Şehhate (thk.), Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1414/1994, s. 252-253.

57 en-Neml 27/ 20-21.

58 el-Kasas 28/35.

59 el-Kasas 28/35; en-Neml 27/ 20-21. Taberî, **Câmi'u'l-beyân**, XI (19), ss.75-76,143-146; Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 18/188-190, 248-250.

60 Ebû Saîd Nasırüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, **Envârü't-tenzil ve esrarü't-te'vil,** Ebu'l Fazl Kureşi, el meşhûr Kazrûni (thk.), Beyrut: Müesseset Şaban, [t.y.], 5/5; İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm**, 1/532-533.

61 *"Yalnız, başka birtakım insanlar da göreceksiniz ki; bunlar hem sizden yana hem de kendi kavimlerinden yana kendilerini güvence altına almak isterler; ama ne zaman bir baskın ve anarşiye çağrılsalar (tarafsız kalmayarak) onun üzerine atlarlar!.. Eğer sizden uzak durmazlar; barış teklif etmez ve (sizden) el çekmezlerse, onları rastladığınız yerde yakalayıp öldürün. Bunlara karşı size apaçık bir yetki verdik."*en-Nisâ 4/91.

62 Akyüz, **a.g.e**, s. 138-140.

Sultan kavramı Hadis-i Şeriflerde ve İslamî yönetimlerde de "devlet adamı" anlamında kullanılmaktadır.[63]

Yukarıda devletin en üst makamında bulunan görevlilerine ilişkin Kur'ân kavramlarının tahlili yapıldı. Şimdi de onların yardımcısı konumundaki kamu görevlilerine işaret eden Kur'ân kavramlarını inceliyoruz.

1.2. Başkan Yardımcısı

Kur'ân'da devlet başkanı yardımcısına/danışmanına işaret eden kavramlar; "el-Azîz" , "vezîr-rid" ve "vekîl" kavramlarıdır.

1.2.1. el-Azîz (أَعِزَّةٌ- اَعَزّ - الْعَزِيزُ)

"Azîz" kavramı, sözlükte "izzet" mastarından türemiş bir kelime olup; "daima üstün gelen", "asla mağlup olmayan", "şerefli", "kuvvetli" ve "cömert" anlamlarına gelir. Kavramın karşıtı olan "zelîl" sözcüğü de "zillet" kökündendir.[64] Terim anlamı bağlamında, Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde, "aziz" unvanının Mısır'da, Hz. Yûsuf döneminde Firavun'dan sonraki en önemli makamı ifade ettiği belirtilmekte, bu hususta Tevrat'tan delillere yer verilerek, Mısır melikinin Hz. Yûsuf'u kendisi gibi tam yetkili kral olarak halkına ilan ettiği kaydedilmektedir.[65] Bu kavram Kur'ân'da Mısır kralının yardımcısı olan Hz. Yûsuf (Yuzarsif) ve onu köle olarak satın alan Mısır azizi (Potifar) için ikişer âyet olmak üzere dört yerde zikredilir.[66] Yûsuf sûresinin bir âyetinde bu kavrama şöyle işaret edilir: يَآ اَيُّهَا الْعَزِيزُ اِنَّ لَهُ اَبًا شَيْخًا كَبِيرًا فَخُذْ اَحَدَنَا مَكَانَهُ اِنَّا نَرٰيكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ

"Dediler ki: 'Ey şan-şeref ve güç sahibi! (Yûsuf a.s.) Bunun çok yaşlı bir babası var; onun yerine içimizden birini alıkoy. Doğrusu, biz seni iyiliksever kimselerden görüyoruz."[67]

Dil alimi Zeccâc (ö. 311/923), "aziz" kelimesinin şan ve şeref bakımından üstünlük manasında olması hasebiyle Arap dilinde kral (melik) anlamına geldiğini ifade eder.[68] Müfessirler bu kavramın

---

63 Hadis-i şeriflerde sultan kavramı; yönetici, hükümdar ve devlet başkanı manasında kullanılmıştır: "Cihadın en faziletlisi, zalim sultan karşısında hakkı söylemektir.", "Sultan, velisi olmayanın velisidir." gibi. Bu kavramın "bir unvan olarak, siyasî-idari manada, ilk defa Abbasi halifesi Hârûn Reşit tarafından, veziri Cafer b. Yahya el-Bermekî'ye verildiği kaydedilir" Mustafa Öztürk, "Sultan", **DİA,** İstanbul: TDV Yayınları, 2009, 37/495-496.
Kelimenin İslâm dünyasında siyasî bir unvan olarak yayılması ise Selçuklular zamanında gerçekleşmiştir. 449'da (1058) "Bağdat'a giren Tuğrul Bey'e, Halife Kâim Biemrillâh tarafından "sultânü'l-meşrik ve'l-mağrib" unvanı verilmiş, sultan unvanı Selçuklu hânedanının sonraki üyeleri tarafından da kullanılmaya devam edilmiştir. "Yöneticiyi ifade etmek üzere halife veya imamla birlikte melik ya da sultan unvanlarının kullanılmasının, farklı coğrafyalarda ortaya çıkan birden fazla halife veya imamın pratikte doğurabileceği sorunları aşmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Buna göre halife dini otoriteyi temsil ederken, sultan siyasi ve idari otoriteyi temsil etmiş, yönetimin genellikle babadan oğula geçtiği bir sistem olarak saltanat tarzı yönetim oluşmuş, halifeler sultanların meşruiyetini güçlendirirken, sultanlar da halifeye bağlılıklarını korumuşlardır." Osman Gazi Özgüdenli, "Sultan", **DİA,** İstanbul: TDV Yayınları, 37/497-498.

64 "a-z-z" mad.; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, 9/185-187; İsfehânî, e**l-Müfredât**, 332-333; Fîrûzâbâdî**, el-Kâmusu'l-Muhît**, 664-665.

65 Ansiklopedide bu hususta şunlar da ifade edilmiştir: "Tevrat'a göre Hz. Yûsuf Mısır'da Firavun'dan sonra ikinci adamdı. Firavun ona, "Sen evimin üzerinde bulunacaksın ve bütün kavmim senin emrin üzerine idare olunacaktır; ben yalnız tahtta senden büyük olacağım" (Tekvîn, 41/40) demiş, ikinci arabasını ona tahsis etmiştir. Ayrıca herkesin onun önünde diz çökmesini emretmiş, bütün Mısır diyarında hiç kimsenin onun izni olmadan "elini yahut ayağını kaldıramayacağını" belirtmiştir (Tekvîn, 41/41-44) . Şu halde "azîz" Bazı Arapça lügatlarda azîz kelimesinin "Mısır ve İskenderiye'nin hâkimi" şeklinde açıklandığı da görülür." Ömer Faruk Harmancı, "Aziz-i Mısr", **DİA,** 4/343-344.

66 Yûsuf 12 / 30, 51, 78, 88.

67 Yûsuf 12/78.

68 Yûsuf 12/78: Ebû İshak İbrâhim b. es-Seri b. Sehl Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu**, Abdülcelil Abduh Şelebi (thk.), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988, 3/123.

Kur'ân'da "vezir" (bakan) kelimesinden ayrı olarak zikredilmesinin vezirlikten farklı bir makama işaret ettiğini, bununla krala veya kralın en yakınındaki en yüksek rütbeli görevlinin kastedildiğini ifade etmişlerdir. Taberî, Zemahşerî ve Râzi, "azîz" kavramının melik(kral) manasında olduğunu ileri süren müfessirler arasındadır (Bk. 12/30, 51, 78, 88) .[69]

1.2.2. Vezîr-Yardımcı/rid' (وَزِيرٌ -ء رِدْ)

"Vezîr" kavramı sözlükte; bir şeyi yüklenmek, ağır yük, günah, vebâl, günah işlemek, yenmek, deliği kapatmak, sığınmak, vezir(bakan) olmak anlamındadır. Bazı dilciler 've-ze-re' nin aslının 'aazere' (آ زَرَ) "destekledi" anlamında olduğunu ifade etmekte, Kıyâme sûresinde de geçen bu kelimenin "sığınılacak dağ, melce" manasını kastetiğini belirtmektedirler.[70] 've-ze-re' (وَزَرَ) fiili, kişinin sırtına ağırlık yapacak eşyayı (günahı) yüklenmesi demektir. Bu suretle vezir, âmirin verdiği görevi yüklenen kişiye denilir. Vezir, halifenin fikrine güvendiği, kendisinin desteğini alan, memleketle ilgili kendisine verilen ağır sorumlulukları sultanın üzerinden alıp yüklenen, sultanın sığındığı kişi anlamındadır. Dil alimi Ezherî (ö. 370/980) vâ-ze-re (و آ زَرَ) kelimesinin müfâale babından yardım etmek, destek vermek (20/29) anlamında olduğunu belirtir.[71] Kur'ân'da bu kavram sadece Tâhâ ve Furkân surelerindeki şu iki âyette geçmektedir:

وَاجْعَلْ لي وَزيرًا مِنْ اَهْلي *"Kendi ailemden bir vezir ver bana."*[72]

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَا مَعَهُ اَخَاهُ هٰرُونَ وَزيرا

"Gerçek şu ki; Mûsâ'ya da o kitabı Biz verdik ve biraderi Hârûn'u onun yüküne ortak ederek."[73]

Fahreddin er-Râzî Furkân sûresinin 35. âyetindeki "vezir" kelimesinin manası hakkında Zeccâc'ın, "fikrinden istifade edilen kimse", "kendisi sebebiyle yanlışlıklardan korunan" dediğini naklederek âyetteki kavramla ilgili şu değerlendirmeyi yapar: Hz. Hârûn'un vezir olması, peygamberlikte onun ortağı olmadığı gibi, onun destekçi peygamber olması da kendisinivezirlikten çıkartmaz.Zira ikisi de Firavun'a gönderilmiştir. Nitekim Tâhâ sûresinin 43. âyetinde birlikte hareket etmelerinin emredilmesi bunun işaretidir."[74] İbn Kesîr (ö. 774/1373) Furkân sûresinin 35. âyetini: *"Kardeşi Hârûn'u (as) vezir yaptık. Yardımcı, destekçi, onun gücüne güç katan "*şeklinde tefsir etmiştir.[75] Her iki âyeti birlikte tahlil ettiğimizde, Hz. Hârûn'un Hz. Mûsâ'ya yardımcı olmasının kastedildiği anlaşılmaktadır. Kasas sûresinin 34. âyetinde de onun yardımcı olması/müşâvirliği "rid'= رِدْءاً" kelimesiyle ifade olunur.

Vezir kelimesinin "yardımcı olmak" ve "yüklenmek" anlamlarından hareketle daha sonraki dönemlerde "siyasi önderin yardımcısı" biçiminde siyâsî bir anlam kazandığı kaydedilir.[76] Bu

---

69 Taberî, **Câmü'l beyân,** VII (12), s.197-198, VIII, s. 31; Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 18/301; Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî**, el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vucûhi't-te'vîl,** Adil A.Abdülmevcud, Ali M.Muavvaz, Fethi Abdurrahman, Ahmed, Hicazi (thk.), Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1418/1998, 3/275.

70 el-Kıyâme 75/ 11 (Hayır, sığınacak yer yoktur.)

71 "v-z-r" mad.; Ebü'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Zebîdî, **Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs**, İbrâhim Terzi (thk.), Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1392/1972, 14/358-361; İsfehânî, **el-Müfredât**, 521; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, 15/284-285.

72 Tâhâ 20 /29.

73 el-Furkân 25/ 35.

74 Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb,** Tâhâ 20/42-43: C. 22/50-51; el-Furkân 25/34-35: C. 24/80.

75 İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm**, el-Furkân 25/34-35, C. 3/318-319.

76 Akyüz, **a.g.e**, s. 151.

bağlamda İbrahim Barca, Mâverdî'nin "Edebü'l-vezîr" adlı kitabı üzerindeki çalışmasında, Abbasi devletinin kurumsal kimliğinin tamamlayıcısı olan vezirliğe çok önem verildiğini, bu vazifenin "tefvîz" ve "tenfîz" vezirliği olarak iki kısımda yürütüldüğünü belirtir. Barca'nın anlattığına göre, Mâverdî (ö.450/1058) kitabında tenfiz vezirliğini Hz. Peygamber dönemine dayandırırken, tefviz vizâretini ise Abbasiler'e dayandırmakta ve Abbasiler'de merkezî idare vezirlerinin başkanlığında birçok divanın(vezirliklerin) bulunduğunu söylemektedir. Barca, vezirliğe dair bazı kitapları da eserinde referans göstermektedir.[77] Davut Dursun da vezirlik unvanının kullanılmasında İran'ın etkisinin bulunduğuna dikkat çekmekte, Abbasi döneminden başlamak üzere, iktidardaki halifelerin bu makam aracılığıyla neredeyse bütün siyasi yetkilerini vezirlere bıraktıklarını(delege ettiklerini) söylemektedir. Halife Hârûn'un hilafetini (m.785-809) bu konuda misal veren müellif , onun atamış olduğu vezirlerine hemen hemen bütün yetkilerini devrettiğini, kendinden sonraki halifelerin de bu geleneği sürdürdüğünü dile getirir. "[78]

1.2.3. Vekil (وَكِيلٌ)

Kur'ân'da yirmi dört âyette geçen "vekil" (وَكِيلٌ) kavramı sözlükte; bir işi tamamen güvenip birine havale/sipariş etmek anlamında olup, "faîl" vezninde yazılan ancak "ismi mef'ul" anlamı veren (vekîl yazılıp mevkûl okunan) bir yapıdadır. Başkasını vekîl/velî, nâib kılmak, ona itimat etmek anlamlarına da gelen "vekil" kelimesi kefil anlamında tefsir edilmekle beraber kefilden daha geniş anlamı içermektedir. Çünkü her kefil vekil iken, her vekil, kefil değildir. Acziyet, etkisiz olma ve birine itimat duymayı da ifade eden vekil kelimesi, kişinin aciz olduğu bir durumda Allah'a güvenip işini O'na havale ederek, O'na dayanması manasındaki tevekkül ile de bu anlama işaret eder. Ma'rife/ belirli bir isim olan "el-Vekîl" kelimesi de Allah'ın sıfatları arasındadır. Yarattıklarının bütün işlerini yürüten, onları koruyan ve rızıklarına kefil (kâfi) olan anlamındadır.[79] Vekil kavramı tefsirlerde; kefil, koruyucu, garantör, söz geçirebilen anlamlarıyla da geçer. Günümüzde de bir çok devlet işinin vekalet suretiyle yürütüldüğünü de bu meyanda belirtelim.Vekil kavramının geçtiği Furkân sûresinin bir âyetinde Hz. Peygamber'in müşriklere vekil olamayacağına şöyle işaret edilmiştir:

اَرَاَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهٗ هَوٰيهُ اَفَاَنْتَ تَكُونُ" عَلَيْهِ وَكِيلًا

"Bak şu, tanrısı olarak kendi arzu ve ihtiraslarını benimseyene?! Sen mi vekil olacaksın böyle birine?"[80]

Mukâtil b. Süleyman Furkân sûresinin bu âyetinde geçen "vekil" kelimesine "söz geçiren, lafını dinletebilen" manasını vermekte, Kur'ân sözlüğünde bu kelimenin esasen şu dört manaya geldiğini kaydetmektedir: "Koruyucu (4/109; 17/65), Rabb (73/9; 17/2), zorba bir egemen (25/43; 39/41;

---

77 Barca Mâverdî'nin şu sözlerini de nakleder: "Tefviz vezirliği yürütme görevini icra eden ve sorumluluğu olan vizârettir. Tefviz vezirleri hilafet mührünü taşır, zaman zaman mezalim davalarına bakar, savaşlara karar verir ve hazineden gerekli gördüğü harcamaları yapardı. Bu nedenle bu vezirlik bugünkü başbakanlığa benzer. Tenfiz ise; sadece elçilik yapma, görüş bildirme ve istişarede bulunma görevlerini yapar, müsteşarlığa ve kısmen bakanlığa benzetilebilir." Referans kaynaklar: Muhammed b. Dâvûd b. el-Cerrah (296/908), **Kitâbü'l-Vüzerâ**; es-Sahib ebu'l-Kâsım b. İsmail b. Abbâd **(**385/995), **Ahbârü'l-Vüzerâ,** İbn Makûlâ (485/1092), **el-Vüzerâ (**Mâverdî'nin edebü'l-vezir kitabını ithaf ettiği tahmin edilen Büveyhî veziridir); Ali Şier-Râzî (945/1538), **Düstûru'l-Vüzerâ (**II. Selim'in veziri Mustafa Paşa'ya sunulan eserdir); Ebu'l-Hasen Hilal b. Muhsin es-Sabiî el-Harrânî (448/1037), **Kitâbü'l-Vüzerâ (**İlk defa 1904 yılında basılmıştır. Abbasilerde devlet yönetim sistemi, protokoller/merasimler, yazışmalar ve divan) . el-Maverdî, **Edebü'l-vezir, (Bilge Yöneticinin el Kitabı),** İbrahim Barca, (çeviri-inceleme), İstanbul: Klasik Yayınları, 2014, s.26.

78 Davut Dursun, **Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din**, İstanbul: İşaret Yayınları, 1989, ss. 94-99.

79 "v-k-l" mad.; İsfehânî, **el-Müfredât,** 531-532; Cevherî, **Sıhâh,** 2/1370-1371; Ezherî, **Tehzîbü'l-Lüga**, 10/371-372; İbn Manzûr, **Lisanü'l-'Arab**, 15/387-389.

80 el-Furkân 25/43.

42/6) şahit, tanık (28/28; 11/12; 4/71) .[81] Yahya b. Sellâm (ö. 200/815) tefsirinde bu sözcüğe "hâkimiyet sahibi", "koruyucu(hâfiz)" ve "kefil" (garantör) manasını vermekte,[82] Zeccâc (ö.311/923) ve Sa'lebî (ö. 427/1035) ise "Yanlış yapan ve dalalette olana muhâfızlık yapan, yanlıştan vazgeçirebilen"[83] anlamını vermektedirler. Vecdi Akyüz "vekîl" kelimesinin "Kur'ân'da iki şekilde kullanıldığını; birincisinin Yüce Allah'a izafetle, O'nun ilim ve güven vasfına işaret ettiğini; iyi vekil, her şeye vekil, yeterli vekil, söylenene vekil, başka vekil tutulamaz (3/3; 6/102; 39/62; 28/28; 17/2) anlamlarında olduğunu, ikincisinin ise insana izafetle, onun vekâletine (sorumluluk) işaretle; bekçi, sözcü ve koruyucu (10/108; 42/6; 17/86) manasına geldiğini belirtir."[84]

Çalışmamızın buraya kadarki kısmında Kur'ân'da işaret edilen devlet adamı ve yardımcısı konumundaki siyasi karakterlere ilişkin kavramları ele alındı. Şimdi de Kur'ân'da doğrudan devlet adamı manasına gelmemekle birlikte, toplum üzerinde nüfuzu olan, sözleri dinlenen, lider konumundaki "ileri gelen" karakterlere işaret eden kavramları "*Diğer*" başlığı altında inceliyoruz.

1.3. Diğer Kavramlar

Kur'ân'da halkın ileri gelenleri/devleti yöneten kimseler için "ekâbir-küberâ", "seyyid" ve "cebbâr" kavramları da zikredilmektedir.

1.3.1. Ekâbir-Küberâ (كُبَرَاءُ - أَكَابِرُ)

Kur'ân'da birer defa çoğul olarak geçen "ekâbir" ve "küberâ" sözcükleri (6/123; 33/67) dolaylı olarak devlet adamı manasında; "kavmin büyükleri, reisleri, önde gelen şereflileri, siyasi önderleri anlamındadır. "Küberâ"(كُبَرَاءُ) kelimesi, Ahzâb sûresinin 67. âyetinde, "sâdât" kelimesiyle birlikte, "ekâbir"(أَكَابِرُ)sözcüğü de En'am sûresinin 123. âyetinde "mücrimler" sıfatıyla birlikte zikredilmektedir.[85] En'am sûresinde "ekâbir" sözcüğünün "mücrim" sıfatıyla birlikte zikredilmesi, kavramın menfi karakteristiğine işaret etmektedir: وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا في كُلِّ قَرْيَةٍ اَكَابِرَ مُجْرِميهَا لِيَمْكُرُوا فيهَا ..

"Böylece, her şehirde; ileri gelenleri oranın mücrimleri kıldık ki, (insanların doğru yola gelmesini engellemek adına) orada 'tuzak'lar kursunlar..."[86]

Taberî bu âyette geçen"ekâbir" kelimesini, "ileri gelenler" olarak tefsir ederken, onların büyüklüklerinin, sorumluluk ve yüklerini de arttırdığına dikkat çeken Zeccâc'ın şu sözlerine atıfta bulunur: Memleketin ileri gelenleri ihanet, tuzak kurma ve asılsız sözleri yayma hususlarında daha etkili olmaları sebebiyle yanlış önderliklerinde suçlu sayılırlar. Ayrıca mal ve makam büyüklüğü de

---

81 Mukâtil , **el-Eşbâhve'n-nezâir,** 144-145; **et-Tefsir-ü'l-Kebir**, 3/236.

82 Yahyâ b. Sellâm et-Teymî el-Basrî el-Kayrevânî, Ebû Zekeriyyâ b. Ebî Sa'lebe, **Tefsirû Yahyâ b. Sellâm**, Hind Şelebi (thk.), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/ 2004, 1/483.

83 el-Furkân 25/ 43-44. Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân,** IV, 356; Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim Nisaburi Sa'lebi, **el-Keşf ve'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân (Tefsirü's-Sa'lebî),** Ebû Abdillah Seyyid b. Kesrevi b. Hasan (thk.), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004, 4/422.

84 Akyüz, **a.g.e,** 147-150.

85 "k-b-r" mad.; Fîrûzâbâdî**, el-Kâmusu'l-Muhît**, 601, 602; Zebîdî, **Tâcu'l-Arûs**, 14/14-15; İsfehânî, **el-Müfredât**, 420-422; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, 12/12-16.

86 el-En'âm 6/123.

suçun boyutunu arttırır.[87] Şevkânî (ö.1250/1834) de "ekâbir" kavramına "uzemâ, büyükler, önde gelenler, eşrâf" anlamı verir.[88]

1.3.2. Seyyid (سَيِّد- سَا د ةً)

Kur'ân'da biri çoğul olmak üzere üç yerde geçen "seyyid" kavramı[89] sözlükte; "Bir şeye sahip olmak, yönetmek, hükmetmek, ağırlığını hissettirmek, kavmin efendisi/reisi olmak, toplumda seçkin yere ve asalete sahip olmak, kerim olmak, kararmak, sevindirmek, geride bırakmak" anlamlarına gelmektedir. Kur'ân'da halkın yöneticisi anlamında işaret edilen bu kavram (3/39; 33/67-68), hanımını idare etmesi nedeniyle "koca" için de zikredilmektedir (12/25).[90] Ezherî (ö. 370/980), başkalarına akıl, mal, koruma ve savunma bakımından üstün olan, âbid, takva sahibi, faziletli fıtrata sahip, öfkesine hâkim olan kimseye "seyyid" denildiğini belirtirken, İsfehânî (ö.502/1108) de Âl-i 'İmran sûresinin 39. âyetini delil göstererek, karakteri temiz olanların "seyyid" diye anıldığını ifade etmektedir.[91] Müfessirler Ahzâb sûresinde zikredilen "sâdetenâ" kelimesi ile; başkanlar, büyükler, ileri gelenler, liderler ve yol gösterenlerin kastedildiğini belirterek âyeti aşağıdaki mana ile tefsir etmişlerdir.

قَالُوا رَبَّنَآ اِنَّآ اَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَآءَ نَا فَاَضَلُّونَا السَّبِيل

"*Rabbimiz! Biz başkanlarımıza/yöneticilerimize, büyüklerimize uyduk*." [92]

Nesefî (ö. 710/1310) âyetteki "sâdât" kelimesine, "küfrü telkin eden, onu güzel gösteren kâfir reisler" manasını verirken,[93] İbn Kesîr (ö.774/1373) Tâvûs b.Keysân'dan naklen, âyette geçen "sâdât kelimesinden muradın; eşrâf, küberâ ve ulema anlamında olduğunu ve âyetin: "Bizler âmirler ve ilim adamlarının oluşturduğu büyüklerimize uyduk, resullere muhalefet ettik, onların hak yolunda olduğuna inandık." şeklinde anlaşılması gerektiğini söylemekte, Şevkânî (ö. 1250/1834) ise "sâdât" ve "küberâ" kelimelerini "dünyada örnek alınan reis, izinden gidilen kişiler" diye tefsir etmekte, kötü liderleri küfürde taklit etmenin âyetlerle nehyedildiğini, yasaklara uymadan körü körüne onları izleyenlerin koyun sürüsü gibi olduklarını, anlayış kıtlığı ve dar görüşlülüğe sahip olduklarını ifade etmektedir.[94] İslam Ansiklopedisi'nde Hz. Peygamber'in: "*Ben Ademoğullarının seyyidiyim*"; "*Kıyamet gününde insanların seyyidiyim*." hadisleri çerçevesinde bu kavramın "insanların lideri ve efendisi" anlamında kullanıldığı belirtilmektedir.[95] Bir hadiste de, milletin seyyidinin (efendisinin) ona hizmet eden kimse olduğu belirtilmiş, halkı için müspet yönde çaba sarf edenlerin hakiki efendi/reis olduklarına işaret edilmiştir.

---

87 el-En'âm 6/123: Taberî, **Câmi'ü'l-beyân**, 5/24-25.

88 Ebû Abdillah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlani Şevkani, **Fethül-kadir: el-câmi' beyne fenneyi'r-rivaye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsir**, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1403/1983, C. 2/158-160.

89 el-Ahzâb 33/ 67 (çoğul), Âl-i 'İmrân 3/ 39, Yûsuf 12 /25.

90 Akyüz, **a.g.e**, s. 145-146.

91 "s-v-d" mad.; Ezherî, **Tehzîbu'l-Lüga**, 13/30-36; İsfehânî, **el-Müfredât**, 246-247.

92 el-Ahzâb 33/67.

93 İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'âni'l -'Azîm**, 3/519-520; Nesefî, **Medârikü't-tenzîl,** 3/1387-1390.

94 Şevkani, **Fethül-kadir**, 4/304-307.

95 Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Seyyid", **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, 37/40-43. Ebû ʿAbdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, **Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel,** Şuʿayb el-ʾArnaʾût, ʿÂdil Murşid v.dğr (thk.), Beyrut: Muʾessesetu'r-Risâle, 1421/2001, 15/384; Buhârî, **Sahihu'l-Buhârî,** "Tefsir", 203; Muslim, "İmân", 84; Ebû ʿÎsâ Muhammed b. ʿÎsâ et-Tirmizî, **Sünenü't-Tirmizî,** Ahmed Muhammed Şâkir, Fuʾâd ʿAbdulbâkî (thk.), Mısır: Şirketu Mustafâ'l-Bâbî'l-Halebî, 1395/1975, "Sıfatü'l-Kıyâme", 8.

1.3.3. Cebbâr (جَبَّار - جَبَّار ين)

Kur'ân'da Allah için izzet ve azamete, beşer için "baskıcı/ceberût" karakteristiğe delalet eden bu kavram sözlükte; baskıyla düzeltmeye çalışan zorba, gaddâr, zâlim, katı kalpli, kibirli, kahredici anlamındadır. Zebîdî (ö. 1205/1791), öfkeyle öldüren kimseye, zalim krala cebbâr denildiğini kaydeder.[96] Bu kavram Kur'ân'ın reddettiği devlet adamlarının nitelikleri bağlamında, ikisi çoğul olmak üzere dokuz âyette,[97] Allah'ın sıfatları arasında da marife şekliyle (el-Cebbâr) bir âyette (59/23) zikredilmektedir. Mütercim Âsım Efendi Allah'a ait bu vasfa; uluvv, azâmet, kahr ve izzet sahibi anlamını verir.[98] Kaynaklarda "el-Cebbâr" sözcüğünün marife veya nekra anlamına ilişkin farklı izahlar da kaydedilir. Bu kavramın Kur'ân'da Allah için "*buyruğu geçerli*" manasında, O'nun kudretiyle ilgili bir kelime olmasının yanında (59/23), beşer için şu anlamlarda tefsir edildiği kaydedilir: "Zorbalaşmayan uysal evlat (19/32), zorba millet (5/21, 22), haksız yere adam öldüren (26/130), zorlayıcı, ceberut (50/45), inatçı zorba (11/59, 14/15), büyüklenen, gerçeği kabul etmeyen zorba (40/35) .[99] Mümin sûresinin bir âyetinde, Hz. Mûsâ'nın getirdiği hakikatlerle cedelleşen Firavun ve adamlarının bu menfi karakteristiği şöyle dile getirilir:

اَلَّذينَ يُجَادِلُونَ فيۤ اٰيَاتِ اللهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ اَتٰيهُمْ كَبُرَ "مَقْتًا عِنْدَ اللهِ وَعِنْدَ الَّذينَ اٰمَنُوا كَذٰلِكَ يَطْبَعُ اللهُ عَلٰى كُلِّ قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ

"Onlar ki; -kendilerine gelmiş güçlü bir kanıt olmadığı halde- Allah'ın âyetleri hakkında cedelleşirler... Bu, Allah katında da iman edenler nezdinde de büyük bir hışımla karşılanmaktadır. Büyüklük taslayan bütün zorbaların kalbini, Allah böyle mühürler işte! "[100]

İkrime (ö. 105/723) bu âyetin tefsirinde, bir insanın iki kişiyi öldürmedikçe cebbâr sayılmayacağı, zorbaların alametinin haksızca öldürmek olduğunu belirtirken,[101] Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), mütekebbirle cebbâr arasındaki farkı Mukâtil b. Süleyman'a dayandırdığı şu sözle açıklamaktadır: "Mütekebbir kimse, tevhidi kabul etmeyen, cebbâr ise haksızlıkta diretendir. Saadetlerin zirvesi iki şeyle olur. Bunlar; Allah'ın emirlerine saygı ve mahlukata şefkattir. Tekebbür, Allah'ın emirlerine ihtirama, cebbârlık ise mahlukata şefkat duymaya zıtlık oluşturan vasıflardır."[102]

---

96 Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk Zebîdî, **Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Ḳāmûs,** İbrâhim Terzi (thk.), Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1392/1972, 10/354.

97 Hûd 11/ 59; İbrahim 14/15; el-Mü'min 40/35; Kâf 50/45; el-Haşr 59/23; (çoğul olarak); el-Mâide 5/22; Meryem 19/14, 32; eş-Şuarâ 26/130; el-Kasas 28/19.

98 "c-b-r" mad.; Zebîdî, **Tâcu'l-Arûs,** 10/347-370; Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b.Yakub b.Muhammed Fîrûzâbâdi, **el-Okyanusu'l-basit fi tercemeti'l-kamusi'l-muhit=**Kâmüsu'l-Muhit tercümesi, Mütercim Asım Efendi, Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi (haz.), İstanbul:Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013, ss.1802-1804; İbrâhim Enis, Abdülhalim Mansur, Atiyye es-Savvalihi, Muhammed Halefullah Ahmed, **el-Mu'cemü'l-Vasît**, İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, [t.y.], s. 104-105; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, 2/165-168.

99 Mukatil, **el-Eşbâhve'n-nezâir ,** s.170; Akyüz, **a.g.e,** ss.151-154.

100 el-Mümin 40/35.

101 **Mevsûatu medreseti Mekke fi't-tefsir (Tefsîru İkrime Mevlâ İbn Abbâs)**, Ahmed el-Umrânî (thk.), Fas: Müessesetü'l-buhûs ve'd-dirasât el-ilmiyye, Darü's-Selâm, 7/277; İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'âni'l -'Azîm,** 4/78-79.

102 Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 27/62-63.

İKİNCİ BÖLÜM
DEVLET ADAMININ
FİZİKSEL, ZİHİNSEL VE MESLEKİ UYGUNLUK NİTELİKLERİ

Devlet adamının Kur'ân'daki karakteristiğini tespit ve tahlil etmeden önce, İslam medeniyetinde bu alanda ilk söz söyleyen iki isimden bahsetmek gerekir. Bunlardan biri olan meşhur filozof Fârâbî (ö.339/950) *"el-Medînetü'l-Fâzile"* adlı eserinde devlet başkanını "kemale ermiş bir filozof" olarak nitelemekte, en uygun devlet başkanının peygamberler olduğunu iddia etmektedir. Liderliğin fıtrî bir hususiyet olduğunu, bunun da ancak filozof karakterde olan peygamberlerde mevcut olduğunu belirten düşünür, kitabında, Medine devlet başkanı Hz. Peygamber'i "en ideal başkan" olarak değerlendirerek "*İlk Reis"* olarak tanımlamakta, reislerin doğuştan sahip olması gereken on iki meziyeti sıralamaktadır. Bir diğer isim olan Abbasiler döneminin ünlü hukukçusu Mâverdî (450/1058) benzer özellikleri cemederek "ideal devlet adamlığı" için yedi hususiyetten söz etmektedir. Kapsamı itibariyle daha genel olan Fârâbî'nin belirttiği vasıflar şunlardır:

"1.Vücudu tam ve her uzvu kıvamında olsun ki vazifesini kolay yapabilsin. 2. Kendisine söylenen her şeyi tabiatiyle iyi kavrasın ki, hem söyleyenin maksadını, hem de mevzuu olduğu gibi iyi anlasın. 3. Hafızası kuvvetli olmalı ki; anladığı, gördüğü, işittiği ve sezdiği her şeyi iyi bellesin, unutmasın. 4. Uyanık, zeki olmalı ki gördüğü en ufak delili anında fark edip yerinde kullanmasını bilsin ve unutmasın. 5. Güzel konuşmalı ki zamirindeki her şeyi açıkça izah etsin. 6. Öğretmeyi, öğrenmeyi sevmesi, buna kendini kaptırmış olması lazım. Her şeyi kolayca öğretmesi lazımdır ki öğretme, öğrenme yorgunlukları ona ne ızdırap versin, ne de vücudunu hırpalasın. 7. Yeme-içmeye ve kadınlara düşkün olmamalı, tabiatiyle oyundan sakınması lazımdır. 8. Ulu olması ve ululuğu sevmesi lazımdır ki utandırıcı şeylere düşmesin ve tabiatiyle yüksek şeyleri arasın, gümüş-altın ve değerli şeylere göz koymasın. 9. Adaleti ve adalet ehlini sevmesi, istibdattan, zulüm ve zalimlerden nefret etmesi lazımdır ki hem kendi akrabasından ve hem de başkalarından hak arasın, onları hakka davet etsin, istibdad kurbanlarının imdadına yetişsin, iyi ve güzel bildiği her şeyi desteklesin. 10. Mutedil mizaçta olmalı ki kendisinden adalet istendiği zaman şiddet göstermeksizin; titizlik ve aksilik etmesin, fakat istibdat ve kötülüğe davet edildiği zaman şiddet ve aksilik göstersin. 11. Doğruyu ve doğruları sevmesi, yalandan ve yalancılardan nefret etmesi lazımdır. 12. Büyük bir azim ve irade sahibi olmalı ki zaruri bulduğu şeyleri gerçekleştirmede cesaret göstersin, korkak veyahut yumuşak olmasın." [103]

Bu çalışmada Kur'ân'ın talep ettiği (ideal) devlet adamının tespiti için "eşyanın zıddıyla kaim olması" ilkesinden hareketle mukayeseli bir yol izlenmiş, olumlu vasıfların yanında olumsuz karakter özelliklerine delalet eden Kur'ân sözcükleri/kavramları da tahlil edilmiştir. Ayrıca bölüm sonlarında Kur'ân'ın devlet yönetimine ilişkin ilkelerin nazil olduğu Mekke toplumunda (Câhiliyede) ne gibi değişimlere/dönüşümlere yol açtığına dikkat çekilmiş ve günümüz kamu yönetimi için çıkarsamalar da yapılmıştır. İkinci bölümde, Kur'ân'ın devlet adamını hangi karakteristik özellikleri sebebiyle kamu görevi için talep ettiğini/reddettiğini, Kur'ân kavramları ve âyet istidlalleri çerçevesinde izah edilmeye çalışılmıştır. Şimdi Kur'ân'ın devlet adamı için gerekliliğine işaret ettiği vasıflardan fiziksel özelliklerini tahlil ediyoruz. Süreçle ilgili bu kısa izahtan sonra araştırma konumuzla *"doğrudan ilgisi olan"* literatürü ve muhtevasını şu şekilde sıralamaktayız:

---

[103] Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b.Tarhan b.Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî el-Fârâbî, **el-Medînetü'l-Fâzile (Âra ehl el-Medîne el-Fâzile),** Albert Nasri Nadir (thk.), 5.Basım, Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1985, ss. 127-130.

2.1. Fiziksel Nitelikler

Araştırmamızın bu bölümünde devlet adamının fiziksel özellikleri müsbet-menfi yönleriyle Bedenî kemâl ve cinsiyet başlıkları altında tahlil edilmiştir.

2.1.1. Bedenî Kemâl

Kur'ân'da bedenî kemâlâta işaret eden kelime ve terkipler şu şekildedir: ******

*Bestâh fi'l-cism-**ze'l eyd- kaviyy**-temkîn.*[104] بَسْطَة فِي الْجِسْم -**ذَا الْأَيْدِ - قَوِيٌّ** - تمكين

Devlet adamlığı insanları idare edebilme kabiliyeti olduğundan, öncelikle beden ve duyuların buna hazır ve sağlam olması, işlevlerini yeteri düzeyde îfaya muktedir olması önemlidir. Meşakkatli çalışmalara dayanamayan, âzâları ve duyu organları kusurlu olan kimse kamu görevini layıkıyla yerine getiremez. Bu bağlamda Kur'ânı tahlil ettiğimizde matlûb devlet adamı olarak tespit ettiğimiz kimselerin bedenen sağlam ve enerjik olduklarını, Kur'ân'ın delaletine göre vazifelerini hakkıyla yerine getirdiklerini görmekteyiz. Kur'ân güçlü ve muktedir olma konusunda kâinatının Rabbi'nin(cc) vasıflarını bir çok âyette zikreder. O'nun yönetimdeki kuvvet ve azametine, her şeye muktedir oluşuna, devamlı bir faaliyet içinde(dinamik) oluşuna işaret eden isimleri, yöneticinin güçlüve aktif olmasının gereğine delalet etmektedir. Bu isimler arasında; el-Hayy, el-Kayyûm, el-Kuddûs, el-Azîz, el-Kavîyy, el-Kahhâr, el-Kadîr, el Metîn, Muktedir, el-Cebbâr, ,[105] vasıflarını sayabiliriz.

Araştırmamızda yer alan ideal liderlerin tamamı Kur'ân'da bedenî noksanlıklardan uzak, özellikleriyle zikredilir. Hz. Peygamber çok sayıda gazveye katılmış, askerlerini karargâhtan yönetmemiş, düşmanla bizzat göğüs göğüse muharebe etmiştir. İsrail oğulları kralı Tâlût'un yöneticiliğe getirilmesinde de ilmi üstünlüğünden hemen sonra bedenî üstünlüğe (bestah fi'l cism) dayanmaktadır.[106] Kur'ân Hz. Dâvûd için, bedenen ve ma'nen güçlü anlamına işaret eden "ze'l-eyd" ifadesine yer vermiş,[107] onun, Câlût'u kuvvetiyle öldürdüğünü,[108] demirin kendisine yumuşatıldığını beyan etmiştir.[109] Keza Zülkarneyn hakkındaki âyetlerde de onun kudret sahibi kılındığı,[110] Allah'ın kendisine verdiği kuvvetle, demir ve bakır madenlerini kullanıp mazlum bir halk için sed yapımında fiilen/bedenen çalıştığı ifade edilmektedir.[111] Bakara sûresinin 247. âyetinde Allah'ın krallığa Tâlût'u layık bulması, bedenî- ilmî üstünlüğüne dayandırılarak şöyle buyrulur:

وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ اِنَّ اللهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا قَالُوا اَنّٰى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا وَنَحْنُ اَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِنَ الْمَالِ قَالَ اِنَّ اللهَ اصْطَفٰى عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ ..

---

* ***Siyah fontta yazılmış kavramlar, karakteristiğin isim ve sıfat biçimlerine (ism-i fail ve mübalağasına, ism-i mef'ûl ve ism-i tafdiline, sıfat-ı müşebbehesine),*** *normal fonttakiler de mastarlarına işaret etmektedir.*

* ***Bölüm başlarında Kur'ân kavramlarına işaret eden âyetler, kendi dip notu içinde, Kur'ân surelerinin tertip sırasına göre dizilerek referans gösterilmiştir.***

104 el-Bakara 2/247; el-A'râf 69; el-Kasas 28/26; Sâd 38/17.

105 el-Bakara 2/ 255; Âl-i 'İmrân 3/62; Hûd 11/ 66; İbrahim 14/48; er-Rûm 30/54; ez-Zâriyât 51/58; el-Kamer 54/55; el-Haşr 59/23.

106 el-Bakara 2/247.

107 Sâd 38 /17.

108 el-Bakara 2/ 251.

109 Sebe' 34/10-11.

110 "*Doğrusu, Biz onu bölgesine hakim kılmış; ona 'her' şeye dair bir araç vermiştik (Bir hükümdarın sahip olabileceği her şeye sahipti."* el-Kehf 18/84.

111 *"…Bana demir kütleleri getirin... "İki dağın zirvelerini eşit hale getirince; "Körükleyin! " dedi. Nihâyet onu ateş haline getirince de; "Verin, erimiş bakırı şunun üzerine dökeyim." dedi. Böylece, onu ne aşabildiler ne de delebildiler."* el-Kehf 18/93-97.

"Peygamberleri (Samuel) onlara: "Şüphesiz, Allah size hükümdar olarak Tâlût'u gönderdi." dedi. "Biz hükümdarlığa ondan daha lâyıkken ve ona malca bolluk da verilmemişken, hükümdarlık nasıl onun olabilir?!" dediler. Peygamberleri dedi ki: "Allah onu size tercih etmiş; ona gerek bilgi gerekse beden bakımından bir üstünlük bahşetmiştir. Allah, mülkünü dilediğine veriyor..".[112]

Müfessirler bu âyetin yorumunda, Tâlût'un heybetli, uzun boylu, insanların gönlünü ve gözünü dolduracak ihtişama sahip olması ve bilgili olması nedeniyle Allah tarafından krallığa ehil görüldüğünde ittifak etmişlerdir. Taberî, (ö. 310/923) onun ilminin fazla oluşunu kendisine vahiy gelmesine dayandırmış, bedenî bakımdan da İsrailoğulları'nın ancak onun omuzuna ulaştığını ifade etmiştir. [113] Tarihçi İbnü'l-Esîr (ö.630/1233) Tâlût'un kral seçilme hikayesini bu gerekçeye dayandırır.[114] Nesefî (ö. 710/1310) tefsirinde âyette geçen "bestâten" (بَسْطَةُ) kelimesinin "büyük ve geniş kabiliyet" manasında olduğunu, bununla Tâlût'un bedenî kuvvetinin yanında, bilgi birikimi ve askeri kabiliyetine işaret ederek, onun döneminin üstün şahsiyetlerinden biri olduğunu gösterdiğini söylerken,[115] M. Reşîd Rıza (ö.1354/1935) da "Tâlût" kelimesinin" "uzun adam" anlamında "tûl" kelimesinden lakap olarak kendisine verildiğini, asıl adının Şarl b. Keyş (Arapça=Tâlût b. Kays) olduğunu ifade eder.[116]

Kur'ân devlet adamının bedenî kemâli bağlamında Hz. Dâvûd'un fizikî kudretine işaret edilmekte, ona demiri bükecek fiziksel gücün yanında meşakkatli ibadetlere tahammül edecek manevî gücün de verildiği ifade edilmektedir. Sebe' sûresinde onun fizikî kudreti;

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا دَاوٗدَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ اَوِّبِي مَعَهٗ وَالطَّيْرَ وَاَلَنَّا لَهُ الْحَدِيدَ اَنِ اعْمَلْ سَابِغَاتٍ وَقَدِّرْ فِي السَّرْد

"Gerçek şu ki; "Ey dağlar! Dâvûd'la birlikte siz de tenzih ve takdis edin kuşlar da..." diyerek Dâvûd'a katımızdan bir lütuf ihsan ettik; "Geniş zırhlar yap ve dokurken belli aralıklarda olmasına dikkat et" diyerek kendisine demiri yumuşattık."[117] şeklinde vasf edilirken, Sâd sûresinde de manevi gücü şöyle anlatılır:

اِصْبِرْ عَلٰى مَا يَقُولُونَ وَاذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوٗدَ ذَا الْاَيْدِ اِنَّهٗ اَوَّابٌ

"Sen bunların söylediklerine sabret ve güçlü kulumuz Dâvûd'u yad et; o, daima Allah'a yönelirdi." [118]

Mevdûdî (1903-1979) "ze'l- eyd"(ذَا الْأَيْد) terkibini "eller sahibi, elleri olan" diyerek "yed" kelimesinin sadece Arapçada değil, diğer dillerde de mecâzen "kuvvet" anlamında olduğunu ifade etmekte, Hz. Dâvûd 'un çok yönlü gücüne işaret edilmiş olabileceğini belirtmektedir. Zîra o, bedensel kuvvetle Câlût'u yenmiş, at üzerinde cihattan cihada koşarak askeri ve siyâsi kudretiyle çevredeki müşrik milletleri dize getirmiş, bölgesinde güçlü bir İslam devleti kurmuştur. Keza dünyaya da tamah etmeyen Hz. Dâvûd ibadetlere düşkünlüğü sebebiyle, namaz, oruç, gece ibadetleri ve uzun süre

---

112 el-Bakara 2/247.

113 Taberî, **Câmi'u'l-beyân,** II (3), ss. 601-606.

114 İbnü'l Esir bu hikayeyi şöyle anlatır: "Eşmûyil Peygamber'in âsâsının boyunda olan en uzun kimse kral seçilecekti. Kutsal yağ en uzun kişinin başına sürüldüğünde ses çıkardığında o kimse kral seçilecekti. Herkesin boylarını âsâ ile ölçtüler, ancak Tâlût seçildi. Bunun üzerine İsrailoğulları Amalikalılar'a karşı yapılacak savaşta onun liderliğine karşı çıkarak, kendisinin sıradan bir işçi (su satıcısı veya derici) olduğunu, onlar gibi malı-mülkü olmadığını, hükümdar soyundan gelmediğini öne sürüp ilahi telkinle seçim yapan Peygamber Eşmuyil'e itiraz ettiler. Ancak Eşmuyil âsâsıyla herkesin boyunu ölçtükten sonra Talut'u da ölçünce onun âsânın boyunda ***"en uzun adam"*** olduğunu görmüştü. Başına kutsal yağı sürdüğünde ilâhi işaret kabilinden âsâ ses çıkarmıştı. Talût o kadar kuvvetli bir şahıstı ki, savaşta seksen bin kişiyi komuta etme gücü kendisinde mevcuttu." Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-tarih,** Halil Me'mun Şiha (thk.), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1422/2002, 1/187-191.

115 Nesefî, **Medârikü't-tenzîl**, 1/173; Beyzâvî, **Envâru't-tenzîl**, 1/253.

116 M.Reşid Rıza, M.Abduh, **Tefsîru'l-Menâr,** 2/476-477.

117 Sebe' 34/10-11.

118 Sâd 38/ 17.

mahlukatla tesbihat konusunda manevi tahammül ve terakki kudretine kavuşmuştur.[119] Müfessirler, ona bir "lütuf /üstünlük" (فَضْلًا) ihsan edilmesini ve kendisine demirin yumuşatılmasını (وَاَلَنَّا لَهُ الْحَدِيدَ); üretken ve çalışkan olması, el emeğiyle geçinmesi, demiri bükecek kudrette olması ve kuşlarla tesbîhat yapacak ma'nevî güce sahip olması şeklinde açıklamışlardır. İbn Kesîr, onun fiziksel ve dinî kuvveti hakkında şu rivâyetleri nakleder: Eliyle demiri işlemek için ateşe sokmaya, çekiçle dövmeye ihtiyacı yoktu. Onu eliyle, tıpkı ip büker gibi bükerdi. Savaş zırhını halka halinde yapan ilk (sanatkâr) kişiydi. Ondan önce zırhlar düz demir tabakalar halinde idi. Her gün bir zırh yapıp altı bin dirheme satıp, iki binini ailesine ayırır, dört bin dirhemle de halkına beyaz undan yapılmış ekmek yedirirdi.[120] Hz. Dâvûd'un Zebur'u okumaya düşkün olduğu, atı hazırlanana kadar onu okuyup bitirdiği kaydedilir.[121] Hz. Süleyman da fiziksel bakımdan güçlü bir devlet adamıdır. At üzerinde yıllarca cihattan cihada koşmuş, farklı yaradılıştaki mahlukattan oluşan (ins-ü cin, hayvanat) ordulara komuta etmiştir.[122]

Kur'ân liderlikteki fiziksel yeterliliğin gerekliliğine Hz. Mûsâ örneği ile de delalet eder. Kasas sûresinde onun bu özelliği zikredilir. İlgili Kur'ân pasajında ve tefsirlerde hikayesi özetle şöyle anlatılır: Hz. Şuayb'ın kızları sürülerine kuyudan su çekmek isteyip de onun üzerindeki devasa taşı kaldıramayınca onlardan biri yakınlarda bulunan Hz. Mûsâ'dan yardım ister. Onun bu taşı kaldırdığını gören kızlardan biri, babasının yanına gittiğinde sürülerini yönetebilecek kuvvetli kişinin Hz. Mûsâ olduğunu söyler. Kasâs sûresinde bu konu şöyle anlatılır:

قَالَتْ اِحْدٰيهُمَا يَآ اَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ اِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْاَمِينُ

"İki kızdan biri dedi ki: "Babacığım! Onu ücretle tut. Çünkü ücret vererek tuttuklarının en iyisi, bu güçlü ve güvenilir kişidir." [123]

İbn Kesîr'in Hz. Ömer'den naklettiğine göre, Hz. Mûsâ'nın Şuayb (as) ailesi için kuyunun üzerinden kaldırdığı taş, en az on kişinin kaldırabileceği ağırlıkta olmasına rağmen Hz. Mûsâ onu kaldırarak kuyudan büyük bir kova su çekmiştir.[124] Bir rivâyete göre, Hz. Ali ikinci halife seçiminde, Hz. Ömer'in bu göreve liyakatli olduğunu ifade etmek amacıyla bu âyeti okuyarak eliyle ona işaret etmiş, ihsas-ı reyde bulunmuştur.[125]

Devlet adamının fiziksel yeterliliği, ideal olarak tanımladığımız bazı Kur'ân karakterleri hakkında zikredilen âyetler nedeniyle iddiamızla çelişir gibi gözükse de, aslında ilgili âyetler bir bütün olarak incelendiğinde bunun böyle olmadığı görülecektir. Sözgelimi, Hz. Mûsâ'nın Firavun'a tebliğe gideceği zaman kardeşi Hârûn'u (as) hitabetindeki problem (pepe olması) nedeniyle yardımcı/vezir olarak almak istemesi gibi. Zira Hz. Mûsa kardeşini hitabetindeki fesahati ve akıcı konuşması nedeniyle bu görev için talep etmişti. [126] Hz. Mûsâ'nın her ne kadar kısmî fiziksel bir zaaf olsa da, kardeşinden destek alması onun bu eksikliği giderme çabasını göstermektedir. Kur'ân bu âyetler üzerinden, benzeri durumlarda devlet adamının hitabet probleminin çözüm yolunu göstermektedir.

---

119 Mevdûdî, **Tefhimü'l-Kur'ân**, 4/182.
120 İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** 3/526-527.
121 Ömer Faruk Harman, "Dâvûd", **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, 9/21-24.
122 Neml 27/17.
123 el-Kasas 28/26.
124 İbn Kesir, **el Bidâye ve'n-Nihâye,** Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 4.Basım, 1401/1981, 1/243.
125 Ahmet Cevdet Paşa, **Peygamberler ve halifeler tarihi (Kısâs-ı enbiyâ ve tevarih-i hulefa),** Mâhir İz (haz.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. Basım, 1985, C.I-II, s.131-132.
126 Kasas 28/34.

Kur'ân fiziksel bakımdan çok güçlü, cihangir bir komutana, Zülkarneyn'e de bu vasıf bağlamında işaret etmektedir. Dünyanın iki ucuna (Doğu-Batı istikametine) seferler düzenlemek, orduları yönetmek, fiziksel güç ve dayanıklılık gerektirir. Güçlü komutan yıllarca ordusunun başında askeri seferlere çıkmış, çok sayıda ülkeyi fethetmiştir.[127] Zülkarneyn hakkındaki bir makalede, Kehf sûresinin 84.âyetinde geçen, "temkin" (تمكين) mastarının mazi fiili "mekkennâ" (مكناّ) ifadesiyle onun güçlü ve makam sahibi kılındığına işaret edilmekte, bu kelime ile sadece iktidarın akla gelmemesi, güç denildiğinde öncelikle sağlıklı ve iyi bir savaşçı tipinin düşünülmesinin icap ettiği belirtilmiştir. Bu değerlendirmeye göre, onun yaşadığı döneme bakıldığında komutanlarda fiziksel gücün ve savaşçı özelliğin önem arzettiği, sağlıklı ve savaşçı ruha sahip olunmadığı takdirde bu tür seferlere çıkmaya cesaret edilemeyeceği vurgulanmıştır.[128]

Kurtubî, Bakara sûresinin 30. âyetinin tefsirinde halifelik/İmâmet vasıflarını on bir kriterle açıklamış, bu kriterler arasında "âzâların kusursuz olması" ve "hürriyet" vasfına da dikkat çekmiştir. Müfessir diğer diğer vasıfları da şu şekilde açıklamıştır: Kureyş'ten olması, âkil, baliğ olması, Müslüman olması, müctehit seviyesinde bilgili olması, halkını düşmana ve zalimlere karşı koruma ve harpte askerleri idare etme hususunda kabiliyetli olması, hadlerin uygulanması konusunda hassas ve korkusuz olması, erkek olması. [129] Mevdûdî de bu konuda bazı âyetleri delil göstererek, devlet başkanlığı için genel niteliklere sahip adayların fazlalığı halinde; ehliyet (Nisa 4/58), takva yönünden fazilet (49/13) ve haddi aşanlara karşı dik durma (18/28) kriterlerini tercih kriterleri olarak zikretmiş, ilmî-bedenî üstünlüğü de (2/247) kapsama dahil etmiştir.[130]

Bedenî kemâl "ideal" olmakla birlikte, hadislerde fiziksel kusurların devlet adamlığına engel olmadığına da işaret edilmektedir. Veda Hutbesi'nde belirtildiği üzere, küçük fiziksel kusurları olsa da, Habeşî bir kölenin topluma baş olmasında sakınca görülmemiştir. "*Üzerinize etrafı (burnu, kulağı veya kolları) kesik siyahî bir köle yahut başı kuru üzüm gibi siyah (saçlı) bir Habeşî de emir tayin edilse ona itaat ediniz.*[131] şeklinde rivâyet edilen hadis-i şerifi izah eden şârihler, buradaki maksadın, soy itibariyle düşüklük, görünüş bakımından çirkinlik olduğunu, hadisin, neseb ve fiziğe bakılmaksızın ülü'l-emre itaat âyeti çerçevesinde âmire itaati kastettiğini ifade etmişlerdir.[132]

İslam mütefekkirleri ve fukahası da devlet adamının bedenen sağlıklı olmasına önem atfetmişlerdir. Araştırmamızın referans kaynaklarından olan Fârâbî'nin (ö.339/950) "el-Medînetü'l-fâzile" adlı kitabında ve Mâverdî'nin (ö. 450/1058) "el-Ahkâmu's-Sultaniyye"sinde devlet adamı kriterleri arasında "bedensel yeterlilik" şartına dikkat çekilmektedir. Fârâbî devlet başkanlarının doğuştan sahip olması gereken on iki meziyetin ilk sırasına fiziksel özelliği koymuş, başkanın vazifesini kolay yapabilmesi için vücut azalarının tam olmasını, her uzvun da kıvamında bulunmasını gerekçesiyle izah etmiştir. [133] Mâverdî'nin muasırı olan fukahadan Ebu Ya'lâ Muhammed el-Ferrâ'nın

---

127 en-Neml 27/ 83-101.

128 Ferruh Kahraman, **a.g.m.**, ss.33-60.

129 *"Hani senin Rabbin, meleklere; 'Ben yeryüzünde bir halife yaratmaktayım' demişti de melekler; 'Biz Seni, daima hamd ile tenzih ve takdis ederken, yeryüzünde bozuculuk yapacak, kan dökecek birini mi meydana getiriyorsun?! ' demişlerdi. 'Ben sizin bilmediklerinizi bilirim' buyurdu."* el-Bakara 2/30. Kurtubî, **el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân** 1/277-285.

130 Mevdûdî, **İslam'da Devlet Nizamı**, Rasim Özdenören (çev.), Ankara: Hilal Yayınları, 1967, s. 53-54.

131 Müslim; İbn Mâce, Cihad, 39; Buhârî, Ahkâm, 4.

132 Ahmed b. Hanbel, **Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel,** 27/209, 38/271, 45/238; **Buhârî**, "Ahkâm", 4; Ebû ʿAbdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, **Sünen-ü İbn Mâce,** Şuʿayb el-ʾArnaʾût (thk.), Dâru'-r-Risâleti'l-ʿÂlemiyye, 2009, "Cihâd", 39; Tirmizî, **Sünenü't-Tirmizî,** "Cihâd", 28; Muslim, **Sahîhu Muslim**, "İmâre", 8.

133 Fârâbî, **el-Medinetü'l-Fâzile,** s.127; Mâverdi, **el-Ahkâmu's-Sultâniyye,** s. 4.

(ö. 458/1066) da kitabında bu şarta yer verdiğini görürüz.[134] Devlet başkanlığına seçilme şartları bağlamında fiziksel yeterlilik ve güvenilirliğin önemine işaret eden İbn Teymiyye (ö.728/1328), her iki vasfın insanlarda aynı anda bulunmasının zor olduğuna dikkat çekerek bu konuda Hz. Ömer'in:*"Allah'ım! Günahkârın kuvvetini ve emîn kişinin âcizliğini sana şikâyet ediyorum."*sözünü nakletmekte, liderlik için her vilâyette en ehil ve mevcutların en iyisini bulmanın zorunlu olduğunu belirtmektedir. Ona göre biri emîn, diğeri kuvvetli iki kişi bulunduğunda, vilâyet için faydası çok, zararı az olanın seçilmesi gerekmekte, harp yöneticiliğinde ise güvenilir de olsa âciz/zayıf olana değil, cesur ve güçlü olana öncelik verilmesi uygundur. İbn Teymiyye bu görüşünü Ahmed b. Hanbel'in orduyu komuta edecek, biri kuvvetli günahkâr, diğeri zayıf ama salih iki kişiden hangisinin tercih edilmesi gerektiği yönündeki bir sözüyle desteklemektedir.[135]

Gazzâlî (ö. 505/1111), İbn Haldûn (ö. 808/1406) ve Dihlevî (ö. 1176/1762) de aynı vasfa kitaplarında işaret ederler. Gazzâlî, İhyâ'sında Mâverdî'nin yedi kriteri arasında geçen bu özelliğe vurgu yapmakta,[136] Fedâihu'l-Bâtıniyye'sinde de ulemanın bu özelliği fıtrî kabiliyetler arasında saydıklarına dikkat çeker.[137] Gazzâli devlet başkanlarına nasihat niteliğinde yazmış olduğu eserinde (mektubunda) sıraladığı meziyetler arasında bedeni sıhhate dikkat çeker.[138] İbn Haldûn (ö.808/1406) devlet başkanlığını hak etmeyi istihkak-iktidar ilişkisi perspektifinde; ilim, adalet, ehliyet ile duygu ve âzâda kusurlu olmama şeklinde dört şarta bağlamakta; bedensel ve zihinsel yetersizliğini amelde etkin olamama, âzâların işlevini yerine getirememesini de duygu ve düşüncede noksanlık olarak ifade eder.[139] Keza, Dihlevî hükümdarın bedenen kusurlu olmaması gerektiğini savunurken,[140] tarihçi Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) da Hz. Ömer'in, kendisinden sonra Abdurrahman b. Avf'ın halife yapılması teklifine, iyi bir adam olmasına rağmen Uhud'da ayağından yaralanmış olması sebebiyle, bedensel kusurunu gerekçe göstererek karşı çıkar.[141]

Aslında ehli sünnet alimleri, devlet adamı kriterlerini hususen halifenin vasıfları bağlamında "imâmet/İmâmet-i kübrâ" şartları olarak ele almakta, bu şartları; müslüman olmak, erkek olmak, hür ve akıllı olmak/büluğ çağına girmiş olmak, âdil ve âlim olmak, vücut sağlığı yerinde olmak ve Kureyşli olmak gibi şartları koşmaktadır.[142]

---

134 Ebû Ya'la, Muhammed b. el-Hüseyn b.Muhammed b.Halef el-Ferrâ', **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, Muhammed Hâmid el-Fıkî (thk.), Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983, ss.19-22.

135 Ahmed b.Hanbel şöyle demiştir: "Kuvvetli günahkârın kuvveti Müslümanlara, günahı da kendinedir. Ancak zayıf, salih müminin iyi hali kendi lehine, zayıflığı ise Müslümanların aleyhinedir. Bu nedenle Allah Resulü (as): "Allah bu dini günahkâr eliyle de güçlendirir." dediğinden, günahkâr olan kuvvetli müminin komutasına uyulması zorunludur." Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, **es-Siyasetü'ş-şer'iyye fi islâhi'r-râi ve'r-raiyye,** Beşir Muhammed Uyun (thk.), Dımaşk: Mektebetu Dâri'l-Beyân, 1405/1985, s. 22; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 13/554; Buhârî, "Cihâd", 182; Muslim, "İman", 178.

136 Ebû Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed Gazzâli, **İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn**, İstanbul: Temel Neşriyat, 1985, 2/10.

137 Gazzâli, **Fedâihu'l-Bâtıniyye**, Abdurrahman Bedevi (thk.), Kahire: ed-Dârü'l-Kavmiyye, 1383/1964, ss.180-194.

138 Gazzâli, **et-Tibrü'l-mesbûk fi nasîhati'l-mülûk,** Muhammed Ahmed Demec (thk.), Beyrut : el-Müessesetü'l-Câmiiyye, 1407/1987, s.28-32; Abdurrahman b.Nasr eş-Şeyzeri, **en-Nehcü'l-meslûk fi siyâseti'l-mülûk, (Devlet Başkanına Öğütler)**, Osman Arpaçukuru (çev.), İstanbul: İlke Yayıncılık, 2004, s.65, 90-93, 98-101.

139 Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn el-Mağribî et-Tûnisî, **Mukaddime**, 5. Basım, Beyrut : Dârü'r-Raidi'l-Arabi, 1982/1402, s.154-155, 187-188, 191-196; Süleymân Uludağ (haz.), İstanbul: Dergah Yayınları, 7.Basım, 2011, 1/428-432.

140 Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn ed-Dihlevî, **Hüccetullahi'l-Baliğâ**, racaahu ve allaka aleyh Muhammed Şerif Sükker, Beyrut : Dâru İhyai'l-Ulum, 1990, 1/139-142; Mehmet Erdoğan (trc.), İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, 1/157-159.

141 Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e**, ss. 245-249.

142 Vehbe Zuhayli, **el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletuhu,** 4. Basım, Dımaşk : Dârü'l-Fikr, 1997/1418, 8/6178-6185; **İslam Fıkhı Ansiklopedisi,** İstanbul:Risale Yayınları, Heyet (çev.), 1994, s.419-424.

Devlet adamının fiziksel yetersizliği hakkında bazı klasik fıkıh kaynaklarındaki değerlendirmeler de şu şekildedir: Devlet adamının yönetim tasarruflarına mani olan bedensel kusurları; duyularında, organ veya tasarruflarındaki yetersizliktir. Duyulardaki kusur, gözlerin görmemesi veya aklın zayiî gibi hususlar, organlardaki kusur ise el ve ayakların noksanlığıdır.[143] Muasır İslam hukukçularından Vehbe Zuhaylî (1932-2015) , ed-Dıhlevî'nin öne sürdüğü yedi niteliği esas alarak, fiziksel yeterliliğin; duyularda, organ ve tasarruflardaki yeterlilik olduğunu ifade etmiş, devlet adamının görme, işitme ve konuşmasının sağlıklı olmasının gerektiğine dikkat çekmiştir.[144] Anayasa ve idare hukukçusu Muhammed Faruk Nebhan yönetim hukukuna dair yazmış olduğu bir eserinde, ulemanın ittifak ettiği ve Ferrâ'nın da en muteber saydığı dört vasıf arasında, cismi selâmet ve devlet işlerine salâhiyeti (kabiliyet) zikreder.[145] Günümüz hukukçularından Hayreddin Karaman da devlet adamı vasıflarının Dıhlevî'nin kriterleri çerçevesinde zikretmiştir. [146]

İslam uleması devlet adamının bedensel yeterliliği konusunda özellikle ***tasarruf kabiliyetine,*** bu meyanda; hürriyet, hacr, kahr, teğallüb durumuna (حرية- -حَجر- قهر- تغلب**)** dikkat çekerler.

Devlet adamının rahat çalışabilmesi ve halkına hizmet edebilmesi, öncelikle onun tutsak veya köle olmamasına, vazife süresince hacr (engellenme) problemi yaşamamasına bağlıdır. Devlet başkanlığı şartlarının değerlendirildiği bir makalede,fıkıh ulemasının çoğunun devlet başkanı olacak kişinin hür olması gerektiğini belirttikleri, kölenin devlet başkanı tayin edilmeyeceği hususunda hem fikir oldukları belirtilmiştir. Makaleye göre kölenin kendi şahsı üzerinde tasarrufta bulunmaya dahi hakkı olmadığından, başkası üzerinde tasarrufta bulunma yetkisi olmaz. Maverdi, kişinin bizzat kendi üzerindeki velâyetinin eksik olmasının başkası üzerindeki velâyetine engel teşkil ettiğini belirtir. Ona göre, velâyet sahibinin (köle) üzerinde velâyet yetkisine sahip olduğu kişilerden daha aşağı rütbede olması, aklın kabul edebileceği bir husus değildir. Devleti temsil eden devlet başkanının, devletin her türlü hizmetini sağlıklı bir şekilde yürütebilmesi için tam hürriyet içinde olması, kendisinde hürriyetini kısıtlayıcı herhangi bir halin bulunmaması esastır.[147] İslam alimleri devlet başkanının tasarruf eksikliğini ve kavramları ile açıklamışlardır. Buna göre yardımcılarından birinin muhalefet edilmeksizin liderin işlerini eline geçirmesi, "hacr", devlet adamının güçlü bir liderin eline geçip ondan kurtulamaması hali "kahr/teğallüb" hali olup, devlet adamının özgür düşünme ve dolaşma hürriyetinden yoksun olması hasebiyle bu durumlarda yöneticilik görevi sona ermektedir.[148]

Araştırmamızda yer alan Kur'ân'ın reddettiği devlet adamlarının peygamberlere ve halkına karşı menfi tutumlar sergilediği veya batıl düzenin devamını arzulayan, makam kaygısı içinde olan çevrelerle iş tuttuğu, Kur'ân'ın ifadesiyle, "mele/mütref" taifesinin etkisi/baskısı altında oldukları anlaşılmaktadır. Kendi başına hareket edemeyen bu gürûhun bir şekilde hakikate ulaşmaları engellenmekte, çevresinin etkisi altında bir çeşit hacre(engellemeye) uğramaktadırlar. Statüko ve bağnazlık onların özgür tasarruf kabiliyetini kısıtlamış, çevresindekiler onların doğru insanlarla

---

143 Dıhlevî ve Zuhaylî'nin yukarıdaki eserlerinde bu husus tafsilatıyla yer almaktadır.

144 Bu vasıflar şunlardır: "1.Müslüman, hür, erkek, akıllı, ergen ve eksiksiz velâyet sahibi olmak, 2.Adaletli olmak. Bu dindarlık ve erdemli olmaktır. 3. İlmi yeterliliğe sahip olmak4. Basiret (keskin görüş) sahibi olmak 5. Kuvvetli şahsiyet sahibi olmak ki bunda öne çıkan cesaret ve gayretliliktir. 6. Bedeni yeterlilik; görme, işitme ve konuşma gibi duyuların sağlıklı olması. 7. Neseb: Kureyş'lilik." Vehbe Zuhayli, **a.g.e,** 8/6178-6185.

145 Muhammed Farûk en-Nebhân, **Nîzâmu'l-Hükm fi'l-İslâm=İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları,** Servet Armağan (trc.), İstanbul: Sönmez Neşr., 1980, s.391-405.

146 Hayreddin Karaman, **Mukayeseli İslam Hukuku**, 3.basım, İstanbul: Nesil Yayınları, 1986, 1/87-95.

147 Hüseyin Çeliker, **İslam Hukukunda Devlet Başkanlığı (**İslam Hukukunda Yargı Bağımsızlığı Kitabından) İstanbul: Hacegân Yayınları, 2015, ss. 270-273, 282.

148 Zuhaylî, **a.g.e.**, 8/6188-6190.

istişare yapmasına ve isabetli kararlar almasına mani olmuşlardır. Sözgelimi Firavun…Kendi kararlarını müstakil olarak alamamış, Hâman ve Kârûn onu manipüle etmişlerdir. Hz.Mûsâ Firavun'un kendisine iman ettiği takdirde cennete gireceğini söylediğinde, Hâman ve Kârûn hemen devreye girerek ona uymasına mani olmuşlardır. Firavun'un çevresi kendisine, Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'un İsrailoğulları'nın tahtına göz diktiklerini, kendilerini yurtlarından çıkartmayı düşündüklerini söyleyerek bir nevi özgür düşünmesine ve araştırmasına hacr/ engel koymuşlardır. [149] Mekke liderleri de arkadaşları veya kabileleri tarafından psikolojik baskı (hacr/hamiyet) altında idiler. Müfessirlerin Müddessir sûresinin ilgili âyetleri (74/18-25) bağlamındaki değerlendirmelerine göre, Velîd b. Muğîre bu örnekler arasındadır. Tam iman edecek iken Ebû Cehl'in etkisi altında kalıp kararsızlık yaşadığı, Hz. Peygamber'e iman edeceği sırada bundan vazgeçtiği belirtilmiştir.[150] İşte bu tür hacr, aklın perdelenmesi ve nefsin baskın gelmesiyle sonuçlanan tasarruf yetersizliğidir.

Devlet adamının bedenî kemâl niteliğini burada noktalarken, günümüzde siyaset biliminde ve liderlik kuramları kapsamında sıkça sözü edilen bir teoriyi de burada hatırlatalım. "Nitelikler/Büyük Adamlar Teorisi" adı verilen bir kuramda liderliğin fiziksel nitelikleri dikkate alınmaktadır. Teoriye ilişkin çok sayıda kitap ve makale bulunmaktadır.[151] Bu bağlamdaki bir makalesinde din sosyolojisi profesörü Ali Coşkun, Osmanlı devlet adamı ve tarihçisi Naîmâ'nın (1128/1716) dikkat çeken görüşlerini nakleder. Müellifin bu konudaki yüksek lisans tezi de konuyu kapsamlı olarak ele almaktadır.[152]

2.1.2. Cinsiyet

Çalışmamızda Kur'ân'ı Kerîm'de zikredilen tek kadın yönetici, Sebe kraliçesi Belkıs'la ilgili olan Neml sûresindeki âyetler çerçevesinde devlet adamının cinsiyeti kriteri tahlil edilmiştir. Neml sûresinde yirmi üç âyete[153] konu olan Sebe halkı ve Belkıs'la ilgili malumat dikkatli incelendiğinde, üç âyetin (24-25,43. âyetler) dışındakilerin kendisinden ve adamlarından (mele) müspet yönden bahsettiği görülecektir. Kaldı ki bu üç âyette de, Belkıs ve kavminin güneşe tapma sebepleri; tebliğin/tebliğcinin kendilerine ulaşmaması, saptırıcı putların, şeytanın ve kötü geleneklerinin tesirine işaret edilmekte, dolaylı biçimde kendisinin ve adamlarının bizâtihi kötü insanlar olmadıkları ihsas edilmektedir. Sûrede Belkıs ve adamlarının olumlu yönetim biçimlerinin tezahürlerine işaret eden çok sayıda âyet pasajları mevcuttur. Bu bağlamdaki âyetlerin muhtevasından kısaca bahsedelim:

- Kraliçenin halkına hükmedebilmesi için, devlet adamına gerekli olan **"her şeyden bir pay"** (ilim-tecrübe) verildiği, âyetlerin işaretine göre zeki ve i'tidalli (tedbirli) olduğu beyan edilmektedir (27/23, 35) .

---

149 el-A'râf 7/127; Yûnus 10/78; eş-Şûarâ 26/35.

150 *"Çünkü (Kur'ân'ın ne olduğu sorusu üzerine) düşündü; ölçtü, biçti. Nasıl da ölçtü biçti, kahrolası! Evet, nasıl ölçüp biçtiyse kahrolası! Şöyle bir baktı; sonra kaşlarını çatıp yüzünü ekşitti. En sonunda kasıla kasıla arkasını döndü ve; "Bu, olsa olsa öteden beri tekrarlanan bir büyüdür!" "İnsan sözündan başka bir şey değildir."dedi.*" el-Müddessir 74/18-25.

151 Büyük adamlar yaklaşımının, tarihte etkili olan büyük liderlerin kişisel özellikleri (fiziki-zihni yetenekleri) görüşüne dayandığı belirtilmektedir. Bu teorinin dışında liderlik vasıflarıyla ilgili iki önemli kuramın daha olduğu kaydedilir. Bunlar "davranışsal liderlik teorisi" ile "durumsal liderlik teorisi"dir. İlki,liderin toplum içindeki davranış biçimini belirleyen faktör iken, diğeri liderin/devlet adamının nitelikleri ve tutumları bakımından önemli bir kuramdır.Ömer Dinçer, **Kamu Yönetimi Âdâbı,** İstanbul: Klasik Yayınları, 2019, s.63.

152 Ali Coşkun, "Naîmâ'nın Din ve Toplum Görüşü"**, Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, IV(1), 2015, s. 69; "Naîmâ'nın din ve cemiyet görüşü"**,** Erciyes Ünv. Sos. Bil. Ens., Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı (Y.Lisans Tezi), 1990.

153 Neml 27/22- 44.

- Kendisine gönderilen mektubu (İslam davetini) "şerefli mektup" (كِتَابٌ كَرِيمٌ) olarak tanımlaması, onun davetinin doğru ve ulvi olduğunu zımnen tasdik ve kabul manası taşıdığına delalet etmektedir (27/29) .
- Kraliçenin zulmü ve zalim hükümdarları onaylamadığını, ülkelerin savaşçı politikalarla tahrip edilmesini ve adaletsiz uygulamalara başvurulmasını uygun bulmadığını ifade eden âyetten, liyakatsiz zalim yöneticilerin devlet idaresine geçmesini yanlış bulması hasebiyle kendisinin de bu karakterde olmadığı sonucuna varılmaktadır (27/34) .
- Âyet-i kerîmelerde Belkıs'ın devlet erkanıyla istişare etmeden kararlar almadığı, yöneticilik bakımından dirâyetli olduğu, Kudüs'e gitmeden önce mektupla yapılan ilâhî çağrıya boyun eğerek itaat ettikleri beyan edilmekte Belkıs'ın Hz. Süleyman'la beraber Allah'a teslim olduğu (Müslüman olduğu) belirtilmektedir (27/32, 33, 42, 44) .

Tarihçi İbnü'l-Esîr(ö.630/1233), Belkıs'ın Hz. Süleyman'a tabi olduktan sonra cinsiyeti nedeniyle Hz. Süleyman tarafından dinen uygun görülmeyip saltanatına son verildiğine dair her hangi bir delilin bulunmadığını belirtir.[154]

Kadınların yönetici olamayacakları görüşünde olan alimler genellikle Nisâ sûresinin şu âyetini delil gösterir: اَلرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَآءِ بِمَا فَضَّلَ اللهُ بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ وَبِمَآ اَنْفَقُوا مِنْ اَمْوَالِهِم

"(Bu miras taksimatı neden böyledir? Çünkü) erkekler kadınların sorumluluğunu üstlenmektedir. Zira hem Allah, sizi (kadınlar ve erkekler olarak, kol gücü bakımından) birbirinizden üstün kılmıştır hem de aile geçimi için mallarından harcama yapanlar, erkeklerdir…"[155]

Müfessirler bu âyetin erkeklerin evlilik bağı nedeniyle kadınlar üzerinde sorumluluklarına işaret ettiğini; kadınların himayesi, mallarının idaresi ve tedbiri, ihtiyaçlarının karşılanması, yanlış yola sapma durumunda tedip edilmeleri anlamında olduğunu söylemiş, erkeğin bu konumuna ilaveten mehir verme ve harcama (infak) yapmaları nedeniyle üstün/yönetici kılındığının kastedildiğini ifade etmişlerdir. Mukâtil (قوامون) *"kavvâmûn"* sözcüğünün *"mûsâllitûn"* (مسلطون = kadınlar üzerinde yetki ve güç sahipleri) şeklinde tefsir ederken,[156] Taberî, İbn Abbâs'ın, erkeklerin kadınlar üzerine yönetici olmaları hakkında şunu dediğini nakleder : "Bu yöneticilik, Allah'a itaat edilecek şeyleri yaptırma, onlara iyilik yapma, malllarını koruma konusundaki tasarruf haklarıdır. Üstünlükleri ise nafakalarını sağlama ve onlar için sa'y-ü gayrette bulunmalarıdır." Taberî (ö. 310/923) âyetin sebeb-i nüzulü hakkında şöyle der: "Ensardan Sad b. Ebi Rebi' zevcesi Habibe bint Zeyd'in kendisine nefretle yaklaşıp yataktan uzak durması neticesinde aralarında münakaşa geçer, ona bir tokat atar, hatta yüzünde iz kalır. Bunun üzerine babası kızını alıp Hz. Peygamber'e şikâyete gider. O da kısasa hükmeder, ancak kısas gerçekleşmeden bu âyet gelince onları tekrar çağırıp : "Ben bu konuda hüküm verdim, Allah da bundan başka bir hüküm verdi." der ve âyet nazil olunca kadın eli boş döner."[157]

Erkeğin kadın üzerine yönetici olduğunu vehbî ve kesbî sebepler adını verdiği üstünlükler nedeniyle olduğunu ileri süren Beyzâvî (ö.685/1286) de vehbî sebeplerin; onun bilgili ve kudretli

---

154 "Hz. Süleymân onu kendi halkından Kudüs'lü birisiyle evlendirmek isteyince Belkıs, bunu kabul etmeyip Hemdân kralı Zû Tübba ile evleneceğini söylemesi üzerine Hz. Süleymân onu istediği kişiyle evlendirip, kocasını da Yemen'e hükümdar yaptı. Hz. Süleymân'ın vefatından sonra Yemenlilerin itaatsizliği sonucu Belkıs'ın krallığı sona erdi." İbnü'l-Esîr, **a.g.e**, I, 198-203.

155 en-Nisâ 4/34.

156 Mukâtil, **et-Tefsîrü'l-kebîr,** 1/370.

157 Taberî, **Câmi'ü'l-beyân,** IV (5), ss. 57-59.

olması, akıl, tedbir ve itaat edilecek hususlarda güçlü olması, zor işlere dayanıklılığı ve feraset ve isabeti olduğunu, şer'î sebeplerin de peygamberler, ulema, büyük ve küçük İmâmetlerin onlardan olması, yönetim becerisi, cihat, ezan, hutbe, itikaf, şahitlik ve miras payları gibi dinin şiarlarından olan hususiyetlerin erkekler tarafında ifa edilmesini gerekçe göstermektedir. [158] Süleyman Ateş, Nisâ sûresinin bu âyetindeki sözcüklerin semantik alandaki anlamları üzerinden değerlendirme yapmıştır.[159]

Kur'ân'ın kadının yöneticiliğine menfi yaklaştığını öne süren müfessirlerin bir kısmı da Ahzâb sûresinin 33. âyetini buna delil göstermekte, bu âyetin kadının evde vakarıyla oturmasına, toplum içine karışarak mahremiyetlerinin zarar görmemesine işaret ettiğini belirtmekte, bu konuda Hz. Peygamber'in eşlerine ilişkin olarak nazil olan âyetin her kadını kapsadığını söylemektedirler.

وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُوْلَى وَاَقِمْنَ الصَّلٰوةَ وَاٰتِينَ الزَّكٰوةَ وَاَطِعْنَ اللهَ وَرَسُولَهُ

"Evlerinizde oturun da ilk Câhiliye devrinde yapıldığı gibi, bedeninizin (birer burç misâli) öne çıkan noktalarını sergilemeyin; namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin, Allah ve Resulüne itaat edin…"[160] Âyetteki وَقَرْنَ kelimesinin kökünün "karartu fil mekan" (قررت في المكان) cümlesindeki "garar" kökünden geldiğini, "bir mekanda karar kılın, oturun"(ilzemne= إلزمن) manasında "emir" fiili olduğunu söyleyen müfessir Sa'lebî (ö.427/ 1035), Hz. Aişe'nin bu âyeti okuyup başörtüsü ıslanana kadar ağladığını da nakleden müfessir, Hz. Peygamber'in eşlerinden Sevde binti Zem'a'ya mümine kardeşleri gibi neden hac ve umre yapmadığı sorulduğunda, daha önce hac ve umre yaptığını, ancak bu âyetle kendisine evinde oturmasının emr olunduğunu ve ölene kadar evinden çıkmayacağına yemin ettiğini aktarmaktadır. İbn Kesîr (ö.774/ 1373) âyette emredilen hususların sadece Hz. Peygamber'in eşlerine ilişkin olmadığını, onların yolunda olan tüm mümin kadınları kapsadığını belirtmekte, onların sadece namaz gibi şer'î ihtiyaçlar çerçevesinde, usulüne uygun olarak dışarı çıkabileceklerini ifade ederek Hz.Enes'in şu rivâyetini nakletmektedir: "Bir kısım kadınlar Allah Resulüne (as) gelerek: 'Ey Allah Resulü (as) ! Erkekler Allah yolundaki faziletleriyle, cihad nedeniyle bizleri geçtiler. Biz mücahitlere hangi amellerimizle yetişebiliriz?' diye sorunca, onlara: 'Sizden her kim evinde otururbut, Allah yolunda cihad edenlerin amelinin sevabına nail olurlar' diye cevap vermiştir."[161]

Bazı müfessirler وَقَرْنَ kelimesinin, kâf harfinin fetha ile okunması halinde "karre bi'l mekân" manasında "evinizde karar kılın, sükunetle oturun, dışarı çıkmayın" anlamına gelebileceği gibi, kâf harfinin kesrası ile (2. babtan okunduğunda), evde kalma şartına dayanmaksızın, "evinizde ağırbaşlı olun, giyim-kuşam ve tavırlarınızda iffetinizi koruyun" anlamının kastedilmiş olabileceğini de ifade etmişlerdir.[162] Âlûsi (ö.1270/1854) Hz. Âişe'nin başörtüsü ıslanana kadar ağlamasının bu âyetin nazil

---

158 Beyzâvî, **Envârü't-tenzil,** 2/85-86.

159 Bu konuda Süleymân Ateş şunları ifade etmiştir: "*Kıvam,* bir şeyin direği ve düzenidir. Âyetteki yöneticilik, "evin direği olma" anlamındadır. Kâme fiili ala ve lam harfiyle kullanıldığında; korumak, gözetmek, yönetmek, işini görmek, geçimini sağlamak anlamındadır. Âyette bu manada kullanılmıştır. Kavvâm, yönetici, kollayıcı, âmir manasındadır. Erkekler bedeni yönlerden üstün olmakla beraber, kadına karşı böbürlenme ve ona baskı yapma hakkına sahip değildir. Nitekim âyetin devamında tafdîl kelimesi rical ve nisa olarak geçmemekte, bazısı bazısına üstün şeklinde geçmektedir. Âyette erkek cinsinin kadın cinsine genel anlamda üstünlüğü belirtilmemektedir. Onlar bir bütünün parçalarıdır. Nice kadınlar vardır ki bazı yönlerden; zeka, bilgi, beceri kuvvet vb. erkeklerden daha güçlüdür. Bu tek tek her erkeğin her kadından üstün olduğu manasını içermez. Bunlardan birinin bazı yönlerden daha yarar taşıması, diğer insanların değerini azaltmaz." Süleyman Ateş, **Kur'ân ansiklopedisi,** İstanbul: Kur'ân Bilimleri Araştırma Vakfı (KUBA), [t.y.], 5/490-495.

160 el-Ahzâb 33/33.

161 Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa'lebî en-Nisâbûrî, **el-Keşf ve'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân (Tefsirü's-Sa'lebî),** Ebû Abdillah Seyyid b. Kesrevi b. Hasan (thk.), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004, 2/106-110; İbn Kesir, **Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azîm**, 3/482-486.

162 el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'ân,** 3. Basım, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983, 2/342; Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisaburî el-Vâhidî, **el-Basît fî tefsîri'l-Kur'ân,** Abdülaziz Sattâm Al-i Suud, Türki b. Sehul el-Uteybi

olmasıyla ilgisinin bulunmadığını belirtmekte, onun Cemel Vak'asındaki komutanlığı sırasında çevresinde bulunan çok sayıda müslümanın ölmesi nedeniyle üzüntüsüne bağlamaktadır.[163] Keza, bu âyetin yani bir zorunluluk bulunmadıkça kadının evde oturmasının, dışarı çıkmamasının sadece Peygamber hanımlarına farz kılındığı, âyetin nüzûlünü takip eden bazı hadiselerin ve Hz. Peygamber'in konuya ilişkin bazı açıklamalarının (Buhârî, "Nikâh", 115 gibi) bu farziyetin sınırları ve istisnalarına işaret ettiği de kaydedilmiştir.[164] Dört halife döneminin idarî yapısına ilişkin Ahmet Güzel tarafından kaleme alınan bir kitapta, dönemin devlet başkanlarının (halifelerin), yardımcılarının, hatta bütün kadı, vâli, âmil vb. devlet erkanının tamamının erkeklerden müteşekkil olduğunu, bunun da nassların* ölçü alınmasından kaynaklandığını belirtir.[165]

Burada bir hususa dikkat çekmek yerinde olacaktır. Dinî yönü olan hilâfetle (imâmet-i kübrâ) dünyevi devlet başkanlığı/devlet adamlığı farklı görevlerdir. Halifelik, peygamberin siyâsi önderliğinin vekâleti ve onu temsil makamıdır. Ümmete namaz kıldırma ve ordu komutanlığı gibi fıkhî görevleri de kapsadığından, şer'an erkeklere uygun olduğunu söylemek mümkündür. Ancak araştırmamıza mevzu bahis olan husus, hilafet/imâmet bağlamındaki dinî mahiyetteki kamu görevi olmayıp, dünyevi görev olduğundan cinsiyet bakımından bir engel teşkil etmediğini değerlendirmekteyiz. Tarih boyunca Müslüman kadınların en üst kamu görevlerinde yer aldığı kaynaklarda kaydedilmiştir. Tefsir ulemasının dışındaki İslam alimlerinin kadının devlet adamlığı hususundaki yaklaşımlarından bazısını burada zikredelim.

Araştırmamızın referans kaynakları olan Fârâbî'nin "el-Medinetü'l-Fâzılâ" sında da Mâverdî'nin "Âhkâmu's-Sultâniyye" adlı İslam hukuku kitabında da devlet adamlığı için "erkeklik" şart koşulmamıştır. [166] Endülüslü filozof İbn Rüşd (ö. 595/1198) de, liyakatli olma koşuluyla kadınların bu hakka sahip olduğunu ifade etmiştir. Onun bu konuda müspet kanaate sahip olmasının gerekçeleri; Endülüs'te halkın üçte ikisinin kadınlardan oluşması, onların toplumsal hayata katılma konusundaki yüksek duyarlılıkları ve sosyal gerçeklerin buna zorlamasıdır.[167] Kadının devlet adamı olmasının önünde bir engel bulunmadığını belirten Muhammed Hamidullah, Kur'ânda kadının devlet başkanı olamayacağına dair açık bir hüküm bulunmadığı gibi, Sebe Melikesi hakkında olumsuz üslupla da bahsedilmediğini, ayrıca işlerini kadınlara havale eden bir kavmin felah bulmayacağı yönündeki hadisin de Sasaniler'e gönderilen (tebliğ) mektubunun hükümdar tarafından yırtılması ve bu sırada onun ölümüyle yerine kızının geçmesine dair olduğunu, bu sebepten bunun geneli değil, özel bir yeri/durumu yansıtan bir husus olduğunu ifade etmektedir.[168]

(thr.), Süleymân b. İbrahim b. Muhammed el-Hasin, Muhammed b. Abdullah b. Sabih et-Tayyar. (thk.), İskenderiye : Darü'l-Musavveri'l-Arabi, [t.y.], 18/234-241.

163 Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd Alûsî, **Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's Seb'i'l-Mesânî,** Muhammed Hüseyin Arab, (tsh.), Beyrut : Dârü'l-Fikr, 1417/1997, XII (22), ss.9-18.

164 Buna delil olarak şu hadiseler örnek gösterilmiştir: " Hz. Âişe'nin, meşhur Cemel Vak'ası'nda, anlaşmazlığa düşen iki müslüman grubun arasını bulmak maksadıyla evinden çıkıp Basra'ya gitmesine sahâbeden itiraz edenler olmuş; genellikle Hz. Ali taraftarı olanlar da bunu, Hz. Âişe'nin aleyhinde olmak üzere kullanmışlardır. Onunla beraber hareket eden Talha ve Zübeyr gibi ashap ile onların çizgisinde olan Sünnî âlimler şu görüşü savunurlar: Peygamber hanımları nasıl hac etmek üzere çıkabiliyorlarsa, ilâhî emir gereği (Hucurât 49/9) çatışmak üzere olan iki müslüman grubun arasını düzeltmek için de çıkabilirler. Hz. Âişe ve yanındakiler ictihad etmişler, bunun fayda vereceğini, bu bakımdan çıkmayı câiz kılan sebeplerden birinin gerçekleştiğini düşünmüşler, buna göre hareket etmişlerdir." Hayreddin Karaman v.dğr., **Kur'ân Yolu : Türkçe meal ve tefsir,** Ankara : Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004, 4/347-348.

* en-Nisâ 4/34, **Buhâri,** "Fiten" 17, "Meğazi", 82; **Tirmizi,** "Fiten" 75, **Nesai,** "Kudât", 8 .

165 Ahmet Güzel, **Hulefa-i Raşidin Döneminde İdari Yapı**, Konya: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2011, s. 53-54

166 Bk.Fârâbî "el-Medinetü'l-Fâzılâ", s.127 ve devamı.; Mâverdî, el-Ahkâmü's-Sultaniyye, s.4, vd.

167 Fatih Toktaş, "İbn-i Rüşd'ün Siyaset Ahlakı", **İslamiyât Dergisi (Siyaset ve Ahlak Sayısı)**, VI (1), 2003, s.70.

168 Muhammed Hamidullah, **Constituonal Problems in Early İslam**, İTED, C.5, ss. 1-4, 25.

İslam hukuku profesörlerinden Hayreddin Karaman, devlet başkanının erkeklik şartını ileri süren fukahânın yukarıdaki âyetle beraber "İşlerini kadınlara havale eden bir kavim asla felâh bulmaz." [169] hadîs-i şerîfini delil gösterdiklerini söyler. Ona göre, hadiste zikredilen cinsiyetle ilgili husus evrensellik içermeyen tarihsel bir olguya işaret etmekte olup, bu hadis İran devletinin başına geçen bir kadından haber verilmesi üzerine zikredilen, genelleme yapılamayacak bir ifadedir. Karaman, kadının yönetici olamayacağı hususunda ulemanın dayanak kabul ettiği; "akıl yönünden şahitliklerinin yarım sayılması, bazı günlerdeki hastalıkları sebebiyle namaz ve oruçtaki noksanlıkları" şeklindeki hadislerin yöneticilik göreviyle ilgili olmadığını, kadının devlet başkanlığının uygun görülmemesindeki temel düşüncenin, görevin maddi-manevi ağırlığından kaynaklandığını ve hadisteki hususunda kamu namına tasarruf nedeniyle ortaya çıkabilecek zafiyet haline işaret ettiğini dile getirmektedir.[170] Hüseyin Çeliker bu konudaki bir makalesinde, İslam tarihinde kadının kamu görevleri üstlendiği yönünde verdiği misallerle olumlu yönde değerlendirmelerde bulunur.[171]

İslam devletlerinde kadın hükümdarlar konusundaki bir kitabında Bahriye Üçok, kadınların İslam dünyasında X. y.y'da nâibelik (hükümdar vekilliği), XIII. y.y.'dan itibaren de hükümdarlık koltuğuna oturmaya başladıklarını, XX. y.y.'a kadar otuz civarında kadının hükümdar veya nâibe (hükümdar vekili) olduklarını belirtmekte, bunları isim ve dönemleriyle zikretmektedir. Kadınların sadece hükümdar veya nâib olarak değil, komutan, Divan-ı Mezâlim kadısı, âlim, tarikat şeyhi ve diğer toplumsal yapıda önemli statü kabul edilen üst seviye meslekleri de icrâ ettiklerini belirten Üçok, Ortaçağda İslam kadınının fıkıh ve hadis hocalığı, vezirlik, vâizlik, şâirlik ve müşâvirlik yetkisini aldıklarını ifade etmekte, bunlara ilişkin misaller vermektedir. Yazarın anlattığına göre ünlü müfessir Taberî kadının her davada kadılık etmesinin mümkün olduğunu kabul etmiştir. Yine Ebu Hanife kadının tanıklığının kabul edildiği davalarda kadılık yapabileceğini söylemiştir. Cemel Savaşında, Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr'den sonra savaşı yönetmiştir. Mâverdî'nin yedi şartı arasında erkeklik ve ergenlik şartı bulunmaz iken, sonradan Beyzâvi'nin Tavâliü'l-envâr'ına ve Gazzâli'nin İhyâ'sına bunlar ilâve edilmiştir. [172] M. Sait Hatipoğlu ve İbrahim Sarmış te'lif ettikleri kitaplarında, cinsiyete

---

169 **Buhari,** "Meğazi", 82.

170 Karaman, **Mukayeseli İslam Hukuku I,** s. 88; **Buhâri,** "Hayz" 6; **Müslim**, "İman", 1; İbn Hanbel, **Müsned**, 2/ 90.

171 "İnceleyebildiğimiz kaynaklarda, Müslüman kadınların Hz. Peygamber ve halifeler döneminde hiçbir işe karıştırılmadığı hususu doğrulanmamaktadır. Zîra hem Hz. Peygamber, hem de dört halife kadınlarla istişare etmiş, bazı konularda onların fikirleri doğrultusunda hareket etmişlerdir. Biz kadının devlet başkanı olamayacağını belirten fakihlerin görüşlerine katılmıyoruz. Çünkü kadının İslâm'da büyük bir yeri vardır ve İslâm tarihinde büyük roller üstlenmişlerdir. Hz. Peygamber'den itibaren tarihi seyir içerisinde bu gerçeği ortaya koyan sayısız örnekler bulunur. Meselâ Hz. Ömer'in akrabalarından bir hanım olan Şifâ binti Abdillah, İslâm'dan evvel bile okuma-yazma biliyordu. Hz. Peygamber'in hanımı Hafsa'ya (ra) okuma-yazmayı o öğretmiştir. Hz. Peygamber ve Hz. Ömer Şifâ isimli bu kadını muhtesip (pazar yeri zâbıtası) olarak görevlendirmişlerdir. Yine, Hz. Aişe'nin ilmî sahada gösterdiği başarı, aklî yönden ne derece mükemmel bir insan olduğunu göstermeye yeterlidir. Sahabenin en büyük fâkihleri bile fıkhî meselelerde kendisine danışmış, ondan birçok hadis rivâyet etmişlerdir. Kendisi sahabe içinde en güvenilir râviler arasında sayılmıştır. Hz. Âişe, Cemel Vak'ası'nda, taraftarlarına komutanlık etmesinden anlaşılacağı üzere, saygın ve bilgin bir hanımın, en yüksek mevkilere çıkabileceğini görmekteyiz. Diğer yandan Hz. Peygamber ve dört halifenin kadınlarla istişare ettiği, onların fikirlerini aldığı kaydedilir. Meselâ, Hz. Peygamber'in Ümmü Seleme (ra) ile Hudeybiye Antlaşması esnasında, sahabenin verilen emri yerine getirmemesi üzerine, nasıl hareket edebileceği hususunda istişare ettiği bilinir." Bk. Hüseyin Çeliker, **İslam Hukukunda Devlet Başkanlığı (İslam Hukukunda Yargı Bağımsızlığı Kitabından),** İstanbul: Hacegân Yayınları, 2015, ss. 270-271, 273-282.

172 "İlk kadın hükümdar, Râziyye Sultan (Hindistan'da bir Türk), ikinci Türk Sultan Şecerüddür (Mısır'da), üçüncü Türk Sultan Türkân Hâtun-Melikşah'ın eşi (İran'da Kirman bölgesinde) Türk kadınlarından dokuzu hükümdâr, beşi de nâibe (hükümdar vekili) olmuştur. Kadınların hükümdar olarak tahta çıkmaları, Abbâsi halifeliğinin artık tümden zayıfladığı, Moğollar tarafından son ve kesin darbenin indirildiği tarihlere rastlar (1200'lü yıllarda). Bahriye Üçok, **İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar**, Ankara: Kültür Bak. Yay. 2. Basım, 1993, ss.1-4, 22-43, 62, 101, 166, 200-210; Beyzâvî, **Tavâliü'l-envâr min metâli'l-enzâr**, Abbâs Süleymân (thk.), Beyrut: Dârü'l-Cîl, Kahire : el-Mekt.-Ezheriyye li't-Türâs, 1411/1991, s.236; Gazzâli, **İhya-i Ulûmi'd-Din**, İstanbul: Temel Neşriyat, 1985, 2/10.

ilişkin rivâyet edilen hadislerin ayrımcı muhtevaya sahip olması nedeniyle adâlet âyetleriyle çeliştiğini, bunların vahyin önüne geçirilen, tedâvülde dolaşan kültür tarzı nakil ve söylemler olup dönemsellik arzettiğini, bu nedenle de sıhhatlerinde problem olduğunu söyleyerek temkinli yaklaşılmasının gereğine dikkat çekmektedirler.[173]

Kanaatimize gelince, Kur'ân'da kadının devlet adamlığını haram veya mekruh kılan sarih bir âyet bulunmadığı gibi, Belkıs'ın yöneticiliğinin uygun olmadığına dair de herhangi bir işaret mevcut değildir. Hatta Eş'ariler'le İbn Hazm gibi bazı Sünnî alimlerin kadınlardan da nebiler seçildiğini, fakat resul gönderilmediğini ileri süren görüşlerin bulunduğu kaydedilmiştir.[174] Ancak Bakara sûresinde Tâlut'un Allah tarafından kral olarak seçilmesine gerekçe olarak "bestaten fi'l cism" yani fiziksel güç zikredilmekte (2/247), istisnalar bulunmakla birlikte, biyolojik ve fizyolojik yapısı nedeniyle bu vasfın daha çok beden gücü gerektiğinden dünya tarihi boyunca erkekler tarafından üstlenildiği de bir hakikattir. Bahriye Üçok'un, kadınların devlet adamlığına ilişkin argümanlarını genel tarih perspektifinde incelediğimizde, meselâ Hz. Aişe'nin Cemel Savaşı'ndaki yöneticiliği ve ardından pişmanlığını dikkate aldığımızda veya özelde Türk tarihine baktığımızda, padişahların gerisinde aktif rol oynayan validelerin/eşlerin devlet yönetimde ne derece olumlu-olumsuz etkisinin olduğunu incelediğimizde bu husus zihinlerde daha vüzuha kavuşacaktır. Meselâ, Osmanlı'nın en muhteşem dönemi olan Kânuni zamanında kadınların yönetimdeki etkisine dair padişaha îkaz niteliğinde nasihatnâmeler yazılmış olması, acaba bu bağlamdaki sebepler arasında değerlendirilebilir mi? Kadının muhakeme gücü ve duygusallığının siyasetteki yerine/tesirine ilişkin yapılmış araştırmaların bu noktada tahlil edilmesi konunun anlaşılmasına katkı sunacaktır.

M.Âkif Aydın, bir makalesinde, Kur'ân-ı Kerîm'in gerek yaratılış gerekse hak ve sorumluluklar yönünden erkeklerle eşit konumda olan bir kadın portresi çizdiğini, kadının Allah'ın kulu olması bakımından erkekle eşit seviyede olduğuna; dinî hak ve sorumluluklarının da aynı düzeyde (Âl-i İmrân 3/195; et-Tevbe 9/71) olduğuna, Hz. Peygamber'in kadınlara yönelik sözleri ve uygulamalarının da Kur'ân'ın çizdiği bu çerçeveye uygun olduğunu belirtmektedir. Ona göre kadın İslâm hukukunda bir hak süjesi değil hakkın tarafıdır. "Erkeklerin de kazandıklarından nasipleri, kadınların da kazandıklarından nasipleri var" meâlindeki âyet (Nisâ 4/32), her iki cinsin sadece mânevî kazanımlarını değil maddî kazanımlarını da vurgulamaktadır.[175]

---

[173] İbrahim Sarmış, **Rivâyet kültürü ve yanlış din anlayışı,** İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011; **Rivâyetlerin ortaya çıkardığı olumsuz kadın algısı,** Düşün Yayıncılık, 2010; Mehmed Said Hatiboğlu, **İslami tenkid zihniyeti ve hadis tenkidinin doğuşu,** Ankara: OTTO, 2015.

[174] Yûsuf Şevki Yavuz, **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, "Nübüvvet", 2007, 33/281.

[175] Aydın, bu hususta şunları da ifade etmektedir: "Kadınların İslâm tarihi boyunca dönemin diğer toplumlarında olduğu gibi genel olarak kamu görevinden uzak tutulduğu bilinmektedir. Gerçi İslâm hukukçuları, kadının devlet başkanlığı ve hâkimlik dışında kamu görevi yapmasına umumiyetle karşı çıkmamışlardır. Kadınların hâkimlik yapmaması ve diğer kamu alanlarında rol almamasında yerleşmiş telakkilerin, kadının aile içindeki görevlerini aksatacağı endişesinin ve kamuda iş imkânının sınırlı bulunmasının da rolü olmuştur. Nitekim zamanla bu sınırlı görevler erkeklerin de ihtiyacına yetmediğinden bazı devletlerde kamu görevleri sürekli olmaktan çıkarılmış, süreli hale getirilmiştir. Günümüzde tartışılan bir konu da kadınların devlet başkanlığı meselesidir. İslâm tarihinin ilk dönemlerinde kadınlar siyaset alanından bütünüyle uzak değildiler. Hz. Peygamber'in zaman zaman sahâbîlerden dinî-siyasî taahhüt mahiyetinde aldığı biatlara kadınlar da iştirak etmiştir. Hz. Osman'ın yaptığı tayinler sebebiyle eleştirilmesi üzerine bundan böyle sahâbenin ileri gelenlerinin ve bu arada Hz. Peygamber'in hanımlarının görüşünü almadan tayin yapmayacağını söylemesi, en azından peygamber hanımlarının Medine siyasî yapısındaki etkin rolünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Cemel Vak'ası ile sonuçlanan olaylarda Hz. Âişe'nin siyasî rolü çok belirgindir ve hiç kimse ona kadın olması sebebiyle itiraz etmemiştir. Ancak yine de bu alan sonraki dönemlerde kadınlara kapalı kalmıştır. Devlet başkanının özellikle İslâm hukukunun teşekkül dönemlerinde ordunun başında sefere çıkması, dinî görevleri arasında cuma hutbesini okuması ve namazı kıldırması, bunlardan bilhassa ikincisi için onun erkek olmanın gerekliliğini kuvvetlendirici delil olarak sayılmaktadır. Ancak özellikle çağdaş araştırmacıların dikkat çektikleri konu, bu hususta Kur'ân-ı Kerîm'de yasaklayıcı bir hükmün yer almaması ve Sabâ Melikesi Belkıs'tan

Devlet adamının fiziksel niteliklerini cinsiyet bağlamındaki şu soru ile noktalamak yerinde olacaktır. *Uygulama bakımından Câhiliye yönetimi ile İslami idare arasında ne tür farklılıklar mevcut idi? Kur'ân'ın nazil olduğu Câhiliye toplumunda var olan cinsiyet ayrımcılığını, Kur'ân ilkelerini esas alan devlet adamı (sav) nasıl ortadan kaldırmış /ıslah etmiştir?*

Mekke şehir meclisinde (Dâru'n-Nedve) kamusal işlerde söz sahibi olma ve yürütmede görev almak için erkek olma kriteri mevcut iken, Medine yürütme meclisinde(Mescid-i Nebevi) bu şart yoktu. Küçük yaşta kızların öldürülmesinin önüne geçilmiş, yetim kızların maddi-manevi hakları korunmuştur. Câhiliye uygulamalarının aksine, devlet işlerine, meclislere hiç katılmayan kadınlar Kur'ân'ın adalet ilkeleri sayesinde; vaizelik, hadis ve hukuk öğretmenliği, hemşirelik vb.pek çok kamusal görevde aktif rol almışlardır.

Peki günümüzde kamusal işlerin yürütülmesinde kadınlara yeterince hak tanınmakta mıdır? Devlet adamı bu konudaki sorunları nasıl çözebilir?

Günümüz İslam coğrafyasının eğitim bakımından geri kalmış yerlerinde kadınların kamusal görevlere katılımı yine düşüktür. Bununla beraber negatif ayrımcılık geleneği de sürdürülmektedir. İslam ülkelerinin meclislerine bakıldığında bir çoğunda kadınların ve gençlerin temsil oranının düşük olduğu görülmektedir. Ancak Kur'ân'ın adaletle ilgili âyetlerini ilke edinen gelişmiş İslam toplumlarında cinsiyet ayrımı yapılmamakta, kamusal görevlerde her vatandaşa eşit fırsatlar sunulmaktadır. İdeal devlet adamı fırsat eşitliğine uygun olarak yasaların çıkartılmasını sağlar. Kadınlar aleyhine ayrımcı uygulamaları kanunla önler. Kız çocuklarının ve kadınların eğitim-öğretimine önem verilmesini sağlar, sosyal hayata katılması yönünde düzenlemeler, planlamalar yapar ve bu tür faaliyetleri destekler.

Devlet adamının fiziksel nitelikleri ne kadar mükemmel olursa olsun, güçlü zekaya, yönetim muhakemesine ve ferasete sahip olmadığı takdirde onun heybeti ve düzgün fiziği bir işe yaramayacaktır. Bu nedenle şimdi Kur'ân'ın devlet adamının karakteristiği bağlamında işaret ettiği zihinsel/ruhsal niteliklerini tahlil ediyoruz.

2.2. Zihinsel/Ruhsal Nitelikler

Devlet adamının kamusal işlerin yürütülmesinde duygusal ve bilişsel yeterliliğe sahip olması önemlidir. Bu özellikleri sayesinde olayların iç yüzünü idrak eder, çevresini tanır ve buna göre adımlarını atar. Bu bölümde devlet adamının "basiret" ve "feraset" özelliğine, akli muhakeme kapasitesine/ ruhsal gücüne işaret eden nitelikleri Kur'ân âyetleri ve tefsirleri ışığında tahlil etmekteyiz.Bu bağlamda konumuzu beş başlık altında ele alıyoruz: *1. Güçlü zihnî muhakeme, basiret ve ferâset, 2.İlim ve hikmet sahibi olmak, 3. Azimli ve güçlü iradeli (cesur) olmak, 4. Ülfet-ünsiyet ehli olmak, 5. İlahi ilkeler uğrunda gayretlilik.*

---

bahsedilirken (en-Neml 27/23-44) hiçbir olumsuz ifadenin zikredilmemiş olmasıdır. Her kamu görevi gibi devlet başkanlığı için de en önemli şartın liyakat olduğunu göz önünde bulunduran çağdaş araştırmacılar kadınların devlet başkanlığı dahil her türlü görevi üstlenebileceklerini, imamlığın veya ordu kumandanlığının bizzat devlet başkanı tarafından yapılmasının gerekmediğini ileri sürerler. Esasen İslâm tarihinde kadınların devlet başkanlığı yaptığı bilinmektedir." M.Âkif Aydın, "Kadın", **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, 24/86-94.

2.2.1. Güçlü Zihnî Muhakeme, Basiret ve Feraset

Kur'ân'da ideal devlet adamının güçlü zihnî muhakemesine/ basiret ve ferasetine işaret eden bazı sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- İdeal devlet adamının güçlü düşünce ve dirâyet özeliğine işaret eden sözcükler: *Akl-fehm-fıkh-rüşd/reşâd-**reşîd**-dirâyet/idrâ,irfân-hikmet; **ulu'n-nuhâ/ulu'l-elbâb;** fitne- fetn/fütûn (fetâne)* [176].
    - عقل - فهم - فِقه رشد - رَشا د **رشيد**- دراية / إ د راء - عرفا ن - حكمة - **أولو النهى- أولو الألبا ب**- فتنة (فتن/ فُتون/ فتا نة)
- Basireti ve ferasetiyle ilişkili vasıfları: *Besâr/ibsâr-tebsirâ-**bâsîreh**-bes**âir**,**mubsirûn-müstebsirîn-ulu'l-ebsâr,mütevessimîn** (vesm):* [177]
    - بصر/ إ بصا ر تَبْصِرَة- باصرة- **بصيرة** - بصا ئر- **مُبْصِرُونَ - مُسْتَبْصِرِين - أولو الا بصا ر متوسّمين** (وسم) .
- Kesin bilgiye/yakîne dayalı tutumuna işaret edenler: *Ru'yet/irâe-yakîn/ilme'l-yakîn-istîkân-**mûginîn:*** [178] رؤية - إ راءة- يقين - علم اليقين - إستيقان- **مُوقنين**
- Ruhsal boyutlu, tefekkür ve tedbire delalet eden sıfatları: *Şerh-i sadr-zikrâ-tezekkür-tukâh (takiyye):*[179] شرح الصدر - ذكرى - تذكر- تقاه (تَقيّة)

Kur'ân'ın talep ettiği devlet adamı zihnî muhâkeme kapasitesi yönüyle temayüz eder. Zekası, dirâyet ve fetâneti güçlü olan devlet adamı hâdiselerin içyüzüne vakıf olduğu gibi, insan tanıma konusunda kabiliyetlidir. Ferâset ve basiretiyle karşılaştığı sorunlara çözüm üretme noktasında hızlı ve başarılıdır. Aklını ve dirâyetini doğru ve iyi biçimde kullanır. Allah'ın en güzel isimleri arasında yer alan; el-Alîm, el-Hakîm, es-Semî', Allâmu'l-ğuyûb, Hafîz, el-Basîr, el-Müheymin, isimleri bu vasfa işaret etmektedir.[180] Devlet adamının dirâyetli (kıvrak zekalı) olması, siyasi muhataplarının yapacağı hamleleri ustalıkla öngörmesini, ona göre adım atmasını sağlar. Dirâyet, Kur'ân'da sülasi ve rübâi (اَدْرٰي/درى-يدرى) fiil vezinlerinde zikredilen, "dirye" kökünden gelen bir kelimedir. Sözlükte; aklı çelme, kurnazlık ve tuzağa düşürme yoluyla alt edilerek ulaşılan bilgi, idrak etme (anlama/bilme) manasındadır. Bazen "güçlü irade" şeklinde anlaşılmaktadır.[181] Dirâyet fiili Kur'ân'da bazı âyetlerde kafirlerin (devlet adamlarının) bilgisizliklerine işaret ederken,[182] bazı âyetlerde de Hz. Peygamber'in mahiyetini bilmediği, din günü (kıyamet) ve Hâviye (Cehennem) gibi gaybî haberler ile Kitap, iman vb. konularda sorup-öğrenme isteğine işaret etmektedir. Sözgelimi, "Vemâ yudrike/edrake, ma kunte tedrî" (مَا كُنْتَ تَدْرِي/ اَدْرٰيكَ /وَمَا يُدْرِيكَ) gibi ifadeler bu minvaldedir.[183] Şûrâ sûresindeki şu âyette zikredildiği gibi. [184] وَكَذٰلِكَ اَوْحَيْنَآ اِلَيْكَ رُوحًا مِنْ اَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَا نُ

Kur'ân'da mümin devlet adamının aklî muhâkeme yeterliliğine delalet eden bir sözcük de *"fetn/fütûn"* **(**فتن**/** فُتون**)** kelimesidir. Sözlükte, altın ve gümüşün kalitelisini, iyisini kötüsünden ayırmak

---

176 el-Bakara 2/ 251, 269, 273; Âl-i 'İmrân 3/7; Hûd 11/87, 97; en-Nahl 16/67; el-Kehf 18/10, 66; Tâhâ 20/28, 128; el-Enbiyâ 21/79; Sâd 38/34; eş-Şûrâ 42/52; Muhammed 47/30.'Abese 80/3. İsfehânî, irfanı inkârın zıddı olarak, derin tefekkür ve ferâsetle idrak etme olarak açıklar. **el-Müfredât**, s.331-332.

177 el-En'âm 6/104; el-Â'râf 7/201; Yûsuf 12/108; el-Hicr 15/75; Tâhâ 20/96; el-'Ankebût 29/38; Sâd 38/45, el-Câsiye 45/23; Kâf 50/8; el-Kıyâme 75/24.

178 el-Enfâl 8/43-44, 48; Tâhâ 20/89; en-Neml 27/22; el-Câsiye 45/32; ez-Zâriyât 51/20; et-Tekâsür 102/5.

179 Âl-i 'İmrân 3/28; el-En'âm 6/125, Tâhâ 20/25; Kasas 28/43; Kâf 50/8.

180 el-Bakara 2/32, 127; el-Mâide 5/109; Hûd 11/57; el-İsrâ 17/1; el-Haşr 59/23.

181 İsfehânî, "d-r-y" mad., **el-Müfredât, s.** 168-169. (Dirayetli-fâtin siyasetçi, zeki siyasetçidir.) **Tertîbu Kitâbi'l-'Âyn**, 1/570. Ayrıca bk. er-Râ'd 13/16.

182 Yûnus 10/16; el-Câsiye 45/32; el-Hâkka 69/25-26.

183 el-Enbiyâ 21/109; eş-Şûrâ 42/17, 52; el-Hâkka 69/3; el-İnfitâr 82/18; el-Kâriâ 101/3.

184 eş-Şûrâ 42/52.

için ateşe atmak ve denemek (imtihan etmek) anlamlarında geçen bu kelime; insanların aklından geçen niyeti deşifre etmek, hadiselerin mahiyetini idrak edebilme/ kavrayabilme kabiliyetidir. Kur'ân'da aynı masdardan "fitne" (فتنة) kavramıyla da işaret edilen bu sözcük, kişinin malları ve evlatları ile imtihan edilmesi anlamını da taşır.[185] Aynı kelimenin mastarından türemiş olan "fetanet" kavramı da basiretle ilişkili olup, hakikatleri kavrayıp, akıl terazisinde iyi-kötü ayrımı yapma istidadını ifade etmekte olup, peygamberlerin (ideal liderlerin) temel vasıfları arasında sayılmaktadır. Hz. Dâvûd'un koyunlar ve davacılar olayında, ilâhî bir mizansenle imtihan edildiğinde, işin aslını kavrar kavramaz mağfiret dilemesi ve Hz. Süleyman'ın tahtının üzerine konan cesedin mahiyetini idrak eder etmez Rabb'ine rücu' etmelerinin beyan edildiği âyetlerde hakikati idrak etme vasfına "fitne" sözcüğü ile işaret edilmektedir.[186] Hz. Süleyman'ın Beyt-i Makdis'in yapımı sürecinde cinlerin disiplinsizce hareket etmemesi için ölümünü uzun süre onlardan gizleme çabasıyla asasına dayanmış halde onları murakabe eder görünerek son nefesini vermiş olmasının beyanı,[187] onun ne derece dirâyetli/fatin bir kimse olduğunu göstermenin yanında, bu vasfın önemine dikkat çekmektedir.

İdeal devlet adamlarının akli muhakeme ve dirâyetlerinin güçlü olduğunu ilgili Kur'ân pasajlarında görmekteyiz. Hz. Peygamber kıvrak zekası ve dirâyetiyle, Medine'de en büyük iki kabilenin (Evs-Hazrec) bir asrı aşan kan davasını sulhla sonlandırmış (Âl-i 'İmrân 3/103), farklı etnisiteye ve dine mensub kabileleri ümmet çatısı altında birleştirmeyi başarmıştır. Hudeybiye antlaşması ve Mekke'nin kan dökülmeden fethi (fetih ve nasr sureleri) gibi hadiseler, onun fetanet ve dirâyetini, üstün muhakeme kudretini gösteren örnekler arasındadır. Her zaman müşriklerin niyet ve hamlelerini iyi analiz ettikten sonra karşı adımları atmıştır. Hz. Mûsâ'nın İsrail oğulları'nı Mısır'dan kurtarıp güvenli alanlara götürmesi, Firavun'un büyücüleri ile müsabaka esnasında, onlardan büyülerini kendisinden önce yapmalarını isteyip, ardından mucize-i ilahîyyeyi izhar ederek yaptıkları büyüleri boşa çıkartmış olması, onun dirâyetine işaret eden örneklerdendir.[188] Fahreddin er-Râzî, Hz. Mûsâ'nın mücadele öncesinde yaptığı dua ile قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي [189] Allah'tan talep ettiği "şerh-i sadr" dan maksadın; her şeyin olduğu gibi kendisine gösterilmesi, Allah'ın eşyanın hakikati bilgisini zihnine idrak ettirmesi ve marifetullah bilgisi olduğunu belirtmiştir.[190] Neml sûresinde Belkıs'ın zeka ve dirâyetine işaret edilmekte, onun Hz. Süleyman'ın ülkesindeki gücünü tespit etmek ve mektubundaki davetin samimiyetini öğrenmek için adamlarını zengin hediyelerle kendisine gönderdiği beyan edilmektedir.[191]

Kur'ân mümin devlet adamının hakikatleri idrak etmesini "görme" fiilinin (basar =بصر) mastarından türemiş olan kelimelerle veya bu manadaki sözcüklerle de ifade etmektedir. Bu bağlamdaki kelime ve terkipler şunlardır: *İbsâr-besâir-ülü'l-ebsâr, ülu'n-nühâ, müstebsirîn, mütevessimîn (vesm), irfân-irâe, zikrâ-tezekkür.* Sözlüklerde, hem dikkatli bakıp görebilmeyi/ibretle bakmayı, hem de zihin (kalp) gözünün idrak ettiği kuvveti (öngörüyü) ifade eden "basiret" kavramı kök anlamıyla; "parlayan kalkan" veya "tulum ve benzeri şeyin iki parçası arasında bulunup oradan karşısının görülmesi" olduğu kaydedilmiştir. [192] Allah'ın sıfatları arasında "Basîr","el-Basîr" olarak da

185 "f-t-n" mad.; **el-Müfredât,** 371-372; **Lisânu'l-'Arab,** 10 /178-18. Ayrıca bk. el-Enfâl 8/28; et-Tevbe 9/49.
186 Sâd 38/24, 34.
187 Sebe' 34 / 14.
188 el-A'râf 7/ 106-108, 115-120; Tâhâ 20/ 25-28.
189 Tâhâ 20/25.
190 Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 22/39.
191 en-Neml 27/35.
192 İsfehânî, **el-Müfredât**, "b-s-r" mad., s. 49; **Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü,** Yusuf Türker (çev-not.)İstanbul: Pınar Yayınları, 2007, s.206.

geçmekte,[193] mümin için önemli bir mahiyet arzetmektedir. İdeal devlet adamının bu üstün zihinsel meziyeti Âl-i ‘İmrân sûresinde;

قَدْ كَا نَ لَكُمْ اٰيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ الْتَقَتَاۤ فِئَةٌ تُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللهِ وَاُخْرٰى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلَيْهِمْ رَاْىَ الْعَيْنِ وَاللهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهٖ مَنْ يَشَآءُ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَعِبْرَةً لِاُوْلِي الْاَبْصَا ر

“(O savaşta) karşılaşan iki topluluğun durumlarında sizin için ibret vardır: Biri, Allah yolunda döğüşmektedir; diğeri ise inkârcı nankördür... Bunlar, onları bizzat gözleriyle kendilerinin iki katı olarak görü (p korkuya kapılı) yorlar. Allah, dilediklerini yardımıyla destekler. Görebilenlerin elbette bundan çıkaracakları dersler vardır.”[194] şeklinde ifade olunurken, Yûsuf sûresinde de; قُلْ هٰذِهٖ سَبِيلِيۤ اَدْعُوْا اِلَى اللهِ عَلٰى بَصِيرَةٍ اَنَاْ وَمَنِ اتَّبَعَنِي

“*De ki: Benim yolum budur; ben de bana uyanlar da (körükörüne değil) basiret üzere Allah’a davet ediyoruz”...*[195] ifadesiyle beyan edilmektedir. Keza En‘âm sûresinde de bu vasfın önemi “ibsâr” (إبصا ر) ve “besâir”(بصا ئر)kelimeleriyle vurgulanmaktadır.[196]

Basiret ve firaset derin düşünce olması hasebiyle kalp ameli olmasının yanında, inanç ve inançsızlıkla da ilgisi bulunmaktadır. Kur’ân’da isabetli, derin düşünce vasfına sahip devlet adamlarını kasdetmek amacıyla, “ulû” kelimesi (اُوْلُو = sahip); “elbâb-ebsâr-nuhâ”, (اُوْلُو النُّهٰى/.اُوْلُو الْاَبْصَا ر) sözcüklerine izafetle terkip halinde zikredildiği gibi, müminin sezgi gücü ve firaset kuvvetine delalet eden başka terkipler de bulunmaktadır. Bazı âyetlerde de düşünüp ders çıkartma manasında olan “zikrâ” (ذكرى) ve “tezekkür” (تذكر) fiillerinin bu bağlamdaki sözcüklerle birlikte zikredildiğini görmekteyiz.[197] Kur’ân’da basiret, basiretli liderler, sağduyu, sağduyu sahipleri, göz açıcı göstergeler anlamında zikredilen kavramlar ile müminin kalben ve zihnen uyanık olmasının önemine işaret edilmektedir.[198] Meselâ, Sâd sûresinde, وَاذْكُرْ عِبَادَنَاۤ اِبْرٰهِيمَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ اُوْلِي الْاَيْدِي وَالْاَبْصَا رِ "*Güçlü ve basiretli kullarımız İbrahim, İshak ve Yakub’u da yad et.”*[199] diye buyrulurken, Â‘râf sûresinde;

هٰذَا بَصَآئِرُ مِنْ رَبِّكُمْ “*Bu (Kur’ân âyetleri), Rabbinizden gelen göz açıcı birtakım göstergelerdir*.”[200] şeklinde, Tâhâ sûresinde de; “*Kendilerinden önceki -yurtlarında dolaştıkları- nice nesilleri helâk etmiş olmamız bunlara doğru yolu göstermedi mi?! Sağduyu sahipleri* (لِأُوْلِي النُّهٰى) *için elbette bunda âyetler vardır”*.[201] diye bu hususa dikkat çekilmektedir.

Kalbin görme gücüne, derin düşünce yetisi ve manevi (gönül) göze “basiret” dendiğini belirten Süleyman Ateş, baş gözüyle olan görme (basar =بصر) fiili ile basiret gözüyle oluşan algılamanın farklı olduğunu vurgulamaktadır. Kur’ân’da bu kelimenin, kesin kanıt ve bilinç manasının (12/108; 6/103,104; 17/102; 45/20) yanında imansızlık anlamında da olduğunu ifade edip buna delil sadedine Enâm sûresinin 104. âyetinde geçen; hakikati görenle, ona karşı kör olan iki kişinin zikredildiği, “ebsara” (أبصر) ve “amiye” (عمي) fiillerini göstermektedir. Ateş, Ankebût sûresinde geçen “müstebsirîn” (مستبصرين) kelimesinin[202] “basiret (öngörü) sahibi olmayı isteyenler” anlamında

193 Âl-i ‘İmrân 3/15; Mü’min 40/56.
194 Âl-i ‘İmrân 3/13.
195 Yûsuf 12/108.
196 *“Rabbinizden size; gözlerinizi açacak göstergeler gelmiş bulunuyor (yani, Kur’ân âyetleri) ... Artık kim (bunları) görürse, kendi lehine; kim de görmezden gelirse, kendi aleyhinedir...”* (el-En‘âm 6/104)
197 ‘Abese 80/4; el-Fecr 89/23;. Ayrıca bk. el-Bakara 2/197; el-Hicr 15/15, el-Kasas 28/43; Sâd 38/45; Kâf 50/8.
198 el-Bakara 2/269; el-Kasas 28/43; Sâd 38/45.
199 Sâd 38/45.
200 el-A‘râf 7/203.
201 Tâhâ 20/128.
202 el-‘Ankebût 29/38.

olduğunu ifade etmekte, mümin devlet adamının önemli vasıfları arasında olan basiret ve sağduyu kavramları hakkında kitabında hakkında tafsilatlı bilgiler de vermektedir.[203]

Kur'ân'da basiret ile yakın anlama sahip olan bir kavram da "firâset" kavramıdır ki, ona işaret eden sözcükleri incelediğimizde, "vesm" وسم (bir şeyin üzerinde iz, işaret bırakma) masdarından türemiş "mütevessim" (متوسم) kelimesi ile, "rü'yet" (رؤية) ve "irfan"(عرفا ن) köklerinden türemiş kelimelerle karşılaşırız. İsfehânî, "mütevessim" kelimesinin ulema tarafından; firasetli ve zekânetli (isabetli feraset ve zann-ı sadık) olmak, fitnatlık (zekilik-uyanıklık) anlamında yorumlandığını belirtmekte, bunun da ibret ve öğüt almaya işaret ettiğini ifade etmektedir.[204] Bu mana bağlamında, Hicr sûresinde, Lut kavminin helakı beyanında firaset (keskin anlayış) sahibi devlet adamlarının "el-mütevessimîn" (لِّلْمُتَوَسِّمِينَ) zümresinin bundan ibret aldıklarına işaret edilmektedir.[205] Bu konudaki bir hadiste de: "Müminin firasetinden sakının. Çünkü o Allah'ın nuruyla bakar." diye buyrulmaktadır.[206]

Firâset, sözlükte, akıl, zeka ve kabiliyet anlamına gelir.[207] Kur'ân'da firasete işaret eden kavramlar arasında, "irâe" (اراءة=gösterme/gözünün açılması) ve"irfân" (عرفا ن =tanıma) kökünden türemiş kelimelere rastlarız. Bu iki kavramla Hz. Peygamber'in insanları tanıması, ahvallerinden haberdar olması, özellikle de konuşma biçimleri ve çehrelerinden münafıkları tespit etmesi kastedilmiştir. Bu meziyeti sayesinde onları keşfedip sezebilme kabiliyeti kendisine ihsan edildiği gibi, fukarayı da bu özelliği ile yüzlerinden tanıdığı ve durumlarından haberdar olduğu belirtilir. Bakara sûresinde yoksul müminleri simalarından tanıdığı "irfân" lafzıyla beyan edilirken,

لِلْفُقَرَآءِ الَّذِينَ اُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْاَرْض يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ اَغْنِيَآءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمٰيهُم لَا يَسْئَلُون النَّاسَ اِلْحَافًا

"(Sadakalar) kendilerini Allah yoluna adadıkları için, yeryüzünde (ticarî faaliyet amacıyla) dolaşmayan (yani, iş hayatına atılmayan); kendilerini tanımayanların, hayâlarından dolayı zengin zannettikleri muhtaç kimselere aittir. Onları yüzlerinden tanırsın; yüzsüzlük ederek insanlardan bir şey istemezler…"[208]

Muhammed sûresinde de Hz. Peygamberin münafıkların durumundan haberdar olduğu "irfân" ve "irâe" kavramlarıyla ifade edilmektedir.وَلَوْ نَشَآءُ لَاَرَيْنَاكَهُمْ فَلَعَرَفْتَهُمْ بِسِيمٰيهُمْ وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ **"***Dileseydik, elbette onları sana gösterirdik ve onları simalarından tanırdın. Aslında, sen onları konuşma tarzlarından da tanıyorsun..."*[209]

Kur'ân'da firaset bahşedilen müminlerin derin bilgi (irfân) ve keskin bakışa (ru'yet) sahip oldukları, bu kişinin azalarının hakiki işlevine sahip olduğu, buna karşılık menfi karakterdeki kişinin inançsızlık ruh hali içinde; kör, sağır, dilsiz ve basiretsiz olduğu ifade edilmektedir.[210] Yine Hûd sûresinde müspet ve menfi karakteristiği haiz devlet adamlarının mukayesesi basiret bağlamında şöyle

---

203 Ateş, bu konuda şunları da ifade etmiştir: "Kasas sûresinin 43.âyetinde Hz. Musa'ya basiret kaynağı olarak Kitap verildiği, Kaf sûresinin 8.âyetinde de, basiretin (tebsira/gösterge) Allah'a yönelen (münib) kula verildiği zikredilir. Tebsira, kalpteki basiret, yani güzel görme gücü anlamındadır. Gözler kör olmaz (körlük geçici görme yitişidir) asıl göğüslerdeki kalpler kör olur." (22/46) âyeti ile kalp gözü basiretten yoksun olan kimselerin, hakiki manada âmâ oldukları (akl-ı selimlerini yitirdikleri) beyan edilir. Bu sebeple, gerçeği düşünerek gören sağduyu sahipleri için Kur'ân'da; ulu'l-ebsâr, ulu'n-nuha ve ulu'l- elbab tabirleri kullanılmıştır." Ateş, **Kur'ân Ansiklopedisi,** 3/418-421.

204 İsfehânî, "v-s-m" mad., **el-Müfredât**, s. 524.

205 el-Hicr 15/73-77.

206 **Tirmizi, "**Tefsir", 16.

207 Süleymân Uludağ, "Firâset", **DİA,** İstanbul: TDV Yayınları, 1996, 13/116-117.

208 el-Bakara 2/273.

209 Muhammed 47/30.

210 el-Bakara 2/17-18; A'râf 7/179; Hûd 11/214; el-Hacc 22/46; Muhammed 47/23.

ifade edilmektedir: مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالْأَعْمٰى وَالْأَصَمِّ وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا اَفَلَا تَذَكَّرُونَ *"Bu iki zümrenin durumu, 'kör ve sağır' ile 'gören ve işiten'in durumuna benzer. Durumları bir olur mu hiç?!."*[211]

Mutasavvıflar firasetin Alllah tarafından üflenen "ruh" (15/29; 32/9; 38/72), seçkin insanlara bahşedilen "ilham" olduklarını söylerler. "Firâset" kalp gözünün açık olması, âgah/uyanık olma anlamındaki bir kavramdır. İslam Ansiklopedisi'nde, keşfetme, sezgi ve ileri görüşlülük anlamında olduğu kaydedilen bu kavram, özetle; kişinin dış görünüşüne bakarak, onun ahlak ve karakteri hakkında tahminde bulunma yeteneği olarak tanımlanır.[212] Ahmet Gökdemir, Hz. Peygamberin devlet başkanlığını kaleme aldığı bir eserinde, O'nun siyasi dehâsı ve basiretine dair dikkatleri çeken misalleri zikreder. [213]

İslam ulemâsı devlet adamının yüksek bilgi ve tecrübeye sahip olsa da, idari maslahat gereğince hareket etmesine çevredekilerin siyasi emellerini fark edebilme basiretine sahip olmasına büyük önem atfetmişlerdir. İnsanları idare etme sanatı olan ilm-i siyasetin idari maslahat çerçevesinde yapılması gerektiğini ve bunun sünnet olduğunu Buhari'den naklettiği iki hadise dayandıran Saîd Havvâ (1935-1989), bu hadisleri şöyle nakleder: "**1.** Hz. Âişe'den rivâyet edildiğine göre, adamın biri Hz. Peygamber'in kapısına gelerek içeri girmek için izin ister. Allah Resulü, onun gibi kötü bir adama içeri girmesi için nasıl izin verilsin dedikten sonra adamı içeri aldırıp ona yumuşak davranır. Adam çıkıp gittikten sonra Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber'e, bu adam için evvelce katı bir söz söylediğin adamı daha sonra huzuruna geldiğinde kendisine yumuşak davranmasının sebebini sorduğunda, insanların en kötüsünün, diğer insanların şerlerinden korunmak için kendilerine yumuşak davrandıkları kimseler olduğunu ifade eder." "**2.** Ebû'd-Derdâ'dan yapılan bir rivâyete göre de Hz. Peygamber'in: *"Bizler bazı insanların yüzüne karşı güldüğümüz halde kalplerimiz onlara lanet ederdi."* dediği nakledilir. Said Havvâ, yukardaki hadislerde geçen nebevî tutum hakkında âlimlerin genel olarak yaptığı yorumlar bağlamında, insanları idâre etmenin sünnet, yağcılığın ise ma'siyet olduğu sonucuna vardıklarını belirtmekte, bu hususta İbn Kayyım el-Cevziyye'nin İslam siyasetine dair dikkat çeken bir yorumuna atıfta bulunmaktadır."[214]

---

[211] Hûd 11/24.

[212] Bu hususta şunlar da ifade edilmiştir: "Genellikle keskin bir zeka ve üstün sezgi gücüne sahip olan kişilerin sıkı bir perhiz ve çile sonucu ruhi ve fikri yönlerini gücendirerek firaset sahibi olmaları mümkündür. Allah'ın kalbine attığı bir nur ile hakkı batıldan, doğruyu yanlıştan, faydalıyı zararlıdan ayırmasına ve muhataplarının karakterlerini teşhis etmesine "ilâhî firaset" denir. Sûfiler buna ilham derler. Onlara gören feraset sahibi kimsenin Allah'ın nuruyla bakması, Allah'ın o kulun gören gözü olmasıdır (15/75; 2/273; 47/30) . Sufiler, Allah tarafından insana üflenen ruhun (15/29;32/9; 38/72) firasetin kaynağı olduğuna işaret etmiş, (Bk.15/29:"Onu 'düzen'leyip ruhumdan kendisine üflediğimde, derhal ona secde edin.") Hz. Ömer'in, bazı âyetlerin getirdiği hükümleri, inmeden bilmesini ve Hz. Osman'ın yanına gelmekte olan birinin namahreme baktıktan sonra gelmesini kendisine anlatmasını, firasetin mümkün ve meşru olduğuna delil saymışlardır." Süleymân Uludağ, **a.g.m**., s.116-117.

[213] Bu bağlamdaki bazı anekdotlarda şu satırlar kayıtlıdır: " **1**) Mekke'de Ebü Süfyan'ın azatlı kölesi olan Yemenli Ebu Üzeyhir, Mekke liderlerinden biri tarafından öldürülünce, Ebu Süfyân iç savaşa sebep olur düşüncesiyle kana kan kaidesini uygulamayınca Hz. Peygamber propaganda yaptırmak suretiyle düşman arasına tefrika sokmak ister. Hassan lakaplı şairinden Ebü Süfyan'ın korkaklıkla hicvedilmesi yönünde şiirler okutur. Şiir etkisini gösterince, Ebu Süfyan kısas konusunda kendi kabilesini teskinde zorlanır. Yemenliler de bunun intikamını almak için Kureyş'in ticaretini felç etmeye kalkışırlar. **2)** Kabileler reislerini izlediklerinden Hz. Peygamber de tebliğ için reisleri önemsemiştir. Hz. Peygamber münafıkların reislerinden Abdullah İbn Übeyy'in cenazesini kıldırması neticesinde ona tabi olan çok sayıda insan İslam'a girmiştir. **3)** Hz. Peygamber'in düşmana baskı yollarından biri de müşrik kölelerin İslam'a davetidir. Hür bir Müslüman olarak muamele edileceğini duyan çok sayıda düşman köle bu suretle İslam ordusuna katılmıştır." Ahmet Gökdemir, **Devlet Başkanı Olarak Hz. Muhammed (sav),** İstanbul: Siyer Yayınları, 2015, s. 27, 40, 93.

[214] "İnsanı idare eden kişi onu hakka yöneltinceye veya bâtılın içinden çıkarıncaya kadar ona iltifât eder. Fakat yağcı adam, karşısındakini bâtılın derinliklerine sürükleyip onu orada bırakmak yahut hevâ ve arzusuyla baş başa bırakmak için ona iltifâtta bulunur. İdâre etme, îman ehlinin vasfıdır, yağ çekme ise nifâkın alâmetlerindendir." Said Havva, **İslam'da Yönetim ve Yönetici**, Said Havva, Ahmed Eminoğlu (çev.) İstanbul: Petek Yayınları, 1990, s. 94-95.

İdeal devlet adamı çevresindekilerin ne zaman, ne yapabileceğine dair basireti güçlü olan, tehlikelere karşı alacağı önlemleri iyi planlayan ve adamlarının kapasitesinin farkında olan kimsedir. Bu karakter aynı zamanda yapacağı atamalarda isabet kaydeder. Bu bağlamda araştırmamızda yer alan ideal liderlerin seçtiği danışmanlarını, vazifelendirdiği; vâli, kadı, âmil vb. devlet erkânını biraz tetkik etmemiz yerinde olacaktır. Bu incelemede, onların ne kadar hikmet ve ferasetle tayin yaptıklarını, işin ehli olanları isabetle temyiz ettiklerini ve hakikaten de onların kendilerini yarı yolda bırakmadıklarını görmekteyiz. Hz. Peygamber'in yaptığı isabetli seçimleri Kettâni'nin "et-Terâtibü'l-idâriyye" adlı kitabından tahlili yerinde olacaktır.[215] Hz. Dâvûd 'un oğlu Süleyman'ı (as) vârisi olarak, Hz. Mûsâ'nın da Hz. Hârûn'u vekili olarak atadığını bu meyanda belirtmiş olalım.

Dört halife dönemini ve Türk-İslam yönetimlerini incelediğimizde de genellikle atamalarda ferasetle davranıldığını ve ehliyetli kimselerin tespit edilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Özellikle Hz. Ömer'in atamalarda kaydettiği isabeti ile temayüz etmiş bir karakter olduğu Şiblî Nu'mânî'nin (ö.1857-1914) onun hakkındaki biyografi eserinde ayrıntısıyla anlatılmaktadır. Müellif halifenin liyakatli devlet adamlarını güçlü hafızasıyla nasıl keşfettiğini, dirâyet ve maharetle onları nasıl kontrol altında tuttuğunu çarpıcı misallerle anlatır.[216] Yöneticilik kuramlarıyla ilgili eserler telif eden İlhami Fındıkçı lider karakterleri; oyun kurucu, oyuncu ve seyirci lider olarak sıralamakta, ilk sıraya da dirâyetli/basiretli lideri yerleştirmektedir. Onun misyonunun; sistem(oyun) kurma, risk alma, tanımlanmış işi sürdürmek yerine inisiyatif kullanma, oyun başlatma olduğunu ifade eden yazar, lider karakterlerini bir metafor üzerinden üç tip orkestra şefi ile izah eder. Ona göre en kuvvetli lider, sazların sesi çıkmadan onları görüp gereği gibi yönlendiren (önceden süreci sezip yöneten) şeftir. Orta kuvvetteki lider, sazlar çaldıktan sonra orkestraya dahil olan, duyarsız kalmayan, ritmin devamına iştirak edip sazlara (olaylara) yön veren orkestra şefi gibidir. En zayıf lider/şef ise, tüm sazların çalması sırasında hiçbir müdahalesi olmayan ancak el hareketiyle onları yönetiyormuş gibi uzaktan görüntü veren (seyirci) tiptir.[217]

Hâsılı, güçlü akli muhakeme sahibi, basiretli-ferasetli devlet adamnı şöyle tavsif edebiliriz:

Bu karakter olayların içyüzünü çabuk farkedip, hızlı kararlar alır. Sağduyusu, zihnî ve kalbî uyanıklığı ile önemli hadiselerin vuku bulacağı zamanı sezebilecek yetenek ve öngörüye sahiptir. Bu suretle ülkesine hasım olan güçlerin hamlelerini fark edip, zamanında ustaca manevralar yapabilir. Doğru muhakeme, analiz ve sentezlerle çözüm üretir, neticeye hızla ulaşmada mahirdir.Zihnî tasavvurlarındaki kıvraklığı sayesinde karmaşık durumlarla başa çıkmasını bilir. Hadiseleri sebep-sonuç-niyetler bağlamında analitik olarak değerlendirir. İnisiyatifi ele alması ve oyun kurucu yeteneği ile temayüz eder. Hadiselerin arka planını idrak etme ve olaylara bütüncül bakma becerisi onu başkalarından farklı/üstün kılar. Bu yönüyle hasmane girişim ve tuzakları boşa çıkarır.

---

215 Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî, el-Kettânî, **Nizamü'l-hükümeti'n-Nebeviyye (et-Teratibü'l-idariyye),** Abdullah el-Hâlidî, (thk.),2.Bas.Beyrut: Dârü'l- Erkam Übey el Erkam, [t.y.], I-II Rabat, 1346.

216 Bu misaller kapsamında şunlar dile getirilmiştir: "Halife Ömer (ra) Arabistan'da emsâlleri olmayan dört kişiyi; Muâviye, Amr b. el-As, Muğîre b. Şu'be ve Ziyâd b. Semiyye'yi tespit etmiş, Ziyâd dışındakileri çok yüksek görevlere atamıştır. Ancak, büyük emeller peşinde olmaları nedeniyle onları sürekli murâkabe altında tutarak kendisine itaatsizlik göstermelerine fırsat tanımamıştır. Ammâr b. Yâsir çok takvâ biri olmakla beraber siyasette ve idarecilikte ferâsetli değildi. Gördüğü yüksek hürmet ve diğer bazı sebeplerle onu Kûfe vâliliğine atamış, ancak onu sevenlere yararlı işler yapamadığını gösterdikten sonra vazifeden azletmişti. Bazı komutanlar harp sanatında iyi, ancak idarede iyi değillerdi. Bu yüzden başlarına siyaseti iyi bilenleri getirmiştir. Nu'man b. Mukrin buna örnektir." Mevlana Şibli Nu'mânî, **Bütün yönleriyle hazreti Ömer ve devlet idaresi**, Talip Yaşar Alp (çev.) ss. 43-45.

217 İlhami Fındıkçı, **Bir Gönül Yolculuğu Hizmetkâr Liderlik,** 3.Basım, İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2012, s. 277.

İdeal devlet adamı kıvrak zekası ve ferasetiyle farklı insan karakterlerini keşfetme becerisine sahiptir, ileri görüşlüdür. İnsanları konuşma tarzından, sîmasından, jest-mimiklerinden kastını tahmin etme sezgisini haizdir. Çevresindekilerin siyasi emellerini fark edebilir. Söylenenlerin hakikatini iyi araştırıp ölçüp tartarak tavır belirler. İnsanların kabiliyetlerini keşfetme kudretine sahip olan basiretli devlet adamı, liyakatli insanları isabetle tespit ederek onlarla çalışmaya önem verir. Kur'ân'ın övdüğü devlet adamı insan sarrafıdır. Çevresinde kendisine ve ülkesine karşı gerçek niyetlerini gizleyenlerin maskesini düşürme konusunda basiret ve yetkinliğe sahiptir. Güçlü akli muhakeme ve ferasete sahip olan devlet adamı hadiselerin arka planını müdriktir. Bunun için gereken tedbirleri önceden alır, toplumda çıkacak muhtemel fitneleri önler.Her türlü hile-desîse ve kumpasa karşı uyanık ve tedbirlidir. Kıvrak zekalı (dirâyetli/fatin) devlet adamı, şartlara, zamanın ruhuna (zeitgeist) uygun olarak kamu maslahatını yürütür. Buna uygun çalışmalarını planlar. Riskleri bu yolla bertaraf ettiği gibi krizleri de doğru zamanlama ve basireti ile yönetir.

İdare sanatına dair kitabında R.Muhlis Gür, basiretin ferasetten farklı olduğunu belirtmekte, basiretin ileriyi görme ve tahminde bulunma anlamına gelirken, ferasetin an itibariyle meydana gelmiş bir hâdiseyi anında kavrama olduğunu ifade etmekte, lideri büyük yapanın, basiret ve cesareti olduğunu söylemektedir. Ona göre en büyük maharet, basiretle cesareti birleştirip ihtiyatla uygulayabilmektir. Yazar, Hz. Ebubekir'in: "Fırsatlar bulutlar gibidir, çabuk geçer." sözünü ve Hintlilerin: "Buğdayını rüzgâr varken savur." atasözünü naklederek, devlet adamının böyle durumlarda olması gereken yer ve zamanda konum almasının önemine dikkat çekmekte, zemine göre hareket etmeyenin ayağının kayacağını, zamana göre hareket etmeyenin de zamanın tokadını yiyeceğini vurgulamaktadır. Devlet yönetiminde bilinmesi elzem olan bir hususun da kimlerin kamu hizmetinde faydalı/zararlı olacağının idrak edilmesi olduğunu söyleyen müellif, devlet adamının kime yakın/uzak olmasının icap ettiğinin bilincinde olması ve zaman-zemin düzleminde değişkenlerin olabileceğinin iyi kavrayıp kamu maslahatı için buna göre adım atmasının önemine de dikkat çekmekte, devlet işlerinin sonu düşünülerek yapılması gereken hususlar olduğunu belirtmektedir.

Devlet adamının aklî muhâkemesi ***"yaş/rüşt durumu"*** ile ilişkili olduğundan, çalışmamızda kamusal vazifelere uygunlukta bu özellik de incelenmiş, Kur'ân'ın buna işaret eden bazı sözcükleri şu şekilde gruplandırılmıştır:

- Büluğ çağı ve toyluğu ifade eden sözcükler: *Hulm-büluğ- sefeh-sefâhe-**sefîh-süfehâ:***[218]

  حلم - بلوغ- سفه- سَفاهة - **سفِيه**- سُفها ء

- Devlet adamının gençlik ve akli olgunluğuna delalet edenler: *Rüşd-**reşîd- fetâ** (fütüvve)-fityân.*[219]

  رشد- **رشِيد- فَتًى** (فتوّة) فِتيا ن

- Devlet adamının orta ve büyük yaşına işaret eden kelimeler: *İstivâ-**kebîr-ekâbir**-küberâ- **eşüdd** (işdâd)* [220]

  اسْتواٴء- كبير- أَكَابِر- كُبَرَاء- **اشدّ** (اشداد)

---

[218] el-Bakara 2/282; en-Nisâ 4/5; el-En'âm 6/140; el-A'râf 7/67; en-Nûr 24/58-59, Mü'min 40/67. Dâmegânî, Zeyd b.Eslem ve Mâlik b.Enes'in Yûsuf 12/22 ve el-Kasas 28/14 âyetlerini delil göstererek "eşüd" kelimesinin "hulum" yaşı olduğunu söylediklerini nakleder. **Kâmusu'l-Kur'ân,** s.260.

[219] en-Nisâ 4/6; Hûd 11/78, 87; Enbiyâ 21/51; Kur'ân'da "fütüvvet" masdarından türemiş; tekil, ikil ve çoğul kelimeler ile gençlik/delikanlılık kastedildiği gibi; cesaret, fedakarlık/îsâr ve cömertliğe de işaret edilmektedir. Putları kıran Hz. İbrahim ve dinleri uğruna mücadele eden gençler, Ashab-ı Kehf bu sıfatla anılmışlardır (Fetâ-fitye; 12/36,62; 18/13,62; 21/60).

[220] en-Nisâ 4/6; el-En'âm 6/123, 152; Yûsuf 12/22, 80; el-Kasas 28/14; el-Ahzâb 33/67; Mü'min 40/67; el-Ahkâf 46/15. Dâmegânî, "istivâ" sözcüğünün 40 yaşına gelip kuvvetlenip güçlenme anlamında olduğunu kaydeder. **a.g.e,** s.255.

Kur'ân'da zikredilen "hulm", "büluğ", "sefeh" sözcüklerinin ergenlik ve rüştten önceki dönem olduğunu söyleyen Süleyman Ateş, aklın tam olgunlaşmadığı, mal tasarrufunun tam olarak yerine getirilemeyeceği dönem olduğu, "rüşt/reşît" kelimesinin büluğdan sonraki gençlik-olgunluk yaşına (17-21 yaşları) tekabül ettiği, "istivâ" yaşının da kemâle (40 yaşına) delalet ettiği kaydedilmiştir.[221]Araştırmamızda yer alan ideal devlet adamları ile ilgili âyetleri incelediğimizde, onlardan en gencinin kamu vazifesini rüşt/eşüdd çağında üstlendiklerini görürüz.[222] Zîra rüşt yaşında kişi mallarının tasarrufunda hukukî ehliyete ve evlenme olgunluğuna kavuşmaktadır.[223]

İslam uleması devlet adamı seçilme kriterleri arasında akıl-buluğ şartını öne sürmüş,[224] fukaha halifelik kriterlerindeki yaş şartını rüşt yaşı olan 18-21 yaş aralığı olarak belirlemiş, bu yaşı kişinin mâli velâyete ve tasarruf hürriyetine sahip olma olgunluğu saymışlardır. Kurtubî(ö.671/1273), Bakara sûresinin 30.

Hayreddin Karaman, Osmanlı Devleti kanunlarında, Türk ve Batı ülkelerinin medenî yasalarında yer alan rüşt yaşına ilişkin olarak bazı bilgiler verir. Buna göre, Osmanlı'da 1288 tarihli bir hükümde rüşt yaşı 20 yaşın ikmâli olarak kayıtlı iken, Türkiye Cumhuriyeti ve Suriye hukukunda 18, Mısır hükümeti kanununda ve Avrupa ülkelerinin çoğunda 21 olarak kabul edilmiştir.[225]

Kur'ân ergenlik (buluğ/hulm) yaşı ile gençlik (rüşd/eşüd) yaşını birbirinden ayırır. Kur'ân'da Hz. Mûsa, Hz. Yûsuf ve Hz. İbrahim örneğinde olduğu gibi,[226]onların nübüveti/liderliği üstlenme yaşlarını esas aldığımızda, kamu yöneticisi olma yaş kriterinin alt sınırının 18 olduğunu söyleyebiliriz. Kasas sûresinde Hz. Mûsâ'nın liderliğe başlama yaşına (40) *"*eşüdd" ve "istivâ" ile, Yûsuf sûresinde de "eşüdd" lafzıyla işaret edilmekte, Enbiyâ sûresinde, Hz. İbrahim'in putperestlikle mücadeleye başladığı yaşı/liderliği "fütüvvet" kelimesiyle zikredilmektedir. Kasas sûresinde Hz. Mûsâ için;

وَلَمَّا بَلَغَ **اَشُدَّهُ وَاسْتَوٰىٓ** اٰتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ

"Gençlik çağına gelip olgunlaştığında, kendisine hikmet ve ilim vermiştik. İhsan üzere hareket edenleri işte böyle mükâfatlandırırız Biz.[227]*"* denilirken, Enbiyâ sûresinde de Hz. İbrahim'e işaretle;

قَالُوا سَمِعْنَا **فَتًى** يَذْكُرُهُمْ يُقَالُ لَهٗٓ اِبْرٰهِيمُ

"İbrahim denilen bir gencin bunları diline doladığını duymuştuk." dediler.[228] şeklinde buyrulmaktadır.

---

221 Süleyman Ateş bu kavramlarla ilgili şunları dile getirir: "Rüşd, akıl ve muhakeme gücüdür. Kur'ân akıl ve muhakeme gücünü kullanabilene reşîd/er-reşîd kelimesini kullanır. (Bkz. 11/87; 18/17; 21/51) Hûd sûresinin 78.âyetine: "İçinizde aklı başında bir adam yok mu?" (reculun reşîd) şeklinde anlam verilir. Bir İnsan rüşd sahibi olunca sorumluluğa ve tasarruf yeterliliğine kavuşur. Rüştün karşıtı, sefih/süfehâ kelimesidir. Nisa sûresi 5.âyette henüz olgunluk yaşına ermemiş yetimler süfehâ (aklı ermeyenler) olarak zikredilmiş olup muhatap olarak da velileri kastedilmiştir. Âyette zikredilen, "Büyüyünceye kadar kendilerine verilmemesi gereken mallar", yetimlerin mallarıdır. İbn Abbas ve İbn Mesud'a atfedilen bir görüşe göre buradaki "süfeha" dan maksat kadın ve çocuklardır. Onlara hacr konur, tasarruf yetkisi alınır. Nisa sûresinin 6.âyetinde, onların nikah çağına gelmesine de işaret edilerek bununla cinsel yeteneğe erdiği rüşt yaşına işaret edilir. Rüşt yaşı ihtilaflıdır: İbn Abbas ve Said b.Cübeyr'e atfedilen bir görüşe göre dinini ve malını koruyacak düzeye gelene denir. Genellikle müctehidler rüşt yaşı için 17-18 demişlerdir. İmamı Azama göre 18 dir. Sefih kelimesinin; hafif, ince, düşük kaliteli, aptal, alçak, hafif meşrep, kıt akıllı zayıf görüşlü, anlayışsız anlamı da vardır." Ateş, **Kur'ân Ansiklopedisi,** 4/355-357, 18/129-132. İsfehânî, "s-v-y" maddesinde, "istevâ" için "kaviye-iştedde" (olgunlaştı, gücü arttı) anlamlarını vererek 40 yaşına işaret eder. **el-Müfredât**, s. 251.

222 Yûsuf 12/22; el-Kasas 28/14.

223 en-Nisâ 4/6; en-Nûr 24/58-59.

224 Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, 1/285; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye,** s. 4.

225 Hayreddin Karaman, **Mukayeseli İslam Hukuku I,** İstanbul: Nesil Yayınları, 3. Baskı, 1986, s. 88, 188.

226 Yûsuf 12/22; el-Enbiyâ 21/60; el-Kasas 28/14.

227 el-Kasas 28/14.

228 el-Enbiyâ 21/60.

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre, konumuzun mihverinde olan ideal devlet adamlarının çoğunun "otuzlu-kırklı" yaşlarda bu göreve başladıkları, bununla yanı sıra kiminin yirmili, otuzlu genç yaşında (fetâ), kiminin kırklı-ellili orta yaşlarda (eşüdd), kiminin ise yaşlılık döneminde (seksenli yaşlarda) kamu görevi üstlendiklerini tespit etmiş bulunmaktayız. Hz. Süleyman ve Zülkarneyn yirmili yaşın başında (rüşd yaşında),[229] Hz. Dâvûd ve Hz. Yûsuf otuzlu yaşın başında(fetâ),[230] Peygamberimiz (sav) ile Kral Tâlut kırk yaşlarında (eşüdd),[231] Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'un da seksenli yaşlarında devlet idaresinin başına geçmişlerdir. [232] Hz. Süleyman'ın on iki-on üç yaşında krallığa getirildiği ve babası gibi kırk yıl hüküm sürdüğü kaydedilmekte, ancak onun rüştüne varıncaya kadar babasının yanında yetiştirildiği ve tecrübe edinmesi için birlikte hüküm sürdükleri de rivâyet edilmektedir. [233] Hz. Peygamber'in devlet idaresine ilişkin Kettânî'nin (ö. 1382/1962) telif ettiği kitapta, görevlendirilen devlet adamlarının yaşları hakkında şu satırlara yer verilmektedir:

"Hz. Peygamber'in Mekke emîri (vâlisi) ve kadısı Attâb b. Esîd on dokuz-yirmi yaşlarındaydı. Mekke'nin fetih gününde kendisini görevlendirmiştir. Necran halkı Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber Halid b. Velid'i on yedi yaşında onlara vâli olarak tayin etmiştir. Hz. Ali küçük yaşta (yirmi yaşın altında) Yemen'e kadı olarak gönderilmiş, Muaz b. Cebel de yirmi üç yaşında Yemen'e vâli, kadı ve vergi amili olarak vazifelendirilmiştir. Hz. Peygamber hâkim ve âmil olacaklarda büyük yaşta olma şartını koşmamıştır. Yahya b. Eksem'i yirmi bir yaşında kadılığa tayin etmiş, Üsâme b. Zeyd'i âmil (vergi âmiri vâli) olarak on sekiz yaşında görevlendirmiştir. Hz. Ebubekir halifeliği sırasında Üsâme'yi yirmi yaşında ordu komutanlığına atamıştır."[234]

Araştırmalarımız sürecinde ideal devlet adamlarının kaç yaşında yönetim görevine başlayıp ne kadar süre görev yaptıklarını ve vazifelerinin ne şekilde sona erdiğini de merak edip araştırdık. Onların tamamının (ve raşid halifelerin) vefat edene kadar vazifelerini sürdürdüklerini tespit ettik. Bu durumu özetle şöyle izah edelim: Hz. Peygamber'in Akabe Biatlarıyla başlayan siyasi liderliği on üç yıl, İsrailoğulları liderlerinin (Dâvûd, Süleyman, Mûsâ, Hârûn, Tâlut) kırk yıl, Hz. Yûsuf 'un seksen yıl (30-110 yaş arası)[235] Zülkarneyn'in ise on dört yıl sürmüştür. Hz. Peygamber'in halifeleri de orta yaş ve üzerinde devlet başkanı olmuşlardır. Hz. Ömer elli üç, Hz. Ali elli sekiz, Hz. Ebû Bekir altmış ve Hz. Osman da yetmiş yaşında halifeliğe seçilmişlerdir. Hz. Peygamber'in dört halifesinden Hz. Osman dışındakilerin 63 yaşına kadar görevlerini sürdürmeleri dikkatimizi çekmiştir. Görev yaş aralığı şöyledir: Hz. Ebû Bekir 60-63 yaş arası, Hz. Ömer 53-63 arası, Hz. Ali 58-63 arası, Hz. Osman ise 70-82 yaş aralığında halifelik yapmıştır. [236] Yaptığımız araştırmada farklı takvim hesaplamaları nedeniyle halifelerin görev yaşları hususunda farklı bilgilere de rastladık.

---

229 Ömer Faruk Harman, "Süleymân", **DİA,** İstanbul: TDV Yayınları, 2010, 38/56-60; Ahmed Cevdet Paşa, **Kısâs-ı enbiyâ** 2. Basım, Kültür Bak. Yayınları, 1985, I (I) , ss. 28-30.

230 Ömer Faruk Harman, "Dâvûd", **DİA,** İstanbul: TDV Yayınları, 1994, 9/21-24; Ömer Faruk Harman, "Yûsuf", **DİA,** İstanbul: 2013, 44/1-5.

231 Mustafa Fayda, "Muhammed (sav) ", **DİA,** İstanbul: TDV Yayınları, 2005, 30/408-423 (Medine liderliği 52 yaşındadır). Ali Osman Kurt, "Tâlût", **DİA,** İstanbul: TDV Yayınları 2010, 39/552-553.

232 Ömer Faruk Harman, "Mûsa" **DİA,** 2006, 31/207-213, Ömer Faruk Harman, "Hârûn", **DİA,** İstanbul: TDV Yayınları, 1997, 16/254-256, (Not: Kaynaklardaki yaş hesaplamalarında bazı küçük farklılıklar mevcuttur. Hz. Musa'nın saraydaki prenslik dönemini ideal devlet adamlığından hariç tutuldu.)

233 Ahmed Cevdet Paşa, **Kısâs-ı enbiyâ**, I (I), ss.28-30; Ömer Faruk Harman, "Süleymân", **DİA,** 2010, 38/56-60.

234 el-Kettânî, **et-Teratibü'l-idariyye,** I, 209-225; II, 261-263; Bk. Ahmet Özel, "**et-Teratibü'l-idariyye: Hazreti Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar",** İstanbul: İz Yay.,1991, II / 1-8, 16-17, 21-22, 74-75.

235 **DİA'**nın ilgili biyografik maddelerine bakınız.

236 Ahmet Cevdet Paşa, **Kısâs-ı enbiyâ,** I (II), ss.130, 133, 258, 355; II (I), s.157; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-tarih**, 2/386; 3/43, 154, 344 (Kaynaklarda halifelerin yaşı hususunda bazı küçük farklılıklar mevcuttur.)

Çalışmamızda devlet yönetimi için ideal yaşın kaç olduğunu tespit amacıyla araştırmalar da yaptık. Bu konuda Burhanettin Ulutan'ın bir kitabından istifade ettik. Ulutan, Osmanlı'da yönetici kadronun yetiştiği Enderun'da "Yüksel Yönetici Yetiştirme Sistemi" adında bir terfi mekanizmasından bahsetmektedir. Bu sistem içinde "en üst yöneticiliğe" gelme yaşının 50 olduğunu ifade eden yazara göre vezir ve kadıların yetişmesinde bu yaş esas alınmıştır (Bu yaş, Hz. Peygamber'in Medine devlet başkanlığı yaşı civarıdır.) Kitabında devlet adamının ideal yaşıyla ilgili olarak Platon'un aynı düzlemdeki görüşlerine de yer veren Ulutan, Osmanlı'da yaşla bağlantılı bu sistemin işleyişi ve yetiştirdiği bazı devlet adamlarından da misaller vermektedir.[237]

Yukarıda Kur'ân tarafından talep edilen, devlet adamının güçlü zihnî muhakemesi, basiret ve feraset özelliği üzerinde duruldu. Şimdi de bu vasfın çelişiği olan, *Kur'ân'ın reddettiği devlet adamının* ***zihnî muhakeme eksikliğini, basiret ve feraset yoksunluğu özelliğini*** Kur'ân âyetleri ve tefsirlerinin delaleti ile tahlil ediyoruz. Kur'ân'da bu vasfa işaret eden bazı sözcük ve terkipleri şöyle gruplandırmaktayız:

- Kur'ân'ın reddettiği devlet adamının akletmemesi, idraksizliği-bilinçsizliği: *Akıl-rüşt-dirâyet, fıkh ve şuurdan yoksun olmak; basiretsizlik (ibsâr-istibsâr eksikliği, teskîru'l-basar) sefeh/sefâhe-* ***sefih:***[238] **(نفى/ عد م):**عقل - رشد- د را ية - فقه - شعور - بصا ر- استبصا ر- تَسكِيرالبصر- سَفه - سَفاهة – **سفِيه**
- Kulak-göz ve kalbinin perdelenmesi/işlevsiz kılınması: *el 'amâ ve'l esamm-Sum- 'umy-amûn- hatm-ğişâve- teglîbu'l-ef'ide ve'l ebsâr:* [239] **الْأَعْمٰى وَالْأَصَمّ صُمّ - عُمي - عمون-** خَتَمَ- غشا وة- تَقليب الأفئدة والأبصا ر
- Zanna göre davranması, zihnî bocalama /yetersizlik-şaşkınlık-kararsızlık içinde olması: *Zan-**zânnîn**-dalâlet-**dâllûn-edâll-müzebzebîn-mehîn**-ameh-beht.*[240]

ظن - **ظانّين-** ضلا لة – **ضالّون- أضلّ -مذبذبين- مهين-عَمه-** بهت.

Kur'ân'da basiret ve feraset sahibi devlet adamının 'gören' ve 'işiten' konumunda oluşuna mukabil, menfî karaktere sahip devlet adamının kalbî/zihnî ameller yönüyle 'kör' ve 'sağır' olduğuna işaret edilir.[241] Kur'ân, inançsızlık veya sahte dindarlığın (münafıklık) alameti olarak bunu zikrettiği gibi, zihnî bakımdan da basiret (firaset) noksanlığına alamet kabilinden bunu beyan eder. Bu bağlamda, Hacc sûresinde şöyle buyrulur: فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلٰكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُور

"Şüphesiz, sadece gözler kör olmaz; göğüslerdeki kalpler de körelir (akılları olduğu halde bir işe yaramaz!.[242]

---

237 Ulutan, bu model hakkında şunları söyler: "Enderun'da belli yaştan itibaren sistemli biçimde yetiştirilen zeki devşirme çocuklar, bu kademeli eğitim sürecine tabi tutularak elli yaş civarında devletin en üst kademelerinde görevlendirilir. Devşirme bir çocuk olan Sokullu da bu eğitimle sadrazamlığa kadar yükseltilmiştir. Bu sistem, günümüzde İngiltere'den başlayarak Almanya ve Japonya'ya, 1961'den sonra da Fransa'nın çağdaş demokrasi yönetimlerine model olmuştur." Platon'un, **"**İdeler Kuramı" ve "Symposium" adlı kitaplarından alıntılar yapan müellif, onun bu konudaki düşüncelerinin Osmanlı sistemine benzediğini belirterek, kitabında onun şu satırlarına yer verir: "Tek tanrının evrene hakim kıldığı ilahi düzenin sırlarına erişebilecek biçimde bilgili, dürüst, ahlaklı ve faziletli olan bir yönetici, 20-25 yılda devlet hizmetlerinin çeşitli kademelerinde denenip eğitilerek, 50 yaşından sonra devlet hizmetlerinin en üst kademesine gelebilirler." Burhanettin Ulutan, **Ekonomik Kalkınma ve Devlet Yönetimi**, İstanbul: Ahi Kültürünü Araştırma ve Eğitim Vakfı, 1998, s. 173, 210-211.

238 el-Bakara 2/9, 282; el-En'âm 6/104, 140; el-A'râf 7/67; et-Tevbe 9/87; Yûnus 10/42; Hûd 11/97; el-Hicr 15/15; el-'Ankebût 29/38; el-Câsiye 45/32.

239 el-Bakara 2/7, 171; el-En'âm 6/110; Hûd 11/24; en-Neml 27/66; er-Rûm 30/52; el-Câsiye 45/23; el Vâkıa 56/51.

240 el-Bakara 2/258; Âl-i 'İmrân 3/90; en-Nisâ 4/143; el-A'râf 7/179, 186; el-İsrâ 17/72; el-Müminûn 23/106; en-Neml 27/81; el-Fetih 48/6; el-Kalem 68/10. Kur'ân'da münafıkların kararsızlık hali, müminlerle birlikte olup-olmama şeklinde ifade edilmekte, imanın hakikatine eremeyen bu kimseler "müzebzebin" (zan ve istîkan içinde bocalayıp/yalpalayanlar) olarak anılmaktadır (4/143; 9/49; 47/21) .

241 Hûd 11/24.

242 el-Hacc 22/46.

Menfi karakteristiği haiz inkârcı devlet adamının basiretinin kapalı olduğuna işaret eden bir âyette ise, Bedir savaşında, müminlerin sayısı müşriklerin gözlerinde iki kat gösterildiği, onlar korkuya kapıldıkları, zikredilmekte, basireti açık devlet adamlarının ise bunu anladıklarına işaret edilir.[243] Kur'ân'da zihnî idrak yönünden menfi cibilliyetteki müşrikler; kalpleri kör (âmâ), mühürlü, gerçeği duyma-görme ve idrak (basiret/ öngörü) yeteneğinden uzak, duyu organları perdelenmiş olarak vasfedilmekte, onların bu durumuna menfi biçimde; *ibsâr, istibsâr, fıkh, hatm, ğışâve* **(**ابصار/استبصا ر/فقه/ختم/غشاوة**)** kelimeleri ile işaret edilmektedir. Bu bağlamda zikredilen bazı âyetlerde basiretsiz/ferasetsiz devlet adamları şöyle vasf edilmektedirler:

"….Çünkü) kalplerini ve kulaklarını Allah mühürlemiştir; gözlerinin üzerinde de perde vardır…De ki: Ne dersiniz? Şâyet Allah Kıyamet gününe kadar gündüzü üzerinizde daimi kılsa, sizin için dinleneceğiniz bir gece meydana getirecek Allah'tan başka bir tanrı var mı? Hâlâ görmeyecek misiniz?…Yaptıkları şeyleri kendilerine şeytan cazip göstermiş ve onları doğru yoldan alıkoymuştu. Oysa bunu öngörebilecek kişilerdi…"[244]

Basiretsiz devlet adamı, güçlü muhakeme (dirâyet) yeteneğinden yoksun olduğundan basireti kapalı olduğundan, olayların görünen kısmıyla ilgilenir, arka planda dönen dolaplardan bîhaberdir. karakterdir. Hakikatleri perdeleyen ve duymak-görmek istediklerini kendisine bildiren/gösteren, kimselere itimat ettiğinden etrafında dönen oyunlara vakıf olamaz. Bu sebeple ortaya çıkacak sonuçlardan kendisi ve halkı olumsuz şekilde etkilenir. İlahlık iddiasında bulunup da İbrahim peygamberle münazaraya giren Nemrud'un da zihnî kapasitesinin düşük olduğu Bakara sûresinde ifade edilir. Kendisinin ilah olduğunu söyleyip, ilah gibi öldürme ve yaşatma fiilerini kanıtlamak için zindandan getirttiği iki mahkumdan birini öldürüp, diğerini serbest bırakarak zekasını ispatlamaya çalışan Nemrud'a, İbrahim (as) Allah'ın güneşi doğudan getirdiğini, kendisinin de onu batıdan getirmesini söylediğinde onun zor durumda kaldığı, muhakeme yetersizliği içinde bu nankör inkârcının şaşırıp kaldığı ifade edilmiştir.[245]

Keza, feraset sahibi Hz. Mûsâ, Firavun'dan sihirbazlarının hünerlerini kendisinden önce göstererek yarışmaya başlamalarını teklif ettiğinde, bunun sonucunu muhakeme edemeyen basiretsiz Firavun teklifi kabul etmiş, ancak bütün sihirleri yılan mucizesiyle boşa çıkartan Hz. Mûsâ hem kralı, hem de adamlarını halkın önünde mahcup etmiştir.[246] Zihnî muhâkemeden yoksun devlet adamları Hz. Peygamber'in, Hz. Mûsâ'nın ve diğer davetçilerin tebliği karşısında zihnî yetersizlikleri nedeniyle hayret ve şaşkınlık içinde bocalamış, kendi iradeleriyle hareket edememiş, ancak adamlarının yönlendirmesiyle kararlar almışlardır. Kur'ân'da inkârcı devlet adamlarının bilişsel yetersizliklerine "dirâyet", "zan" ve "istîkân" sözcükleriyle de işaret edilmektedir. Câsiye sûresinde,

إِذَا قِيلَ إِنَّ وَعْدَ اللهِ حَقٌّ وَالسَّاعَةُ لَا رَيْبَ فِيهَا قُلْتُمْ مَا نَدْرِي مَا السَّاعَةُ إِنْ نَظُنُّ إِلَّا ظَنًّا وَمَا نَحْنُ بِمُسْتَيْقِنِينَ

"Allah'ın va'di haktır; (Kıyamet) saat (i) hakkında şüphe yoktur" denildiği zaman; 'Nereden bilebiliriz ki o saat nedir?! (Böyle bir şey hakkında) sadece zan besleyebiliriz; yakînen söyleyemeyiz!' diyordunuz öyle mi?!.."[247] ifadesiyle buna işaret edilmekte, En'am sûresinde de "taklîbü'l efide ve'l-ebsâr" (kalplerin ve gözlerin çevrilmesi) terkibiyle "ameh" vasfı bir arada zikredilerek inkârcıların basiretsiz, kararsız ve şaşkın olduklarına şöyle dikkat çekilmektedir:"

243 Âl-i 'İmrân 3/13.
244 el-Bakara 2/7; el-Kasas 28/72; el-'Ankebût 29/38.
245 el-Bakara 2/258.
246 Âl-i 'İmrân 3/156; eş-Şuarâ 26 /29-34.
247 el-Câsiye 45/32.

وَنُقَلِّبُ اَفْئِدَتَهُمْ وَاَبْصَارَهُمْ كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهٖٓ اَوَّلَ مَرَّةٍ وَنَذَرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُون

"Ona işin başında iman etmedikleri gibi, belki kalplerini ve gözlerini yine çevireceğiz ve onları taşkınlıkları (yanlış-başka meal ver- içinde bırakacağız?"[248]

Son olarak şunu da belirtmek yerinde olacaktır. Kamu görevini üstlenen kişi her ne kadar bedenî ve zihnî yeterliliğe sahip olsa da; vazifesinin gerektirdiği liyakat ve ehliyete sahip olmadıkça görevini layıkı yerine getiremeyeceği gibi, tecrübesizliği nedeniyle üstlendiği görevlere zarar da vereceklerdir. Çalışmanın 2. bölümünün 1. kısmında, devlet adamının bedenî ve rûhî/zihnî nitelikleri üzerinde durulmuştu. Şimdi de devlet adamı için gerekli olan liyakat/ehliyet ve tecrübe nitelikleri kapsamındaki özellikleri tahlil ediyoruz.

2.2.2. İlim ve Hikmet

Kur'ân'ın devlet adamının ilim ve hikmet sahibi olmasının gerekliliğine işaret eden bazı sözcük ve terkiplerini şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının ilim/irfan ve hikmeti haiz vasfına işaret eden sözcük ve terkipler: *İlm/ta'lim-bestâten fi'l ilm -hikmet-marifet/irfân-dirâye(/idrâ)-fehm/tefhim-fikh/tefakkuh-şuur.* [249]

علم/ تعليم- بَسْطَة فِي العلم - حكمة- معرفة / عرفان- دراية/ادراء- فهم/ تفهيم- فقه/ تفقه- شعور.

- İlim sahibi kimselere/devlet adamlarına delalet eden kelime ve kavramlar: ***Alîm- el âlimûn-râsihûn-ehlü'z zikr- (ehlü'l) istinbat-ulu'l ilm-ulu'l emr-ulu'l elbâb-ulu'n nuhâ.***[250]

عليم -الْعَالِمُونَ- راسخون- اهل الذكر- (أهل) استنباط- أولو العلم - أولو الأمر- أولو الألبا ب- أولو النهى

- Devlet adamının kesin bilgi ile hareket etmesine delalet eden sözcükler: *Yakîn-ilme'l-yakîn-**müsteyginîn.***[251] يقين- عِلْمَ الْيَقِينِّ - مُستيقِنين

- Devlet adamının bilgili olmasına işaret eden diğer sözcükler/terkipler: *Faslu'l hitâb-sebeb.*[252] فصل الخطا ب- سبب

Araştırmamızda yer alan ideal devlet adamlarının ilim ve hikmet sahibi olduklarına ilgili âyetlerde işaret edilmektedir. Hz. Peygamber'e ilim ve hikmet verildiği, müminlere Kitab'ı ve hikmeti öğretmesinin emredildiği,[253] Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman'a verilen ilim sayesinde mümin kullara üstün kılındığı, Hz. Dâvûd'a hikmetli yönetim ve anlaşmazlıkları giderme meziyeti olan ikna kudretinin (faslu'l-hıtâb فصل الخطا ب) bahşedildiği,[254] Hz. Süleyman'a kuş dili öğretildiği, cinleri ve

---

248 el-En'âm 6/ 110.

249 "İlm/ta'lim" :el-Bakara 2/ 145, 247, 251; en-Nisâ 4/113; Yûsuf 12/ 44, 55,68, 86; el-Hacc 22/54; en-Neml 27/16; Fâtır 35/28. "Hikmet-marifet/irfân"; Sâd 38/20; Muhammed 47/30; dirâyet, fehm/tefhim-fıkh-tefakkuh; el-En'âm 6/98; et-Tevbe 9/122; Tâhâ 20/28; el-Enbiyâ 21/79,109; eş-Şûrâ 42/52.

250 "Râsihûn"; en-Nisâ 4/162; ehlü'z zikr (ve devamı); Âl-i 'İmrân 3/18; en-Nisâ 4/59, 83, 157 ; Yûsuf 12/111; Tâhâ 20/128; el-Enbiyâ 21/7; el-Ankebût 29/43.

251 en-Neml 27/22; el-Câsiye 54/32, et-Tekâsür 102/5.

252 el-Kehf 18/84-85; Sâd 38/20.

253 el-Bakara 2/151; en-Nisâ 4/113; el-Cumu'â 62/2. Hikmet, bilmek, gereğince amel etmektir. Bk. "h-k-m" mad., **el-Müfredât,** s.127-128.

254 Mukâtil, Hz. Dâvûd'a "faslul hitâb" meziyetinin verilmesini, mahkemede haklının ortaya çıkması için davacıdan delil istemesi ve inkârcıya da yemin zorunluluğunu getirmesi olarak izah eder. **et-Tefsiru'l-Kebîr,** 3/639; İbn Âşûr da bu tarz konuşmanın, dinleyeni başka soruya muhtaç bırakmayacak şekilde etkili ve murad edilen şeylerin tamamını mündemiç konuşma olduğunu söyler. Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-tenvir,** [y.y., t.y.], 11/229.

hayvanatı idareye muktedir kılındığı, pek çok şeyin öğretlip kavratıldığı (talim ve tefhim edildiği) beyan edilmektedir.[255] Kur'ân Hz. Yûsuf'a gençlik çağında hikmet ve ilmin bahşedildiğini,[256] Hz. Mûsâ'ya Kitap ve Furkân'ın verildiğini,[257] Tâlût'un bilgi üstünlüğü nedeniyle krallığa uygun bulunduğunu,[258] Hz. Süleyman'ın müşâviri Âsaf b. Berahyâ'nın "kitaptan ilim verilen kişi" olduğunu haber verir. [259] Keza, Belkıs ve Zülkarneyn'e lutfedildiğine işaret edilen "her şey" ve "sebeb" sözcüklerinden maksadın da müfessirlerce "yönetim ilmi" olduğu ifade edilmiştir.[260] Allah'ın en güzel sıfatlar arasında olan; "O'nun her şeyi hakkıyla bilmesi ve hikmetiyle icra etmesi" anlamındaki; el-Alîm, el-Allâm, el-Hakîm sıfatları da ilim vasfının önemine işaret eder. Nisâ sûresinde (4/162) ilimde derinleşmiş olanlara muazzam mükâfat verileceği beyan edilmekte, Tevbe sûresinde kamunun içinde "ilimde derinleşen bir zümrenin" bulunmasına "tefakkuh" kavramı ile işaret edilerek bu vasfın önemine dikkat çekilmektedir:

وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَآفَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَآئِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ

"Elbette müminlerin tamamı seferber olacak değil; ama her topluluktan hiç olmazsa bir taifenin, dinlerini iyice öğrenmek ve yanlarına döndüklerinde kavimlerini -belki kendilerine çeki düzen verirler diye- uyarmak için seferber olması gerekmez mi"?"[261]

Kur'ân; bilgi ve derin anlayışa (fıkh), rüsûh sahibi olmaya, istinbatın (hüküm çıkarma kabiliyetinin) güçlü olmasına, marifet ve uzmanlığa, yakinî bilgiye önem vermekte, ilim erbabına (ilim ehli devlet adamına) büyük değer atfetmektedir.[262] "Oku" emriyle başlayan ilim-irfan faaliyetleri, nasihat ve tebliğ yoluyla Müslümanların arasında hızla gelişmiş, Mekke döneminden başlayan ilme duyarlılık Medine'de artarak devam etmiştir. Kur'ân Hz. Peygamber'in nasihat ve öğretime ilişkin vasıflarını "tebşir" ve "inzâr" (müjdeleme-korkutma) ile zikretmiş, onu "mübeşşir" ve "nezîr" sıfatıyla "Allah'a çağıran aydınlatıcı bir kandil" olarak vasfetmiştir.[263] Hayreddin Karaman, Hz. Peygamber'in çeşitli sıfatlarından kaynaklanan özellikleri arasında eğitimle alakalı olanları; irşad, nasihat ve eğiterek sakındırma yoluyla (te'dib), ikmal ve takva eğitimi şeklinde açıklar.[264] Emr-i bil ma'ruf sayılan eğitme-öğretme görevi ideal devlet adamının önemli vasıfları arasındadır. Toplumun lideri bir ulusun geleceğini ancak eğitimle inşa edebilir. Fetih sûresinin son âyetinde, Hz. Peygamber'in eğitim-öğretim faaliyeti temsili olarak ekinleri yetiştiren çiftçilere (zürrâ/öğretmenlere), onun rahle-i tedrisinden

---

255 el-İsrâ 17/16, 17; el-Enbiyâ 21/79; en-Neml 27/15; Sâd 38/20.

256 Yûsuf 12/22.

257 el-Bakara 2/53.

258 el-Bakara 2/247.

259 en-Neml 27/40: "Kitap ilmine sahip olan biri"nin kimliği hakkında farklı rivâyetler vardır. Bir melek, bir insan, Hızır, Süleymân'ın veziri Âsaf b. Berahyâ" veya "Süleymân'ın kendisi" denilmiştir. er-Râzî gerekçelerini de açıklayarak Süleymân'ın kendisi olduğunu söyleyen görüşü tercih etmektedir." Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb,** 24/197-198.

260 el-Kehf 18/84-85; en-Neml 27/23. "Sebeb" hakkında Ebussuud, kendisini amacına ulaştıracak her türlü vasıta ; ilim, kudret ve alet olarak tefsir etmiştir. Ebussuud, Muhammed b. Muhammed b. Muhyiddin İmad Ebüssuud Efendi, **Tefsiru Ebi's-Suûd ev İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitabi'l-Kerîm,** vadaa havaşiye Abdüllatif Abdurrahman, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999, 4/213; Zülkarneyn ile ilgili bir makalede "sebeb", teknik ve sanayi bilgisi olarak açıklanaerak şöyle denilmiştir: "Zira âyette kuzeye gittiklerinde kavme yardım amacıyla iki dağ arasına demir, bakır ve kurşun karışımı bir set yapmaları, onun ve halkının/ordusunun bu alanda ulaştıkları ilmî ve sınaî seviyenin ileri olduğunu gösterir. Dönemine göre kendisine ilim ve teknoloji verilmiş, sonra da büyük bir servet ihsan edilmiştir." Ferruh Kahraman, **a.g.m**., s.33-60.

261 et-Tevbe 9/122.

262 Âl-i 'İmrân 3/18; en-Nisâ 4/83,162; el-En'âm 6/25; el-Enfâl 8/65; et-Tevbe 9/87,122; en-Nahl 16/43; es-Secde 32/24.

263 el-Ahzâb 33/45-46.

264 Hayreddin Karaman, **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam**, 2. Basım, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, 1/293-299.

geçen ashab da olgunlaşıp ayağa kalkan ekin ve fidanlara/öğrencilere benzetilmiştir.[265] Bu âyet bağlamında da şunu söyleyebiliriz: Ülkelerin maddî eksikliklerinin sonradan telafisi mümkün iken, nesillerin yetiştirilmesinde ihmalin telafisi olmayacağından, devlet adamının önceliğini eğitim-öğretime ayırması, ülkenin geleceğini bu suretle kurtarması önem arz etmektedir. Kur'ân'da Hz. Peygamber'in öğretici vasfına işaret edilmiş, ümmeti için müjdeleyici ve uyarıcı ışık (kandil) olduğu belirtilmiş, akrabalarından başlayarak etrafını bilgiyle aydınlatmasının gerekliliği emredilmiştir.[266]

Hz. Peygamber'in eğitim-öğretim alanındaki başarıları, Batılı bilim adamlarının dikkatini çekmiş, kitaplarında bu konuya geniş yer vermişlerdir. Sözgelimi, Amerikalı Hristiyan bilim adamı Michael Hart kaleme aldığı "Tarihte insanlığı etkileyen 100 adam" listesinde, Hz. Peygamber'i ilk sıraya yerleştirmiş, bunun sebepleri arasında ümmetini iyi eğitmesini de zikretmiştir.[267] İtalyan siyaset filozofu Machiavelli, devlet adamının dünya siyasetine dair bilgileri sürekli okumasını ve onlardan ilham almasını akıllı prens olmanın şartları arasında zikrederek "Prens" adlı kitabında bu konuda dikkat çeken değerlendirmelerde bulunmaktadır.[268]

Hasılı, bilgili devlet adamını şöyle tarif edebiliriz: Bilgi ve hikmet sahibi devlet adamı, kamu işleri konusunda yeterli teori ve pratiğe sahip olan, okuyan, gözlem ve araştırmalar yapan, gelişime /istikşafa açık karakterdir. Didaktik ve tarihî eserlerden istifade eder. Karşılaştığı sorunlarda çevresiyle fikir teatisinde bulunan bu karakter, problemleri akılcı yoldan, ilmî-bilimsel ölçütler çerçevesinde çözmeye çalışır. Çevresinin yönlendirmesiyle, bilgisizce hareket etmez. Sürekli kendini alanında güçlü kılacak bilgiyle donanmaya önem verir. Bu bağlamdaki bir Türk atasözünde, "Boş çuvalın ayakta durmayacağı" ifade edilmiştir. Daha bilgili olanın, daha az hata yapacağı da hakikattir. Bilgiye önem veren devlet adamı sürekli yanında derin ilim sahibi, rüsûh ve istinbât ehli uzman danışmanlar bulundurur, onlardan azami ölçüde istifade eder.

Yukarıda Kur'ân'ın devlet adamından talep ettiği "ilim/irfan ve hikmet sahibi olma" özelliği mütalaâ edildi. Şimdi de bunun çelişiği olan "ilim/irfan ve hikmet sahibi olmama" hususunu tahlil ediyoruz. Kur'ân'da devlet adamının "**ilim ve hikmetten yoksun olması"**na işaret eden bazı kelime ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının cehaletine işaret eden sözcük ve terkipler: *Cehl/cehâlet- câhiliye/hamiyyetu'l-câhiliye-cehûl-câhilûn:* [269] جهل/ جهالة- جاهلية / حميّة الجاهلية- جهول - **جاهِلون**
- Akli muhakemeden yoksun olmasına delalet eden sözcükler: ***(Ğayr-u) reşîd**-sefeh/sefâhe-**sefîh-süfehâ**-ğamre;*[270] **غيررشِيد**- سَفه / سَفاهة - **سفِيه** – **سُفهاء** - غَمر ة
- Şüphe ve zanna dayalı bilgi ile hareket ettiğine delalet eden kelimeler: *Şekk-zann-zu'm-hisbân-hars- rayb-mirye- ğaflet;*[271] شكّ- ظن- زعم - حسبا ن- خرص- ريب -مِرية - غفلة

---

265 *"…Tıpkı, filizini çıkardıktan sonra gittikçe güçlenerek sertleşip gövdesi üzerine dikilmiş öyle bir ekin ki çiftçilerin hoşuna gider. İşte böyle böyle serpilip güçlendikleri için (müminler), öfkeden kudurmaktadır inkârcı nankörler."* el-Fetih 48/29 .

266 el-Mâide 5/19; eş-Şuarâ 26/214; el-Ahzâb 33/ 45-46; Fâtır 35/24; el-Gâşiye 88/21.

267 Michael Hart, **En Etkin 100**, Mehmet Harmancı (çev.), 2.Basım, İstanbul: Sabah Kitapları, 1992, s. 1-7 (Liste:V-VIII)

268 Bu değerlendirmelerin birinde şu ifadeler yer almaktadır: **"**Uyanık bir prens barış zamanı asla aylak oturmamalı, bu zamanı düşmanlık günlerinde kendisine yardımı dokunabilecek bir birikim yaratmaya kullanmalı. Derler ki Büyük İskender Aşil'i taklit edermiş; Sezar İskender'i; Afrikalı Scipion da Keyhüsrev'i." Machiavelli, **Prens,** Nazım Güvenç (çev.), 2.Basım, İstanbul: Anahtar Kitaplar, 1994, s.99-100,105 .

269 Âl-i 'İmrân 3/154; en-Nahl 16/119; el-Furkân 25/63; el-Ahzâb 33/72; el-Fetih 48/26.

270 el-Bakara 2/23 ,282; el-En'âm 6/140; el-A'râf 7/67;Hûd 11/97; el-Müminûn 23/63.

271 el-Bakara 2/23; el-En'âm 6/148; Yûnus 10/66; el-Enbiyâ 21/1; el-Hac 22/55; en-Neml 27/66; el-Kıyâme 75/3.

- Şüpheci ve vehim içinde olan devlet adamına/adamlarına işaret eden sözükler: ***Murîb-mürtâb-mümterîn-zânnîn-harrâsûn-ğâfilûn.*** [272] **مريب - مرتا ب - مُمترِين- ظانّين - خرّاصون - غافِلون**

Kur'ân'ın reddettiği devlet adamının cehaleti, ilâhî ilkeleri idrak edememe ve gaflet olarak tezahür ettiği gibi, ruhsal/zihinsel yönden kararsızlık/ bocalama ve şüphecilik haline de delalet etmektedir. [273] Kur'ân onların akletmediklerini, kalp ve duyularını ilâhî hakikatlere kapatıp gaflet bataklığına gömüldüklerini, kalplerinin üzerlerinde mühür ve perdelerin (ta'b-ekinne) olması neeniyle hakikati idrakten uzak ve gâfil kimseler olduklarını beyan eder.[274] Kur'ân onların cehaletinin; şüphecilik, zan ve tahmin/varsayımcılık kaynaklı olduğunu, kibir ve cehaletleri nedeniyle iddiacı tutum sergilediklerini, bunun da gerçek anlamda akıl kıtlığı olduğuna işaret eder. Bir iki âyet cehl ve aklılsızlıkla/bilgisizlikle yaz..

Câhiliye Araplarının bu isimle anılması, çevrelerinde yaşayan insanlara göre medeniyet bakımından geri kalmalarının yanında şu sebeplere de dayandırılmıştır: Bilgisizlik ve gaflet içinde olmaları, göçebe ve yarı göçebe hayat tarzları, kayda değer önemli tarihlerinin olmayışı, puta tapmaları, kötülük yapmalarını önleyen bir dine, peygambere ve semavi kitaba sahip olmamaları, (ümmi olmaları)."Bilgisizlik" manasındaki "Câhiliye" sözcüğüne işaret eden dönemle ilgili dört Kur'ânî kavramın Mekke döneminde inmemesi, bu kavramın süreklilik arz edebilecek bir tutum olarak yorumlanmıştır. Bu değerlendirmeye göre, Câhiliye kelimesi kendi döneminde bilgisizlikten ziyade, kabalık, zorbalık anlamında kullanılmakta idi. "Ebû Cehil" lakaplı Amr b.Hişâm bilgisiz, cahil olması nedeniyle değil, zikredilen anlamı itibariyle bu şekilde vasf edildiği, dönemin insanlarını "cahil, cühelâ" gibi vasıflarla anmak yerine, hak karşısında direnen ve kabalaşan insanlar olarak anlatmanın uygun olacağı belirtilmiştir. Nitekim Habeş kralına halkını tanıtan Ca'fer b.Ebû Talip bu manayı kastetmiş, Fârâbî de erdemli şehrin karşıtı olarak zikrettiği Medine-i Câhiliye ile kaba/barbar topluluğun yaşadığı şehri tasvir etmiştir.[275]

2.2.3. Azim ve Güçlü İrade (Cesaret)

Kur'ân'da devlet adamının azimli (kararlı) ve güçlü irade (cesaret) sahibi olmasına işaret eden kelime ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının kararlılığına işaret eden sözcük ve terkipler: *Azm/**ulu'l-azm**-azmu'l-umûr-**(**nehy-i) idhân;*[276] عزم/ **أولو العزم**/عزم الأمور (نهى) إدها ن
- Sabır ve tevekkülüne delalet eden kelimeler: *Tevekkül-**mütevekkilîn**-nasb**;** sabr-müsâbere-mürâbatâ (rabt/ribât)-**üsve hasene*** [277] توكّل- **مُتوكّلين** - نَصب- صبر- مصابرة- مُرابَطة - (رَبْط / رِباط)- **أُسْوة حسنة.**

[272] el-En'âm 6/114; el-A'râf 7/136; Yûnus 10/7; el-İsrâ 17/56; Mü'min 40/34; el-Fetih 48/6; Kâf 50/25; ez-Zâriyât 51/10.
[273] Adem Apak, **Kur'ân'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)**, Mustafa Çağrıcı (Ed.), 3.Basım, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020, s. 15-19.
[274] el-Â'râf 7/179.
[275] Adnan Demircan, **Cahiliye Arapları,** İstanbul: Beyan Yayınları, 2015, s.12, 14. Ayrıca bk.Mustafa Fayda, "Cahiliye", **DİA**, 7/17.
[276] Âl-i 'İmrân 3/159; Lokmân 31/17; el-Ahkâf 46/35; el-Kalem 68/9.
[277] Âl-i 'İmrân 3/159, 200; el-Enfâl 8/11; İbrahim 14/12; el-Ahzâb 33/21; el-İnşirâh 94/7.

- Güçlü iradesine ve cesaretine işaret eden sözcükler: *Şerh-i sadr-**ricâl** (rucûliyye)-**fitye** (fetâ-fütüvve)-**kasvere- eizzâ** (azîz-izzet)-**eşiddâ** (şedîd-şiddet)- ulû kuvve/ulû be's-ğılzât-istiğlâz-istivâ; kıyâm. **(adem-i-/nefy-i);** havf/haşyet.* [278]

شرح الصدر- رجال (رُجولية)- فتية- فتى (فتوَة)- قَسْورة- اَعِزَّة (عزيز- عِزّ ة) - اَشِدَّآء (شدِيد- شِدّ ة)- **أولو قُوّة- أولو بَأْسٍ**

غِلظة - استِغلاظ –استواء- قيام - (عد م/ نفى) خوف- خشية.

Kur'ân'da kararlılık ifade eden kavramlardan olan "azm/azîmet", sözlükte bir işi sonuçlandırmaya kalbi akdetmek, sıkıca bağlamak anlamında geçer.[279] Kur'ân'da "azmi'l-umûr" (عزم الأمور) terkibi şeklinde geçen bu kavram, kararlılık gerektiren namaz, iyiliği emredip kötülükten alıkoyma, sabır, takva ve hoşgörü/bağışlama eylemlerini içine almaktadır (3/186; 31/17; 42/43). İlahi dava uğrunda mücadele veren kararlı ve sabırlı peygamberler; Hz. Peygamber, Hz. Mûsâ, Hz. Îsâ, Hz. Nûh ve Hz. İbrahim ülü'l-azm (azim sahipleri) olarak zikredilmekte (33/7; 42/13; 46/35), bazı müfessirlere göre de bütün peygamberler/liderler bu kapsama dahil edilmektedirler.[280] Kur'ân'da azmetmeye değer işler, ilgili pasajlarda şöyle belirtilir:

"Mallarınız ve canlarınız konusunda mutlaka deneneceksiniz ve gerek sizden önce kitap verilenlerden gerekse müşriklerden pek çok incitici şey işiteceksiniz. Sabredip sakınırsanız, bu gerçekten azmetmeye değer işlerdendir (3/186) . "Yavrum! Namazı dosdoğru kıl; iyiliği emret, kötülüğü önle, başına gelene sabret. Bunlar gerçekten kararlılık isteyen şeylerdendir." (31/17) Kim de sabredip bağışlarsa... Bu da gerçekten kararlılık isteyen şeylerdendir. (42/43) O halde, sen de o azimli peygamberler gibi sabret; bunlar için acele etme…" (46/35)

Kararlılık/azimet ve özgüven sahibi olmak devlet adamının önemli vasıfları arasındadır. Zira kararsızlık ve güven eksikliği kamu işlerini çıkmaza sokar. Devlet adamı yapacağı işlerde tüm tedbirleri alıp istişareleri yaptıktan sonra Allah'a dayanır. Çalışmamızda yer alan ideal devlet adamları azimet ve kararlılık içinde amaçlarına odaklanarak korkusuzca hareket etmişlerdir. Bu konudaki bir âyette kararlı duruşun önemine şöyle dikkat çekilir: فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ

…"Kesin kararını verdiğin zaman da Allah'a güvenip dayan (arak o işe giriş; kararsızlık gösterme). Allah elbette (kendisine) güvenip dayananları sever." [281]

Müminlerin (devlet adamlarının) kararlılık sahibi olmalarını isteyen Kur'ân, onlara özgüven telkin etmekte, azimli oldukları takdirde amaçlarına ulaşacaklarını şöyle dile getirmektedir: *"Gevşemeyin, üzülmeyin, üstün olan sizlersiniz. Tabiî, gerçekten müminseniz."..."Sakın direncini kırmasın senin, yakînen iman etmeyenler."…. Muzaffer olacaklar, kesinlikle kendileridir; galip gelecekler, mutlaka Bizim ordumuzdur. (Resulüm!) Şimdilik onlardan yüz çevir. Gözetle onları... Yakında görecekler!.."* [282]

Hz. Peygamber'e boş kalındı mı bir başka işe girişmesi, kesin kararını verdiği zaman da Allah'a güvenip dayanması (kararsızlık göstermemesi) emredilmiştir.[283] Devlet adamının kararlı ve özgüven sahibi olması başarıda yeterli olmayacağından, işlerinde netice alabilmesi için sabrı ve direnci terk etmemesi ve düşmana karşı caydırıcı gücü daima hazırda tutması emredilmiştir.[284] Devlet

---

278 Âl-i 'İmrân 3/173; el-Mâide 5/54; el-Enfâl 8/11; et-Tevbe 9/123; el-Kehf 18/13; Tâhâ 20/25; el-Enbiyâ 21/60; en-Neml 27/33; el-Ahzâb 33/23, 39; el-Ahkâf 46/35; el-Fetih 48/29; el-Münâfikûn 63/8; el-Müddessir 74/51.

279 İsfehânî, "a-z-m" mad., **el-Müfredât**, s.334.

280 Süleyman Ateş, **Kur'ân Ansiklopedisi**, 3/320-321. Zemahşerî, **el-Keşşâf,** 5/513.

281 Âl-i 'İmrân 3/159.

282 Âl-i 'İmrân 3/139; er-Rûm 30/60; es-Sâffât 37/172-175.

283 Âl-i İmrân 3/159; el-İnşirâh 94/7.

284 Âl-i 'İmrân 3/200; el-Enfâl 8/60.

adamı karar verme sürecinde sağduyu ile hareket eder. İdeal devlet adamı, etki altında kalmadan güçlü kararlar verebilen, risk alan, insiyatif kullanan karakterdir.

Kur'ân müminin(devlet adamının) kararlı ve cesur olduğunu, Allah'ın lütfettiği manevi güçle savaştan kaçmadığını, şehadeti arzuladığını beyan eder. Onun cesaretine işaret eden bazı âyetlerde kafir ve münafıklardan, kınayıcının kınamasından korkmadan cihat ettikleri, savaştan ancak münafıkların korkup izin istedikleri ifade edilmektedir.[285] Allah'ın isimleri arasında da O'nun güçlü iradesi/kararlılığı ve kudretine işaret eden; 'Azîz/el-'Azîz, Hakîm/el-Hakîm, Kaviyy/el-kaviyy, Şedîdu'l-'azâb/'ikâb, Zü'l kuvveti'l-Metîn vasıfları yer almaktadır.[286] Kur'ân, inkârcı nankörlere ve münafıklara karşı taviz vermeden cihat edilmesini emretmekte, bu vasıfta olanların kınayıcının kınamasından asla korkmayacağını beyan etmektedir.[287] Bu bağlamda, Fetih sûresinin son âyetinde güçlü irade sahibi cesur müminler, filizlenmiş halde birbirleriyle kenetli gövdesi üzerine dimdik duran ekine benzetilmiş, inkârcılara karşı çetin, aralarında ise şefkatli olduklarına işaret edilmiştir:

مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللهِ وَالَّذِينَ مَعَهُۥٓ اَشِدَّآءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَآءُ بَيْنَهُم

...مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرٰيةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْاِنْجِيلِ كَزَرْعٍ اَخْرَجَ شَطْئَهُ فَاٰزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوٰى عَلٰى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ

"*Evet, Muhammed, Allah Resûlüdür; beraberindekiler de inkârcı nankörlere karşı sert, kendi aralarında merhametlidirler…. İncil'deki temsilleri ise şöyledir: Tıpkı, filizini çıkardıktan sonra gittikçe güçlenerek sertleşip gövdesi üzerine dikilmiş öyle bir ekin ki çiftçilerin hoşuna gider. İşte böyle böyle serpilip güçlendikleri için (müminler), öfkeden kudurmaktadır inkârcı nankörler…*" [288]

Yukarıdaki âyetin Hz. Peygamber'i ve müminleri vasfettiğini belirten Taberî (ö.310/923), onların kendi aralarında çok merhametli, kafirlere karşı katı kalpli olmasının gereğinin ifade edildiğini kaydetmektedir. İslam'ın ilk yıllarında müminlerin sayıca az olmasının filizlere, daha sonra çoğalmalarının da yetişkin ekinlere benzetildiğini söyleyen müfessir, bu filizlerin (müminler) kabuğunu yarıp çıktıktan sonra kuvvetlenip kalınlaşarak sapı üzerine dosdoğru dikilmelerinin müminleri sevindirirken kafirleri öfkeden çileden çıkardığını dile getirmektedir.[289] İbn Kesîr âyetin müminleri birbirlerine karşı güler yüzlü olmaya çağırdığını, kafirlere karşı da öfkeli ve asık suratlı olmalarının lüzumuna işaret ettiğini söyler. Ona göre "istivâ" kelimesi müminlerin Hz. Peygamber'le (liderleri ile) dayanışmasına işaret ettiği gibi, kafirlere karşı da sarsılmaz/yılmaz imanla dimdik ayakta durmaya delalet etmektedir.[290] Bir hadîsi şerîfte, müminlerin birbirlerini sevmede tek bir vücut gibi olduklarını, bir organ rahatsızlandığında diğer organların uykusuz kalarak onun ateş ve ağrısını paylaşmak suretiyle o organa ortak oldukları ifade edilmektedir.[291] Kafirlere karşı çetin bir duruş ancak müminlerin dayanışmasıyla sağlanabilir. Bu konudaki âyetlerde; mümin (lider) in güçlü iradeye sahip olması, münafık ve kafirlere karşı izzetli/tavizsiz davranması, müminlere karşı da alçak gönüllü yaklaşması emredilmekte, inkârcılarla çetin mücadele verenlerin Allah tarafından sevildikleri beyan edilmektedir. Bu husus Mâide sûresinde;

يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَاْتِي اللهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُۥٓ اَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ اَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَآئِمٍ

285 Âl-i 'İmrân 3/175; el-Mâide 5/ 54; et-Tevbe 9/13,44, 49; el-Fetih 48/27.
286 el-Bakara 2/165; el-Enfâl 8/48; et-Tevbe 9/71; en-Nahl 16/60; Tâhâ 20/54,128; el-Hacc 22/40; ez-Zâriyât 51/58.
287 el-Mâide 5/54; et-Tevbe 9/73, en-Neml 27/34; el-Fetih 48/3; el-Münafikûn 63/8.
288 el-Fetih 48/29.
289 Taberî, **Câmi'u'l-beyân,** 5/550-553.
290 İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Âzîm,** 4/204-205.
291 **Buhâri**, "Kitabu'l-Edeb", Bab:27.

"Ey iman edenler! İçinizden her kim dininden dönerse, Allah; kendisinin sevdiği, onların da kendisini sevdikleri; müminlere karşı alçakgönüllü, inkârcı nankörlere karşı ise zorlu öyle bir kavim getirir ki; hiçbir kınayıcının kınamasından korkmadan Allah yolunda cihad ederler...[292] diye ifade edilirken, Tevbe sûresinde de bu konuda şöyle buyrulmaktadır: يَآ اَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ *"Ey peygamber! İnkârcı nankörlerle ve münafıklarla cihad et, onlara karşı tavizsiz ol."* [293]

Kur'ân'da şecaati ifade eden bir kavram da "fütüvvet" (فتوة)kelimesidir. Sözlükte; delikanlılık, kahramanlık ve kendini arkadaşları uğruna feda etme anlamlarında olan bu kelime,[294] Kur'ân'da tesniye halinde "feteyân" (فتيان), çoğul olarak "fityân/fitye" (فتيان/فتية) şeklinde zikredilmekte; dinleri uğruna müşrik kavimlerinden uzaklaşıp mağaraya sığınan cesur gençler (Ashab-ı Kehf) "fitye" sözcüğü ile anılmakta, putları korkusuzca kıran Hz. İbrahim de cesaretine işaretle "fetâ" (فتى) sözcüğü vasfedilmekte, yani "cesur genç" olarak anılmaktadır.[295]

Hz. Peygamber'in yirmi üç yıllık sîretini incelediğimizde, bu sürecin tamamen mücadele ve cesaretle geçtiğini müşahede ederiz. Şâyet o davasında kararlılık göstermeseydi, korkak davranıp taviz verse idi başarılı olamazdı. Kendisine azimli ve kararlı hareket etmesi emredilmişti.[296] Bu emre uyan ideal devlet adamı Hz.Peygamber, cesareti, sebat ve kararlılığı nedeniyle Ahzâb sûresinde belirtildiği üzere numune-i imtisal (üsve-i hasene) olarak vasfedilmiştir. لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ *"...Allah Resulünde güzel bir örneklik vardır."*[297] Bu âyetin Hendek savaşında Hz.Peygamber'in gösterdiği cesaret ve dirence işaret ettiğini belirten müfessirler, bunu şöyle izah etmişlerdir: Müşriklerin büyük bir askeri kuvvetle Medine'yi kuşattığı bir ortamda şehirdeki Yahudi ve münafıklar da Müslümanlara ihanet ederek onları çift taraflı tehlikeye maruz bırakmış, ancak Hz.Peygamber'in kararlılığı ve direnci cihadın kazanılmasını sağlamıştır.[298] Bu âyetin Uhut Savaşı ile ilgili olduğunu belirten müfessirler de Hz. Peygamber'in yaralanmasına, amcası ve çok sayıda Müslümanın şehit olmasına rağmen onun yılgınlık göstermeden sayıca üç kat fazla düşmana karşı cihada devam ettiğini, takdire şayan liderlik örneği sergilemesi sebebiyle "üsve-i hasene" tavsifinin yapıldığını söylemişlerdir.[299] Mevdûdî de bu âyetle Hz.Peygamber'in fedakâr ve cefâkâr karakterine vurgu yapıldığını şöyle anlatır:

"Taraftarlarına emrettiğini önce kendisi yapardı. Hendek için siper kazanlar arasında o da vardı. Açlık ve kışın soğuğundan o da kıvranmaktaydı. Muhasara yirmi gün sürdü. Cepheden hiç ayrılmadı. Benî Kureyzâ'nın ihanetinden sonra diğer Müslümanlar gibi onun ve ailesinin güvenliği de diğer Müslümanlar gibi tehlikeye düşmüştü. Ancak ne kendi, ne de aile efradı için diğer Müslümanlardan ayrı güvenlik önlemi aldırmadı."[300]

Hz. Peygamber Mekke'deki tebliğ esnasında tehdit ve şantajlardan hiç korkmadı. Kendisi ve ilk müslümanlar (Bilal, Ebuzer, Habbab, Ammar, Sümeyye vd.) Mekke'de eziyetlerle karşılaştı, ama cesur durup imanlarında kararlılık gösterdiler. Hz. Peygamber Kâbe'nin yanında çok şiddetli saldırılara maruz kaldı, savaşlarda mübarek vücuduna yaralar aldı ama yılmadı. Aynı şekilde Medine'ye hicretinden sonra yaptığı savaşlarda ordusundan en az üç katı fazla düşmanlarla

---

292 el-Mâide 5/54.
293 et-Tevbe 9/73. Diğer âyetler için bkz: et-Tevbe 9/123; et-Tahrîm 66/9.
294 Halil b. Ahmed, "f-t-v" mad.; **Tertîbu Kitâbi'l-'Ayn**, 3/1371, **el-Müfredât**, 372-373; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab,** 10/181-183.
295 Yûsuf 12/36; el-Kehf 18/13-14,62; el-Enbiyâ 21/60.
296 Âl-i 'İmrân 3/159; el-Kehf 18/28; Sâd 38/17; el-Ahkâf 46/35.
297 el-Ahzâb 33/21.
298 Taberî, **Câmi'u'l-beyân,** XI (21), ss.143-144, İzzet Derveze, **et-Tefsîru'l-hadîs**, 7/359-365.
299 Mukâtil, **et-Tefsîru'l-Kebîr,** III, 382; Ebû Ali Emînüddin Fazl b. Hasan b. Fazl Tabersi, **Mecmau'l-Beyân**, Beyrut : Müessesetü'l- İ'lamî li'l-Matbua, 1415/1995, 7/144.
300 Mevdûdî, **Tefhîmu'l-Kur'ân,** 4/495-496.

çarpışmaktan hiç tereddüt etmedi. Onun, dönemin güçlü devleti Bizans'a karşı orduyu sefere çıkarması (Tebük) ve dönemin kudretli hükümdarları olan İran ve Kayser'e davet mektupları göndermesi, cesaretinin tezâhürlerindendir. Savaşlarda hep ordusunun başında oldu, onlara cesaret aşıladı. Onun güçlü iradesiyle düşmana karşı korkusuzca atılmasını, hayranlık uyandıran cesaretini anlatan çok sayıda rivâyetler kayıtlıdır.

Bu rivâyetlerin birinde Ebû İshâk, Hz. Ali'nin şu sözünü nakleder: "Bedir savaşında müşriklere karşı Hz. Peygamber (sav) e sığındık. O, insanlara karşı en güçlüsü ve savaşta en iyi muharebe edeni idi." Zira Ashabının çoğu Uhud Savaşı'nda cepheden kaçtığı halde o kaçmamıştı, yanında sadece on iki arkadaşı kalmış, yedisi de şehit olmuştu. Huneyn gününde on iki bin kişilik ordu içinde cepheden kopmalar başladığı anda kendisi yüz kişilik kuvvetle sebat etmişti. Katırını düşmanın üzerine sürerek: "Ben Peygamberim, bunda yalan yoktur."diye haykırmış, onu duyan Abbâs, Alî ve Ebû Süfyân katırın düşmana karşı gidişini ağırlaştırması için var güçleriyle ona asılmışlardı. Nihâyet cesaretlendirici bu hamle sonucu asker toparlanmış, zafer elde edilmişti. Yine bir gece Medine'de korkunç bir ses duyulmuştu. Çoğu insan bozguna uğradıkları korkusu içinde iken Hz.Peygamber kılıcını alıp bir ata binerek şehrin etrafını tek başına dolaştıktan sonra endişe edecek bir şey olmadığını haber vermişti.[301]

İdeal devlet adamı kararlı duruşundan asla ödün vermez, dostluk görüntü altındaki tuzaklara karşı uyanıktır. Müşrikler Hz. Peygambere cazip teklifler yaparak taviz koparmaya, yağcılık ve gönül alma yoluyla ödün koparmaya çalıştıklarında amcası Ebû Tâlib'e müracaat ettiklerinde, Hz.Peygamber ona, güneşi sağ avucuna, ayı da sol avucuma koysalar davasından vazgeçmeyeceğini söyleyerek isteklerini reddetmiştir. Kalem sûresinin 9.âyetinde müşriklerin taviz koparmaya çalıştıkları ifade edilmektedir.[302] Taberî bu âyetin tefsirinde, müşriklerin Hz. Peygamber'e yapmış oldukları davete icabet etmesini beklediklerini, onların inancı aleyhinde yumuşak sözler kullanması halinde kendilerinin de İslam dini aleyhinde yumuşak sözler kullanacaklarını, Rabbine ibadet hususunda onu serbest bırakacakları yalanını söyleyerek taviz koparmaya çalıştıklarını ifade etmekte, arkasından uyarı mahiyetinde olan İsrâ sûresinin 74-75. âyetlerini zikreder: *"Eğer seni azimli, sebatlı kılmasaydık, nerdeyse onlara meyledecektin. Bunu yapınca da dünya ve ahiret azabını kat kat arttırırdık."*[303] Âyetin sebebi nüzulu hakkında İsfehânî'nin anlattığına göre, Velîd b. Mugîre Hz. Peygamber'in haftada bir gün putlara tapması şartıyla müşriklerin de onun ilahına ibadet edeceklerini söyleyip kendisini davasından vazgeçirmeye çalışmıştır. Ona göre âyette geçen "duhn"(دهن) kelimesi "yağ" anlamında, "idhân" (إدها ن) fiili ise "dost görünüp nazik biçimde yağcılık yaparak kandırmaya teşebbüs" manasındadır.[304] Hz. Peygamber'in kararlılık ve cesaretine, soğukkanlılık ve ileri görüşlülüğüne bir kitabında dikkat çeken Ahmet Akgül, bu vasıfları sayesinde Hudeybiye Anlaşmasının olumlu sonuçlandığını belirtir.[305]

---

301 İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, 6/59-60; M.Yaşar Kandemir, "Muhammed" (Ahlakı), **DİA,** İstanbul: TDV Yayınları, 2005, 30/426; **Buhârî,** "Cihad", 24, 82.

302 el-Kalem 68/9-16.

303 İsrâ 17/74-75. el-Kalem 68/9:Taberî, **Câmi'ü'l-beyân,** XIV(29), s.21-22.

304 İsfehânî, "d-h-n" mad., **el-Müfredât,** 173-174.

305 Akgül kitabında bu konuda şunları söyler: "Hz. Peygamber peşin ve önemsiz çıkarlar için gelecekteki önemli umum faydaları ihmal etmemiştir." diyerek Hudeybiye anlaşmasındaki bu kararlılığın ve cesaretin faydalarını özetle şöyle açıklar: "Anlaşma maddelerinin tek tek görüşülmesi, tartışılması, karara bağlanması, yazıya geçirilmesi ve imzalanması diplomasi numunesidir. Besmeledeki "Rahman-Rahim" sıfatları ile Resulullah'ın"Allah Resulu" sıfatının silinmesi, o sene haccetmeden dönülmesi, müşriklerden sığınanların verilmesine karşın Mekke'ye gidenlerin verilmemesi gibi konular Hz. Ömer'in ısrarla karşı çıkmasına rağmen Hz. Peygamber tarafından kabul edilmişti. Neticede, iki beldeye de sığınanlar her iki yerde İslam'la tanışmış, inananların sayılarını arttırmışlardır. Müşrikler anlaşma metni imzalayarak devleti ve reisini kabullenmiş oldular. Fetih sûresinin birinci âyeti, anlaşmanın açık bir fetih olduğunu vurguluyor. Anlaşma amacına ulaşıp da zararları ortaya çıkmasından itibaren de Hz. Peygamber'in ileri görüşle müşrikler tarafından bozulması için gerekli şartları oluşturup, onları bozmaya mecbur bırakması da ayrı bir diplomasi örneğidir. Bunun için

Kur'ân müminlerin (mümin devlet adamlarının) şecaatli olduklarını, muharebede gerisin geri kaçmayıp düşmanların kalbine korku saldıklarını, inkârcılarla karşı karşıya geldiklerinde, iman ve teslimiyetle Allah'a güvenip dayandıklarını belirtir.[306] Âl-i 'İmrân sûresinde müminin yürekliliğini beyan bağlamında; اَلَّذِيْنَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ اِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ اِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ

"*Onlar ki; birtakım insanlar (Uhud'un hemen akabinde) kendilerine; "Adamlar sizin için kuvvet toplamış, onlardan korkun!" dedikleri zaman, bu, onların imanını artırmış ve; "Allah bize kâfîdir... Ne güzel vekildir O!.." demişlerdi."*[307] diye buyrulurken, Ahzâb sûresinde cesur müminin yiğit karakter, ahdine (nahb) sadık olan şehadeti arzulayan kimse olarak methedilir:

مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضٰى نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا

"Müminlerden öyle 'er'ler vardır ki; Allah'la yaptıkları ahde sadakat göstermişler; hiçbir şekilde değiştirmemişlerdir. -Bir kısmı bu uğurda canını vermiştir; bir kısmı ise (vermeyi) beklemektedir."[308]

Yukarıdaki âyette zikredilen "*rucûliyye*" (رُجولية)vasfı, yiğitlik, celâdet anlamındadır.[309] Bu vasıf Bakara sûresinde de sayıca fazla düşman ordusuna karşı nehri geçen Tâlût'un askerlerinin ve Câlût'la düelloyu göze alan Hz.Dâvût'un meziyetleri arasındadır. Keza Mümin sûresinde, Firavun'un devlet ricalinden olan gizli müminin (Harbiyel/Hazkiyel), Hz. Mûsâ'yı ve müminleri müdafâa ederken yapmış olduğu cesur çıkışı/manifestosu da bu vasfın tezahürlerindendir. [310] Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn güçlü iradeleriyle, korkusuzca Firavun'un karşısına dikilmiş, onun büyücülerinin sihrinden korkmamış, Allah'ın yardımıyla mücadele etmişlerdir. Ancak Âl-i 'İmrân sûresinde zikredildiği üzere, Hz.Mûsâ Allah tarafından mucize olarak gönderilen yılandan korkunca kendisine cesaret telkin edici ilâhî hitap gerçekleşmiş, bunun üzerine Hz. Mûsâ kalbine genişlik, soğukkanlılık ve özgüven vermesi için niyazda bulunmuştur. " *Ey Mûsâ! Korkma; çünkü Benim katımda elçiler korkmaz. "…(Mûsâ) dedi ki: "Ya Rabbi! Göğsümü (yani zihnimi) aç"… Buyurdu: "Korkmayın (ve 'Biz kimiz ki! ' diye sakın kendinizi küçümsemeyin) ! Çünkü sizinle beraber Ben işitir ve görürüm! "*[311] Yine Hz. Süleyman güçlü iradesi ile Allah'ın yardımıyla, ins-ü cin ve hayvanattan müteşekkil binlerce farklı tînetteki mahlukata hükmetme yürekliliğini göstermiştir. Keza, Zülkarneyn'i de muazzam ordusunun başında hiç tanımadığı yerlere korkusuzca taşıyan, Doğu ve Batı'nın en büyük orduları ile (Persler, Medler) muharebeye sevkeden ve mazlum bir halkı savunmak için sed yapımında motive eden güç, onun gözüpekliği ve zulmün karşısına dikilme kararlılığıdır.[312]

Yönetimde cesaret ve dirâyetin önemine işaret eden İmâm Ebû Yûsuf (ö.182/798), Allah'ın emrini, boyun eğmeyen, yumuşaklık göstermeyen, tamahkâr olmayan, hiddeti eksilmeyen, hak uğrunda kendi partisine mensup olanlara karşı öfkesini yutmayan, doğru söyleyen kimsenin ikâme ve

---

Ebu Cendel gibi kahramanların Mekke-Şam ticaret yolu üzerinde müşriklerin kervanlarını vurmasına Hz. Peygamber'in harp hilesi mantığıyla göz yumması ve bu durumların sıkça yaşanması, ilgili maddelerin kaldırılması yönünde kendisine başvurulmasına mücbir neden olmuştu. Müslümanların geleceğinin ve emniyetinin garanti altına alınması, İslam'ın rahat yayılabilmesi için çatışma ortamının ortadan kalkıp huzurun sağlanması önem arz etmekteydi.."Ahmet Akgül, **İslam Davası ve Adil Düzen**, İstanbul: Risale Yayınları, 1991, ss. 71-87.

306 Âl-i 'İmrân 3/173; el-Enfâl 8/15; el-Ahzâb 33/22-23; el-Haşr 59/13.

307 Âl-i 'İmrân 3/173.

308 el-Ahzâb 33/23.

309 İsfehânî, "r-c-l" mad., **el-Müfredât,** s.189-190.

310 el-Bakara 2/249, 250; el-Mü'min 40/28.

311 en-Neml 27/10; Tâhâ 20/25, 46. Ayrıca bk. el-Â'râf 7/115-116, 120 .

312 el-Kehf 18/92-97.

tatbik edeceğini söylemiştir.[313] Allah korkusu, kuvvetlilik ve güvenilirlik vasıflarının devlet adamı için elzem olduğuna dikkat çeken İbn Teymiyye (ö.728/1328), Ahmed b.Hanbel'in görüşüne dayanarak, güçlü ama güvenilir olmayan, yahut güvenilir olup güçlü olmayan yöneticiliğin zayıf olduğunun altını çizer. Ona göre yöneticide bu iki vasıftan biri varsa, halin icabına göre bunlardan birine öncelik tanınır. Örneğin savaş anında sadece güçlü ve cesur olana, mallar hususunda da güvenilir olana öncelik tanınmalıdır.[314]

Osmanlı büroratlarından Kınalızâde (ö.979/1572) padişahta bulunması gereken hasletler arasında "azim ve azimet" in önemine işaretle, büyük ve çetin olaylara tahammül bağlamında; "sabr-ı şedâyid ve tahammül-ü azâyim-i havâdis" tabirini kullanır.[315] Zor zamanlardaki kararlılık, cesaretle dik duruş, liderlikte önemli meziyettir. Bu bağlamda "kaptanın mahareti, fırtınalı sularda ortaya çıkar" denilmiştir. Devlet yönetimde büyük adamların iradesinin önemine dikkat çeken din sosyolojisi profesörü Ali Coşkun, bir makalesinde, ilk Osmanlı vak'anüvisi Naîmâ'nın (ö.1128/1716) "Devlet adamlarının gayreti dağları yerinden oynatır." dediğini nakletmekte, onun büyük adamların iradelerini ictimaî nizam için tek amil kabul ettiğine dikkat çekmektedir. Müellife göre bunun tecrübesi tarihin sahifelerinde sabit olup, dinlerin ve mistik düşüncenin hedeflediği "kâmil insan" da bir bakıma bu büyük insan nazariyesinin gelişmiş şeklidir. Türk sosyoloji tarihinde de bu vasfın önemine vurgu yapan mütefekkirlerin bulunduğunu dile getiren yazar, konuyu onların görüşleri etrafında da izaha çalışmaktadır.[316] II. Abdülhamid'in başvekili (sadrazam) Ahmet Vefik Paşa (1823-1891) da Osmanlı'da idareci olmak için gerekli görülen on altı vasıf arasında azimli "mu'tezim" olmayı zikretmektedir.[317] Nobel ödüllü iktisatçı Herbert Simon da *yöneticiliğin karar verme süreci* olduğunu, bunun da; *istihbarat faaliyeti, tasarım ve tercih faaliyeti* halinde üç aşamadan oluştuğunu ifade eder.[318]

Hz. Peygamber'in kararlılığı ve cesur mücadelesi sonucunda İslâm Devleti ilk on yılda binlerce km'ye, Hulefâ-i Râşidîn dönemine rastlayan yirmi beş yılda da buna ilave olarak on milyon km'ye hükmetmeden bir konuma gelmiş, Doğu Türkistân'dan İspanya'ya kadar topraklar Medine'den yönetilmiştir. Müsteşrik Philip Hitti sahabenin kararlı biçimde hedefe odaklı cesur hamleleri ve başarıları hakkında siyasi tarih kitabında dikkat çeken tespitlerde bulunur.[319] Yakın tarihimizde şanlı

---

313 Ebû Yûsuf Ya'kub b. İbrahim, Muhibbüddin el-Hâtib (nşr.), **Kitâbu'l-Harâc,** 6. Bas., [y.y., t.y.] (Kahire : el-Matbaa-Selefiyye,1397), s.16.

314 İbn Teymiyye, **es-Siyasetü'ş-şer'iyye**, s. 22-23.

315 Ayşe Sıdıka Oktay, **Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî (Doktora tezi),** MÜ.Sosyal Bilimler Enst., 1998, s. 396-398

316 Müellif bu bağlamda şunları da söyler: "Naîmâ, büyük adamları, kendi döneminde mevcut sosyal sınıflar olan ilmiye ve seyfiyeden beklerken, Ziya Gökalp, "müceddid" ve "mübdîler" diye iki tür büyük adam izahı yapar. Naîmâ, İbn Haldûn'un uzviyetçilik anlayışını ve tavırlar teorisini aynen benimsemektedir. Fakat beşinci tavırda "bir âkilin hüsnü tedbirine" ihtiyaç duyar. Naîmâ, en ziyade bu son tavırda, "âkılzat"a bel bağlar. Bilhassa mâli ve iktiâadî buhranların zuhur ettiği bu son tavırda "masrafın îrâda galebe etmemesi" için alınacak tedbirleri ferdî müdahaleden bekler. Ona göre "asrın muktezası olan musîb tedbirlere vâkıf olan, âmmeme salihine her vechile ârif" adamların tesiri çok hayırlıdır." Ali Coşkun, **Naîmâ'nın Din ve Toplum Görüşü,** IV(1), s.69.

317 Bu on altı vasıf şu şekildedir: 1. Muteber (itibar gören, saygın) 2. Mutedil(ölçülü), 3.Mu'tezim (kararlı), 4. Mutlif (bağışlayıcı), 5.Muvakkit (zamana uyan), 6.muvaffak(başarılı), 7.Muzaffer (galip), 8.Müceddit (yenilikçi), 9.Müeyyid(kurallara uyan), 10. Müdebbir (tedbirli), 11.Mütefekkir (düşünen, imalı fikr eden), 12. Müferrih (ferahlatıcı), 13. Mültefid (iltifat eden), 14. Mümeyyiz (iyiyi kötüden ayıran), 15. Münevver (arif, nurlandırılmış), 16. Mümtaz (imtiyazlı, seçkin) (Kaynak: Murat Sülün)

318 Mustafa Özel, **Etkici Yönetici**, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998, s. 46.

319 "Eski devirlerin en başta gelen iki büyük olayı; 1. Haşmetli Roma İmp. parçalanmasına sebep olan Cermen göçü ve 2. İran İmp. tarih sahnesinden silinmesine ve aynı zamanda Bizans'ı eski kurulduğu ülkeye çekilmeye mecbur eden ilk İslam Fütuhatıdır. Miladi 7. asrın 2. çeyreğinde biri kalkıp da evvelce barbar ve pek az bilinen bir ülke olan Arabistan'dan bir takım unvan ve nişanlardan hiç haberi olmayan, evvelce hiç rastlanılmamış bir kuvvetin çıkıp o devirde dünyanın en büyük iki devleti üzerine atılacağı ve on sene zarfında bunlardan birini tamamen yıkıp ülkesine

ordumuzun maddi güç bakımından yenilmez denen düşman kuvvetlerini Çanakkale'de ve Kurtuluş savaşı cephelerinde mağlup etmesi de işte bu iman, azim ve cesaretin tezahürüdür. XX. y.y.'ın sonunda, Müslümanları Avrupa'da yok olmaktan cesâret ve azmiyle kurtaran Bosna lideri Aliyâ İzzetbegoviç'in bu konudaki şu niyazı çok anlamlıdır: "Allahım! Değiştiremeyeceğim şeyler için bana güç ver. Değiştirebileceğim şeyleri değiştirmek için de cesaret. Her ikisini ayırt edebilmek için de hikmet ver. Büyük Allah'a yemin ederim ki asla köle olmayacağız."[320] Devlet adamlarına yaptığı nasihatlarla bilinen Hint bilgesi Buzurcumhur (Buzurgmihr), insanların hayırlılarını halis sevgiyle, halkı sevgi ve korku ile, alçakları ise sadece korku ile idare edilmesi tavsiyesinde bulunmuştur.[321]

Hâsılı, azim ve celâdet sahibi cesur devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

Bu karakter özgüven sahibidir. Allah'tan başkasından korkmaz, taviz vermez, hak bildiği yolda gözünü budaktan sakınmaz. Deruhte ettiği vazifeyi canı pahasına yerine getirme konusunda azimetlidir.Düşmana karşı çetin, tavizsiz ve korkusuzdur. Vazifesine kendisini adadığından her türlü tehdit ve şantaja karşı durur. Karar verme sürecinde de inisiyatif kullanarak sağduyulu biçimde hareket eder. Hercâi biçimde hareket etmez. Kimsenin etkisi altında kalmadan yapılacak işleri zamanında yerine getirir. Çevresine şecaat ve özgüven aşılayar. Liderlikle ilgili kitaplarda devlet adamının kararlılığı ve cesaretinin önemine oldukça fazla yer verilmektedir.[322] Kamu yönetimine dair Ömer Dinçer'in kaleme aldığı bir kitabında liderin hızlı karar almayı kolaylaştırmasının önemine vurgu yapmakta, demokratik ve otokratik liderlikte karar sürecini anlatmakta, ikisinin de avantajlı-

---

katacağı (İran Sasani İmp.) ve diğerini de en güzel e en latif eyaletlerinden mahrum edeceği (Bizans İmp.) kehanetinde bulunacak olsaydı kendisi, şüphesiz aklını yitirmiş olmakla itham edilirdi. Hz. Peygamber'in vefatını müteakip her şeyden mahrum Arabistan sanki bir sihirli değnek ile işaret verilmişçesine âdeta kahramanlar yatağı haline inkılap etmiştir; öyle ki bunların benzerlerini; ister sayıda, ister nitelikte herhangi bir başka ülkede bulmak hemen hemen imkânsızdı. Irak, İran, Suriye ve Mısır'da H. b. Velid ve Amr ibnü'l As'ın yürüttüğü askeri seferler, dünya harp tarihinde en parlak bir şekilde gerçekleştirilmiş olanlar arasındadır ve pekala Napolyon, Annibal Büyük İskender'inkiler ile kabil-i kıyastır." Philip K. Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam tarihi**, Salih Tuğ (çev.), İstanbul: Boğaziçi Yay., 1980, s. 214-215.

320 **Uluslararası Aliya İzzet Begoviç Sempozyumu,** 11-12 Ekim 2008, Bildiriler, Bağcılar Belediyesi, 2010, s. 10, 15.

321 Mustafa Özel, **Liderlik Sanatı,** İstanbul: İz Yayıncılık, 1998, ss. 60-61, 104-113.

322 R.Muhlis Gür bu konudaki bir değerlendirmesinde şunları söyler: "Başarılı,dâhi insanların azimleriyle temayüz ettiklerini tarihten öğrenmekteyiz. Amacı ve kararlılığı olmayan devlet adamı, denizin ortasında rotası olmadan dönüp dolaşan gemi gibidir. Büyük liderler azim ve sebatları sayesinde büyük işler başarmışlardır Arzu, iradenin ruhu, azim ve kararlılık motorudur. Devlet işlerinde kararlılık önemli olduğu kadar, hızlı karar vermek de mühimdir. Acele karar ile hızlı karar aynı şey olmayıp, bunlardan iyi olanı hızlı karardır. Devlet adamı sıkıntılı-sıkışık zamanlarda, şartların acilen karar vermeyi gerektirirdiği zamanlarda durumu doğru kavrayıp, hızla karar verebilmelidir. "Acele karar"da şaşkınlık ve telaş mevcutken, "hızlı karar"da; çabuk kavrama, ileriyi görme ve soğukkanlılıkla sonuca ulaşma bulunur." En iyi karar, düşünüp tarttıktan sonra verdiğin ilk karardır. Daha sonraki kararın içine korku, şüphe ve tereddüt girer." Kararlar liderlerin aynasıdır. Devlet adamları verdiği kararlarla kendi değerini oluştururlar. Bir liderin verdiği kararlara bakan, onun kabiliyet ve liyakat derecesini anlar.İsabetli kararlar alabilen liderler, kendi güç ve kariyerlerini en üst noktaya taşıyarak kamuoyu nazarında kabul edilebilirlik değerini arttırırlar." Azim, kararlılık ve şecaatin güçlü insanların özelliklerinden olduğunu da dile getiren Gür, azim olmazsa kabiliyetin işe yaramayacağını, kararlılık olmayınca da devlet adamının hedeflerine ulaşamayacağını belirtmekle birlikte, "acele karar verme" ile "hızlı karar verme" arasındaki farka da dikkat çekerek, bunların sebep ve sonuçlarını gerekçeleriyle anlatır. "En kötü karar, hiç karar vermemekten iyidir." denilmiştir. Çünkü bir karar verilmişse bunun doğru olma ihtimali olduğu gibi, yanlışsa düzeltme veya vazgeçme ihtimali vardır. İngiliz devlet adamı Winston Churchill bu bağlamda şöyle der: "Eğer hayatında başarısızlık yoksa, hiç risk (karar) almıyorsun demektir." Hedefe varamazsak bile kazancımız tecrübe olur.Devletin cesur ve kararlı liderlerin demir pazılarında yükseldiğini ifade eden Gür, liderlikte cesaret ve kararlılık ahvalini ve ölçeğini şu sözlerle açıklar: "Cesaretin bitmesi gerektiği nokta, tedbirin kalmadığı andır. Uluorta her aklına geleni yapmak veya sırf cesur desinler diye suni cesaret ve kararlılık gösterisinde bulunmak sahte liderlerin tavrıdır. Herkes kendi cesaretinin ölçüsünü bilmelidir ki ona göre işlere atılsın. Donkişotvari ölçüsüz ve dengesizce atılganlık hüsranla sonuçlanır. Şiddet ve atılganlığın en başarılısı, içinde tecrübe ve hile olandır. Tedbir ve ihtiyat, cesaretin dizginidir. Korku duygusunun da faydası vardır. Mevlana: "Emniyet, korkuda gizlidir." der. "Vaktinde firar zaferdir." sözünü atalarımız boşuna söylememiş. Büyük liderler savaşlarda daima en öndedir. Hz. Ömer: "Cesaret insanı zafere, kararsızlık tehlikeye, korkaklık ise ölüme götürür." demiştir. Recep Muhlis Gür, **Liderin Kitabı,** 3.Basım, Ankara: Kitap Aşkı Yayınları, 2017, ss.383-391.

dezavantajlı durumlarının olduğunu, ancak bazı hallerde karar verme sürecinde otokratik liderliğin etkili olduğuna vurgu yapmaktadır.[323]

Yukarıda Kur'ân'ın talep ettiği devlet adamının "kararlılık" ve "cesaret" özelliği incelendi. Şimdi de Kur'ân'ın reddettiği devlet adamının " kararsızlık" ve "güçlü irade sahibi olmamasını" (korkaklık vasfını) Kur'ân âyetleri ve tefsirleri bağlamında tahlil ediyoruz.

Kur'ân'da devlet adamının ***azimli (kararlı) ve güçlü iradeli (cesur) olmaması***na işaret eden kelime ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının korkak olmasına işaret eden sözcük ve terkipler*: Havf-hâifîn-tahvîf-haşyet;*[324] *ru'b-rahbeh/ eşeddü rahbe-ferag- cümûh-**humur müstenfirah-mağşî**:* [325]

خوف- - تخويف **خانفين** خشية; رعب- رهبة / أشدَّ رَهبة- فرق- جموح - **حُمُرٌ مُسْتَنْفِرَةٌ- مغشي** -

- Kararsız ve dönek oluşuna delalet eden kelime ve terkipler: *Firâr-tevlîye/ tevliyetü'l- edbâr-ric'ât-**hâlifîn/havâlif-muhallefûn-muavvigîn***.[326]

فرا ر- تولية- تولية الأدبار- رجعة - **مُخلَّفون معوقين -خالفين /خوالف**

Kur'ân, inkârcı ve münafık devlet adamlarının "korkak kimseler" olduğunu beyan eder. Konuyla ilgili âyetlerde; Allah'ın mescitlerinde O'nun isminin anılmasını engelleyenlerin (müşriklerin) buralara ancak korku içinde girebilecekleri, Bedir savaşında, müminlerin korkusuz duruşları sebebiyle kafirlerin korkuya kapıldıkları,[327] münafıkların savaş korkusu nedeniyle bir delik bulsalar oraya girecekleri, savaş emri geldiğinde ölmek üzere olan kimse (mağşi =مغشي) gibi suratlarının solduğu, bu nedenle Müslümanlardan çok korktukları, tek başına kaldıklarında korkak oldukları, cihattan engelleyen tipler olduğu ifade edilmektedir.[328] Yahudilerin de savaşmaya cesaret edemeyişleri nedeniyle surların ardına gizlendikleri ifade edilmektedir.[329]

Firavun, Nemrud ve Mekke müşriklerine ilişkin âyetlerde onların ferdi olarak cesur olmadıklarına, maddi kuvvetlerinin; orduları, çocukları ve taraftarlarının fazlalığı nedeniyle güç gösterisinde bulunduklarına işaret edilmektedir. Müddessir sûresinde korkak kafirler(liderler)le cesur müminler, "yaban eşeği" ve "aslan" metaforu ile şöyle anlatılmaktadır:

فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكِرَةِ مُعْرِضِينَ كَأَنَّهُمْ حُمُرٌ مُسْتَنْفِرَةٌ فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ

---

323 Müellif, bu konuda şunları ifade eder: Bu tarz, daha çok amaçların gerçekleştirilmesinin çok önemli olduğu durumlarda ve çabuk karar almayı gerektiren hallerde kullanılmalıdır. Bu gibi durumlarda liderin etkileme gücünün yüksek olması, gerçekleştirilecek amaç konusunda hakimiyetinin ve yeterli uzmanlık bilgisinin bulunması gerekir. Aksi halde alınacak kararlar stratejik hatalara sebebiyet verebilir. Normal zaman ve şartlardaki bütün süreçlerde demokratik yönetişim tarzına başvurulması; olağanüstü zaman ve şartlarda; amacın tespitinde, sorunların değerlendirilmesi ve çözüm yollarının belirlenmesinde demokratik tarzla hareket edilip, karar verme ve sonuca ulaştırıcı adımları atma noktasında otokratik yönetim biçiminin uygulanması etkili olacaktır. Ömer Dinçer, **Kamu Yönetimi Âdâbı,** İstanbul: Klasik Yayınları, 2019, s.165-168.

324 el-Bakara 2/114; Âl-i 'İmrân 3/175; en-Nisâ 4/77; el-Ahzâb 33/19. Kur'ân'da genellikle müminin Allah'a karşı duyduğu korku "havf" kelimesiyle ifade edilirken, düşmana karşı duyulan korkuya "haşyet" sözcüğü ile işaret edilmekteir. Bk. Mâide 5/3; en-Nahl 16/50.

325 el-Enfâl 8/12; et-Tevbe 9/56; Muhammed 47/20; el-Haşr 59/13; el-Müddessir 74/50. Kalbin korkudan yerinden koparcasına çarpması, titremesi. "Sad" ve "şakk" manasında. Aşırı şekilde korkan adam ve kadına sıfat olarak "ferûk/ferûka'" kelimesi kullanılır. İsfehânî, "f-r-g" mad., **el-Müfredât,** 377-378.

326 et-Tevbe 9/81, 83, 87; el-Ahzâb 33/13, 16, 18. el-Fetih 48/22; el-Haşr 59/12. Münafık karakter çok korkaktır. Abdullah b. Ubeyy vd. için nazil olan âyetlerde zikredildiği üzere,"Münafıklar toptan sizinle savaşamaz, ya sağlam kalelerde veya siperlerde (59/11-12) .

327 el-Bakara 2/114; Âl-i 'İmrân 3/173; el-Enfâl 8/12, 65-66;.

328 el-Ahzâb 33/13-20; el-Kalem 68/14; Tekâsür 102/1. (Münafık ve kafirlerin korkak oldukları, 33/13-20.)

329 Âl-i 'İmrân 3/151; en-Nisâ 4/77; el-Enfâl 8/12; et-Tevbe 9/56-57; Muhammed 47/20; el-Haşr 59/13-14.

"*O halde, 'ne'leri var ki bu öğütten yüz çeviriyorlar? Tıpkı birer yaban eşeği gibi…Aslandan ürküp kaçar ya hani...'*"[330]

Bu âyette müşrik(lider)lerin Kur'ân'dan yüz çevirmeleri ve ondan öğüt almamalarının ürkek (korkak) yaban eşeklerinin aslandan kaçmasına teşbih edildiğini belirten Taberî, "*kasvere*" kelimesinin "*aslan*" anlamı yanında, İbn Abbas, Ebu Mûsâ el Eşari, Mücâhid, İkrime ve Katâde tarafından "okçular" olarak tefsir edildiğini, İbn Abbas'a göre "kasvere"sözcüğünün "avcılar" (avcı mücahitler), "erkekler topluluğu" veya "erkeklerin çıkardığı ses" olduğunu, cesaret ile korkaklığın "av" ve "avcı" ilişkisi bağlamında tefsir edildiğini kaydeder.[331] Zemahşerî de kafir(liderler)in âyetlerden kaçmalarının, hakikatlerden kaçma ahmaklığına delalet ettiğini, onların tehlikeden değil, kurtuluştan kaçtıklarını belirterek, yaban eşeğinin düşmandan korktuğu andaki ürkekliğinin başka bir hayvanda bulunmadığını, kafirlerin bu derece yüreksiz olduğunu söyler.[332] Hakikaten Mekke müşrikleri zayıfa karşı cesur, güçlüye karşı da son derece ödlek idiler. Meselâ, Ebu Cehil Ka'be çevresinde Hz. Peygambere hakaret ettiğinde olayı duyup yanına gelen ve kendisiyle tartışan Hz. Hamza'ya cesurca karşı koyamamış, onunla kavga etmeye çekinmiştir. Yüreksiz devlet adamları ancak mustazaflara diş geçirmiş, onlara baskı kurarak batıl yollara sevketmeye çalışmışlardır.

Münafık liderleri karakteristiği bağlamında da, Tevbe sûresinde onların riyakâr ve korkak olduklarına "ferag" ve "cümûh" **(**جموح- فرق**)** sözcükleriyle işaret edilmektedir:

وَيَحْلِفُونَ بِاللهِ اِنَّهُمْ لَمِنْكُمْ وَمَاهُمْ مِنْكُمْ وَلٰكِنَّهُمْ قَوْمٌ يَفْرَقُونَ لَوْ يَجِدُونَ مَلْجَاً اَوْ مَغَارَاتٍ اَوْ مُدَّخَلًا لَوَلَّوْا اِلَيْهِ وَهُمْ يَجْمَحُون

"Gerçekten sizinle birlikte oldukları'na dair Allah adına and içiyorlar. Oysa sizden değiller, ama korkak bir topluluklar (da onun için sizden yana gözüküyorlar) !.. Öyle ki, bir sığınak veya mağara ya da bir delik bulsalar, sür'atle oraya yönelirler..".[333]

Kur'ân münafıkların (liderlerinin yönlendirmesi ile) korkakça savaştan kaçtıklarını, kara propaganda yoluyla müminlerin cesaretini kırmaya, onları savaştan alıkoymaya çalıştıklarını da ifade eder. Bu hususla ilgili bazı âyetlerde ;onların Hendek savaşında müminlere seslenerek, Peygamberin yanında tutunacak bir yerlerinin olmadığını, ordugâhı terk edip Medine'ye ric'at etmelerini, evlerinin korumasız olduğunu söyledikleri ve firar etmek için Hz. Peygamber'den izin almaya kalkıştıkları beyan edilmektedir. Keza, müminleri yanlarına çekmeye ve vatan savunmasından alıkoymaya çalışan bu güruhun, cihada katılıp şehit olanların kendi sözlerini dinlemeleri halinde ölmemiş/öldürülmemiş olabileceklerini de söyleyerek moral bozduklaı, bunlardan çok azının savaşa katıldığı, çoğunluğun çölde bedevîlerle kalıp müminlerle ilgili haberleri başkalarından almayı tercih ettikleri de Kur'ân'da ifade edilmektedir. [334]

Çalışmamızın zihinsel/ruhsal nitelikler bahsini bir mukayese ile noktalamanın yerinde olacağını değerlendirmekteyiz. Bölüm içinde yer alan yaş konusu perspektifinde, Kur'ân'ın nazil olduğu Câhiliye toplumu ile İslami yönetimin kamu görevinde gençlere ne seviyede değer verdiklerine ilişkin uygulamaları analojik bir değerlendirme ile arz ediyoruz.

Mekke şehir meclisinde (Dâru'n-Nedve) kamusal işlerde söz sahibi olma ve yürütmede görev almak için kırk yaş üzeri olma şartı mevcutken, Medine yürütme meclisinde(Mescid-i Nebevi) bu şart

330 el-Müddessir 74/49-51.
331 Taberî, **Câmi 'u'l-beyân,** XIV (29), ss.168-171.
332 Zemahşerî, **el-Keşşâf**, 6/263.
333 et-Tevbe 9/56-57.
334 Âl-i 'İmrân 3/156; el-Ahzâb 33/13, 16, 18-19.

yoktu. Orada dileyen herkes yürütme konusunda fikrini söyler, kamu görevine aday olabilirdi.Ancak sorumluluğun ağırlığından dolayı görevin ehil kimselere tevdi edilmesi, vazifenin talep edilmemesi ilkesi vardı. İslam devletini temsilen görev alan devlet adamlarının çoğu 17-25 yaş aralığında gençlerden oluşmaktaydı. Hatta sahabenin büyük çoğunluğunun gençlerden oluştuğunu bilmekteyiz. Onlara her tür kamu görevi, hatta en üst vazifeler verilmekte idi. Valilik, kadılık, komutanlık, vergi yöneticiliği (amillik), öğretmenlik gibi. Câhiliye üzerine yazılan kaynaklarda anlatıldığına göre, Hz. Peygamber gençlere çok önem vermekte idi.Zira İslamın geleceğini onlarda görüyordu. Kureyş'in müslümanlara eziyet yapmasının asıl sebebinin Hz.Peygambere tabi olanların çoğunun Kureyşli gençlerden oluşmasına dayandıran bir değerlendirmeye göre, bu durum kabile piramit sistemine dayalı nizamın ve asabiyet unsurlarının zedelenmesi anlamında idi. Hz. Peygamber bu yolla *"eski Kureyş"* karşısında *"yeni Kureyş"* kavramını kurmayı başarmıştı. Yeni jenerasyonun yüzü geleceğe dönük, Müslüman çevik gençlerden oluşuyordu. Onlar tevhit temelli bu yöntemi ve bunun sonucu olarak özgürlük, eşitlik ve adaleti benimsemişlerdi. Eski Kureyş müşrikti, yaşını tamamlamış, değer ve kültür bakımından miladını doldurmuştu. Atalarından öğrendiklerini kutsamakla meşgullerdi. Geçmişte yaşıyor, soya sopa dayanan ayrımcılığın kabuğundan çıkamıyorlardı.[335] Mekke'nin Fethi ile birlikte Hz. Peygamberin uygulamaları Câhiliye sonrası ilk halifeler döneminde de devam ettirilmiş, İslam devletlerinde gençler kamu görevlerinde etkin rol almışlardır.Ancak bu kutlu dönemden sonra İslam coğrafyasında devlet işleri yeniden yaşlı devlet adamları tarafından deruhte edilir hale getirilmiştir.

Peki günümüzde kamusal işlerin yürütülmesinde bu durum nasıldır? Bu konuda problemler var mı? Kur'ân ilkelerini esas alan günümüz devlet adamları ne yapmalıdır?

Günümüz İslam ülkelerinin meclislerine bakıldığında gençlerin temsil oranın düşük olduğu görülecektir. Keza bazı kamusal görevlere yaş şartı konulmuştur. Oysa modern gelişmelere ayak uydurabilmek için çağın gelişmelerini iyi takip edebilen, hızlı çözüm sunabilecek genç dimağlara ihtiyaç vardır. Onlara ayrıştırıcı isimler vermek (z kuşağı gibi), ön yargı ile yaklaşmak ve geleneksel teamüllere sığınmak yerine, Hz. Peygamber'in yaptığı gibi, yeni jenerasyondan ülkenin geleceği için istifade etmek gereklidir. Değişime ve gelişime açık olmak toplum yararınadır. Üniversite mezunu gençlere kamuda çalışma fırsatı sunulmalı, yaşça ileri olanlar makam ve mevkileri genç beyinlere bırakmalı, bu suretle devlet işlerinin fiziksel ve zihinsel dinamize kavuşmasının önü açılmalıdır.

İkinci bölümün devlet adamına ilişkin fiziksel ve zihinsel niteliklerini burada tamamlarken, mesleki bilgi ve beceri/liyakat olmadan kamu işlerinin icra edilemeyeceğinin altını çizerek bu niteliği Kur'ân âyetleri ve kavramları perspektifinden inceliyoruz.

2.2.4. Ülfet-Ünsiyet Ehli Olmak

Kur'ân'ın talep ettiği devlet adamının ülfet-ünsiyet ehli olduğuna işaret eden kelimeler şu şekildedir: *Te'lif -harîs- vüdd-mehabbet-leyyin-tebessüm-**dâhık.*** [336] **ضاحِك**- لين تبسّم - محبة - ود **حريص**- تأليف

Devlet adamının halkını ve emrindekileri ikna etmek ve planladığı işleri yaptırabilmek için beden dilinin çevresine pozitif etki etmesi, halk arasındaki tabirle, "yüzünün sirke satmaması", sıcakkanlı olması önemlidir. Devlet adamının pozitif enerjili olması, işlerin olumlu yürümesine, personelinin ve halkının motive olmasına sebep olur. Bu nedenle Kur'ân'ın övdüğü devlet adamı

335 Mehmet Azimli, **Cahiliye'yi Farklı Okumak,** 6.Basım, Ankara: Ankara Okulu Yayınları**,** 2019, s.185
336 Âl-i 'İmrân 3/ 103; et-Tevbe 9/128; Meryem 19/96; Tâhâ 20/39, 44; en-Neml 27/19.

sempatik ve sıcakkanlıdır. Âl-i ‘İmrân sûresinde Hz. Peygamber’in ülfet ve ünsiyet ehli olduğuna işaret edilmekte, hoşgörüsü ve pozitif tutumu nedeniyle muhataplarını kendisine cezbeden karakteristiğine şöyle dikkat çekilmektedir: *“(Resulüm!) Sen de Allah’ın rahmeti sayesindedir ki onlara karşı yumuşak davrandın. Şâyet kaba ve katı kalpli olsaydın, etrafından dağılır giderlerdi…”*[337] Onun güleryüzlü/sıcakkanlı oluşuna ilişkin bir rivâyette, kendisini ilk defa gören Yahudi alim Abdullah b.Selâm’ın onun sîmasından etkilendiği, bu yüzün sahibinin yalancı olamayacağını söylediği kaydedilir.[338] Hz.Peygamber’in görevlendireceği devlet adamlarında keskin zekaya değer verdiği gibi, yüz güzelliğine ve çabuk kaynaşma kurulabilecek özellikte olmasına da önem vermiştir. Onun mektuplarını hükümdarlara ve emirlere ulaştırmak üzere gönderdiği elçilerini fiziksel özellikleri ve iletişim becerisi yönünden üstün şahsiyetlerden seçtiği kaydedilir.[339]Neml sûresinde de Hz. Süleyman’ın karınca lideriyle canayakın biçimde ülfet kurduğu “tebessüm” ve “dâhık” (güleç) kelimeleri ile ifade edilmiş, onun yönetimindeki ordunun karıncayı incitmeyecek hassasiyetine işaret edilmiştir.[340]

Ülke içinde- dışında devletini ve vazifesini temsil edecek devlet adamının itici olmayan bir çehreye, pozitif enerjili bir karakteristiğe sahip olması, muhataplarını ikna etmesi ve halkını etrafında toparlayabilmesi açısından önem arzeder. Hz. Peygamberin işaret eden bir âyette şöyle buyrulmuştur: Taberî, Fetih sûresinin 29. âyetinde müminlerin fizikî güzelliklerine dikkat çekildiğini, simalarında bulunan secde izlerinin onları diğer insanlardan (çabuk kaynaşma yönünden) ayırdığını belirtmekte, İslam’ın dünyadaki izlerinin müminlerin simasında beliren; huşu, takva ve tebessüm olduğunu ifade etmektedir.[341] İbn Kesîr de aynı âyetin tefsirinde müfessir Süddî’den (ö.127/745) naklen , namazın müminin çehresini güleç yaptığını söyler.[342] Cana yakınlık ve çabuk ünsiyet kurulması noktasında, en güzel hikayeye ve sîmaya sahip Hz. Yûsuf’u da bu vasıf bağlamında hatırlayalım.

Kur’ân’da devlet adamının ülfet-ünsiyet ehli olmasına dikkat çeken âyetlerin yanında buna zıt vasıflara da işaret edilmektedir. Münafık ve kafirlere delalet eden bu sözcükler şu şekildedir:

Mukmahûn, utull, abûs *(ubûs) beser/**bâsirâh.***[343] **مُقمَحون - عُتُلّ - عبوس** (عُبوس)- بسر - **با سِرة-**

Menfi karakteristiği haiz devlet adamı Kur’ân’da asık suratlı, agresif, somurtkan ve huysuz cibilliyeti ile tavsif edilmektedir. Onların ruh dünyalarındaki menfi ahval çehrelerine yansımıştır. çevrelerine negatif enerji yaymışlardır. Nemrud, Firavun, Kârûn, Ebu Cehil vd. inkârcı devlet adamlarının jest ve mimikleri, itici ve ürkütücüdür. Kur’ân müşrik devlet adamının gönül darlığı nedeniyle fiziksel görünümünü kaşları çatık ve yüzü asık manada, “abûs” *ve* “besr” **(**عبوس- بسر**)** köklerinden türemiş kelimelerle ifade eder.[344] Müddessir sûresinde Velid b. Muğire’nin kötü çehreli

---

337 Âl-i ‘İmrân 3/159.

338 M.Yaşar, Kandemir, “Muhammed” (şahsiyeti), **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, 2005, 30/423-428; **Dârimî**, “Mukaddime”, 10; **Müslim**, “Fezâil”, 109; **Tirmizi,** “Sıfatü’l- Kıyâme”, 42.

339 Nihat Aytürk, **İslam’da Devlet Yönetimi, Lider Yöneticiler : Hz. Muhammed’in Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali’nin Devlet Yönetimi ve Liderliği**, Astana Yayınları, 2018, ss. 74-75, 334, 341-342.

340 Neml 27/19.

341 Taberî, **Câmi‘u’l-beyân**, XIII (25), s.112-113.

342 İbn Kesîr, **Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm,** 4/204.

343 Yâsîn 36/8; el-Kalem 68/13; el-Müddessir 74/22; el-Kıyâme 75/24. Mukmahûn; boyunları yukarı kalkmış(dikbaşlı), gözleri aşağı düşmüş öylece somurtmaktadırlar. Boyunlarına geçirilen kelepçeler, hem ferdin cemiyet sultası altında olması hem de küfür, hevâ ve bâtıl itikatlar, çirkin huylar sebebiyle kötü melekelerin alıştırıla alıştırıla değişmez hale gelmiş olması. **Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Kur’ân-ı Kerim meali ve muhtasar tefsiri,** ; hazırlayan ve notlandıran Ertuğrul Özalp, s. 879-880. “Utull”; kaba, (itici), bir şeyi sert biçimde kendisine doğru çekip vermeyi reddeden, çok yiyen, obur, İsfehânî, “a-t-l” mad., **el-Müfredât**, s.321.

344 İsfehânî, **el-Müfredât**, “a-b-s” ve “b-s-r” maddeleri, s.46, 320; Bk.el-Müddessir 74/22; el-Kıyâme 75/24.

vasfı ثُمَّ عَبَسَ وَبَسَرَ *"Sonra kaşlarını çatıp yüzünü ekşitti"*[345] ifadesiyle betimlenmekte, Kıyâme ve Yâsin surelerinde cehennemlik müşrikler için bu vasıf "bâsireh" (با سِرة asık suratla bakan) ve "mukmahûn" (somurtkan/dikbaşlı) sözcükleri ile ifade edilmekte,[346] Kalem sûresinde de yine bu tipler mübalağalı şekilde "utull" (عُتُلٍّ) kaba/zorba, irrite edici diye vasfedilmektedir.

Taberî, Müddessir sûresinin 11-26 arasındaki âyetlerin, çok malı olan nefsi arzularına düşkün olan müşrik lider Velid b. Muğire'den bahsettiğini, "utull" kelimesinin onun somurtkan ve çatık kaşlı cibilliyetine işaret ettiğini, Kalem sûresinin 16. âyetinin; "*Yakında onun burnunu kılıçla keseceğiz*" (سَنَسِمُهُ عَلَى الْخُرْطُومِ) ifadesinin ise onun çirkin fiziksel kusurla tanınmasına sebep olduğunu kaydeder. Müfessir, Kalem sûresindeki bu âyetten muradın müfessirlerce farklı yorumlandığını, ancak kendisine göre, bazı müşrik liderlerin Bedir savaşında burunlarının kesilmesinin kastedildiğini, bu sebeple onların bu organlarına aldıkları kılıç darbeleri nedeniyle yaşamları boyunca yüzlerinde işaret, damga (vesm) kalacağını, halk arasında sevimsiz ve çirkin surat olarak tanınacakları anlamında olduğunu belirtir. [347] Fahreddin er-Râzî, "utull" sözcüğü ile huysuz, çok katı kalpli ve kaba-sert manasının kastedildiğini söyler.[348] Bu karakter bağlamında, Ahmed b. Hanbel'in "Müsned"inde Müslim'de geçen bir hadiste, yöneticilerin en kötüsünün sert ve haşin kimse olduğu belirtilmiştir.[349]

2.2.5. İlahi İlkeler Uğrunda Gayretlilik

Kur'ân'da devlet adamının ilâhî ilkeler uğrunda gayretli olduğuna işaret eden bazı sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının çalışkanlığına işaret edenler: *Sa'y-amel-**âmîl;*** [350] سعي - عمَل عامل
- Mücadele ruhuna delalet edenler: *Cehd/cihâd/mücâhede-hakka cihadih;*[351]

  جَهد - جها د - مجاهدة - حقّ جهاده
- İşine tutkunluğa işaret edenler: *Hırs/**harîs**- nasb-sebh tavîl* .[352] حِرص - **حريص**- نَصب - سَبْح طويل

Kur'ân'ın istediği devlet adamı vazifesini kamu maslahatına/hayrına olacak şekilde yürütür, bu konuda çok azimli ve çalışkandır. Ancak onun bedenen kâmil ve uzuvlarının tam olması, ideal liderlik için tek başına yeterli olur mu? Kur'ân âyetlerine göre bu vasıf yeterli değildir. Çünkü devlet adamlığı için sağlam olan bedeni harekete geçirmek (atalet yerine enerjik olmak), salih ameller icra etmek gereklidir. Kur'ân müminin sağlıklı fiziğini hayır işlerinde kullanmasını, bir an olsun boş kalmamasını, bir işi bitirince başka bir işe başlamasını emretmekte (İnşirâh 94/7) dinamizme ve

---

345 el-Müddessir 74/22.

346 Yâsîn 36/8; el-Kıyâme 75/24: "İkmâh, devenin başını geriye doğru kaldırmak/kaldırılması anlamındadır. Bu manaya teşbih maksatlı olarak âyetlerde mesel verilmiştir. Kafirlerin hakka boyun eğmeyip kibirlerndiklerine, Allah yolunda infaktan imtina ettiklerine işaret edilmektedir. Mü'min sûresinde de işaret olunduğu üzere (40/71), dünyada kibirlenip dikbaşlı biçimde şirk koşmaları, ahirette (cehennemde) boyunlarına takılan demir halkalara işaret edilmektedir. **el-Müfredât,** "k-m-h" mad., s. 412.

347 Taberî, **Câmi'u'l-beyân**, 8/478-481.

348 Râzî, **Mefâtîhü'l-ğayb**, 30/83-84.

349 Ahmed b. Hanbel, **Müsned,** 34/240; Müslim, "İmâre", 5.

350 el-İsrâ 17/19; el-Enbiyâ 21/94; el-'Ankebût 29/58; en-Necm 53/39, 40.

351 Hüseyin b. Muhammed Dâmegni, **Kamusü'l-Kur'ân=Islahü'l-vücuh ve'n-nezair fi'l-Kur'âni'l-Kerim,** Abdülazîz Seyyidülehl (thk.), 4.Basım, Beyrut : Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1983: Kur'ân'daki çalışkanlık ve gayretli olmaya (cehd-cihat/ mücâhedeye) işaret eden âyetleri bazı âyet istidlalleriyle şu üç kısımda izah eder: a) Sözle cihat 9/73; 66/9; b) Silahla cihat 4/95; 61/11; c) Amel ile cihat 29/6; 22/78, ss.112-113,124.

352 et-Tevbe 9/128; en- Nahl 16/37; el-Müzzemmil 73/7; el-İnşirâh 94/7; Hırs, gayret/cehd göstermek, inançsızların imanları için çabalamak, "harîsun aleyküm" aşırı istekle çalışmak anlamındadır. **Elmalılı,** Ertuğrul Özalp, s. 1147.

hareketliliğe önem vermektedir. Yüce Allah'ın el-Kayyûm ve el-Hayy vasıfları da aktifliğe işaret eder. Liderlikte miskinlik yerine çalışkanlık, mazeret üretmek yerine mazeret tüketmenin esas olduğu vurgulanmıştır.[353]

Hz. Peygamber Akabe Biatları ile başlayan siyâsî performansı ve dinamizmini bütün Arap Yarımadası'nda göstermiş, çölden başka bir yer bilmeyen, vizyonu olmayan bir topluma yüksek hedefler koymuştur. Onun ümmete aşıladığı çalışkanlık sebebiyle, vefatının üzerinden fazla bir zaman geçmeden cihan topraklarının büyük bölümü İslam halifeleri tarafından fethedilmiştir. Fiziksel dinamizm konusunda Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'u burada anabiliriz. İsrailoğullarını esaretten kurtarıp güvenli alanlara götürmekle emrolunan bu liderler Allah'ın yardımıyla büyük gayretle çalışmış, zekâ ve çeviklik gerektiren gayretle halkı koordine ederek sâhil-i selâmete ulaştırmışlardır. Örnek şahsiyetlerden biri de Hz. Yûsuf'tur. Mısır azizi olduğunda uzun sürecek kıtlık yıllarında tarlalardaki tahılın istiflenmesi, korunması, halka dağıtımı konusunda göstermiş olduğu yönetim çabası, zihinsel ve fizikî performansının bir sonucudur. Keza Zülkarneyn de çok çalışkan ve yardımsever bir karakterdir. Tanımadığı milletlere dâhi karşılıksız olarak enerjisini sarf etden cihangir devlet adamı, [354] ordularının başında azimli biçimde on dört yıl dünyanın iki ucuna (Doğu-Batı) seferler yapmış, sed inşasında mazlum halka fiili gayreti ile destek olmuş bir kişidir. Zamanının en güçlü imparatorlukları olan Medler (Bizanslılar) ve Persler'i (İranlılar) dize getiren, uzun soluklu askeri sefer ve muharebe performansıyla dikkatleri çeken bu karakter, aralarında İsfehan, Herat, Merv, Semerkand ve İskenderiyye'nin de yer aldığı on iki şehir (medeniyet) kurmuştur.[355]

Müslüman ve Batılı filozoflar da devlet adamının bedenen enerjik olmasının önemine ve yetiştiği doğal çevrenin (iklim) etkilerine dikkat çekmişlerdir. Sözgelimi, Fârâbi devlet adamının karakteri üzerinde etki yapan unsurlar arasında iklim koşullarının önemini vurgularken, liderlikte de fizikî yeterliliğinin (dinamizm) gerekliliğine dikkat çekmekte, Platon da siyasetle ilgili kitabında, devlet adamının ölçülü mizacının yanında enerjik (gayretli) olmasının gerekliliğini vurgulamakta, bu vasfa Genç Sokrates ile yabancı arasındaki diyalogta işaret etmektedir.[356] İdeal devlet adamlığında fiziki yeterliliğin yanında ulvi idealler peşinde gayretle koşmanın örneklerini Türk-İslam Medeniyyetinin teşekkülüne vesile olan, çığır açan Selçuklu ve Osmanlı sultanlarında müşahede etmekteyiz. Meselâ, Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethetmek için her türlü gayreti göstermiş, planlar yapmış, gemileri karadan yürütmüş ve amacına ulaşmıştır.

Hâsılı, bedensel özellikleri ve hizmet performansı bakımından Kur'ân'ın övdüğü devlet adamını şöyle betimleyebiliriz: Bu karakter dış görünümü ve özgüvenli duruşuyla, halkla arasında kurduğu ülfet/ünsiyet sebebiyle toplumda olumlu izlenim uyandırır. Onun sıcakkanlı tutumu ve mütebessim siması çevresi tarafından hüsn-i kabûle yol açar, muhatapları üzerinde ikna gücünü arttırır. Bu vasıftaki devlet adamı jest ve mimiklerini kullanmada da mahirdir. Çalıştığı ortama pozitif enerji yayar, sempatikliği sayesinde halkı etrafında toplanır. Çalışkan(mukdim) ve atılgan(cevvâl) olan

---

353 Adem Ergül, **Medeniyet Öncülerimizden 365 Lider Davranış**, İstanbul: Erkam Yayınları, 2016, s. 51.

354 el-Kehf 18/93-97.

355 Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e,** I (I), s. 10.

356 Platon bu konudaki düşüncesini bir diyalogta şöyle dile getirir: "Yabancı: -'Ölçülü mizaçta kimseler gerçekten pek düşünceli, doğru, hiçbir şeyde atılgan olmayan insanlardır, ama iş için gereken hırçınlık, keskinlik ve karara sahip değillerdir. 'Genç Sokrates: -'Buna da diyeceğim yok. ' "Yabancı: -'Enerjilerde de doğruluk ve düşüncelilik ötekilerden daha az bulunur, ama harekete geçmek gerekince, herkesten daha atılgandırlar. Bundan ötürü, şehir –devletlerde bu iki yaradılış birleşmeyince, devlet için olduğu kadar, kişiler için de, işlerin yolunda gitmesine imkan yoktur." Platon (Eflatun), **Devlet adamı,** Behice Boran, Mehmet Karasan, (çev.) Maarif Vekaleti, Ankara: 1944, ss.114-116.

bu karakter kendisini ülkesinin hizmetine adar. Ülkesi için var gücüyle çalışan bu gayretli(gayûr) karakter vazifesini sebât ve çalışkanlık (ikdâm) üzere yürütür. Onun aktifliği ve acar karakteri, halkı ve personeli üzerinde olumlu ve motive edici etki oluşturur. R. Muhlis Gür, liderlik kitabında bu konudaki bir değerlendirmesinde şunları ifade eder: "Mevlana, çabanın kulun canı olduğunu söyler. Lider öne düşer, kendini işe adar ve sadık adamlarıyla hedefe koşar. Liderin azimli duruşu, tembel ve pısırık olanları da canlandırır, onlara çalışma azmi verir. Bu teşvik ve gayretlerle teşkilat elemanlarının tümü, masalarda oturan kalabalıklar olmaktan çıkar, tek bir vücut ve ruh haline dönüşür. Rekabet ve yarışma ruhu onları sarar. Bu gayretlerden vazgeçildiği an çökmeye başlar insan (devlet adamı). Boş durana talih yardım etmez. Talih çalışma ve gayretin arkasından gelir."[357]

Yukarıda Kur'ân tarafından talep edilen/övülen devlet adamının "ilâhî ilkeler uğrunda gayretli olma" niteliğini inceledik. Şimdi de ***"gayretli olmamasını/tembellik"*** özelliğini tahlil ediyoruz.

Kur'ân menfi vasıflarıyla zikrettiği devlet adamlarının bedenen sağlıksız ve kusurlu olduklarına dair bir ifadeye işaret etmemekte, ancak onların fiziksel kuvvetlerini var gücüyle şer yolunda sarfettiklerini beyan etmektedir. Nemrud, Firavun, Ebu Cehil ve arkadaşları, münafık liderler aslında kamil bedene sahiplerdi, hatta Câlût fiziksel olarak çok güçlü, heybetli biri idi. Devlet işleri tahammül gerektiren uzun soluklu vazife olduğundan, başarıda sadece sağlam bedene sahip olmak yeterli değildir. Onun harekete geçirilmesi de önem arz etmektedir. Müminlere meydan okuyup, bedenî kuvvetini batıl yolda sarf etti, ancak şer yönündeki çabası kendi sonunu getirdi.[358] Firavun da fiziksel gücüne dayanarak Hz. Mûsâ'yı ve ona inanan sihirbazları ölümle tehdit etti, İsrail oğullarını yakalamak amacıyla peşlerine düştü, ancak şer yolundaki fiziksel gayreti kendisini denizde boğulmaktan kurtaramadı.[359]

Fizikî özellikleri ve hizmet performansı bakımından Kur'ân'ın yerdiği devlet adamının toplum için sakıncalarını da özetle şöyle anlatabiliriz: Bu karakter bedensel kemalata sahip olsa da itici kişiliğiyle, muhataplarında bıraktığı intiba yönüyle ciddi kusurları haizdir. Asık yüzlü(abûs), asabi ve sert mizacı sebebiyle emrindekileri ve kamuyu tedirgin eder. Devlet adamları kendisiyle çalışmaktan kaçınır. Agresif ve antipatik tavırları, çalışanların ve halkın kendisine yakınlaşmasını ve taleplerini ulaştırmasını zorlaştırır. Somurtkan ve nobran kişiliği sebebiyle toplum tarafından sevilmez, huzurlu çalışma ortamını yok eder. Bu karakterdeki devlet adamı kaba ve kibirli (utul), sevimsiz ve huysuz tiptir. Bedenî azalarında bir kusuru olmamasına rağmen vazifesinde aktif olmayan, miskin mizaçlı bu karakter, başkalarına yük olur. Özveri ile yapması gereken işlere karşı; pasif, üşengeç ve adamsendeci yaklaşır. İdarede tembelliğin, ihmalkârlık ve lakaytlığın işlerin sürüncemede ve yarım kalmasına yol açacağını söyleyen R. Muhlis Gür, devlet işleri ve kamu yararı hususundaki gayri ciddi tavrın ve kolaycılığın halk için acı sonuçlar doğuracağına da dikkat çekmekte, devlet adamının tembelliğinin en

---

357 Gür, liyakatin de tek başına yeterli olmadığına dikkat çekerek başarıda çok çalışmanın önemini şu sözlerle izah eder: "Semeresiz liyakat, kuru bir sözden ibarettir.. Yerinde duramayan lider her türlü vasıtasıyla emirler yağdırır. Artık çalışma hızı belirli bir ivme kazanmıştır. Hiç durmadan koşturmaca, faaliyet ve icraat, işleri sonuca ulaştırır. Enerji taşkınlığı, faaliyetlerdeki başarının en önemli failidir. Özgüveni kaybetmeyen sağlam/güçlü bir irade, kararlılık ve sabır, zorlukları bertaraf etmenin anahtarıdır. Lider bu arada elemanlarının da özgüven kazanmasını sağlar." Gür, **a.g.e**., ss.713-719.

358 el-Bakara 2/ 251.

359 el-Bakara 2/50; Yûnus 10/ 90-93.

uçtaki memura sirâyet edeceğini ve idare mekanizmasını işlemez hale getireceğinin altını çizmektedir.[360]

2.3. Ehliyet, Liyakat ve Tecrübe Yönünden Nitelikler

Bu konu dört başlık halinde tahlil edilmiştir.1.Kamu görevine liyakat ve tecrübe, 2. İleri görüşlülük ve dönüştürücülük, 3. İletişim (hitabet) ve temsil Vasfı, 4. Soyca temiz ve tanınmış olmak.

2.3.1. Kamu Görevine Liyakat ve Tecrübe

Kur'ân'da devlet adamının kamu görevine liyakatli ve tecrübe sahibi olmasına delalet eden bazı kelime ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının ehliyetine işaret eden sözcükler: *Ehl-ehakk-(salâh)-**sâlih**; istıfâ-fadl/tafdîl-ihtiyâr-hayr-ihtisâs- ihtiyâr- vüs'â- zî -fadl ;*[361] *2. satırdaki cümle-i Celileler de liyakate işaret etmektedir.*

  أهل- أحقَ- صالِح (صَلاح)- ا صطفاء- فضل- تفضيل-اختيا ر/ **خير** إختصا ص - وُسعة (ذِي فضل)

  - [362] اَلَنَّا لَهُ الْحَدِيدَ - صَنْعَةَ لَبُوسٍ - أُتُونِي زُبَرَ الْحَدِيدِ- أُفْرِغْ عَلَيْهِ قِطْرًا

- Ehil/yetkin kimselere delalet eden sözcük ve terkipler: ***Ülü'l-emr-ulu'l-ilm-ehle'z zikr-(ehl) istinbât- er-râsihûn el-mele'-şûrâ-emîn-alîm- hafîz-râûn****(riâye)* ***harîs****-hayr-**sâlih-sâlihûn**.*[363]

  أولو الأمر-أُوْلُواْ الْعِلْمِ- اهل الذكر- (أهل) استنباط- الرَّاسِخُونَ-الملوأ- شورى- أمِين- عليم -حفيظ- رَاعُونَ (ر عاية)-**حريص** .

- Ehliyet ve tecrübeye ilişkin diğer sözcükler: *Ahd-emn/emânet-;sebeb-fitne/fütûn (denenmiş / tecrübeli);*[364] عهد- أمن – أمانة- سبب - فتنة.

- Devlet adamının liyakatsizliğine işaret eden sözcükler*: Gulûl-hıyânet-**havvân-hainîn-mütekellifîn.***[365] غُلول- **خوّا ن-** خائنين- خيانة - **الْمُتَكَلِّفِينَ**

Araştırmamızda yer alan ideal devlet adamlarının yönetim konusunda liyakat sahibi olduklarını ilgili âyetlerden çıkarmakta, onların bilgi, ahlak, cesaret ve zekaları ile kamu görevine ehil olduklarını anlamaktayız. Kur'ân Bakara sûresinin 247. âyetinde Tâlût'un krallığa seçilme sebebi olarak "bilgi" ve "beden" bakımından üstünlüğünü ileri sürmesi,[366] kamu görevine uygunlukta kriterlerin (liyakatin) aranmasına işaret etmektedir. İmâm Mâtürîdî âyette zikredilen "bestaten" kelimesinin "derin ilim" manasında olduğunu, bundan maksadın da "savaş ilmi" olabileceği gibi, halkın maddi-manevi

---

360 Gür'ün değerlendirmesine göre, tembel bir devlet adamı herkesin hakkı olan o makamı işgal ettiğinden, oranın hakkını vermemiş olur. Tembel devlet adamı, orada burada gezer, dedikodu ve fitne üretir, çalışanın vaktini alır. Zorluklar ancak fedakârâne çalışmalarla aşılır, oturmakla, akıl vermekle değil. Bir Rus atasözü: "Ağaç yemişlerine, insan işlerine göre değerlendirilir." der. İdarecinin tembeli, emrindekilerin kuklası olmaktan kurtulamaz." Gür, **a.g.e**, ss. 57-67, 171.

361 el-Bakara 2/105, 247; Âl-i 'İmrân 3/110; en-Nisâ 4/32,34,58; el-A'râf 7/39,42,144,168; et-Tevbe 9/109; Hûd 11/3,27; er-Ra'd 13/23; Tâhâ 20/13; Yûsuf 12/ 54-55; el-Kasas 28/26; es-Sebe' 34/10; Fâtır 35/10; el-Fetih 48/26.

362 Kur'ân Hz. Dâvud'un demircilik ve zırh sanatında, Zülkarneyn'in ise madencilik ve mimari işlerde liyakatli ve başarılı olduklarını haber vermektedir. Kehf 18/94-97; el-Enbiyâ 21/80; Sebe 34/10.

363 Âl-i 'İmrân 3/18; en-Nisâ 4/59, 83; et-Tevbe 9/128; Yûsuf 12/ 54-55; el-Enbiyâ 21/7; en-Neml 27/38; eş-Şûrâ 42/38. Dâmegânî Bakara sûresinin 124.âyetindeki "ahd" lafzını "liderlik emaneti" olarak tefsir etmiştir. Dâmegânî, **a.g.e**, s.336.

364 en-Nisâ 4/58; el-Kehf 18/84; el-Müminûn; 23/8; el-Ahzâb 33/72; Sâd 38/24,34.

365 Âl-i 'İmrân 3/161; en-Nisâ 4/105,107; el-Enfâl 8/27,71; Sâd 38/86.

366 "*Biz hükümdarlığa ondan daha lâyıkken ve ona malca bolluk da verilmemişken, hükümdarlık nasıl onun olabilir?!" dediler. Peygamberleri dedi ki: "Allah onu size tercih etmiş; ona gerek bilgi gerekse beden bakımından bir üstünlük bahşetmiştir."* el-Bakara 2/247.

ihtiyaçlarını karşılama bilgisi gibi diğer ilimleri de kapsayabileceğini söylerken,[367] Fahreddin er-Râzî âyette ilmi ve bedeni gücün kamusal işlerde liyakata esas gösterildiğini ifade etmekte, İsrailoğulları'nın iddiası olan, kralın soylu/zengin (aristokrat) bir aileden gelmesinin gerekliliği bu suretle çürütülmekte, aynı zamanda bu âyetle İmâmetin (halifeliğin) verâset yoluyla intikal ettiği yönündeki tezlerinin çürütüldüğünü belirtmektedir. Fahreddin er-Râzî bu iki meziyetin, ilim ve beden kuvvetinin ehliyet konusundaki önemini özetle şöyle izah eder: Bunlar hakiki kemal vasıfları iken, mal ve makam böyle değildir. İlim ve kudret insanın kendi cevherindeki mükemmelliklerden olup, diğerleri zatından ayrıdır. Soy ve zenginliği insandan ayırmak mümkün iken, ilim ve kudret için bunlar söylenemez. Harp sanatını bilen, dayanıklı, düşmanın kötülüklerini bertaraf edecek liyakat sahibi olan kişiden toplumun istifadesi, asil ve zengin olup da bu meziyetlerden yoksun olan kişinin sağlayacağı yarardan daha fazladır.[368]

İbn Kesîr de İsrailoğulları krallarının hep Yahuda kabilesinden olduğunu, Tâlût'un bu soydan gelmemesi ve fakir olması nedeniyle böyle bir eleştireye maruz kaldığını, ancak peygamberleri Samuel'den (Eşmuyil/İşmoil) krallığı talep etmelerine rağmen, onu kral tayin etmediğini, Tâlût'u Allah'ın seçtiğini, bu seçime itaat edilmesi gerektiğini söyler. Müfessire göre bu âyet, kralın fiziki güzellik yanında bedensel ve ruhsal kemale sahip olmasını, muharebe için çok güçlü ve sabırlı olmasının gerekliliğine işaret ettiğini belirtir.[369]

Liyakate ilişkin bir başka âyette, Hz. Şuayb'ın kızının, sürüleri yönetme konusunda, babasına, Hz. Mûsâ'nın ehil olduğunu belirtme kasdıyla: يَا اَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ اِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْاَمِينُ *"...Babacığım! Onu ücretle tut. Çünkü ücret vererek tuttuklarının en iyisi, bu güçlü ve güvenilir kişidir."*[370] dediği buyrulur. Bu âyette işe layık olabilmek için "güçlülük" ve "güvenilirlik" kriterlerine vurgu yapılmıştır. Tefsirlerde, Hz. Mûsâ'nın Medyen suyunda, kuyu üzerinde bulunan on kişinin kaldırabileceği taşı tek başına kaldırması ve hayası sebebiyle bu iki meziyete sahip olduğu bilgisi yer alır. Yine Hz. Yûsuf'un yönetim, tarım ve maliye işlerindeki yeteneği sayesinde Mısır ülkesinin kıtlık yıllarını sorunsuzca geçirmesi, Hz. Süleyman'ın insan, cin ve hayvanattan müteşekkil ordusunu başarıyla yönetmesi, Kehf ve Neml surelerinde de Zülkarneyn ile Belkıs'ın devlet adamlığı liyakatine işaret eden âyetler, bu vasfa işaret etmektedir. Kehf sûresinin 84. âyetinde Zülkarneyn hakkında 'Her'şeye dair bir araç vermiştik. وَاٰتَيْنَاهُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ سَبَبًا[371] cümlesindeki "sebeb" ile Neml sûresinin 23.âyetinde Belkıs'a verilmiş olan 'her şeyden bir miktar وَاُوْتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ [372] ifadesindeki "külli şey/bir miktar" ile kasdın, meliklerin sahip olduğu; liyakat, yönetim bilgisi/ tecrübesi; mal, asker, kuvvet, heybet, ihtişam, saltanatın gerektirdiği hayırlar kapsamındaki donanım olduğu belirtilmiştir.[373] "Sebeb" sözcüğünün kök anlamı itibariyle Zülkarneyn'in çok yönlü ve donanımlı bir kimse olduğu, "amaca ulaştıran maddî ve manevî her türlü aracın" kendisine verildiği tefsirlerde kaydedilmiştir.[374]

---

367 Mâtürîdî, **Te'vilâtu'l-Kur'ân**, 2/138-139.
368 Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb,** 6/172-174.
369 İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm,** 1/301.
370 el-Kasas 28/26.
371 el-Kehf 18/84: (Bir hükümdarın sahip olabileceği her şeye sahipti)
372 en-Neml 27/23.
373 Neml 27/23: Ebû Saîd Hasan b. Yesar Hasan el-Basri, **Tefsirü'l-Hasan el-Basrî**, Muhammed Abdürrahim (der.), Kahire: Dârü'l-Hadis, 1992, 2/184; Mâtürîdî, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân,** 10/376; Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib İbn Atıyye el-Endelüsî, **el-Muharreru'l-Vecîz fî tefsiri'l-Kitâbi'l-Aziz (Tefsiru İbn Atıyye),** Devha [Doha] : Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1436/2015, 7/420; Mukâtil, **et-Tefsîru'l-Kebîr,** 3/301; Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyuti, **ed-Dürrü'l-mensur fi't-tefsiri'l-me'sur**, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1983, 6/352.
374 Ferruh Kahraman, **Bir Devlet Adamı Olarak Zülkarneyn**, s.33-60.

Kur'ân'da emanetlerin ehil kimselere verilmesi, emanetin gökler, yer ve dağların kaldıramayacağı bir yük olmasına rağmen insanın onu üstlendiği, ancak cahil (bilgisiz/liyakatsiz) olduğu için eda edemediği zikredilerek sorumluluğu taşıyabilme ehliyetine işaret edilmiştir.[375] İşte devlet adamlığı da halkının her iki dünya saadetini elde etmesi yönünde ağır bir sorumluluk üstlendiğinden, kişinin maddeten/ma'nen, bilgi ve ehliyet açısından buna layık olması icap etmektedir. Ebussüûd Efendi (ö. 982/1574) Nisâ Sûresi'nin 58. âyetini nüzûl sebebinden bağımsız olarak açıklamakta; dinî, mâli, dünyevi veya uhrevi bir konuda üstlenilen her türlü sorumluluğu bu kapsamda değerlendirmekte, bu âyetin sorumluluk taşıyan kimselerin hem hakları, hem de yetkileri hak edene/ehil olana vermesi gerektiğine işaret ettiğini söylemektedir.[376]

Hz. Peygamber'in liyakate önem veren atamaları konusunda Kettânî'nin Sa'lebî'den naklettiğine göre, Yemen'e (Mekke'li veya Medine'li bir sahabi yerine) acem hükümdarlarından ilk Müslüman olan Yemen'li Bâzân/Bâzâmı, Yemen'e (ülkesini en iyi bilene) vali tayin etti. O vefat edince de oğlu Şehr'i tayin etti. Yine (yeni Müslüman olmuş, diplomasi deneyi olan Mekke lideri) Ebu Süfyan'ı Necrân'a, maneviyatı güçlü olan Hz. Ebû Bekir'i hac emirliğine (h.9.yıl) getirmiştir. Hz. Peygamber Mekke'nin fetih gününde Attab b.Esîd'i Mekke'ye vali olarak atamıştı. O tülekâdan yirmi yaşı civarında (hatta daha küçük) idi, o gün müslüman olmuştu. Ümeyye oğullarındandı (Haşim ve Muttalip oğullarına karşıt soydandı) Ebu Süfyan'ın yeğeni idi, yetkinliği ile bilinirdi. [377]

Mekke toplumunun sosyo-kültürel yönünün bilinmesi ve buna göre kurulması önemli idi. Bu konudaki bir değerlendirmeye göre, İslam davetinin yayılmasında Hz. Ebû Bekir'in soy bilimi konusundaki liyakati/bilgeliği çok önemli idi. Onu yanından hiç ayırmadı. Zira kabilelerin neseplerini ondan iyi bilen yoktu. Kabilelerin insan sayısı, silah gücü, yaptıkları ittifaklara dair bilgiler soy ilmi içindeydi. Günümüzde "kamusal istatistik" (TÜİK) denebilecek kurumdan daha genişti. Câhiliye döneminde Darün Nedve'de diyetlerin ödenmesiyle ilgili "eşnak" görevini üstlenmiştir. Kureyş'in ilmine saygı duyduğu kişi idi. Kan davaları ona götürülür, diyetler ona ödenirdi. Hac ve umre için Mekke'ye gelenlerin ensabını iyi bildiği için onlarla dostça ilişkiler kurup Hz. Peygamber'in bu kabilelere kolayca davet yapmasına zemin hazırlıyordu. Okur yazardı. Şiir ve edebiyatta mahirdi, vahiy katipliği de yapmıştı. [378] Hz. Peygamber'in liyakatsiz kimselere görev vermediği, bu konuda basiretle hareket ettiği kaydedilir. Onun devlet yönetimindeki başarılı stratejsi ve beceri kabiliyetine ilişkin kaynaklarda liyakate önem verdiği vurgulanmaktadır. Bunlar arasında olan, Ahmet Akgül'ün kaleme aldığı, Hz.Peygamber'in siyasetçi yönünü ele alan bir eserde konumuza ışık tutan çok sayıda anekdota yer verilmiştir.[379]

---

375 en-Nisâ 4/58; el-Müminûn 23/8; el-Ahzâb 33/72; el-Me'âric 70/32.

376 Muhammed b. Muhammed b. Muhyiddin İmad Ebüssuûd Efendi, **Tefsîru Ebi's-Suûd,** 2/154.

377 Kettânî, **Nizamü'l-hükümeti'n-nebeviyye (et-Teratibü'l-idariyye),** Bk.Atanan valilerin liyakati hak. 1/166-167, 2/397-399, 404-405.

378 Hüseyin Özhazar, Yaşar Yeşil, **İkinin ikincisi Hz. Ebubekir,** İstanbul: Tire Kitap, 2017, ss. 30-31,36, 228, 478-479.

379 Bu başlıklar altında yer alan bazı tespitler/misaller özetle şu şekildedir: "1.Medine Sözleşmesinde (Hükümet Protokolünde) kendisini açıkça ve resmen değil de zımnen ve fiilen son karar merciî ve hakem kabul ettirmesi ve federal site yönetimine gelmesi büyük bir diplomatik zaferdir. Bu sözleşme; Yahudilerle Mekke müşriklerinin arasının açılmasına, küfür cephesinin zayıflatılmasına, müşriklerle Hıristiyanların (özellikle de Habeş Kralı Necaşi'nin) aralarının bozularak ortak güç oluşturmalarına engel olmuş, müşrik kabileler arasındaki ihtilaflar neticesinde Mekke-Medine arasındaki ticârî-siyâsi rekâbetten ustaca yararlanma yolunu açmıştır. 2.Hz. Peygamber'in daha Medine lideri olmadan İslam davetinin ilk zamanlarındaki taktiği ve güçlü muhakeme kabiliyetinin, o günlerden siyasi ehliyete haiz olduğunu ve bunu ispatladığını şu örneklerden anlaşılabilir: İslam Daveti sürecinde Mekke müşriklerinin dokunulmazlığı olan kurumlarından yararlanmıştır. Örneğin Erkam'ın evini kullanmıştır. Bunun sebebleri; evinin Ka'be'nin harem (dokunulmazlık) sınırı içinde kalabalık bir bölgede olması, oraya girip çıkana pek dikkat edilmemesi, burada halklakolay temas kurulabilmesidir. 3. Hz. Peygamber'in siyâsi argüman olarak başvurduğu ince üslup ve psikolojik harp

Devlet yönetiminde çevreyle iyi münasebetler kurmak, dostları arttırıp düşmanları azaltmak da önemli bir yetenektir. Hz. Peygamber'in buna çok ehemmiyet verdiği kaynaklarda kaydedilmiştir. Ahmet Özel bir makalesinde, onun idari liyakati bağlamında dikkat çeken misalleri zikredetmekte, onun komşu kabilelerle sıfır sorun politikası izlediğini, askerî ve stratejik bakımdan yüksek performans sergilediğini ifade etmektedir.[380] Hz. Peygamber'in çevre kabile ve milletlerle kurduğu başarılı diplomasi hamleleri ve psikolojik harp usullerindeki stratejileri halifeler döneminde de sürdürülmüştür. Özellikle İslam devletini kurumsal yapıya dönüştüren Hz. Ömer'in devlet adamlığı, liyakat yönüyle örnek şahsiyetlerden sayılmaktadır. Bu konuda İsrafil Balcı'nın telif ettiği, "örnek diplomat ve devlet adamı" konulu makalenin bu konuda tetkike değer olduğu kanaatindeyiz.[381] Hz. Ömer'in yöneticide dikkate aldığı kriterler ve atama sonrası izlediği yol hakkında şunlar söylenmiştir:

"Vali tayin edeceği kimsede kişilik özelliklerine dikkat ederdi. Şehir yönetimine bedevi kökenli birini tayin etmez, şehirlerin başına şehirli kişileri vali olarak tayin ederdi. Herhangi bir nedenle İslam devletinde hegemonya oluşmasına asla izin vermezdi. İlerde sıkıntı oluşturabileceği düşüncesiyle Emevi ve Haşimileri önemli ölçüde yönetimden uzak tutmuş, görev verdiklerini de sıkı denetim altına almıştır. Şam valisi Muaviye bunlardandır. Onun "liyakat" ilkesi yerine Hz.Osman "güven" esasına dayalı bir yönetim anlayışı benimsenmiş, kendisine kayıtsız-şartsız bağlı/itaatkar akrabaları devlet görevlerine getirilmiştir. Ancak bu siyasi tutumun yanlış olduğunu çok geç anlamış, bu atama tarzı yönetimde zaaflar oluşturmuş, idareyi çöküşe götürmüştür."[382]

İdeal devlet adamlığının önemli bir özelliği de ***tecrübeye*** değer vermesidir. Hz. Peygamber prensip olarak takva sahibi olunsa da ehil olmayanı/tecrübesi bulunmayanı kamu vazifesine getirmemiştir. Sözgelimi, kendisinden yöneticilik isteyen takva sahibi Ebû Zerr idarecilik istemesine rağmen idari görev vermemiş, diğer taraftan Muâviye b. Ebû Süfyân ve Hâlid b. Velîd gibi, zaman zaman usule aykırı davranışları olan kişileri idarî becerilerinden dolayı valilik ve komutanlıklara atamıştır. İslamın en azılı düşmanı ve Mekke'nin ileri gelenlerinden olan Amr b. Âs Müslüman olunca ashabın ileri gelenleri (Hz. Ebubekir, Hz. Ömer gibi) dururken orduya başkomutan olarak onu getirmiştir. Ebû Süfyan Müslüman olunca onu Necran Valiliğine tayin etmiştir. [383]

Hz. Peygamber gençlerin eğitimine önem vermiş, kıdemli kişiler dururken onları çoğu kez vâli, kadı, komutan, âmil vb. tayin ederek topluma yeni yöneticiler kazandırmıştır. Onların

---

taktiklerine şu misaller verilmiştir: Mekke fethi öncesi, karargâh yakınlarında nöbetçiler tarafından yakalanan Ebu Süfyân Hz. Ömer'in ısrarına rağmen öldürülmemiştir. Zîra ona sabah İslam Ordusu izletilmek istenmiştir. Sayıca daha kalabalık ve disiplinli kıtalar hâlinde, resmi geçitle yürüyüşleri izlettirilen Ebu Süfyân'da hayranlık ve şaşkınlık uyandırılarak Mekke'lilerin teslim olmalarından başka çarelerinin olamayacağı düşüncesi yerleştirilmiş ve bunda da başarılı olunmuştur. Fethin arefe gecesinde ordu Mekke yakınına geldiğinde çok yerde yakılan ateş Ebu Süfyân'a izletilmiştir. 4.Hz. Peygamber'in (as) siyâsî liyâkati oldukça yüksektir. İslam'ın ilk yıllarında üç yıl gizlice da'vet yapması, Müslümanlar sayıca az iken ciddî faaliyetlere girişmemesi, putçuluğun ve statükoculuğun radikal biçimde kökleşmiş olan Mekke yerine, dağınık coğrafyaya sahip ve ılımlı insanların yaşadığı, uzun süredir yöneticisi bulunmayan Medine'yi tercih etmesi de onun siyasi ehliyetinin işaretlerindendir." Akgül, **a.g.e.**, ss. 71-87.

380 Özel'in bu hususta verdiği misallerden biri Tebük Seferi ile ilgilidir. Bu konuda şunları söyler: "Tebük Seferi büyük bir stratejik harekâttı. Müslümanlar büyük cesaret ve direncini göstermekle kalmamış, sınırlarını fiilî veya potansiyel düşmanlardan korumak için güçlü iradelerini ortaya koymuşlardır. Yine mümkün olduğu kadar çok sayıda müttefik edinmek, kabile içi ve kabileler arası ihtilaflardan faydalanmak onun izlediği dış siyâsetin önemli bir parçasıydı. Hicretten itibaren alınan tedbirler ve bölgedeki kabilelerle yapılan antlaşmalarla Kureyş büyük ölçüde çevresinden tecrit edilmişti. Bu şekilde Kureyş'in iktisadi olarak zayıflatılması, direncinin kırılarak Medine'yi tehdit etmesinin engellenmesi ve mümkün oldukça kan dökülmeden onlara üstünlük sağlanması amaçlanmıştı." Ahmet Özel, **Yönetici Peygamber Olarak Hz. Muhammed (sav),** Divan İlmi Araştırmalar Dergisi, 2006/1, Sayı: 20, ss. 18-21.

381 İsrafil Balcı, "Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hz. Ömer", **Samsun: 19 Mayıs Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi**, 2003, Sayı: 16, ss. 185-200.

382 Hüseyin Özhazar, **Adaleti ve Yenilikleriyle Hz. Ömer,** İstanbul: Tire Kitap, 6.Basım, 2019, ss.123-128.

383 Aytürk, **a.g.e.**, s. 159.

olgunlaşması ve zorluklara alıştırılarak geleceğe hazırlanması için eğitimlerine çok hassasiyet göstermiştir. Ahmet Akgül, Hz. Peygamber'in yönetimine dair kitabında onun gençlere çok önem verdiğini, Habeşistan ve Medine'ye ilk önce gençlerin gönderildiğini, kendisinin katılmadığı bazı gazvelerin komutasını meşhur komutanlar yerine gençlere verdiğini ifade etmekte, onları istikbale hazırlamak ve tecrübe sahibi yapmak için bunları yaptığını, onlarla sık sık istişare yaparak kendilerine değer verdiğini göstermek istediğini vurgulamaktadır.[384]

İslâm âlimleri yöneticilikte atama önceliğinin, ahlaki fazilete göre mi yoksa ilmî liyakate göre mi olması durumunu efdâl (ahlâken en üstün) ve mefdûl (ikincil derecede faziletli) kavramları çerçevesinde ele almış, ahlaken üstünlüğü olmayan ancak ehliyetli olanın "mefdûl", ahlakî üstünlüğe sahip olana (efdal) tercih edileceğini değerlendirmiş, bu konuda İmâm Ahmed b. Hanbel'in görüşünü ileri sürmüşlerdir. İbn Hanbel, savaş zamanı ortaya çıkan bir güçlü, günahkar, diğeri zayıf iki kişiden hangisine komutanlık verilmesi gerektiği sorulduğunda, kuvvetli günahkarın gücü Müslümanlara, günahı kendinedir; zayıf salih kimsenin ise iyi durumu kendine, zayıflığı Müslümanların aleyhinedir. Bu yüzden günahkar kuvvetli kimse komutan olur." Nitekim Halid b.Velid'in Müslüman olduktan sonra komutanlık sırasında zaman zaman hoşa gitmeyecek şeyler yapmasına rağmen Hz.Peygamber yine de en ehil bulduğundan komutanlık hususunda ondan vazgeçmemiştir. Diğer taraftan filozoflar siyaset ilmi ve becerisini, salt bir ilim veya meslek olarak değil de, "halkı mutluluğa ulaştıracak yolun bilgisi" ve "sanat" olarak nitelemişlerdir. Fârâbî, halkını mutlu etmek için çalışan sultanın siyasi sanatına "es-sınâatu'l-medeniyye", "el-mihnetü'l-melikiyye" (sultanlık mahâreti) adını koymuş, doktor hastalarının ilaçlarını nasıl ayarlıyorsa devlet adamının da halkının ihtiyaçlarını öyle ayarlama becerisine sahip olması gerektiğini ileri sürmektedir."[385]

Her insanın yöneticilik (riyâse=رِيَاسَة) yapamayacağını belirten Fârâbî**,** bunun için insanda iki meziyetin; fıtraten uygunluk ile idarecilikte iradî meleke ve tutumların kazanılmış olmasının gerekliliğini savunur. Fârâbî erdemli/ideal şehri idare etmenin "sanat" olduğunu, şehirde yaşayan başkan dışındaki yöneticilerin (sanatçıların) de bütün fiillerinde reisin amaçlarına hizmet etmesi durumunda sanatlarının geçerli olabileceğini, erdemli kentin ancak bu şekilde teşekkül edebileceğini ifade eder.[386] Platon da kitaplarında insanları idare etme sanatı olan devlet yöneticiliği için "insan sürüsünün çobanı ve yetiştiricisi" tanımını kullanmakta, "siyâsa sanatı" adını verdiğini bu görevin binlerce kişi arasından sadece ehil olanlar tarafından yapılabileceğini belirtmektedir. Platon, kamu hizmeti veren meslekler içinde, devlet adamlığını diğer kamu görevlerinden ayrı tutmuş, vazifenin önemini bazı diyaloglarda çeşitli mukayeselerle izah etmektedir.[387] Siyaseti "sanat" olarak tanımlayan

---

384 Akgül, **a.g.e.**, ss.71-87.

385 Fârâbî, **Fusulü'l-Medenî**, Hanifi Özcan (çev.), İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 1987, ss. 36-40; İbn Teymiyye, **es-Siyasetü'ş-şer'iyye**, s. 22-23.

386 Fârâbî, **Mabâdı' Ârâ ehl el-Medîne el-fâzile** (İdeal Devletin Yurttaşlarının Görüşlerinin İlkeleri), Ahmet Arslan (çev.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 74-75.

387 Platon'un, Yabancı adam ile Genç Sokrates arasında temsili olarak yapıldığını zikrettiği aşağıdaki diyalog yöneticilik bu düşüncesini yansıtan pasajlar arasındadır: **"**Yabancı: Çobanlık sanatları çok çeşittendir. Bunlardan biri belli bir sürüyü konu edinen siyasa sanatı değil midir? Kralı bütün öbür çobanlardan ayıran farka bak. Tüccarlar, çiftçiler, yiyecek maddelerini sağlayanlar, beden terbiyecileri, hekimler, hepsi insanları çobanları dediğimiz devlet adamları ile boy ölçüşmeğe kalkışacaklar; insanları yetiştirmek ve idare etmek işini de kendilerinin gördüğünü, hem de sadece halk sürüsünü değil, idarecileri de yetiştirdiklerini söyleyecekler. Aynı iddiada olan o binlerce kimse arasından insan sürüsünün çobanı ve yetiştiricisi olarak onu seçmekte haklı mıyız? Genç Sokrates: Hiç değiliz. Yabancı: Devlet adamını etrafını dolduran, onunla aynı payeyi paylaşmak isteyen kimselerden koparıp ayırmadıkça, onu bütün ayrılığıyla meydana koymadıkça devlet adamının tam bir tasvirini vermemiş olmamızdan endişe duymakta haklı değil miyiz? " Eflatun, **Devlet Adamı,** ss. 27-29.

Bedîüzzaman da "sanatta mahâret müraccâhtır" diyerek, liyâkatte esas olanın; yönetim tarzı ve üslûbunu bilmek, bilgili, kabiliyetli olmak ve sorumluluk bilinci olduğunu ifade etmiştir.[388]

Bir yönetim kavramı olarak "liyâkat" kelimesine karşılık gelen *"merit"* sözcüğünün "Avrupa'da sanayi devrimi" ile birlikte kullanılmaya başlandığı kaydedilir.[389] Akraba kayırmacılığı (nepotizm), eş-dost-hemşericilik yoluyla ahbab-çavuş ilişkileri (kronizm) ve partizanlık (patronaj/hizmetsiz memuriyet) uygulamalaının kamu hizmetlerinde ciddi aksaklık ve hak ihlallerine yol açtığına dikkat çeken siyaset bilimi Profesörü Coşkun Can Aktan, meritokrasiye aykırı olan bu tür yozlaşmanın, 19. yüzyılın başında "Spoils sistem" (ganimet sistemi) adıyla ABD'de ortaya çıktığını, benzerinin Osmanlı'da "arpalık" ismiyle meşhur olduğunu ifade eder.[390] Kamu idaresinin uzmanlık gerektiren görev olduğuna dikkat çeken Batılı devlet adamlarından Bismark, siyasetin ilim değil sanat olduğunu, herkesin onu beceremeyeceğini söylerken, Fransız siyasetçi Charles de Gaulle de ironik bir dille, siyasetin siyasetçilere bırakılmayacak kadar ciddi bir konu olduğunu dile getirmiştir. [391]

Hz. Peygamberin hayatını inceleyen Batılı düşünürler de onun siyaset konusundaki liyakatinin çok üst seviyede olduğunu itiraf etmişlerdir. Müsteşrik W. Montgomary Watt (ö.2006) da yetiştirdiği halifeleri üzerinden değerlendirme yaparak onun liyakatını şu sözlerle dile getirir: "Muhammed (sav) ince görüşlü ve çok mâhir idareciydi. İdâreci olarak seçtiği insanlardan da bu anlaşılabilir. Vefatında onun kurduğu devlet "hamleci bir teşebbüs" idi. Kurucusunun kaybıyla uğradığı sarsıntıya karşı koyabilecek kuvvetteydi. Bu sarsıntıyı atlattıktan sonra akıl almaz bir hızla yayıldı."[392] Yine Hz. Peygamber'in en üst merhalede yöneticilik liyakatine sahip olduğunu belirten Danimarkalı araştırmacı Frantz Buhl, Medine Vesikasını buna delil olarak göstermiş, bu anlaşma metnini iyi tetkik edenlerin, onun son derece ustalıkla hazırlanıp hayata geçirilmiş siyasî bir başarı metni olduğu görüşünde birleştiklerini ifade ederek, bu vesîkanın yazılmasının Hz.Peygamberin nâdir tesadüf edilen bir diplomasi kabiliyetinin tezahürü olduğunu dile getirmiştir.[393]

Siyasi tecrübe ve liyakatiyle temayüz etmiş iki Osmanlı sultanının icraatlarından misal vererek bu bölümü tamamlayalım. Fâtih Sultân Mehmet, siyâsî zekâsı ve üstün askeri stratejisi ile donanmasını Dolmabahçe sırtlarından yürüterek Haliç'e gizlice indirmiş, İstanbul'un fethine muvaffak

---

388 Bediüzzaman bu sözünü şu gerekçe ile izah eder: "Eğer bir kalp ve vicdan fezâil-i islamiyye ile mütezeyyin olmazsa, ondan hakiki hamiyet ve adalet beklenemez. Fakat iş ve sanat başka olduğu için fâsık bir adam güzel çobanlık edebilir. Fazileti ve hamiyeti nur-u kalp ve nur-u fikri cemedenler vezâife kifâyet etmezler. Öyle ise ya maharettir, ya da salahattir. " Bediüzzaman Said Nursi, **Münâzarât**, İstanbul: Sözler Yayınevi, 1977, s. 16-17.

389 Anlatıldığına göre, o dönemde iş ahlakı ve yönetim etiği alanında çözüm arayışlarının güçlendiği Batıda, işlerin ve yetkilerin tevdiinde akraba-yakın kayırmacılığı (nepotizm), rüşvet, iltimas (bribery) ve yetkilerin verâset yoluyla intikali (inheritance) gibi modellerin karşısında, liyakata dayalı yönetim modeli olan "meritokrasi" bir seçenek haline gelmiştir. Sözlük anlamı itibarıyle "erdem", "meziyet", "fazilet" manalarını ifade ettiği kaydedilen "merit" sözcüğünden türediği öne sürülen "meritokrasi" terimi, görev ve sorumlulukların verilmesinde; yetenek, doğru davranış, gayret ve çabanın yanı sıra etik değerlere bağlılığı da esas almakta, bunun dışında herhangi bir nedenle kişinin kamu görevlerinden mahrum bırakılmamasını, kamu görevlerinin tevdiinde herkese eşit yeterlikler belirlenmesini esas almaktadır." Haydar Bekiroğlu, **Kur'ân'da Yönetim Ahlakı,** s.126.

390 **"**Ganimet sistemi" adı da verilen bu sistemde memuriyet, siyasal iktidarın yandaşlarına dağıttığı bir ganimet olarak düşünülmektedir. Yani siyasal iktidara destek olanlara ödül dağıtma gibi. 1881'de ganimet usulü olan bu ödül için çok çalışmış bir kişiye beklediği idari görev verilmeyince kızgınlıkla ABD başkanını öldürmüştür. Orada daha sonra bu sistem yerini liyakat sistemine bırakmıştır." Coşkun Can Aktan, **Temiz Toplum ve Temiz Siyaset,** İstanbul: T Yayınları, 1994, s. 35.

391 Sam Atkinson, **Siyaset Kitabı (The Politics Book),** Tarık Sadak (çev.), s.15.

392 William Montgomery Watt, **Peygamber ve Devlet Kurucu**, Hayrullah Örs (çev.), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1963, s. 240-241, 249-250. (Bk. Muhammad: Prophet and statesman**,** Oxford University Press, London, 1964) .

393 İbrahim Sarıçam, **Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı**, 7. Basım, Ankara: DİB. Yayınları, 2002, s. 146.

olmuştur. Güçlü iç ve dış siyaset yeteneğine sahip olan II. Abdülhamit Han Osmanlı devletinin en zor yıllarında otuz üç sene parçalanmasına ve toprak kaybına mani olmuştur.[394]

Hâsılı, liyakatli/tecrübeli devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

Kamu işleri, alanında "biçilmiş kaftan" denilen bilgili ve donanımlı kişilerce yürütülmesi halinde başarıya ulaşır.Devlet hizmetine yıllarını vermiş, uygulamada tebahhür kesbetmiş görevli, ülkesine en iyi hizmeti verebilir. Ehl-i hibre devlet adamı kamu hizmetlerini yürütmede gerekli olan; fizikî, rûhî, meslekî, tecrübî yeterliliği haiz olduğundan devlet işlerini usulünce yürütür. Birlikte çalışacağı insanları da istidadı yönünde seçip onları yetkili kılacağı için hizmetlerde sorun yaşanmaz. Atalarımız *"*İş bilenin, kılıç kuşananın", "Tereciye tere satılmaz." demiştir. Ülkesinin tarihini ve kültürünü bilen, sosyo-politik değişimlere vakıf olan liyakatli-entelektüel devlet adamı kendi ülkesinin amaçları doğrultusunda çalışabilir, ülke sathındaki faaliyetleri hakkıyla yerine getirebildiği gibi, ülke dışında da enformatik çalışmalarıyla en güzel temsili gerçekleştirmiş olur. Devlet adamının tecrübeli olmasının önemine dikkat çeken tecrübenin çok olay yaşamaktan ziyade, hadiselerden hisse kapmak, gün görmek-günler görmek, feleğin çemberinden geçip acı çekmek olduğunu belirten R.Muhlis Gür, deneyimin önemini şöyle vurgulamaktadır:

"Devlet adamı bilgi ve tecrübesinin az olduğu yerde küçük işleri bitirmeli, bilgi ve tecrübesi arttıkça büyük işlere girişmelidir. Aksine ne getirip-götüreceğini düşünmeden işlere kalkıştığında onların altında ezilir. Kaynaklarda Orta Asya'da eski Türklerde, "eşik ihtiyarı" adı verilen bir takım bilge kişilerin hükümdarlara fikir beyan etmek için yanlarında bulundurulduğu, karşılaştıkları zor durumlarda onlara danışıldığı bildirilir. Lokman Hekim de işlerin denemiş kimselere danışılmasını, zira onların kendilerine pahalıya mal olan doğru görüşleri kendisine bedava sağladıklarını söylemiştir. Tecrübe kazanmanın önemi ve yöntemine ilişkin de dikkat çeken tespitlerde bulunan müellif, tecrübesi az olan devlet adamının yanında tecrübeli kimseleri bulundurması, onların bilgi ve deneyimlerden yararlanmasının gereğini ifade ederek motto halindeki şu cümleleri sarfeder: "Bir ölçek akıl, bir ölçek bilgi, ama beş ölçek tecrübe. En çok tecrübeli olan, en çok darbe yiyendir. Aslan pençesi ile, lider tecrübesi ile. Akıl, akıldan üstün ise; üstün akıllıları bulmak da üstünlüktür. Büyük laflar edene değil, büyük işler başarana danış." [395]

Bilgisiz/liyakatsiz olan devlet adamını da şöyle betimleyebiliriz:

Bilgi ve tecrübesiyle rüştünü ispatlayan hâzık (uzman) kimseler mevcut iken, ehil olmayan, liyakatsiz kimselerin iltimas ve torpil ile kamu vazifesine atanması, toplum için bir felaket olmasının yanında, layık olanın hakkının da çiğnenmesidir. Devlet adamlığı "meritokrasi" denen liyakat ve tecrübeye dayalı (ampirik) meziyet olduğundan, kamu hizmetinde ancak bu kritere sahip olan muvaffak olur. Bu husus dikkate alınmadığında, işler ehil ellere teslim edilmediğinde, ciddi sorunlar ve huzursuzluklar baş gösterir. Yeterli tecrübe ve liyakati haiz olmayan kifâyetsiz muhterisler,

---

394 "II.Abdülhamit'e hayranlık duyan Alman devlet adamı Bismark onun için: "Yüz gram aklın doksan gramı onda, beş gramı bende, geri kalan beş gramı da diğer siyasilerdedir." demiştir. Dostu-düşmanı idare tarzı, iç-dış politikadaki mahareti, istihbarat teşkilatı, düşmanları dost edinme sırrı, onun üstün siyasi yetenekleridir." Mehmet Aydın, **II. Abdülhamit'in Liderlik Sırları**, 4. Baskı, İstanbul: Okumuş Adam Yayınları, 2005, s.21.

395 Gür, şunları da söyler: "İnsanlarla haşır neşir olan kişi bir meleke kazanır. Tecrübe meleke kazanmaktır. Halktan ve memurlardan uzak olmak, sırça köşklerde yaşamak, sadece okuyup teorik bilgi edinmek/sahada olmamak, olayları uzaktan seyretmek ve tepede oturup ahkam kesmek de tecrübe kazanmak değildir. Beceriksiz bir odunu bir koltuğa oturturlar, o da diğer odunları etrafına toplar; böylece bu odunlar topluluğu kendilerini de yakar, bulundukları yeri de yangın yerine çevirirler." Gür, **a.g.e.**, 225, 240, 442.

birilerinin tavassutu ile devlet makamlarına yerleşir, ancak oranın hakkını veremezler. Devlet işlerinin eşe-dosta, akrabaya tevdi edilmesi, "kamu emaneti" sayılan bu hizmetlere zarar verdiği gibi, bu görevi tevdi eden ve uhdesine alan kimselere de vebal yükleyecektir. Günümüzde İslam coğrafyasında bu tür olumsuz tutumlara sık rastlanmaktadır. Kur'ân emaneti üstlenmenin yeryüzünün ve dağların bile kaçındığı ağır bir yük/vebal olduğuna işaret etmektedir. Tecrübesiz (toy) kişinin sırf dünyevî çıkarları uğruna böyle bir yükün altına girmesi, kamu adına felaket olduğu gibi, kendisi için de dünya ve ahireti yönünde olumsuz bir durumdur. Zira hizmet verdiği bütün çevrenin vebalı boynundadır.

2.3.2. İleri Görüşlülük ve Dönüştürücülük

Kur'ân'da devlet adamının ileri görüşlü ve dönüştürücü olma vasfına delalet eden bazı sözcükleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının ileri görüşlülüğüne işaret edenler: *Azm- ulu'l azm- yusr-yüsrâ-teysîr:* [396]

  عَزْم **اُوْلُو الْعَزْمِ** -يُسر- يسرى - تيسير

- Dönüştürücülük vasfına delalet edenler: *Tağyîr- inkılâb-**mungalebûn** half /istihlâf- tebdîl-tahvîl-sünnetullah.*[397]

  تغيير - انقلا ب - **مُنقَلبون**- خلف - استخلاف تَبْدِيلً-تَحْوِيلً - سُنَّةَ اللهِ

Kur'ân her ümmetin mukadder bir eceli olduğunu beyan eder. Her şey değişime tâbidir. Allah'ın kanununa (sünnetullaha) göre, şirk, isyan ve kötülük içinde olan kavimlerin başına gelen helâk, bu kanunun değişmez sonucudur.[398] Devletlerin/örgütlerin kuruluş, olgunlaşma ve duraklama evrelerinden sonra çöküş safhası (ecel) yaşadığı belirtilmiştir. [399] Sâlih yöneticiler, adalet, iyilik ve salih amellerle çaba gösterip iyi yönde toplumu dönüştürdüklerinde, Allah onlara nurlu yükseliş dönemlerini uzun süreli kılmıştır. Konuyla ilgili âyetlerde, toplumların müsbet anlamda değişebilmelerinin yolunun, nefislerindeki kötü ahvâli değiştirme çabasından geçtiğine işaret edilmektedir. Bu bağlamda, Râ'd sûresinde;

اِنَّ اللهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوا مَا بِاَنْفُسِهِمْ ...

"Şüphesiz, bir toplum kendinde olanı bizzat değiştirmedikçe Allah onlardakini (bizzat gelip de) değiştirecek değildir."[400] ifadesiyle bu hususa vurgu yapılırken, 'Ankebût sûresinde de;

وَالَّذينَ جَاهَدُوا فينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا..."

"Uğrumuzda uğraşıp didinenleri Biz elbette yollarımıza iletiriz. Allah elbette ihsan üzere hareket edenler ile beraberdir."[401] diye konuya dikkat çekilmektedir.

Kur'ân, iman edip salih amel işleyen, Allah'ı çokça zikreden mazlum insanların bir süre sonra sünnetullah gereği düzeni değiştirecekleri, inisiyatifi ele alıp zulme son vereceklerini beyan eder.

اِلَّا الَّذينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَذَكَرُوا اللهَ كَثيرًا وَانْتَصَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا ظُلِمُوا وَسَيَعْلَمُ الَّذينَ ظَلَمُوٓا اَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ

396 el-Bakara 2/185; Âl-i 'İmrân 3/159; Tâhâ 20/26; Lokmân 31/17; el-Ahkâf 46/35; ez-Zâriyât 51/3; el-Leyl 92/7. el-İnşirâh 94/5.

397 el-En'âm 6/133; er-Râ'd 13/11; İsrâ 17/77; en-Nûr 24/55; eş-Şuarâ 26/227; Fâtır 35/43.

398 Fâtır 35/43.

399 el-Âraf 7/34. Zülfü Demirtaş, M.Emin Usta, "İbn Haldûn'dan günümüze örgütlerin çöküşüne dair deterministik bir yaklaşım", **Milli Eğitim Dergisi**, Sayı: 191, 2011, s.114.

400 er-Râ'd 13/11.

401 el-'Ankebût 29/69.

"İman edip salih amel işleyen, Allah'ı çokça zikreden ve haksızlığa maruz kaldıktan sonra kendini savunan kimseler müstesna... Zulümde ısrar edenler ise yakında görecekler, nasıl bir devrilişle devrileceklerini!"[402]

Tarihteki stratejik dönüşümlerin çoğunun güç ve servet mücadelesinden doğduğu, bu durumun sembol haline gelen şahsiyetlerin biyografisindeki ortak özellikler arasında olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamberin hızlı ve köklü bir devrim gerçekleştirdiği, uyguladığı yenilikçi strateji ile insanlığa kabilecilik yerine evrensel bir anlayış sunduğu, insanı özgür kılan yeni bir çağı başlattığı, otoriterliği ve tekelciliği (monopolizm) yıkan bir düzeni tesis ettiğini söyleyebiliriz.[403]

Araştırmamızda yer alan ideal devlet adamlarının değiştirici-dönüştürücü, yenilikçi toplum mühendisliği özelliklerine sahip olduklarını söyleyebiliriz. Devrim niteliğindeki ileri görüşlü-dönüştürücü vasfıyla Hz. Peygamber, Arap yarımadasının ve dünyanın siyasi yönünü değiştirmiş ve i'lây-ı kelimetullah amacına ulaşmıştır. Hz.Peygamber en güzel örnek (üsve-i hasene) olarak değişimin nasıl olması gerektiğini tüm aleme göstermiştir. Onun insanlığa ferdî ve toplumsal değişim örneklerini nasıl gösterdiğine ilişkin bir değerlendirmede, başarısındaki etkenler; bizzat dini yaşayarak insanlara göstermesi (2/143; 16/89; 22/78; 33/45; 73/15) ve kendisinin örnek alınmasını istemesi (3/32;4/80;24/54;33/21) olarak belirtilmiştir.[404] Bu radikal dönüşüm hakkında şunlar da söylenmiştir:

"Hz.Muhammed mesajını hem dik kafalı bedevilere yönelterek Medine'ye göç etmelerini sağlamış, hem de kültürel yönden oldukça gelişmiş olan şehirliler zümresine yaymaya çalışarak her iki zümreyi de bir

---

402 eş-Şuarâ 26/227.

403 "Stratejik Dönüştürücülük İlkeleri : 1. İlke: Islah ve ahlak temelli metodu kullanması, 2.İlke: Yönteminin karşı tarafta olanları yok edici mahiyet arz etmemesi. Hz. Peygamber dünyayı değiştirdi, ancak esaslı bir farkla; egemenlik ve otorite uğruna, servet tekeli oluşturmak ve intikam duygusu içinde olmaksızın değiştirmeyi başardı. Taif'te en güç durumda olsa da. Onların zürriyetinden doğacak nesiler için ümidin yanında yer aldı, yeni kuşağa güvendi. 3.İlke: Hüküm vermede aceleci olmak yerine, uzunca etkileşim içine girmek, kademeli savunma yöntemini takip etmek istedi. Bu nedenle Mekke'deki korkunç acı, karanlık gerçekliğe rağmen o hızlı çözümleri elinin tersiyle iterek uzun ve dikenli yoldan yürümeyi tercih etti. 4.İlke: Derin bir iyimserliğe sahip olmak ve mevcut durum darlığı ve detaylarında boğulmak yerine geleceğin genişliğini öngörebilmekti (Hudeybiye'de olduğu gibi). Hz. Peygamber Kureyş'in genç neslini hedefine koymuş, sürekli yüzünü geleceğe dönmeyi, geleceğin ihtiyaç ve gereksinimlerini şimdiden planlamayı düşünüyordu. Zira belli yaşın üstündekiler fikr-i sabit olduğu için onun mesajını gelecek nesiller kucaklayabilecekti. 5.İlke: Kendisini düşmanların çizdiği alanla sınırlamayıp, inisiyatif alarak, atılgan, gözü pek, oyun kurucu bir strateji izledi. 6.İlke: İç cephede oluşacak bir parçalanmaya, bölünmeye izin vermemesi idi. Bunun için Medine toplumu ve gayri Müslim ortakları için bunu önemsedi. Cirane'de Hevazin ganimetlerinin dağıtımı konusunda Ensarla muhacir arasındaki ganimet tartışmasının alevlendiği sırada, Temimoğulları'ndan Hurkus 'un haddini aşarak Hz. Peygamber'e adil olmasını söyleyince Hz. Ömer izin ver, bu münafığın boynunu vurayım deyince, Hz.Peygamber "Muhammed(sav) kendi ashabını öldürüyor derlerse ne olacak?" diye buna izin vermemiştir. 7.İlke: Hz.Peygamber'in düşmanları top yekün karşısına almamaya gayret etmesidir. 8.İlke: Hz.Peygamber'in stratejisi esnek ve çok yönlü idi. Yerine ve zamanına göre hem sert, hem yumuşak güç (hard-soft power) kullanmaktaydı. Mesela hicretten sonra Medine'nin güvenliği için çevreye karşı seriye ve gazalarda kendini gösterdi, genel bir savaşa girmedi, Kureyş kervanlarını vurdu, diğer taraftan çevre Arap kabilelerle ittifaklar kurarak Mekke ticaret yolunu Kureyşliler için zorlaştırdı. Hudeybiye'de yumuşak güç kullandı Hassan b.Sâbit ve Abdullah b.Revahâ gibi şairlerin şiirleriyle (kamu diplomasisi) bağlamında Mekke'nin zayıf halkına yumuşak üslubla hitab etti. Sümâme b.Üsal vakasında Mekke'nin yalvarması üzerine buğday ticaretine izin verdi. 9.İlke: Olayları objektif metodoloji ile takip ederdi. Bu da sürekli olarak öncelikleri gözetme, güç dengelerini hassas bir şekilde değerlendirmeye, işlerin sonunu iyi hesap etmeye, duygu ve heyecan etkisi altında fazla kalmamaya dayalıydı. Bu bağlamda gücünü sert ve yumuşak uygulardı. Yahudileri Medine'den sürerken, münafıkların reisi Abdullah b.Übey b.Selül hakkında bu kadar keskin davranmadı. Onu ne öldürdü, ne sürdürdü, ne de esir etti, müsamahakar davrandı. Zira onun Müslümanlara vereceği zararın kapsamını, niteliğini iyi tarttı. Gatafan kabilesi çölde vurucu bir güçtü, baskın yapma ve savaşta üstlerine yoktu. Ganimetler sayesinde onları kendine çekerken bir yanda da kılıcını göstererek onları kontrol altında tuttu. Kureyşe gelince ilk bakışta ekonomik açıdan namlunun ucuna koydu, ardından askeri açıdan çökertti, sonunda ateşkese razı etti, her bir hamle yeri ve zamanı gelince devreye konmuştur." Waddah Khanfar, **er-Rebî'u'l-evvel kırâe istrâticiyye fi's-sîreti'n-nebeviyye,** cüsûr li't terceme ven'neşr, Beyrut: 2020; **İlkbahar,** Mehmet Yuşa Solak, Hasan Hacak (çev.), İstanbul: Vadi Yay., 2.Basım, 2021, ss.16-19, 25-26, 30-39.

404 Özel, "Yönetici Peygamber Olarak Hz. Muhammed (sav)", s.5.

araya getirmeyi başarmıştır. Bedevilerin Medine'ye göç etmesi, tam anlamıyla bir şehirleşme ve medenileşme olgusudur. Din ve Medine aynı kökten iki kelimedir. Medine, dinin olduğu yerdir, dinin mekanıdır. Yani dinin bulunduğu yer olan Medine, dolayısıyla medeniyetin de beşiği olmuştur. Şehirli bir karekter taşıyan İslam dini, göçebe düzeninden kentsel yapıya, sözlü kültürden yazılı kültüre doğru evrilmiştir.''[405]

Hz. Peygamber Arap yarımadasının tüm normlarını değiştirmiş, Kur'ânî prensipler çerçevesinde Arapların yüzlerce yıldan beri alışageldikleri tüm tabuları yıkmıştır. Vedâ hutbesinde dile getirildiği üzere, kan davaları, faiz, puta tapma, cinsiyet ve ırka bağlı ayrımcılık vb. atalardan gelen tüm kötü alışkanlık ve paradigmaların kökü kazınmış, kızların küçük yaşta öldürülmesinin önüne geçilmiştir. Hz. Peygamber Suffe okulunu açarak cahil toplumu bilgi toplumuna dönüştürmüş, köle-hür, erkek-kadın, Arap-Arap olmayan (acem), zengin-fakir, Kureyşli-Kureyşli olmayan şeklindeki sosyal sınıf imtiyazlarını kaldırmış, fıtratta eşitlik ve takva düsturunu esas almıştır. Hz. Peygamber zihniyet inkılabı ile birlikte Arap yarımadasında maddî inkişafı ve gelişmeyi de başlatmıştır. Öte yandan onun hazırlattığı Medine Anayasası da farklı kültür ve dine sahip kabilelerin yaşadığı site devletinin toptan değişimini sağlayan eşsiz nitelikte bir anayasadır. Muhammed Hamidullah, bu anayasanın çok sayıdaki maddesinin toplumu dönüştüren muhtevaya sahip olduğunu kaydeder.[406] Hz. Peygamber vizyoner kişiliğiyle Müslüman devlet adamlarına sekiz asır öncesinden Konstantiniyye fethini hedef göstermiş, Fatih Sultan Mehmet genç yaşta bu hedefe odaklanmış, idealist planlar yaparak hedefine ulaşmıştır.

Keza, Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn da Allah'ın yardımıyla, dönüştürücü hamleleriyle, İsrail oğulları'nın kaderini değiştirmişlerdir. Uzun yıllar Mısır'da ezilen kavimlerini hürriyetlerine kavuşturmuş, onları maddî-manevi tutsaklıktan kurtarıp, dünyanın çeşitli yerlerinde özgür yönetimler kurmalarını sağlamışlardır. Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman da değişim dinamiğinin mimarlarıdır. Yaşadıkları dönemde çevrelerindeki zalim yöneticilerin, çok tanrıcı yönetim uygulamalarının aksine saltanatla birlikte hak ölçülerinde nasıl bir siyaset tarzı izlenebileceği, merhamet ve iyilik ekseninde yönetim ilkelerinin nasıl hakim kılınacağını göstermişlerdir.

Aynı şekilde Hz. Yûsuf da bu konuda bir timsaldir. Mısır'da kral başta olmak üzere tüm halkının sapkın inanç değerlerini değiştirerek tevhîdî düzenin mühendisliğini icrâ etmiş, ileri görüşlülüğü ve aldığı önlemlerle kıtlık yıllarında halkını ele güne muhtaç duruma düşmekten kurtarmıştır. Dönüştürücü liderlerden biri de Belkıs'tır. Atalarından miras olan güneşe tapma inancını Hz. Süleyman'ın tebliğiyle terk ederek Müslüman olmuş, devlet erkanının ve halkının dinlerini değiştirmelerine vesile olmuştur.[407] Esasen toplumların paradigmalarını, siyâsi-dinî düzenlerini ve alışkanlıklarını değiştirmeleri oldukça güçtür. Değişime hazır olmak, liderliğin temel ilkelerinden biri

---

405 Vecdi Akyüz, **Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed** (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri-13-15 Nisan 2007-Konya) Ankara: Fecr Yayınları, 2007.

406 Hamidullah bu konuda şunları söyler: "Bu anayasa özellikle savaş zamanlarında kendisini meydana getiren ögelerin her birinin eşit haklara sahip olduklarını kabul eder (madde; 15, 18, 19) . Özel bir madde ile herkes için adalet ve karşılıklı yardım ilkesi doğrultusunda Yahudilerin de bu siyasi örgüte girebilmesine imkan sağlar. Adaletin dağıtım ve uygulamasını devlet üstlenmiştir. Ailelere düşen, akrabaların aleyhine olsa da merkezi otoriteye destektir (m. 13) . Yine anayasanın dönüştürücü içerikleri arasında; savaş esirleri ile normal öldürme ve yaralamalardaki kısasın kaldırılarak, esirlerler için bir nevi fidye, ölüm-yaralanma için de kan parası tayin etme suretiyle, sosyal sigortanın tesis edilmiş olmasıdır. Böylece, bu iş Müslümanlar arasında sosyal sorumluluğa dönüştürülmüştür (m. 12). Anayasa ilkel kabileciliği de değiştiriyor. Aralarında Habeşliler gibi arap olmayanları da içine alan yeni bir anlayışı (ümmet bağı) getirerek daha önceden mevlâlık olarak aralarına katılan, ancak aynı haklara sahip olmayan yabancılarla birlikte İslam Milleti (ümmet) gibi bir anlayışı getirmekte, birliği sağlamaktadır (m. 3)" M.Hamidullah, **İslam Peygamberi, I,** Mehmet Yazgan (çev.), İstanbul: Beyan Yayınları, 2004, s.169.

407 Yûsuf 12/46-56; Neml 27/44.

olup, siyaset felsefesinde bunun sebepleri ve güçlükleri üzerinde bir hayli tartışma ve görüşler bulunmaktadır. Devlet adamının değişime hazır olmaması, kabullenmemesi ülkesi için bir handikaptır. Fransız düşünür Roger Graudy, bir insanın değerinin geleceğin inşasına katkısı nisbetinde olduğunu ifade etmektedir.[408]

Toplumu dönüştürmede geleneklere/teâmüllere ve tedriciliğe dikkat edilmesi de önem arz eden hususlar arasındadır. Bunun devlet yönetimde önemini şöyle izah edebiliriz:

Devlet adamının toplum mühendisliği çalışmalarında acele etmemesi, halkın ilâhî mesajla çelişmeyen örf ve an'anaelerine saygı göstermesi, hatta devamlılığını sağlaması dönüşümü kolaylaştıran etkenler arasındadır. Hz. Peygamber'in bu yöndeki uygulamaları yol göstericidir. Onun gerekli olmadığı takdirde toplumsal alışkanlıkları değiştirmeyip teamüllere uyduğu kaydedilir. Onun devlet yönetimine ilişkin olarak Said Alpsoy tarafından te'lif edilen bir kitapta, bu husus dikkatimizi celbeden anekdot ve tespitlerle anlatılmaktadır.[409] Dört halife de Hz. Peygamber'in sünnetini izleyerek vizyonlarını geniş tutmuş, fütuhata koşmuşlardır. Yakılan fetih meşalesini bayrak yarışı gibi büyük mesafeler katederek birbirlerine ulaştırmışlardır. Hz. Ebû Bekr'in başlattığı Mezopotamya bölgesinin fethi projesiyle başlatılan seferler, Hz. Ömer'in parlak zaferleriyle sürmüş, Hz. Osman'ın deniz seferleriyle taçlandırılmıştır. Kaynaklarda dört halife dönemi ve sonrasında gerçekleşen İslam fetihlerinin başarısı Batılı büyük komutanların zaferleri ile mukayese edilmiş, bu fetihlerin üstünlüğü not edilmiştir.[410] R.Muhlis Gür liderlik kitabında bu konuda dikkatimizi çeken tespitlere yer verir.[411]

---

408 Hüseyin Özhazar, **İkinin İkincisi Hz.Ebu Bekir**, s.13.

409 Alpsoy, kitabında şunları da ifade eder: "Şekiller üzerinde anlamsız, somut bir yarar üretmeyecek tartışmalar başlatmaktansa, gerektiği yerlerde "çalıyı dolaşmayı" tercih eder. Modern terimlerle ifade edecek olursak, ahlaki bir sakınca olmadığı sürece pratik, iş bitirici ve pragmatist olmayı yeğler. Toplumsal değişiklikleri insanlara birden değil de aşamalı olarak sunar. Doğrudan ibadet kapsamına giren son derece çarpıcı bir örnekle bunu gösterir. İslâm hükümlerinin câhiliye seremonileri üzerinde uygulanması ile Mekke' nin Fethi arasında tam iki senelik bir zaman farkı vardır. Hz. Peygamber, Hevâzin ve Huneyn 'den muzaffer olarak döndükten sonra, Mekke' de hac yapabilir ve putperest seremonileri bir ay içinde kalkabilirdi. Fakat bunu tercih etmedi. Eğitim süresini bir sene daha uzattı. Böylece insanların daha iyi bir eğitim görmesini istiyordu. İnsanların bedenleriyle değil, kalpleriyle ilgileniyordu. Veda Haccına kadar süren bu iki senelik eğitim amacına ulaşmıştı. İki sene gibi gâyet uzun süren bir eğitimden sonra, İslâmi hükümler, kanunları ve seremonileriyle tam olarak anlaşılmıştı.? İktidar, Müslümanların elinde olduğu halde, putperestliğin haccını ve çıplak olarak yapılan tavafı engellemek için bu kadar uzun bir zaman gerekmişti." Said Alpsoy, **Bir Devlet Adamı Olarak Hz. Muhammed (sav**), İstanbul: Umran Yayınları, 2013, s. 62-63.

410 Bu mukayeselerin birinde şöyle denilmektedir: " M.S.711'e gelindiğinde Arap orduları, Kuzey Afrika'yı tâ Atlantik Okyanusu'na kadar silip süpürmüşlerdi. Buradan kuzeye döndüler, Cebelitarık Boğazı'nı aşıp İspanya'daki Vizigot krallığını ele geçirdiler. Bir süre Müslümanların bütün Hristiyan Avrupa'yı ele geçirecekleri düşünülüyordu. Ancak, bir yüzyıl bile sürmeyen savaşlar sonunda Peygamber'in sözleriyle harekete geçen Bedevi kabileleri Hindistan'dan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan bir imparatorluk kurmuşlardı ve bu dünyanın o güne kadar gördüğü en büyük imparatorluktu. Bu orduların fethettiği her yerde yeni dine katılanlar da çoğalıyordu. Arapların en önemli fetihleri Hz. Ömer'in on yıllık halifeliğinde gerçekleştirilmiştir. Bizans İmparatorluğunun büyük topraklarının alınması, özellikle Suriye ve Filistin, Mısır ve Kudüs, Şam, Sâsani İmparatorluğu içindeki Irak ve Kadisiye zaferleri, Batı İran'ın Sasaniler'den alınması ve Doğu'da İran'ın fethi. Onun fetihleri kadar kalıcılığı da önemlidir. İran daha sonra Arap egemenliğinden kurtulmuştur, ama Suriye, Irak ve Mısır kurtulamamış, tam olarak Araplaşmış, bugüne kadar öyle kalmışlardır. Onun hızlı fetihleri olmasaydı İslam hızla yayılmazdı. Onun fetihleri Sezar ve Charlemagne'nin zaferlerinden daha önemlidir. Hz. Ömer halife olur olmaz Hz. Ebubekir'in Mezopotamya fethi projesini devam ettirip birkaç yıl içinde bölgeyi Sâsanilerden alarak buraya "Irak" adını verdi. Henüz birkaç aylık halife iken Kadisiye Zaferi ile İran kapılarını açtı. Bir yıl sonra Kudüs'ün anahtarlarını teslim aldı. Bizans'ın elindeki Filistin'i fethetti." Michael Hart, **En Etkin 100, s.** 243-247.

411 Müellif bu bağlamda şunları ifade eder: "Bir lider ancak faaliyetleri organize ederek, kendi sıkı çalışmasını emrindekilere aşılayarak ve onları her yönde destekleyerek hedefine erişebilir. Projeler yapmak, eserler meydana getirmek, sevilen-sayılan olmak, yorucu gayretler ve sıkı çalışmalarla elde edilir. Bu çeşit yoğun-yorgunluk gerektiren çalışmalar büyük liderlerin alın yazısıdır. Risk almak istemeyen devlet adamı hata yapmaktan korkar, hata yaparsa makamını kaybedeceğine inanır. Her işte az veya çok tehlikenin bulunması ve bunu da gözünde büyütmesi nedeniyle bir türlü teşebbüse geçemez. Bu tipler günlük işlerle ilgilenmenin dışına çıkamazlar, ileri doğru adım atmadıkları için de sonuç alıcı işleri yoktur. Devamlı güvende kalmayı tercih edenler yarışı baştan kaybetmiştir. Atalarımız: "Kısmet

Hz. Peygamber'in toplumu dönüştürme sürecinde esas aldığı yöntemin "tedricilik" olduğuna dikkat çekilen bir değerlendirmede, bu yöntemin insan fıtratına uygun olduğu belirtilmekte, onun radikal uygulamalar ve toptancı yaklaşımlardan uzak durduğu kaydedilmektedir. Bu değerlendirmeye göre, "önce yıkalım, sonra yaparız" tarzı yıkıcı siyaset, insan doğası ve halkıyla ilişkisinde sorun teşkil edeceğinden onun döneminde uygulanmamıştır. Bu sebeple insanları biçimlendirirken de yönetirken de uygun vasatı oluşturmak gerekir. İçki yasağı ilk vahiyden çok sonraları, başörtüsü emri de hicretten sonra gelmiştir. Allah insanı değiştirmek için tedrici yolu uygulamıştır, yavaş yavaş, alıştıra alıştıra…[412] Müminlerin içki ve kumardan uzaklaştırılması, bu yöntemin başarıları arasındadır. Amerikalı Profesör Julius Hirsch bu eğitim sürecinin başarısını şöyle dile getirir: "*Hz. Muhammed Kur'ân vasıtasıyla içkiyi yasaklamış ve yüzyıllarca büyük insan kitlelerini içkinin zararlarından koruyabilmiştir. Bu netice XX. yüzyılda münevver Amerika'da her çeşit propagandaya ve fennî yükselmeye rağmen elde edilememiştir."*[413] Asr-ı saadette başlatılan ileriye atılım (vizyon) ve medeniyet projesi (projeksiyonu) sonraki asırlar boyunca da Arap ve Türk devlet adamları tarafından sürdürülmüştür.

Câhiliye döneminin mahiyeti hakkında yanlış algıların bulunduğu kaydedilen bir değerlendirmede, Hz. Peygamber'in getirdiği sistemin önceki düzeni tamamen yok edip yeni hükümler var eden devrimci bir sistem değil, ıslahatçı bir hareket olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu değerlendirmeye göre, Hz. Peygamber Câhiliye döneminden kalan uygulamaların çoğunu aynen ibka etmiştir. Çünkü insanın çevresinden, doğasından ve atalarından kopması, yaşamış olduğu geleneği bir anda bırakması imkansız olup, dünyada bunun örneği de yoktur. Bu sebeple değişim ve dönüşüm sürece yayılmıştır, tıpkı içkinin yasaklanması gibi. Ayrıca bütün ihtilal ve devrimlere bakıldığında mutlaka eski geleneğin izini taşımıştır. Hz. Peygamber'in cahiliye dönemindeki bazı şeylerin İslam'da da geçerli olduğu şeklindeki tavsiyeleri mevcuttur. Câhiliye kelimesi salt "bilgisizlik" anlamında değil, kendi döneminde kabalık, zorbalık manasında kullanılıyordu. İşte Hz. Peygamber aceleci, tahammülsüz, kibirli, zorba ve hoyrat bu toplumu bedevi toplumunu yirmi üç yılda sabır ve tahammülle eğiterek-öğretip bilinçlendirerek; doğru düşünen ve hareket eden, hakikatlere gönlünü açan, halim-selim, itaatkar, mütevazı toplum haline, hadarî/ medenî şehirlilere dönüştürmüştür. Tıpkı Dihlevî'nin ifadesiyle: "Hz. Muhammed (sav), İsmail oğullarını ıslah için gönderilmişti."[414] İslam'ın toplumu tedrici olarak dönüştürmesi hakkında da dikkat çeken şu sözler ifade edilmiştir:

"Kur'ân cahiliye toplumu için tedrici ıslahatı uygulamıştır. Dönemin enstrümanları kullanılarak, acele edilmeksizin hareket edilmiştir. Mesela, faiz Hz. Peygamber'in vefatı öncesi yasaklanmıştır. İslam'ın gelişinden

---

gökten zembille inmez demişler" İleri görüşlü devlet adamı önce kaybetmeyi göze almalı. Kaybetmeyi göze alamayan, kazanmayı da bilemez, rakiplerinden geri kalır. Hz. Muhammed sav: "Artmak üzere olmayan eksilmededir." buyurmuştur. İnsanlarda risk almayı engelleyen duygu hata yapma korkusudur. Hata yaparım diye iş yapmamak pasiflik alametidir. Hiç hata yapmamak isteyen devlet adamı, hiç iş yapamayacak demektir. Olayları derinlemesine inceleyen uzak görüşlü liderler, fırsatları görür ve onu göbeğinden yakalarlar. İleri doğru hamle yapmayan lider, hamle yapan hasımları tarafından kuşatılır. Çekingen ve pısırık yöneticinin zamanla belalar üstüne gelir. Büyük makamda oturup küçük işlerle uğraşanlar, makamlarının değerini anlayamamış zavallılardır. Bazı devlet adamları, müsteşarlar çok dürüst ama sorumluluktan korkan, ihtiyata sığınan, işlerin hep kötü sonuçlarını düşünen, endişeli, itiraz eden tipte olurlar. Lider onların aklı ile hareket ederse devlete yarayacak ciddi işler yapılamaz. Çok fazla ince eleyip sık dokuyanın yerinde sayar, bundan haberi de olmaz. Ancak atak olanların kendilerine aşırı güvenmeleri ve bu sebeple işlerin tehlikeli yönlerini dikkate almamalarının zararlı sonuçlarıyla karşılaştıkları da olur. Mevlana: "Rüzgarlar her zaman gemilerin istediği istikamette esmez" der. Hele düşüncesizce ve hesapsızca atıldıkları işin tehlikesi büyükse, bunu bir şekilde atlatamazlarsa günün birinde tepetaklak olduklarını görürler de neye uğradıklarını anlayamazlar. Gür, **a.g.e**. ss. 653-658,666.

412 Mehmet Metiner, **Siyasi Erdemler Risalesi,** İstanbul: Sahi Kitap, 2020, s. 61.

413 Sarıçam, **a.g.e.**, s. 372.

414 Azimli, **a.g.e.**, s.9-14; Levent Çavuş, **"**Mekke'de Hz. Muhammed'in (sav) Muhalefeti", **Milel ve Nihal**, XV (2), 2018, s.84-107.

sonra on dokuz yıl boyunca sahabilere içki yasaklanmamış, Hz. Peygamber'in vefatına dört yıl kala kesin yasaklandığı duyurulmuştur. Toplumun alışkanlıklarını hemen bırakamayacağını bilen Hz. Peygamber'in bu konudaki sözleri ve uygulamaları dikkat çekicidir. Bir sözünde şöyle buyurmuştur*:"Sizden her kim yemin eder de 'Lât hakkı için' derse arkasından hemen "La ilahe illallah" desin. 'Gel seninle kumar oynayalım' derse, hemen sadaka versin."* Bu perspektiften baktığımızda dönem insanının (Câhiliye hamiyeti içinde) dar görüşlü, aceleci ve tahammülsüz olmasına karşılık, Hz. Peygamber'in esnek, yenilikçi, tahammüllü ve ileri görüşlü bir anlayış getirdiğini söyleyebiliriz."[415]

Hâsılı, ileri görüşlü-dönüştürücü devlet adamını şöyle betimleyebiliriz:

Kur'ân'ın talep ettiği ileri görüşlü devlet adamı çalışkan ve dinamik olduğu kadar bakış açısı geniş, reformcu bir karakterdir. Muasır medeniyetin gereklerini kavrayan, hatta bunun ötesine de geçebilen yenilikçi (avangard) meziyeti haizdir. Zamanın ruhunun (geist) bilincindedir. Kısa, orta ve uzun vadeli stratejilerini buna göre planlar. Reformcu kişiliği nedeniyle kamu hizmetlerinde köhneleşmiş, ihtiyaç ve değişim beklentilerini karşılamayan çalışmaların yerine daha modern ve ilerici, projeksiyonu daha geniş işleri gerçekleştirir. Çağının gerekleri olan değişim ve dönüşümün mimarı olan bu karakter, toplum mühendisliğini icra eder. Değişimde tedriciliğe, güzel olan teamüllere ve geleneklere uygun davranmaya özen gösterir. Devlet politikalarında kalkınmacı ve atılımcı düşünceye önem veren vizyoner devlet adamı, iktisadi kalkınma için kamu ve özel teşebbüslerle birlikte hareket ederek, ihracat odaklı biçimde hızla gelişmiş ülkeler seviyesine çıkmayı önemser.[416]

Bu karakterdeki devlet adamı kamu işlerinde nasıl bir yol izlemelidir? Bu meziyeti haiz devlet adam yenilikçi çalışmalara duyarlı, değişime açık/destekleyici olmalıdır. Zira çağın gereksinimlerine cevap vermede, çağı yakalamakta aciz kalan devlet adamı ülkesini geri götürür. Bazı devlet adamları çalışanların düşüncesini, halkının kapasitesini veya çevre şartlarını dikkate almaksızın bazı düzenlemeler yaparak toplumun bunlara uymasını ister. Oysa toplumu veya çalışanları yeni bir düzenlemeye/değişime adapte etmek bir süreci ve içselleştirmeyi gerektirir. Ayrıca toplumun gelenek-görenekleri ve teamüllerinin de dikkate alınması lazımdır. Bu nedenle yapılacakların tedrici olması, insanların kapasitesi ve çevre şartlarının dikkate alınması mühimdir. Değişim genelde dirençle karşılaşır. Bu nedenle devlet adamı yapacakları konusunda görüş alışverişinde bulunursa, zamana yayıp içselleşmesine fırsat tanırsa, insanların kapasitelerini düşünür ve ikna yöntemi kullanırsa daha kesin sonuca ulaşma imkanını elde edecektir.

2.3.3. İletişim (Hitabet) ve Temsil Vasfı

Devlet adamının bedenen ve ruhen kamu görevi için uygun olması, bilgi ve tecrübe gerektirdiği gibi, görevi sürecinde halkını ve emrindekileri ikna edebilmesi ve birlikte iş yapabilmesi noktasında da olumlu iletişim diline, güçlü hitabet kabiliyetine sahip olması önem arz etmektedir. "*Uslûb-u beyân, ayniyle insan."* denilmiştir. Devletini temsil eden kamu görevlisinin, ülke içinde ve dışında muhatapları veya muhaliflerle yaptığı görüşmelerde sergileyeceği iletişim ve hitabet üslubu/ gücü, onun bu göreve layık olup olmadığının da bir göstergesidir.

Kur'ân'da devlet adamının iletişim (hitabet) ve temsil vasfının müsbet/güçlü olmasına/ gerekliliğine işaret eden kelime ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

---

415 Azimli, **a.g.e.**, s.26-27.

416 Günümüzde Japonya, Güney Kore ve Singapur gibi kaplan ekonomiler bu kabildendir.

- Kur'ân'ın "kavl" ve "kelim" mastarından türemiş, devlet adamının müsbet olan/olması gereken konuşma biçimini ifade eden sözcük ve terkipleri şu şekildedir: *Kavl - kavl sedîd- kavl belîğ;*[417] *kavl meysûr-kavl leyyin; fıkhü'l-kavl- el-kavlu's-sâbit; tayyib mine'l-kavl el-kelim'ut tayyib-el-kelimetu't tayyibe.* [418]

قول- قول سديد- يليغ - قول ميسور -قول ليّن- فقه القول- القول الثابت- طيّب من القول الكلم الطيّب- الكلمة الطيّبة .

- Kur'ân'ın " lisân", "fesâhat" ve "hitabet" mastarından türemiş, devlet adamının müsbet olan/olması gereken konuşma biçimine işaret eden sözcük ve terkipleri şunlardır: *Faslu'l hitâb-**efsâh**-hallu'l ukde mine'l lisân- lisâne sıdk.*[419] *Ma'rûf-hasene/**ahsen**-mev'ızâ hasene;*[420]

فصل الخطاب- حلّ العُقدة من اللسا ن- **أفصحُ** - لسان الصدق- معروف - حسنة/ أحسَنُ - موعظة حسنة.

- Devlet adamının müsbet olan/olması gereken konuşma tarzına delalet eden diğer sözcük ve terkipleri de şu şekildedir: *Tehâvur- gaddu's-savt, sebeb, **kavvâmin bil kıst- tayyibûn**,*[421]

تحاور -غُضُالصّوت - سبب - **قوامين بِالقِسط -طيبون.**

Devlet adamının fiziki ve sosyal özellikleri bağlamında dış görünüşü; bedeni yapısı, duruşu ve kılık-kıyafeti ne kadar önemli ise, karakterinin yansıması olan konuşma tarz ve üslûbu, iletişim dili de mühimdir. Hitap esnasında kullanılan müspet beden dili (jest-mimikler), ses tonu, muhatabı dinlemeyi bilme ve güzel söz söyleme, etki gücünü arttıran sebepler arasındadır. Devlet adamının sarf ettiği kelime ve cümleler, halkına örnek teşkil etmesinin yanında, karakter ve düşüncesini yansıtır. Devletini temsil eden kişinin etkili ve anlaşılır dil kullanması, muhataplarının haysiyetine zarar vermeyen cümleleri seçmesi mühimdir. Zira dil, bir yönüyle kişiliği ifşa ederken, diğer yönüyle de inşa eden bir unsurdur. Kur'ân tarafıdan övülen devlet adamlarının konuşmalarını içeren cümlelerden bunu anlamak mümkündür. Bilindiği üzere Kur'ân-ı Kerim'in mucizevî bir özelliği, edebî yönden üstünlüğüdür. Kur'ân âyet ve surelerle meydan okumasına karşın müşrikler onun nazmı ile rekabet dememiş, şairler âciz kalmıştır.[422] İşte bu sebeple Hz. Peygamber ilâhî kelam vasıtasıyla inkârcılara karşı hitabette üstün gelmiştir.

Konuyla ilgili âyetlerde ideal liderlerin hüsn-ü hitabet çerçevesinde konuştuklarını ve kendilerine bu yeteneğin bahşedildiğini görürüz. Hz. Peygamber'e: *"(Uhud'da) Müminlere yumuşak davrandın. Kaba, katı davransaydın…"* (3/159) âyetiyle konuşma tarzındaki rikkate/nezakete dikkat çekilmiş, Hz. Mûsâ'nın Firavun ile yumuşak konuşması emredilmiş, Allah ile mükâleme yapma bahtiyarlığı nedeniyle "Kelîmullah" lakabı ile vasfedilmiş,[423] Sîna Dağı'ndan indiğinde vekili olan Hz. Hârûn'a karşı beden dili ve konuşma üslubunu sertleştirmesi nedeniyle eleştirilmiştir (20/92-94) .Yine Hz. Dâvûd 'a etkili konuşma tarzı olan "fasl-ı hitâb"[424] (فصل الخطا ب) ihsan edilmiş (Sâd 38/20), Hz. Süleyman'a kuş dili (mantıku't-tayr) öğretilmiş, cinlerle konuşacak, karıncanın dilini anlayacak kabiliyetinin olduğu zikredilmiş (Neml 27/16-19),[425] Zülkarneyn'in karşılaştığı kavimle anlaşabilecek

---

417 en-Nisâ 4/63; el-Ahzâb 33/70.

418 İbrahim 14/24-25; el-İsrâ 17/28; Tâhâ 20/28, 44. el-Hacc 22/24; Fâtır 35/10.

419 Meryem 19/50; Tâhâ 20/27, el-Kasas 28/34; Sâd 38/20.

420 el-Bakara 2/263; en-Nahl 16/125; el-İsrâ 17/53; Fussilet 41/33-35.

421 en-Nisâ 4/135; el-Kehf 18/84; en-Nûr 24/26; Lokmân 31/19; Fâtır 35/10; Mücâdele 58/1.

422 Yunus 10/38; el-İsrâ 17/88;

423 el-Ârâf 7/144; Tâhâ 20/44.

424 Mukâtil, Hz. Dâvûd'a "faslul hitâb" meziyetinin verilmesini, mahkemede haklının ortaya çıkması için davacıdan delil istemesi ve inkârcıya da yemin zorunluluğunu getirmesi olarak izah eder. **et-Tefsîru'l-Kebîr,** 3/639; İbn Âşûr da bu tarz konuşmanın, dinleyeni başka soruya muhtaç bırakmayacak şekilde etkili ve murad edilen şeylerin tamamını mündemiç konuşma olduğunu söyler. Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-tenvir,** [y.y., t.y.], 11/229.

425 en-Neml 27/ 16, 39, 18-22.

iletişim yeteneği lütfedilmiştir.[426] Bütün bu meziyetler, Kur'ân'ın talep ettiği devlet adamlarının hitabette temayüz eden özelliklerine işaret etmektedir. Müfessirler Kehf sûresinin 84. âyetinde zikredilen "sebeb" (سبب) kelimesini maksada ulaştıracak yollar; ilim, kudret, âlet ve *kavimlerin dilini bilme* olarak yorumlamışlardır. Sûrenin 93-96 arası âyetlerinde iki dağın arasına vardığında, orada neredeyse hiç söz anlamayan bir kavimle karşılaşıldığı, Zülkarneyn'in onlarla diyalog kurmada başarılı olduğu ve kendilerine yardım ettiği zikredilir.[427] Bazı kaynaklarda onun yetmiş iki dil bildiği, kiminle savaşırsa o milletin diliyle konuştuğu yönünde rivâyetler de mevcuttur.[428]

Kur'ân mümin(lider) lerin doğru, etkili ve güzel kelimelerle konuşmasını çok sayıda âyette emretmektedir. Hz. Peygamber'in liderliğindeki başarısının arkasında yatan ana sebepler arasında; hitap şekli, üslûbu ve nezâketi yer almaktadır. Onun sözlerinin anlaşılır tarzda oluşu, gerektiğinde tekrarlar yapması, etkileyici tonu, vecîz ifadeler kullanması iletişiminin başarılı olmasını sağlamıştır. Allah tarafından kendisine hitâbet sanatının ince meziyetlerinden olan "cevâmiü'l-kelâm" (az sözle çok şey ifade etme) ve "faslü'l-hitâp" kabiliyeti bahşedilmiş, kendisinin "cevâmiu'l-kelîm" olarak gönderildiğini ifade etmiştir. [429] Onun az sözle çok şey ifade eden hadislerine misal olarak: *"Ameller, niyetlere göredir.", "Allah'a inandım de, sonra dosdoğru ol!"* sözlerini verebiliriz.[430] Hz. Peygamber'in Veda hutbesi de bunun örneği olduğu gibi, dile önem verdiğinden, Zeyd b. Sâbit'i (ra) yabancı dil öğrenmekle görevlendirmesi de bu hususa verdiği önemi gösterir.[431] Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde, Hz. Peygamber'in güzel konuşmaya verdiği önem ve üstün konuşma meziyeti örneklerle anlatılır.[432]

İbrahim sûresinde güzel ve çirkin sözün yaptığı etki temsil yoluyla mukayeseli biçimde zikredilerek mümin(lider)lerin hitabetine önem vermesine şöyle dikkat çekilmektedir:

اَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ اَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَآءِتُؤْتِيٓ اُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ بِاِذْنِ رَبِّهَا وَيَضْرِبُ اللهُ الْاَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ وَمَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْاَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ يُثَبِّتُ اللهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَفِي الْاٰخِرَةِ وَيُضِلُّ اللهُ الظّٰلِمِينَ وَيَفْعَلُ اللهُ مَا يَشَآءُ

"Bak, Allah güzel bir sözü (yani, imanı) nasıl sembolize etmekte: Kökü sağlam, dalları gökte olan öyle güzel bir ağaç ki; Rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir. -İnsanlar düşünüp ders çıkarsınlar diye Allah onlara böyle misaller veriyor.- Murdar bir söz (yani, inkârcılık) ise toprağın üzerinden koparılıveren, köksüz, çürük bir ağaca benzer. Allah; iman edenleri dünya hayatında da Âhirette de bu sağlam söz üzerinde sağlamca tutar; zalimleri ise (yapmaları gerekenin tersini yaptıkları için) saptırır. Evet, Allah dilediğini yapıyor!..."[433]

Yine Nahl sûresinde de; اُدْعُ اِلٰى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ اَحْسَنُ "*Sen, Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel şekilde tartış…"* [434] diye emredilerek

---

426 *"Sonra bir yol tuttu.İki seddin arasına ulaşınca, setlerin dışında neredeyse hiçbir söz anlamayan bir topluluk buldu… (*18/Kehf 93-96).

427 el-Kehf 18/ 84-85: Mukâtil, **et-Tefsîru'l-Kebîr**, 2/599-600; **Mefâtîhu'l-ğayb**, IX (16), ss. 8-10; **el-Keşşâf,** 3/609-611.

428 Mustafa Öztürk, "Zülkarneyn", **DİA,** 2013, 44/564-567.

429 **Buhârî**, "Cihad", 122.

430 **Buhârî**, "İmân", 41; **Müslim**, "İmâre", 155; **Müslim**, "İmân", 62.

431 Hamidullah, **İslam Peygamberi**, 2/745.

432 Bu hususta Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde şunlar kayıtlıdır: "Anlatımın öylesi vardır ki büyü tesirine sahiptir." buyuran Nebi (as) anlaşılmadığını fark ettiği sözlerini veya önemini vurgulamak istediği düşüncelerini üç defa tekrarlar, tane tane konuşurdu. Özel eleştirilerinde belli kişileri hedef almadan, genel konuşma yapar, ses tonunu ayarlayıp mütebessim çehre ve beden diliyle (jest ve mimikleriyle) hitâb ederdi. Bâzen kendisinin, bâzen de karşı tarafın yanıtlaması amacıyla (interaktif biçimde) sürekli olarak iletişim kanalını açık tutardı. Konuşmasında cevâmiü'l-kelâm" diye nitelenen ifadeler kullanırdı. Ashabını iletişime hazırlamak amacıyla; "Müslim kimdir? Müflis kimdir?" gibi sorularla dikkat çekerdi." İsmail Durmuş, "Muhammed", **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, 2005, 30/428-43.

433 İbrahim 14/24-27.

434 en-Nahl 16/125.

hitabet sanatındaki psikolojik unsura dikkat çekilmektedir. İletişim sanatında yapıcı dil kullanmak ve kötü sözden kaçınmak esastır. Güzel sözlerin muhatapları ikna edici, onları dinlemeye sevk eden etkisi olduğundan düşmanı dahi etkileyip, dostluğunu kazanma ihtimali mevcuttur. Bu nedenle diyalog kanalını her zaman açık tutmak önemlidir. Güzel (ahsen/ ma'ruf /tayyib) sözün dinî ve toplumsal yararlarına çok sayıda âyette işaret edilmektedir.[435] Kur'ân'da sıfat tamlamaları halinde, muhatabı etkileyici-hoşnut kılan çok sayıda konuşma üslubuna işaret edilmesi, bu vasfın önemini gösterir.

Bu bağlamda, etkili konuşma sözcüklerinin yer aldığı bazı âyetlerle ilgili müfessirlerin yorumlarını burada aktarmak yerinde olacaktır. Kehf sûresinde geçen *"kavl meysûr"* (17/28) terkibinden maksadın, Hz. Peygamber'den yardım isteyen birine, maddi imkâna sahip olmadığında, hiç değilse ümit verici/yatıştırıcı, güzel sözler söylemesi, tatlı dille mazeretini ifade etmesi, "rahatlatıcı bir söz söylemesi" olduğu söylenmiştir. Yine ilgili âyetlerde geçen *"kavl ma'rûf"* ile "iyi söz" ; *"kavl belîğ"* ile te'sirli konuşma ve *"kelime-i tayyibe/el-kelimü't tayyib"* terkipleri ile de doğru ve güzel sözün, sağlam inancın, kelime-i tevhidin kastedildiği, bunun karşıtının da *"kelime-i habîse"* olduğu belirtilmiştir (2/263; 4/24-26, 63, 14/26; 35/10) .[436] Kur'ân müşrik(lider)lerin kendileri gibi düşünmeyenlere karşı kibirli/küstah, alaycı ve mücadeleci konuşma tarzlarına karşılık, mümin(lider)lerin güzel ve nazik konuşmalarını istemekte, *"hüsn"* kökünden; *"hasene"* , *"ahsen", "kavl ahsen", "ahsenü'l-kavl", "mev'ıze-i hasene"* kelime ve terkipleri ile müminin sahip olması gereken kelâm üslubuna dikkat çekmektedir (16/125; 17/ 46-51,53; 41/33-34) .

Kur'ân'da bir de *"hikmet"* kavramı, yani hikmetli, kesin bilgilere dayalı konuşma tarzı vardır ki bu konudaki bir değerlendirmede şunlar ifade edilmiştir: "Başta İbn Rüşd (ö.595/1198) olmak üzere, genellikle müteahhir dönem İslâm âlimlerinin, düşünür ve müfessirlerin, Nahl sûresinin 126. âyetinde geçen *"hikmetli kelam"* dan kastın, klasik mantıkta burhana, "öğüt" ve hitabete, âyette geçen *"mücâdele"* lafzının da tartışmaya,*"cedel"*e delalet ettiğini, bu âyetin *"en güzel yöntemle tartışmayı"* emrettiğini, cedelin ise hakikati hedef aldığı belirtilmektedir. İslâm ulemasının büyük bir kısmı cedelin bu yönü sebebiyle bencil bir duygu olması sebebiyle ahlâkî zafiyet içerdiğine, âyetteki "cedel" ifadesinin tartışmanın en güzel yöntem ve üslûpla yapılması şartını koştuğuna dikkat çekilmiştir."[437]

Atalarımız tatlı dilin yılanı deliğinden çıkartacağını söylemiştir.Muhatabın duygularına hitap eden, tarzda zekice tasarlanmış, soğukkanlı ve itidalli söylenmiş her güzel sözün amacına ulaşması mümkündür. Hz. Mûsâ'nın Firavun'a tebliğ yaparken yumuşak biçimde söz söylemesi (20/44), Hz. Mûsâ'nın Tûr Dağı dönüşü Hz. Hârûn'a öfkelenmesi karşısında onun alttan alan ses tonuyla "anamın oğlu"diyerek düşmana karşı ayrılık görüntüsü verilmemesini zikretmesi, onun duygularına hitap eder tarzdaki iletişimi (7/150; 20/94) müsbet hitap tarzının örnekleri arasındadır. Yine Hz. Mûsâ'nın Firavun'la diyalogunda tuzak soru sormak suretiyle Firavun'u tartışmada zor durumda bırakması,[438] Hz. Dâvût'un Allah tarafından imtihan için gönderilen iki davacıdan haksız

---

435 *"İyilik ile kötülük (seyyie) bir olmaz. Kötülüğü en iyi (bir karşılık) ile def'et; göreceksin ki, seninle arasında düşmanlık bulunan kişi, adeta yakın bir dost oluvermiş. Tatlı bir söz (kavl-ı maruf) ve bağışlama, peşinden incitmenin geldiği bir sadakadan daha hayırlıdır…Kim izzeti (yani, şan-şeref ve gücü) murad ediyorsa (bilsin ki) izzet tamamen Allah'a aittir. Bu talebi içeren güzel sözler (el kelimü't-tayyib), (tanrı ve velî olarak benimsenen Allah dışındaki varlıklara değil) yalnızca O'na yükselir; onu yükselten de salih ameldir (fiilî duâ) …"* Fussilet 41/33-34; el-Müminûn 23/96-98; el-Bakara 2/263; Fâtır 35/10.

436 Şevkânî, **Fethü'l-kadîr,** 3/120, 250-251.

437 Karaman v.dğr., **Kur'ân Yolu**, 3/453-454.

438 *"(Mûsâ as. Firavun'a dedi:) "Sana âşikâr bir şey getirmiş olsam da mı?! " dedi. "Doğru söylüyorsan, haydi getir onu! " dedi. Bunun üzerine, asasını attı... Bir de ne görsünler; basbayağı bir yılan! Elini (koynuna sokup) çıkardı... Bir de ne görsünler; bakanlar için bembeyaz!"* eş-Şuarâ 26/30-33.

olanın diğerine karşı söz sanatıyla (polemikle) üstün geldiğine dikkat çekilmesi (38/23) de hitabet ve diyalektiğin ustaca kullanılmasının gerekliliğine işaret eden âyetler kapsamında değerlendirebilir.

Devlet adamının hitabet ve iletişim sanatının güçlü ve müsbet olması, diğer devlet adamları ve halkı nezdinde etkilidir. Şâyet devlet adamı ses tonunu uygun kullanmazsa, konuşmaları akıcı olmazsa veya çelişkili konuşursa inandırıcılığını ve saygınlığını yitireceği gibi, sözleri de tesirli olmaz. Kur'ân Hz. Lokman'ın diliyle oğluna yaptığı hitap üzerinden müminlere alçak ses tonuyla konuşmayı tenbih etmekte,[439] devlet adamının konuşmasında güçlükler çekmesi halinde iyi konuşan kimselerden yardımcı almasını uygun bulmaktadır. Hz. Mûsâ'nın konuşma güçlüğü (pepe olması) nedeniyle güzel hitâbet ve fesahatı haiz (efsah= اَفْصَحُ) kardeşi Hz. Hârûn'u yanına yardımcı (rid'=رِدْء) alması buna delalet etmektedir. Hz. Mûsâ Firavun'a tebliğe gittiğinde veziri olarak onu yanında götürmüş, konuşmada takıldığı durumlarda onun desteğini almıştır.[440]

Hz. Mûsâ'nın pepe olmasının tebliğ esnasında olumsuz duruma ve anlaşılmama endişesine sevk ettiğinden, Allah'tan yardım dilemesi ve dilinin anlaşılmasını istemesi,[441] liderin düzgün ve akıcı konuşmasının önemine işaret etmektedir. Hz. Mûsâ'nın liderlik vasfında bir sorunsal gibi görünen bu halin küçüklüğünden arız olan bir durum olması sebebiyle liderlikte önemli bir kusur sayılamayacağı gibi, Allah'tan kardeşini yardımcı isteyerek Firavun ile yapacağı görüşmede muhtemel iletişim kazasını önlemeye dönük çözüm yolu üretmesi öğretici mahiyette olumlu bir işarettir. Bundan şu sonuç da çıkarılabilir: Hitabette zayıf olan devlet adamı çeşitli araç ve yardımcılarla bu eksikliğini giderebilir, gidermelidir de. Konuyla ilgili dikkatimizi çeken bir başka âyet de Hz. Mûsa'nın Firavun'a karşı yumuşak konuşmasının emredilmiş olmasıdır. Tâhâ sûresinde, فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيِّنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ اَوْ يَخْشٰى *"ve ona yumuşak söz söyleyin; belki düşünüp ders çıkarır ya da saygılı olur."*[442] diye buyrulmuştur. Müfessirler Firavun'un ancak bu hitap tarzı olması halinde Hz. Mûsa'yı dinleyebileceğine, söyleneni tefekkür edeceğine, en çetin düşmana karşı dahi bu üsluba işaret edilmiş olmasının, liderliğin ikna kuvveti yönüyle konuşma adabı noktasında önemli olduğuna dikkat çekmişlerdir.

Bu âyet ile emir bi'l-ma'ruf yapanların ikaz edildiğini ve inkârcıya karşı kaba-sert hareketlerden kaçınılmasına işaret edildiğini belirten Ebû'l-Leys Semerkandî (ö.373/983), imana gelmeyeceğini bildiği halde Firavun'a böyle hitap edilmesinin emredilmiş olmasının, İslam'ın şiarlarından olan tevazu ve vakarı Hz. Mûsâ üzerinden gösterme amacına matuf olduğunu söylerken,[443] Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210), inkârcı, inatçı kimseye yumuşak konuşulmasına gerekçe olarak, Firavun'un onu büyütmesi sebebiyle ebeveyn hukukuna dikkat çekildiğini ve sert sözün azgınlığı arttırma ihtimaline karşı, yumuşak konuşmanın faydasına ma'tuf bir emir olduğunu söylemekte, yumuşak/kibar konuşmasıın taşıması muhtemel diğer sebeplerini zikretmekte ve konuşma sırasında muhatabın kalbinin alacağı üç hale dikkat çekmektedir.[444] Nesefî (ö.710/1310) de Firavun'un bu yumuşak hitap

---

439 Lokmân 31/19.
440 Kasâs 28/34.
441 Tâhâ 20/27-28.
442 Tâhâ 20/44.
443 Tâhâ 20/44: **Tefsiru's-Semerkandî,** 4/156-157.
444 " 1.Hakta sebat ve ısrar gerçekleşebilir. 2. Batılda ısrar olabilir 3. Tevakkuf (kararsızlık) hali vuku bulabilir. Firavun batılda ısrarın en kötü şekli üzerinde idi. Yumuşak konuşulursa, belki hakkı inkârdan kabule yönelebilir, kabule dönmese de en azından kalbinde bir korku oluşarak hiç olmazsa inkârını terk edebilir. Onun hakkı ikrar etmese de, inkârını terki, küfürde ısrarından ehvendir." Tâhâ 20/44: **Mefâtîhu'l-ğayb**, 12/51-59.

karşısında îman etmeyi ve ona tâbi olmayı düşündüğünü, fakat Hâmân'ın onu bundan vazgeçirdiğini, zîra, Firavun'un ona sormadan hiçbir şeye karar vermediğini söyler.[445]

Devlet adamı sadece sözle değil, jest ve mimiklerini yerinde kullanarak etkili bir iletişim gerçekleştirebilir. Bunun yanında duygu ve meramını muhataplara "kâl dili" yerine "hâl dili" ile de gösterebilir, tek yönlü iletişim yerine ilişki düzeyine geçebilir. Kaydedildiğine göre iletişimde araya mesafe konurken, "ilişki" düzeyinde hâl dili ve empati hakimdir. Empatik iletişim, muhatabın duygularını anlayabilme ve onu sevme düzeyini ifade etmesi ve liderin en derin/en etkili iletişim türü olması sebebiyle önerilmiştir.[446] İletişim konusunda önemli bir nokta da, devlet adamının tahriklere kapılıp hata yapmaması ve seviyesini düşürerek toplum nezdinde zarar görmemesidir. Bu hususta bir âyette kötülüğün iyilikle savuşturmanın önemine işaret edilmiştir. Devlet adamının itidalini kaybetmeden, seviyesini düşürmeden rakiplerine karşı teenni ve vakar ile muamelede bulunmasının gereği bir âyette şöyle beyan edilmektedir: اِدْفَعْ بِالَّتي هِيَ اَحْسَنُ السَّيِّئَةَ نَحْنُ اَعْلَمُ بِمَا يَصِفُونَ

"Sen, kötülüğü en güzel ile savmaya bak; onların nitelendirmekte olduklarını Biz çok iyi bilmekteyiz!"[447]

Müfessirler yukarıdaki âyette "ahsen" kelimesiyle, genel olarak "kötülüğü en güzel yolla savmanın" şeklini, mümkün olan en güzel üslup (iletişim tarzı) olduğunu söylemişlerdir. Fahreddin er-Râzîdini veya karakteri zayıflatmaya sebep olmadığı sürece kötü kimseyle iyi geçinmenin (müdâraâ), yumuşak davranmanın bu âyetle teşvik edildiğini ifade ederken,[448] Nesefî, âyette, *"kötülüğü en güzel ile def et!"* ifadesinin, *"kötülüğü iyilikle def et!"* sözünden daha belîğ olduğunu, bu sebeple üstünlük (tafdîl) vezninin zikredildiğini söyler. Ona göre mana şöyledir: "Mukabeleni mümkün olan en güzel yolla yap, onların hatalarını affet." Buradaki kötülük, selam verirken müşriklerin ortaya koydukları çirkin sözler, şirk veya kötülüğü öğütlemeleridir.[449] Kur'ân'da söz ve davranışla sataşanlara karşı soğukkanlılıkla hareket edilmesi, provokasyonlara kapınılmaması, cahil kimselerden uzaklaşılması ve kötü sözlere/ lakırtılara (lağv=لغو) dalanlara cevap verilmemesi emredilmektedir.[450]

Hz. Peygamber ve halifeleri dili doğru ve güzel kullanmaya önem vermişlerdir. Diplomatik ilişkilerde "hitâbet" ve "kitâbet" sanatını iyi kullanan Hz.Peygamber, melik ve kisrâlara gönderdiği mektuplarda yazılı iletişim vâsıtasının etkili olmasına önem vermiştir. Zira bu husus psikolojik harpte başarı kazandıran etkenler arasındadır. Bu konuyu Hz. Peygamber'in devlet adamlığına dair kitabında vurgulayan Said Alpsoy, toplumsal iletişim, kamuoyu oluşturma ve propagandanın başarıya ulaştıran önemli etkenler arasında olduğunu söylemekte, onun bu konuda son derece başarılı olduğunu bazı anekdotlar üzerinden izah etmektedir.[451] Bu dönemde şiir ve edebiyat zirvede idi. Hz. Peygamber ashabının okur yazarlığına önem verdiği gibi, yabancı dil öğrenimine de önem vermiştir. Ashaptan

---

445 Tâhâ 20/44: **Medâriku't-tenzîl**, 2/1004-1006.

446 Nevzat Tarhan, **Toplum Psikolojisi**, s. 198-201.

447 el-Mü'minûn 23/96.

448 el-Mü'minûn 23/96: **Mefâtîhu'l-ğayb**, er-Râzî, 23/117-119.

449 el-Mü'minûn 23/96: **Medârikü't-tenzîl**, Nesefî, 2/1110-1111.

450 el-En'âm 6/108; el-Furkân 25/72; el-Mü'minun 23/3; Kasas 28 /53-55.

451 Alpsoy bu anekdotların bazısında şunları ifade eder: "O günün medyası, şairlerdi...Arap kamuoyu üzerinde en büyük etkiye sahiplerdi. Onların bir tek şiiri ile savaşların başladığı bile olmuştur. İslam geldikten sonra da bu kural değişmemiştir. Hazreti Muhammed'in şairleri vardı. Bunların en iyisi Hassan bin Sabit'ti. Müslümanların zaferi ve başarısı her gün onun söylediği şiirlerle bütün Arap Yarımadası'nda yankılanmıştır. Hudeybiye bütün çağlara verilmiş, toplumsal iletişim propagandası ve kamuoyu yönetimi dersidir. Bu hamle, siyasi propaganda ve kamuoyunu yönlendirme manevrasıydı. Eğer müşrikler silahsız, ihramlı insanlara saldırsalardı, bütün Arapların gözünde telâfisi imkânsız bir prestij kaybına uğramış olacaklardı. Barış Antlaşması imzalanarak Arap yarımadasının her tarafında Medine'den gönderilen İslam davetçilerini dinlemenin yolu açılmıştır. Bu nedenle Hudeybiye'den sonraki bir iki sene içinde Müslüman olanların sayısı daha önceki on dokuz yılda Müslüman olanların sayısını geçmiştir." Alpsoy, **a.g.e**., **s**s. 105-107.

bazılarının şiir ve edebiyatta mahir oldukları da kaydedilir. Kaynaklarda Hz. Ömer'in İbranice bildiği, Hz. Ebûbekr'in fesahât ve belağatta mâhir olduğu ve gençliğinden beri şiirler ezberlediği ve güzel şiir okuduğu, Hz. Ali'ye nisbet edilen, içinde iki yüzü aşkın hutbenin bulunduğu Nehcü'l-belâğa'yı kaleme aldığı, her ikisinin de sahabe içinde en güzel konuşan hatip oldukları kaydedilmektedir.[452] İslâm tarihi boyunca hüsn-i hitâbet ve hüsn-i kitâbet Müslüman devlet adamlarınca önemsenmiş, başarılı liderler yabancı dilleri öğrenmiş, güçlü şiir ve hitabet yönleriyle temayüz etmişlerdir. Sözgelimi, Fatih Sultan Mehmet'in dört dil bildiği, "Avnî" mahlasıyla şiirler yazdığı, Keza Kânûnî'nin "Muhibbî" mahlâsıyla şiirler yazdığı ve şiir divanının olduğu kaydedilmektedir.[453]

Hâsılı, iletişimi olumlu ve hitabeti güçlü olan devlet adamını şöyle tavsif edebiliriz:

Bu karakterdeki devlet adamı anlaşılır biçimde akıcı ve tesirli konuşmalar yapar, muhataplarını dikkatle dinler. İletişim kurduğu kimsenin itibarını zedlemez, nazik cümleler sarfederek ikna etmeyi başarır. Bu karakter en çetin hasmına karşı dahi nefsine yenik düşmeden yumuşak (leyyin) tarzda konuşmalar yapar. İletişim tarzını, dilini, ses tonunu ve cümlelerini iyi seçer. Devlet adamının muhataplarıyla müspet hitabet yoluyla iletişim kurmasının önemi hakkındaki bir değerlendirmede şunlar ifade edilmiştir: "Muhataplarıyla naif yöntemle konuşan devlet adamı aşırı ses tonuyla biçimde konuşmaz, polemiklerle muhatabının konuşmasını bastırmayı ve kesmeyi tercih etmez, onun düşüncesini dikkatle anlamaya çalışıp ona göre bir yol tutar ki, bu yol da ikna gücü olan itidal yoludur. Kamu görevlisi halkını ve emri altındakileri sözleriyle ikna ettiği oranda başarılı, tesir ettiği sürece hüsn-i kabul görür. *"Boş teneke tıngırdar "* diye bir söz vardır. İddiasında haksız olanlar yüksek ses tonunu seçer. İdeal devlet adamı iyi bir hatiptir, sözlerini şiirlerle süsler. Retorik sanatına hakim, irticâlî konuşmada mahirdir. Üstelik hoş sohbettir, latifecidir. Demagoji yapmaktan, abartılı ve popülist söylemlerden sakınır. Beylik sözlerle insanları aldatmaz. Düşüncelerini, samimi ve açık biçimde ifade eder. Muhataplarına karşı yaptığı hitabetinde devlet vakarına sığmayan, mesnetsiz, insan haysiyetini zedeleyen sözler sarf etmez. Her konuda konuşmamaya, muhataplarına malzememe vermemeye dikkat eder. Onların sinsi sorularına karşı uyanıktır. [454] İdeal devlet adamı muhatabını incitecek, tahrik edecek sözlerden sakınır, duygularına hitap ederek sükunetli bir dil kullanır.

İdeal devlet adamı eleştirelden ziyade yapıcı dil kullanır, çirkin (habis) sözden kaçınır, güzel-hoş sözle, tatlı dille (kavl-i ma'rûfla) ikna edici (cerbezeli) şekilde, şartlara ve kitlelere uygun kelimeleri seçerek konuşur. Gerektiğinde diksiyonu daha düzgün olan, akıcı (cezâletli) konuşan hatiplerden de destek alır. Konuşmaları dikte edici değil; kolaylaştırıcı, öğüt verici ve umut aşılayıcıdır. İdeal devlet adamı tarihte temayüz etmiş devlet adamlarının bazı sözlerinizihnine kazır, onların iletişim üslublarını inceler ve etkili konuşmada gereken hususları kaynaklardan araştırarak kendini geliştir. [455] İdeal devlet adamı nerede, nasıl, hangi tonda konuşacağını bilir, onu zihninde iyi

---

452 M. Yaşar Kandemir, "Ali", **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, 2/375-378; Mustafa Fayda, "Ebûbekir", **DİA,** 1994, 10/101-108.

453 Coşkun Ak, "Süleymân I", **DİA**, 2010, 38/74-75; Halil İnalcık, "Mehmet II", **DİA:** Ankara, 2003, 28/406-407.

454 Bu hususta Leonardo da Vinci'ye atfedilen bir söz var: "İstiridyeler dolunayda tam olarak açılırlar. Yengeç açık olduğunu görünce istiridyenin içine bir taş ya da yosun atar. Böylece istiridye bir daha kapanamaz ve yengecin yemi olur. Bu, ağzını çok fazla açıp kendisini dinleyicinin insafına bırakan kişinin kaderidir." Menekşe Polatcan Serbest, **Dünya Gazetesi,** 22 Kasım 2018.

455 Güzel/doğru sözlü konuşma hakkında bazı meşhur devlet adamlarının şu sözleri dikkat çekicidir: "Ya hayır söyle, ya da sus (Hz. Muhammed sav)."; "Güzel sözler, petekten damla damla sızan bala benzer,insanın ruhuna tat verir." (Hz. Süleymân); "Kendini anlatmak isteyenler, hitap ettikleri insanların diliyle konuşmalıdır." (Hz. İsa); "Dil ile düğümlenen, diş ile çözülmez." (Kaşgarlı Mahmut); "Ne yumruktan, ne kırbaçtan iz kalır, insan ölür,arkasından söz kalır." (Yûsuf Has Hacip); "Söz ola kese savaşı, söz ola kestire başı, söz ola ağulu aşı, bal ile yağ ede bir söz." (Yunus Emre);

tasarlar. Karşılıklı tartışmalara/ihtilaflara son veren bitirici, onun üstün zihnî muhakemesini yansıtan konuşma kabiliyetine (fasl-ı hitaba) sahiptir. İdeal devlet adamı süslü-yaldızlı sözlerle değil, az ve öz söz (cevâmiu'l-kelim) ile meramını dile getirebilir. Muhataplarıyla mütebessim ve pozitif çehre ile görüşür. Monolog yerine diyaloğu tercih eder. İdeal devlet adamı halk adamı olduğundan, hangi bölgede vazife yapıyorsa, o bölgenin kültürünü-örfünü hatta etkileme gücü nedeniyle yörenin diyalektiğini (şive) öğrenmeye çalışır.

Yukarıda Kur'ân'ın devlet adamından talep ettiği olumlu manadaki iletişim (hitabet) ve temsil vasfı incelendi. Şimdi de bunun çelişiğini tahlil ediyoruz. Kur'ân'da iletişim (hitabet) ve temsil vasfı menfi olan devlet adamına işaret eden kelime ve terkipler şu şekildedir:

- Devlet adamının sözlü iletişimde çirkin söylemler ve tehdit dilini kullanmasına işaret eden sözcük ve terkipler: *Kelime-i habîse-el-**habîsûn;***[456] *selk (bi) elsineti hidâd;*[457] *lehv-lehve'l-hadis, sebb;*[458] *lağv-ta'n-lehs-(kavl-u); taktîu'l eyd ve'l ercul- (kavl-u) taslîb.*[459]

كلمة خبيثة- **الخبيثون** سَلْق بالسنة حداد- لهو- لهو الحديث سَبَّ- لغو- طعن- لهث - تقطيع الأيدي والأرجل- تصليب

- Alaycı tavırlara, jest ve mimiklerle menfi il**e**tişime delalet eden kelimeler: *Hüz'/ istihzâ;*[460]*suhriyye-la'b-havd-**hâidîn**-hecr/mehcûr;*[461] ***hümeze-lümeze** (hemz-lemz);*[462]

هزؤ/استهزاء- سخريّة - **لعب** - خَوض- **خائِضين** - هَجر / مَهجور- **همزة - لمزة (همز- لمز)**

- Diğer şekillerde olumsuz iletişim ve temsil vasfına işaret edenler: *Utull-fâhişe/fahşâ-seyyie;*[463] عتلّ- فاحشة - فحشى - سَيّئة

Menfi karakterdeki devlet adamının iletişim ve hitabet zaafları, içindeki duygularının dışa yansımasıdır. Muhataplarını incitmek ve toplum içinde itibarlarını zedelemek için sarfettiği galiz söz ve hakaretler, tehditkar, müstehzi ve baskıcı iletişim üslubu bu karakterin konuşma biçimleri arasındadır. Onun muhatabını dinlemeye tahammülü olmadığı gibi, iletişim edebi ve saygısı da yoktur. Konuyla ilgili âyetlerde münafıkların savaş korkusundan Hz. Peygambere sığındıkları halde, tehlike geçtiğinde ganimet hırsından sivri dişleriyle müminlere sataştığı *"elsine-i hidâd"* (ألسنة حداد) tavsifi ile zikredilmiş, bu tür insanların çekinmeden her tür kötü sözü ve iftirayı yayabilecekleri belirtilmiştir. Müşrik(lider)lerin de müminlerin haysiyet ve onurlarına dil uzatmaktan çekinmedikleri, pervasızca kötü sözlerle sataştıkları, lakırtılarıyla (lağv لغو) hakikatleri bastırmaya çalıştıkları, yetmez gibi onların inanç ve ibadetleriyle eğlenmeye çalışıp, başkalarını da onların aleyhinde doldurduklarına işaret

---

"Kibarın kelamı, kelamın kibarıdır." (La Edri); "İstediğini söyleyen, istemediğini işitir. (Seneca)". **Diksiyondan Mikrofona**, Özgür Çoban, İstanbul: Okul Yayıncılık, 3.Basım, 2012, s.21 ve devamı.

456 İbrahim 14/26; en-Nûr 24/26.

457 el-Ahzâb 33/19. (Demir gibi sivri/ keskin diller) İsfehânî, **el-Müfredât**, "s-l-k" mad., s.110.

458 el-En'âm 6/ 108; el-A'râf 7/51; Lokman 31/6. "Lehve'l-hadis": (Gafletle söylenmiş, hakikatlerden dikkati dağıtmaya/ oyalamaya matuf eğlencelik sözler), İsfehânî, **el-Müfredât,** "l-h-v" mad., s.455.

459 et-Tevbe 9/12; el-A'râf 7/176; el-Furkân 25/72; eş-Şuarâ 26/49.

460 el-Mâide 5/58; et-Tevbe 9/65. (İnanç ve ibadetler için eğlence olsun diye söylenen söz), İsfehânî, **el-Müfredât,** s.542-543.

461 et-Tevbe 9/65; Sâd 38/63; el-Mü'minûn 23/67; el-Furkân 25/30; el-Müddessir 74/45; "Hecr/mehcur" (Kuran hakkında alaylı, saçma sapan konuşmak/iddialarda bulunmak/hezeyân, kutsal değere hakaret etmek. Muhtasar **Elmalılı Tefsiri**, Ertuğrul Özalp, s.1147; Dâmegânî, **Kâmusu'l-Kur'ân,** s.471. "Lağv": Dayanaksız/ düşüncesizce söylenmiş, serçe sesi gibi boş sesler. "Lehs": Dini oyun-eğlence edinme sözleri olup, kelimenin kök anlamı, "luab" tükrük, salyadır, kudurmuşçasına, ağızda tükürük kalmamacasına hakaret etmek, İsfehânî, İsfehânî, **el-Müfredât,** s.450, 451, 455.

462 et-Tevbe 9/58, 79; el-Kalem 68/11; el-Hümeze 104/1. Alaya almak/matrak geçmek. Hemmâz (gammâz) (Beden dili: Kulp takan, el ve gözle yüzden-arkadan çekiştirenler), Hemmaz, gammaz, Elmalı, **Hak Dini Kuran Dili:** Şunu bunu ayıplar,ta'n eder, gıybet eder, kötüleyip kınayarak insanları iğneler. Nefret dilini kullanıyor. **el-Müfredât**, s.110, 546.

463 el-A'râf 7/28; el-Mü'minûn 23/96 (Çirkin söz - fiil); en-Nûr 24/19; Fussilet 41/34; el-Kalem 68/13.

edilmektedir. İbrahim sûresinde inkârcı devlet adamının kötü, çirkin laflar (kelime-i habîse) konuşma karakteristerine şöyle dikkat çekilmektedir: مَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ مَ لَهَا مِنْ قَرَا رٍ

"Murdar bir söz (inkârcılık) ise toprağın üzerinden koparılıveren, köksüz, çürük bir ağaca benzer."[464]

Mekke müşriklerinin iletişim ve hitabette kullandıkları çirkin tavır ve söylemlerine dikkat çeken Kur'ân, Hümeze sûresinin ilk âyetinde onları "insanı arkadan çekiştiren" (hümeze همزة), "yüzüne karşı eğlenen" (lümeze لمز ة) diye vasfederek kınar. İbn Abbâs "hümeze" kelimesinin gıybet eden, "lümeze"nin de ise insana kulp takıp taşlayan olduğunu veya ikisinin anlamının söz götürüp getirerek insanlara kötü sıfatlar takıp birbirine katan manasında olduğunu söyler. Zemahşerî de bu kelimeleri "hümze-lümze" şeklinde okuyarak manasının "gülünç, tuhaf gevezelik, maskaralık" olduğunu belirtir. A'râf sûresinin 176. âyetinde geçen "lehs" (لهث) ifadesi, tefsirlerde inkârcıların inançsızlık bunalımı içinde kudurup Müslümanlara karşı saldırganlık ve tahammülsüzlük göstermeleri anlamında yorumlanmış, onların bu davranışları, tıpkı dilini sarkıtıp salyalar akıtan (hınç ve bitkinlikten, susuz kalmış hırlayan) köpeğe teşbih edilmiştir.[465] Menfi karakterde olan devlet adamı iletişim dilinde nazik ve saygılı olmadığı gibi, münazaralarda da dirâyetsiz ve zayıfdır. Sözgelimi, Nemrud Hz. İbrahim ile münazaraya (ihticâca) giriştiğinde onun zekice verdiği cevaplar ve sorduğu sorular karşısında bocalamıştır.[466] Keza kendisini zindana atmakla tehdit eden Firavun'a Hz. Mûsâ'nın; *"Sana apaçık bir mucize getirdiğim zaman da mı?"* dediğinde: *"Haydi mucize göster"* diye karşılık vermesi üzerine Firavun'u diyalektik (tartışma) sanatı ustalığıyla, kendi sözüyle tuzağa düşürmüş, herkesin önünde mucizeler göstererek mahcup etmiştir.[467]

Hâsılı, Kur'ân'ın reddettiği devlet adamını şöyle betimleyebiliriz:

Bu karakter kendisi gibi düşünmeyenlere karşı üstten bakar, kibirli ve müstehzî konuşur. Muhaliflerine kaba/küstah ve çirkin (galiz) sözler söyler. Tahkir edici, tehditkâr ve dayatmacı konuşmalar yapar. Sivri dilli konuşmalarla karşısındakini susturmaya,mesnetsiz iddialarla, iftira ve karalama ile sataşmaya çalışır. Sürekli cedelleşir, hoşuna gitmeyen hakikatlere karşı muhalif tutum sergiler. Demagoji yapar, popülist ve abartılı konuşma tarzını sever.Daha çok emrivaki/dikey iletişimi ve monolog şeklindeki konuşma biçimini tercih eder. Muhatabının konuşmasına tahammülsüz ve saygısızdır. Konuşması belîğ değildir, akıcı ve etkileyici cümlelele konuşamaz.Sıkça gaf yapar. Bilmediği konuda uzman kesilir, araştırmadan cevap vermeye çalışır ancak mahcup olur. Şımarık ve kibirli de olan bu karakter çevresindekilere narsist cümleler sarfeder. Onun sözleri çevresi tarfaından itici bulunduğundan, kendisi ile çalışmaktan imtina edilir, sevimsiz tip olarak algılanır.

Nerede, nasıl, hangi tonda konuşması gerektiğini bilmeyen bu karakter, ölçüsüzce, âdâb ve hudud bilmeden konuşur. Nobran/kavgacı tarzı ile muhatabının düşüncesini dinlemeden haksız ithamlarla onun haysiyetini zedeler. Beylik ifadelerle halka vaatlerde bulunur. Onur kırıcı söylem ve iftiraları, ağız bozukluğu/küfürbazlığı, müstehzî yaklaşımları, sivri dili, şahsiyetine ve makamının tüzel kişiliğine zarar verir. Halkı ve devlet adamları nezdinde ciddi itibar kaybına uğrar.

---

464 İbrahim 14/26.

465 **Mevsûatu Medreseti Mekkiyye fi't-tefsir (Tefsîru Abdillah ibn Abbas),** dirâse Ahmed el-Umrânî (cem' ve thk.), Kahire: Darü's-Selam, Fas:Müessesetü'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-İlmiyye, 1432/2011, 3/1673-1674; **el-Keşşâf,** 6/428-429; Süleymân Ateş, **Kur'ân Ansiklopedisi**, 9/39-40.

466 el-Bakara 2/258.

467 eş-Şuarâ 26/23, 28-34; Tâhâ 49-51.

2.3.4. Soyca Temiz ve Tanınmış Olmak

Kur'ân'da devlet adamının soyca temiz ve tanınmış olmasına işaret eden kelime ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının vatandaşlığına işaret eden sözcük ve terkipler: *Tafdîl-zürriyyet- salâh/ıslâh fi'z-zürriyye-gurretu e'yun.*[468] تفضِيل - ذ رّية- صلاح/ إصلاح في الذرّية- قُرّة أعين
- Asil soyluluğuna delalet eden kelime ve terkipler: *Min enfüsiküm/enfüsihim;*[469] *sahibukum/ sâhibuhum- recul minküm/minhum-irfân.*[470] من أنفسكم / أنفسهم - صاحبكم/ صاحبهم--رجل منكم / منهم - عرفا ن

Kur'ân'da üstün karakterde olan devlet adamları tavsif edilirken, bazı âyetlerde onların asaletlerine, soylarının temizliğine ve halkı tarafından tanınan insanlar olduklarına işaret edilmektedir. Çalışmamızda yer alan ideal devlet adamlarına bu perspektiften baktığımızda, hepsinin asil soylu olduklarını, memleketlerinin tanınan ailelerinden geldiklerine işaret edildiğini görürürüz. Şöyle ki araştırmamızdaki yönetici peygamberlerin soyu Hz. İbrahim'e dayanmaktadır. Onun çocukları olan Hz.Ya'kûp ve Hz. İshâk'ın "temiz/asîl" zürriyetlerinden; , Hz. Yûsuf, Hz. Mûsâ , Hz. Hârûn, Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman dünyaya gelmiş, Hz. İbrahim'in diğer oğlu Hz. İsmâil'in asaletli neslinden de Hz. Peygamber doğmuştur. En'âm sûresinde Peygamber soyunun asaleti "zürriyet" ve "tafdîl" sözcükleriyle beyan edilmektedir:

وَوَهَبْنَا لَهٗ اِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ كُلًّا هَدَيْنَا وَنُوحًا هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ وَمِنْ ذُرِّيَّتِهٖ دَاوُدَ وَسُلَيْمٰنَ وَاَيُّوبَ وَيُوسُفَ وَمُوسٰى وَهٰرُونَ وَكَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ. وَزَكَرِيَّا وَيَحْيٰى وَعِيسٰى وَاِلْيَاسَ كُلٌّ مِنَ الصَّالِحِينَ. وَاِسْمٰعِيلَ وَالْيَسَعَ وَيُونُسَ وَلُوطًا وَكُلًّا فَضَّلْنَا عَلَى الْعَالَمِينَ. وَمِنْ اٰبَآئِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَاِخْوَانِهِمْ ...

"ve ona İshak'ı ve Yakub'u hibe ettik; her birine doğru yolu gösterdik -ki daha önce de Nuh'a doğru yolu göstermiştik- ve onun (Hz. İbrahim'in) soyundan gelen Dâvûd'a, Süleyman'a, Eyyub'a, Yûsuf'a, Mûsâ'ya ve Hârûn'a... İhsan üzere hareket edenleri böyle mükâfatlandırırız Biz. Zekeriyya'ya, Yahya'ya, İsa'ya ve İlyas'a... -Hepsi salihlerdendir. İsmail'e, Elyesâ'ya, Yunus'a ve Lût'a... -Her birini âlemlere üstün kıldık. - Onların atalarından, nesillerinden, kardeşlerinden bir kısmına da…"[471]

Tevbe sûresinde Hz. Peygamber'in yaşadığı bölgede tanınmışlığına; ailesi ve soyunun herkesce malum olduğuna, milletine yabancı (acem) olmadığına, "*min enfüsikum"* zikri ile işaret edilmektedir:

لَقَدْ جَآءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ اَنْفُسِكُمْ... [472] *"(Ey marazlı iman sahipleri!) Gerçek şu ki, size kendi içinizden bir elçi geldi...*

Bu âyette zikredilen "min enfüsikum" **(** مِنْ أَنْفُسِكُمْ nefislerinizden) sözcüğü ile Hz. Peygamber'in tanınırlığının/yörenin insanı olduğunun kastedildiğini belirten müfessirler, onun Arap asıllı, kendileri gibi "Kureyşli" olduğuna işaret edildiğini söylerler. Taberî (ö. 310/923) bu âyeti, "O başka biri değil, kendi vatandaşınızdır. Yaptığı nasihatleri anlayıp itham etmeyesiniz diye sizden bir kişi (Arap) olarak gönderdi." şeklinde diye tefsir ederken, Beyzâvî (ö. 685/1286), bazı alimlerin "min enfûsikum" lafzını, "min enfesikûm" (en şerefliniz)" diye okuduğunu söylemekte, En'âm sûresinin yukarıdaki pasajında, Hz. Nûh'un asaletinin soy silsilesi halinde Hz. İbrahim'e, ondan da altı

468 el-Bakara 2/124, 128; el-En'âm 6/84-87; el-Furkân 25/74; el-Mü'min 40/8; el-Ahkâf 46/15.
469 Âl-i 'İmrân 3/164; et-Tevbe 9/128.
470 el-A'râf 7/184; Yûnus 10/2; el-Müminûn 23/69; Sebe' 34/46.
471 el-En'âm 6/84-87.
472 et-Tevbe 9/128.

peygambere geçmesinin zikedilmesindeki maksadın, atanın şerefinin evlâdına geçtiğine delalet ettiğine dikkat çeker.[473] Keza, Mustafa Merâğî (1883-1952) bu âyetlerde nesil silsilesine dayalı olarak on dört nebinin faziletinin ifade edildiğini, Hz. Nûh'a nübüvvet ve suhuf verilerek hidâyetle şereflendirildiğini, Beni İsrail peygamberlerinin (Hz. Mûsâ, Hz. Dâvûd vd.) soylu ataları olan Hz. Nûh ve çocukları ile Hz. İdris ve Hz. Şit'in neslinden geldiklerinin kastedildiğini belirtir.[474]İzzet Derveze (1888-1984) de bu âyetlerde peygamberlerin temiz soylarının övüldüğünü kaydeder.[475]

Konuyla ilgili âyetler incelendiğinde, önderlik yapacak kişide soy ve vatandaşlığın önemine dikkat çekildiği görülmektedir.[476] Hz. İbrâhim Ka'be'nin duvarlarını tamir edip yükselttiğinde bu meyanda şu duayı yapmıştı: "*Soyumdan sana teslim olmuş (Müslüman) bir ümmet ver. İçlerinden (vatandaşları olan) bir elçi onlara gönder, onlara âyetleri okusun, Kitab'ı ve hikmeti öğretsin, onları arındırsın."*[477] Bir başka âyette de; قَالَ اِنّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمينَ *...Seni insanlara önder kılacağım" buyurmuş; o; "Soyumdan da mı?" deyince, "Benim ahdime zâlimler nâil olamaz!* "denilmiştir. Bu âyette, Hz. İbrâhim'in soyundan zalim olmayanların insanlara önder kılınacağı zikredilerek nesebe (bozulmamış olanına) işaret edilmiştir.[478] Hz. Peygamber de: "*Ben babam Hz. İbrahim'in duası ve İsa'nın (as) müjdesiyim*." demiştir.[479]

Araştırmamızda yer alan diğer devlet adamlarının da atalarının maruf olduğunu, aynı şekilde temiz ve meşru' nesilden geldiklerini ve vatandaşlık bağlarının bulunduğunu âyetlerden müşahede etmekteyiz. Sözgelimi, Hz. Süleyman'ın Hz. Dâvud'un oğlu olduğunu Kur'ân işaret etmektedir.[480] Devlet adamının soyunun bilinmesi, vatan mensubiyeti neden önemlidir? Çünkü aynı geçmiş kültüre, aynı duygu ve hissiyata, milletiyle aynı ülküye sahip olmayan kişiler o toplum için "ideal lider" olamazlar. Soyu belirsiz veya ithal olan liderler topluma milli duygularla, özveriyle hizmet edemezler. İthal liderler emri dışardan alabilir, kalbi vatandaşlarla aynı duyguyla çarpmaz, zor zamanda ülkeyi terk etme ihtimalleri vardır.

Hz.Peygamber'in soyunun Mekke'nin saygın liderlerinden, hanif inancına sahip, Abdülmüttâlib'e dayanmaktadır. Mekke'nin fethi sırasında Hz. Peygamber müşriklere, kendilerine ne yapacağını sorduğunda, onun asil/şerefli bir nesilden, tanınan bir aileden geldiğini kastederek, ondan sadece hayır umduklarını, kerim (şerefli) bir soydan geldiğini söylemişlerdir.[481] Keza, Hz. Peygamber Hz.Yûsuf'un ataları olan; Hz.İbrâhim, Hz. İshak ve Hz.Ya'kūbu anarak onun temiz soydan geldiğini belirtmiş ,"Kerîm oğlu kerîm oğlu kerîm oğlu kerîm" diye onu methetmiştir.[482]

Devlet adamının asalet bakımından üstünlüğü ile atadan gelen zenginlik ve soyluluğunu, imtiyazlı olmasını kasdetmiyoruz. Bununla meşru' zürriyetten olan, ülkesinde tanınan (yerli/milli)

---

473 Tevbe 9/128; Taberî, **Câmiu'l-beyân**, VII (9), s. 76-77; Nesefî, **Medârikü't-tenzîl**, 1/660-661; Beyzâvî, **Envâru't-tenzîl**, 3/85.

474 Ahmed Mustafa Merağı **Tefsirü'l-Merâgî,** 5. Basım, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1974, 7/179-183.

475 Beyzâvî, **Envâru't-tenzîl,** 2/196-197.

476 el-Bakara 2 /128-129; es-Saffât 37/119-120.

477 el-Bakara 2 /128-129.

478 el-Bakara 2/124.

479 Ebü'l-Kāsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, **Müsnedü'ş-Şâmiyyîn**, Hamdî Abdülmecîd es-Selefî (thk.), Beyrut: y.y., 1409, 2/340; Ebû ʿAbdillâh Muhammed b. ʿAbdullâh en-Nîsâbûrî el-Hâkim, **el-Mustedrek âle's-Sahihayn,** Mustafâ ʿAbdulkâdir ʿAtâ (thk.), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1411/1990, 2/453; ʿAlâʾu'd-Dîn ʿAlî b. Hisâmi'd-Dîn b. Kâdî Hân el-Kâdirî eş-Şâzelî el-Hindî el-Burhânfûrî el-Muttakî el-Hindî, **Kenzu'l-'Ummâl,** Bekrî Hayyânî (thk.), y.y., 1401/1981, 12/423.

480 Neml 27/16.

481 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, 2/228.

482 Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, 2/ 96, 416; 3/148; **Buhârî**, "Bed'ü'l-ħalk", 6, "Enbiyâ", 8, 14, 19.

kimsenin durumuna dikkat çekiyoruz. Bakara sûresinde de İsrailoğulları kralı Tâlut'un kendi soylarından geldiğine işaret edilmekte, onun seçilmesindeki etkenin "soy" ve "zenginlik" yönüyle değil, ilim ve beden üstünlüğü ile olduğuna işaret edilmektedir.[483] Burada asaletle kastedilen atası sebebiyle dünyevî makamlara sahip olması manasında olup, temiz zürriyetten gelmiş olma manasında değildir. Şah Veliyyullah Dihlevî (ö. 1176/1762) ideal devlet adamının tanınmışlığının, asalet ve şerefinin önemini şu sözlerle ifade etmektedir:

"*Devlet başkanının kendisi ve ailesinin (kabile) şeref yönünde lekesi olmamalı, güzel hasletlerle müzeyyen olmalı, halk tarafından iyi tanınan ve güzel çalışacağına inanılan kimse olmalıdır. Ayrıca hasep ve nesep yönünden şerefli olmalıdır ki insanlar onun yolunda savaşsın, onu hor ve hakir görmesinler".*[484]

Vedâ Hutbesinde, Arap'ın aceme, acemin Arap'a üstün olmadığı, üstünlüğün takvada bulunduğu, başı siyah üzüm tanesi gibi olan kölenin başkan tayin edildiğinde, ona itaatin şart olduğu vurgulanmıştır. İlahî buyruklar ve nebevî ilkeler kabileciliği/ırkçılığı reddeder. İdeal devlet adamlığı için her hangi kabileye, millete, ırk ve aşirete mensup olmak değil, soylu bir ailenin salih evladı olmak yeterlidir. Nitekim Hz. İsmail'in torunları olan Kureyş'in içinden bir peygamber (sav) çıktığı gibi, müşrik liderler de çıkmıştır. Ez-cümle, İslam'la müşerref olmayan şahsiyetleri ataları şerefli kılmaz.

Devlet adamının asaletli olması ve soylu bir aileden gelme vasfı Müslüman ve Batılı düşünürler tarafından da önemsenmiştir. Yûsuf Has Hâcib , Nizâmü'l-Mülk, Kınalızâde Ali Çelebi, Aristo ve Platon kitaplarında bu hususta dikkat çekmektedirler.[485] Nizamü'l-Mülk ideal devlet adamının mümeyyiz vasıflarının; ahlâk, ferâset ve "asâlet" olduğunu belirtmekte, devlet adamında bulunması gereken soyluluğun, insanların gönlünü alma ve onların nezdinde itibar sağlamaya matuf olduğunu ifade etmektedir.[486] Siyaset ahlakına dair kaleme alınan bir eserde, Kınalızâde'nin bu konudaki görüşlerine yer verilmekte, onun siyaseti (yöneticiliği) fazilete dayalı olan-olmayan, tamme ve nâkısâ/teğallübe (eksik/zorbalığa dayalı) şeklinde iki ayırdığı, siyasette faydalı/tamamlayıcı bir unsur olduğu savunularak faziletli devlet başkanı kriterleri arasında neseb üstünlüğü (asabiyet) benzeri gerekçelerle izah edilir.[487] Platon, siyasete ilişkin bir kitabında, diyaloglar halinde sunduğu düşüncelerinde, ideal devlet adamında bulunması gereken nitelikleri; liyâkat, ölçülülük, düşüncede ve asâlette şerefli olma ve dinamizm/azimli olma diye izah eder.[488]

Yukarıda Kur'ân âyetlerine ve tefsirlerine göre devlet adamının soyca temiz ve tanınmış olmasını tahlil ettik. Şimdi de Kur'ân'da ***devlet adamının asil soylu ve vatandaş olmamasına*** işaret eden Kur'ân sözcüklerini ve âyetlerini tahlil ediyoruz.

Araştırmamızda bu konuda Kur'ân'da sadece devlet adamının asil soylu olmamasına işaret eden bir sözcüğü tespit edebildik. Bu da Kalem sûresinin 13.âyetinde geçen " زَنِيمٍ" (dakma/gayr-i meşru')

---

483 Bakara 2/247.

484 Dihlevî, **Hüccetullahi'l-Bâliğa,** s. 473-474.

485 Yûsuf Has Hâcip, **Kutadgu Bilig**, Yaşar Çağbayır, Ankara: TDV Yayınları, 2002, XVII-XIX, ss.73-97; Kınalızâde Ali Çelebî, **Ahlak-ı Alâi**, Mustafa Koç (haz.), ss.463-476.

486 H.Bahadır Türk, **Çoban ve Kral-Siyâsetnâmelerde İdeal Yönetici İmgesi,** İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s.95.

487 Bu bağlamda şunlar da ifade edilmiştir: "Ekseri durumlarda nesep hükümdarlığa lazımdır. Saltanatta/ siyasette faydalı bir unsurdur. Zira insan, yaratılışı itibari ile kendi durumunda olan kimseye itaat etmek ve yasaklarından kaçınmak hususunda çekingenlik gösterir, boyun eğmek istemez. Kargaşalık meydana gelir. Kan dökülür ve başkaldıranlar çoğalır. Halk huzursuzluğa düşer. Baba ve dedeleri saltanat ve hükümdarlıkta tanınan halkın kendilerine itaat etmekle olduğu şerefli soylu bir kimse devlet idaresinin başına geçtiği zaman emniyet kurulur, huzursuzluk ortadan kalkar. Halktan memnuniyet ifade eden sözler işitilir ve huzur nişanları görülür." Mustafa Bilgen, **İslâm Toplumunda Siyaset Ahlakı**, İstanbul: Ravza Yayınları, 2021, s.543, 546.

488 Eflatun, **Devlet Adamı**, ss. 110-116.

kelimesidir. Müfessirlerin çoğu tarafından Velîd b. Muğîre ile ilişkilendirilerek, onun asalet yönünden problemli (gayr-i meşru‘) olduğuna delalet eden bir sözcük olduğu ifade edilmiştir. Şurası bir hakikattir ki, soyunda leke bulunan, kimden ve hangi milliyetten olduğunda şüphe duyulan kişilerin halk nezdinde itibarı olmayacağından, ideal devlet adamı da olamayacağı söylenebilir. Müfessirler *"zenîm, müzennem"* (زَنيمٍ - مزنّم) kelimesinin sözlük anlamından hareketle[489]; bir kavmin toplum içinde fazlalık gibi olan, onlardan olmadığı halde onların sırtına asılmış (asalak), kendini o topluma nispet edip akrabaları olduğunu söyleyen, soyu-sopu belli olmadığı halde bir aile tarafından nesebe geçirilmiş kimse şeklinde izah etmişlerdir. Taberî (ö.310/923), İbn Abbâs'tan naklederek, bu sözcüğün ; koyunun boynundaki küpe, etten meydana gelen sarkık küpe gibi yahut et beni anlamında olduğunu, Velîd'in bu benle tanındığını, bu kelimenin onun yanaşma (gayr-i meşru) olduğuna delalet ettiğini dile getirmiştir.[490] Nesefî (ö.741/1341) Kalem sûresinin 10-14 arası âyetlerde zikredilen kişinin Velîd b. Muğîre olduğunu sebeb-i nüzulü ile birlikte anlatırken,[491] Süyûtî (ö.911/1505) de bu kimsenin Ahnes b.Şerîk veya Esved b.Abd Yeğûs olduğuna dair rivâyetleri nakleder.[492]

Yukarıda Kur'ân âyetleri ve kavramları bağlamında devlet adamının *liyakat ve tecrübe nitelikleri* genel hatlarıyla ele alınmıştır. Bölüm sonunda Câhiliye üzerine yazılan eserler ışığında bu vasfın İslam öncesi ve sonrasına ilişkin durumuna dair analojik bir değerlendirme yapmanın yerinde olduğunu değerlendirmekteyiz. Ayrıca devlet adamının bu özelliğinin günümüz yönetim uygulamalarına yansımasını da ortaya koyarak, Kur'ân ilkelerine göre davranan devlet adamının sorumluluklarına dikkat çekmek istiyor, bunun için şu soruları yanıtlıyoruz:

İslam öncesi ve sonrasında Kur'ân'ın nazil olduğu toplumda liyakat neye göre idi? İslâmiyet Câhiliye toplumunu nasıl dönüştürdü? Câhiliye döneminde yöneticilikte neseb yakınlığından ziyade meziyetler ön plandaydı. Topluluğun menfaati için güçlü ve dirâyetli olan kişi reis oluyordu. Zenginlik, şeref/şöhret ve neseb üstünlükleri olan kabilelerin erkek üyeleri yönetimleri üstlenmişlerdi. Eşit özelliklere sahip kabile ileri gelenleri arasından yaşlı olanın yönetime getirilmesi, Batı'daki tanımıyla, eşitler arasında birincilik kuralı (primus inter pares) bir gelenekti. İlk halifelerinin bu örfe (eşitler içinde birinci geleneğine) göre göreve getirildikleri söylenebilir.[493] Yönetimin babadan oğula geçmesi genel bir uygulama olmakla beraber kesin kural değildi. Câhiliye döneminde üyelerin tamamının erkeklerden oluştuğu şehir meclisine (Daru'n-Nedve) katılım yaşı "kırk" idi. Asabiyet (kabilecilik) anlayışına göre toplum; hür, mevali ve köleler diye üçe ayrılmıştı. Siyasi, idari, ticari bütün işlerin yönetimi ve menfaat sağlanması imtiyazlı hürlere aitti. [494]

Kur'ânî ilkelerin hakim olduğu toplumda ne tür değişimler yaşanmıştır?

---

489 İsfehânî, "z-n-m" mad., **el-Müfredât**, 215; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab,** 6/94-95.

490 Taberî, **Câmi'u'l-beyân**, 8/385-391; Tefsirlerde bu sözcüğe başka manalar da verilmiştir. Razi, kötülüğüyle meşhur, günah işlemekten haksızlık yapmaktan utanmayacak kadar karakteri bozulmuş, insanlığını kaybetmiş, bu anlamda soysuzlaşmış manası verirken, Elmalılı, bu sözcüğü kötülükle mimli, şirretlikle damgalı, dalkavuk, nesebi takma diye tefsir etmiştir. Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb,** 30/83-85; Elmalılı, **Hak Dini Kuran Dili**, 8/25-26.

491 "Babası onu on sekiz yaşında evlat olarak tanımıştı. Velîd'in annesi gayri meşru biçimde (bir çobandan) ona hamile kalmıştı. Âyet inene kadar bu bilinmiyordu. Rivâyete göre Velid annesine gidip şöyle demiş: "Muhammed (as) beni on mezmum sıfatla niteledi. Dokuzunu kendimde gördüm, ama soysuzluk (zenim) hakkında hiçbir bilgiye sahip değilim. Hakikati söyle, yoksa boynunu vururum." Bunun üzerine annesi: "Baban cinsi münasebet kudretine sahip değildi. Öldüğünde malının başkalarına gitmesinden korktuğundan bir çobanı nefsime davet ettim, işte sen ondansın." Nesefî, **Medâriku't-tenzîl**, 3/1844-1846.

492 Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî **, Esbâbu'n-nüzûl,** Kahire: Dâru't-Tahrîr, 1382/1963, s.173.

493 Azimli, **ag.e**, s.55-57.

494 Cevâd Ali, **el-Mufassal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm (İslam Öncesi Arap Tarihi),** Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1968, 1970, Dursun Hazer, Fethullah Zengin (çev.), Ensar Yayınları, 1/277; Apak, **a.g.e.**, ss.163-166.

İlk olarak, Câhiliyede yöneticilikte mevcut olan nesep (asabiyet)yakınlığının yerini İslam toplumunda "meziyetler" almıştır. Hz. Peygamber yöneticiliğe layık olma bakımından uygun olan herkesi kabilesine bakmadan eşit tutmuş; azatlı köleleri, kırk yaşın altındaki kabiliyetli gençleri daha 17-20 li yaşlarında çeşitli yöneticilik görevlerinde vazifelendirmiş, meclisine almıştır.Bağnaz, yaşlı Kureyşlilerden ümitsiz olduğu için "Genç Kureyşliler" söylemi ile gençlere odaklanmış, onlara ümit bağlamıştır. Câhiliyede kırk yaş altındaki kişilerin ve kadınların şehir meclisine alınmaması sebebiyle onların kabiliyetlerinden toplum istifade edememiştir. Ancak İslâmiyetin Arap yarımadasına hakim olmasıyla birlikte onların enerjilerinden liyakatli oldukları alanlarda yararlanılmıştır. Câhiliyede Araplar kendi kabileleri dışındakileri dikkate almaz, idari görevler vermezlerdi. Ancak Hz.Peygamber kişinin kabilesine, hatta eski inancına ve muhalifliğine bakmadan liyakata göre devlet görevleri vermiştir. Fethedilmiş yerlere mutlak surette kendi sahabisini değil, yeni müslüman olmuş, orada daha önce yöneticilik yapmış kimseleri atamış, onun bölgeyi iyi tanımasını ve yöneticilik kabiliyetini dikkate almıştır. Sözgelimi, Yemen fethedildiğinde oraya vali olarak Mekke'li veya Medine'li seçkin sahabilerin yerine bölgenin eski valisi Bâzân'ı atamış, Mekke'nin fethinden sonra yeni Müslüman olan, en çetin savaşlarda karşısında yer alan, muhalif kabilenin üyesi olan Ebu Süfyan'ı yönetim becerisi nedeniyle Necran'a vali tayin etmiştir.[495]

Günümüzde liyakat durumu nasıldır? Bu konuda ne tür problem vardır? Kur'ân ilkelerini esas alan günümüz devlet adamı bu konuda neler yapmalıdır?

Günümüz İslam coğrafyasının bazı kesimlerinde de kamu görevlilerinin seçiminde liyakate önem verilmediğini görmekteyiz.Bazı kamu görevlileri hak etmediği görevlere iltimasla seçilmekte veya bazı makamlara maddi güçle ulaşmaktadırlar. Bu nedenle Müslümanlar yeniden Kur'ânî ilkelere ve asr-ı saadet değerlerine dönmeli, kamusal görevler için toplumun hangi kesiminden olursa olsun, aidiyetine (kabilesine, dünya görüşüne) bakılmaksızın vatanını seven liyakatli kişilere kamusal emanetler teslim edilmelidir. Ancak bu suretle ideal bir toplum teşekkül edecektir. Devlet adamı ayrıştırıcı tutum izlemeden liyakate (meritokrasiye) göre vazifelendirmeler yaptığı takdirde hakiki manada kamu yararını gözetmiş olacak, aksi halde toplumsal vebali yüklenmiş olacaktır.

[495] Azimli, **a.g.e.**, s.55-57.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İTİKADÎ, AHLAKÎ VE AMELÎ NİTELİKLER

Bu bölümde Kur'ân-ı Kerim'in talep ettiği devlet adamının *i'tikadî, ahlakî* ve *amelî nitelikleri* Kur'ân âyetleri, kavramları ve tefsirler ışığında tahlil edilmektedir.

3.1. İ'tikadî Nitelikler

Kur'ân'ın talep ettiği devlet adamının i'tikâdî nitelikleri öncelikle ilâhî hakikatlere iman ve bu hakikatlere karşı gönül ve duyulardaki hassasiyet bağlamında müsbet ve menfi vasıflar yönünden iki kısımda incelenmekte, ardından şu başlıklar altında tahlil edilmektedir: 1. Hakikatlere karşı gönül açıklığı/şüphe ve zan, 2. Kalp ve duyuların arızalı olması, 3. Tevekkül.

3.1.1. İman

Kur'ân'da devlet adamının ilâhî hakikatlere iman etme/mümin vasfına işaret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının imanına ve teslimiyetine işaret eden sözcükler/kavramlar: *İman-**mümin;***[496] *İslâm-teslîm-**müslim.***[497] إيما ن- مؤمن- إسلام – تسليم- **مسلم**
- Gönülden inancına bağlı tutum sergilemesine delalet eden sözcükler*: Kunût-hudu'-huşu'-rızâ/rıdvân-îkân-**kânitîn- hâdi'în- hâşi'ûn**-tayyibûn*[498]. قنوت- خضوع- خشوع– رضا/ رضوان - إيقا ن- **قانتين -خَاضِعِينَ -خَاشِعُونٌ- طيبون.**

Devlet adamının iman esaslarına kalpten inanması, ilâhî ilkelere samimiyetle teslimiyeti kişisel bakımdan müsbet bir vasıf olmasının yanında, kamu nezdinde de "güven" duygusu uyandıran bir hususiyettir. Ulvî duygularla işe bağlanma, insana güçlü motivasyon sağlar. Araştırmamızda yer alan ideal devlet adamlarının güçlü imana sahip olduklarını, Allah'a teslimiyet göstermiş bireyler olduğunu görmekteyiz. Kur'ân'da ideal devlet adamlarından olan Hz. Peygamber'in Rabb'ine teslim olan Müslümanların ilki olmasının emredildiği ve iman ilkelerine teslimiyetle yaşamını sürdürdüğü,[499] Hz.Yûsuf'un müslümanca yaşama ve ölme arzusunda olduğu,[500] İsrailoğulları yöneticileri Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'un Firavun 'un ölüm tehdidine karşı İslam inancını yaşamaktan ödün vermedikleri,[501]

---

496 el-Bakara 2/249; Âl-i 'İmrân 3/193; es-Secde 32/18; Mü'min 40/28,66.

497 Âl-i 'İmrân 3/84; en-Nisâ 4/65; el-En'âm 6/14, 163; Yûsuf 12/101; Mü'min 40/66. "İslâm" sözcüğü ve türevleri Kur'ân'da pek çok âyette iman anlamında zikredilmiş olduğundan, bu bölümde "imanla eş anlamlı", şirkin zıddı olarak istidlal edildiği gibi, devlet adamının ameli nitelikleri bölümünde de ameli teslimiyet/onaylama/itaat bölümünde âyet referansları bağlamında gösterilmiştir. Mukâtil, "İslam" kavramının ihlas ve dil ile imanı ikrar anlamına geldiğini belirtiyor (3/83; 9/74; 49/14), **el-Eşbâhve'n-nezâir,** "s-l-m" mad., s. 135-136; İsfehânî, el-Müfredât, s. 240-241.

498 el-Bakara 2/4, 238; el-İsrâ 17/109; el-Mü'minûn 23/2; en-Nûr 24/26; eş-Şuarâ 26/4; el-Ahzâb 33/31; el-Fetih 48/29. "Tayyib" ve "Habîs" kelimeleri "mümin" ve "kafir" olarakda tefsir edilmiştir. Mukatil **el-Eşbâh,** s.127; Dâmegânî, **Kâmusu'l-Kur'ân**, 304.

499 "…*De ki: Bana, Müslüman olanların ilki olmam ve müşriklerden olmamam emredildi."* (En'âm 6/14); en-Neml 27/ 91; Mü'min 40/66.

500 Yûsuf 12/101.

501 Yûnus 10 /84; Tâhâ 20 / 90.

Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman'ın iman ve teslimiyet konusunda örnek şahsiyetler oldukları,[502] Tâlût ve Zülkarneyn'in güçlü imana sahip oldukları,[503] Hz. Süleyman'ın tebliği üzerine Belkıs'ın Allah'a teslimiyeti (iman etmeyi) seçtiği[504]ve Firavun'undan imanını gizleyen Hazkîl'i, müminlere zulmün reva görülmesi üzerine aşkla imanını ikrar edip, Allah'a teslimiyetini açıkladığı zikredilmektedir.[505]

İslâm uleması devlet başkanının inancını yaşamına yansıtmasını temel şart olarak görür. Zîra bir devlet adamı için en başta gelen görevleri arasında, dinin korunması ve hükümlerinin yaşatılması yer almaktadır. Nisâ sûresinde devlet adamına itaatten bahsedilirken, "sizden olana" denilerek, imanlı idarecilere itaat edilmesi emredilmekte, yöneticinin i'tikâdî vasfına dikkat çekilmektedir:

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اَطِيعُوا اللهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاُوْلِي الْاَمْرِ مِنْكُمْ

"*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygambere ve -**sizden olan- yöneticilere** itaat edin…"*[506]

İslâm ulemasının devlet adamı seçim kriterleri bağlamında öne sürdüğü çok sayıda şarta karşılık, Mevdûdî (1903-1979) yukarıdaki âyette zikredilen "minkum" (مِنْكُمْ) kaydı ile devlet adamının müminler arasından seçilmesinin yeterli olduğunu olduğunu ifade ederken,[507] Muhammed Esed (1900-1992) bu âyeti delil göstererek Müslümanlık ve takva kriterinin seçimde yeterli olduğunu ve müslümanca yaşamanın kamu görevlisi için önem arzettiğine dikkat çekmektedir.[508] Neml sûresinde, Belkıs'ın Müslüman olarak Hz. Süleyman'ın huzuruna gelmesinin talep edilmesinin zikri, devlet adamının kalbî inancı yanında fiilî ikrar ve teslimiyetinin de önemine delalet etmektedir.[509] Bu bağlamda şöyle buyrulur: اِنَّهُ مِنْ سُلَيْمٰنَ وَاِنَّهُ بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ اَلَّا تَعْلُوا عَلَيَّ وَاْتُونِي مُسْلِمِينَ...

"Rahmân, Rahîm Allah'ın adıyla... Süleyman'dan..." "Bana başkaldırmayın; teslimiyet göstererek yanıma gelin!" diyor.[510]

Bakara sûresinin 124. âyetinde de, müslümanlık vasfının liderlikte önemli olduğuna işaret edilmekte, Hz. İbrahim ve soyunun insanlara bu şartla önder kılınacağı, zalimlerin ise buna müstehak kılınmayacağı beyan edilmektedir: قَالَ اِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ *"Seni insanlara önder kılacağım" buyurmuş; o; "Soyumdan da mı?" deyince,"Benim ahdime zâlimler nâil olamaz!" buyurmuştu".*[511]

Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) yukarıdaki âyette geçen, Hz. İbrâhim'in (as) zürriyetindeki *"zalimler"*den kastın, müslüman olmayan; yahudi,hristiyan ve müşrikler olduğunu ifade ederken, Beyzâvî (ö. 685/1286) müslüman olmayarak nefsine zulmeden ve adaletsiz davranan kimseler olduğunu belirtirmiş, Nesefî (ö. 710/1310) de Hz. İbrâhim'in neslinden müslüman neslin de kâfirin de geldiğini, gelmeye devam edeceğini söyleyerek liderliğin kâfir için geçerli olamayacağını Saffât sûresinin şu âyetine dayandırmıştır: *"Kendisini ve İshak'ı mübarek kıldık. Fakat her ikisinin de soyundan iyi kimseler (muhsin) olabileceği gibi, kendine açıktan açığa kötülük edenler (zalimler) de olacaktır."* Ona göre, bu âyette geçen "muhsin" kelimesi "mümin (müslim) ", "zâlim" kelimesi de "kafir" anlamındadır. Mutezile bu

---

502 en-Neml 27 /15.
503 el-Bakara 2/249; el-Kehf 18/ 88.
504 en-Neml 27/ 42, 44.
505 Mü'min 40 /28.
506 en-Nisâ 4/59.
507 Mevdûdî, **İslam'da Devlet Nizâmı**, s.53-54.
508 Muhammed Esed, **İslam'da yönetim Biçimi**, M. Beşir Eryarsoy (çev.), Dübtaş Basım Yayım, [y.y., t.y.], s. 72-73.
509 Ömer Çelik, **Hakkın Daveti Kur'ân-ı Kerim Meali ve Tefsiri**, İstanbul: Erkam Yayınları, 2013, 3/650-656.
510 en-Neml 27/ 29-31.
511 el-Bakara 2/124.

âyete dayanarak fâsığın imâmetinin (devlet başkanlığının) sahih ve uygun olmadığını ileri sürmekte, böyle bir kimsenin İslam devletine baş olamayacağını, sürüyü kurda teslim edenlerin, o koyunlara zulmetmiş olacaklarını öne sürmüşlerdir. Ehl-i sünnet ulemasının bu âyetteki "zâlim" kelimesini "kâfir" diye yorumladıkları kaydedilir.[512]Devlet adamının sadece müslüman ismi taşımasının değil, bizzât müslümanca yaşamasına ve imânî özelliklere sahip olmasının gerekliliğine bir eserinde dikkat çeken Murat Sülün, bu konuda Habeş Necâşisi Hristiyan Ashame'yi örnek göstermekte, Nisâ sûresinin 59 ve 83. âyetlerinde geçen "minküm" kaydına dikkat çekmektedir.Sülün, devlet adamının Müslüman bir isme sahip olmasının yanında amel yönüyle de Müslümanca yaşamasının gerekliliğine işaret etmekte, kitabında Müslüman ve kafir idareciye itaatin gerekçelerini bu düzlemde izah etmektedir.[513]

Yukarıda Kur'ân'ın devlet adamından talep ettiği ilâhî hakikatlere iman etme/mümin olma özelliği incelendi. Şimdi de devlet adamının ***"ilâhî hakikatlere iman etmemesi /mümin olmama özelliğini*** Kur'ân âyetleri, kavramları ve tefsirleri çerçevesinde tahlil ediyoruz. [514]

Kur'ân'da devlet adamının inançsızlık karakteristiğine, bunun kalbî ve ameli tezahürlerine ilişkin çok sayıda kavram mevcut olup, bunların başında "küfür" ve "tekzîb" sözcükleri gelmektedir. İman bakımından menfî karakteristik özellikleri haiz devlet adamının öne çıkan özellikleri arasında; iman ilkelerini yalanlanmak, ilâhî gerçekleri benimsemekten imtinâ, nankörlük, şüphe ve zann, büyüklük kompleksi ve kutsalları hafife alma tezahürü bulunmaktadır. Şimdi öncelikle Kur'ân'ın reddettiği devlet adamının imansızlık özelliklerine işaret eden yedi vasfı; *küfür, şirk, inkâr, cühud, ilhad, irtidâd ve nifâk* karakteristiğini sırayla tahlil ediyoruz.

Küfr (كفر) : Kur'ân'da devlet adamının bu özelliğine işaret eden kelime ve kavramlar şu şekildedir: *Küfr/küfûr-küfrân**; kâfir- keffâr-kefûr.***[515] كفر/ كُفور/ كفرا ن - **كا فر - كَفَّارٌ - كَفور**

Kur'ân küfre sapan insanın (devlet adamının) nankör olduğunu, hayvandan daha aşağıda ve canlıların en kötüsü olduğunu ifade etmekte, onun için sağır, dilsiz ve kör tanımlaması yapmakta, kalbinin mühürlü olduğunu ve icraatların her iki dünyada boşa gideceğini belirtmektedir.[516] Kur'ân kafir kişinin/devlet adamının ahvalini "k-f-r" kökünden 523 sözcükle anlatmaktadır.[517] Bu bağlamda Bakara sûresinde Nemrud'un inkârcı özelliği;

قَالَ اِبْرٰهِيمُ " فَاِنَّ اللهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ وَاللهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ

"...İbrahim:"Allah güneşi doğudan getiriyor, haydi sen de onu batıdan getir!" deyince, apışıp kalmıştı inkârcı nankör (Nemrud) !.. Zalim bir kavmi Allah doğru yola getirmez."[518] diye ifade edilirken, Enfâl sûresinde de Firavun ve adamlarının bu karakterine şu sözlerle dikkat çekilmektedir:

كَدَأْ بِ اٰلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَفَرُوا بِاٰيَاتِ اللهِ فَاَخَذَهُمُ اللهُ بِذُنُوبِهِم

---

512 Beyzâvî, **Envâru't-Tenzîl,** 1/186-187; Mukâtil b.Süleymân, **et-Tefsîrü'l-Kebîr**, 1/136-137; Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, 1/103-105.

513 Sülün, **Kur'ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz? s**s. 90-94.

514 Kavramsal bağlamda bk. Sülün, **Kur'ân-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi,** İstanbul: Ekin Yayınları, 2000, ss.70-85, 101-112, 232-250.

515 el-Bakara 2/6, 250, 254, 258; el-A'râf 7/76; el-Enfâl 8/52; el-Enbiyâ 21/94; el-Furkân 25/50, 55; ez-Zuhruf 43 /15; İnsan 76/24; ez-Zümer 39/3; Mümin ve kafiri ifade eden başka kavramlar da mevcuttur. Kur'ân'da "şakiyy-said" kafir ve mümin bağlamında da zikredilmiştir. Dâmegânî, **Kamusu'l-Kur'ân,** s.267-268.

516 el-Bakara 2/7, 10,171, 217, 257; ez-Zuhruf 15.

517 Mehmet Okuyan, **Çok anlamlılık bağlamında Kur'ân sözlüğü,** İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015, s.722.

518 el-Bakara 2/259.

" *Tıpkı Firavun hanedanı ile onlardan öncekilerin gidişatı gibi... Allah'ın âyetlerini nankörce inkâr etmişlerdi de Allah onları günahlarından dolayı yakalayıvermişti…"* [519]

Firavun ve Nemrud inkâr ederek ilahlık iddiasında bulunmuş, peygamberlerle mücadele etmiş, Mekke liderleri Ebû Cehîl, Velîd b. Muğîre ve arkadaşları da putları ilah yerine koyarak, halkı inkâra sevk etmişlerdir. Kur'ân'da Nemrud'un, Firavun ve adamlarının (Kârûn, Hâmân), Mekke liderlerinin küfür ve inkâra saptığı, peygamberlerin çağrısına uymadıkları ve Hakk'tan inatla uzak durdukları ifade buyrulur.[520] İnkarcı devlet adamları, Allah korkusu ve merhametten uzak olduklarından, halklarına ve kendi düşüncesinde olmayanlara her türlü kötülüğü reva görmüşlerdir. Bu despot yöneticiler, peygamberlerle inatlaşmanın da ötesinde, kendilerini tanrı ilan ederek küfrü Allah'a isyan ve mücadele boyutuna taşımış, ancak akıbetleri hüsrân olmuştur. Sözgelimi, Firavûn denizde helâk olurken, Câlût ve Ebrehe orduları ile hezimete uğramışlardır (2/249; 8/54;105/1-5) .

İman ve küfür kavramının sözlük anlamlarını dikkate alarak, Kur'ân tarafından talep edilen "imanlı" devlet adamı ile reddedilen "kâfir" devlet adamı arasında bir mukayese yaptığımızda, kamusal görevleri yönünden şu farkları sıralayabiliriz: **1.** İmanlı devlet adamı, ma'nevi değerlerine sıkıca bağlı olduğundan halkının da inançlı olması için çaba gösterir. Kâfir devlet adamı ise ilâhî hakikatlere inanmayıp inkâr ettiğinden, halkını inkâra sürükler. **2.** Mümin devlet adamının toplumda gerçekleri gizlemeyen vasfına karşılık, kâfir devlet adamının ilâhî gerçekleri görmezden gelme ve inkârcı vasfı ortadır. Bu da halkta güven sorununa yol açar. Halk, onun hakikatleri örtme(küfr) karakterini bildiğinden onun söylem ve eylemlerine şüpheyle bakar. **3.** Kâfir devlet adamının nankörlük özelliği olduğundan, halkının ve meslektaşlarının fedakârlıkla yaptıkları işleri görmezden gelme durumu mevcuttur. Yapılanları inkâr eder, verdiği sözlere vefa göstermez. Kendi dışındaki devlet adamlarının ve halkının yaptığı hizmetleri yok sayar, bu çalışmalara karşı kör, sağır ve dilsizdir. **4.** İmanlı devlet adamı güvenilir olduğundan halk rahatlıkla kendisine ulaşıp dertlerini açarken, kâfir devlet adamı halktan kopuk halde işlerini yürütür, onların talep ve düşüncelerine kapalıdır. Bu nedenle de halkının ihtiyaçlarından ve ahvalinden bîhaberdir. **5.** Mümin devlet adamı emanetlere riâyet konusunda emîn bir kimse iken, kâfir devlet adamı, inkâr ve ört bas vasfı nedeniyle, halkının malları konusunda endişe duyduğu kişidir. **6.** İnançsız devlet adamı Allah (cc) korkusundan uzak olduğundan, çekinmeden milletin malına el uzatıp zimmetine para aktarabilir veya bâtılı hakka bulayarak tevhîdî ilkelere aykırı icraatlar yapabilir. Buna karşılık mümin kamu görevlisi sorumluluk ve hesap verme düşüncesiyle kılı kırk yararak hakkaniyete yaraşan icraatları yapma kaygısıyla hizmet yürütür. İman ve takvadan sapmanın icraatlarını boşa çıkaracağını iyi bilir. Kur'ân, iman vasfını haiz insanı; "yaratıkların en hayırlısı" ve "en üstünü" olarak nitelemekte,[521] ideal insan tipini "iman" vasfına bağlamakta, inançsız kişinin icraatı sayıca fazla olsa da, hepsinin boşa çıkacağını beyan etmektedir.[522]

Şirk/işrâk (إشرا ك/-شرك **):** Kur'ân'da devlet adamının bu özelliğine işaret eden kelime ve kavramlar şu şekildedir: *Şirk-işrâk-**müşrik.***[523] شرك- إشراك- **مُشرِك**

---

519 el-Enfâl 8/52.

520 el-Bakara 2/88, 258,259; Âl-i 'İmran 11; el-Enfâl 8/52; Yunus 10/78; Meryem 19/77; Tâhâ 20/127; el-Kasas 28/82.

521 Âl-i 'İmrân 3/139; el-Beyyine 98/7.

522 el-Bakara 2/217; el-Mâide 5/5; el-Kehf 18/103-104; el-Gâşiye 88/3.

523 el-A'râf 7/191; et-Tevbe 9/28,33; el-Ahkâf 46/4. Kur'ân'da "şirk koşma" anlamında tefsir edilen başka sözcük ve terkipler de mevcuttur. Âyet istidlalleri şu şekildedir: (با طِل- كلمة خبيثة- الجنث العظيم- فتنة)"Bâtıl" (17/81; 29/52) Dâmegânî, **Kâmusu'l-Kur'ân,** s.72-73, "el-hınsu'l-azîm" (56/46); "kelimei habise" (İbrahim 14/26; Fâtır 35//10) Dâmegânî, **a.g.e.**, s.304, "fitne" (2/191), Dâmegânî, ss.337-339.

Şirk, Allah'tan başkasını kulluğa denk tutmak, [524] amellerde O'na ortak koşmaktır.[525] Dinde şirk, biri büyük,[526] diğeri küçük[527] olmak üzere iki çeşittir. Büyük şirk, Yüce Allah'ın ortağı olduğunu söylemek, kabullenip onaylamaktır ki Allah'ın affetmeyeceği en büyük küfürdür (4/48) . Küçük şirk ise, bazı işlerde Allah'ın yanında O'ndan başkasını dikkate almaktır ki, riyâ ve nifak bu türdendir.[528] Nisâ sûresinde şirk koşmanın bağışlanamaz bir davranış olduğu şöyle beyan edilmektedir:

اِنَّ اللهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهٖ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذٰلِكَ لِمَنْ يَشَآءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللهِ فَقَدِ افْتَرٰىٓ اِثْمًا عَظِيمًا

"Allah kendisine ortak koşulmasını kesinlikle bağışlamaz; bunun dışındakileri ise dilediğine bağışlar. Her kim Allah'a ortak koşarsa, şüphesiz, muazzam bir iftira atmış olur."[529]

Kur'ân'da müşrik karakterin/devlet adamının "necis" ve "nankör" olduğu, müminleri toptan yok etmeye çalıştığı, bu vasıfta olan saldırgan Mekke müşrikleri ile harp edilmesinin gerektiği, görüldükleri yerde öldürülmeleri emredilmiştir.[530] Müşrik liderler Ebû Cehîl, Velîd b. Muğîre ve diğerleri inatla,Hz. Peygamber'e haset ederek Allah'a şirk koşmuş ve müslümanlara düşman olmuşlardır.[531] Zira onlar başkasından ziyade kendilerinden söz edilmesini, en itibar görenin kendi liderlikleri olmasını istiyorlardı. Oysa onlar Hz. Peygamber'i dürüst ve güvenilir biri olarak tanıyor, getirdiği Kitab'ın da eşsiz olduğunu biliyorlardı. Ama nefsanî duyguları, büyüklük kompleksi ve düzeni koruma gayeleri şirki seçmelerine neden olmuştu. Tıpkı, Firavun, Nemrud ve diğerleri gibi.

Müşrik ve mümin devlet adamı arasında kelime anlamlarını da dikkate alarak analojik bir değerlendirme yaptığımızda şunları söyleyebiliriz: **1.** Müşrik devlet adamının zihni çelişkiye yol açan çoklu tanrı anlayışına karşılık, muvahhit müminin yalnız tek bir ilâhî zihinde daha berrak düşünceyi temin etmektedir. Müşrik halkını çok sayıda tanrıya sevkederek inanç bütünlüğünü bozarken, mümin inanç birliğini/tevhidi sağlar. **2.** Çoklu tanrı inancı ile dünyevî çıkarlarını gözeten, tanrılar üzerinden menfaat devşiren müşrik devlet adamı inancında riyakardır. Samimiyet tezahürü maksadıyla halkına, makam sahiplerine ve menfaat sağlayacağı zümrelere karşı yapmacık ritüeller sergiler, onlara yaranmaya çalışır. Mümin devlet adamı ise sadece Allah'a rücû' ettiğinden, halkına ve devlet adamlarına karşı samimi tutum sergiler; icraatlarında maddi beklentisi olmaz, dini istismar etmez, ibadetlerini gösteriş amaçlı yapmaz.

İnkâr (إنكا ر) **:**Kur'ân, inanç yönünden menfi karakteristiği haiz devlet adamının kalbî inançsızlığının genel olarak "küfür" ve "şirk/işrâk" şeklinde tezahür etmekle beraber, inançsızlığın daha çok ameli boyutunun "inkâr" şeklinde ortaya çıktığını da haber vermektedir. Kur'ân "inkâr" vasfının dört şekilde tezahür ettiğine işaret etmektedir: **a)** *Hakikatlere ve iman ilkelerine teslim olmayıp doğrudan reddetme/inkâr/tam yalanlama* ***b)*** *İlkeleri yalanlama/tekzîb etme/ karalama/iftirâ/çarpıtma yoluyla inkâr,* ***c)*** *Başkaldırı/isyan,inatlaşma ve mücadele biçiminde itaatsizlik yoluyla inkâr,* ***d)*** *İlahi gerçekleri benimsemekten kaçınma/tenezzül etmeme/sırt çevirme tarzında inkâr.*

---

524 en-Nisâ 4/36, 48; et-Tevbe 9/3.
525 el-Kehf 18/110.
526 en-Nisâ 4/48,116; el-Mâide 5/72; En'âm 6/148.
527 el-Â'râf 7/190.
528 Mukâtil, **el-Eşbâhve'n-nezâir** , "ş-r-k" mad., s. 97-99; İsfehânî, **el-Müfredât**, "ş-r-k" mad,. s.259-260 .
529 en-Nisâ 4/48.
530 el-Bakara 2/191; el-Enfâl 8/37; et-Tevbe 9/28, 36; el-Hacc 22/31.
531 Bk.Ebû Cehîl ile ilgili âyetler için: el-Kıyâme 75/31-35; el-'Alâk 96/7-19; Velîd b.Muğîre, el-Müddessir 74/11-26.

a) Hakikatlere ve iman ilkelerine teslim olmayıp doğrudan reddetme/inkâr/tam yalanlama: Kur'ân'da devlet adamının bu özelliğine işaret eden kelime ve kavramlar şu şekildedir: *İnkar- nekîr/(î)-(kulubuhum)* ***münkirâh-münkirûn****-kürh-****kârihûn*** .[532] إنكا ر - نكير/ (ي)- (قلوبهم) **منكرة - منكرون**- كره - **كَارِهُونَ**

Müminûn sûresinde Mekke müşriklerinin inkârcı/münkir özelliklerine "irfân" kavramının çelişiği olarak şöyle işaret edilir: أَمْ لَمْ يَعْرِفُوا رَسُولَهُمْ فَهُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ *Yoksa peygamberlerini hiç tanımıyorlar da bunun için mi onu inkâr ediyorlar?!*[533] İman-amele dair kitabında, bir şeyi kalben kerih bulup, tanımamayı dille ifade etme şeklinin Kur'ân'da "inkâr" olarak belirtildiğini söyleyen Murat Sülün, bu kavramla anlam benzerliği bulunan bir sözcüğün de "kürh" (كره) olduğunu belirtmekte, kürh'ün, dinî emir ve yasakları beğenmeyip, içine sindirememe psikolojisi olduğunu, bu özelliğin kâfir(lider) lerin temel karakteristiğini yansıttığını kaydeder.[534] Müminûn sûresinde "inkâr" kavramı ile aynı pasajda geçen "kürh", Muhammed sûresinde de bu bağlamda şöyle buyrulur: "*...Zira Allah'ın indirdiklerini beğenmemişler; O da onların çalışmalarını boşa çıkarmıştır".*[535]

b) İlkeleri yalanlama/tekzîb etme/ karalama/iftirâ/çarpıtma yoluyla inkâr:

Kur'ân'da devlet adamının bu özelliğine işaret eden kelime ve kavramları şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının yalancı-yalanlayıcı olmasına işaret eden sözcük ve terkipler: *Kezib (kizb) tekzîb-* ***kâzib-kezzâb/kizzâb-mükezzibûn*** *zûr /kavlu'z-zûr-* ***harrâsûn.*** [536]

كذب تكذيب- **كا ذب – كذّاب/ كِذَّاب- مكذبون** - زور/ قول الزور- **خرّاصون**

- İftira ve karalama tînetine delalet eden kelimeler: *İftirâ-****müfterûn****-esâtîru'l/huluku'l-evvelîn;*[537]*ifk-****effâk****-ta'n-buhtân-* ***murcifûn*** *(ircâf);*[538] *ihtilâk/* ***ıdîn****- ibtiğâ-i ivec-* ***mubtilûn****-mehcûr-****muktesimîn****.*[539]

افتراء- **مفترون**- أساطير/ خلق الأوَّلين- افك-**افّا ك**- طعن- بهتان- **مُرجِفون** (إرجاف)- اختلاق /**عِضين** ابتغاء عوج

- **مبطلون** - مَهجور- **مُقتسِمِين**.

- Yalan tanıklık , yalan yere yemin vb. hakikate zıt söylemlere delalet eden sözcükler*: Şehâdet/işhâd-****eleddu'l-hisâm;***[540] *hilf-****hallâf-füccâr-fecere****-idhâd.*[541] شها دة-إشهاد-**ألدّ الخصام- حلْف- حلّاف- فُجّار- فَجَرة** - إد حا ض

---

[532] el-A'râf 7/86; en-Nahl 16/22; el-Enbiyâ 21/50; el-Hacc 22/44; el-Mü'minûn 23/69-70; Mü'min 40/81. e**l-Müfredât,** "n-k-r" mad., s.505. Bu kavramların dışında da bazı sözcükler kendi anlamı dışında "inkâr" anlamına gelmektedir. Misal, **fısk** kavramı gibi (9/67) Dâmegânî, **a.g.e.**, s.359-360.

[533] el-Mü'minûn 23/69.

[534] Sülün, **Kur'ân-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi**, s.107.

[535] Muhammed 47/ 9. Ayrıca bk. el-Mü'minûn 23/ 69-70.

[536] el-En'âm 6/5; Nahl 16/116; el-Furkân 25/4-5; Sâd 38/4; ez-Zümer 39/3; ez-Zâriyât 51/10; el-Mücâdele 58/2, en-Nebe' 78/28; Nâzi'ât 79/21; el-Mutaffifîn 83/10-11; 'Alak 96 /13,16.

[537] en-Nisâ 4/50, 112; Hûd 11/50; el-Furkân 25/5; eş-Şuarâ 26/137.

[538] et-Tevbe 9/12; en-Nûr 24/11; el-'Ankebût 29/17; el-Ahzâb 33/60; el-Câsiye; 45/7. "Murcifûn" kimseler itibar suikastı yapan kafir ve münafıklardır. Asılsız haberleri yayarak kara propaganda yapmaktadırlar (Günümüz tabiriyle 5. kol faaliyeti yapanlardır, algı yöneticisisi fitnecilerdir. Olayları manipüle ederek provakasyona kalkışan provakatörlerdir.) Ebussuud, yalan haberleri Müslümanlar arasında yayanların iki fırka olduğunu, bir kısmının münafıklar, diğerinin de aslı sabit olmayan bu söylentilere kapılıp orada burada konuşanlardan oluştuğunu, "muktesimin" olan bölücülerin de Yahudiler gibi Kur'ân'ın bir kısmını işlerine gelmediği için tasvib etmeyen, özellikle hac mevsiminde Mekke'nin giriş yerlerini kendi aralarında taksim edip, oralarda oturarak dışarıdan gelenleri Hz.Peygambere ve Kur'ân'a karşı etkilemeye çalışan Velîd b.Muğire, As b.Vâil ve Esved b.Muttalib gibi müşriklerin önde gelenleri olduğunu söylemektedir. **Tefsiru Ebi's-Suûd**, 4/33-34, 5/239.

[539] Âl-i 'İmrân 3/99; Hicr 15/90, 91; el-Furkân 25/30; Sâd 38/6-7; el-Ankebût 29/48. "Muktesimin", Ebû Cehil vd. Kur'ânın bir kısmına inanmış gözüküp bir kısmına inanmayarak, hakikati bölüp parçalayarak yok etmeye, zihinleri bulandırmaya, çelişki oluşturmaya çalışmakta idiler (Hicr 15/90).

[540] el-Bakara 2/204; el-En'âm 6/19.

[541] et-Tevbe 9/56, 107; el-Kehf 18/56; el-Mücâdele 58/14; el-Kalem 68/10; 'Abese 80/42; el-Mutaffifîn 83/7. "Fücûr" kelimesinin bazı âyetlerde "yalan söylemek" anlamına geldiği, Mütaffifîn ve İsrâ surelerindeki çoğul ism-i faili olan "füccâr" sözcüğü ile delil gösterilmiştir.Dâmegânî, **a.g.e.**, s.350-351.

Kur'ân iman konusunda menfî karaktersitik özellikleri haiz devlet adamının yalancı/ yalanlayıcı ve karalayıcı vasıfta olduğunu çok sayıda âyette vurgular. Hac sûresinde Firavun ve yardımcılarının yalanlayıcı oldukları, iman esaslarını tasdike yanaşmayıp inkâra meylettikleri "tekzîb" ve "nekîr" sözcükleriyle beyan edilmektedir: ...وَكُذِّبَ مُوسٰى فَاَمْلَيْتُ لِلْكَافِرِينَ ثُمَّ اَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَا نَ نَكِيرِ

"Mûsâ (o koca peygamber) bile yalanlanmıştı. Nankörce inkâr edenlere mühlet vermiştim, ama daha sonra onları yakalayıverdim... Nasılmış (gördüler), Benim o misli görülmemiş azabım!"[542]

İnkarcı devlet adamlarının mü'minlere karşı en sık başvurduğu yöntem, ilâhî hakikatlere karşı yalanlama ve karalama kampanyasıdır. Onlar bu tarz algı yönetimiyle kendilerince gerçekleri örtmeye çalışmışlar, ancak başarılı olamamışlardır. Allah'ı yalanlayıp, O'nun hakkında iftiralar atmış,[543] peygamberleri,[544] kutsal kitapları ve âyetleri yalanlamış,[545] kıyameti, Allah'a kavuşmayı ve cehennemi yalanlamış,[546] yalan yere yemin etme konusunda ustalaşmışlardır.[547] Kur'ân, inkârcı devlet adamlarının yalanlarına iftira ve bühtân kattıklarını; "ifk/effâk", kelimeleriyle işaret etmekte, ilâhî kitabı uydurma/yalan diye nitelemeye çalıştıklarını "esâtîr"vb. ifadelerle beyan etmekte, hakkı bâtılla çarpıtıp geçersiz kılmaya çalıştıklarını da "idhâd"(إد حا ض) [548] kavramıyla ifade etmektedir. Kur'ân çok sayıda âyetle inançsız kimselerin yalancı,yalanlayıcı ve karalayacı karakterlerine vurgu yapmakta, Firavun'un, Nemrud ve Mekke müşriklerinin, münafıkların bu çirkin karakterlerine işaret etmektedir. Bu bağlamdaki bazı âyetlerde; kibirli ve büyük yalancı olan Firavun'un şöyle hezeyanda bulunduğu zikredilmiştir: *"Ben sizin için kendimden başka tanrı bilmiyorum! Şüphesiz, onun (Hz. Mûsâ'nın) yalancılardan olduğu kanaatindeyim!";"Sizin en yüce efendiniz benim!"*[549] Fahreddin er-Râzî, Firavun'un, bu sözüyle, kendinden başka kimsenin emir-yasak koyma hakkının bulunmadığını kastettiğini söyler.[550]

Nemrud da Hz. İbrahim ile bir tartışma sırasında, kibirli bir şekilde kendisinin de diriltip öldürdüğünü iddia ederek en büyük yalanı söylemiş, [551] Mekke'li liderler Hz. Peygamber'in itibarını zedelemeye, halkın iman etmesini engellemeye dönük karalama çabası içinde kendisine "yalancı, kâhin, şâir, mecnûn" [552] gibi yakıştırmalarda bulunurken, münafık liderler de Hz. Âişe'ye iftira atmışlardır.[553] Firavun ve adamlarının Hz. Mûsa'yı tekzib eden karakterlerine Kur'ân'da "kezzâb", "sâhir" sözcüğüyle işaret edilmekte, [554] bu bağlamda Mü'min sûresinde;

وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا مُوسٰى بِاٰيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُبِينٍ. اِلٰى فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَقَارُونَ فَقَالُوا سَاحِرٌ كَذَّابٌ

"Gerçek şu ki; Biz Mûsâ'yı mucizelerimizle ve apaçık güçlü bir kanıt ile gönderdik. Firavun'a, Hâmân'a ve Kârûn'a... "Yalancı, büyücü" dediler." [555] şeklinde buyrulurken, Tâhâ sûresinin 56. âyetinde de Firavun'un bütün ilâhî kanıtları yalanladığı beyan edilmektedir. Mukâtil bu âyetin tefsirinde, Firavun'un Hz. Mûsâ'nın mucizelerinin tamamına sihir dediğini, onların ilâhî kaynaklı olmadıkları

---

542 el-Hacc 22/44.
543 en-Nisâ 4/50; el-Mâide 5/103.
544 el-En'âm 6/34; el-Hacc 22/44; el-Kasas 28/34.
545 el-En'âm 6/5; el-Enbiyâ 21/5-6; el-Furkân 25/4-5; Sâd 38/4; ez-Zümer 39/3; et-Tûr 52/29-30.
546 el-En'âm 6/31; el-Furkân 25/11; et-Tûr 52/14.
547 et-Tevbe 9/56, 95-96; el-Mücâdele 58/14; el-Kalem 68/10.
548 el-Kehf 18/56.
549 el-Kasas 28/38; en-Nâzi'ât 79/23-24.
550 en-Nâzi'ât 23-24. Mefatîhu'l Ğayb, c.22.
551 el-Bakara 2/258.
552 Âl-i 'İmrân 3/184; el-Enbiya, 21/5; es-Sâffât, 37/35-37; Sâd 38/4; el-Hâkka 69/39-41,42.
553 en-Nûr 24/11-20.
554 Tâhâ 20/56; el-Kasas 28/36-38; Sâd 38/12-13; ez-Zâriyât 51/39; en-Nâziât 79/21.
555 el-Mü'min 40/23-24.

iddiasıyla tasdik etmediğini ifade ederken, Taberî, yalancılığın onun karakteri olduğunu, kibrinden dolayı imansızlıkta direndiğini belirtir.[556] Tarihî kaynaklarda Kārûn'un iftiracı, kıskanç ve cimri olduğu yer alır. İbnü'l-Esîr, Hz. Mûsâ'nın amcazâdesi olan bu kişinin, Tevrat'ı iyi bilmesi ve Tûr Dağı'na Hz. Mûsâ'yla birlikte gitmesine rağmen, yöneticilikteki çıkarları uğruna Firavun'la işbirliği yaparak peygamberi yalanladığını, onun müfteri olduğunu söyler.[557]

Öte yandan, Mekke liderleri de yalanlama ve kara propaganda konusunda onlardan farklı durumda değillerdi. Hz. Peygamber'i yalanladıkları gibi, halkın da O'na iman etmesini engellemek, ona ve çevresindekilere itibar suikastı yapmak amacıyla yeminlere başvurmuş, karalama kampanyasına sarılmış, O'nun ödün vermesini beklemiş, Allah'a ve Resulü'ne iftira atmaktan da geri durmamışlardır.[558]Müşrikler ilâhî hakikatleri; "*evvelkilerin masalları/uydurmaları" (esâtîru'l-evvelîn/ huluk'ul-evvelîn)*[559] diye vasfederek, halkı İslam'a karşı soğutmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda Kalem sûresinde, hakikatleri inkâr eden, yalanlayıcı/yalan yere yemin eden müşrik liderler *"âdi/karaktersiz"* insanlar diye vasfedilirken; وَدُّوا لَو تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ. وَلَا تُطِعْ كُلَّ حَلَّافٍ مَهِينٍ فَلَا تُطِعِ الْمُكَذِّبِينَ

"Öyleyse, yalanlayanlara itaat etme! İstiyorlar ki; sen taviz veresin de, kendileri de taviz versinler. Evet, itaat etme and içip duran hiçbir 'adi'ye…[560] En'âm sûresinde de, Allah'a iftira atan inançsız karakter/devlet adamı için *"ondan daha zalim kim?"* diye buyrulmaktadır.

Yalan ve bâtıla dayanıp hakkı yok etmek isteyen bu karakter Kur'ân'da, "günahkâr palavracı" اَثِيمٍ اَفَّاكٍnitelemesiyle zikredilerek[561] de kınanmıştır. Müşriklerin çok yemin edici (حَلَّافٍ) kötü karakterine Kalem sûresinin 10. âyetinde de işaret edilir. Taberî, âyetin Mekke liderlerinden Ahnes b. Şerîk hakkında olduğunu belirtmekte, onun yalan yere çok fazla yemin etmesi sebebiyle böyle vasfedildiğini söylemektedir.[562] Nesefî'ye göre de onun yemin etmeyi alışkanlık haline getirdiğinden kendisine "hallâf" diye işaret edildiğini, âyette geçen "mehîn" (مَهِينٍ) sözcüğünün buna bağlı olarak; yalancı, aşağılık, insanların yanında değersiz, iyiyi-kötüden ayırabilme kabiliyeti düşük kimse için söylendiğini ifade etmekte, buradaki kişinin cumhura göre Velîd b. Muğîre olduğunu kaydetmektedir.[563] Müşrik devlet adamının yalanlama karakterinin kendisini saldırganlaştırdığı, günahlara sevk edip kalbini körelttiği, netice olarak, iman hakikatlerine ve müminlere karşı duyarsız ve katı kalpli yaptığı bir Kur'ân pasajında şöyle dile getirilir:

وَمَا يُكَذِّبُ بِهِ اِلَّا كُلُّ مُعْتَدٍ اَثِيمٍ. اِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِ اٰيَاتُنَا قَالَ اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَ. كَلَّا بَلْ رَانَ عَلٰى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ

"Oysa onu, saldırgan bir günahkârdan başkası yalanlamaz. Âyetlerimiz kendisine okunduğunda; "Öncekilerin masalları! "diyenden… Hayır!.. Asıl, kendi yaptıkları paslandırmıştır kalplerini."[564]

Mekke müşrikleri de Hz. Peygamber'in itibarını zedelemeye ve halkın iman etmesini engellemeye yönelik karalama çabasıyla onun için "yalancı, kâhin, şâir, mecnûn [565] yakıştırmalarında

---

556 Mukâtil b.Süleymân, **et-Tefsirü'l- Kebîr,** 3/30; Taberî, **Câmi'u'l-beyân**, IX (16), s.175.

557 Bu konuda İbnü'l-Esir şunları söyler: Kārûn, Tih Çölü'nde, kavmi içinde Hz. Mûsâ'nın itibarına zarar vermek ve zekat parasını vermemek için bir kadına para vererek ona zina iftirasında bulundu. Ancak kadın hakikati söyleyince amacına ulaşamadı. Hz. Hârûn'un ölümünden Hz. Mûsâ'yı sorumlu tutarak da fitne çıkartmak isteyen Kārûn, bunda da muvaffak olamayıp, halkın gözünden düşünce, utanç ve öfke içinde yeminlere başvurarak Hz. Mûsâ ile mülâane yapmak istedi. **el-Kâmil fi't-târih,** 1/176-177.

558 el-Kehf 18/56; en-Nûr 24/11-16; el-Furkân 25/4; eş-Şuarâ 26/222; Sâd 38/7; el-Kalem 68/10-15; el-Mutaffîfîn 83/12-13; el-'Alâk 96/13.

559 el-En'âm 6/25; eş-Şuârâ 26/137; el-Kalem 68/15.

560 el-Kalem 68/10.

561 el-Câsiye 45/7.

562 Taberî, **Câmi 'u'l-beyân**, XIV(29), s.21-22.

563 Nesefî, **Medârikü't-tenzîl,** 3/1845-1846.

564 el-Mutaffîfîn 83/12-14.

bulunmuş, Firavun ve adamları da Hz. Mûsâ'yı yalanlamışlardır.[566] Kur'ân'da Hz. Yûsuf'un zinâ iftirası nedeniyle yıllarca hapiste yattığından bahsedilir.[567] En'am sûresinde de insanları saptırmaya çalışan bu cibilliyetteki kişi "müfteri" ve "çok zâlim" diye vasfedilir:

...فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللهِ كَذِبًا لِيُضِلَّ النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍ

"İnsanları bilgisizce saptırmak için, kendi uydurduğu yalanı Allah'a isnat eden birinden daha zalimi olabilir mi?..." [568]

Kur'ân menfi karakteristik özelliği haiz devlet adamlarının yalanlarına ve attıkları iftiraya başka kavramlarla da işaret etmektedir ki, "ifk" ve "zûr/kavlü'z-zûr" kelimeleri bunlardandır. "Zuvr" (زور) kavramı, hak yoldan başka tarafa yönelme/sapma anlamında iken,"kavle'z-zur" "yalan söz" anlamındadır.[569] Kâsimî (1866-1914) tefsirinde, Furkân sûresinin 4. âyetinde geçen "zûr" kelimesinin, müşriklerin bâtıl ve bühtân olduğunu bildikleri, dayanak ve tasdikten uzak düzmece sözlerinin bu anlama geldiğini söyler.[570]Müşrik(lider) lerin uydurma sözleri (zûr) karakter haline getirdikleri Furkân sûresinde şöyle ifade edilir: وَقَالَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْٓا اِنْ هٰذَآ اِلَّآ اِفْكُ افْتَرٰىهُ وَاَعَانَهٗ عَلَيْهِ قَوْمٌ اٰخَرُوْنَ فَقَدْ جَآءُوْ ظُلْمًا وَّزُوْرًا

"Buna rağmen, nankörce inkâr edenler dediler ki: "Bu (Kur'ân, Muhammed'in) tamamen kendisinin uydurduğu bir yalandır; 'başka' bir topluluk da bu hususta ona yardım etmektedir!" Böylece, haksızlık ve iftira niteliğinde bir iddia ortaya attılar." [571]

Kur'ân yalancılıkta mahir olan karakterler arasında özellikle münafıklara vurgu yapar. İlahi hakikatlere inanmadığı halde inanıyor gözükme, süslü sözlerle sinsi plan ve yalanların arkasına gizlenme konusunda onların üstüne yoktur. Bakara sûresinin 204. âyetinde "eleddu'l-hisâm"(ألدّ الخصام) ve "işhâd "(إشهاد) sözcükleriyle bu karakterde olanın kalbindekini yalandan şahit tuttuğuna işaret edilmektedir. [572] İbn Kesîr, bu âyetin Ahnes b. Şerîk, Hubeyb ve arkadaşları yahut bütün yalancı münafık liderler hakkında inmiş olabileceğini belirterek, onların "sinsi yalancı" olduklarını söylüyor. "Lüdd" (لدّ) kelimesinin "eğri", "eledd" (ألدّ) lafzının da "en fazla eğri" manasına geldiğini belirten (19/97) İbn Kesîr, bu karakterdeki münafığın düşmanlığını gizlemek için sinsice eğrilip (yamulup) yalan söylediğini, Hakk'a karşı sahtekârca yalanlar uydurup iftira attığını belirtir.[573]

---

565 el-Enbiyâ, 21/5; es-Sâffât, 37/36-37; Sâd 38/4.

566 el-Enfâl 8/54; Tâhâ 20/56; el-Kasas 28/36-37; en-Nâzi'ât 79/21; ez-Zâriyât 51/39.

567 Yûsuf 12/23-35.

568 el-En'âm 6/144.

569 İsfehânî, "z-v-r" mad., **el-Müfredât**, s.217; Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdullah ed-Deylemi Ferrâ, **Meʿâni'l-Kurʾân,** 2. Basım, Beyrut : Âlemü'l-Kütüb, 1980, 2/273-274.

570 Kâsımî, **Mehâsinü't-te'vil ,** 12/248.

571 el-Furkân 25/4.

572 *"İnsanlardan öylesi de vardır ki; dünya hayatına dair sözü senin hoşuna gider. ve kalbinde olan (iman) a Allah'ı şahit tutar. Oysa düşmanların en yamanı odur."*el-Bakara 2/204.

573 İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm,** 1/245-247. İslam Ansiklopedisi'nde Vâhidi'den (ö.468/1076) naklen âyetin sebeb-i nüzulu şöyle anlatılır: "Ahnes, Medine'ye gelerek Hz. Peygambere, Müslüman olmak istediğini, kalben de samimi olduğunu iletip, güzel sözler söyler. Ancak, onun yanından çıkınca Müslümanların ekinlerini yakıp merkeplerini keser. Onu sahtekarlığa iten sebep, benlik ve cahiliye gururuna teslim olmasıdır. Ahnes'i tevbekâr sahabî sayan rivâyetler de mevcuttur. Ahnes'in irtidad ettikten sonra tövbe ederek tekrar İslâm dinine girmiş olmasını ihtimal dahilinde gören İbn Hacer, farklı rivâyetleri birleştirerek İbnü'l-Esîr gibi onu ashâb-ı kirâm arasında saymaktadır." Ahmet Önkal, "Ahnes b. Şerîk", **DİA,** İstanbul:TDV Yayınları, 1989, 2/174-175. Bk. Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisaburi Vahidi, **Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,** rivaye Bedreddin Ebu Nasr Muhammed b. Abdullah el-Ergiyani, Mahir Yasin el-Fahl (thk.), Riyad : Dârü'l-Meyman, 1426/2005, s.177-178.

Hadîs-i şerîflerde de yalancılığın kamu görevini üstlenen devlet adamları için ciddi sonuçlar doğuracağına ve vebale neden olacağına işaret edilmiştir. Yalanlarla halkını aldatan, gerçekleri örten devlet adamları ile destekçileri hakkındaki hadis-i şeriflerde dikkat çeken ikazlar yer almaktadır.[574]

Günümüz Batı siyaset felsefesinin önemli bir siyâsî doktrini olan Machiavelli'nin (1469-1527) "çift ahlaklılık" teorisi de yalan ve menfaate dayalı bir felsefe olup, devlet adamının halka yalan söylemesi veya ikircikli davranması bu felsefede sakıncalı görülmediği gibi, yararlı da addedilmektedir. Öyle ki reel politik çıkara ve pragmatizme dayanan bu Makyevelist düşüncenin tezahürleri günümüzde bazı Batılı siyasetçilerin uygulamalarında açıkça görülmektedir. Machiavelli'nin devlet adamının yalana başvurması konusundaki sözleri oldukça manidardır.[575] İtalyan siyaset filozofu Machiavelli'nin "çift ahlaklılık" üzerine temellendirdiği siyasi doktrinin etkisini uluslar arası ilişkilerde görmekteyiz. Yalana ve menfaate dayalı Makyevelist felsefeye göre, devlet adamının yalan söylemesi veya ikircikli davranması sakıncalı olmadığı gibi, yararlıdır da.Coşkun Can Aktan,temiz siyasete ilişkin bir kitabında, devlet adamının halkı kandırmak için kullandığı argümanlardan olan popülizme dikkat çeker. [576]

Netice itibariyle, ilâhî hakikatleri tekzib eden, yalancı ve iftiracı devlet adamnı şu şekilde tarif edebiliriz: Yalancılığı huy edinmiş, yalan yere yemin eden(hallâf), sonra da bunu inkâr eden, (kâzib/kezzâb) devlet adamı, hem kendi itibarını, hem de devletin saygınlığını zedeler. Bu karakterdeki devlet adamının sözlerine güvenilmez, ihtiyatla yaklaşılır. Devletin yetki ve imkanlarını yalanlarına alet de eden bu kişiye kamu emanetlerinin/görevlerinin verilmesi çok risklidir. Yalancı devlet adamı ikiyüzlüdür, siyasetin rüzgarına göre savrulur, ilkesiz ve istikametsizdir. Verdiği sözü çabuk inkâr eden dönek kimsedir. Gerçekleşmeyecek vaatlerle, politik söylem ve popülist tutumla umut tacirliği yapar, insanları oyalar. Çarpıtma-düzmece bilgilerle/dezenformasyonla siyasi rakiplerine çamur atar, tezviratlarla hezeyanda bulunur. Vazifeye gelmeden önce halkı veya çevresindekileri vaatlere boğan bu karakter, işbaşına gelince sözlerinden pişkince inhiraf edip umutları boşa çıkartır. Bu konuya Platon şu sözüyle dikkat çekmiştir: Bu tiplerin siyasi platformlarda itibarı/otoritesi kalmaz, kimseden yardım göremez. Yalancı/müfteri devlet adamı hukuk önünde de zor duruma düşer, çevresindekiler ondan uzaklaşır.

---

574 "Kıyamet gününde Allah Teala'nın kendileriyle konuşmayacağı, yüzlerine bakmadan elim azaba çarptıracağı üç zümre; yalancı yöneticiler, zina eden ihtiyarlar ve muhtaç oldukları halde kibirlenen kimselerdir."; "Yakınlarda sizin bazı önderleriniz ortaya çıkar. Bunlar sizin rızıklarınızı ele geçirirler. Sizinle konuştukları zaman yalan söylerler. İş yaptıkları zaman, işleri kötü yola götürürler. Siz onların kötü işlerini iyi görüp, iyi göstermedikçe, onların yalanlarına "doğrudur" demedikçe sizden razı olmazlar."; "Yüce Allah insanlara cennet kapılarını açar, onlar tam bir sevinç içinde içeri girecekleri zaman da kapatır. Bunu defalarca yapar. Tam rahatlayacakları zaman aşırı ızdıraba girerler…" Müttakī el-Hindî, **Kenzü'l-Ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-efʿâl,** 6/297.

575 Niccolo Machiavelli, **Hükümdar,** Rekin Teksoy (çev.), İstanbul: Oğlak Yayınları, 1999.s.26.

576 Aktan'a göre geçmişte siyasi söylem olarak kullanılan, "Benim köylüm, benim memurum, benim işçim…"gibi hitaplar, halkı kandırmaya dönük, siyasi yozlaşmaya neden olan popülist bir usuldür. Halkçılık/Popülizm/ Narodizm (Eski bir Rus halkçılığı): Köycülük ve köylü severliği kapsarken, geniş anlamda özünde halkçılık anlamındadır. Popülizmde ortanca seçmenin (median voter: memur, işçi, emekli=orta sınıf) çıkarlarından da bahsedilmektedir. Halkçılık/popülizm bir siyasal yozlaşma türü olarak alınmamakla birlikte, siyasetçilerin belirli seçmen kesime yalan-dolan aşırı vaatte bulunma şeklinde siyasal yozlaşmalara imkan sağlamaktadır. Bu yolla taraftar toplamaya çalışılarak, aşırı vaatlerle, yalan-dolan,kandırma (lying and deception*)* suretiyle oylar maksimize edilmeye çalışılır. Aktan siyasetçinin yalana başvurması konusunda iki yöntemi daha zikretmekte, bunlardan birinin siyasal manipülasyon/dalavere (political manipulation), diğerinin de propaganda olduğunu, yalan ve propaganda için kitle iletişim araçlarından yararlanıldığını kaydetmektedir. Coşkun Can Aktan, **Temiz Toplum ve Temiz Siyaset**, s.53-62.

c) Başkaldırı, inatlaşma/mücadele ve düşmanlık şeklindeki itaatsizlik yoluyla inkâr: Kur'ân'da devlet adamının bu özelliğine işaret eden kelime ve kavramlar şu şekildedir:

- Başkaldırı, inatlaşma şeklindeki itaatsizlikle inkâr: *İbâ-isyân-ma'siyet-tuğyân-bağy-utuvv/itiyy.*[577]
- İnatlaşma/cedelleşme ve düşmanlık biçimindeki itaatsizlikle inkâr: *İnâd-anîd-mirye/mümârâ-hicâc/muhâcce-hisâm/ihtisâm-şikâk/müşâkkâ;*[578] *ludd-cedel/mücâdele-muhâdde-muhârebe-muhâlefe.*[579]

(Bu kısım amelî nitelikler bölümünün, ilâhî ilkelere göre davranma/itaat bahsiyle ilişkisi sebebiyle orada (3.3.2) tafsilatlı olarak ele alınacaktır.

d) İlahi Gerçekleri Benimsemekten Kaçınmak/Tenezzül Etmemek/ Yüz/Sırt Çevirme Tarzında İnkar:

Kur'ân'da devlet adamının bu özelliğine işaret eden kelime ve kavramları şu şekilde gruplandırmaktayız:

- İlahi hakikatlere daha çok sözlü olarak karşı durup kaçınmak*: İbâ-i'râz-idbâr-**mu'rizûn-mudbirîn;***[580] اباء- إعراص- إدبار- **مُعْرِضون مُدبِرين**
- İlahi hakikatlere daha ziyade fiilî olarak karşı durup kaçınmak: *Tevellî-sadd/südûd- sudûf-istiğnâ- istinkâf-firâr-nüfûr-**müstenfirah** (istinfâr);*[581] *nisyân (nesiyy)-**nâkibûn** (nekb)- ne'y-neks-*[582]

تولّى- صدّ / صدود- صدوف - استغناء- إستنكا ف - فرا ر- نفو ر- (إستنفار) مُستنفِرة- نسيا ن (نسي- نكب)- **ناكِبون**-. نأي – نكص.

Kur'ân menfi karakteriği haiz kimselerin ilâhî hakikatlere sırt çevirdiklerini ve tenezzül etmeyip uzak durduklarını ifade eder. Bu bağlamda da en çok *i'raz, idbâr, tevellî/tevlî ve sudûd/sadd* masdarından bazı fiiler ile, "mu'rizûn/(în)-mudbirîn" ism-i failleri zikreder.[583] Kur'ân ilâhî hakikatlerden yüz çeviren,sırt çevirip kaçınan/uzaklaşan inkârcı devlet adamları Firavun, Nemrud ve Mekke liderleri için mu'rizu/(î) n/mudbirîn tavsifinde bulunur.[584] Dinin hakikatlerine karşı onların bu durumu Kıyâme sûresinde; فَلَا صَدَّقَ وَلَا صَلَّى" . وَلٰكِنْ كَذَّبَ وَتَوَلّٰى

"*Ne tasdik etmişti ne de dindardı; aksine yalanlamış, yüz çevirmişti.*[585] diye ifade edilirken, Nisâ sûresinde,

اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ قَدْ ضَلُّوا ضَلَالًا بَعِيدًا

Nankörce inkâr edip Allah yolundan uzaklaşanlar gerçekten derin bir delâlete düşmüşlerdir."[586] şeklinde beyan edilmektedir.

---

577 el-Bakara 2/15; Meryem 19/69; Tâhâ 20/56; el-Kasas 28/76; el-Mücâdele 58/8; el-Mülk 67/21; el-Müzzemmil 73/16; el-Müddessir 74/16.

578 el-Bakara 2/258; Âl-i 'İmrân 3/20; el-Hacc 22/19; Sâd 38/2; Fussilet 41/54; eş-Şûrâ 42/18; Muhammed 47/32; el-Müddessir 74/16.

579 el-Mâide 5/33; el-Kehf 18/57; Meryem 19/97; en-Nûr 24/63; er-Rûm 30/52, ez-Zuhruf 43/58; el-Mücâdele 58/20.

580 Tâhâ 20/56; el-Ahkâf 46/3; el-Müddessir 74/23,49.

581 en-Nisâ 4//173; el-En'âm 6/157; Tâhâ 20/ 60; el-Furkân 25/60; el-Ahzâb 33/13; Mü'min 40/37; ez-Zâriyât 51/39; el-Münâfikûn 63/5; Müddessir 74/50; 'Abese 80/5.

582 el-En'âm 6/26; el-İsrâ 17/83; el-Kehf 18/57; el-Mü'minûn 23/66, 74; es-Secde 32/14.

583 İsfehânî, **el-Müfredât**, "d-b-r" mad, s.164-165, "s-d-d" mad., s. 275-276, " a-r-z" mad., s.330-331, "v-l-y" mad.,s.533-534; Mukâtil, **"el-Eşbâhve'n-nezâir** "; "tevellî" mad., s.159-160, **"**yesuddun" md., s.247-248; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab,** "d-b-r" "md., 4/280-285, "s-d-d" mad., 7/297-299, " a-r-z" mad., 9/137-152, "v-l-y" mad., 15/400-407. İ'raz" ve "idbâr" sözlük anlam olarak, yan ve arka çevirme manasında iken, "tevellî" fiili, lafzî ve takdîrî "an" (عن) harf-i cerriyle yakınlaşmayı terk etmek, yüz çevirmek manasındadır. Bir şeyden insiraf etme, yüz çevirme anlamlarına gelen "sudûd" kelimesi ise bazı âyetlerde "mâni olma, engelleme" anlamı da taşır.

584 en-Nisâ 4/55,80; Tâhâ 20/60,124-125; en-Neml 27/80; en-Nâzi'ât 79/22.

585 el-Kıyâme 75/31-32.

586 en-Nisâ 4/167.

Keza Tâhâ sûresinde de Firavun'un ilâhî hakikatlere sırt çevirmesi "ibâ (اباء) "kavramı ile ifade edilmekte, وَلَقَدْ اَرَيْنَاهُ اٰيَاتِنَا كُلَّهَا فَكَذَّبَ وَاَبٰى *Gerçek şu ki; (Mûsâ'ya verdiğimiz) bütün mucizelerimizi ona gösterdik, ama (Firavun) yalanladı, şiddetle kaçındı.*[587] Müddessir sûresinde de, Mekke liderlerinin menfi karakter yapısı şöyle haber verilmektedir: فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكِرَةِ مُعْرِضِينَ كَاَنَّهُمْ حُمُرٌ مُسْتَنْفِرَةٌ فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ

"O halde, 'ne'leri var ki bu öğütten yüz çeviriyorlar? Tıpkı birer yaban eşeği gibi…Aslandan ürküp kaçar ya hani..." [588]

Kur'ân inkârcı devlet adamlarının ilâhi gerçeklerden uzak durmalarına, tenezzül etmeme karakterine, *nisyân/nesiy, nekb/nakibûn, neks ve ne'y* ifadesiyle de işaret etmektedir."Nisyân", gaflet veya kasıt sebebiyle imanın kalpte unutulması/silinmesi veya terk edilmesi, "nekb", hidâyetten sapıp inkâra yönelmek, "neks"(نكص) ve "ne'y"(نأي)de "imandan uzak durmak, yan çizmek" anlamındadır.[589] Zuhrûf sûresinde müşrik devlet adamlarının bu vasfı şöyle vurgulanmaktadır:

وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْـَٔوْنَ عَنْهُ وَاِنْ يُهْلِكُونَ اِلَّآ اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ

"Hem onu (dinlemeyi) yasaklıyorlar hem de kendileri ondan uzak duruyorlar. Birbirlerini başka bir şeye değil, helâke sürüklemekteler, ama farkında değiller!" [590]

Cühûd (جحود): İmanın menfî karakteristiğinin bir tezâhürü de cühûd/cahd (جحد/جحود) tutumudur. Sözlükte "bilinçli inkâr" olarak geçen cühûd eylemi için müfessirler, vicdanların doğruluğunu bildiği halde hakikati bilerek inkâr edip yalanlama şeklinde açıklarlar. [591] Kur'ân'da menfî karakteri haiz devlet adamının âyet ve mucizeleri bilerek inkâr etmesi anlamında zikredilen[592] bu sözcüğe Neml sûresinde; فَلَمَّا جَآءَتْهُمْ اٰيَاتُنَا مُبْصِرَةً قَالُوا هٰذَا سِحْرٌ مُبِينٌ. وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَآ اَنْفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا *"Mucizelerimiz kendilerine böyle apaçık bir şekilde gelince; "Bu, basbayağı bir büyüdür!" dediler. Vicdanları bunlara yakînen inandığı halde, zulmederek ve büyüklük kompleksine kapılarak bunları reddettiler..."*[593] şeklinde işaret olunurken, Lokman sûresinde aynı vasıf şöyle beyan edilmektedir:

وَاِذَا غَشِيَهُمْ مَوْجٌ كَالظُّلَلِ دَعَوُا اللهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجّٰيهُمْ اِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمَا يَجْحَدُ بِاٰيَاتِنَآ اِلَّا كُلُّ خَتَّارٍ كَفُورٍ

"Bununla birlikte, dalgalar onları birer gölgelik gibi kapladığında, (tam bir muvahhit edasıyla) dini tamamen Allah'a özgü kılarak sadece O'na yalvarırlar. Onları sağ-salim karaya çıkardığında ise içlerinden yalnızca bir kısmı orta yolda sebat eder! Bizim âyetlerimizi, güvenilmez, nankör inkârcılardan başkası bile bile reddetmiyor!.."[594]

Kâfir liderlerin bile bile inkârına (cühûd) bir misal olarak, İsrâ sûresi 45-47. âyetlerinin sebeb-i nüzuluna ilişkin şu rivâyet nakledilir: Kureyş liderlerinden Ebû Süfyân, Ebû Cehil ve Ahnes b. Şerîk, Hz. Peygamber'in Kuran okumasını dinlemek için üç defa birbirlerinden gizlice onun evinin yakınlarına gittiler. Ancak her defasında gittikleri yolda karşılaşmaları üzerine, yaptıklarından dolayı birbirlerini kınayıp, bunun başkasına anlatılmamasını tembih ederek dağıldılar. Son defasında Ebû

---

587 Tâhâ 20/56. Ayrıca bk: el-En'âm 6/46,157; el-İsrâ 17/41; el-Furkân 25/60; Fâtır 35/42; Nûh 71/6-7.

588 el-Müddessir 74/49-51.

589 Mukâtil, **el Eşbah,** "ne'y" mad., s.263-264; "nisyân" mad., s.239; İsfehânî, **el-Müfredât** "n-s-y" mad., s.491-492, "n-k-b", "n-k-s" maddeleri s.504-505, İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab** "n-s-y" mad., 14/131-134, "n-k-b" mad., 14/275-277, "n-k-s" mad., 14/278-279.

590 el-En'âm 6/26. Diğer âyetler için bk*:* el-Mâide 5/13; el-A'râf 7/135; el-Enfâl 8/48; et-Tevbe 9/12; el-İsrâ 17/83; el-Kehf 18/54; el-Mü'minûn 23/66,74; es-Secde 32/14; Fussilet 41/5.

591 **el-Müfredât,** "c-h-d" mad., s.88. Ayrıca bk: Neml 27/14; Mukâtil, **et-Tefsirü'l-Kebîr**, 3/298; Şevkânî, **Fethu'l-kadîr,** 4/128.

592 el-En'âm 6/33; en-Neml 27/14; Fussilet 41/28.

593 en-Neml 27/13-14.

594 Lokmân 31/32.

Cehil onlara; Abdi Menâf oğullarıyla şerefte yarıştıklarını; onlar gibi yedirdiklerini, bineği olmayanı bindirdiklerini, ancak onların içinden bir peygamber çıkıp da kendi içlerinden çıkmamasını hazmedemediğini, onlarla fazilette yarışamayacağını, bu nedenle ebediyen Hz. Peygamber'e iman etmeyeceğini ve tasdikte bulunmayacağını ifade etmiştir.[595]

İlhâd (إلحاد**):** İmansızlığın bir tezâhürü de "ilhâd" vasfıdır. Sözlükte, kişinin diliyle bir yere meyletmesi manasında olan "ilhâd" kelimesi, terim manası itibariyle imandan, haktan sapıp başka tarafa meyletmedir.[596] Kelimenin etimolojik yapısı hakkında bazı tespitleri nakleden Murat Sülün, bu terimin, inanç bozukluğu ve dinsizlik (ateistlik) manasında kullanıldığını belirtir. Sülün, ilhadın İslam toplumunun bir üyesi olan, ancak İslam dışı kaynaklardan beslenen, inancından da bilimsel şüphelerinden de vazgeçmeyen kimselerin, daha çok şüphelerini önemseyip sapma göstermesi, İslam'ın hakikatlerine sözlü/yazılı tenkitler getirmesi olduğunu, dinî ilkelerden her türlü sapmanın da bu kelime ile anlatıldığını ifade etmekte, örneğin kâfirlerin (müşrik liderlerin) Ka'be'de haccın ruhuna ters sapkın eylemlerini (22/25) bu kapsamda değerlendirmektedir.[597] İlhâdla ilgili bir âyette şöyle buyrulur: وَلِلّٰهِ الْاَسْمَآءُ الْحُسْنٰى فَادْعُوْهُ بِهَا وَذَرُوا الَّذِيْنَ يُلْحِدُوْنَ فِيْٓ اَسْمَآئِهٖ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُوْنَ

"En güzel isimler Allah'ındır; siz de O'na bu isimlerle dua edin ve O'nun isimlerini eğip büken (müşrik) leri bırakın. Yakında görecekler yaptıklarının cezasını!"[598] *

Bu bölümü tamamlarken yukarda zikrettiğimiz üç menfî iman karakteristiğini (inkâr, cahd ve ilhâd) haiz devlet adamı ile imanlı devlet adamı arasındaki farkları kavramsal anlamları çerçevesinde şöyle de özetlenebilir: İnkâr ve cahdın her ikisi de gerçeklerin bilinmesine rağmen bilmezden gelme, inkâr etme anlamını taşırken, ilhâd, kişinin zihnindeki şüpheleri, İslam dışı bilgi ve iddiaları nedeniyle tenkitlere girişmesi ve haktan sapıp dinsizliğe yönelmesi manasındadır.

Hâsılı imanlı devlet adamı ile bu üç karakteri haiz olanı şu şekilde de mukayese edebiliriz: **1**. İmanlı devlet adamı Allah'a inanırken, münkir ve câhid devlet adamı da vicdanının sesine kulak vermeyerek inkâr eder. Mülhid ise, zihnî şüphelerine rağmen kendince bilimsel iddialara sarılarak haktan yüz çevirir. Bu üç karakter de halkı inanca değil, inkâra sevkeder. **2.** Câhid devlet adamının iç duygularının dışa yansıması farklıdır. Bu tip devlet adamının yaptıklarıyla zihninden geçenler çelişkili olduğundan, güvenilmez, içten pazarlıklı ve samimiyetsizdir. Zor durumda kaldığında, zihninde olanı gizleyip, fırsatını bulduğunda kötü emelini gerçekleştirebilir. İmanlı idarecinin içi-dışı birdir. İnancı ve vicdanı neyi emrediyorsa onu gerçekleştirdiğinden güven verir. **3.** Mülhid devlet adamı İslam toplumunun bünyesinde bulunan bir virüs gibidir. O toplumun üyesi olmakla birlikte, değerleriyle savaş halindedir. İslam dışı doktrinleri ön planda tutan bu sapkın karakter, halkın inancına yaptığı tenkitler, şüpheci yaklaşımlar ve uydurduğu hurâfelerle kafaları bulandırarak ateist bir toplum oluşmasına zemin hazırlar. Diğer taraftan mülhid karakter kimseyi de beğenmez, kendi görüşlerini doğru görür ve iddialarını dikte edebilir. Bu karakter aynı zamanda, sapkın, taklitçi ve kibirlidir.

Kanaatimizce mülhid kimse inkârcıların en sinsi ve tehlikeli olanıdır. Zîra, başka kültürlere hayranlık duyan ve bilgili olduğunu savunan bu tip devlet adamı, o kültürlerin değerlerini halka empoze etmeye çalışarak, halkın millî-manevî duygularının zayıflamasına, hatta kopmasına neden

---

595 İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm**, 3/43-44.
596 İsfehânî, **el-Müfredât,** "l-h-d" mad., s.448; Âyetler için bk: el-Â'râf 7/180; el-Hacc 22/25; Fussilet 41/40.
597 Sülün, **İman-Amel İlişkisi**, s.110.
598 el-Â'râf 7/180. *"Cahd" ve "ilhâd" kelimelerinin ism-i fâilleri (câhid, mülhid) Kur'ân'da geçmemekte, onların fiil türevleri zikredilmektedir.

olabilir. Sonuçta halk başka kültürleri taklit ederek öz değerlerine yabancı kaldığından, dininden, milli ve manevi değerlerinden uzaklaşır. Mümin devlet adamına gelince…İnancı gereği milli-manevi değerlere bağlı olan bu karakter, toplumu değerler silsilesi etrafında birleştirir, gelecek nesillere bunu aktarmanın çabası içinde olur.Taklitçi zihniyet yerine, yerli/millî olan icraatları yapar. Başka kültürlere karşı halkın komplekse kapılmasının önüne geçerek özgüven aşılar, onlara rol-model olur ve vizyon sahibi olmalarını sağlar.

İrtidâd (إرتداد**):** redd, (مرتدّ) İmanın menfî karakteristik tezâhürlerinden biri olan "irtidâd" kavramı "r-d-d" kökünden türemiştir. İsfehânî "redd" kelimesinin, gelinen yoldan gerisin geri dönmek anlamında olduğunu belirtir. Ona göre, "ridde" kavramı sadece "küfür" için kullanılırken, "irtidad" kavramı, hem dinden dönme, hem de başka anlamlarda da kullanılır.[599] Kur'ân'da dinden dönme, redd ve irtidâd (إرتداد) fiilleriyle ifade edilir.[600] İrtidâd eyleminin i'tikâdî ve amelî yönünün, kişinin zihninde ciddî şüphe oluşması ve psikolojik emniyet hissini kaybetmesine neden olan fikrî uzaklaşma olduğu, i'tikâdi küfür anlamına geldiği belirtilmiştir.[601] Kur'ân irtidada kalkışan kimselerin münafık liderler olduğuna işaret eder. İrtidâda sapmanın sebep ve sonucu Bakara ve Muhammed (sav) surelerinde şöyle işaret edilir: "*Doğru yol kendilerince belli olduktan sonra irtidat ederek sırt çevirenleri şüphesiz şeytan aldatmıştır da, o vermiştir bu ümidi onlara!"*[602] *"…Sizden her kim dininden döner de inkârcı bir nankör olarak ölürse, bunların amelleri dünyada da Âhirette de boşa gitmiştir. Bunlardır işte, Ateş'in sahipleri… Orada temelli kalacaklardır!"*[603]

Hâsılı, irtidâd kelimesinin kökeninde döneklik olgusu mevcuttur. Bu karakterde bir devlet adamı düşündüğümüzde, onun İslam toplumuna sırtını çevirip düşmanla işbirliği yapması ve halkına ihanette bulunma ihtimali yüksektir. Bu karakterdeki kişi, zor zamanlarda yol arkadaşlarını terk ettiğinden güvenilmez tiptir. Mürted devlet adamı, çıkarcı ve korkak olduğundan düşmanlara sığınması, onları kışkırtması ve halkın emanetlerini yanında götürmesi de mümkündür. Zoru gördüğünde cepheyi terk edecek olan bu karakter, yanında götüreceği bazı dönek insanlar nedeniyle de halkı içinde tefrika ve fitneye neden olabilir. Bu sebeplerle halkı ve meslektaşları onun yönetiminde tedirgin olur, zîra çıkarları sebebiyle bir anda onları başsız bırakabilir. Mümin devlet adamına gelince…O asla halkına arkasını dönüp gitmez, en zor zamanlarda dahi cesurca halkının ve devlet adamlarını yanında olur, düşmanlara sığınmaz, emanetleri zâyi etmez, halkın güvenini boşa çıkartmaz.

Nifâk (نفا ق**):** Kur'ân'da devlet adamının bu vasfı şu kelimelerle/kavramlarla ifade edilmektedir:
*Nifâk/münâfakâ-**münâfikûn-müzebzebîn**;*[604]*riâ/müraât-muhâdaâ(hud'â).*[605]

نفا ق- (منافقة)- **منا فقون** – **مُذَبْذَبِينَ**-رئاء- مراءاة - مخادعة (خدعة)

İmansızlık karakterinin en tehlikeli olanı i'tikâdî nifaktır. Münafıklar/münafık liderler şeriattan ayrıldıkları için Kur'ân'da fâsık olarak zikredilmekte, cehennemin en alt tabakasında (derk-i esfel) yer alacakları beyan edilmektedir.[606] Nisâ sûresinde konuyla ilgili bir pasajda, münafıkların

---

599 İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab,** "r-d-d" mad., 5/184-185, Cevherî, **es-Sıhâh**, 1/404-405; İsfehânî, **el-Müfredât**, s.192-193.
600 el-Bakara 2/109, 217; Âl-i 'İmrân 3 /100,149; el-Mâide 5/21,54; el-En'âm 6/27,28; Muhammed 47/25.
* Kur'ân'da "mürted" kelimesi ism-i fâil haliyle değil, fiil türevleriyle zikredilir.
601 Sülün, **İman-Amel İlişkisi**, s.108-109.
602 Muhammed 47/25.
603 el-Bakara 2/217. (Bk.2/204, Ahnes b.Şerik)
604 Âl-i 'İmrân 3/167; en-Nisâ 4/143; el-Enfâl 8/49; et-Tevbe 9/67-68,77.
605 el-Bakara 2/264; en-Nisâ 4/38, 142; el-Enfâl 8/62. Riâ karakteristiği, münafıkta olduğu gibi, kafirde de mevcuttur (8/47).
606 en-Nisâ 4/145; et-Tevbe 9/67. Kelimenin kökeni için bk. İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab,** "n-f-k" mad., 14/242-244; İsfehânî, **el-Müfredât,** "n-f-k" mad., s.502.

itikât bakımından bozuk olmalarının yanı sıra riyâkar oldukları, zâhiren Müslüman görünerek inananları aldatmaya çalıştıkları ve kendilerince Allah'ı kandırabileceklerini düşündükleri "muhâdaâ" (مخادعة) lafzı ile ifade edilmektedir:

اِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ وَاِذَا قَامُوٓا اِلَى الصَّلٰوةِ قَامُوا كُسَالٰى يُرَآؤُنَ النَّاسَ وَلَا يَذْكُرُونَ اللهَ اِلَّا قَلِيلًا .مُذَبْذَبِينَ بَيْنَ ذٰلِكَ لَآ اِلٰى هٰٓؤُلَآءِ وَلَآ اِلٰى هٰٓؤُلَآءِ ...

"Şüphesiz münafıklar Allah'ı aldatmak isterler; aslında O onları aldatmakta (oyunlarını başlarına geçirmekte) dir. Namaza kalktıklarında tembel tembel kalkarlar. Hem de insanlara gösteriş yaparak... Allah'ı pek az anarak... Onlara da bunlara da iltihâk etmeksizin; ikisi arasında bocalayarak..."[607]

İnançsız bir karakter bağlamında münafığın hâlet-i rûhiyyesi: Kur'ân'da münafıklardan (liderlerinden) bahseden, daha ilk âyetlerinde onların yalancı ve düzenbaz karakterlerine dikkat çeken "Münâfikûn" sûresi, dış görünüşlerine aldanılmaması konusunda da müminleri uyarır. Onların inanç ve karakter bakımından zafiyet içinde olduklarını haber veren Kur'ân, bilgi ve şuur bakımından da kabiliyetsiz ve korkak tipler olduklarını şöyle haber verir:

"Bu da; iman ettikten sonra inkâr etmelerinden; kalplerinin bu yüzden mühürlenmiş olmasından ve artık (kârlarını-zararlarını) anlayamamalarındandır. Onları gördüğünde, kalıpları hoşuna gider; konuştular mı, sözlerine kulak verirsin... (Hint) kumaş (ı) giydirilmiş kütük gibidirler!.. (Suçluluk ve ihanet psikolojisiyle) her gürültü-patırtıyı kendi aleyhlerine zannederler. Asıl düşman onlardır! Sakın onlardan! Allah kahretsin bunları; nasıl da ters-yüz ediliyorlar!" [608]

Surenin 3.âyetine ilişkin olarak Elmalılı'nın yaptığı yoruma göre, münafıkların ikrâr ve şehâdet yoluyla mümin görünmelerine rağmen, sonradan küfre giriş nedenleri, kalplerindeki küfrü gizlemeleri ve kâfirâne biçimde tavır sergilemeleridir. 4. âyete ilişkin olarak da reisleri olan; Abdullah b. Übeyy, Mugis b. Kays ve Cedd b. Kays'ı örnek gösteren müfessir, onların iri vücutlu ve yakışıklı olmaları, giyimlerine itina gösteren, dilleri ve görünüşleri alımlı kimseler olmalarına rağmen gelişme kabiliyetinden yoksun, şuursuz ve yüreksiz tipler olduklarını söylemekte, korkularının boyutunu şöyle açıklamaktadır: İçleri kurtlu hâin kimseler olduğundan en ufak şeyden panikleyip ödleri kopar, pöh denilse kaçarlar."Hain korkak olur." meselince, sırlarının açığa çıkması endişesiyle, korku ve kuşku içinde her şeyden nem kaparlar.[609]

Nifakın imanı kesin tasdik ve kesin tekzib eden yapıdan farklılığına dikkat çeken Murat Sülün, münafıkların maddi çıkarları karşısında imanları artan, musibete uğradıklarında da hemen yalpalayan, imandan çok küfre yakın tipler olduğunu belirtmektedir. Hz. Peygamber'in izleyeceği stratejilerde bu karaktere hiç güvenmediğini de dile getiren Sülün, imanın vermiş olduğu güvenin onlarda asla bulunmadığını belirtmekte ancak aralarına zaman zaman katılan "maraz" sahibi tiplerin; pişmanlık duyan, ılımlı münafıklar (müzebzebîn: bocalayan) olduğunu ifade etmekte, bu nifak türünün ise "güvensizlik" anlamında bir "inançsızlık" olduğunu ancak Kur'ân'ın münafıkların tamamı için bu nitelemeyi yaptığını kaydeder.[610]

Hâsılı, en tehlikeli, sinsi karakter olan münafığın, kamu hizmetinde yer almasının son derece vahim sonuçlara yol açabileceği bir hakikattir. Münafık devlet adamı halkına ve diğer kamu

---

607 en-Nisâ 4/142-143.
608 el-Münâfikûn 63/ 3-4.
609 Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili,** 8/68-69.
610 Sülün, **İman-Amel İlişkisi**, s.111-112. Bk. el-Bakara 2/10; en-Nisâ 4/142-143; el-Enfâl 8/49.

görevlilerine karşı iki yüzlü, güvenilmez, hâin ve içten pazarlıklıdır. Az bir çıkar karşılığında halkına sırt çevirir, sadakatsizdir. Her fiili gösteriş ve aldatmadan ibârettir. Bir hadis-i şerifte ifade buyrulduğu üzere; yalancıdır, sözünde durmaz, emânetlere riâyet etmez, inatçı ve tartışmacıdır.[611] Tarafını belirleme konusunda kararsız, müterediddid ve bocalama hali içindedir. Zîra devamlı çıkarının ne yönde olacağını hesaplar. Korkaktır, zoru görünce kaçar, düşmanla işbirliği yapar.

Yukarıda Kur'ân'ın talep ettiği-reddettiği devlet adamının itikadi vasıfları tahlil edildi. Kur'ân devlet adamının bu vasıfları yanında kalbî/enfusî tasavvurlarının da icraatlarına etkili olduğunu haber vermektedir. Onun gönül dünyasında ve duyularında mevcut olan müspet ve menfi duyguların/ karakter yapısının icraatlerine ne derece tesir ettiği Kur'ân âyetlerinin incelenmesinden çıkarılabilir. Bunu tesbit amacıyla devlet adamının iman-imansızlık durumunun son bahsini *ilâhî hakikatlere karşı gönül ve duyularının hassasiyet* konusuna ayırıyoruz.

3.1.2. Salâbet-i Diniyye (dinî duyarlılık/manevi kuvvet)

Devlet adamının bu yönünü olumlu-olumsuz vecheleriyle üç başlık halinde tahlil etmekteyiz: 1.Hakikatlere gönlün açık olması/şüphe ve zan, 2.Kalp ve duyuların arızalı olmaması, 3. Tevekkül.

3.1.2.1. Hakikatlere Gönlün Açık Olması

Kur'ân'da devlet adamının hakikatlere gönlünün açık olmasına işaret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının huşu', hudu' ve kunut vasfına işaret eden sözcükler: *Huşu'-**hâşiah-hâşiûn;*** ********hudû'-**hâdiîn**-din-rızâ/rıdvân; kunût-**kânit** .* [612]**(** خشوع - **خَاشِعة** – **خاشعون- خاضِعين**(خضوع) **قا نت** (قنوت

  قا نتين- دين - رضا- رضوا ن

- Devlet adamının gönül itminanına/huzuruna delalet eden kelimeler:*İtmi'nân (tuma'niyeh)-**mutmainne**-sekîne-vecel-tazarru' (daraâ)-kalb-i selîm- şerh-i sadr.* [613]

  اطمِئنَان (طُمَأنِينة) **مُطمَئِنّة** - سَكينة وجل- تضرع (ضراعة) قلب سليم- شرح الصدر

- Devlet adamının tevâzusuna, rıza ve itaaine işaret eden sözcükler: *İhbât(hubût)-**muhbitîn** isticâbe.*[614] إخبا ت(خُبوت)- **مُخبتِين**- استجا بة.

Kur'ân'da iman ilkelerini tam onaylama ve saygıyla boyun eğme çerçevesinde ideal müminin (devlet adamının) karakteristik yapısını gösteren çok sayıda vasfa işaret edilir. Konuyla ilgili âyetlerde müminlerin, "huşu'" içerisinde ibadet edenler olduğu, inkârcı liderlerin ise boyun eğmeye ve itaata

---

611 **Müslim,** "Îman", 106.

612 el-Bakara 2/ 238; en-Nisâ 4/146; et-Tevbe 9/100; el-İsrâ 17/109; el-Mü'minûn 23/2; eş-Şuarâ 26/4; el-Ahzâb 33/31, 35; ez-Zümer 39/9; el-Fetih 48/29; el-Kalem 68/43.

****** Kur'ân'da huşu'nun genel anlamda saygıya işaret ettiği, vücut organlarının itaatinin de bu kavramla ifade edildiği belirtilmekte, organlarla kalbin itaatinin birbiriyle ilişkili olduğu kaydedilerek bu hususta şu bilgilere yer verilmektedir: "Yalnız Allah'ı düşünmek, O'ndan başkasını düşünmemek, gönül huşuu olup, namazda sağa sola bakmamak vb.edep ve huzurla ibadet ise beden huşuudur. Buna dikkat edilmemesi namazı anlamsız hareketlerden ibaret yapar. (Mü'minun 23/1-11) Saygı, saygılı olanlar; hâşi, hâşiin, hâşiun, hâşiât, hâşi'ah. Yüzlerin huşuu Ğaşiyeh 88/2-3, gözlerin huşuu Kalem 68/43, seslerin huşuu Tâhâ 20/108, kalplerin huşuu[612] Hadîd 57/16, Araf 7/55 deki tazarrunun kökü olan dara'at ise gönül saygısını belirtir. Bundan dolayı "Gönül saygılı (daraa) olursa, organlar da saygı (huşu) gösterir." denilmiştir. **el-Müfredât,** " k-n-t" mad., s.413; Süleymân Ateş, **Kur'ân Ansiklopedisi,** 20/346-347.

613 Âl-i 'İmrân 3/126; el-A'râf 7/205; el-Enfâl 8/2; Tâhâ 20/25; eş-Şuarâ 26/89; ez-Zümer 39/22; el-Fetih 48/4; el-Fecr 89/27

614 el-Enfâl 8/24; Hûd 11/23; el-Hacc 22/34,54.

yanaşmadıkları beyan edilmektedir.[615] Kur'ân İtaat/taat ve inkıyad karakterini haiz müminin/devlet adamının ruh haline kunût,[616] dîn,[617] rızâ[618] gibi kavramlarla işaret etmekte, alçak gönüllülük ve itaatkarlıktan ayrılmamasını "hudu'"ve "kunût" ile ifade ederek emir ve nehiyler konusundaki hassasiyetine dikkat çekmektedir. [619] Bütün bu vasıflar iman ilkelerini bütünüyle onaylayan Kur'ân'ın talep ettiği insanın (devlet adamının) güçlü iç dünyasına, kalbî bağlılığına ve itaatkâr özelliğine delalet etmektedir. İdeal müminin/devlet adamının teslimiyetini ve alçak gönüllükle itaatini yansıtan, ibadetlerinde "kunût" ve "huşû'" karakterine işaret eden bir âyette bu hâlet-i rûhiyye;

اِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَا تِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَ**الْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ** وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ...

"Teslimiyet gösteren erkek ve kadınlar, mümin erkek ve kadınlar, gönülden itaat eden erkek ve kadınlar, dürüst erkek ve kadınlar, sabırlı erkek ve kadınlar, alçakgönüllü erkek ve kadınlar…"[620] diye ifade edilirken, Nisâ sûresinde de mümin(lider)in itaat karakteristiği "dîn" sözcüğü ile şöyle beyan edilmektedir:

وَمَنْ اَحْسَنُ **دِينًا** مِمَّنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ وَاتَّبَعَ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفًا

"Kim, kendisini en güzel biçimde Allah'a teslim edip de İbrahim'in dinine uymuş olan birinden daha güzel bir dine sahip olabilir?"[621] Keza Fetih sûresinde "rızâ" sözcüğü ile inançlı insanın Allah'a olan bağlılığı/inkıyadı şöyle dile getirilmektedir:

…تَرٰيهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللّٰهِ وَ**رِضْوَانًا** سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ اَثَرِ السُّجُودِ

"…Onları (Muhammed as. ve beraberindekileri) Allah'ın lütuf ve rızâsı peşinde koşarak rükû ve secde ederlerken görürsün. Yüzlerindeki görüntü, yaptıkları secdenin etkisiyle oluşmuştur…"[622] İnançlı devlet adamı kalb-i selîme, mutmain bir gönle, sekînet ve şerh olmuş sadra sahiptir. [623] İç ve dış alemiyle barışık, kalben huzurludur.

Kur'ân'ın reddettiği devlet adamının hakikatlere gönlünün kapalı olmasına/şüphe ve zan içinde bulunmasına* işaret eden kelime ve terkipleri de şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının şüpheci ve kuşkucu niteliğine işaret eden sözcükler: *Şekk-rayb -rîybe-irtiyâb-**mürîb-mürtâb**-temârî /imtirâ-**mümterîn**.*[624] **مُمترين** - تَما رِي - إمتراء - إرتيا ب- **مريب- مرتا ب-** شكّ - ريب - ريبة
- Zan, vehim ve kafa karışıklığı içinde hareket etmesine delalet eden kelimeler/kavramlar: *Zan-**zânnîn**-zannu's-sev'-lebs-hars-**harrâsûn**-zu'm-hisbân-harec.*[625]
- ظنّ - **ظانّين**- ظنّ السوء- لبس - خرص- **خرّاصون** - زعم - حسبا ن- حَرَج

---

615 el-Mü'minûn 23/1-2; eş-Şuarâ 26/4.

616 el-Bakara 2/238; en-Nisâ 4/34; en-Nahl 16/120; el-Ahzâb 33/31; ez-Zümer 39/9.

617 el-Bakara 2/256; en-Nisâ 4/125, 146, İsfehânî, **el-Müfredât,** "d-y-n" mad., s.175-176; Mukâtil, **el-Eşbâhve'n-nezâir**, s. 133-134, Ayrıca bk. et-Tevbe 9/133; el-Fetih 48/28; es-Saff 61/9.

618 et-Tevbe 9/38; el-Ahzâb 33/51; el-Fetih 48/29; **el-Müfredât,** "r-z-y" mad., s.197.

619 el-İsrâ 17/109; Enbiyâ 21/90; el-Ahzâb 33/32,35; el-Hadîd 57/16.

620 el-Ahzâb 33/35.

621 en-Nisâ 4/125.

622 el-Fetih 48/29.

623 *"Selîm kalp";* dış-iç dertlerden, şüphe ve kötü düşünceden, fesattan uzak ârî (temiz) ruh; *tatmaîn/itmi'nân halindeki gönül;* yatışmış, huzurlu, rıza ve hoşnutluk içinde olan, *sekîne sahibi kimse* kendini güven ve emniyet içinde hisseden kalp, *şerh-i sadr* ise Allah'tan (cc) gelen bir nurla ğöğsün genişleme, ferahlama hâlidir. **el-Eşbâh ve'n-nezâir** , s.122-123; **el-Müfredât,** " ş-r-h" mad., ss. 237-239, 258.

624 el-Bakara 2/23, 147; Yûnus 10/94; et-Tevbe 9/45, 110; Hûd 11/110; el-Mü'min 40/34; ez-Zuhruf 43/61; el-Kamer 54/36.

625 Âl-i 'İmrân 3/71, 178; el-İsrâ 17/56; Sâd 38/27; ez-Zuhrûf 43/20; el-Fetih 48/6; ez-Zâriyât 51/10; "Harec", sözcüğünün şüpheci, kaygılı olma anlamına geldiği de kaydedilmiştir. Bk. Dâmegânî, **Kâmûsu'l-Kur'ân,** en-Nisâ 4/65 ss.123-124.

Kur'ân'ın menfi bir anlam yüklediği kalp amellerinin tamamına yakını münafık ve kâfirin (devlet adamının) nitelikleri arasındadır. Bunlar arasında olan şüphe (tereddüt) ve zann (vehm /menfi kanaat), imanın yakîn ve itmi'nan olgusuyla çelişir."Şüphe/şekk" (شكّ) ve türevleri olan; *rayb/rîybe/irtiyâb,temârî/imtirâ, mümterîn* kavramları, bilerek hakk ile bâtılı karıştırma anlamına gelirken, benzer manadaki; *lebs/ iltibâs* ise daha çok menfi düşünce manasındaki "zan"nı (ظنّ) ifade etmektedir. Keza zannın bir türü olan "zann-ı sev'(ظنّ السو ء) "tahmin" ve "iddia" anlamına gelirken, "hars" (خرص), "zu'm" (زعم) ve "hisbân" (حسبان) mastarlarının isim ve sıfat türevleri inkârcı ve münafık liderlerin iç dünyalarının i'tikâden karmaşıklığına ve sorunlu oluşuna delalet etmektedir. İnkarcı liderlerin kuşkucu karakteristiğine Hûd sûresinde "mürîb"(مريب)sözcüğü ile işaret edilirken,

وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتُلِفَ فِيهِ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ وَإِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ

"Gerçek şu ki; Mûsa'ya o kitabı Biz vermiştik; onun hakkında da ihtilâf edilmişti. Rabbinin (kime, ne zaman azap edeceğine dair) daha önce verdiği hüküm olmasaydı, çoktan aralarında hükmedi (lip işleri bitiri) lirdi. Her ne kadar bundan yana 'kaygı verici bir şüphe' içinde iseler de.. ".[626] hakkı batılla karıştırmalarına da Bakara sûresinde "lebs" (لبس)sözcüğüyle dikkat çekilmektedir:

وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ *"Hakkı bâtıla bulayıp da, bile bile gerçeği gizlemeyin. "*[627]

Zan ve tahmine dayalı sözün (kuruntu) Kur'ân'da "hars" kavramıyla ifade edildiğini, mümin(lider)e has olan "zan"nın yakînî bilgi anlamında olduğunu belirten İsfehânî, araştırmadan ortaya atılan varsayımların bazı âyetlerde, "yalan söylemek" (hezeyanda bulunmak) ve "yalancılar" anlamında (harrâsûn=خرّاصون) inkârcıları (liderleri) ve eylemlerini kast ettiğini dile getirir. Kafir devlet adamlarının hastalıklı düşünce ve yargılarının, Kur'ân'da "zan" ve "zann-ı sev" (su-i zan) kelimeleriyle de işaret edildiği belirtilmiş, bazı âyetlerle buna delil getirilmiştir.[628] Buna göre Fetih sûresinin 6. âyetinde geçen "zânnîn" (ظانّين) sözcüğü inançsız kimse(lider)lerin vasfı iken,[629] müsbet manada kesin kanaatı ifade eden "zan" (2/249) mümin(lider)le ilgili olan bir vasıftır.[630]

Kur'ân şüpheci olan Firavun'un kaygılı (paranoid) hâlet-i ruhiye içinde çevresinde algı oluşturarak hak davetçisinin çabasını örtmeye/karalamaya çalıştığına işaret etmektedir. Ona göre Hz. Mûsa ve kardeşinin asıl maksadı; makamını ele geçirip yönetime gelmek, kendisini ülkesinden sürgün etmek ve halkın dinini değiştirerek saltanatın maddi-ma'nevi üstünlüklerini yok etmektir. Suçluluk psikolojisi içinde hareket eden Firavun iktidarının yıkılacağını söyleyip duruyordu.[631] Oysa kendisi korku imparatorluğu kurmuş, tehdit algısı oluşturmuş ve şüpheci ruh hali içinde (mürtâb/septik) hareket ediyordu. Münkir devlet adamları peygamberlerin mucizelerine şâhit oldukları halde şüpheciliğe ve menfî zanna meyletmiş ve iktidarlarını sürdürmek için halkı bu yolla aldatmaya çalışmışlardır. Firavûn'un Hz. Mûsa'yı inkâr sebebi bu kavramlar bağlamında değerlendirildiğinde, bunun zan kaynaklı menfî tutum olduğu görülecektir.[632] Bu bağlamda, Kasas sûresinde Firavun ve adamlarının zan ve hars (tahmin) karakteristiğine; وَاسْتَكْبَرَ هُوَ وَجُنُودُهُ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ إِلَيْنَا لَا يُرْجَعُونَ

---

626 Hûd 11/110. Ayrıca bk: el-Hacc 22/55; Fussilet 41/54; el-Câsiye 45/32.

627 el-Bakara 2/42.

628 el-Bakara 2/230; Al-i 'İmrân 3/154; el-Kasas 28/38; el-Ğafir 40/37; el-Fetih 48/6.

629 İsfehânî, **el-Müfredât,** s. 146, 317; Bk. **el-Müfredât,** "z-n-n" mad., Yûsuf Türker, (çev.not.), s.477, 957; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, "z-n-n" mad., 8/271-273.

630 "*…Allah'la mutlaka karşı karşıya geleceklerine kani olanlar ise dediler ki: "Nice az sayıdaki topluluk, çok sayıdaki nice topluluğu -Allah'ın izniyle- yenmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir."* el-Bakara 2/249 .

631 Yûnus 10/78; Tâhâ 20/57; el-Kasas 28/38; el-Mü'min 40/26.

632 el-Kasas 28/38-39; Mü'min 40/37.

"O (Firavun) ve ordusu, ülkelerinde kendilerini haksız yere büyük görüyor ve Bize hiç döndürülmeyeceklerini zannediyorlardı." [633] cümlesiyle bu manada işaret edilirken, En'âm sûresinde de Mekke müşriklerinin i'tikadî za'fiyetleri aynı düzlemde şöyle ifade edilmektedir:

...قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا اِنْ تَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ وَاِنْ اَنْتُمْ اِلَّا تَخْرُصُون

"De ki (ey Muhammed!): Elinizde, bize karşı çıkarıp ortaya koyabileceğiniz bir bilgi var mı? Sadece zanna uyuyorsunuz ve sadece tahmin yürütüyorsunuz."[634]

Kâfir ve münafıkların(ileri gelenlerinin) kalbî amellerinden olan zan kaynaklı "zu'm" (زعم) ve "hisbân" (حسبان) vasıfları onların iddiacılık yönlerini göstermektedir. Sözlükte, zu'm fiili; "iddia etmek", içinde yalanın bulunduğu bilinen/zannedilen/ düşünülen bir sözü aktarmak manasında olan bu vasfa sahip olan "iddiacıları" Kur'ân kınamıştır.[635] Tegâbün sûresinde bu inkârcıların iddiacılık vasıfları şöyle kınanır: زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا اَنْ لَنْ يُبْعَثُوا قُلْ بَلٰى وَرَبِّي لَتُبْعَثُنَّ ثُمَّ لَتُنَبَّؤُنَّ بِمَا عَمِلْتُمْ وَذٰلِكَ عَلَى اللهِ يَسِيرٌ

"Nankörce inkâr edenler, öldükten sonra asla diriltilmeyeceklerini iddia ettiler. De ki: Elbette... Rabbim üzerine yemin ederim ki; kesinlikle diriltileceksiniz; sonra da yaptıklarınız size bir bir haber verilecek... ki bu, Allah'a göre kolaydır."[636]

İddiacı inkârcıların (devlet adamlarının) kalbî amellerinden biri de "hisbân" (حسبان) fiilidir. Sözlükte, iki şeyden birini (çelişiğini) hiç hesaba katmayıp tek düşünce üzerinde hüküm verme (iddia etme, kesin zan besleme) anlamındaki kelime, zanna yakın olmakla beraber, tek seçenekte tercih yapması itibariyle ondan farklılık arz eder. Zira zanda iki düşünce arasında seçim vardır.[637] Müşriklerin inkârcı tutumları ve zanları hisbân (iddiacılık) fiiliyle ifade edilirken, bazen de iman sahibi (lider) lerin (2/214; 29/2), hatta bizzat Hz. Peygamber'in bazı düşünceleri bu kökle ifade edilmektedir (14/42; 24/57) . Sonuç olarak kelime genel anlamda kesin inanç ifade etmekte ancak bu kesinlik Kur'ân tarafından inkârcılar için zann seviyesine indirilmektedir.[638] Kıyâme sûresinin 3. âyetinde, nankör inkârcının [639] boş iddiası (hisbân) istifhâm-i ilâhîyye ile; اَيَحْسَبُ الْاِنْسَا نُ اَلَّنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ

İnsan zannediyor mu ki; kemiklerini bir araya getirmeyeceğiz?[640] cümlesiyle çürütülmüştür.

Sonuç olarak, şüphe, iddia ve zann/vehm ile hareket eden şüpheci/mürîb/ kuruntulu devlet adamı ile yakîn/îkân sahibi mümin idareci arasında bir karşılaştırma yapacak olursak, imanlı devlet adamının üstün özellikleriyle temâyüz ettiğini maddeler halinde şöyle izah edebiliriz:

1. İlâhî hakikatlere dâhi şüphe ve zannla yaklaşan devlet adamı, kendi halkı, devlet işleri ve diğer devlet adamları hakkında bilgi sahibi olmadan kuşkulanır, mesnetsiz iddialarda bulunur, hezeyân sergiler. Siyâsî rakiplerine karşı dayanaksız iddialar neticesinde toplum ve hukuk önünde zor durumda kalır. Çevresine karşı sû-i zann ile ön yargıda bulunur. Paranoyak biçimde başkalarının kendi mevkiinde gözü olduğu düşüncesiyle devlet görevlileriyle cedelleşir, hased eder, dengesiz ve uyumsuz bir tutum izler. Şüpheci (paranoid) devlet adamı, insanlar arasında dost-düşman ayrımı yapar, kendisi

---

633 el-Kasas 28/39.
634 el-En'âm 6/148.
635 "z-a-m" mad.; İsfehânî, **el-Müfredât** s.213; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, 6/47-49.
636 et-Tegâbün 64/7. Diğer âyetler için bk: el-En'âm 6/22; Yûsuf 12/72; el-İsrâ 17/56; el-Kehf 18/48; el-Kalem 68/40.
637 **el-Müfredât,** "h-s-b" mad., s.116-118; Ayrıca bk. e**l-Müfredât,** Yûsuf Türker, s.396.
638 Sülün, **İman-Amel İlişkisi**, ss.79-82.
639 Vâhidi, bu âyetin müşrik liderlerden Adiyy b.Rebîâ hakkında nazil olduğunu söyler. Hz. Peygambere kıyametin ne zaman, nasıl kopacağını sorduğunda kendisine bu âyet okununca, kıyamete gözüyle şahit olsa da yine inanmayacağını, kemiklerin bir araya getirilmeyeceğini söylemiştir. Vâhidi, **Esbâbu nüzûli'l Kur'ân**, s.448.
640 el-Kıyâme 75/3. Diğerleri için bk: el-Müminûn 23/115; el-Beled 90/5.

gibi düşünmeyenleri tehdit olarak görür. Çevresindekilere tam olarak güven duymadığından, onlar da onun kuruntu ve iddialarından bunalır, kendisiyle çalışmaktan imtinâ ederler. Mümin devlet adamı ise halkı ve diğer devlet yetkilileri hakkında kesin kanıtlarla (yakînî bilgiler) ve hüsn-i zann ile hareket eder. Kimse hakkında boş iddialarda bulunmaz, kendisine yöneltilen iddialar için kanıt ister. Kesin kanaat ve te'yit olmadan siyasi rakiplerine veya diğer devletlere karşı kartını açmaz, iddia ve tahmin ile hareket etmez. Şüphe ile çevresindekileri kendisine düşman yapmaz. İnsanların eylemlerine göre davranır. Tutarlı ve uyumlu bir karakterdir. İnsanlar onunla çalışmak ister. Bardağın dolu kısmını da görür, her şeyi olumsuza yorup, gereksiz takıntılar içine girmez, ancak tedbirlidir.

2. Şüpheci ve iddiacı devlet adamı başka devletlerin faaliyetlerinden şüphelenerek onlara karşı olumsuz tutumlara girebilir. Asılsız söylentilere kulak verip, haberleri teyit ettirmediğinden, doğacak sorunlar karşısında şahsının ve ülkesinin saygınlığını zedeler. Şüphe ve tahminlerle hareket eden devlet adamı düşmanlarının sayısı, gücü ve faaliyetleri hakkında yanlış hamleler yapar. Mümin devlet adamı ise şüphe ve tahminlere göre değil, kuvvetli istihbarat çalışmasıyla hareket eder. Düşmanlarının her adımı hakkında yeterli bilgiye sahip olduğundan buna göre önlemlerini hızlı alıp hamlelerini yapar. **3.** Şüphe ve zan ile hareket eden devlet adamı kararsızlık ve tereddüt yaşadığından, yapılacak işlerde bocalayıp zaman kaybına neden olur. Halkı ve emrindekiler arasında karşılıklı güven bağı yoktur. Onlardan zarar gelebilir endişesiyle tedirgindir. Mümin devlet adamı ise kararlı ve dirâyetlidir. İşlerinde bocalamaz, güçlü danışmanlardan destek alır. Halkı ve emrindekiler arasında güven bağları mevcuttur.

3.1.2.2. Kalp ve Duyuları Arızalı Olmamak

Kur'ân'ın talep ettiği devlet adamının kalp ve duyuları her zaman hakikatler açık ve duyarlı iken, reddettiği devlet adamının gönül ve duyuları kapalı veya arızalıdır. Kur'ân'da bu menfi hale işaret eden sözcükleri şu şekilde gruplandırabiliriz:

- Devlet adamının duyularının arızalı olmasına işaret eden sözcükler: ***Summ-ebkem-bukm-umy/â'mâ.*** [641] **صُمّ اَبْكم بُكْمٌعُمي/ أعْماء -**
- Kalbinin örtülü (kapalı) olmasına delalet eden kelimeler: *Maraz-vakr-hatm- tab- ekinne- ğişâve. gufl/egfâl-hicâb-* ***emvât/mevtâ****-kâsiyetü'l-kulûb (kasvet)-rayn.* [642]

  مرض- وقر- ختم- طبع- اكنة- غشاوة- غاشِية غُفل - أغفا ل - حِجا ب- **أمو ا ت- مَوْتٰى- قاسِية القلوب** (قسوة)- رين

- İlahi hakikatlere karşı hazımsızlık ve irkinti içinde olduklarına işaret eden sözcük ve terkipler: *İşmi'zâz-zeyğ/izâğe-dayyik-kürh-kârihûn-harec-.*[643]* إشمِئْزاز - زَيغ- إزاغة- ضَيّق..كُره كا رهون- حَرَج

İnsanın söylem ve eylemlerindeki inkârcı kişiliği öncelikle iç dünyasında ortaya çıkar. Bir hakikate olan inanç kalpte yerleşmediğinde, ruh dünyasında sıkıntılar/tereddütler hasıl olduğu gibi,

---

641 el-En'âm 6/39; Hûd 11/24; en-Nahl 16/76; Fâtır 35/22; Muhammed 47/23.

642 el-Bakara 2/74, 88; el-İsrâ 17/46; en-Neml 27/80; ez-Zümer 39/22; el-Câsiye 45/23; Muhammed 47/16, 20, 24; el-Mutaffifîn 83/14.

643 el-Bakara 2/10; En'âm 6/125; et-Tevbe 9/33, 117; el-İsrâ 17/46; ez-Zuhruf 43/78. es-Saff 61/5.

* **el-Eşbâhve'n-nezâir** , "maraz" mad,.s.101, "harec" mad., s.150, "mevt" mad., s.226-227; **el-Müfredât**. "k-s-v" mad., s.404, "z-y-ğ" mad., s.217, "s-l-m" mad., s.239-240, "s-k-n" mad., s.236-237, "ş-m-z" mad., s.267 Bk: *Maraz:* el-Bakara 2/10; *kasvet/kâsiye: ez-*Zümer 39/22; el-Mâide 5/13; el-Bakara 2/74, 6/43; *zeyğ/izâğe:* 9/117; es-Saff 61/5; *dayyik/harec:* el-En'âm 6/125; *gulf/egfâl:* Muhammed 47/24; el-Bakara 2/88; *hicab/ekinne:* el-İsrâ 17/45,46; Muhammed 47/24; *kalbin mühürlü/kör olması:* el-Bakara 2/7; el-Câsiye 45/23; el-Hacc 22/46; Yûnus 10/74; el-A'râf7/100; *kalbi pas tutmuş:* el-Mutaffifîn 83/14; *kalbi ölmüş:* en-Neml 27/80-81; Fâtır 35/22; *Kalbi darlık ve hazımsızlık/işmi'zâz içinde olan*.

bedenin diğer azaları da manen bundan olumsuz etkilenir, işlevselliğini yitirir. Meselâ, kalbi iman nuruyla mutmain olmuş mümin devlet adamı iç huzuru sebebiyle bedenî ve duyuları fıtrata uygun halde hakikatleri benimseyip kulak verirken, ruh hali sorunlu ve kararsızlık içinde olan devlet adamının duyuları işlevini yitirdiğinden; hakkı görmekten, iştmekten ve kabullenmekten uzak ve buna kapalı konumdadır. İnançsız kişi fıtratıyla çeliştiğinden, iç huzursuzluğu yaşadığından derununda fırtınalar kopar. Orada çeşitli arızalar, sıkıntı ve ruhsal bocalamalar devamlı kendisini rahatsız eder.

Kur'ân'da inançsız liderlerin kalp durumuna işaret eden arıza ve sıkıntı sözcükleri/ kavramları şunlardır: **1.**Maraz (kalbi hasta, şüpheci), **2.** Kasvet/kâsiye (kalbi katılaşmış), **3.** Zeyğ/izâğe (kalbi yamuk/yamultulmuş), **4.** Dayyik/harec (kalbi daralmış, şüphe içinde), **5**. Gufl/egfâl (kalbi kilitli), **6.** Hicâb/ekinne: (kalbi perdeli), **7.** Tab'/hatm/âmâ (kalbi mühürlü/kör), **8**. Rayn (kalbi paslı), **9**. Mevtâ/emvât (kalbi ölmüş/dalâlet içinde) **10.** İşmi'zâz (kalbi darlık/ hazımsızlık içinde).

Menfî karakter yapısına sahip devlet adamının imansızlık durumunun uzuvlardaki belirtileri de şu şekildedir: **1.** Gözün âmâ olması, önünde perdeler (ğâşiye/ğişâve) bulunması (2/7,18;45/23), **2.** Kulağın duymaması (esamm), mühürlü olması (hatm) veya üzerinde ağırlık (vakr) bulunması (2/18; 17/46, 27/80); **3.** Dilin sağır (ebkem) olması (2/18).

Hâsılı, iman sahibi olmayan, manen buhranda olan devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

Bu karakter şüpheci, katı kalpli ve dengesizdir. İnananlara karşı tahammülsüzdür. Kamu işlerinde basiretsiz (kör), görmesi gereken kusurları veya hakikatler hususunda âmâdır. Duyması gereken ilâhî gerçeklere ve yapılması telkin edilen kamu işlerine karşı sağır (umursamaz), konuşması gerektiği yerlerde de sessizdir, lâldir. Allah bir âyette nefsânî/şeytânî yollara (sübûl) değil, tek olan iman yoluna/sebîle uyulmasını emretmiş iken[644] bu karakterdeki devlet adamı nefis ve şeytanın isteklerine göre davranır. Bu nedenle de onların tasallutu altındadır. Kendisini bu etkiden manen kurtaramadığından fikren, kalben ve amelî bakımdan tutsaktır.

Son olarak devlet adamının imanlı olup-olmamasının gerekliliği konusundaki bazı sorular ve bu bağlamda verilmiş cevap ve değerlendirmeler ile konumuzu tamamlıyoruz. *Her mümin devlet adamı hakiki iman sahibi midir? İmanlı ise ahlaklı mıdır? Devlet adamının kâfir olması mutlak manada ahlaksız olması anlamına mı gelir?* İdeal iman elbette ahlakı gerektirir. Ancak İslam toplumunda devlet adamı tarif edilirken ahlaklı-ahlaksız, fâsık, fâcir gibi ayrımlar pek yapılmamakta, herkes müslüman devlet adamı kapsamında anılmaktadır. Elbette böyle anılması itikadi açıdan doğrudur. Ancak Kur'ân'ın beyanına göre, imanın çok şerefli bir meziyet olmasına rağmen hakiki ölçütlerine ve kâmil imana herkesin ulaşamayacağına da dikkat çekilir.[645] İşte bu sebeple Müslüman ve Batılı bazı ilim adamları "ahlakı inançtan bağımsız bir unsur" olarak görmüşlerdir. Mehmet S. Aydın, bir kitabında bu konuyu mütefekkirlerin düşünceleri çerçevesinde, Allah-insan ilişkileri ve hüsün-kubuh (iyilik-kötülük) bağlamında anlatmaktadır.[646]

---

644 el-En'âm 6/153

645 el-Bakara 2/214; en-Nisâ 4/139; el-Enfâl 8/2,74; el-Ahzâb 33/23; Mü'min 40/7.

646 Müellif bu hususta şunları ifade eder: "Eş'arî ve izinden giden kelamcılar iyi ve kötü için (husn-kubh) tanrının buyruklarına dayandırarak sübjektif bir tanım yaparken, Mu'tezile uleması iyi ve kötü şeyleri onların tabiatına atfedip, insan aklının vahiyden bağımsız olarak ahlak ilkelerinin bilgisine sahip olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Öte yandan inançlı bir insan olan Kant da insanın akıl gücüyle Tanrının varlığından bağımsız olarak neyin iyi veya kötü olduğunu biliyorsa Tanrıya inanmadan da ahlaklı olunabileceğini dile getirerek şunu söylüyor: Tanrının varlığına kendisini inandıramayan bir kimse ahlak kanunlarının yükümlülüklerinden kurtulmuş sayılmaz. İnançsız da olsa "en yüksek iyi" (summum bonum) idealini elde etmek için de olsa kendisini ahlak kanunlarına bağlı sayacaktır. Çünkü bu kanunlar herhangi bir gayeyi dikkate almadan kayıtsız şartsız buyururlar. İnançsız kimsenin ahlak ideali olmadan bu durumu

3.1.2.3. Tevekkül Sahibi Olmak

Kur'ân'da devlet adamının tevekkül sahibi olmasına işaret eden sözcükleri/kavramları şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının Allah'a tevekkül etmesine, güvenip dayanmasına doğrudan işaret eden sözcükler: *Tevekkül-* ***mütevekkilûn-evvâb-münîb****-rağbet-****râğibûn*** *iyâbe-inâbe.*[647]

توكل- ا يا بة- ا نا بة رغبة -**مُتوكِّلون- ا وّا ب- مُنيب- راغبون**

- Devlet adamının Allah'a tevekkül etmesine dolaylı olarak delalet eden kelimeler/kavramlar*: Recâ- tama'-tefvîz-tebtîl/tebettül.*[648] رجا- طمع - تبتُّل- تفويض

Dinî bir terim olarak "bir kimsenin kendini Allah'a teslim etmesi, rızkında ve işlerinde Allah'ı kefil bilip sadece O'na güvenmesi" şeklinde tanımlanır. Kur'ân peygamberlerin inançlarındaki kararlılıkları ve tevekküllerini örnek verir (Âl-i İmrân 3/159 gibi…Hz. Dâvûd'un, Tâlût ve Zülkarneynin kararlılığına tevekkülüne âyet ver.) [649] Allah'ın en güzel isimlerinden biri "el-Vekîl" dir. Tevekkül kavramıyla anlam yakınlığı bulunan, daha çok tövbe manasında olan, Kur'ân'da peygamber devlet adamlarının vasfına işaret eden "inâbe" ve "iyâbe" fiilleri (ايابة/انابة), Allah'a çok rücu' etme, bütün işlerde O'nun rızasını kazanmak için itaat ve zikirden ayrılmama diye tefsir edilmiştir.[650]

Kur'ân Hz. Peygamber'in devlet işleri için gerekli istişareleri yapıp kesin kararını verdikten sonra kararsızlık göstermeyip Allah'a dayanmasını, sonucunu O'ndan beklemesini emretmekte, Allah'ın kendisine güvenenleri sevdiğini beyan etmektedir.[651] Yine Allah'a güvenip dayanan kimse (devlet adamı) için Allah'ın kâfi olduğu, emrini yerine getireceği, ancak her şeyi bir takdire/zamana dayandırdığı zikredilir.[652] İdeal devlet adamı vazifesini icra ederken takdire rıza gösterir, tevekkülü ihmal etmez. [653] İdeal müslümanın (devlet adamının) her şartta Allah'ı kendisine vekil (kefil) kılması, O'nun velâyet ve niyâbetinin altında olmasıdır ki bu büyük bir güvencedir. Allah'ı vekil tutmak, O'ndan gayrısına ilticâ etmemek, hakiki inancın tezahürüdür.Bu bağlamda Âl-i 'İmrân sûresinde mümin(lider)lerin mütevekkil halleri şöyle betimlenir:

اَلَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ اِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ فَانْقَلَبُوا بِنِعْمَةٍ مِنَ اللهِ وَفَضْلٍ لَمْ يَمْسَسْهُمْ سُوَءٌ وَاتَّبَعُوا رِضْوَانَ اللهِ وَاللهُ ذُو فَضْلٍ عَظِيمٍ

"Onlar ki; birtakım insanlar (Uhud'un hemen akabinde) kendilerine; "Adamlar sizin için kuvvet toplamış, onlardan korkun!" dedikleri zaman, bu, onların imanını artırmış ve; "Allah bize kâfidir... Ne güzel vekildir O!.."

---

sürdürmesi kolay olmadığı gibi, bu konudaki çabası da oldukça sınırlı kalır. Kendisi inançsız da olsa, pratik aklın gereği olarak çevresinde dönen kötülüklere karşı ahlâkî duyarlılık geliştirecektir. Kant, *ahlakın otonomluğu* fikrini ileri sürerek şu tarz sorular sorup bunları yanıtlamıştır: Sözgelimi sırf Tanrı yasakladı diye yalan söylemek kötü olsaydı, Tanrı başka türlü isteseydi yalan mübah olurdu demek olmaz mı? Oysa yalan ahlak açısından fiil olarak kötüdür. İyiyi Tanrı buyurduğu için değil, iyi olduğu için yaparız. Tanrı iyi ve kutsal bir varlık olduğundan, O'nun iradesi daima ahlak kanununa uygun olarak tecelli eder. Neyin iyi/kötü olduğu insanın özgür iradesine bırakılmıştır. Kötü olan ahlaki hususları Tanrı da göstermiştir ki insanın inançtan bağımsız saf akıl ile kötülüğü kavrayamaması, din olmadan ahlak buyruklarını içinde hissetmemesi kendi suçudur. Kant, Tanrı-ahlak ilişkisinin açıklanmasına Tanrıdan başlamanın sakıncalı olduğuna da işaret etmektedir." Mehmet S.Aydın, **Kant'ta ve çağdaş İngiliz felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi**, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, ss. 3, 10, 47-49, 67-79, 103, 125-128, 139-142, 153-156, 188-195.

647 Al-i 'İmrân 3/159; et-Tevbe 9/59, 129; Yûnus 10/84-85; Sebe' 34/9; Sâd 38/17, 24, 30; ez-Zümer 39/38; el-Gâşiye 88/25; el-İnşirâh 94/8.

648 en-Nisâ 4/104; et-Tevbe 9/59 ; es-Secde 32/16; Mü'min 40/44; el-Müzzemmil 73/8.

649 Mustafa Çağrıcı, "Tevekkül" mad., **DİA,** İstanbul: TDV Yayınları, 2012, 41/1-2.

650 Taberî, **Câmi'ü'l-beyân,** XII (23) , s.146, 153; Zeccâc, **Meʿâni'l-Kurʾân,** 4/324; Râzî, **Mefâtîhü'l-ğayb,** 26/185,193, 203.

651 Âl-i 'İmrân 3/159.

652 et-Talâk 65/3.

653 en-Nisâ 4/81; el-Enfâl 8/61; el-Ahzâb 33/48.

demişlerdi. Sonra da kendilerine hiçbir kötülük dokunmadan Allah'tan bir nimet ve lütufla geri dönmüşlerdi... Çünkü Allah rızası peşinde koşuyorlardı. Allah muazzam bir lütfa sahiptir." [654]

Çalışmamızda ideal liderler olarak zikrettiğimiz Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman Kur'ân'da "evvâb" ve "münîb" kimseler olarak vasfedilmiş, mütevekkil olmaları sebebiyle övülmüşlerdir. Allah'a güvenip yönelmesi nedeniyle Hz. Süleyman "Ne güzel kul" diye takdir edilmiştir.[655] Araştırmamızda ele aldığımız ideal devlet adamlarında bu inanç ve tevekkülün tezahürünü görürüz. Kur'ân'da müminlerin günahlardan sakınmanın yanında tevekküle sarılmaları, en meşakkatli zamanlarda sabredip dayanmaları ve Allah'a güvenmelerinin kendilerini olumlu sonuca ulaştıracağına işaret edilmekte,[656] işlerinde Allah'ı vekil kılmaları, mütevekkil biçimde O'nun takdirine teslimiyet gösterip sadece O'na sığınarak yardım istemeleri ve "inşallah" sözünü unutmamaları emredilmektedir.[657] Kur'ân'ın daha ilk sûresinde mümin kimsenin vasıfları arasında tevekküle dikkat çekilerek, "*Yalnız Sana kulluk eder ve yalnız Senden yardım dileriz."*[658] duası öğretilir.

Kur'ân'da Allah'a umut bağlamayı ifade eden başka kavramlar da vardır. Kur'ân tevekkül bağlamında müminin/mümin devlet adamının sahip olması gereken kalbî amellerine; "recâ'" (رجا) [659] "rağbet" (رغبة),[660] "tefvîz" (تفويض) [661] ve "tamâ'" (طمع) sözcükleri ile işaret etmektedir. [662] Mukâtil (ö. 150/767) recâ kavramının yerine göre ümit, yerine göre de "haşyet" (korku) manasında tefsir edildiğini söyler.[663] Bazı âyetlerde mütekellim fiil vezninde zikredilen "hasbiye, hasbunâ" (Allah yeter!) lafızları da tevekkülün dilden düşürülmemesine işaret etmektedir.[664] Müminin "*recâ"* vasfı, Nisâ sûresinde; وَلَا تَهِنُوا فِي ابْتِغَآءِ الْقَوْمِ اِنْ تَكُونُوا تَأْلَمُونَ فَاِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ وَتَرْجُونَ مِنَ اللهِ مَا لَا يَرْجُونَ

"(Savaş bitti diye) o kavmi takipte gevşek davranmayın. Siz acı çekiyorsanız, onlar da sizin gibi acı çekiyorlar. Oysa siz Allah'tan, onların ummadığı şeyler umuyorsunuz…" [665] şeklinde ifade edilirken, İnşirâh sûresinde de "*rağbet*"in önemi وَاِلٰى رَبِّكَ فَارْغَبْ "*ve sadece Rabbine bel bağla."*[666] âyetiyle vurgulanmaktadır. Elmalılı (ö. 1361/1942), tevekküle işaret eden İnşirâh sûresinin bu âyetinde, mefûlün fiilden önce zikredilmesi suretiyle "*ancak*" ve "*sadece*" manasının kasdedildiğini belirterek âyete şu manayı vermektedir: *"Ancak ve sadece Rabb'ini iste ve arzula, her ne umarsan O'ndan um (bekle) . O'nun dışındaki sebep ve gayelerde duraklayıp kalma, başka maksada bağlanma. Bütün çalışmalarında O'na yönel. Çünkü bütün lütuf ve nimet O'nundur."*[667]

Kur'ân'a göre, ideal devlet adamı yaşamı boyunca yaptığı her işte sadece ümit ve arzu (tama'/rağbet) içinde değil, korku (havf/rahbet) içinde de (tedirgin) olmalıdır ki[668] günahlara ve yanlış fiillere karşı daha duyarlı olsun. Bu husus dinî terminolojide *"beyne'l-havf ver'recâ"* (korku ile ümit

---

654 Âl-i 'İmrân 3/173-174.
655 Sâd 38 /17, 24, 30 .
656 Al-i 'İmrân 3/ 122; et-Tevbe 9/40; el-İsrâ 17/ 96; el-Ahzâb 33/3.
657 et-Tevbe 9/129; el-Kehf 18/23-24; eş-Şûrâ 42/10; el-Kalem 68/17-19; el-Müzzemmil 73/ 9.
658 el-Fâtiha 1/5.
659 en-Nisâ 4/104; Fâtır 35/29-30 .
660 eş-Şerh 94/8; et-Tevbe 9/59; el-Kalem 68/32 .
661 el-Mü'min 40/44.
662 el-Â'râf 7/56; es-Secde 32/16.
663 Mukâtil, "r-c-v" mad., **el-Eşbâh ve'n-nezâir** , s.168. Bk: el-Bakara 2/218; el-İsrâ 17/57; Haşyet: Yûnus 10/7; el-Kehf 18/ 110.
664 Âl-i 'İmrân 3/173; et-Tevbe 9/129; ez-Zümer 39/38.
665 en-Nisâ 4/104.
666 el-İnşirâh 94/8.
667 Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili,** 9/302.
668 el-Â'râf 7/56; el-Enbiyâ 21/ 90.

arası olma) tabiri ile zikredilir. Öyleyse, ideal devlet adam bir taraftan Allah'ın rızasını talep ederken, diğer taraftan da hesap endişesi içinde kendisine çekidüzen verecektir. Bu husus Secde sûresinde,

...يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا... *"... korkuyla ve ümitle Rablerine dua ederler...."* [669] diye ifade edilmektedir.

Şurası bir hakikattir ki, Hz. Peygamber nübüvvetin ilk yıllarından itibaren karşılaştığı bütün sıkıntıları azim ve tevekkülü sayesinde aşmıştır. Kendisi ve ashabı zor şartlarda yaşamış, hicrete ma'ruz bırakılmış, açlık ve yokluk çekmiş, tehditlere karşı daima Allah'a rücu' etmiş müminleri sağlam inanç ve tevekkül ayakta tutmuştur.[670] Hz. Peygamber aldığı kararlarda, kamunun faydasına olan durumlarda müslüanların aleyhine gözükse de hayırlara vesile olması düşüncesiyle, takdiri Allah'a bırakmıştır. Hudeybiye Anlaşması bunun örneğidir. Hayır gibi görünen şeylerin şerre, şer gibi gözükenlerin hayra dönüşebilmesi küllî iradenin takdirinde olduğundan, ideal devlet adamı başına gelenlerin imtihan olduğunun bilir, her halükârda tevekkülü terk etmez.

İdeal devlet adamı iyi ve kötü sonucun her ikisinin de imtihan için olduğunu bilir, başarıya ulaştığında mağrur olmaz, yenilgi ile karşılaştığında da takdir-i ilâhiyye sığınarak bunda hikmet arar, isyana kalkışmaz. Umutsuzluğa kapılmadan yoluna sabırla devam ederek akıbetinin hayır olacağına inanır. Hadid sûresinin konumuza ışık tutan bir pasajında bu hikmete dikkat çekilerek, *"Yeryüzünde herhangi bir musibet yoktur ki; Biz onu yaratmadan evvel bir kitapta bulunmasın. Bu, Allah'a göre gerçekten kolaydır. Ta ki, kaybettiklerinize üzülmeyesiniz ve size verdikleriyle şımarmayasınız... Övünen, kurumlanan hiç kimseyi Allah sevmez."*[671] diye buyrulurken, Maide sûresinde de tevekkülün önemi şöyle vurgulanır:

يَآ اَيُّهَا الَّذينَ اٰمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللهِ عَلَيْكُمْ اِذْ هَمَّ قَوْمٌ اَنْ يَبْسُطُوٓا اِلَيْكُمْ اَيْدِيَهُمْ فَكَفَّ اَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَاتَّقُوا اللهَ وَعَلَى اللهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ

"Ey iman edenler! Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın ve Allah'tan sakının. Hani, bir toplum sizi yakalamaya kalkmıştı da; O, bunların ellerini üzerinizden çekmişti... O halde, sadece Allah'a güvenip dayansınlar müminler."[672]

Araştırmamızdaki diğer liderlere ilişkin âyetleri tahlil ettiğimizde de onların işlerini daima Allah'a havale ettiklerini, yönetim işlerindeki azim ve kararlılıklarının yanında tevekkülü ihmal etmediklerini görmekteyiz.[673] Kur'ân bu hususta Tâlût'un, Hz. Dâvûd ile birlikte az sayıdaki askerle elde ettiği zaferini hatırlatır. Bakara sûresinde, müminlerin sarsılmaz iman, kararlılık ve tevekkül vasıfları sayesinde sayıca fazla olan düşmanı nasıl mağlup ettikleri şöyle haber verilir:

"*...Allah'la mutlaka karşı karşıya geleceklerine kani olanlar ise dediler ki: "Nice az sayıdaki topluluk, çok sayıdaki nice topluluğu -Allah'ın izniyle- yenmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir. ". Câlût ve askerlerine karşı savaş düzeni aldıkları zaman; "Ya Rabbi! Üzerimize sabır yağdır; ayaklarımıza sebat ver ve bizi inkârcı nankör bir kavme karşı muzaffer kıl."dediler.. ve Allah'ın izniyle onları hezimete uğrattılar. Dâvûd da Câlût'u öldürdü..."* [674]

İdeal müminin (devlet adamının) işlerini Allah'a havale etmesi, yalnız O'na ilticâ edip, O'ndan medet umması, Kur'ân'da tefvîz (تفويض) vasfı ile de zikrolunur. Kur'ân'ın övdüğü ideal liderler vazifeleri için esnasında ellerinden geleni yaptıktan sonra işlerini Allah'a havale etmişlerdir.

669 es-Secde 32/16.
670 el-Bakara 2/218; Âl-i 'İmrân 3/159, 160; el-Mâide 5/11; el-Ahzâb 33/ 48.
671 el-Hadîd 57/23-24.
672 el-Mâide 5/11.
673 Yûnus 10/84; Sâd 38/17, 24; el-Mü'min 40/44.
674 el-Bakara 2/ 249-251.

Bu bağlamdaki bazı âyetlerde Hz. Mûsâ'nın bu özelliği şöyle beyan edilmektedir: "*(Mûsâ) dedi ki: "Ya Rabbi! Göğsümü (zihnimi) aç da kolaylaştır bana işimi; dilimdeki düğümü çöz ki iyi anlasınlar dediklerimi.", "Size söylediklerimi yakında hatırlayacaksınız. Ben (elimden geleni yaptım; artık) işimi Allah'a havale ediyorum. Allah, elbette kullarını görmektedir."* [675]

Kur'ân, mümin(lider)in tevekkülü terk etmesinin doğuracağı sonuçlar konusunda da uyarılar yapar. Sözgelimi Hz. Yûsuf ile ilgili dikkat çeken bir âyette, zindandan kurtulması için kralın sâkisi olan mahkuma, tahliye olduğunda krala kendisinden bahsetmesi için اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ "*Beni efendinin yanında an*" diyerek onu aracı kılması, zindandan kurtulmak için Allah'a ümit bağlaması yerine kralın kendisini oradan çıkartması için imdadına yetişmesinin aleyhine sonuçlandığı ifade edilmektedir.[676] Mukâtil, bu âyetlerin tefsirinde Hz. Yûsuf'un bu tutumu nedeniyle yedi yılık mahkûmiyetine ilâveten, ilâhî takdirle arkadaşının onu unutması nedeniyle beş yıl daha orada kalmakla cezalandırıldığını belirtmekte, bu sözüne delil olarak da Hz. Peygamber'in şu hadisini nakletmektedir: *"Yûsuf (as) Rabb'ini (cc) anmış (inşallah demiş) ve kraldan imdâd istememiş olsaydı, birkaç yıl daha zindanda kalmaz, hemen o gün zindandan çıkardı."*[677]

Araştırmamızdaki liderleri bu özellik bağlamında incelediğimizde, onların her birinin örnek şahsiyetler olduğunu görürüz. Onlar iyi zamanlarında da, zor zamanlarında da asla ümitsizlik ve karamsarlığa düşmemiş, dâima Allah'a yönelmişlerdir. Yaptıkları kamu hizmetlerinde tedbiri elden hiç bırakmamış, tevfik ve nusreti de yalnız Allah'tan beklemişlerdir. Hz. Peygamber bir bedevîye, "Deveyi önce bağla, ardından tevekkül et!" diyerek bu vasfın önemine dikkat çekmiştir.[678] Halifeler de bu vasfa büyük önem atfetmişlerdir. Sözgelimi,Hz. Ömer Suriye ve Filistin fâtihi Halid b. Velid'i, taraftarlarının artması, gurur tavırları vb. rahat tavırları nedeniyle bir alt komutanlık görevine atamış, vâlilerine de bir mektup göndermiştir. O mektubunda yazılanlara göre, Hâlid'i (ra) azletmesinin nedenini; zaferin ordularla, komutanlarla değil, Allah'ın takdiriyle gerçekleştiğinin bilinmesi ve idrak edilmesine dayandırılmıştır. [679] Yine bir defasında Hz. Ömer Şam seferinde iken, orada veba salgını olduğunu öğrenince Serg denen mevkiden Medine'ye dönüş emrini verir. Bunun üzerine Ebu Ubeyde b. Cerrah dönüşe itiraz ettiğinde, kendisine, Allah'ın kaderinden kaçıp, yine onun kaderine gidildiğini söyler.[680]

Hâsılı, mütevekkil devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

Mütevekkil devlet adamı her hal ve şartta tevekküle sarılır, halkı için gerekli bütün çalışmaları yapıp, önlemleri alarak işlerin sonucunu sadece Allah'a havale eder, ümitle sonucu bekler. O'ndan gayrısına bel bağlamaz. O'nun tevfîk ihsan etmesi halinde şükreder, şımarmaz, tedbiri elden bırakmaz. İşleri menfî sonuçlandığında da umudunu yitirmez, hatalarını gözden geçirir, halkını karamsarlığa sürüklemez. Eksiklerini fark ettiğinde veya kendisine söylendiğinde onları telafi etmek için gayret eder. Olumsuzluklardan ders çıkartarak daha iyi neticelere ulaşmak için gayret eder. Bütün gayretlerine rağmen yine de işlerinde olumsuz neticelerle karşılaşırsa, bunun Allah'ın takdiri olduğuna inanarak sabreder, isyan etmez. Başarının olduğu gibi, başarısızlığın da imtihan olduğunu bilir. Bu karakter meslektaşları ve halkına umut aşılayan, cesaretlendiren, iyimser (optimist) özelliğe sahiptir.

675 Tâhâ 20/25-28; Mü'min 40/44.
676 Yûsuf 12/42.
677 Mukâtil, **et-Tefsîrü'l-Kebîr,** 2/335-336.
678 **Tirmizi,** "Sıfatü'l-Kıyâme", 60.
679 Şibli Nu'mânî, **Devlet İdaresi I,** 242-245.
680 Murat Sarıcık, **Adalet Timsali Hz. Ömer (ra),** İstanbul: Nesil Yayınları, 2009, ss. 371-374.

Endişenin yerine tedbir ve tevekkülü seçen bu mütevekkil tip işlerin sonucunu sükûnetle bekler, teenni ve sebat ile hareket eder. Kadere rıza gösterir, işleri doğal akışına bırakır. Ancak çalışmalarında cüz'î iradesini güçlü biçimde kullanır, çalışkandır. Halkına ve amirlerine karşı sürekli sızlanan (şekvâ) ve bahaneler üreten karakterde değildir.

Yukarıda tevekkül sahibi olan devlet adamının özellikleri Kur'ânî sözcük ve kavramlarla, âyetlerle tahlil edildi. Şimdi de ***"tevekkül sahibi olmayan devlet adamı"nı*** tahlil ediyoruz. Kur'ân menfi şahsiyeti haiz devlet adamlarının kibir ve büyüklenme/istikbâr nedeniyle Allah'a güvenip dayanma yerine kendi iktidar ve saltanatlarına, maddi kuvvetlerine, evlat ve ordularına güvendiğini haber vermektedir. Bu hususa âyetlerde çoğunlukla *istikbar, istiğna, izzet, mülk, cünûd/rükn, ahzâb, tekâsür/kesret, emvâl, evlâd, ehl, nefer, zînet, zî'l-evtâd* sözcükleriyle işaret edilmektedir.[681]

Nemrut, Allah ile mücadele edip, onu yeneceğini düşünerek, şımarıkça Babil kulesini yaptırmış, maddî gücüyle şımarıp kendince Allah'a savaş açmış, ama topal bir sivrisineğe yenik düşmüştür.[682] Yine Firavun da Hâmân'a kule yaptırarak küstah bir tavırla Allah ile gökyüzünde savaşmaya kalkışmış, elindeki bütün maddi imkanları, insanları hak yoldan döndürmek için sarfetmiştir.[683] Nemrud uluhiyet iddiasıyla kendisine çok güvenmiş, fakat Hz. İbrahim ile girdiği tartışmada bu güveni hüsranla sonuçlanmış, fena bozulmuştur (2/258). Zuhrûf sûresinde, Firavun اَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ diyerek Mısır'ın mülkü ve hâkimiyetinin kendisine ait olduğunu, hiçbir gücün yönetimi ele geçiremeyeceğini söyleyerek iktidar gücüne güvendiği (43/51), Zâriyat sûresinde ordusuna (بِرُكْنِهٖ) dayanarak gerçeğe sırtını döndüğü, ama ordularının (جُنُودَهُ) denizin dibine geçirildiği ifade edilmektedir (51/39-40). Keza bu konudaki Kur'ân'ın başka âyetlerinde de onun maddi kuvvetleri /haşmeti ve malları (اَمْوَالٌ- زِينَةً- كَثْرَةُ) sebebiyle kendine güvenip büyüklendiği "istikbâr" (استكبا ر) sözcüğü ile ifade edilmekte, çok sağlam kalelerinin olması (وَفِرْعَوْنَ ذِي الْاَوْتَادِۙ) hasebiyle güven duygusunun kaynağının maddi olduğu ihsas edilmektedir (10/75, 88; 89/10). İbn Kesîr, Zuhruf sûresinin 51. âyetinin tefsirinde, Firavun'un sahip olduğu azamet ve mülkle, ırmak ve bahçeleriyle şımarıkça övünmesi ve hükümdarlığının gücüne dayanmasına karşılık, Hz. Mûsâ'nın kudretinin; hilkat, ahlak ve dine dayalı olduğunu belirtir.[684]

Öte yandan Mekke müşrikleri de benlik duygusu ve maddi imkanlarına güven duymaları sebebiyle ilâhî hakikatlere ve Hz. Peygamber'e sırtlarını çevirmişlerdir. Kur'ân onların büyüklük (استكبا ر) tasladıklarını, kendilerini ubudiyetten istiğnâ (استغناء) ederek yeterli gördüklerini (29/39; 80/5; 96/7), mal, evlat ve akraba çoğunluğu ile övündüklerini (تَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْاَمْوَالِ وَالْاَوْلَادِۜ) (57/20; 102/1) ve büyük bir gurur, kibir içinde(فِي عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ)olduklarını beyan etmekte (Sâd 38/2), bu karakterde olan devlet adamlarının söylemlerinin; اَمْوَالًا وَاَوْلَادًاۙ وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ وَقَالُوا نَحْنُ اَكْثَرُ *"Üstelik: "Bizim malımız da, evladımız da sizinkinden daha fazla. Biz öyle azap filân da görecek değiliz"* şeklinde olduğunu, maddi güçlerine dayanandıklarını haber vermektedir (18/34; 34/35, 38/12-13). Oysa Kur'ân nice az toplulukların çoklara üstün geldiğini de bildirmektedir (2/249; 8/65).

Bakara sûresinin 204-206. âyetlerinde kibir ve nifak hasletini haiz Mekke liderlerinden Ahnes b. Şerîk es-Sekafî'nin tevekkülden uzak karakteri dikkat çekici ifadelerle beyan edilir. *"Allah'tan kork"*

---

681 el-Bakara 2/206; ez-Zuhruf 43/51; ez-Zâriyât 51/39-40; Yûnus 10/75,88; Sâd 38/2, 11, 13; el-Hadîd 57/20; 'Abese 80/5; et-Tekâsür 102/1, el-Kehf 18/34; el-Fecr 89/10; 34/35, Mütaffifin 83/31; el-Kıyâme 75/ 33, el Mâide 5/100.

682 el-Enbiyâ 21/68-70; el-'Ankebût 29/24; es-Sâffât 37/97-98?

683 Yûnus 10/88; eş-Şuarâ 26/41; Mü'min 40/36-37; ez-Zuhruf 43/51-52; ez-Zâriyât 51/40.

684 İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm,** 4/129-130.

denildiğinde, kendisine aşırı güvenin onu günaha sürüklediği ifade edilir.[685] Zemahşerî (ö.538/1144) ve Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344) sûrenin 206. âyetinde (اَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْاِثْمِ) geçen "ehz" (almak) fiili ile Ahnes b. Şerîk'in Câhiliye övüncü ve gururu (hamiyyeti) sebebiyle Müslümanlara karşı kindar tutum sergilediğinin kastedildiğini belirtir.[686] Müddessir sûresinin bir pasajında da, Velîd b. Muğîre'nin çevresinden aldığı destekle hakikatten yüz çevirmesi "temattî" ve "istikbâr" sözcükleriyle şöyle ifade edilmektedir: ثُمَّ ذَهَبَ اِلٰى اَهْلِهٖ يَتَمَطّٰى *"Sonra da çalımlı çalımlı adamlarının yanına gitmişti..."* ثُمَّ اَدْبَرَ وَاسْتَكْبَرَ. فَقَالَ اِنْ هٰذَآ اِلَّا سِحْرٌ يُّؤْثَرُ. اِنْ هٰذَآ اِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ *En sonunda kasıla kasıla arkasını döndü ve; "Bu, olsa olsa öteden beri tekrarlanan bir büyüdür!"... dedi.*[687] Leyl sûresinde de, müşrik liderlerin ortak karakteristiğine "istiğnâ" (استغناء) sözcüğü ile işaret edilmektedir. [688]

Kur'ân'da mü'minlerin Allah'a güvenmeleri ve O'na tevekkül etmeleri istenir. Ancak müminin tevekkülü kaderciliğe de yol açmamalıdır. Bir hadiste ifade edildiği üzere, ideal mümin/devlet adamı devesini sağlam kazığa bağladıktan sonra her türlü çalışmayı icra edip önlemleri aldıktan sonra sonucu Allah'tan bekler.[689] Esasen tevekkül gayreti de içinde barındırır. Sabır ve gayretle çalışan mümin/devlet adamı işlerinin sonucu konusunda ümitvar olur, iyimser beklentiye sahiptir, kendisi karamsar olmadığı gibi, halkına da olumsuz düşünceleri aksettirmez.İcraatlarında menfi sonuçlarla karşılaştığında bunun imtihan olduğuna inanır. Küllî iradenin böyle murat ettiğini tasavvur ederek sabır gösterir, derhal eksiklerini gözden geçirir.

Kur'ân, insanın karakterinde karamsarlığın da olduğunu belirtmekte, Allah'ın rahmetinden ümit kesilmesini yasaklamaktadır. Ümit kesenlerin haktan sapmış, aşırıya gidenler olduğuna dikkat çeken Kur'ân, insanın nefsi hesabına iyi ve güzel şeyleri istemekten usanmazken, başına bir kötülük geldiğinde ümidini büsbütün kaybedip, üzüntü ve karamsarlık hâli içine girdiğini de ifade eder.[690] İşte her iki sonuçta da yaşamın bir imtihan olduğunun bilincinde olan ideal devlet adamının tevekkül vasfı kendisine ciddi manada manevi moral sağlar. Onun ülkesi ve milleti için geleceğe umutla bakması, çevresine ümit aşılaması ve halkını motive etmesi son derece mühimdir. Kur'ân bu meziyete sahip olmayanların, ilâhî hakikatlerin gerçekleşeceğine ihtimal vermeyen kimsenin (devlet adamının) ümitsiz karakterini; y*e's/**yeûs**-kunût/**kanût/kânitîn-mublisûn** (iblâs*) kelimeleriyle ifade etmektedir. [691]

(إبلا س **/يؤوس-** قَنوط **- قا نطين - مبلسون**

---

685 Vâhidî, **Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân,** s. 177.

686 Ebu Hayyan Esirüddin Muhammed b. Yusuf b. Ali el-Ceyyani el-Gırnati el-Endelüsî, **el-Bahrü'l-muhît**, Mahir Habuş, Muhammed Mu'tez Kerimüddin (thk.), Dımaşk: Darü'r-Risaleti'l-Alemiyye, 1436/2015, 4/31-32.

687 el-Müddessir 74/23-25. Vâhidî, **a.g.e.,** 700-701.

688 el-Leyl 92/8-9.

689 Tirmizî, "Sıfâtü'l-Kıyâme", 60.

690 Fussilet 41/49.

691 el-En'âm 6/44; el-Hicr 15/55-56; el-İsrâ 17/83; el-'Ankebût 29/23; er-Rûm 30/12, 49; ez-Zümer 39/53; Fussilet 41/49; el-Mümtehine 60/13. İsfehânî, **el-Müfredât,** "k-n-t" mad., s.413; "y-i-s" mad.,s. 552; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, aynı maddeler; 11/319-320; 15/431-432. Hûd 11/9-10; el-İsrâ 17/83; er-Rûm 30/36; Fussilet 41/49.

Kur'ân, tevekkül konusunda menfî özelliğe sahip devlet adamının nankör ve ümitsiz bir tip olduğunu haber verir. Bu vasıfta olan kimseler (devlet adamları) başlarına iyi bir şey gelince sevinir, kötü bir durumla karşılaştıklarında hemen nankör (kefûr) ve karamsar (me'yûs) olup, isyana kalkışırlar.[692] Bazı âyetlerde "ümit" vasfına işaret eden "recâ" sözcüğü olumsuzluk ekiyle veya "teslimiyet" kelimesinin menfî kullanımı şeklinde inkârcı devlet adamlarının vasfına delalet için zikredilmiştir.[693] Kur'ân hakiki mümini ümidini yitirmeyen, ye'se düşmemesi gereken kimse olarak vasfetmekte, [694] menfi karakterdeki kişiyi (inkârcı devlet adamını) ümitsiz ve nankör olarak tarif etmektedir.Hûd sûresinde bu bağlamda; وَلَئِنْ اَذَقْنَا الْاِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً ثُمَّ نَزَعْنَاهَا مِنْهُ اِنَّهُ لَيَؤُسٌ كَفُورٌ *"Biz insana tarafımızdan bir rahmet tattırıp sonra onu geri alsak, tam bir kötümser nankör haline gelir."*[695] diye buyrulmaktadır. Keza Kur'ân Allah'ın rahmetinden ümit kesen, nankör-inkârcı tiplerin (devlet adamlarının) sapıklık ve aşırılık içinde olduğunu da haber vermektedir.[696] En'âm ve Hicr sûrelerinde bu özelliğe sahip olanlar şöyle tavsif edilmektedir:

فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهٖ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ اَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ حَتّٰٓى اِذَا فَرِحُوا بِمَآ اُوْتُوْٓا اَخَذْنٰاهُمْ بَغْتَةً فَاِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ *"Kendilerine verilen öğütleri göz ardı edince, önce üzerlerine bütün nimetlerin kapılarını açtık; ama sonunda kendilerine verilenler yüzünden şımarınca, onları ansızın yakaladık ve bir de baktık ki, tamamen ümitsizleşmişler!"*[697]

قَالَ وَمَنْ يَّقْنَطُ مِنْ رَّحْمَةِ رَبِّهٖٓ اِلَّا الضَّآلُّونَ *"Yoldan çıkanlar dışında Rabbinin rahmetinden kim ümit keser ki?!" dedi.* [698]

Devlet adamının bütün kudreti elinde tutan Allah'ı bırakıp mâsivâya güvenip dayanması, ümit bağlaması beyhûde bir tutumdur. İdeal devlet adamlarının maddi imkanların yetersiz olduğu durumlarda, savaşta, sıkıntı ve zorluklarda, manevi moral ve motivasyonla bunların üstesinden geldiklerini Kur'ân haber vermekte, tarih kaydetmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in hicretten sonraki ümitli çalışmaları devletini inşâ suretiyle meyvesini vermiş, Tâlut, askerleriyle güçlü bir orduyu hezimete uğratmış, ecdadımız Çanakkale'de tarih yazmıştır. Zira zaferi kazandıran, kendisine dayanılan manevi güçtür. Gayret devlet adamına, tevfik ise Allah'a aittir. Günümüzde gücü elinde bulunduran bir takım Batılı güçler sömürgeci mantıkla dünyaya hükmetmek istiyor. Arkalarında da kendi amaçları için çalışan küresel organizasyonlar mevcut. Bu bağlamda şöyle bir soru soralım: İdeal devlet adamı güçlünün, maddi kuvvetine güvenenlerin mi yanında olmalı, yoksa Hakk'ın ve hakikatin yanında mı durmalı? Tabii ki, ikinci tarafı seçmeli.

Hâsılı,mütevekkil olmayan, karamsar (me'yûs) devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

Bu karakterdeki devlet adamının işlerinde ümitsizlik/bedbinlik hâli mevcuttur. Hadiselere genelde negatif açıdan bakar. Personelini ve halkını endişe ve ümitsizliğe sevkeder, hizmet şevkini,

692 Yûnus 10/12; el-İsrâ 17/83; ez-Zümer 39/8-9; er-Rûm 30/33.
693 Yûnus 10/7,15; el-Furkân 25/21,40.
694 Yûsuf 12/87; el-Hicr 15/55; ez-Zümer 39/53.
695 Hûd 11/9.
696 el-Hicr 15/56; el-'Ankebût 29/23; ez-Zümer 39/53; el-Mümtehine 60/13.
697 el-En'âm 6/44. Bk. er-Rûm 30/36; Fussilet 41/49.
698 el-Hicr 15/56.

motivasyonunu düşürür. Başarılı olduğunda da bunun sadece kendi iradesiyle gerçekleştiğine inanır, çevresine karşı kibirli, nankör ve vefasız davranır. Bunun imtihan olduğunu ve şükretmesi gerektiğini unutur. Başarısızlık halinde çevresini suçlar, panik içinde saldırgan tutumlar izler. Kötümser ve pesimist bir tavırla, öfke içinde hem çevresindekilere, hem de muhaliflerine karşı çirkin eylem ve söylemlere yönelebilir. Hatasını anlayıp ders çıkartmaz. Onun bu yaklaşımları çevresindekileri rahatsız ve mutsuz eder. Moral-motivasyonları düşük olan liyakatli kimseler sürekli karamsar tablo çizen bu tiple çalışmaktan kaçındıklarından, kamu görevleri liyakatsiz kimseler tarafından yürütülür.

Yukarıda Kur'ân âyetleri ve kavramları bağlamında devlet adamının itikâdî nitelikleri ele alınmıştır. Bölüm sonunda câhiliye üzerine yazılan eserler ışığında, bu vasfın İslam öncesi ve sonrasına ilişkin analojik bir değerlendirme yapmanın, Keza, devlet adamının bu özelliğinin günümüzdeki yansımalarına da dikkat çekmenin faydalı olacağını değerlendirdik. Bu nedenle bu bahis için şu soruları sorup değerlendirmemizi yapıyoruz.

İslam öncesi ve sonrasında, Kur'ân'ın nazil olduğu toplumun inanç dünyası nasıldı? İslâmiyet Câhiliye toplumunu bu hususta nasıl dönüştürdü?

Anlatıldığına göre, Kureyş dindarlığıyla öne çıkan bir toplum değildi, onlarınki işlevsel (reel politik) bir dindarlık sistemiydi. Dinden devşirilen çıkarlar ve sağlanan ayrıcalıklar dinin kendisiyle özdeşleşmişti. Hz.Peygamber'in daveti sırasında Kureyşliyi bu denli galeyana getiren şey dini inanç esaslarına hakaret edilmesi değildi. Zaten hanifler onları eleştirip duruyordu, hatta müşrikler ibadete layık olanın tek ilah olduğunun idrakindeydiler. Ancak kendi kimliğini oluşturmak için putları aracı kılıyorlardı. Hz. Peygamber bu putları hicvedecek olursa aslında Kureyş sisteminin temellerini oluşturan kabile üstünlüğünü, maddi sömürü anlayışını ve dünyevi ihtiraslar uğruna mukaddes sayılan ne varsa el koyma tutumunu hicvetmiş olacaktı. Bu ise Kureyş'in asla görmezden gelemeyeceği bir şeydi. Kureyş'te ruh dünyası bir boşluk içinde idi. Sadece Varaka b.Nevfel'in veya bazı haniflerin yaptıkları öğreti ve vaazlar, muvahhit Kus b. Saide'nin hikmetli cümleleri ile Mekke'ye ziyaret için gelen Ehl-i Kitab'ın sözleri etki oluşturuyordu. Bazıları onlara geçici bir hevesle kulak verir, sonra da maddi aleme dalıp, yaşantılarına, soylarıyla böbürlenmeye devam ederlerdi.[699] Câhiliye insanının inanç duygusunda örfün belirleyiciliğine işaret edilen bir değerlendirmede de, Araplar arasında dindarlığın ve dini kuralların zayıf olduğu, bunun da yaşadıkları hayatın bir gereği olarak ortaya çıktığı ifade edilerek nedenleri şöyle izah edilmiştir:

"Bedevinin Tanrıyla ilişkisi develerini, sürüsünü ve ailesini koruması çerçevesinde idi. O pratik işlerini Tanrı'ya iletebileceği basit ve hurafelerle beslenen bir inanca sahipti. Araplarda genelde ahiret inancının olmaması/zayıf olması sebebiyle yapılan ibadetler ve putlara sunulan kurbanlar sağlık, servet ve erkek sahibi olmak gibi dünyevi hedefler içindi. Dini anlayışın şekillenmesinde diğer alanlarda olduğu gibi "geleneğin" büyük gücü vardı. Genellikle din konusunda bildikleri ve yaşadıkları atalardan öğrenilenlerden ibaretti. Bu yüzden arapların atalarının dinlerine gönderme yapmaları Kur'ân'da eleştirilmiştir(43/22-24; 5/104). Kur'ân'ın ahireti inkâr ettiklerini belirttiği

[699] "Kureyş sadece Hübel, İsaf ve Naile gibi tanınmış putlara ibadet eder, diğer Arap kabilelerinin getirip Kabe'nin etrafına diktikleri putları Mekke'nin dini bir odak noktası olma konumunu güçlendirmek için kullanıyordu. Altında derin ticari, siyasi amaçları vardı." Khanfar, **er-Rebî'u'l-evvel, İlkbahar,** s. 159, 171.

(Yasin 78-79), toplumun "zındıklar" diye nitelediği çoğu Mekke'li liderlerden oluşan bir grubun dışında müşriklerin çoğu ahirete iman etmekte idiler."[700]

Câhiliye insanının paradigmalarının ele alındığı bir değerlendirmede, onların inanç duygusunun merkezinde "ben" motifi ve dünyevi bağlılıkların mevcut olduğu, benlik duygusu nedeniyle toplumda cesaret, cömertlik, vefa gibi ahlaki bütün hasletlerin gösterişe matuf yapıldığından, bu hasletlerin asabiyet duygusunu kuvvetlendirdiğinden fertler arasında çatışma ve kan davalarının önüne geçilemediği belirtilerek bu konuda da şunlar ifade edilmiştir:

"Allah inancına şirki karıştıran cahiliye insanı olayların meydana gelmesini gök cisimlerin hareketine, kuşların uçuş istikametine, fal okları, uğur taşları gibi kozmik, mitolojik ve hurafe varlıklara ve olaylara bağlamıştı. Bu durumda insanın iradesi, çalışması, tercihleri, sebeplere sarılması büyük oranda göz ardı edilmiş, neticede kendisini salim inanç ve akıl değil, tarihin derinliklerinden gelen hurafeye dayalı itikatlar yönlendirmiştir. Müşrikler Babil'de yaygın olan büyü-sihir inancı ve pratiğiyle, kehanet/arafet gibi inanç ve uygulamaları Hicaz'a taşımış,diğer batıl inanç sistemi olan putperestlik de bölgeye bu yolla dışarıdan gelmiştir.[701] Kahinlerin cinler ve şeytanlarla irtibatlı olduklarına inanmışlardır. Savaş ilan edileceği zaman onlara danışılır, toplumsal ihtilaflarda, ailevi anlaşmazlıklarda onların hakemliğine başvurulur, ferdin veya kabilenin başına gelecek her türlü felaketi önceden haber vermeleri beklenirdi."[702]

Günümüzde itikadi konularda durum nasıldır? Bu konuda ne tür problem var? Kur'ân ilkelerini esas alan günümüz devlet adamı bu konuda neler yapmalıdır?

Allah hakkında doğru ve güvenilir bilgiye dayanmayan, şirke bulaşmış "Câhiliye zannı (tasavvuru) ne yazık günümüzde de de mevcuttur. Hatta bazı düşünürler modern çağı/moderniteyi düşünce ve yaşantı biçimleri bağlamında Câhiliyenin gelişmiş şekli saymışlardır. Günümüzde ateizm, deizm vb. uzantı düşünceler zuhur etmekte, toplumun hakikat inancını sarsmaya çalışmaktadırlar. Her insanın zihinsel birikimi ve dini bilgisi güçlü olamayacağından zayıf olanlar bu akımlardan olumsuz etkilenmekte, imanını kaybetme tehlikesine maruz kalmaktadırlar. Bu nedenle devlet adamı maddi-manevi imkanları kullanarak ilâhî hakikatlerin küçük yaştan itibaren öğretimine, toplumun her düzeyde bilinçlenmesine önem vermeli, yazılı ve görsel materyallerle, bilimsel çalışmalarla manevi dinamiklerin desteklenmesini sağlamalı, zararlı akımların hayat bulmasına engel olmalıdır.

Günümüzde de insanların bir kısmı Câhiliyedeki gibi hurafe ve batıl itikatlara bel bağlamaktadırlar. Bu durum toplumun bu konuda yeterli bilgi ve bilinç sahibi olmadığını göstermektedir. Dinle, bilimle bağdaşmayan; türbelere çaput bağlama, büyü-sihir, cin çıkarma seansları, falcılık, burç yorumları vb. insanların manevi duygularını ve ruh dünyasını ciddi manada etkilemekte, itikatlarını sarsmakta ve tehlikeye atmaktadır.Bunlardan para kazanmak isteyenler de dini istismar etmekte ve toplumun inancına tesir etmektedirler.Bu nedenle devlet adamı her türlü yazılı-görsel imkanları devreye koyarak hurafe ve batıl inançlarla mücadele etmeli, caydırıcı önlemler almalı, hukuki müeyyideleri arttırmalı ve her düzeyde toplumun bilinçlenmesine çalışmalıdır.

---

700 Azimli, **a.g.e.**, s.73-110 (Ebu Süfyan, Übey b.Halef, Velid b.Muğire, Ukbe b.Ebi muayt, As b.Vâil, Nadr b.Haris gibi).

701 Apak, **a.g.e.**, s.77, 82, 85, 103.

702 Cevâd Ali, **el-mufassal,** Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1970**,** Dursun Hazer, Fethullah Zengin (çev.), 4/263-264, 635-636, 705-706, 751-754, 764.

Yukarıda Kur'ân'ın talep ettiği devlet adamının itikâdî nitelikleri âyetler ve tefsirleri ile kavramlar ışığında tahlil edildi. İslam'ın temel unsurları arasında itikadın yanında güzel ahlak ve salih amel de bulunduğundan, şimdi devlet adamının haiz olması gereken ahlakî meziyetleri tahlil ediyoruz.

3.2. Ahlakî Nitelikler

Kamu görevini îfa edecek kimsenin fiziksel, zihinsel ve meslekî liyakati ile itikâden sağlamlığının yanında etik ilkelere atfettiği değer ve ahlaki olgunluğu da son derece önem arz etmektedir. Ahlaki değerler kişiden kişiye, toplumdan topluma değişiklik gösterdiğinden, devlet adamının öncelikle evrensel etik ilkelerine göre hareket etmesi, ardından Kur'ân'ın talep ettiği devlet adamı olabilmek için de onun ilkelerine göre yönetim sergilemesi beklenir. Kur'ân ilkelerine göre devlet adamının ahlakî meziyetlerine başlamadan önce, Câhiliye toplumundaki ahlak anlayışı ve paradigmaların nasıl oluştuğuna ilişkin kaynaklarda yer alan bazı bilgileri paylaşmak istiyoruz.

Anlatıldığına göre, Câhiliye toplumunda ahlaki davranışlar dünyevi gayelerle yapılırdı. Ahlaki değerler önemsenmekte ancak bu hasletler yüksek cihanşumül ahlak anlayışını ifade etmekten uzakta idi. Bu değerler daha ziyade dünyevi ve kabilevi karakter taşımakta,bunun arka planında geçmişe uzyan bazı sebepler bulunmakta idi. Câhiliye Arabı genel anlamda ahirete inanmadığından (En'âm 6/29; Yâsîn 36/78), sadece bu dünyanın zevk ve sefasından faydalanmayı hayatın gayesi saydığından, dönemin kültürü ve şiirinin yansıtan ana tema; kadın, aşk, şarap, soy övüncesi ve kabile savaşları (eyyâmü'l-Arab) olmuştur. Dönemin şiirlerinde ahlakla ilişki olarak, tekil şekilde "huluk"/ kısmen de çoğul kalıpta "ahlak" sözcüğüne rastlanmakla birlikte şiirlerde hedonist (hazcı) ahlak anlayışı hakimdi. Ttıpkı muallaka şairlerinden Tarafe'nin şiirlerindeki gibi. Dönemin İslami kaynaklarında bu vasıf için "mürüvvet" (mürû'e) tabiri kullanılmıştır. *"Mürû'e",* en yüce ahlak, insanlığın (adamlığın) kemali anlamındadır. Kişinin bu dereceye ulaştığının göstergelerinin başında; hilm, cömertlik (kerem), yiğitlik (şecaat) , sabır, affedicilik, zayıfları koruma ve komşuya yardım etmek gelmektedir.Bu hususiyetleri kendisinde toplamış, kavimleri arasında en yüksek ahlaka sahip olanlar *"kamil adamlar"* diye anılmışlardır.[703]

Kur'ân'a göre devlet adamının ahlaki niteliklerini şu başlık halinde tahlil ettik: 1.Nefse hakim olma durumu, 2. Samimiyet, sadakat ve erdemlilik durumu, 3.Dengeyi muhafaza ve tahammül durumu.

3.2.1. Nefse Hakim Olma Durumu

Kur'ân'da devlet adamının nefsine hakim olmasını takva, züht ve kanaat ile iffet (haya)ve edep başlıkları altında tahlil ediyoruz.

3.2.1.1. Takvâ

Kur'ân'da devlet adamının takvâ sahibi olmasına, sorumluluk duygusuna işaret eden sözcükleri/kavramları şu şekilde gruplandırmaktayız:

[703] Cevâd Ali, **a.g.e**., 7/20; Apak, **a.g.e**., s.25-26.

- Devlet adamın takvâsına işaret eden sözcükler: *Takvâ (ittikâ)-**etkâ-takiyy-müttekûn-** tukah-hakka tukâh**;**[704] tazarrû (darâ'a')-havf-haşyet (huşu')-**hâşi'ûn-;**[705]ihlâs-birr-**ebrâr.***[706]

تقوى (اتّقاء)- **أتقي- تقِيّ - متقون** - تقاه / حَقَّ تقاه / تضرع (ضراعة) - خوف - خشية (خشوع) - اخلا ص برّ- **ابرا ر**

- Günahtan, nefsânî arzulardan korku duymasına/kaçmasına delalet eden kelimeler: *İctinâb-tezkiye-tezekkî-**ezkâ,***[707] *ı'yâz/ma'âz billâh-istiâze- **müşfikûn** (işfag).*[708]

اجتنا ب- تزكية - تذ كى- **أذكى**- عِياذ بالله - معاذ الله - إستعاذة- مُشفِقون(اشفاق).

- Hayırlı işlere istekli, şerre karşı tedirginlik duymasına delalet eden kelimeler: *Rahbeh-rağbet-**râğibûn**-vecel.*[709] رهبة وجل رغبة- راغبون

Günahlardan uzak durmak suretiyle Allah'tan korkmayı, sakınmayı/ dindarlığı ifade eden, "vikâye" mastarından türemiş olan "takvâ/ittikâ" kavramı (اتّقاء/ تقوى)Kur'ân'da sakınmanın yanında saygıya da işaret etmektedir. Karşıtı "fücûr" (فجور) vasfıdır. Kur'ân, insana fücur ve takvanın ilham edildiğini, nefsini fücur duygusundan temizleyip tezkiye edebilenlerin kurtuluşa erdiğini, nefsinin pisliklerini temizlemeyi başaramayıp iyice karartanların ise akıbetinin hüsran olacağı ifade edilmekte,[710] Allah'ın merhamet ettiklerinin bu tehlikeden korundukları beyan edilmektedir.[711] Takvâ kaynaklı korkunun türleri ve anlamları hakkında kaynaklarda tafsilatlı izahlar yer alır.[712] Kur'ân'ın bazı âyetlerinde ictinâb (اجتنا ب) lafzı ile de takvâ ifade edilmektedir. Kur'ân'da mümin(lider)in ictinâb edeceği şeylerin; Tâgût (16/36), büyük günahlar (4/31), ön yargı (49/12), putlar ve yalancı şahitlik (22/30) olduğu, takvânın/ittikânın da bütün kötü huyların zıddı olduğu, bilhassa; fücur (91/8), icrâm (77/41-46), tekzîb (77/24), tuğyân (38/55) ve istiğnânın (92/5-8) karşıtı olduğuna kaydedilmiştir.[713]

Tegâbün sûresinde Allah'a lâyık bir takvâ üzere olmanın takvânın en mükemmel şekli olduğuna işaret edilmekte, her mümin(lider)in böyle bir takvâya erişemeyeceğine, buna gücü yetmeyeceğine dikkat çekilerek, "*Gücünüz yettiği kadar takvâ sahibi olun*" diye buyrulmaktadır.[714]

---

704 Âl-i 'İmrân 3/28, 102; et-Tevbe 9/108; Meryem 19/63; ez-Zümer 39/33; el-Hucurât 49/13; eş-Şems 91/8; el-Leyl 92/17.

705 el-A'râf 7/205; er-Râ'd 13/21; el-İsrâ 17/109; el-Mü'minûn 23/2; el-Ahzâb 33/35. "Haşea-yahşeu/tahşeu": saygı duymak, boyun eğmek (57/16) Hâşi', hâşiîn/el-hâşiîn (ûn) saygı duyan, boyun bükenler Çoğunlukla vücut organlarının saygısı için kullanılmakla beraber genel saygı anlamını ifade eder. A'raf 55 deki tazarrunun kökü olan dara'at ise gönül saygısını belirtir. Bundan dolayı "Gönül saygılı (daraa) olursa, organlar da saygı (huşu) gösterir." denilmiştir." Süleymân Ateş, **a.g.e.**, 20/346-347.

706 el-Bakara 2/177; Âl-i 'İmrân 3/92, 193; en-Nisâ 4/146. Dâmegâni (ö. 478/1050), **Kâmûsu'l-Kur'ân'**da "birr'"in bazı âyetlerde takvâ manasında olduğunu söylemiştir (el-Bakara 2/44, 177; s.67-68).

707 en-Nûr 24/30; eş-Şûrâ 42/37; el-Â'lâ 87/14; eş-Şems 91/9.

708 el-A'râf 7/200; Yûsuf 12/23; el-Mü'minûn 23/57; Mü'min 40/27; el-Mü'minûn 23/98. Günahtan uzaklaşıp iyiliğe dönme (kaçma) olan rahbet, kalbin arzu edilen şeye yönelmesidir. Bir şeyi gönülden istemek, çok arzu etmek manasında olan rağbet nasıl ki recânın (tevekkül) bir sonucu ise, recaya göre rağbet ne ise, havfe göre hereb de odur. Yani korkan kişi de korktuğundan kaçar. (2/40) Süleymân Ateş**, a.g.e.**, 17/413.

709 el-Bakara 2/40; el-A'râf 7/154 el-Enfâl 8/2; el-İnşirâh 94/8 "Vecel": Otoritesinden, cezasından veya görmesinden korkulan varlığın karşısında kalbin çarpması, titremesi, tüylerin ürpermesidir (el-Mü'minûn 23/60). Ateş, **a.g.e**, 17/475-477; **el-Müfredât**, "v-c-l" mad., s.513.

710 eş-Şems 91/7-10.

711 Yûsuf 12/53. Bu âyette ideal lider Hz. Yûsuf'un takvâsına işaret edilmektedir.

712 Süleymân Ateş korkunun türleri hakkında şu bilgileri kaydeder: "Havf": Gelecekte vuku bulacak sevilmeyen bir olayı beklemekten hasıl olur. Beklenen sevinçli bir olaysa ruha mutluluk ve lezzet verir ki bu recadır. Korkunun miktarı Allahı bilmekle orantılıdır. Allah'ı bilmek ne kadar fazla olursa korku da o oranda artar. Bu yüzden Hz. Peygamber: "Hikmetin başı Allah korkusudur." buyurmuştur. Korku kuvvet derecelerine göre isimler alır: Haşyet, rehbet, vecel ve heybet. Haşyet: Saygıyla karışık bir korkudur. Allah'ı bilen alimlerin korkusudur (Fâtır-28). Hz. Peygamber: "Sizin içinizde Allah'tan en çok haşyet eden ve O'ndan çekinen benim." "Benim bildiklerimi bilseydiniz, az güler, çok ağlardınız. Yataklarda kadınlardan lezzet almaz, dağlara çıkıp Allah'a sığınırdınız." Havf, tedirginlik, haşyet ise çekinme, toparlanma ve huzurdur." Ateş, **a.g.e**, 17/475-477.

713 Sülün, **Kur'ân-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi**, bk.takvâ, s. 263-266.

714 et-Tegābün 64/16.

Hucurât sûresinde de اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللهِ اَتْقٰيكُمْ denilerek, Allah katında en değerli olan kişinin (devlet adamının) Allah'tan en çok sakınan olduğu ifade edilir.[715] Kuşeyrî (ö. 465/1072) bu âyetin tefsirinde, takva sahibi olan kimselerin, nefislerine çok uzak, Allah'a en yakın olan kimseler olduğunu belirtmekte, takvanın nefisten, onun tamahkârlığından, haz ve arzularından kurtulmak olduğunu ifade eder. Beyzâvî (ö. 685/1286) ise nefisleri takva ile kemâle eren kişinin Allah korkusu nedeniyle manevi üstünlüğe nail kılındığını, Bu nedenle şeref aramak isteyenin onu takvada araması gerektiğini ifade ederek Hz. Peygamber'in: "Ey insanlar! İnsanlar takva sahibi ve Allah nazarında kıymetli olan müminle, bedbaht ve Allah katında değeri olmayan günahkârdan ibarettir."[716] dediğini nakleder. Şems sûresinin başında yer ve gök cisimleri ile onlardaki ilâhî kudret üzerine kasem edilerek "takvâ" sahibi mümin(devlet adamı) ile "fücur" karakterini haiz olan (devlet adamı) şöyle kıyas edilir:

وَنَفْسٍ وَمَا سَوّٰيهَا فَاَلْهَمَهَا فُجُورَ هَا وَتَقْوٰيهَا قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰيهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰيهَا

"Nefse ve onu 'düzen'leyip de, günahkârlığını da takvasını da ona ilham eden güce ki; gerçekten felâha ermiştir, nefsini arıtıp parlatan; ziyana uğramıştır şüphesiz, onu gömüp karartan..".[717]

Bakara sûresinin ilk âyetlerinde, müttakiler için yol gösterici olarak Kur'ân'a işaret edildikten hemen sonra takvâ sahibi olan kimselerin (devlet adamlarının) özelliklerine şöyle işaret edilmektedir: *"Onlar gaybe iman edip namazı dosdoğru kılan, kendilerine verilen rızıktan (Allah yolunda) harcayan, kitaplara ve ahirete iman eden, hidâyet üzere felaha eren kimselerdir."*[718] Al-i 'İmrân sûresinde;

يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللهَ حَقَّ تُقَاتِهٖ ... *"Ey iman edenler! Allah'tan hakkıyla sakının…."*[719] ifadesiyle mümin(liderler)in bu hususa son derece dikkat etmeleri istenmektedir.. Enfâl sûresinde de mümin(liderler) in kutsal değerlere duyarlılık özelliklerine "vecel" (وجل) sözcüğü ile işaret edilmektedir. اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ اِذَا ذُكِرَ اللهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ… "*Müminler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir…"* İman-amel ilişkisine dair kitabında, takvânın en önemli inanç boyutunun imanı tasdike aykırı olan küfür ve şirkten sakınma (3/102) olduğunu dile getiren Murat Sülün, salih bir insan (devlet adamı) olabilmek için takvanın önemine (64/16) dikkat çeker. Müellif, takvanın Kur'ân'da iman, ıslah ve ihsan lafızlarından sonra (3/19;4/128;15/2) zikredildiğini, dinin özü olduğunu, peygamberlerin (devlet adamlarının) gönderiliş amacının, Allah'tan sakımaya davet ve Elçi'sine boyun eğmek olduğunu (26/105-184), tevhide çağıran ifadelerin peşinden ittikâya işaret edildiğine (2/21; 24/52) dikkat çekmektedir. Bir hadis-i şerifte takvâ sahibi müminin ahlâkının da güzel olacağı belirtilmiştir.[720]

Veda Hutbesi'nde Allah katında üstünlüğün ancak takva ile olduğu, Arab'ın Arap olmayana takva dışında bir üstünlüğünün olmadığının altı çizilmiştir.[721] Çalışmamızda yer alan ideal devlet adamlarının takva sahibi oldukları, nefsânî/dünyevî arzulardan ve günahlardan kaçınıp, Allah'a saygı ile gönülden bağlandıkları izah edilmektedir. Bu bağlamda Enbiyâ sûresinde, Tevrat'ın Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'a yol göstermek ve "müttakîlere" öğüt için vahy edildiğine işaret edilmekte,[722]Yûsuf sûresinde de, kendisinden şehvâni kâm almak isteyen kadına (Züleyhâ) karşı Yûsuf'un (as)

---

715 el-Hucurât 49/13.
716 **Kuşeyrî**, Letâifu'l-İşârât, 3/443-444; Taberî, **Câmi'u'l-beyân**, XIII (26), s.138-139; Beyzâvî, **Envâru't-tenzîl**, 5/89.
717 eş-Şems 91/7-10.
718 el-Bakara 2/2-5; el-Mâide 5/2, 8, 27.
719 Âl-i 'İmrân 3/102. Ayrıca bkz. Fâtır 35/5.
720 Müslim, "Birr", 32; "Zikir", 73; Tirmizî, "Birr", 55.
721 Hamidullah, **İslam Peygamberi**, 1/231-235 (Veda Hutbesi)
722 el-Enbiyâ 21/48.

takvasına/hayasına işaretle "maazallah (Allah'a sığınırım!)" cümle-i celilesi zikredilmekte, onun fenalık ve fuhuştan kurtarılan kullardan olduğu beyan edilmektedir.[723] Sâd sûresinde de Hz. Dâvûd'un halife kılınmasının zikredildiği âyetlerin devamında geçmiş kavimlerden ifsad edenler ile ıslah eden "muttakilerin" (Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman gibi) durumlarına atıfta bulunulmakta, takvâ sahipleri ile günahkar fâcirler akıbetleri bakımından şöyle mukayese edilmektedir:

اَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْاَرْضِ اَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ

"Yoksa Biz, iman edip salih amel işleyenleri yeryüzünde bozuculuk edenlerle bir mi tutacakmışız?! Müttakîleri günahkârlarla bir mi tutacakmışız yoksa?!" [724]

Netice itibariyle Allah korkusu/saygısı olan muttaki devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

Kur'ân tarafından methedilen bu karakter kamu vazifesini rızâ-i ilahî adına yaptığından dünyevî beklenti peşinde olmaz. Kendisine tevdî edilen makamın sorumluluğuna ve kamu emanetlerine karşı duyarlı olduğundan, Allah ve kul hukuku düşünerek işlerini icra eder, tüyü bitmemiş yetimin hakkına el uzatmaz. En ücra vazife bölgesinde dahi (kenâr-ı Dicle'de de olsa) yaşanabilecek olumsuzluklara karşı gereken önlemleri alır, onların ihtiyaçlarına bigâne kalmaz. Kamu görevini iyilik ve takvada yarış anlayışıyla, "Halka hizmet, Hakk'a hizmettir" düsturuyla ifa eder. Halkın malına, canına ve ırzına tasallut edenlere karşı amansız mücadele veren takva sahibi devlet adamı nefsini haz ve arzulardan, kötü emel ve arzulardan tezkiye eder. Günahlardan ictinâb ederek, halkın malına ve namusuna karşı iffetli/müteaffif davranır. Müttakî devlet adamı halkına, personeline ve muhatabı olan devlet adamlarına karşı söz ve eylemlerinde de sorumluluk bilinci içinde hareket eder.Onların haysiyetlerini zedeleyici sözler sarfetmez, iftira ve karalamalardan sakınır.

Takvâ sahibi devlet adamı âdil kimsedir de. Bütün işlerini adalet duygusu içinde gerçekleştirir. Yönetimini adalet ve hakkaniyet ölçülerine göre sürdürür; hüküm ve kararlarında keyfî arzularına uyarak ilâhî ilkelerden sapmaktan sapmaz. Allah korkusunu, havf-u haşyeti vicdanında barındıran devlet adamı her hizmetini bu duygu ile yapar, çevresine rol-model olur. Onun bu yönetim tarzını gören personeli de bundan etkilenir. Böylece devlet kademelerinde Allah korkusuyla hareket etme, halkın emanetlerine karşı hassasiyet duygusu ve Allah'a hesap verme kaygısı olan bir çalışma zemini hasıl olur.

Yukarıda ideal devlet adamının Kur'ân'a göre "takvâ" vasfı incelendi. Şimdi de onun karşıtı olan **"günah ve fücura alışkın olma"** özelliğini tahlil ediyoruz. Bu hususu *"amelî"* ve *"kalbî"* boyutu halinde iki grup halinde tahlil etmenin yerinde olacağını değerlendirdik. Bunlardan ***ameli olanı*** şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının büyük günahlar/kötülükler işlemesine işaret eden; "fücur", "fısk" ve "cürm/icrâm" mastarından türemiş sözcükler: *Fücûr-**fâcir**-fısk/füsûk-**fâsık;***[725] *icrâm (cürm)-**mücrim;***[726] فجور- فاجر- فسق / فسوق- **فاسق-** إجرام (جرم)- **مجرم**

- Günah ve hatalarına "ism" ve "hit" kökünden türemiş kelimeler ile delalet eden sözcükler: *İsm-**esîm-âsim;***[727] ***hatîeh-hâtiûn;*** *zenb/zünûb*[728] إ ثم - أ **ثيم- آثم - خاطنة- خاطنون** - ذنب- ذنوب .

723 Yûsuf 12/23-24.
724 Sâd 38/28.
725 el-En'âm 6/49; et-Tevbe 9/84; es-Secde 32/18; el-Hucurât 49/7; Nûh 71/27; 'Abese 80/42; eş-Şems 91/8.
726 Yûnus 10/17, 75; el-Ma'aric 70/11; el-Mütaffifîn 83/29.
727 en-Nisâ 4/48; el-Mâide 5/106; el-Kalem 68/12; el-İnsân 76/24, el-Mutaffifîn 83/12.

- İnat ve ısrar ile kötülük yapmasına işaret eden sözcükler: *Isrâr-**anîd** (inâd);*[729] *tedsîs-ictirâh (cerh)-hıns-zenîm.*[730] إصرا ر- **عنيد** (عنا د) -; تَدسِيس (مَنْ دَسَّاها)- اجتراح (جرج)- حنث - زَنيم

Kur'ân'da devlet adamının günah ve fücurunun ***kalbî boyutuna*** işaret eden kelimeler ve terkipleri de şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının şeytanın dürtüsü ve gafletle kötülüklere/günahlara meyletmesine işaret eden kelimeler: *Gaflet-**gâfilûn**-nisyân.*[731] غفلة- **غا فلون** - نسيا ن
- Hevâ ve gurur ile kötü eylemlere/günahlara girişmesine delalet eden kelime ve terkipler: *İttibâ-i hevâ/ehvâ-ittihaz-i hevâ-ğurur-ğururbillah;*[732] إتباع هوى/ ا هوى - ا تخا ذ هوى- غرور- غرور با لله
- Kalbin katılığı/mühürlü olması vb. zafiyetleri veya dünyevî emeller nedeniyle kötü fiillere düşkün olmaya işaret edenler: ***Sâhûn** (suhuvv)-**lâhiyetü'l-kulûb**-ilhâ/ilhâ-i emel-emâniyy-temniye*[733] *hatm-tab'-rayn-kasvet-sekret-**sâmidûn**(sumûd)* .[734] **ساهون** (سهوّ) **لاهية القلوب** - إ لهاء/ إلهاء أمل- أ ما ني- تَمنية- ختم - طبع - رين- قسوة - سَكرة - **سامِدون**. - سُمود.

Kur'ân'ın reddetiği devlet adamı iman hakikatlerine ve peygamberlerin gösterdiği ilkelere tabi olmayıp, gaflet ve dalaletle nefis ve şeytanın isteklerine boyun eğdiğinden, dünyevî çıkarları için her türlü günahı işler. Allah'tan sakınmayan ve hesaba çekileceğini düşünmeyen kişi halktan hiç çekinmez. Kur'ân imansız Firavun ve adamlarının, Nemrud'un, Mekke müşriklerinin ve münafıkların takvâdan uzak karakteristiği haiz olduklarını haber vermekte, onların küçük-büyük günahlara daldıklarını, zahirî ve bâtınî kötü ahval içinde olduklarını beyan etmektedir. Kur'ân, arzu ve ihtirasları peşinden gidenlerin, kalbinin pas (rayn) tuttuğunu,[735] nasihatlere karşı kulağının, hakikatlere karşı gözünün kapalı olduğunu ifade eder. Câsiye sûresinde bu durum şöyle dile getirilir:

اَفَرَاَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهُ هَوٰيهُ وَاَضَلَّهُ اللّٰهُ عَلٰى عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلٰى سَمْعِهٖ وَقَلْبِهٖ وَجَعَلَ عَلٰى بَصَرِهٖ غِشٰاوَةً

"O halde, tanrısı olarak kendi, Allah'ın da -bu bilgiye dayanarak- şaşırttığı; kulağını ve kalbini mühürleyip gözüne perde çektiği birini düşün!"[736]

Kur'ân Nemrud ve Firavun'un Allah'tan korkmayarak ilahlık iddiasıyla büyüklük tasladıklarını, Kārûn ve Hâmân'ın da kibirlenerek Allah'tan sakınmadıklarını, hepsinin günaha batmış mücrim ve fâcir karakterler olduklarını beyan etmektedir.[737] Sözgelimi, A'râf sûresinde Firavun ve adamlarının günaha batmış "mücrim" karakterlerinden şöyle bahsolunur:

فَاَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَالْجَرَادَ وَالْقُمَّلَ وَالضَّفَادِعَ وَالدَّمَ اٰيَاتٍ مُفَصَّلَاتٍ فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا مُجْرِمِينَ

"Bunun üzerine, Biz de ayrı ayrı mucizeler olarak üzerlerine; tufan, çekirge, haşerat, kurbağa ve kan gönderdik. Yine de büyüklük tasladılar. Çünkü mücrim bir toplumdular".[738]

---

728 el-Bakara 2/81; el-Enfâl 8/54; el-İsrâ 17/31; el-'Ankebût 29/40; el-Hâkka 69/9,37.
729 el-Câsiye 45/8 ; el-Müddessir 74/16.
730 el-En'âm 6/60; el-Câsiye 45/21; el-Vâkı'â 56/46; el-Kalem 68/13; eş-Şems 91/10.
731 el-A'râf 7/136, 179 ; en-Nahl 16/108; el-Kehf 18/57; el-Enbiyâ 21/1.
732 el-Kehf 18/28; el-Furkân 25/43; el-Ahzâb 33/12; Muhammed 47/14; el-Hadîd 57/14.
733 en-Nisâ 4/119; el-Hicr 15/3; el-Enbiyâ 21/3; ez-Zâriyât 51/11 (4/119: emani delile dayanmayan söz, temenni, umut, temniye, şeytanın boş ümit aşılaması)
734 el-En'âm 6/43; el-Hicr 15/72; el-Câsiye 45/23; Muhammed 47/16; en-Necm 53/61; el-Mutaffifîn 83/14. (Dâmegânî, **a.g.e,** sekret = gaflet. el-Hicr 15/72 s.240-241.)
735 el-Mutaffifîfîn 83/ 14.
736 el-Câsiye 45/23.
737 el-Kasas 28/74; ed-Duhân 44/21-22.
738 el-Â'râf 7/133.

Allah'tan sakınmayan günahkâr (devlet) adamının vasfına Kur'ân'da "hâtie" (خَاطِئَة) ve "icrâm" (اجرام) lafızlarıyla da işaret edilmektedir. Bu bağlamda, Hâkkâ sûresinde, onların takvadan uzak karakterleri "hâtie" sözcüğü ile, وَ جَآءَ فِرْعَوْنُ وَمَنْ قَبْلَهُ وَالْمُؤْتَفِكَاتُ بِالْخَاطِئَة ifade olunurken, Ma'âric sûresinde de, Allah'tan sakınmayan günah (icrâm) filine batmış (mücrim) inkârcı(devlet adamı)nın akıbetine şöyle işaret edilir:

يَوَدُّ الْمُجْرِمُ لَوْ يَفْتَدِي مِنْ عَذَابِ يَوْمِئِذٍ بِبَنِيهِ وَصَاحِبَتِهِ وَاَخِيهِ وَفَصِيلَتِهِ الَّتِي تُئْوِيهِ وَمَنْ فِي الْاَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ يُنْجِيهِ

"...Mücrim; o günün azabından kurtulmak için fidye vermek ister oğullarını; hayat arkadaşını, kardeşini; kendisini sahiplenen sülalesini; hatta, yeryüzünde kim varsa hepsini... ki sonunda kendisini kurtarabilsin."[739]

Kur'ân takvâdan uzak, günah çukuruna batmış inkârcı(devlet adamları)nın icrâm ameli içinde müminlerle dalga geçtiklerini,[740] kendilerine âyetler okunduğunda büyüklük tasladıklarını,[741] uydurdukları yalanı Allah'a isnat ederek/ âyetleri yalanlayarak "en zalim" vasıfla anılmaya müstehak olduklarını, bu "mücrim" kimselerin kurtuluşa eremeyeceklerini haber vermektedir.[742] Bu kimselerden olan Ebû Cehl'in takvâya aykırı günahkâr karakteristiğine Alak sûresinde "hâtıe" lafzıyla işaret edilmektedir.كَلَّا لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ. نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ*Hayır!.. "Vazgeçmezse, onu mutlaka perçeminden tutup sürükleyeceğiz!... O yalancı, günahkâr perçemden!.".*[743] Fahreddin er-Râzî âyetteki "günahkar perçem (alın)" ifadesinin zikr-i cüz irâde-i kül bağlamında olduğunu, bedenin bir parçasının zikriyle tamamının murat edildiğini ifade ederken, İbn Kesîr de "hâtie" (خاطئة)kelimesinin "amellerinde günahkâr" manasında olduğunu belirtmekte, her ikisi de âyetteki işaretin Ebu Cehil olduğunu, belirtmektedirler. [744]

Kur'ân mutteki karakterin(devlet adamının) karşıtını "fâcir" sözcüğü ile ifade eder.'Abese sûresinde bu sözcük "küffâr" lafzı ile birlikte anılmaktadır (أُوْلَٰٓئِكَ هُمُ الْكَفَرَةُ الْفَجَرَةُ).[745] Kalem sûresinde geçen,tefsirlerde sebeb-i nüzulunun Velîd b. Muğîre ile ilişkilendirilen on mezmûm vasıf [746] arasında yer alan, onun huy haline gelmiş günahkârlığı "esîm" (أ ثيم) lafzıyla ifade edilmiştir.[747] Fahreddin er-Râzî bu kelimenin mübalağa ifade ettiğini, alabildiğine günah işleyen kimseler için kullanıldığını söyler.[748] Velîd'in bu özelliği âyette مَنَّاعٍ لِّلْخَيْرِ مُعْتَدٍ أَثِيمٍ;"*Hayrı engelledikçe engelleyen saldırgan günahkâr"* şeklinde beyan edilmektedir. Keza surenin 13. âyetinde zikredilen "zenîm" kelimesi de tefsirlerde *"gayri meşru kimse"* anlamının yanında, takvanın çelişiği olan anlamlarıyla; *"şerîr/çok şerli, günah işlemekten, insanlara zarar vermekten, haksızlık yapmaktan utanıp sıkılmayacak kadar cibilliyetsiz, insanlığını kaybetmiş,* sosysuzlaşmış *kişi"* olarak da tefsir edilmiştir.[749]

İslam filozofları da kitaplarında devlet adamının fazilet ve takvâ sahibi olmasının önemine dikkat çekmiş, Allah'tan korkmayan, kötülükleri ve günah işlemeyi huy edinmiş kimsenin ideal yönetici olamayacağını belirtmişlerdir. Fârâbî, el-Medînetü'l-Fâzılâ'da ideal şehri ve şehrin yöneticisinin vasıflarını tanımlarken "fazilet" vasfına önem vermiş, günaha bulaşmış insanların ideal

739 el-Me'âric 70/11-14.
740 el-Mutaffifîn 83/29.
741 el-Câsiye 45/31.
742 Yûnus 10/17. Bk. el-Enfâl 8/8.
743 el-'Alâk 96/16.
744 Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 31/17-26; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm**, 4/528-529.
745 el-'Âbese 80/42; el-İnfitâr 82/13-14.
746 el-Kalem 68/10-16.
747 el-Kalem 68/12.
748 Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb,** 30/84.
749 Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb,** 30/83-85; Elmalılı, **Hak Dini Kuran Dili**, 8/25-26.

şehir halkı ve yöneticisi olamayacağını belirtmiştir. Fârâbî'ye göre ideal olmayan dört şehir tipindeki yöneticilerin ve halklarının ortak özelliği günahkârlıktır. Bu şehirlerin yöneticisi ve ahâlisinin günahı, hevây-ı nefse uymayı, servet ve şehvet düşkünlüğünü âdet edindiklerini söyleyen Fârâbî, fâzıl/erdemli şehre zıt gördüğü bu şehirleri; cahil, fasık, değişmiş ve şaşkın şehirler olarak adlandırmıştır.[750]

Hâsılı, kötü arzularına uyup günahlar irtikâb eden fâcir devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

Bu karakter dünyevî beklenti ve çıkarlarına ulaşmak için kamu görevini talep etmiştir, bu amacı doğrultusunda sakınması gerekenler şeylere önem vermez. Nefsani arzuları peşinde olduğundan, kendisini hedeflerine ulaştıracak her şey onun için mübahtır. Kendisine tevdî edilen makama ve kamu emanetlerine karşı duyarsızdır, içinde Allah korkusu hissetmez. Halkın malına, canına ve ırzına gelebilecek zararlar konusunda yeterli önlemleri almaz. Nefsinin ve şeytanın dürtüleriyle hareket edip, türlü türlü günah ve cürümleri irtikab eder. Günahlardan sakınmayan mücrim/facir devlet adamı kamu malından aşırır, kendi malı gibi tasarrufta bulunur, Allah'a hesap verme kaygısı taşımaz. Günahı ve kötü davranışları huy edinmiş günahkâr (esîm/âsim) devlet adamı nefsine uyarak fütursuzca halkı, personeli ve muhatabı olan devlet adamlarının gıyabında ve yüzüne karşı onur kırıcı ve kötü sözler, çirkin yaklaşımlar sergiler. Yönettiği kurumda rüşvet, zimmet, usulsüzlük, yolsuzluk gibi haram yollara sapar. Bulunduğu yerde iş ahengi, dayanışma ve huzur kalmaz. Bütün bu yaptıklarından da Allah'tan sakınmaz. Hüküm ve kararlarında keyfî arzularına uyar, vebali düşünmez. Allah'ın emrinden çıkan fısk-ı fücur sahibi devlet adamı nefs-i emmâresinin peşinde gafil bir karakterdir. Kendisini büyük ve müstağni görüp, çevresindekileri ve halkı küçümser. Yapılan nasihat ve uyarılara kulağını tıkar. İlahi gerçekleri ve halkıyla ilgili hakikatleri görmezden gelir. Onlara karşı kör, sağır ve dilsizdir. Çünkü onun dostu kendi hevâsıdır, arzularını ittihaz edinmiştir. İhtiraslarına kavuşmak adına ölçüsüz hareket eder. Zulme ve tuğyana varan taşkınlıklar sergiler. Çevresindekilerin düşünce ve uyarılarını kale almaz.Keyfî davranışları neticesinde vazifesinde muvaffak olamayacağı gibi, halkını ve personelini de felakete sürükler. Bu nedenle gözünü hırs bürümüş, hiçbir değer yargısı olmayan bu tiplere kamu sorumluluğu verilmesi vahim bir hatadır.

3.2.1.2. Zühd ve Kanaat

Kur'ân'da devlet adamının züht ve kanaat sahibi olmasına, dünyevî arzulara hırs göstermeme vasfına işaret eden kelime ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının dünya malına karşı züht ve hayasına işaret eden kelime ve terkipler: *Teaffüf - isti'fâf- ilhâf-takvâ.* [751] تعفف - استعفا ف- إلحا ف - تقوى
- Devlet adamının kanaatkarlığına delalet eden sözcük ve terkipler: *Tezevvüd-hayru'z-zâd-* ***zâhidîn- kâni'*** *- sabr-ı nefs- imdâd bi'l- mâl-hubbu'l-hayr.*[752]

تزود- خير الزّاد- **زاهد ين- قانع-** صبر النَّفس - إمد ا د بالما ل - حُبّ الخير.

Sözlükte, "miktarı az olan nesne" için "zehîd" (زهيد) sözcüğünden gelen "zühd" kavramı "rağbet" fiilinin karşıtı olup, az olan şeyden imtina edip elini çekmek, onu arzulamamak anlamındadır. Zâhid kelimesi de bu fiilin ism-i fail halidir.[753] Kur'ân'da, dünya hayatına değer vermeme, kanaat

750 Fârâbî, **el-Medinetü'l-Fâzile,** s.127-145.
751 el-Bakara 2/ 273; en-Nisâ 4/6; Yûsuf 12/20; el-Haşr 59/9.
752 el el-Bakara 2/197; Yûsuf 12/11; Kehf 18/28 (sabr-ı nefs/nefsi alıştırma); el-Hacc 22/36; en-Neml 27/36; Sâd 38/32.
753 "z-h-d" maddesi: Halil b.Ahmed, **Tertîbu Kitâbi'l-Ayn,** 2/767; İsfehânî, **el-Müfredât,** s.215.

üzere yaşama anlamında genelde takva ile birlikte zikredilmektedir. "Züht" kelimesi sadece Yûsuf sûresindeki bir âyette Hz. Yûsuf'u kuyudan çıkaranların ona fazla bir değer/ücret biçmemeleri manasında çoğul isim kipiyle "zâhidîn= زاهد ين " olarak geçmekte (12/20), bunun dışında züht vasfının önemine çok sayıda âyette muhtelif lafız ve ifadeler ile dikkat çekilmektedir. Bakara sûresinin 197. âyetinde ahiret için yapılan dünya hazırlığı "zâd" (الزّاد) sözcüğüyle ifade edilirken,[754] sûrenin 273. âyetinde de bu karakteri haiz kimselerin insanlara yüzsüzlük edip el açmadıklarına "ilhâf" ve "teaffüf" kelimeleri ile işaret edilmekte, bu vasıfta olanların kendilerini Allah yoluna adayan, çalışma şartları, ticaret ve seyahat etme imkânları olmayan yoksullar olduğu beyan edilmektedir. Mukâtil (ö.150/767) bu kişilerin yoksul suffe ehli olduğunu belirtmiştir.[755] Allah'ın en güzel isimlerinden; es-Samed, el-Vâcid, el-Muğnî, el-Kuddûs sıfatları da bu vasfa işaret etmektedir.[756]

Araştırmamızda yer alan ideal devlet adamlarının yaşam tarzlarını incelediğimizde, onların sadeliği tercih ettiklerini, dünyevî hazlardan uzak durup, sorumluluk bilinciyle Allah'tan sakınarak vazifelerini ifa ettiklerini müşahede etmekteyiz. Kur'ân, müminin dünyaya fazla değer atfetmemesini, zühde sarılmasını, en büyük kurtuluş ve mutluluğun buna bağlı olduğunu beyan eder.[757] Konuyla ilgili âyetlerde, Hz. Peygamber'in müşrik liderlerin lüks yaşam tarzlarına özenmemesi, müminlerin çektiği maddi sıkıntılar nedeniyle üzülmemesi ve sade hayat yaşayan müminlerle birlikte olması, dünya hayatından başka bir şey arzu etmeyen inkârcılardan yüz çevirmesi emredilmektedir.[758] Bu bağlamda Tâhâ sûresinde züht vasfının önemi,

وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ اِلٰى مَا مَتَّعْنَا بِهٖٓ اَزْوَاجًا مِنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ وَرِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَاَبْقٰى

"Bunlardan bazısına sırf denemek için verdiğimiz dünya hayatının güzelliğine sakın gözlerini dikme. Rabbinin rızkı daha hayırlıdır, daha kalıcıdır."[759] diye ifade edilirken, Kehf sûresinde de mümin devlet adamında bulunması gereken bu meziyete şöyle dikkat çekilmektedir:

…"Sabah-akşam Rablerinin rızasını dileyerek O'na yalvaranlarla beraber oturmaya nefsini alıştır. Dünya hayatının güzelliklerini isteyerek gözlerin onlardan ayrılmasın. Gönlünü Bizi anmaktan gafil kıldığımız için arzu ve ihtiraslarına uyan, haddini aşan kimselere itaat etme." [760]

Kur'ân, peygamberlerin yaptıkları tebliğ görevine karşılık dünyevî bir bedel istemediklerini bildirmekte,[761] halife seçilen Hz. Dâvûd'un nefsânî arzularına uymaması ve adalet ilkeleri çerçevesinde hareket etmesinin gerekliliğine dikkat çekmektedir. Yine Hz. Süleyman'ın savaş atlarını çok sevmesi ve onlara vakit ayırmasının, dünya malına meyletme amacını taşımadığını, Allah'ın

---

754 Tefsirlerde bu âyet bağlamındaki bilgilere göre özellikle Yemenli hacılar, güya Allah'a tevekkül ettiklerini söyleyerek hazırlıksı biçimde, azık almadan hac yolculuğuna çıktıktan sonra dilenmek zorunda kaldıkları belirtilmekte, bu şekilde insanlardan yiyecek dilemenin iyi bir davranış olmadığı, takvâya aykırı bir tutum olduğu, hacda bu tür yanlışlardan kaçınmak suretiyle Allah'a karşı saygılı davranışlar sergilenmesi gerekliliğine işaret edilmektedir "Azık edinin" ifadesi, "hayırlı ameller işlemek suretiyle ahiret hazırlığı yapın" manasında da yorumlanmıştır. Taberî, **Câmi'u'l-beyân**, 2/279-281; İbn Atıyye, **el-Muharrerü'l-vecîz**, 1/726; Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 5/168-169.

755 Mukâtil, **et-Tefsiru'l-kebîr,** 1/225.

756 el-Kuddüs (cc.), 59/23; es-Samed (cc), 112/2 , el-Vâcid (cc)., el-Muğnî (cc). Bk. **Esmâü'l Hüsnâ Şerhi**, Ali Osman Tatlısu, İstanbul: Kapı Yayınları, 12. Basım, s.32, 171, 231, 173. Bekir Topaloğlu, "el-Vâcid", **DİA,** İstanbul: TDV Yayınları, 2012, 42/409; "el-Muğnî", **DİA,** 2020, 30/379-380.

757 el-Bakara 2/197; el-En'âm 6/90; el-Hicr 15/88; en-Neml 27/36; es-Saff 61/10-13.

758 el-Hicr 15/88; en-Necm 53/29; 6/70; 7/51

759 Tâhâ 20/131.

760 el-Kehf 18/28.

761 el-En'âm 6/90; Hûd 11/29; Yûsuf 12/104; eş-Şuarâ 26/145.

rızasına dönük bir fiile (cihada) dayandıran Kur'ân, [762] Belkıs'ın gönderdiği kıymetli hediyeleri geri çevirmesini de, onun züht karakteristiği ile ilişkilendirmiştir.Neml sûresinde şöyle buyrulur:

فَلَمَّا جَآءَ سُلَيْمٰنَ قَالَ اَتُمِدُّونَنِ بِمَالٍ فَمَآ اٰتٰىنِيَ اللّٰهُ خَيْرٌ مِمَّآ اٰتٰىكُمْ بَلْ اَنْتُمْ بِهَدِيَّتِكُمْ تَفْرَحُونَ

"Süleyman'a geldiğinde dedi ki: "Getirdiğiniz malla bana lütufta bulunduğunuzu mu zannediyorsunuz?! Böyle hediyelerle belki kendiniz seviniyorsunuzdur, ama Allah'ın bana verdiği, sizin verdiğinizden çok daha hayırlıdır." [763]

Hz. Peygamber Mekke'deki ticaret hayatında emeğiyle geçimini sağlamış, hicret nedeniyle aşırı maddi sıkıntı çekmesine rağmen, müminlere düşkün olması nedeniyle ekmeğini ashab-ı suffanın fakirleri, şehit ve yetim çocukları ile paylaşmıştır. Kendisi ve ailesi adına kimseden infak-sadaka, zekat vb. dünya menfaati almamıştır. İnsanın kendi kazandığından daha hayırlı bir şey yemediğini buyurmuştur.[764] Müşrikler Mekke'de ona maddi tekliflerde bulunmuş; para, makam ve soylu bir kadınla evlendirmek istemişler ancak reddederek davasından taviz vermemiş, sade yaşamı tercih etmiştir. Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman kral olmalarına rağmen geçimlerini demircilik ve zırh ustalığından kazanmış,[765] dünyanın gelmiş geçmiş en kudretli sultanlarından olan Hz. Süleyman dünyaya değer vermemiş, babası gibi kanaatı ve sade yaşamı tercih etmiştir. Keza, Zülkarneyn'in mazlum bir halk için yaptığı sedde karşılık ücret, harç (خرج) kabul etmediğini Kur'ân haber verir.[766]

Kaynaklarda Hz. Yûsuf'un kıtlık zamanında doyasıya yemek yemediği, sade yaşadığı, "Tok olursam, açları unuturum diye korkarım" dediği,[767] Firavun'un denizde boğulmasından sonra, İsrail oğulları'nı Erîha'ya götüren Hz. Mûsâ'nın başka geçim kaynağı olmadığından günlük yiyeceğinin dahi başkomutanlık görevine karşılık olarak kavmi tarafından te'min edildiği kaydedilir.[768] Keza, Hz. Süleyman'ın mütevazı ve zâhid bir kral olduğu, "Miskin, miskinle oturur" diyerek fakirlerle oturduğu, arpa ekmeği yediği, zenbil örüp satarak geçindiği ve "çeşitli nimetleri yersen gönlün kasavetlenir, ibadette taksirata götürür" diyerek dünya nimetlerine dalmanın tehlikesine dikkat çektiği de kaydedilmektedir.[769]

İdeal liderlerin başında gelen Hz. Peygamber ashabına çok düşkündü, onların yaşam standartlarının üzerinde bir hayat yaşamayı kendisine uygun görmemiş, kendisinin ve ailesinin ekonomik sıkıntılarından çoğu kez ashabı sonradan haberdar olmuştur. Bu hususta kaynaklarda çok ibretli hadiseler kayıtlıdır.[770] Buhârî ve Müslim Hz. Âişe'nin: "*Medine'ye gelişlerinden beri Muhammed*

---

762 Sâd 38/26, 32.

763 en-Neml 27/36.

764 Özel, "Yönetici Peygamber Olarak Hz. Muhammed (sav)", s. 40; Buhari, '**Büyu'**, 15.

765 Hz. Dâvûd ve Hz. Süleymân kral olmalarına rağmen geçimlerini demircilik ve zırh el-Enbiyâ 21/80.

766 el-Kehf 18/94-97.

767 Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim Nisaburi Sa'lebi, **Kasasü'l-enbiyâ (Ara'isü'l-mecâlis)**, 4. Basım, Beyrut : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985, s.128-129.

768 "Hz. Musa bir rivâyete göre 36 yıl, diğer bir rivâyete göre de otuz yıl askere başkomutanlık yaptı. Kendisine yetecek kadar bir yiyeceğe sahip olamadı. Üzerine buruşmuş deri, başına keçeden külah ve ayağına ham gönden ayakkabı giyerdi. İsrail oğulları nöbetleşerek onun yiyeceğini verirlerdi. Açlık Mûsâ'yı (as) rahatsız etmeye başlayınca, ah ederek: "Ya Rabbi! Beni mübtelâ ettiğin zillet nedendir? " deyince Allah (cc) şöyle vahyetti: "Ey İmran'ın oğlu, kederlenme. Biz dostlarımızın rızkını yiğit kimselere dağıttık. Bu vesileyle onların ebedi saadete erişmelerini istiyoruz." Seyyid Ali Hemedâni, **Hadisler ışığında yönetim ilkeleri, yönetici nitelikleri (Zâhiratü'l-mülûk)**, Hüseyin b.Muhammed (der.), Necdet Yılmaz (haz.), İstanbul: Dâru'l-Hadis, 2003, s.162-163.

769 Sa'lebî, ʿ**Arâ**ʾ**isü'l-mecâlis**, s.222-232; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, 1/197-208.

770 "Rivâyetlerden birine göre Hz. Peygamber Necd tarafına iki askeri bölük gönderdi. Birine Hz. Ali'yi, diğerine de Halid b. Velid'i tayin etmişti. Bu hususta Hz. Fatma (ra) huzursuzdu. Resulullah (sav) Hz. İmran b. Huseyn'e: "Gel Fatıma'yı ziyaret edelim" dedi. Yürüdüler. Hz. Fatıma'nın evine geldiklerinde Resulullah (sav) eliyle kapıya vurdu. İçeriden:

ailesi, üç gün peş peşe buğday ekmeğine doymuş değildir. Bu hal onun irtihaline kadar sürdü." sözünü nakletmekte, İmâm Ahmed b. Hanbel ise Urve b. Zübeyr'in Hz. Âişe'den duyduğu şu sözü aktarmaktadır: "*Üzerimizden bir iki ay geçtiği halde Rasulullah'ın (sav) evlerinden birinde ateş yakılmadığı olurdu." Dedim ki: "Peki teyzeciğim, ateş yakmıyordunuz da neyle geçiniyordunuz?" "İki siyah şeyle, su ve hurma ile" diye cevapladı.*"[771] Hz. Peygamber'in geliri, ailesinin geçimi, sade yaşamı ve mirasıyla ilgili değerlendirmelerin bulunduğu bir kaynakta bu konuda dikkat çeken malumata yer verilmektedir.[772] Onun bıraktığı mirasın; beyaz bir katır, silahları, bir miktar arazi olduğu, arazilerin gelirini (intifa hakkını) ailesinin giderlerine harcanmasını talep ettiği, mülkünün devlet hazinesine devredilmesini vasiyet ettiği, vefatından kısa süre önce elinde kalan yedi dirhem ile Allah'ın huzuruna çıkmaya haya edeceğini söyleyip bunun fakirlere dağıtılmasını istediği, kendisine ait bir zırhın da borcu karşılığında bir Yahudi'de rehin olduğu kaydedilir.[773] Müminin züht vasfına hadis ve tasavvuf kaynaklarında "kitâbü'r-rikāk" ve "kitâbü'z-zühd ve'r-rekāik" bahisleri bağlamında tafsilatlı yer verilmekte, [774] siyasetnamelerde de bu vasıf bağlamında devlet adamlarına nasihatlar yapılmaktadır.[775]

Hz. Peygamber'in zühd yaşamı İslam tarihinde ilk halifeler döneminde de örnek alınmış, ancak bu yaşam tarzı zamanla terk edilmiştir. Hasan-ı Basrî'den yapılan bir rivâyette, Halife Ömer'in (ra) üzerinde on iki yamalı elbise ile hutbe okuduğu anlatılırken, Enes b. Mâlik'e ait bir rivâyette de, onun iki omuzu arasında birbiri üstüne üç yama dikilmiş bir elbiseyle gördüğünü nakleder. Hz. Ömer bir konuşmasında, halifenin Beytü'l-mal üzerindeki helal olan haklarının ancak bir çift ayakkabı, bir entari, soğuk ve sıcaktan korunmak için bir aba ile Kureyş'in orta halli ailesinin sarf edeceği kadar evimin geçim masrafı olduğunu ifade etmiştir.[776] Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz de züht yaşamı ve

---

"Kimdir? "diye bir ses geldi. Resulullah (sav): "Babandır", dedi. "İçeri buyurun" dedi. Resulullah (sav): "İmranla beraber geldik. O da gelsin mi? "diye sordu. Hz. Fatıma: "Ey Allah'ın Resulü! Üzerimde bir kilimden başka bir şey yok. Başımı örtsem ayağım, ayağımı örtsem başım açıkta kalıyor"dedi. Bunun üzerine Resulullah (sav) üstündeki yamalı örtüyü vererek: "O kilimle ayaklarını ört, bu örtüyü de başına çek" buyurdu. O da öyle yaptı. İçeri girip oturdular. Hz. Fatıma'nın benzinin sarardığını gördüler. Evinde o kilimden başka bir şey yoktu. Resulullah (sav): "Nasılsın yavrum? "diye hatırını sordu. O: "Ey Allah'ın Resulü! Hastalık ve açlıktan perişanım. Üç gündür bir yiyecek bulamadım" dedi. Bunun üzerine hem Resulullah (sav) hem de İmran ağladılar. Ardından Resulullah (sav) şöyle buyurdu: "Allah'a senden daha sevgili olduğum halde, üç gündür benim boğazımdan da dünya yiyeceği geçmedi. Eğer istesem verir. Cebrail yeryüzünün bütün hazinelerinin kilidini bana getirerek, 'Eğer istersen Allah Teala'nın müsaadesiyle bütün bu hazinelere emrederek, nereye gidersen seninle gelmelerini söyleyeceğim' dedi. Ben ise Hak Teala'dan derviş peygamber olmayı, bazen aç bazen tok bulunmayı istedim" dedi**."** Seyyid Ali Hemedânî, **a.g.e.**, Necdet Yılmaz (çev.), s. 165-166.

771 Hemedânî, **Zâhiratü'l-Mülûk,** s. 166.

772 Bu bağlamda şunlar kaydedilir: "Hz. Peygamber görevi karşılığında ücret almazdı. Gerek devlete ödenecek vergilerden, gerekse fakirlere verilen nafile sadakalardan ve zekatlardan hiçbir şekilde kendisi ve ailesi için helal olmadığını belirterek almazdı. Enfal 41'de belirtildiği şekilde ganimetten bir hisse humusul humus (beşte birin beşte biri) yani yüzde dört ile, aynı âyette belirtilen "savaş gazisi" sıfatıyla gazilere dağıtılan pay olan beşte dörtten hissesine düşeni almıştır. Ayrıca "safiy" denilen ve ganimet dağıtılmadan önce "başkomutanlık" unvanıyla sembolik mal olarak bir kılıç, bazen bir at, bir köle veya câriye veya bir eşya alırdı." Sarıçam, **a.g.e.**, ss. 399-401.

773 Mustafa Fayda, "Muhammed (as) ", **DİA,** 30/422 (Mirası için ayrıca bkz. İbrahim Sarıçam, **age,** ss. 399-401. Celal Yeniçeri, "Asri Saadet'te Hz. Peygamberin ve ailesinin geçimi" **(Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam)** İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, 1/434, 441.

774 Semih Ceyhan, "zühd", **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, 44/530-533; Kürşat Demirci "zühd", **DİA**, 2013, 44/533-535.

775 Bu nasihatlar bağlamında Karahanlılar'ın önemli siyaset kitabı olan Kutadgu Bilig'de, temsîlî anlatımla Aydoldu (başbakan) aracılığıyla hükümdara (Gündoğdu) yazılmış bir vasiyet mektubunda yer alır. Bu mektupta dünya malının hesabının fazla olacağı belirtilerek olabildiğince uzaklaşılması istenmekte, ibadete sarılmanın gereği şöyle vurgulanmaktadır: "Bak bana, ölüm karşıma çıktı. Bana şimdi vaktinde yerine getirilmiş ibadetler lazım oldu. Toplamış olduğum bütün para-pulum, hazinem olduğu gibi kaldı. Ancak benim peşimden gelen, bunların hesabını vermek oldu. Şimdi çok pişmanım, ancak merhameti bol Rabb'imin rahmetinden başka ümidim kalmadı. Bu dünya ve devlet seni aldatmasın, nefsine hâkim ol. Bedeninin şehvânî isteklerine tâbi olan kişi, nefsinin esiridir…" Yûsuf Has Hâcib, **Kutadgu Bilig**, Yaşar Çağbayır (çev.), s. 56-59.

776 İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n Nihâye**, 7/134.

tutumluluğuyla dikkat çeken idareciler arasındadır. Onun orta seviyede bir ailenin günlük geçimi kadar olan, bir buçuk dirhemle yaşamını sürdürdüğü, vefatına yakın bir zamanda oğlu Abdurrahman'a, kendi tarlasını satarak Beytü'l-mal'den aldığı maaşın tamamını hesaplayarak geri ödemesini vasiyet ettiği ve bunun yerine getirildiği kaydedilir.[777] Onun mütevazı yaşamı ve halkının refahına dönük tasarrufları kaynaklarda ibretlik tablolarla anlatılmaktadır.[778]

İslâm toplumunun siyasetçi ve yöneticilerini rüşvet, haksız mal edinme, hırs, tamah gibi ahlâkî hastalıklardan koruyan, onu harama yaklaştırmayan, kamu malından uzak tutan güzel ahlâkın temelinde kanaat olduğu not edilen bir değerlendirmede, bu meziyeti haiz kimselerde maddî çıkarlara dayalı zafiyetlerin zuhur etmeyeceği, bu sebeple kanaat sahibi olmayanlara kamu görevlerinin verilmemesinin gerektiği, görev verilecek kişilerin de önceki görevindeki yaşam biçimi ve icraatlarının ölçü kabul edilebileceği ifade edilmiştir.[779]

Hâsılı, züht sahibi devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

Bütün vazifelerde kendisini Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya adayan, kalbini dünya tutkularından alıkoyan bir karakterdir. Deruhte ettiği görev için kendisinin ve ailesinin geçimini sağlayacak maişetin dışında mala tamah etmeyeceğinden, vazife yaptığı çevrelerden maddi beklenti içine girmez. Nefsânî arzu ve ihtiraslarına mağlup olmayan bu kanaatkâr şahsiyet, yöneticiliğe talip olmadığından görev konusunda hırs da göstermez. Kamu maslahatı gerektiğinde de verilen görevden kaçınmaz. Zamanı gelip de üstlendiği görevin bir başkasına devrinin gerektiği kendisine iletildiğinde makama hırs ve tamahla bağlı olmadığından gönül huzuru içinde hizmet bayrağını devreder. Yani lider ya bir yol bulur veya takipçilerine yol açar, yahut yoldan çekilir. Dünyaya değer atfetmeyen zahit (mütevekkil) devlet adamı, kanaat (riyazet) ehli olduğundan, kalenderâne yaşam biçimiyle de halkına ve çevresindeki devlet adamlarına iyi bir model teşkil eder. Yaşantısında, giyim-kuşamında, harcamalarındaki sadeliği ve mütevâzılığı ile çevresine olumlu manada tesir eder.

Yukarıda Kur'ân'ın talep ettiği devlet adamının özelliklerinden "züht ve kanaat sahibi olma" vasfı incelendi. Şimdi de onun çelişiği olan, devlet adamının ***dünyevi arzulara hırs gösterme karakteristiğini*** *(ihtiras ve keyfilik vasfını)* tahlil ediyoruz. Kur'ân'da bu niteliğe işaret eden kelime/kavram ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının hevâ ve nefsine tabi olmasına işaret eden sözcük/kavram ve terkipler: *İttibâ-i hevâ/ehvâ-ittibâ-i nefs-hırs-* ***ehras.***[780] اتباع هوى/ اهوى /النفس- **أحرص** (حرص).
- Dünya metaına, dünya hayatına arzu duymasına, aldanmasına delalet eden kelime ve terkipler: *İbtiğâ-i araze'l-hayat-i'd-dünyâ-metâ'-temettü'-metâü'd-dünya-metâu'l-ğurûr-ğurûr-u*

---

777 Mustafa Fayda, "Ebubekir", **DİA,** İstanbul: TDV Yay., 10/101-108; Hemedani, **Zâhiratü'l-Mülûk,** s. 167.

778 "Halife Süleymân İbn Abdülmelik öldüğünde yeni halife Ömer İbn Abdulaziz mezarlığa kadar kafileyle birlikte defin işlemleri bitirip dönmesi sırasında halifelik makamına tahsis edilen atlar Ömer'in huzuruna getirildi. Son derece güzel ve gösterişli olan atların sırtında süslü eğerler vardı. Ömer İbn Abdülaziz, bunların ne olduğunu sordu. Hilafet makamına ait atlar olduğu söylenince, hayranlığını belirterek kendi malı olan katırına binip evine döndü. Hilafetteki icraatına ilk defa bu atların satılması işlemi ile başladı. Ömer İbn Abdulaziz hilafete geçmeden evvel yıllık geliri kırk bin dinar idi. Fakat hilafeti zamanında yıllık harcaması üç yüz veya iki yüz dirheme indirilmişti. Ümeyye ailesi içinde malı ve mülkü en çok olandı. Hem hükümdar Abdülmelik'in çok sevdiği damadı, hem de Mısır vâlisi Abdülaziz'in büyük oğlu idi. O büyük bir servet içinde büyümüştü. Hilafetten sonra kendisine miras olarak kalan selefinin lüks elbiselerini büyük bir meblağ ile sattırarak parasını beytü'l-mal'a koydurdu. Kendisi için de en ucuzundan, on dirhemlik bir elbise diktirdi ve onu giydi. Müzâhim'den rivâyet edildiğine göre Ömer İbn Abdülaziz bu on dirhemlik elbisesi yıkandığı zaman kuruyuncaya kadar bekler, sonra giyer ve hilafet makamına giderdi." Ahmet Ağırakça,, **İslam'da ilk tecdid hareketi ve Ömer İbn Abdülaziz**, 2. Basım, İstanbul: Buruc Yayınları, 1995, ss. 82-83, 96-116, 117-138, 164-172.

779 Mustafa Bilgen, **İslâm Toplumunda Siyaset Ahlakı**, s. 290.

780 el-Bakara 2/96; el-Kasas 38/26; en-Necm 53/23.

*hayati'd-dünya-ğurûr/**ğarûr** billah- meddu'l ayn ilâ metâ-zehreti'l hayati'd-dünya;*[781] *tezyînu'l-hayati'd-dünya; hubbu'l hayâti'd-düny/şehevât-hubbu'l âcile- îsâru hayati'd dünyâ -la'b-lehv.*[782]

ابتغاء عرض الحياة الدنيا- متاع- تمتّع - متاع الدنيا- متاع الغرور- غرور الحياة الدنيا - غرور- **غَرور** بالله- مدُّ العين إلى متاع- زهرة الحياة الدنيا- تزيين الحياة الدنيا - حب الحياة الدنيا/ ا لشهوات- حب العاجلة- - إيثا ر الحياة الدنيا- لعب- لهو .

- Mal sevgisi ve uzun emel arzusuna işaret eden sözcükler: C*em'u'l mâl-ta'dîdu'l mâl- ekl-i lemm-hubb-u cemm-ilhâ-i tekâsür -ilhâ-i emel.*[783] جمع المال - تعديد الما ل- أكل لم- حب جم- إلهاء تكاثر- إلهاء أمل

- Dünyevî arzulara hırs etmeye/tamaha delalet eden diğer sözcük ve terkipler: ***Helûâ'-****gaflet-****gâfilûn-*** *tamâ'-****utull-sâhûn****(suhuvv)-****lâhiyetü'l kulûb****-umniye (temniye)-fitne.*[784]

هلوعا غفلة – **غافلونَ**- طمع- **عتلّ - سَاهُونَ (** سهوّ)- **لاهية القلوب** أُمنِية - تَمْنِية - فتنة.

Kur'ân'ın reddettiği devlet adamlarının ortak özelliklerinin başında dünyaya olan hırsları ve iktidar tutkusunun geldiğini söyleyebiliriz. Bu ihtirasları nedeniyle ilâhî hakikatlere sırtlarını çevirmiş, peygamberlerle mücadeleye girişmiş, kendilerini ve halklarını felakete sürüklemişlerdir. Kur'ân Firavun ve Kârûn'un dünya malına tamah ettiklerini, iktidarlarıyla övündüklerini haber vermektedir:

"Firavun, kavmine seslenerek dedi ki: "Ey kavmim! Mısır mülkü ve altımdan akan şu ırmaklar benim değil mi? Hâlâ görmeyecek misiniz?"[785]*... Anahtarlarını güçlü bir topluluğun zar-zor taşıdığı hazineler vermiştik kendisine... (Kārûn'a) . Hani kavmi ona şöyle demişti; "Şımarma, çünkü Allah şımarıkları sevmez." Tamam dünyadaki nasibîni unutma, ama Allah'ın sana verdiği şeylerde Âhiret yurdunun da peşine düş…"* [786]

Kasas sûresinde, Kârûn'un serveti sebebiyle kavmine karşı şımarıkça gösterişte bulunduğu, dünya hayatını isteyenlerin onun zenginliğine heveslenirken, züht sahiplerinin Allah'ın vereceği mükâfatın daha büyük olduğunu belirterek mala tamah etmediklerine işaret edilmektedir.[787] Dünya sevgisi ve mala olan düşkünlükleri yüksek seviyede olan Mekke müşrikleri de var güçlerini dünyalık biriktirmeye sarf etmiş, halkın yoksullarını, yetimlerini düşünmemiş, kendi zenginliklerini arttırmaya, mal yığma yarışına ve gösteriş peşine düşmüşlerdir. Onların züht yaşam yerine dünya arzularını tercih etmeleri Bakara sûresinde; مِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَآ اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُ فِي الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ*..."...Öyle insanlar var ki; "Ya Rabbi! Bize dünyada ver" derler. Onların Âhirette nasibi yoktur."*[788] diye ifade edilirken, Â'la sûresinde; بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ وَاَبْقٰى *"Siz ise aksine, dünya hayatını tercih ediyorsunuz! Oysa Âhiret daha iyi ve daha kalıcıdır."*[789] şeklinde beyan edilmekte, Tekâsür sûresinde de dünyalık mal yığma yarışı içinde olduklarına dikkat çekilmektedir. اَلْهٰيكُمُ التَّكَاثُرُ حَتّٰى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ *"Bir çoğaltma yarışıdır dalmış gidiyorsunuz; tâ kabirlere girinceye kadar!.."*

---

781 Âl-i 'İmrân 3/185; en-Nisâ 4/77, 94; er-Râ'd 13/26; en-Nahl 16/17; Tâhâ 20/131; Lokmân 31/33; Muhammed 47/12. (Kafirlerin karakteistiği: Temettü', hayvanlar gibi yiyip durmaları; "meddu'l-ayn ilâ metâ/zehretil hayat", dünyaya göz dikip, sefa sürmeleri, "ilha-i emel", boş ümitlerle oyalanmalarıdır. İsfehânî, **el-Müfredât,** "m-t-a", "l-h-v" maddeleri, s.455, 461, 464-465.

782 el-Bakara 2/12; en-Nisâ 4/27; el-A'râf 7/51; Yûnus 10/88; el-Kasas 28/79; el-İnsan 76/27; el-Â'lâ 87/16.

783 el-Hicr 15/3; el-Ma'aric 70/18; el-Fecr 89/19-20; et-Tekâsür 102/1; el-Hümeze 104/2.

784 el-Bakara 2/78; en-Nisâ 4/119, 123; el-A'râf 7/136, 179; el-Enfâl 8/28; el-Hicr 15/3; el-Kehf 18/46; Meryem 19/39; el-Enbiyâ 21/3; ez-Zâriyât 51/11; el-Kalem 68/13; el-Ma'aric 70/19; el-Müddessir 74/15.

785 ez-Zuhruf 43/51. Ayrıca bkz. Yûnus 10/88.

786 el-Kasas 28/76-77.

787 el-Kasas 28/79-80.

788 el-Bakara 2/200.

789 el-Â'lâ 87/16-17. Bk. İbrahim 14/3; er-Rûm 30/7.

Yukarıdaki âyetlerde görüldüğü üzere, Mekke liderleri nefsânî arzuların peşine düşerek dünya malına hırsla bağlanan, mal ve servet peşinde olan kişilerdir. Fâtır sûresinde, mümin(lider)in geçici dünya lezzetlerine kanmaması istenerek, dünya hayatının aldatıcı olduğu dikkat çekilmekte;

يَآ اَيُّهَا النَّاسُ اِنَّ وَعْدَ اللهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُمْ بِاللهِ الْغَرُورُ

"Ey insanlar! Şüphesiz, Allah'ın va'di haktır. Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın Allah ile sakın sizi de aldatmasın bu aldatıcı!" [790] Fecr sûresinin bir pasajında da;

وَتَاْكُلُونَ التُّرَاثَ اَكْلًا لَمًّا. وَتُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّا كَلَّا بَلْ لَا تُكْرِمُونَ الْيَتِيمَ وَلَا تَحَاضُّونَ عَلٰى طَعَامِ الْمِسْكِينِ

"Yoo!.. Asıl, siz yetime değer vermiyorsunuz! Birbirinizi, düşkünü doyurmaya teşvik etmiyorsunuz! Hak-hukuk gözetmeden miras yiyorsunuz! Mala karşı aşırı bir sevgi besliyorsunuz!.." [791] ifadesiyle müşrik liderler kınanmakta, bu karakterdeki devlet adamlarının dünyaya ve mala hırslarının gözlerini kör ettiği, tamahkârlık nedeniyle yetimlerin ekmeğine dahi el uzatacak kadar haysiyetsiz davrandıkları mübalağa vezni ile *"eklen lemmâ"* ve *"hubben cemmâ*" terkipleriyle ifade edilmektedir. Keza Hümeze sûresinde de müşrik devlet adamının servet yığıp-sayıp durduğu, servetinin kendisini ölümsüzleştireceğine inandığı vurgulanmaktadır.[792]

Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210), Fecr sûresindeki mübalağalı sözcüklerin (eklen lemmâ-hubben cemmâ) zikredilmesindeki maksadın; yetimlerin paylarını hem de velilerinin haklarını kendi paylarına katarak yediklerini ifade eder. Bununla, müşrik devlet adamlarının mala karşı aşırı sevgi besledikleri, dünyaya hırs edip, ahiretten yüz çevirdikleri anlamının kasdedildiğini söyler. Müfessir, onların dünya malına tamah etmelerini; yetimi düşünmeme, onun hakkına göz dikme, mal yığma hırsıyla haram mala üşüşme olarak açıklar. [793] Dünya hayatını oyalanma ve eğlence vesilesi olarak لَعِبٌ وَلَهْو- مَتَاعُ الْغُرُورِ vasf eden Kur'ân,[794] insan karakterinin onu arzu etmede hırslı/harîs (هَلُوعًا) olduğuna dikkat çekmekte,[795] dünyanın çekici güzelliklerine, süslü ve cazip haline aldananların inkârcı-nankör(lider)ler olduğunu ifade etmekte, takva sahiplerinin cennete ulaştıracak amellere sarılmasının gerekliliğini vurgulamaktadır.[796]

Müfessirler Kalem sûresinin 13. âyette geçen "utull" (عتلّ) kelimesinin zühd yaşamdan uzak, dünyaya düşkün biçimde yaşayan müşrik (lider) karakteristiğine işaret ettiğini, âyetin sebeb-i nüzulunun da Velîd b. Mugîre ile ilgili olduğunu söylemişlerdir. [797] Taberî (ö.310/923) bu sözcüğün anlamının Hz. Peygamber'e sorulduğunda, "vücudu kuvvetli/ sağlam, çok yiyip içen, insanlara çokça zulmeden, karnı geniş olan" şeklinde cevap verdiğini söylerken,[798] İsfehânî (ö.502/1108) bu kelimeye "nefse düşkünlük" manası vermiş, Arapçada bir şeyi kaba biçimde kendine doğru çekip başkasına vermeyi reddeden, obur (zobu) kimselere bu sözcüğün kullanıldığını belirtmiştir.[799] Şevkânî (ö.1250/1834) de "utul"kelimesine müfessirler tarafından, çok çirkin ahlaklı veya batıl için çok

---

790 el-Fâtır 35/5.
791 el-Fecr 89/17-20.
792 el-Hümeze 104/2-3.
793 Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 31/171-172.
794 Âl-i 'İmrân 3/185; el-En'âm 6/32.
795 el-Me'âric 70/19.
796 *"Arzulanacak şeylere; özellikle kadınlara, oğullara, kantar kantar altın ve gümüşe, nişanlı atlara, develere ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara cazip gösterilmiştir. Oysa bunlar dünya hayatının zevkidir; sonuçta ulaşılabilecek en güzel şey, Allah katındadır. De ki: Ben size bunlardan daha hayırlısını haber vereyim mi? Takva sahipleri için; altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve Allah rızası... Allah, o kullarını görmektedir."* el-Bakara 2/212; Âl-i 'İmrân 3/14-15.
797 el-Kalem 68/10-15.
798 Taberî, **Câmi'u'l-beyân**, XIV (29), s. 23-25.
799 İsfehânî, "a-t-l " mad., **el-Müfredât**, s.321.

düşmanca tavır besleyen, çok küstah, başkasına vermek istemeden kendinse doğru hızla çekerek kendisi yemek isteyen (inatçı, şükürsüz)manasını verdiklerini belirtmiştir.[800]

Kur'ân münafıkların ileri gelenlerinin de dünya hayatına ve zevklerine düşkün kimseler olduklarını haber verir. Bu vasıfları Nisâ sûresinde şöyle dile getirilir: "*...Üzerlerine savaş farz kılınınca, bir de ne görelim, içlerinden bir grup, tıpkı Allah'tan korkar gibi hatta daha şiddetli bir korku ile- insanlardan korkarak: "Ya Rabbi! Şu savaşı bize niye farz kıldın? N'olurdu sanki, bizi yakın bir geleceğe kadar erteleseydin!" demeye başlamamış mı?! De ki: Dünya zevki azdır; müttakîler için elbette Âhiret daha hayırlıdır..."* [801] İslam filozofları dünyevî menfaat peşinde koşan devlet adamlarının halkı için iyi önder olamayacaklarını belirtmiş, halkın ihtiyaçları için çaba göstermeyip kendi çıkarları peşinden koşan idareciler Fârâbî tarafından "yırtıcı canavar hastalığı = dâ'us-sebîğ" diye tanımladığı bir ruhsal hastalığa yakalandıklarını söyleyerek bu hastalığa tutulanların yönettiği milletlerin dağılıp yıkılmaya mahkum olduğunun altını çizmiştir.[802]

Yönetim ahlakı konulu Haydar Bekiroğlu'nun doktora tezinde, yönetimde adalete aykırı iş ve işlemler arasında nefsânî duygularla (subjektif mülahazalarla) tasarrufta bulunma tutumuna*"keyfilik"* başlığı altında dikkat çekilmiş, İslâmiyetin, yöneticinin keyfî (gayr-i hukûkî) tutum izlemesinin önüne geçmek ve bu davranışların toplumsal meşruiyet bulmaması adına yönetim sürecine bir takım düzenlemeler getirdiği belirtilmiştir. Buna göre personelin keyfî davranan amirlerine uymaması ve onların yönlendirmesine göre hareket etmemesi, bireysel ve toplumsal açıdan önemlidir.Yönetim ahlâkı ilkelerinin korunması ve yöneticilerin hukuksuzluğa meylinin önlenmesi için İslam coğrafyasında "mezâlim" müessesesinin oluşturulduğuna da dikkat çekilen bu tezde sistemin işleyişi hakkında da bilgiler verilmekte, müfessirlerin ve günümüz yazarlarının yönetimde adalet ve etik ilkelerine ilişkin görüşlerine yer verilerek "keyfî" tutumlar bağlamında şu değerlendirme yapılmıştır: "Kamu gücünün ve yetkisinin keyfi kullanılmasına set çeken ahlâki ilkelerin varlığı ile kontrol ve denge mekanizmalarının teşekkülü, devlete ve müesseselere duyulan güveni yaşatan hayati unsurlardandır. Etik ilkelere dikkat eden idari sistem, keyfî ve kişiye göre değişkenlik gösteren tutumlara kaşı koruma mekanizmaları oluşturur, ilkeler geliştirir."[803]

Kur'ân'da çok sayıda âyette dünyevi arzulara/makamlara hırs gösterilmemesi yönünde ikazın yapılmasına karşılık, bazı âyetlerde dünyevi görevlere/makamlara talip olmaya ilişkin ifadelere rastlanmaktadır. Çelişki gibi gözüken bu husus Kur'ân âyetleri ve tefsirleri çerçevesinde derinlemesine incelendiği zihinlerde vüzuha kavuşabilir.Bu konunun anlaşılmasına katkı amacıyla aşağıda kısa bir tahlil yapmanın yerinde olacağını değerlendirdik.

---

800 Şevkâni, **Fethü'l-kadîr**, 5/269.

801 en-Nisâ 4/77.

802 Burhanettin Ulutan, **Ekonomik Kalkınma ve Devlet Yönetimi**, s. 154.

803 Hz. Peygamber'in hukuksuzluğu önlemek amacıyla ortaya koyduğu tasarrufları hadis kaynaklarının "Kitâbü'l-Mezâlim" başlıklı kısımlarında yer almıştır. Siyâsetnâme geleneğinde "velâyetü'l-mezâlim" başlığıyla müstakil olarak konu başlıkları açılarak tespitlerde bulunulmuş, zulme meydan vermemek ve hukuksuzluğu engellemek yöneticilerin görevleri arasında sayılmıştır. Zamanla gelişerek teşkilatlanan Mezâlim müessesi idarî ve hukukî bir kurum olarak "normal mahkemelerin karara bağlamakta zorlanacağı ceza ve hukuk davalarını karara bağlamak ve uygulamak, idarî şikâyetleri dinlemek üzere oluşturulmuş yüksek kurul" şeklini almıştır. Tefsir kaynaklarında mezâlim kavramı ahlâki bir değer olarak ele alınmış, kişinin gaspedilmiş haklarının kendisine teslim edilmesi dini bir görev olarak kabul edilmiştir." Haydar Bekiroğlu, s.178. "Mezâlim": İslâm devletlerinde en yüksek idarî-adlî yargı ve denetleme kurumu. Celal Yeniçeri, "Mezâlim", **DİA,** İstanbul: TDV Yayınları, 29/515-518.

Züht-Hırs İkileminde Kamu Hizmetini Talep/Feragat Etme

İdeal devlet adamı, nefsini dünyevî tutkulardan uzak tutması ve kamu görevinin ağır sorumluluğu nedeniyle, yöneticilik vazifesi talep etmemekle beraber, görev tevdî edildiğinde de hakkını vermeye gayret eden, vazifeyi bir başkasına devretmesi gerektiğinde de feragat edebilen, buna engel çıkartmayan karakterdir. Konuya ilişkin âyetleri incelediğimizde, görev talebi konusunda iki istisna (Hz. Yûsuf ve Hz. Süleyman) dışında ehil insanların bulunup görevin tevdî edilmesi suretiyle kamu yöneticiliğinin tesis edilmesine işaret edildiğini görürüz. Hz. Peygamber'in ve halifelerinin uygulamaları da bu yöndedir.

Bu konuda Bakara sûresinde, asilzâde İsrail oğullarının talebinin aksine, Tâlût'un (Saul) krallık talebi olmaksızın Allah tarafından vazifeye uygun görüldüğü,[804] ardından onun halefi olan Hz. Dâvût 'un hilafete bizzat Allah'ın layık görüp ataması ile getirildiği ifade edilmektedir. [805] Kamu vazifesini şahsen talep etmeden vazifelendirilen iki karakteri burada özellikle zikredeceğiz. Bunlardan biri Hz. Süleyman'dır. İsrail oğulları krallığına kendi isteğiyle değil, Allah'ın izniyle babası tarafından vâris kılınmış,[806] Hz. Hârûn da vezirlik görevine kardeşi Hz. Mûsâ'nın Allah'a yaptığı niyazın kabulü ile getirilmiştir. Hz. Mûsâ Tûr Dağı'na çıktığında onun kendisine vekil olmasını uygun görüp tayin etmiştir.[807] Araştırmamızda yer alan ideal devlet adamlarının yöneticiliğe gelme biçimlerini tahlil ettiğimizde, onların kendi talepleri doğrultusunda değil, Allah'ın izin ve onayından sonra gerçekleştiğine işaret edildiğini görmekteyiz. Kur'ân bu atama biçimlerini; "istihlâf", "temkin", "iytâ", "ba's" ve "ıstîfâ" (استخلاف، تمكين، إيتاء، بعث، اصطفاء) sözcükleriyle ifade eder.[808] Bu durum ilgili âyetler çerçevesinde, kamu görevinin kişisel taleple değil, liyakat çerçevesinde gerçekleşmesinin gerektiğine delalet etmektedir.

Ancak, yukarıda bahsettiğimizin hilafına, Hz. Yûsuf ve Hz. Süleyman'ın en üst düzeyde kamu görevi talep ettikleri de Kur'ân'da zikredilir. Bu konuda bir sorunsal gibi gözüken hususun hikmeti, ilgili âyetler hakkında müfessirlerin değerlendirmeleri tetkik edildiğinde anlaşılmaktadır.

Zemahşerî , Hz. Yûsuf'un kafir bir kraldan nasıl olur da görev ister şeklindeki soruya karşın, müfessirlerden Mücahid'in kralın müslüman olduğu şeklinde cevap verdiğini, Katâde ve selef ulemasının da bu misalden hareketle bir müminin zâlim veya azgın kraldan maslahat için görev alabileceğini, ülke sorunlarını aşmada yardımlaşabileceğini belirttiklerini nakleder.[809] Fahreddin er-Râzî, İbn Abbas'tan rivâyet edilen: "*Allah kardeşim Yûsuf'a (as) merhamet etsin. Şâyet o, 'Beni hazinelerin*

---

804 "Eşmuil (İşmuil/Samuel) Peygambere bu vahy edilmiş, bazı zengin ve soyluların makama talib olmasına rağmen, ilmi ve en uzun boylu (cüsseli) olması sebebiyle Eşmuil onu kral olarak seçmişti. Samuel Peygamber halkın tamamının boyunu ölçtükten sonra onu krallığa layık gördü. Talep eden soylu ileri gelenlere değil, ehil olana verdi." (el-Bakara 2 /247, 251) Bk. Ömer Faruk Harman "Dâvûd", **DİA,** 1994, 9/21-24; Ali Osman Kurt**,** "Tâlût", **DİA,** 2010, 39/552-553.

"…Biz hükümdarlığa ondan daha lâyıkken ve ona malca bolluk da verilmemişken, hükümdarlık nasıl onun olabilir?!" dediler. Peygamberleri dedi ki: "Allah onu size tercih etmiş; ona gerek bilgi gerekse beden bakımından bir üstünlük bahşetmiştir. Allah, mülkünü dilediğine veriyor... Allah; (lütfuyla, varlığıyla; kısaca her şeyi ile) geniştir, 'mutlak ilim sahibi'dir (Vâsi', Alîm)." el-Bakara 2/247.

805 "*(Dedik ki:) "Ey Davud! Seni bu topraklarda halife kıldık (giden hükümdarların yerine sen hükmediyorsun artık); o halde insanlar arasında âdilâne hükmet, arzu ve ihtirasına uyma…"* Sâd 38/26.

806 "*Süleymân Davud'a mirasçı olmuş ve şöyle demişti: "Ey insanlar! Bize kuş dili öğretildi; bize her şeyden bir miktar verildi. Bu gerçekten aşikâr bir lütuftur."*en-Neml 27/16.

807 *"Kendi ailemden bir vezir ver bana;biraderim Harun'u. Destekle beni onunla. Onu işime ortak kıl." "Buyurdu: "Ey Musa! İstediğin sana verildi."* Tâhâ 20/29-32, 36. Ayrıca bk.el-Kasas 28/34; eş-Şuarâ 26/13.

808 el-Bakara 2/247, 251, Yûsuf 12/56; el-Hacc 22/41; en-Nûr 24/55.

809 Zemahşerî, **el-Keşşâf,** 3/300.

üstüne memur et' demeseydi, padişah onu hemen buna vazifelendirirdi. Ancak bunu deyince bir yıl bunu te'hir etti." hadisini naklederek, soru-cevap şeklinde konuyu şöyle izah eder: Hz. Yûsuf neden bu vazifeyi sabırsızca istemiş, niçin "*Nefsini tezkiye etmeden, ben hazineleri iyi korurum diye kendini övmüş, inşallah dememiştir?"* Cevabı şöyledir: Çünkü ona amme adına görüp-gözetme ve tasarrufta bulunması vahy edilmiştir. "*Toplum adına yapılması gerekenler vacip olduğunda, vacibin kendisiyle tamamlandığı şey de vaciptir."* Bu tavrı takınma ona vacipti. Vâhidî'nin, "inşallah" dememesinin, bu makamın bir yıl tehir edilmesi ile tecziyeye müncer olduğunu da dile getiren Fahreddin er-Râzî, Hz. Yûsuf'un "temenni" manasında "inşallah" demiş olsaydı, kralın onu bu işi hakkıyla yapacağından şüphe duyabileceğini zannederek istediği vazifeye getirmeyeceğine binaen bu sözü söylemediğini belirtmekte, onun kendisini övmesi hakkında şunları ifade etmektedir: Kral onun dini ilimlerdeki kemâline rağmen bu işi hakkıyla îfâ edebileceğini bilmiyordu. Kendisini methettiğini farz etsek de, bununla kibir ve böbürlenmeyi kastettiği anlaşılmamalıdır. Zîra onun "hafîz" ve "alîm" olduğunu söylemesi (12/55), Mısır'ın mallarının nasıl korunabileceğini iyi bilmesi, onların tasarrufu ve doğru şekilde dağıtım planlamasına vâkıf olduğu manasına gelmekte olup, kendini övme-büyüklenme sadedinde, "Ben çok bilgili ve çok koruyucuyum" anlamını taşımamaktadır. [810]

İbn Kesîr , Hz. Yûsuf'un, Mısır kralından "özel danışmanlık" gibi alt görev yerine daha üst bir görevi (hazinelerin başına getirilmeyi) talep etmesi ve kendisini övmesinin, tanınmamasından kaynaklandığını, bu gibi kamu maslahatını gerektiren durumlarda kişinin kendi yeteneklerini methetmesinin caiz olduğunu belirtmiş, İbn Ebû Hâtim'den naklettiğine göre toprak mahsüllerinin başına getirilmek istemesinin yaklaşan kıtlık yıllarının durumunu bilmesi hasebiyle en faydalı (isabetli/ ihtiyatlı) tasarrufların bilgisinin vahiyle kendisine bildirilmesine dayandırıldığını ifade etmekte ve bunu talep etmiş olması kamu maslahatına dayandırmaktadır.[811] Allah onun talebinin kabul edilmesini mümkün kılmış, güçlü iktidara sahip olmasını nasip etmiştir.[812] Mevdûdî, Hz. Yûsuf'un mâliye ve ziraat bakanı olmadığını, bizzat Mısır'a melik olduğunu belirtir. "Hazâinü'l- arz" ifadesi ve tahıl dağıtımını ifade eden âyetlerin müslüman ulemayı yanılttığını, bununla "hazine müsteşarı" veya "kıtlık dönemi danışmanı" anlamının çıkarıldığını söyler. Kur'ân'da (12/56,72,100-101), Kitab-ı Mukaddes'te ve Talmut'ta, Hz.Yûsuf'a ülkenin tamamının iktidarının verildiğini de belirten müfessir, Hz.Yûsuf'un tüm yönetici imtiyazlarıyla tahta oturduğunu, ülkenin her yanında tasarruf hakkına sahip bir melik olduğunu söyleyerek ilk dönem müfessirlerinin âyetinin manasını: "*Biz Yûsuf'u (as) Mısır'daki her şeyin sahibi yaptık. Dilediğini yapabilirdi, her şeyde yetkiliydi. Kralı devirecek gücü vardı*."şeklinde tefsir ettiklerine dikkat çekmekte, onun bir kral olduğu görüşünü Kitab-ı Mukaddes'ten yaptığı atıflarla desteklemektedir.[813] Mehmet Vehbî Efendi (1862-1949) bu âyetin tefsirinde umumi kıtlıkla ilgili sıkıntıların kendisine vahyedilmesi sebebiyle, menfaati celp- mazarratı def cihetinden bu tür talepte bulunmanın *vacip olduğunu* belirtmiştir.[814]

---

[810] Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 18/158-161.

[811] *"Dedi ki: "(O halde) beni ülkenin mahsül depolarına bakmakla görevlendir; ben, (emaneti) iyi koruyan, bilgili biriyimdir."*Yûsuf 12/55. İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, 2/482.

[812] "*Dedi ki: "Ya Rabbi! Beni bağışla ve bana öyle bir hükümranlık ver ki benden sonra hiç kimseye nasip olmasın. Şüphesiz Sensin, hibe ettikçe eden (Vehhâb)."* Sâd 38 /35.

[813] "Firavun Yûsuf'a (as) dedi ki: ' Evimi mekanın bileceksin, halkın senin emrinle yönetilecek. Ben yalnız tahtta senden büyük olacağım. Bak, seni tüm Mısır'ı yönetmeye tayin ediyorum. Senden habersiz Mısır ülkesinde hiç kimse ne parmağını kıpırdatacak, ne de adım atabilecek. ve Yûsuf'a Zaphnath-Paaneah (Dünya koruyucusu) adını verdi (Tekvin 41: 40-45)." Mevdûdî, **Tefhîmu'l-Kur'ân,** 2/442-443.

[814] Mehmed Vehbi Efendi, **Hülâsatu'l-Beyân**, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1968, 7/2539-2541.

Kamu görevi talep etme bağlamında, Sâd sûresinin 35. âyetinde, "Hz. Süleyman'ın kendisinden sonra başkasına nasip olmayacak hükümranlık istemesi" de bu konudaki istisna âyetlerden biridir. Müfessirler bu ifadeden muradın, bu boyuttaki bir kudretin başkasına verilmeme isteği anlamında değil, kendisinin bu güçle daha fazla Allah yolunda çalışma imkanına kavuşma arzusu olarak değerlendirilmesi çerçevesinde yorumlamışlardır.İmâm Mâturîdî (ö.333/944) Hz. Süleyman'ın yönetimde kusuru olabileceği düşüncesiyle bağışlanma talebi isteğinde bulunmasının hatalarının bağışlanması daha baştan affedilmesine sebep olacak vesileleri kastettiğini söyler. Halkının Allah'ın vahdaniyetine inanıp, O'na kulluğa malik olmaları için bu gücü istemiştir. Zira o iktidarının genişliği ile halkın bu amaca daha hızlı ve itaatkâr bir şekilde icabet edebileceklerine kanaat etmiştir. Matûrîdî bazı müfessirlerin Hz. Süleyman'ın kudretinin bir defasında zail olması nedeniyle böyle bir talebinin olduğunu öne sürdüklerini ve onların bu hususta sundukları şu gerekçeleri nakleder:

"***a)*** *Bir defasında yerine bir ifrit oturduğundan, iktidarının daima güçlü kalması için bu niyazda bulunmuştur.* ***b)*** *Hayatta kaldığı sürece şahsına ait olan güçlü iktidarın nübüvvetine işaret olması amacıyla bu talepte bulunmuştur. Zira başkasında böyle bir mülk hasıl olursa onun nübüvvetine kuşkuyla bakılabilir.* ***c)*** *Nasıl ki Hz. Peygamber salat-ü selamlarla anılıyorsa, onun da ardından iyi hatırlanmak amacıyla, kudretiyle övülen iyi bir melik olarak anılma isteği caizdir."* [815]

Sâd sûresindeki bu âyetin, din işlerini dünya işlerine takdim edilmesinin gereğine delalet ettiğini ifade eden Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210), Hz. Süleyman'ın önce bağışlanmayı sonra mülkü talep ettiğine dikkat çeker. Ona göre bu talepte kıskançlık olduğunu ileri sürenlere verilecek cevap şudur: "Allah bu sözle ona, şeytanların asla yerini öğrenemeyecekleri ve yerini alamayacakları bir iktidarı kendisine vermiştir."[816] Beyzâvî (ö.685/1286) de bir kimsenin mülkünün büyük olmasını istemesinin, benzerinin kimsede olmasını istememesi anlamına gelmediğini, bunun rekabet olacağını söylemiştir.[817]

Yukarıdaki âyetlerin tefsirlerinden de anlaşılacağı üzere, en erdemli hizmet makamı olarak görülen kamu vazifesi, "Görev talep edilmez, verilir" fehvasınca, layık olan kimse tarafından tevdi edildiğinde yerine getirilmelidir. Zira vazife kamu yararına bir vecîbe olduğundan, verildiği takdirde kabul edilmezse, o zaman liyakatsiz kimseler işbaşına gelip halkın zararına olacak işleri yapacağından, görevi reddeden kimse ma'nen sorumlu olacaktır. Bununla birlite İslam tarihinde bazı örnek şahsiyetlerin devlet adamlarının haksız/yanlış uygulamalarını onaylayan makamda olmamak için resmi görevleri kabul etmediklerini de kaydedilir. Onlar ilâhî hakikatler doğrultusunda yönetim icra etmeyen idarecilerin verdikleri görevleri kabul etmmeiş, bu nedenle zindana atılıp cezalandırılmış, hatta baskılar sonucu şehit olmuşlardır. Ebû Hanîfe ve Ahmed b. Hanbel bu kutlu insanlardandır.

Hadis kaynaklarında da devlet görevinin kişinin talebine göre değil, ehliyetli olana verilmesi konusunda rivâyetler yer almaktadır. Abdurrahman b.Semirâ Hz. Peygamber'den emirlik istediğinde kendisine, emirlik istememesini, bunu talep ettiği takdirde üzerine bir yük almış olacağını, istemeden verildiğinde ise , o zaman bunun hakkını eda etmek için yardımcı bulacağını ifade etmiş, [818] bu hususustaki bir hadisinde de "Allah'a yemin ederim ki bir kimse bir mevki için istekli/ hâris olursa, işimizi öyle bir kimseye teslim etmeyiz" buyurmuştur. [819] Kaynaklarda yer aldığı üzere, kamu

---

[815] Mâturîdî**, Te'vîlatü'l-Kur'ân**, 12/251-254.
[816] Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 26/209-210.
[817] Beyzâvî, **Envâru't-tenzîl,** 5/19.
[818] Müttaki el-Hindî, **Kenzu'l-Ummâl**, 6/69.
[819] **Buhari,** "Ahkâm", Bab 7; **Müslim**, "İmâre", Bab 3.

yönetimi sorumluluğu/ağırlığı nedeniyle ilk halifelerin bu konuda istekli olmadığı belirtilmiştir. Sözgelimi, Hz. Ebu Bekir'in hilafete seçilidiğinde arzu etmediği halde bu vazifeye getirildiğini, bir başkasının bu vazifeyi üstlenmesini çok arzu ettiğini, ancak toplumun her daim kendisini murakebe etmesini, istikamet üzere olursa tabi olmalarını, ayağı kayarsa düzeltilmesini istediği,[820] yine sorumluluk bilinci ve idareciliğe talip olmama bağlamında Hz. Ömer'in çevresine *"Ümmet-i Muhammed'in işi nedeniyle Ömer ailesinden bir kişinin hesaba çekilmesi yeterlidir. Biliniz ki bu hususta kendimi yordum ve ailemi ihmal ettim. Eğer sevabım günahıma denk olarak bu işten ayrılırsam ne mutlu bana!"* dediği kaydedilmiştir.[821]

Diğer taraftan Adnan Demircan'ın hilafete ilişkin kitabında anlattığına göre, Hz. Osman'ın halifelik görevinin kendisine Allah tarafından verildiğini öne sürerek "Allah'ın giydirdiği gömleği çıkarmam" diyerek halifelikte ısrarcı olduğunu belirtmekte ve halifelerin yönetimden feragat edemeyişinin bazı sebeplerini zikretmektedir. Ona göre kişinin yetiştiği çevre, onun iktidara gelmesini destekleyen kişi ya da grupların beklentisi, gerek gördüğünde görevden ayrılma hakkını dahi kolay kullanamadığını ortaya koymaktadır. Siyasi istikrarsızlık, yönetimin istenmeyen grupların nüfuzu altına girme riski gibi etkenler bu hususta engelleyici etken olabilmektedir. Hz. Hasan'ın genç yaşına rağmen istisnai bir tutum takınarak görevi bırakmayı kabul ettiğini ancak içinde bulunduğu durumun ve askerlerine güven duymamasının bunda etkili olduğunu, rakibi Muaviye'ye karşı başarılı olamayacağını anladığını ifade eden yazar, Hz. Peygamber'den sonraki halifelerin görevden feragat edememelerinin dönemsel hukuki bir sorunsala dayandığını da kitabında not etmektedir.[822]

Siyasi erdemler kitabında, "görevden feragat" konusunu ilâhî davaya sadakat bağlamında değerlendiren Mehmet Metiner, makamlarına değer katmayanların topluma değer katamayacaklarını belirtmekte, değerini makamından alanların makamları gittiğinde kendilerini hiç gibi gördüklerini, bu yüzden kendilerinden o makamı alanlara karşı düşmanlık beslediklerini söyler. Ona göre bu karakterdeki kimseler kendilerine o makamları tekrar sağlayacak insanlarla birlik olurlar. Bu nedenle bu tiplerde davaya sadakat aramak beyhudedir. Müellif bu hususu Asr-ı Saadetten verdiği misallerle de açıklamakta,[823] Haşr sûresinin 7. âyetinde zikredilen, mal ve servetin belli kişiler arasında dolaşmaması ikazında olduğu gibi, birilerinin kendilerini vazgeçilmez görmelerine ve gücün kötüye

---

820 Hüseyin Özhazar, Yaşar Yeşil**, İkinin ikincisi Hz. Ebubekir,** s. 115.

821 Eyüp Kurt, **Dört Halife Döneminde Yönetim Anlayışı (Doktora tezi)**, s. 50.

822 "Halifelerin hepsi yaşadıkları sürece görev yapmak üzere seçilmişler, görev süresi tayini oluşmamıştır. Uzun süre iktidarda kalan yöneticilerin halkın hoşnutsuzluklarını kazandıkları, bunun da sorunlara yol açtığı bir hakikattir. Biat etmek suretiyle halifeyi göreve getirenler, daha sonra onun görevine son verme yetkisini kullanamamışlardır. Bu durum muhaliflere ayaklanma dışında bir çıkış yolu bırakmamıştır. Hz. Osman'ın katlinin bir sebebi de budur. Muhaliflerinin haklı olup olmaması bir tarafa şiddete başvurmadan müzakere edebilecekleri bir ortam/kurum oluşturulması mümkün olmamıştır. Bu tip ciddi sorun hilafet muhaliflerinin halifeyi öldürmek veye sağlık ehliyetine zarar verme (gözüne mil çekme) gibi yönelişlere sevk etmiştir. İslam tarihinde bir gerçeklik var, otoriteye isyan edilmez, itaat esastır. Halifenin icraatlarından memnun olmayan, zaten muhalefet ederek amacına ulaşamaz." Adnan Demircan, **Hilafetin Hikayesi,** Beyan Yayınları, İstanbul, 2021, ss.118, 129-137.

823 "Sonradan iman etmiş olan Halid b.Velid'in komuta ettiği orduda Peygamberin en yakın ve en sadık arkadaşları vardır. Lakin o tercih edilmiştir. Sadık bir Müslüman ve ordu komutanı olarak İslâmiyet davasına olağanüstü hizmetler sunar. Öylesine nam salar ki artık Müslümanlar "Halid olmadan savaş kazanılmaz." deme noktasına gelirler. İşte bu tehlikeli bir anlayıştır. Tevhit inancına zarar veren bir yaklaşımdır. Zaferi Allah'tan bilen ilkeye ters düşen bir düşünüş biçimidir bu. Sırf bu yüzden halife Ömer (ra) onu görevinden azleder. Sadakatinden yana kusuru yoktur, itaatı tamdır. Ancak "zaferi Halid'den bilmek" kabul edilebilecek bir durum değildir. Bu anlayışı yıkmak için görevine son verilir. Siyasette kendisini vazgeçilmez sananlar var. Hz. Halid öyle biri değildi,ancak Müslümanların kendisine ilişkin yaklaşımları o yöndeydi sadece. Şâyet kendisinin iddiası o yönde olsaydı, görevinden alındıktan sonra meşru halifeye/otoriteye başkaldırırdı. Arkasına aldığı halk desteğine güvenerek maraza çıkartırdı." Metiner, **a.g.e.**, ss. 82-85,141.

kullanımına (güç zehirlenmesine) yol açmaması nedeniyle siyasetin de belirli kişiler arasında dönüp dolaşan imtiyazlı bir alan olmamasının altını çizmekte, aksi halde bu tutumun halkı gücendiren sonuçlara yol açabileceğine dikkat çekmektedir.[824]

Hâsılı, züht ve kanaat sahibi olmayan devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

Nefsânî arzularına yenik düşen, keyfi tutumlar içinde dünyevî amaçlarının bendesi olmuş bu karakter, oldukça muhteris ve açgözlüdür. Mala aşırı düşkünlüğü ve servet yığmaya olan ihtirası nedeniyle vazifesi sırasında her türlü bâtıl/kanunsuz yolu meşru gördüğünden, bu uğurda yanlış yolda olanlarla işbirliği yapmaktan da sakınmaz. Öyle ki, kamu işlerinde haksız kazanç sağlayacağı yerlerde yardımcı olduğu kimselerden çıkar uman bu karakter, bu çevrelere ödün verme zorunda kalır. Bu suretle kamu mallarını peşkeş çekerek kamu zararına neden olur. Dünya malına rağbet/ tamah eden muhteris kamu görevlisi için ahlâkî değerlerin kıymeti yoktur. Onun manevi değerlerden uzak profan yaşam biçimi ve telakkisi, kamu görevini talep etmesindeki amacı ve niyeti ile örtüşür. Hakkın rızası gözetmeyen bu karakter, sadece kendisinin, çevresinin ve elitist zümrenin amaçları doğrultusunda hizmet eder. Özel hayatındaki lüks ve gösterişli yaşamı toplumu olumsuz yönde etkilediği gibi, devlet kaynaklarını gösteriş ve şaşaâ için kullanması ciddi ölçüde kamu malı ziyanına yol açar. Kamu hizmetini mal yığma vesilesi gören insanlar hırslarının tutsağıdır. Mevlana Mesnevi'sinde bu tür dünya hırsını "kaz hırsı"na benzetir. Tarihte ve günümüzde de doymak bilmeyen devlet adamları mevcuttur. Bunlar ehil olmadıkları halde diğer insanların yerlerini/makamlarını işgal etmekte, bir görevden aldığı dünyalıkla yetinmemektedirler.Bu durum yasal gözükse de, liyakatli kimselerin yerine geçmeleri sebebiyle vebal olduğu kadar, bu yerlere gelmeyi hak eden liyakatlilere karşı bir haksızlık ve onların kabiliyetlerinden mahrum olma durumudur. Hukuk nezdinde bu konuda düzenlemeler yapılması yerinde olacaktır.

Bu karakter yaptığı vazifenin her kadmesinde siyasi ikbalini düşünür. Süflî arzularına ulaşmak ve daha üst makamlarda bulunmak için yetkili/etkili çevrelere yanaşmaya (tabasbus), onlarla dostluk kurmaya çalışır. Tabi bu kimseler de kendi emelleri için onu kullanmayı düşünür. Bu konuda dikkatimizi çeken bir sözde; "Siyasette de memuriyette de (hakiki ölçüde) dostluk yoktur, arkadaşlık vardır, o da menfaatlerin çatıştığı yere kadardır." denilmiştir.[825] Züht sahibi olmayan devlet adamı makamı çok sever, bir türlü feragata yanaşmaz. Çünkü onun aracılığıyla maddi çıkar elde etmenin yanında çevresine karşı siyasi üstünlük sağlar. Ancak bu karakter kamu görevinin ağırlığının/vebalinin bilincinde değildir.Muhlis Gür, liderlikle ilgili kitabında, "koltuk/makam hastalığı" diye tanımladığı bu hâlet-i rûhiyenin, koltuktan bulaşan makam (câh) zaafı olduğunu belirterek bu hastalığa yakalanan devlet adamının vahim durumuna dikkat çekmektedir. Amacına ulaşmak için her yolu mubah gören muhteris devlet adamlarına karşı yetkililerin izlemesi gereken tutumu da kitabında izah etmektedir.[826]

---

824 Müellif bu konuda şunları da söyler: "Kenara çekilmesini bilmeyen veya kardeşini nefsine tercih etmeyen, kendini her makama uygun görenler siyasetin erdemine ve ahlakına gölge düşürür. Güç temerküzü tehlikelidir, sahibi için de. Gücü dağıtmak, erdem ve ahlakla sınırlandırmak lazım. Birinin gücünün diğeriyle dengelendiği demokratik ve erdemli sistemlerde güç tehlikeli olmaktan çıkar. Siyasi oligarşi oluşmaya başladığında siyaset erdem ve ilkeden uzaklaşır. Oligarkların tek amacı var; daha çok güç/kudret elde etmek. Bürokratik oligarşiyi siyasal oligarklar oluştururlar. Siyaset bir dava adına yapılıyorsa, dava adamı ile heva adamları arasında fark gözetilmelidir. Heva adamlarını diğerlerinin başına geçirirseniz davayı heba edersiniz. Dava adamları evin oğlu gibidirler. Evlerine bir şey olmasın diye fadakarlığı yaparlar. Heva adamları ise elin oğlu gibidirler, bugün burada, yarın oradadırlar, buna hevalarıyla karar verirler." Metiner, **a.g.e,** ss. 138-141,147.

825 Gür, **a.g.e**, s. 445.

826 Müellif bu bağlamda şunları ifade eder: "Makamın kölesi olmuş bu karakter, onu kaybetme korku ve endişesi içindedir. Bu kişinin koltuğu alınınca tekrar aynı yere gelmek için etmediğini bırakmaz. Bu ihtirası nedeniyle o kimse koltuğu

Müellif bu karakter bağlamında şunları da söyler: "İşlerinde aşırı hırslı ve heveslidir. Çoğu zaman tehlikeli olan bu tutum insanın gözünü kör edeceği gibi, hatalar yapmasına neden olur. Ona göre hevesin aşırısı o işin tehlikelerinin görülmesini engellediği gibi, insanı olmayacak işlere de teşebbüs ettirir. Düşüncesizce, boş hevesle girişilen işler ortada kalır. Duygular insanları harekete geçirmede işe yarar ise de, karar anlarında mantık devreye girmelidir. Aşırı heves ve duygusallık mantığı perdeler. Atalarımız "Az tamah, çok ziyan getirir","Keçiyi yardan uçuran, bir tutam ottur" demişlerdir." Gür, hırs- ihtiras ayrımını ve devlet adamının ihtiraslı olmasının sakıncalarını da kitabında nedenleriyle etraflıca açıklamaktadır.[827]

3.2.1.3. İffet (Haya) ve Edep Sahibi Olmak

Kur'ân'da devlet adamının iffet (haya) ve edep sahibi olmasına işaret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının hayasız işlerden Allah'a sığınmasına/iffetine işaret eden sözcük ve terkipler: *İstihyâ /hayâ- isti'sâm-isti'faf-teaffüf-ıyâz/istiâze billah-maâzallah;*[828] *Hıfz-ı fürûc-gaddu'l-ebsâr;*[829]
  حياء- استحياء; استعصام- استعفا ف- تعفف- عِيا ذ بالله (معاذ الله)- حفظ الفروج- غض الابصا ر
- Temiz/ pak olmasına delalet eden kelime ve terkipler: ***Zekiyy-ezkâ- ethâr-*** *tetahhur- müttahhirîn-mütetahhirîn-nikah;*[830] ***tayyib-tayyibe-berî-****tebrie-* ***müberreûn.***[831]

  ذكيّ- أذكى- أطهر- تطهر- **مطهرة-** مُطّهّرين/ مُتَطّهرين -النِّكَاحِ **طيب - طيبة بريء-** تَبْرِئة **- مبرؤون**
- Helali/meşru olanı tercih eden, güvenilir ve saygın insanlar olduğuna delalet eden kelimeler: *Tehassun-muhsinîn-muhlesîn- vecîh-emîn.* [832] تحصن **- مُحْصِنِين - مخلصين - وَجِيه - الْأَمِينُ**

---

kendisine bir hak olduğu hayaliyle yaşar. (Dünyevî tutkularının peşinden giden devlet adamı statüsünü (başkanlık, mebusluk, müdürlük vb.) her daim korumaya odaklıdır.) Makam için şahsiyet ve şerefini ayaklar altına almaya hazır kimseler vardır ki, onların şöyle dediği ifade edilir: "Ahlak ve fazilet öte dursun, makam beri gelsin." Koltuk ne kadar büyürse, onu dolduramayan kimse de o kadar küçülür. Şâyet devlet adamı makamın hakkını veremiyorsa, kendisinden daha ehil biri varsa pozisyonunu derhal terk etmesi kamu yararınadır. Aksi tutum ve ısrarlar kamu vebaline müstehak olmaya sebep olacağı gibi, onu bu görevde tutmaya devam eden amirin de vebale ortak olması kaçınılmazdır**.** Gür, **a.g.e,** s. 143-146.

827 "Doğunun hikmetli bir sözünde de şöyle denmiştir: " İhtiras ateş gibidir, ne kadar güçlü yanarsa, söndürmesi o nispette zor olur. Akan bir nehir gibidir, Akıntı ne kadar güçlü ve coşkun olursa, önüne set çekmek o kadar zor olur." En çabuk aldatılanlar, aşırı hırslı olanlardır. Aşırı arzunun insana sağduyusunu kaybettireceğini, doğruyu yanlıştan ayırt edemez hale koyacağını da kitabında dikkat çeken Gür, Doğunun şu hikmetli sözünü nakleder: "Arzusu ve şehveti güçlü olanın, tedbir ve disiplini zayıf olur. İnsanlarda iş için normal/makul hırs faydalıdır, aşırısı tehlikelidir. İnsanı yanlış hedeflere götürür. Çalışmada hırsın en faydalısı, ne yapıldığının bilindiği kontrollü hırstır. Hz. Ali: "Kişiyi aşırı hırsı öldürür." demiştir. Atalarımız: "Yırtıcı kuşun ömrü az olurmuş." demişler. Fransız filozof Voltaire: "Hırs, bir sandalın yelkenini şişiren rüzgâra benzer; fazlası gemiyi batırır, azı da gemiyi olduğu yerde tutar. Kararı iyidir." demiş. Politik amacını ve ümidini ihtiras haline dönüştüren liderler, ulaşamayacakları hedefler seçerler. Bunun sonu ise, pişmanlık ve hayal kırıklığıdır. Bunun en iyi örneklerini Hitler ve Napolyon'da görülür. Kendi gücüne ve kabiliyetine bakman boyundan büyük işlere kalkışan, o işin altında ezilir. Tevekkül ve sabır, elindekine kanaat, hırsın ilaçlarıdır. İnsanda akılla hırs dengede olmalı. Hırs akıldan fazla olursa, o insan çok zeki de olsa zararlı çıkar. Böyle olanlara "Hırsı aklından bir karış yukarda" derler. Çalışanlar aşırı hırslı lidere alaycı gözle bakarlar, ondan yardımı esirgerler. Aşırı hırs, güven ve yardımlaşmayı baltalar, bu liderler halkın gözünden de düşerler. Sağ duyulu lider, aşırı hırsın başına neler getirebileceğini bilir." Gür, **a.g.e**, s.142-140-146.

828 el-Bakara 2/273; el-A'râf 7/200; Yûsuf 12/23,32, 79; el-Müminûn 23/98; en-Nûr 24/33; el-Ahzâb 33/53; Mü'min 40/27.

829 el-Müminûn 23/5; en-Nûr 24/30.

830 el-Bakara 2/232, 235; el-A'râf 7/82; et-Tevbe 9/108; Meryem 19/19; en-Nûr 24/30; el-Kasas 28/27; el-Ahzâb 33/33.

831 Âl-i 'İmrân 3/38; en-Nisâ 4/112; el-Mâide 5/100; Yûsuf 12/53; en-Nûr 24/26. Ahzâb 33/69. (Hz. Mûsâ'nın iffeti, 28/27; 33/69) el-emin= el afîf, Dâmegâni, **Kamusu'l-Kur'ân,** s.46. (Hz. Musa, iffetinden emin olunan)

832 en-Nisâ 4/24,25; Yûsuf 12/24; en-Nûr 24/4, 33.

İdeal devlet adamı nefsine hakim olan, takva sahibi, namuslu bir karakter yapısına sahiptir. Kamu görevlisinin devleti temsil etmesi nedeniyle edep bakımından iyi örneklik teşkil etmesi, emanetlere (halka, personele ve maddi varlıklara) kötü gözle bakmaması/ ihanet etmemesi ve iffet konusunda iki kat duyarlı olması icab eder. Bu itibarla kendisi çevresine iffetle yaklaşırken halkının ırz-ı sıyanetine halel gelmemesi konusunda da tedbirleri alır. Siyasi rakiplerine karşı edepli davranır. İffetli (afîf) kişi her şeyi ölçülü, dine ve mertliğe uygun biçimde icra eder. İffetsiz tutumlardan, fücur davranışlardan kaçınır.[833] Kur'ân müminin iffet ve takva sahibi olması için Kitab'a sarılmasını, namazı dosdoğru kılmasını emreder. اُتْلُ مَآ اُوْحِيَ اِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَاَقِمِ الصَّلٰوةَ اِنَّ الصَّلٰوةَ تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَآءِ وَالْمُنْكَرِ

"*Kitaptan sana vahyolunanı oku ve namazı dosdoğru kıl. Böyle bir namaz yüz kızartıcı suçtan ve yadırgatıcı işlerden kesinlikle alıkoyar…"* [834]

Kur'ân, "hıfz-ı fürûc", "gaddü'l-ebsâr" , "teaffüf", "hayâ/istihyâ" ve "isti'fâf" sözcükleriyle müminleri(devlet adamlarını) edepli ve afîf olması, harama meyletmemesi, halkının namusuna göz dikmemesi, kamu malına hassasiyet göstermesi, zînetlerini örtmesi ve edalı-işveli konuşmaması yönünde uyarmaktadır.[835] Araştırmamızda yer alan ideal devlet adamlarının edep ve haya bakımından üstün meziyetleri haiz olduklarını Kur'ân haber vermektedir. Hz. Peygamber'in sahabeye karşı müeddeb tutumuna işaret eden bir âyette, onların hâne-i saadete yemeğe davet edilip de karınlarını doyurur doyurmaz dağılmayıp oturmaları ve lafa dalmaları üzerine Peygamberin (as) hayâsından onlara bir şey söyleyemediği ifade edilir.[836] Yûsuf kıssası haya konusunda müminlere oldukça mühim dersler vermekte, Keza Hz. Mûsâ'nın Medyen'de Şuayb'ın (as) kızlarıyla tanışma esnasındaki iffetine ilişkin âyetler de ideal müminin bu vasfına delalet etmektedir. Yûsuf sûresinde, Züleyhâ'nın tahriklerine kapılmayıp ondan kaçan Yûsuf'un Allah'ın yardımıyla iffetini koruduğu beyan edilir. Onun iffetini muhafazasına (i'tisama) işaret eden surenin ilgili âyetlerinde (12/23-35) bu husus şöyle dile getirilmektedir:

"…Böylece, onu fenalıktan ve fuhuştan uzak tuttuk. Çünkü o, (ihlâsı sayesinde) kurtarılan kullarımızdandı." "Her ikisi de kapıya doğru yarıştı ve kadın (yetişip) Yûsuf'un gömleğini arkadan yırttı. Dedi ki; "Kendisi için beni ayıpladığınız kişi işte bu! Gerçekten, ondan kâm almak istedim, ama o kendini korumaya çalıştı…" [837]

Keza Kasas sûresinde Şuayb'ın (as) kızları ile Hz. Mûsâ arasında geçen hadiseyi (28/23-26) yorumlayan müfessirler, Medyen suyunda, çobanların suyun çevresinde olması sebebiyle koyunlarını sulamaktan çekinen kızların hayvanlarını sulayan Hz. Mûsâ'nın mahremiyete dikkat ederek gölgeye çekildiğini, bu sebeple kızlardan birinin babasına onun "güvenilir" kimse olduğunu ifade etmesinin Hz. Mûsâ'nın iffetine işaret ettiğini belirtmişlerdir. Sûrede bu husus şöyle dile getirilir:

فَسَقٰى لَهُمَا ثُمَّ تَوَلّٰٓى اِلَى الظِّلِّ فَقَالَ رَبِّ اِنِّي لِمَآ اَنْزَلْتَ اِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ قَالَتْ اِحْدٰيهُمَا يَآ اَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ اِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْاَمِينُ

"… Sonra da gölgeye çekilip "Ya Rabbi! Doğrusu bana indireceğin her tür hayra muhtacım!" dedi." … "İki kızdan biri dedi ki: "Babacığım! Onu ücretle tut. Çünkü ücret vererek tuttuklarının en iyisi, bu güçlü ve güvenilir kişidir."[838]

---

833 Süleyman Ateş, **Kur'ân Ansiklopedisi**, 9/285.
834 el-Ankebût 29/45.
835 el-Ahzâb 33/32-33.
836 el-Ahzâb 33/53.
837 Yûsuf 12/25, 32.
838 el-Kasas 28/25-26.

İbn Kesîr (ö.774/1373), Hz. Mûsâ'nın Şuayb'a (as) çobanlık yapması hakkındaki bir hadiste onun karnını doyurmak ve iffetini korumak karşılığında işçilik yaptığının ifade edildiğini naklederek bu konuda bir de şu rivâyeti paylaşır: Hz. Mûsâ çobanlık hizmeti yıllarında Şuayb'ın (as) kızıyla eve giderken her zaman onun önünde yürümeyi tercih etmiş, yolunu şaşırdığında kızın gidilecek yöne doğru taş atarak kendisini yönlendirmesini talep etmiştir. Çobanlık yaptığı süre içinde onun güvenilir ve hayalı olduğunu fark eden kızı bunu babasına anlatınca kendisine damatlık teklifi yapılmıştır. Ayrıca sekiz sene hizmet sözüne sadakatle yetinmeyip, şükran duygularının ifadesi için iki sene de fazladan çalışmış, bu hizmeti boyunca yaşlı Şuayb'ın (as) kızlarının arasında iffetine hep dikkat etmiştir.[839] Hz. Mûsâ'nın hayası hakkında Ebû Hureyre'den nakledilen bir hadiste, onun haya sahibi bir kimse olduğu belirtilmekte,[840] bir başka hadiste de İsrail oğulları çıplak ve bir arada yıkanırken, onun tek başına yıkandığı rivâyet edilmekte, [841] yahudi kaynaklarında da onun bu vasfına işaret edilmektedir.[842]

Ebu'l-leys es-Semerkandî (ö.373/983), İbn Abbâs'a dayandırdığı bir rivâyette, Ahzâb sûresinin 72. âyetinde dikkat çekilen, sahip çıkılması gereken emanetler arasında tenâsül uzvunun da zikredildiğini nakletmekte,[843] Hâzin (ö.741/1341) tefsirinde, Abdullah b. Amr b. el Âs'a atfedilen bir rivâyete göre ilk emanetin ferç olduğu ancak insanın bu emanete sahip çıkmadığı ifade edilmekte, buna mukabil Hasan Basrî'nin de, emanet yükünü taşıyamayanların kâfir ve münafıklar olduğunu söylediği kaydedilmektedir.[844] Müminin sosyal hayatta ve siyasal işlerde daima edebini muhafaza etmesine bazı Kur'ân âyetlerinde; "*Sahabenin sesinin liderlerinin (sav) sesinin üzerine çıkartılmaması, izinsiz olarak kamuya ait hâneye (Hane-i Saâdet'e) girilmemesi, müşterek bir iş için istişare yapılırken izin almadan meclisin terk edilmemesi, mümin toplum içinde alçak sesle konuşulması gibi."* [845] yönünde ikazlar yapılmaktadır.

Hz. Peygamber hayası itibariyle numune-i imtisal, mümtaz bir liderdir. İslâm ahlâkının haya olduğunu, hayanın imanın bir parçası olduğunu buyuran Allah Resulü "Utanmazsan dilediğini yap!"[846] diye müminleri uyarmıştır. Çölde yaşayan âdâbtan uzak bedevîleri edepli/nazik bir şehirli (medenî) haline getiren Hz. Peygamber, onların Müslüman olmadan önceki kaba davranış biçimlerini ve cahiliyeden kalan taassuplarını sabır ve anlayışla karşılamış, yaptıkları edep dışı muameleleri; nazikçe, çevresini de yatıştırarak tolere etmeye çalışmıştır. Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde onun numune-i imtisal olan bu vasfına ilişkin çok sayıda rivâyet kayıtlıdır.[847] Hz.Peygamber'i örnek alan

---

839 İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, Muhyiddin Dib Müstu ; raceahu Abdülkadir el-Arnaut, Beşşar Avvad Ma'ruf (thk.), Katar : Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuûni'l-İslamiyye, 1436/2015.

840 **Buhâri**, "Tefsir", (Ahzâb) 11.

841 Ömer Faruk Harman, "Mûsâ", **DİA,** İstanbul: TDV Yay. 31/207-213. Bk. Buhari, "Gusül", 20.

842 "Yahudî tarihçi Philon'un Hz. Musa için sarf ettiği şu cümleler bu bağlamdadır: "Kralın torunu" ve "tahtın varisi" kabul edilen bu genç, zenginlikler ve eğlenceler arasında mütevazı ve iffetli olarak kalan, filozof gibi hayat süren karaktere sahip." Ö.Faruk Harman, **a.g.m**., s.207-213.

843 **Tefsîru's-Semerkandî,** 5/127-128.

844 Hazin, Alaeddin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdadi, **Tefsirü'l-Hâzin**, zabatahu ve sahhahahu Abdüsselam Muhammed Ali Şahin, Beyrut : Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995, 3/437-439.

845 en-Nûr 24/27, 28, 62; Lokmân 31/19; el-Ahzâb 33/53; el-Hucurât 49/2.

846 **Buhâri,** İman, 3; **Muvattâ**, "Hüsnü'l-Hulk", 9 **; İbnu Mâce**, "Zühd", 17.

847 Bu rivâyetlerin bazısında şu satırlar yer alır: "Ganimet dağıtırken kendisine adil davranılmadığını söyleyen bir kimsenin saygısızlığına kızmakla beraber Hz. Musa'nın daha ağır hakaretlere sabrettiğini belirterek tahammül göstermiştir. (Buhari, "Farzu'l-Humus", 19; "Meğazi", 56) Kendisine ödünç deve veren bir bedevi, devesini kaba bir üslupla geri isteyince, sahabiler ona haddini bildirmek için harekete geçmişler, fakat o: "Alacaklının konuşma hakkı vardır." diyerek onları teskin ederek ona daha iyi bir deve verilmesini söylemiştir (Buharî, "Vekâlet", 5-6; Müslim, "Müsakat", 120) Hanımların bazı özel hallerine dair sordukları sorulara cevaplarken oldukça zorlandığı belirtilir (Buhari,"Hayız", 13, 14, "Salât", 8, "Menâkıb", 23, "Edeb",72,77). Görgüsüz bedevilerin kaba davranışlarına rağmen gülümsemekle yetinirdi"

ashabı da üstün iffet ve haya duygusuna sahipti. Bu konudaki bir hadiste, haya timsali Hz.Osman için, "meleklerin dahi haya ettiği kişi" diye övdüğü rivâyet edilmektedir. [848]

Netice itibariyle, Kur'ân'ın talep ettiği iffetli devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

Kur'ân'ın övdüğü devlet adamı haya ve edep sahibidir. Kamuya karşı söylem ve eylemlerinde iffetli hareket eder, halkın emanetlerine el uzatmaz, müteaffiftir. Hizmet ettiği yerlerde halkına ve personeline karşı yan gözle bakmayacağı gibi, kendisine yönelen iffetsiz tutumlara karşı da müteyakkız ve edepli (mu'tasım) olur. Nefsâni ve şehvânî duygularına hakim olan iffetli devlet adamı, namus ve şerefe büyük değer atfeder. Halkına, personeline ve muhatabı olan siyasetçilere karşı devlet adamı vakarına yakışmayacak şekilde çirkin/galiz konuşmalar yapmaz, aile ve şereflerine dil uzatmaz. İffet sahibi devlet adamı, her türlü çirkinlikten sakınıp ar edebilen, utanma duygusu olan, temiz ve nezih bir cibilliyete sahiptir.

Edep, âdâb ve haya müminin zîneti, liderliğin nezâket kuralıdır.İffetli/afîf devlet adamı her ortam ve şartta edebini takınır, kendisinin ve devletinin haysiyetine zarar gelecek davranışlardan kaçınır. Utangaç ve mütevazıdır. İdeal kamu görevlisi, sosyal ilişkilerinde; nerede, ne zaman, ne söyleyeceğini, nasıl davranması gerektiğini, ne şekil oturup-kalkacağını bildiği gibi, haddini de bilir. Yol-yordam, âdâb ve üslup bilen devlet adamı toplum tarafından sevilip güvenilir, sözlerine kulak verilir. Edep-âdâb bilmeyenler toplumda yadırganır, küçük düşerler. Toplumda fuhşiyyâtın ve iffetsizliğin husule gelmemesini isteyen devlet adamı bu yönde tedbirler alır. Basın-yayında olumsuz içerikli programlara engel olur, neslin korunması ve aile kurumunun önemine ilişkin çalışmalar yapar, bu türden faaliyetleri destekler. Kendisi de ahlaklı iyi bir aile büyüğü olarak rol-model olur.

Yukarıda Kur'ân'ın istediği devlet adamı niteliklerinden iffetli ve edepli olma hususu incelendi. Şimdi de bunun karşıtı olan özelliği Kur'ân âyetleri ve tefsirleri ışığında tahlil ediyoruz.

Kur'ân'da devlet adamının ***iffet (haya) ve edep sahibi olmama*** özelliğine delalet eden kelime ve terkipler şu şekildedir:

- Devlet adamının hayasızlığına, çirkin fiillere yöneldiğine/insanları buna zorladığına işaret eden kelime ve terkipler: *Fuhş-fahşâ-**fâhişe;***[849] *sû-seyyie/kavm-u sev'-ism-münker;* [850] *mukâ-tasdiye-istihyâ.*[851] فُحش- فحشاء- - فاحشة; سَوء- سيئة - اثم- منكر - مُكاء- تصد ية
- Evlilik dışı ilişkilere yöneldiklerine/insanları buna zorladıklarına işaret eden sözcük ve terkipler: *Zinâ-müsâfahâ-**ğayre müsâfihîn**-ittihâz-ı/**müttehiz-i ehdân;***[852]

  زنا - مُسافحة -**غير مُسافحين** – اتّخاذ/ **مُتَّخِذْ أخدان**
- Şehvet düşkünlüğüne/azgınlığına ve tuzak kurmasına işaret eden sözcükler: S*abvet-keyd-**habîsûn**- hubb-u şehevât- ittiba-i şehevât-mürâvede- bağy-biğâ-**bağiyy-***[853]

(Ebu Dâvûd, "Edeb", 1; Nesâi, "Kasame", 23, 24) Yaşar Kandemir, "Muhammed", **DİA,** İstanbul: TDV Yayınları, 2005, 30/421-426.

848 M. Yûsuf Kandehlevi, **Hadislerle Hz. Peygamber ve ashabının yaşadığı Müslümanlık**, İstanbul: Cümle Yayıncılık 3/1158.

849 en-Nisâ 4/22-23; el-Â'râf 7/28, 33; Yûsuf 12/24; en-Nahl 16/90; el-İsrâ 17/32; el-'Ankebût 29/45.

850 el-En'âm 6/120; el-A'râf 7/141; en-Nahl 16/45, 90; en-Neml 27/90; Mü'min 40/37.

851 el-Enfâl 8/35; el-Kasas 28/4 (Kasas 28/4. (istihyâ= استحياء Firavun'un İsrailoğlu kadınlarını sağ bırakması manası yanında ve "hayasız işlerde istihdam ediyor" anlamı da verilmiştir. Dâmegâni, **a.g.e.,** 151-152. **Elmalılı,** Muhtasar Meal-Tefsir, Ertuğrul Özalp, s.148 (Bakara 2/49).

852 en-Nisâ 4/25; el-İsrâ 17/32.

853 Âl-i 'İmrân 3/14; en-Nisâ 4/27; el-A'râf 7/33; Yûsuf 12/23, 24, 26, 33, 51, 53; en-Nahl 16/90; Meryem 19/20 ; el-Müminûn 23/7; en-Nûr 24/26, 33. Sabvet,(12/23), sabvet şehvâni bir davetle, çocukça/sabice, bilgisizce/budalaca

Kur'ân müşrik devlet adamlarının ahlakî zafiyetler içinde olduklarını, şehvetlerine uyduklarını, iffet ve edepten uzak yaşadıklarını haber vermektedir. Bu bağlamdaki âyetlerde müşrik toplumun hayasızlığına dair şu misalleri verebiliriz: Müşrikler cariyelerini dünya hayatının geçici menfaatine tamah ederek fuhşa zorluyor, babaların nikâhlamış olduğu kadınlarla evleniyor, iki kız kardeşle tek nikah altında yaşıyor, kendi çocuklarının hanımları ile evleniyor, "Câhiliye teberrücü" denilen çıplaklığı yaygınlaştırıyor, Kâbe'nin çıplak tavaf edilmesine rıza gösteriyordu.[854] Müşrikler hayasız uygulamalarını törelerine de dayandırmışlardı (7/28; 8/35). Onların şehvete düşkünlükleri ve hayasız yaşantı içinde oluşları Nisâ sûresinde;

وَاللهُ يُرِيدُ اَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ اَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيمًا

"Allah tevbelerinizi kabul etmek istiyor; şehvetlerinin peşine takılıp gidenler ise sizin büyük bir meyil ile (cinsel suçlara) meyletmenizi arzu ediyorlar."[855] diye ifade edilirken, A'râf sûresinde bu husus şöyle beyan edilir:

وَاِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَآ اٰبَآءَنَا وَاللهُ اَمَرَنَا بِهَا قُلْ اِنَّ اللهَ لَا يَاْمُرُ بِالْفَحْشَآءِ اَتَقُولُونَ عَلَى اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ

"Bunlar yüz kızartıcı bir şey yaptıklarında: "Biz (Kâbe'yi çıplak tavaf ediyorsak sebebi şu:) atalarımızı bunun üzerinde bulduk; bize bunu Allah emretti" dediler. De ki: Yüz kızartıcı bir şeyi Allah emretmez. Bilginize konu olmayan (asılsız) şeyler mi uyduruyorsunuz Allah adına?!" [856]

Müşrik liderler bir yanda nefsani arzularının peşinden koşarken diğer yandan da namuslu kimseleri fuhşa zorlamış, lekelenmesine sebep olmuş, ahlaki yozlaşma ve hayasızlığın toplumda artmasına öncülük etmişlerdir. Nûr sûresinde onların bu tutumları;

وَلَا تُكْرِهُوا فَتَيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَآءِ اِنْ اَرَدْنَ تَحَصُّنًا لِتَبْتَغُوا عَرَضَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا...

"*...Evlenerek namusu ile yaşamak isteyen cariyelerinizi de dünya hayatının geçici menfaatine tamah ederek fuhşa zorlamayın. ..."* [857] cümlesiyle kınanmakta, surenin bir başka âyetinde de iffetsiz olan (müşrik) erkek ve kadınların birbirlerine layık oldukları, hayalı müminlerin de birbirlerine uygun olduğu belirtilerek müminler iffetsiz kimselerden uzak durmaya çağrılmaktadır.Bazı müfessirler âyette zikrolunan "habîs-tayyib" ifadelerini "küfür-iman" olarak da yorumlamıştır..[858] âyetin öncesini veya sonrasındaki habis bölümünü de yaz.

Hâsılı, Kur'ân'ın yerdiği iffetsiz-edepsiz devlet adamını şöyle betimleyebiliriz:

Bu karakterin ahlâkî zaafları ciddi boyuttadır. Kamu hizmeti esnasında muhataplarına karşı fütursuzca söylem ve eylemlerde bulunur, söz ve davranışlarındaki kabadır.Halkın emanetlerine iffetsizce tasallut etmekten çekinmeyen bu karakter, şehvani duygularına/zaaflarına kapılıp çevresindekilerin namusuna da kem gözle bakar. Hayasız-edepsiz davranan bu karakter, toplum tarafından sevilip sayılmaz. Birlikte iş yapmaktan imtina edilir. Toplumun ahlak ve namus değerlerinin korunmasına, aile müessesesine önem vermeyen, ahlaksızlığa müsamaha gösteren, basın-

---

kadın tahrikine meyletme. Bağy, biğâ; utanılacak, şaşılacak, vahim iş, azgınlık, zina. Bağiyy; iffetsiz, azgın, füruclarını korumayanlar, âdî, haddi aşan kimselerdir. Meryem 19/20, 28. **el-Müfredat,** "b-ğ-y" mad., s.55-56, 274; Dâmegâni, **a.g.e.,** s.75.

854 en-Nisâ 4/22-23.

855 en-Nisâ 4/27.

856 el-Â'râf 7/28.

857 en-Nûr 24/33.

858 "Tayyib" ve "Habîs" kelimeleri "mümin" ve "kafir" olarakda tefsir edilmiştir. Mukâtil **el-Eşbâh ven'-nezâir,** s.127; Dâmegânî, **a.g.e**., 304.

yayın yoluyla yapılan ahlaksız programlara ses çıkarmayan, önlem almayan devlet adamı, ülkesinin ahlaki çöküntüye uğramasına sebep olur. Fuhşiyatın ve iffetsizliğin yayılması, bu yolla bulaşan hastalıkların artması, neslin bozulması ve iffet konusunda hassasiyet göstermeyen devlet adamlarının yol açtığı sorunlardan birkaçıdır.

Edebe, âdâb-ı muâşerete riâyet etmeyen bu karakter, sosyal ilişkilerinde; nerede, ne zaman, ne söyleyeceğini, nasıl davranması gerektiğini, ne şekil oturup-kalkacağını da bilmez, haddini de. Onun bu durumu kendisini küçük düşürdüğü gibi, temsil ettiği makama da zarar verir. Kendisine muhalefet eden halkına, personeline ve diğer devlet adamlarına ağza alınmayacak galiz ifadelerle hakaret eder, iftiralar atar, haya perdesi kalkmıştır. Onların değer verdiklerine, aile ve şerefine dil uzatır, bundan ar etmez. Utanma duygusunu yitirmiş olan habis ruhlu bu karakter hatalarını telafi etmek yerine pişkin tavırlar da sergiler.

Yukarıda devlet adamının ahlâkî/etik niteliklerinden olan "nefsine hakim olma " vasfını müsbet ve menfi yönleriyle inceledik. Şimdi de devlet adamının ahlaki özelliklerinden olan samimiyet, sadakat ve erdemlilik durumunu ele alıyoruz.

3.2.2. Samimiyet, Sadakat ve Erdemlilik Durumu

Devlet adamının bu kapsamdaki ahlaki nitelikleri Kur'ân âyetleri ve tefsirleri çerçevesinde altı kısımda tahlil edilmiştir: 1.İhlas ve hüsnüniyet, 2.Dürüstlük ve istikamet, 3.Vefa ve kadirşinaslık, 4.İyilikseverlik ve ıslah edicilik (uzlaştırıcılık), 5.Cömertlik ve yardımseverlik, 6. Halk adamı olmak.

3.2.2.1. İhlas ve Hüsnüniyet

Kur'ân'da devlet adamının bu vasfına işaret eden kelime ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının samimiyetine "ihlas" lafzıyla işaret eden sözcük ve terkipler: *İhlâs-**hâlis**-**muhlis-muhlâs-muhlisen lehu'd-din.***[859] إخلا ص- **خالص - مخلص- مُخْلَصٌ- مُخْلِصًا لَهُ الدِّينُ**
- "İyâbe", "inâbe" ve "ihbât" fiil kökünden samimiyetine delalet eden sözcükler: ***Evvâb**- iyâbe-**münîb**-inâbe -**muhbitîn**-ihbât (hubût).*[860] **اوّاب** - إيابة- **مُنيب**- إنابة - **مخبتين** – إخبا ت- (خبوت)
- Kalp temizliği yönüyle ihlasına işaret eden kelimeler: ***Kalb-i selîm-tayyib** tezekkî-tathîr-tetahhur-**mütetahhirîn-müttahhirîn**[861]* قلب سليم- طيّب- تذكى- تطهير تطهُّر-مُتطهّرين- مُطهّرين
- Samimiyet ve iyi niyetine delalet eden diğer sözcük ve kavramlar: *Tebtîl-tebettül-ibtiğai merdatillah - **hanîf**-tatavvu';* [862]*İslâm-ihsan-**muhsin**;*[863] *takvâ (ittikâ)-**muttekûn-etkâ.***[864]

---

859 en-Nisâ 4/146; Yûsuf 12/24; Meryem 19/51; Sâd 38/46; ez-Zümer 39/2-3, 11,14; Mü'min 40/14.

860 Hûd 11/23; el-Hacc 22/34,54; er-Rûm 30/31; Sâd 38/30, 34; ez-Zümer 39/54; Kâf 50/33; el-Ğaşiye 88/25 (Hûd ve Hacc surelerindeki "ihbat", ihlâs manasındadır. Dâmaeğânî, **a.g.e.**, s.153 .

861 Âl-i 'İmrân 3/179; et-Tevbe 9/108; eş-Şuarâ 26/89; Fâtır 35/18; el-Müddessir 74/4; el-Leyl 92/17-18. *Tathîru's-siyâb:* Mücahid ve Katade bunun manasını, nefsini/kalbini hıyanetten sadakatsizlikten arındır şeklinde açıklamışlardır. Katade şöyle der: Araplar nasılki elbiseler kirlerden arındırırsa,.kalbin de günahlardan arınması böyle ifade edilmiştir. Dameğânî, **a.g.e,** s.98.

862 el-Bakara 2/158, 265; en-Nisâ 4/125; el-Müzzemmil 73/8.

863 el-Bakara 2/131; en-Nisâ 4/125; Lokmân 31/22. Dameğânî, bu âyetlerdeki İslam sözcüğünün "ihlas" manasında olduğunu kaydeder. s.244-245.

864 Âl-i 'İmrân 3/120; et-Tevbe 9/108; el-Enbiyâ 21/48; ez-Zümer 39/33; el-Leyl 92/17.

Allah'ın haricindeki her şeyden soyunma, teberri olmak anlamındaki "ihlas" kavramı,[865] Kur'ân'da salih amel ve takva ile ilişkili halde zikredilmektedir.[866] Kur'ân müminin söz, davranış ve niyetinde samimi olmasını, manevi mükafatlara kavuşabilmesi için vazifelerini içtenlikle yürütmesini istemektedir. Allah'ın insanın niyetini bildiğini ve ihlaslı olanın şeytanın saptırmasından korunacağını ifade eden Kur'ân, müminin vazifelerinde samimiyetinin gerekliliğine çok sayıda âyette işaret etmekte,[867] bu bağlamda "halâs-ihlâs" kökünden türemiş sözcüklerle bu vasfa dikkat çekmektedir. Araştırmamızdaki ideal devlet adamları vazifelerini ihlasla, yalnız rıza-i ilâhîye için îfâ etmişlerdir. Kur'ân şeytanın insanları azdırmaya yemin ettiğini, ancak ihlaslı kulların bundan müstesna olduğu (38/83-84), onun ihlaslı, muvahhid ve mütevekkil kullar üzerinde nüfuz ve otoritesinin olamayacağına işaret etmektedir. (17/65) Keza, Hz. Peygamber'in sabah-akşam Rablerinin rızasını dileyen ihlaslı kullarla birlikte olmaya önem vermeye çağırmakta, dünya hayatının güzelliklerini isteyerek gözlerini müminlerden ayırıp ihlastan uzak, gaflet içindeki zengin eşrafa çevirmesi nehyedilmektedir (18/28). Kur'ân, Hz. Peygamber ve Hz. Mûsâ'yı "muhlis" ve "muhlâs" lafızlarıyla betimlemekte, Hz. Yûsuf'u da "muhlasîn" zümre içinde zikrederek ihlasın önemine dikkat çekmektedir.[868] Bu bağlamda, Zümer sûresinde; قُلْ اِنِّيٓ اُمِرْتُ اَنْ اَعْبُدَ اللّٰهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ

"De ki: Bana, dini yalnızca Allah'a özgü kılarak (sadece) O'na kulluk etmem emrolundu".[869] diye buyrulurken, Meryem sûresinde de şöyle denilir: وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مُوسٰى اِنَّهُ كَا نَ مُخْلَصًا وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا

"Kitapta Mûsâ'yı da an. Şüphesiz o, ihlâsa erdirilmişti; önemli mesajlar ileten bir elçiydi." [870]

Mümin devlet adamı yaptığı kamu görevlerinde yalnız Allah rızasını gözetip, davranışlarına kibir ve riyayı bulaştırmadığı takdirde ihlasla hareket etmiş olur. Şâyet dinî-dünyevî işlerde başka gayeler güderse, başarısını Allah'tan başka vasıtalara bağlarsa, işte o zaman halis emelinden ve hedefinden sapmış olur. Kur'ân, Hz. Peygamber'in dini (itaati) yalnız Allah için yapmasını, ibadetlerini ve vazifelerini bu niyetle yerine getirmesini emretmekte, müşriklerin din ve dünya işlerine putları aracı kılarak şirke düştüklerini ifade eder. Bu bağlamda, Zümer sûresinde şöyle buyrulmaktadır:

اِنَّآ اَنْزَلْنَآ اِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ فَاعْبُدِ اللّٰهَ مُخْلِصًا لَهُ الدّينَ. اَلَا لِلّٰهِ الدّينُ الْخَالِصُ وَالَّذينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِه اَوْلِيَآءَ مَا نَعْبُدُهُمْ اِلَّا لِيُقَرِّبُونَآ اِلَى اللّٰهِ زُلْفٰى...

"Şüphesiz Biz, kitabı sana gerçek olarak indirdik. Öyleyse, dini Allah'a özgü kılarak O'na kulluk et. Bakınız; Allah'a yalnızca halis din yakışır. O'ndan başka velîler edinenler; "Biz bunlara, sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye tapıyoruz." (diyorlar!) ..." [871]

İhlâs kavramı "kurtarmak" ve "kurtuluş" anlamına da gelmektedir.Yûsuf sûresinde Hz.Yûsuf'un samimiyeti sebebiyle kurtuluşa erenlerden (muhlesîn) olduğu beyan edilmiştir.

...كَذٰلِكَ لِنَصْرِفَ عَنْهُ السُّوٓءَ وَالْفَحْشَآءَ اِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصينَ

"...Böylece, onu fenalıktan ve fuhuştan uzak tuttuk. Çünkü o, kurtarılan kullarımızdandı." [872]

---

865 Âl-i 'İmrân 3/179; el-Enfâl 8/37. el-Müfredât**,** s.154-155, **Lisânu'l-'Arab**, 4/173- 175.
866 el-Bakara 2/139; en-Nisâ 4/146; Yûsuf 12/54.
867 Âl-i 'İmrân 3/29; İbrahim 14/38. Ayrıca bk. el-Â'râf 7/29; el-Hicr 15/39-40; es-Sâffât 37/40; ez-Zümer 39/2-3; 11, 14; Mü'min 40/65.
868 Yûsuf 12/24
869 ez-Zümer 39/11. Ayrıca bk.ez-Zümer 39/2,14. .
870 Meryem 19/51.
871 ez-Zümer 39/2-3.
872 Yûsuf 12/24.

Konuyla ilgili Kur'ân pasajlarını incelediğimizde, Hz. Peygamber'in ihlasla emredildiğini, karşılık beklemeden halkına hizmet ettiğini,[873] Hz. Yûsuf, Hz. Mûsâ, Hz. Dâvûd, Hz. Süleyman ve diğer ideal liderlerin ihlas imtihanını geçip manen terakki ettiklerini görürüz.[874] Bu bağlamda Sâd sûresinde, Hz. Süleyman'ın cihat atlarına zaman ayırmasının, dünya sevgisinden kaynaklanmadığı, onları İslâm ordusunu zafere ulaşmasında vesile gördüğünden sevip okşadığı, kendisine Allah'ı hatırlatmaları nedeniyle onlara meylettiği zikredilmekte,[875] Neml sûresinde, Belkıs'ın Hz. Süleyman'ın tebliğdeki samimiyetini test etmek için göz alıcı hediyelerle onu sınadığı, ancak onun Allah tarafından lütfedilen nimetleri üstün tuttuğu beyan edilmektedir.[876] Keza mümin sûresinde, Firavun'un müşavirlerinden olan gizli müminin Hz. Mûsâ ve taraftarlarının inancını müdâfaâ ederken ihlasına işaret edilerek tevhit ve adalet manifestosuna yer verilmekte, Kehf sûresinde de Zülkarneyn'in mazlum bir halka sed yapımı sırasında sadece vaatte bulunmadığı, bilfiil çalıştığı ve teklif edilen parayı reddettiği beyan edilerek Hakk'ın rızasını gözettiğine işaret edilmektedir.[877]

Kur'ân Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman'ın ihlaslı karakterine "iyâbe" kökünden mübalağalı sıfat olan "evvâb" (اَوَّابٌ) kelimesi ile işaret etmektedir. Sâd sûresinde, Hz. Süleyman'ın samimiyeti ve kulluk bilinci içinde yönünün hep Allah'a dönük olması nedeniyle methedilmiştir:

وَوَهَبْنَا لِدَاوُدَ سُلَيْمٰنَ نِعْمَ الْعَبْدُ اِنَّهٗ اَوَّابٌ

"*Dâvûd'a Süleyman'ı da hibe etmiştik; ne güzel kuldu o!.. Daima Allah'a yönelirdi."* [878]

İbn Atiyye (ö. 541/1147) Hz. Süleyman'ın "evvâb" lafzıyla övülmesini, onun dünyevi işlerle, binlerce asker ve savaş atlarıyla meşgul iken bir lahza dahi Rabbini unutmamasına, daima O'na rücu etmesine dayandırırken, [879] İbn Kesîr (ö.774/1373) bu kelimeyi, Allah'a çokça ibadet ve taaat eden, bütün işlerinde O'na yönelen kişi olarak tefsir etmiş, bununla Hz. Süleyman'ın ihlasının övüldüğünü belirtmiştir. [880] Kur'ân'ın züht ve ihlaslı yaşamı sebebiyle Hz. Süleyman'ı "ni'mel abd" (ne güzel kul) diye de takdir ve taltif etmiştir.

Kur'ân'da mümin devlet adamının ihlasına işaret eden bir sözcük de "tebettül" kelimesidir. Müzzemmil sûresinin 8. âyetinde; اذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ اِلَيْهِ تَبْتِيلًا"*Ve Rabbinin adını 'zikr' et; tam bir teveccühle yönel O'na..."* cümlesinde geçen bu kelimeyi "ihlasla Allah'a yönelme" olarak tefsir eden müfessirler, Hz. Peygamber'in nefsini mâsivâdan, şehevât ve dünyevî lezzetlerden çekerek kendini hakiki kulluğa (ibadete) vermesinin emredilmesi şeklinde yorumlamışlardır.[881] İbn Âşûr (ö. 1394/1973) tebtîlin geçişli fiil olması hasebiyle âyetteki kasdın; mümin (devlet adamının) nefsini ibadete çekilmeye razı etmesi, alıştırması, uykusuz gecelere, meşakkatli işlere ve inkârcılarla mücadeleye nefsini hasretmesi olduğunu, Hz. Peygamber'in de bunu yaptığını dile getirmiştir. Zira Allah resulünün yemesi, içmesi, uykusu, işleri sadece Allah için olmuş, hayatı dinini yayma ve bu hususta

873 el-Furkân 25/57; ez-Zümer 39/11.
874 Yûsuf 12/23-24; Meryem 19/51; Sâd 38/19, 34.
875 Sâd 38/30.
876 en-Neml 27/36.
877 el-Kehf 18/94-96; en-Neml 27/35; Mü'min 40/28-31, 14,65.
878 Sâd 38/30
879 İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** 4/29; Kâsımî, **Mehâsinu't-te'vîl**, 14/166; İbn Atiyye, **el-Muharreru'l-vecîz**, 4/503.
880 **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** 4/33.
881 Taberî, **Câmiu'l-beyân**, XIV (29), s. 132-133; Beyzavî, **Envâru't-tenzîl**, 5/157; **Mevsûatu Medreseti Mekke (Tefsiru Abdillah İbn Abbas),** 3/1573; Mâturîdî, **Te'vilatü'l-Kur'ân**, 16/200-201; Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili**, 8/400.

yardım istemeyle geçmiştir ki En'am sûresinin ilgili âyeti de buna işaret eder.[882] Kur'ân'da "takvâ/ittikâ" kavramının da bazı âyetlerde ihlasa işaret ettiğini görmekteyiz (Hac 22/32,37). Mukâtil (ö. 150/767) Bakara ve Hac surelerinde geçen (2/131; 22/32) "İslâm" ve "ittikâ" kelimelerinin "ihlas" anlamında tefsir edildiğini söyler. Yine Tahrim sûresinin 8. âyetinde, bir daha günah işlememe azmi ve pişmanlığını ifade eden "nasûh tevbesi" ndeki "nasûh" kelimesine de "ihlâslı/samimi" manası verilmiştir.[883]

Hadis kaynaklarında da ahlakın özünü teşkil etmesi bağlamında dinde niyet ve samimiyetin önemine dikkat çekilmiş, amellerin niyetlere göre olduğu, insana niyetinin karşılığı verileceğine dikkat çekilir. Bir hadis-i şerifte kişinin hicretinin, Allah ve Resûlünün rızasına dönük mü, yoksa dünyevî bir çıkara veya nikahlanacağı bir kadına matuf olup-olmadığına göre değerlendirileceği buyrulmuştur.[884] Temim ed-Dâri'den yapılan bir rivâyete göre Hz. Peygamber dinin "nasihâ" (نصيحة = samimiyet) olduğunu buyurunca, kime karşı nasihâ olduğunun sorulması üzerine, Allah'a, Kitabına, Resulü'ne, Müslümanların idarecilerine ve bütün Müslümanlara karşı olduğunu belirtmiştir.[885] İhlâsla anlam ilişkisi olan hadisteki "nasîha" sözcüğü, müsbet bir kalp ameli olup, kişinin sevdiği kimselere gönülden öğüt vermesi anlamındadır. İhlasın dinimizin dört temelinden biri olduğuna dikkat çekilen bu rivâyetin diğer unsurlarla birlikte kamu görevleri bakımından tetkik edilmesinde yarar olduğunu değerlendirmekteyiz.[886]

Devlet adamı halkına karşı tutarlı, açık sözlü, samimi ve sâdık olması gerektiği kadar, halkının ve emrinde çalışanların da kendisine sadakat ve samimiyetle davranması, hak olan işlerde ona destek vermeleri esastır. Yukarıdaki hadis yöneten-yönetilen bütün Müslümanları kapsadığından karşılıklı samimiyetin önemine vurgu yapmakta olup, bu konuda başka hadisler de mevcutur. Bu konudaki hadislere göre; lidere karşı açık sözlü ve sadakatli olmak, itiraz ve eleştiride yapıcı tavır sergilemek, mümin toplulukların önemli vazifeleri arasında zikredilmiş; zulm yapan idareciye karşı da hakkı söylemenin cihadın en faziletlisi olduğu vurgulanmıştır.[887]

Hâsılı, ihlaslı/samimi devlet adamı şöyle tavsif edebiliriz: Kamu görevini içtenlikle yerine getiren muhlis devlet adamı hâlisane niyetle halka hizmet eder. Halka hizmetin manevi ehemmiyetinin bilincinde olarak, "Halka hizmet, Hakk'a hizmettir" düşüncesiyle, adanmışlık ruhu içinde çalışır. Dünyevî çıkar gözetmeden hüsn-i niyet ve hulus-ı kalp ile vazifesini sürdüren bu karakter, söz ve

---

882 "De ki: Şüphesiz, benim dua ve yakarışım, kurban ettiğim hayvanlar, hayatım ve ölümüm tamamen Âlemlerin Rabbi Allah'a aittir. " el-En'âm 6/162. İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-tenvir,** 29/265-266.

883 "n-s-h" mad.; **el-Eşbâh ven'-nezâir**, s.135, 166; **el-Müfredât**, s.494.

884 **Buhârî,** "Bedü'l-vahy", 1; **Müslim**, "İmâre", 155; **Ebû Dâvûd**, "Talâk", 11.

885 **Müslim**, "İman", 95; **Ebû Dâvûd**, "Edeb", 59.

886 "Temim, "medâru'l-İslam" olarak adlandırılan, yani İslam dininin ayırıcı özelliklerini dile getiren, imana dayanan ahlak özünü temsil eden dört hadisten birini nakletmiştir. Hadis, dinin özü samimiyettir şeklinde Türkçeye çevrilebilir. Buradaki "nasihâ" kelimesi vaaz ve öğüt anlamında değildir. Bir şeyi veya kimseyi gönülden sevmek, ihlas ve samimiyet ve sadakatle ona bağlanmak demektir. Nasuh tevbesi (66/8) de bu kabildendir. Bu kelimenin zıddı, samimiyetsizlik, aldatmak, kandırmak, ikiyüzlülük, gıllü gıyş ve nifaktır. Nitekim Ma'kil b. Yesar'ın naklettiği şu hadiste de nasihat kelimesi "samimiyet" manasında kullanılmıştır: "Allah herhangi bir kulunun bir topluma idareci yapar da o idareci halkını samimi bir şekilde kucaklamazsa (felem yuhithâ bi-nasîhatin), cennetin kokusunu bile alamayacaktır (Buhari, Ahkam, 8)" "Din nasihattir." hadisinin devamındaki hususları hadis yorumcuları şöyle açıklamışlardır: "Allah'a karşı olan samimiyet, O'na karşı derin bir inanç ve halis bir niyetle kulluk etmek, Kitab'ı için samimi olmayı, onu tasdik edip ondaki emirleri yapıp, nehiylerden sakınmak, Allah Resulüne (as) karşı samimiyet, peygamberliğini kabul ederek emrine râm olmak, yasakladıklarından kaçınmak, Müslüman idarecilere karşı olan ihlas, Hakk'ın rızasına uygun tüm işlerde onlara karşı saygılı ve itaatkâr olmak, bütün Müslümanlara karşı olan samimiyet ise, onların faydalarına olan hususlarda müminlerin rüşt ve kemal ile birbirlerine önayak olmalarıdır. Dolayısıyla hadis-i şerifteki "nasihat" bütün hayırlı davranışları kuşatmaktadır." Mehmet Görmez vd., **Hadislerle İslam: Hadislerin hadislerle yorumu,** 2. Basım, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2013, 1/357, 364-366.

887 **Hadislerle İslam, IV**(2.basım) **,** 400-401; **Müslim**, "İman" 95, **Tirmizi,** "İlim", 7; **Nesai,** "Biat", 37.

eylemlerinde tutarlıdır, içi ile dışı aynıdır. Dürüst/samimi devlet adamı dün ne demişse bugün de aynı şeyleri söyler. Ağzından çıkan söz, inandığı fikridir. İşlerinde lakaytlık yerine ciddiyet hakimdir. İhlaslı devlet adamı art niyetli değildir, halkına ve personeline karşı hizmet aşkı içinde halis/rafine duygularla yaklaşır. İşlerini hüsnüniyet, samimiyet ve sorumluluk bilinci/takva çerçevesinde îfâ eder. Hakk'ın rızasına uygun vazifelerde amirlerine karşı itaatkar/sâdık olmasının yanı sıra, kamu yararına olan işlerde vazifesine içtenlikle sıkı sıkıya bağlıdır. Muhlis devlet adamı dünyevi çıkarları için rüzgar gülü savrulmaz, yapmacık davranışlarda bulunmaz, tutarlı hareket eder. Devlet işlerinde bazen zorlu süreçlerle karşılaşılır. İşte samimiyet ve ciddiyetin önem arzettiği bu dönemlerde muhlis devlet adamı halkına, devletine ve amirlerine içten bağlılığı ve hizmet aşkı ile her türlü zorlu görevde samimiyet testini başarıyla geçer. Bu konuda dikkatimizi çeken bir anekdotta, kral İskender'e mülkün devamının hikmeti sorulunca, "Bütün işlerde ciddi olmak" diye yanıtlamış, mülkün kaybının işareti sorulduğunda da "bütün işlerde lakayt olmaktır" diye karşılık vermiştir.[888]

Devlet adamının halkına, personeline ve muhatabı olan diğer devlet adamlarına karşı samimi duygu ve hüsn-ü niyetle yaklaşmasına gelince… Bu tutum esas olmakla beraber, tedbirin de elden bırakılmaması önemlidir. Liderliğin ilkeleri çerçevesinde buna işaret eden kkat çeken R. Muhlis Gür'ün bu hususstaki değerlendirmeleri dikkat çekicidir. Ona göre "hüsnüniyet" kusurları örten perdedir. Kusurları bağışlatır, idarede karşılıklı güven ve düzen iyi niyetle sağlanır. İyi niyetli devlet adamı kendini sevdirir. İyi niyetle çalışmak faydalıdır, ancak her olaya iyi niyetle yaklaşmak karşı tarafın suistimaline yol açabilir. Dolayısıyla iyi niyet saflıkla karıştırılmamalıdır. İyi niyet anlayanlar içindir, menfaatlerine bağımlı olanlar bunu doğru değerlendiremezler. Uyanık bir devlet adamı kuvvetli sezgisiyle iyi veya kötü niyetle yaklaşanı ayırır ve ona göre muamele eder. Gür, idarecilerin en büyük hatasının, herkesi kendimiz gibi görmemizden kaynaklandığını ifade ederek, Mevlana'nın "başkalarına kendi aynandan bakma" dediğini hatırlatır. Sevk ve idare sanatında, insanların her birinin farklı karakterde olduğunun akıldan çıkarılmamasını tavsiye eden Gür, insanların karakterinde kaypaklık bulunduğunu, insanın zamanla değişebileceğini bilip buna hazırlıklı olmanın gerektiğini söyleyerek ciddi uyarılar yapmaktadır.[889]

Yukarıda devlet adamının ihlaslı ve hüsnüniyetli olma hususiyeti Kur'ân âyetleri ve tefsirleri ışığında incelendi. Şimdi de onun çelişiği olan, riyakâr ve art düşünceli olma vasfını tahlil ediyoruz.

Kur'ân'da devlet adamının riyakâr ve art düşünceli olma vasfına işaret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

---

888 Mâverdi, **Bilge yöneticinin el kitabı (Edebu'l-vezir)**, İbrahim Barca, (çev-dğr.), s. 58-59.

889 Müellif bu bağlamda şunları söyler: " Senin kendi yakınlarından korktuğun kadar uzaktakilerden korkmamalısın. Bilir misin ki senin en tehlikeli düşmanın en yakınındaki dostundur. En iyi dost bile gizli düşmandır. Hele kendilerini yükselttiğin, bir makam verdiğin kişilere karşı çok dikkatli olmalısın. İlk işi seni makamından edip yerine geçmektir. Buna tarihte çok rastlanmıştır. İnsanlarla ilişkilerinde çok uyanık ol, zayıf taraflarını gizle, açık vermemeye çalış. En yakın çalışma arkadaşının tehlikeli olmasının nedeni, sana yakın çalışması dolayısıyla senin açıklarını ve zayıf taraflarını iyi bilmesindendir. Bu arada elinden geldiği kadar onları ıslah etmeye çalışmayı da unutma. Çok sevdiğin dostlarının bir gün düşman olabileceklerini asla unutma. Onlara karşı sevgin korkuyla karışık olsun. İdari işlerin yoğunluğundan dost görünenlerin oyunlarının farkına varamazsın. Bu yüzden fazla renk verme, hislerini ve maneviyatını gizle. Bu arada onların hislerini de çözmeye çalış, ara sıra samimiyetini göstermeyi ihmal etme. Güvendiğine dahi sırını verme.." Gür, **a.g.e**., ss. 114-118, 405-409.

- Devlet adamının işlerinde gösteriş ve aldatma çabasında olduğuna işaret eden sözcük ve terkipler: *Riâ/mürâât- muhâdaâ/hudû'*.[890] رئاء- مراءاة- مخا دعة (خد وع)
- Nifak tutumuna ve kaypak/kararsız olmasına delalet eden kelimeler: *Nifâk/münafakâ-**münafikûn-müzebzebîn**-ubûdiyye alâ harf.* [891] نفاق- منا فقة - **مذبذبين- منافقون** عبودية على حرف
- Hainlik ve aldatıcılık karakterine işaret eden sözcükler: *Hıyânet/ihtiyân(havn)-**havvân-hâinin-hattâr** (hatr);*[892] ***habîs- mütekellifin.***[893] خيا نة- اختيا ن (خون)**- خوّا ن- خا ئنين- ختّار** (ختر) **خبيث- مُتكلِفين**

Kur'ân'ın reddettiği devlet adamı; riyâ ve nifâk tutumu içinde samimiyetsiz söz ve davranışlar sergiler.Şahsi menfaat ve istikbalini halkın taleplerinin önüne geçiren bu karakter amacına ulaşmak için her türlü ikiyüzlülüğü, yapmacık hain davranışları mübah görür. Kur'ân'da münafıkların söz, tutum ve ibadetlerinde ikiyüzlü oldukları, zor zamanlarda çevresindekileri sıkıntıda bıraktıklarına işaret edilir.[894] Hz. Peygamber döneminde münafıklar savaş zamanlarında Müslümanları yüzüstü bırakmış, onları hatta Müslümanları cihattan caydırmaya çalışmışlardır.[895] Münafıklarla ilgili bazı âyetlerde onların kendilerini gizledikleri, samimi olmadıkları şöyle beyan edilmektedir:

İnsanlardan öylesi de vardır ki; dünya hayatına dair sözü senin hoşuna gider. ve kalbinde olan (iman) a Allah'ı şahit tutar. Oysa düşmanların en yamanı odur.." "Gerçekten sizinle birlikte oldukları'na dair Allah adına and içiyorlar. Oysa sizden değiller.. Çevrenizdeki bedeviler arasında da münafıklar var, Medineliler arasında da... ki bunlar nifakta ustadırlar. Onları siz bilmezsiniz; Biz biliriz onları!.. Dileseydik, elbette onları sana gösterirdik ve onları simalarından tanırdın. Aslında, sen onları konuşma tarzlarından da tanıyorsun..[896]

Kur'ân şekilsel söz, davranış ve ibadetlerin mümine yakışan davranışlar olmadığına, gönülden olan niyetin, ihlas ve takvanın esas olduğuna dikkat çekmekte, Bakara sûresinde müşrik(lider)lerin gösteriş için yaptıkları formel dinî ritüeller yoluyla iyiliğe ulaşamayacaklarını beyan etmektedir: وَلَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَاْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقٰى وَاْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ اَبْوَابِهَا

"Evlere arka taraflarından girmeniz 'iyi'lik değildir. 'İyi'lik; ancak müttakî olan (ın yaptığı) dır. Evlere kapılarından girin…" [897] Aynı surenin bir pasajında (2/204-206) da nifak tînetini haiz kimselerin Hz. Peygamber'in yanında dost gibi gözüküp arkasından yıkıcı hareketlerde bulundukları ifade

---

890 el-Bakara 2/264; en-Nisâ 4/142; el-Enfâl 8/47, 62; el-Mâ'ûn 107/4-6.

891 el-Enfâl 8/49; en-Nisâ 4/143; et-Tevbe 9/67; el-Hacc 22/11 (Tevbe 101. âyette, karakter/huy haline gelmiş münafıklık için… مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ *"murûd ale'n-nifâk"* tabiri zikredilir).

892 en-Nisâ 4/107; el-Enfâl 8/58,71; el-Hacc 22/38; Lokmân 31/32: İsfehânî, "hatr" kelimesine kalleşlik, hainlik ve vefasızlık/güvensizlik anlamı verir. Yani gösterdiği yoğun gayretten dolayı zayıf düşüp bedeninde kırgınlık ve zafiyet hasıl olacağı çeşitten bir gadir. Bu karakterde olan kişiye "gaddâr" demiştir. **el-Müfredat,** "h-t-r" mad, s.142.

893 Âl-i 'İmrân 3/179; Sâd 38/86. Haydar Bekiroğlu, Zemahşerî ve Kurtubî'ye atıfta bulunarak, Sâd sûresindeki "mütekellifîn karakter" sahiplerinin şu üç belirtisi olduğunu ifade eder: Üstü konumunda olanla tartışma elde edemeyeceği şeyleri vermeyi vadetme, bilmediği şeyleri söyleme. Kur'ân'da Yönetim Ahlakı, s.81; Bu sözcüğün olduğundan başka görünmek, görevin dışına çıkmak. **Kur'ân'da Yönetim Ahlakı (Doktora tezi)**, s.81; Bu sözcüğün sahta/yapmacık hareketlerle sahip olmadığı şeyleri iddia eden, kendiliğinden zorluk çıkarıp üstesinden geldiği imajını veren, samimiyetsiz, sahte tavırla, allayıp pullayarak karşı tarafa bir şeyler satmaya çalışanlar için için de kullanıldığı söylenmiştir. **Elmalılı,** Ertuğrul Özalp, s.912.

894 et-Tevbe 9/74; el-Hucurât 49/14; el-Münâfikûn 63/3.

895 en-Nisâ 4/81; el-Ahzâb 33/19.

896 el-Bakara 2/204; et-Tevbe 9/56,101; Muhammed 47-30.

897 el-Bakara 2/189: Râzi, dindarlığın şekille olamayacağını, ters yoldan evlere girip çıkmanın iyilik olmadığını, asıl iyiliğin gönülden Allah'a itaat olduğunu ifade eder. Yani ahmakça merasimler, gereksiz şekilde nefse eziyetler, ruhsuz şekilsel eylemler ihlas değildir. "İyilikle" ilgili bu âyeti ibadetlerde ihlas ve şekilcilik bağlamında değerlendiren Süleymân Ateş, bunu Arap geleneğinden bir misalle şöyle izah ediyor: Geleneklerini din haline getiren cahiliye arapları, hac için ihrama girdikleri zaman hiçbir gölge altında bulunmamağa özen gösterirler, bir ağacın altına oturmaz, evlerine ve çadırlarına girmezlerdi. Zorunluluk halinde üstlerine gölge girmemesi için evlerinin, çadırlarının arkalarından veya açtıkları bir delikten girer, yahut bir merdiven kurup çatıya çıkar, oradan evin bahçesine inerler, bunu da birr (iyilik) sayarlardı. Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 5/124-126**;** Süleymân Ateş, **a.g.e.**, 4/47-48.

edilmektedir. Müfessirlerin çoğu âyetlerde zikredilen kimselerin bu nitelikleri taşıyan herkesi kapsadığını söylemekle birlikte âyetlerin Ahnes b. Şerîk adlı bir münafık lidere işaret ettiği de kaydedilir. Muhammed Abduh'un belirttiğine göre, âyette en azılı düşman olarak zikredilen bu karakterin "ürünleri ve nesilleri yok etme" icraatı bir deyim olup, bununla hak suretten görünen iki yüzlü şerli kimselerin bencil istekleri ve hırsları uğruna insanların her türlü ağır sıkıntılar içine sokulmaları kastedilmiştir.[898] Âl-i 'İmran sûresinde de Uhud Savaşı'na giderken İslâm ordusunun bir kısmının münafıklardan oluştuğuna (üçyüz kişi),temiz (tayyip) olan ordudan bu habîs(hâin)[899] karakterlerin ayrılmalarının Allah'ın lütfu olduğuna işaret edilir. Onların sayıca fazla olmaları, bu vasıfta olan kimselerin müminlerin içine ne boyutta sızdıklarını ve durumun vahametini göstermesi açısından câlib-i dikkat bir husustur. İman bölümünde de ifade edildiği üzere, münafıkların genel mîzacı ikiyüzlülük/yapmacık tutum ve gösteriştir. Kur'ân bu karaktersitiğin samimiyetsiz olduğunu, namaz ve infakta ihlaslı olmadığını haber verir.

Kur'ân'da ihlas ve sadakatten uzak kimselerin tavırları bazı pasajlarda şöyle beyan edilir: *"Gemiye bindiklerinde, dini tamamen Allah'a özgü kılarak O'na dua ederler. Ama O, kendilerini sağ-salim karaya çıkarınca, Allah'a şirk koşmaya başlarlar! "(29/65) Halbuki onlara emredilen; samimi birer muvahhit olarak dini yalnızca Allah'a özgü kılıp (sadece) O'na kulluk etmek; namazı dosdoğru kılmak ve zekâtı vermekten ibaretti…"(98/5)* .

Hâsılı, riyâkâr (müraî)ve samimiyetsiz/hâin devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

Bu karakter halkına ve personele karşı güvenilmez, iki yüzlü bir tiptir. Sûretâ haktan görünerek, perendebazlıkla kötü niyetini maskelemeye çalışır. Kur'ân'ın reddettiği münafık tinetli devlet adamı her türlü hile ve fesada başvurur. Bu nedenle çevresindekilerin müteyakkız olması gerekir. İmkan bulduğu ilk fırsatta ekmeğini yediği devletine ve çevresindekilere ihanet eder. Münafık devlet adamı gösterişe meyyal/mürâî bir kimsedir, içten pazarlıklıdır, gizli ajandası vardır. Menfaat devşireceği devlet adamlarına şirin görünmeye çalışır.Gerektiğinde ahlaklı tavır sergiler, formelite icabı dini ritüeller îfâ eder. Menfaati için ikircikli davranışlarda bulunur. Olduğu gibi görünmez, göründüğü gibi de olmaz, tutarsızdır. Bu nedenle de toplum için her daim riskli personeldir. Kamu emanetlerine hıyanet eder, vefasızdır. Çalışanlar arasında fitne-fesatlık kovuculuk çıkartır. Bu nedenle yetkililerin bu tipleri murakabe altında bulundurması ve hassas görevler vermemesi icap eder. Liderlik kitabında, kaypaklık ve iki yüzlülüğün devlet adamına yakışmadığını belirten R.Muhlis Gür, bunun kötü sonuçları hakkında da şu değerlendirmelerde bulunur:

"Devlet adamı ortamına ve adamına göre farklı konuşmaz. İkiyüzlü ve renkten renge giren devlet adamının en kötü tarafı emrindekilerin böyle kişiden nefret etmeleridir. Ona alaycı gözle bakarlar, emirlerini kale almaz, onu saymazlar. Kimse bel bağlayıp, onunla bir işe girmek istemez, iki yüzlü davranışları sebebiyle idari otoriteleri yok denecek dereceye iner. Toplum karşısında değerleri de iki paralık olur. Halk bu davranışları adet edinmiş devlet adamından uzaklaşır."[900]

3.2.2.2. Dürüstlük ve İstikamet

Kur'ân'da devlet adamının dürüst ve istikamet sahibi olma özelliğine işaret eden kelime ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

---

898 Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 5/187; **Tefsîru'l-menâr**, M. Reşîd Rızâ, 2/248.
899 Âl-i 'İmrân 3/179. Mukâtil, **et-Tefsîru'l-Kebîr**, 1/318.
900 Gür, **a.g.e.**, ss.147-151.

- Devlet adamının doğruluk vasfına "sıdk" kökünden işaret eden sözcük ve terkipler: *Sıdk-**sâdık-sıddîk**-tasdik-**mûsâddık;***[901] *lisân-ı sıdk-mudhale/ muhrace sıdk-kavl sedîd-kadem-i sıdk-mak'ad-ı sıdk.*[902] صدق - **صا د ق- صدّيق-** تصديق – **مُصدِّق-** لسا ن الصد ق- مدخلة/مخرج صدق- قول سديد- قدم الصدق- مقعد الصدق

- "İstikamet", "hidâyet" ve "sırat" kelimeleri ile devlet adamının doğruluk vasfına delalet edenler: *İstikâmet-sırât-ı müstakîm-es'sıratu's-seviyy-sevâu's-sırât-hüdâ (hidâyet)-ihtidâ-**mühtedî-ehdâ-**kıstas-ı müstakîm.* [903]

استقامة - صراط مستقيم- الصراط السوي - سَواء الصراط - هدى- (هدا ية) اهتداء- مُهتدي - أهدى- حق قسطا س مستقيم-

- "Sebîl" sözcüğü terkibiyle devlet adamının doğru yolda olma özelliğini ifade edenler: *Kasdu's sebîl-sevâü's-sebîl/sübül-sübüle's-selâm-sebilü'r rüşd:* [904]

قصد السبيل- سواء السبيل- سبيل/سبل السلام - سبيل الرشد

- "Kıvâm" kökünden sözcüklerle devlet adamının dürüstlüğüne delalet eden kelimeler: *Kayyim/ kayyimeh-kıyem-din-i kayyim-**ekvâm.*** [905] **قيّم - قيّمة - قيم- دين قيم - اقوم**

- Diğer sözcük ve kavramlarla (rüşd, hak …) devlet adamının dürüstlüğüne işaret edenler: *Hak-rüşd-reşâd-**reşîd-râşidûn**-savâb-**hanif-emîn:***[906] **الْحَقّ‌رشد / رشا د- رشيد -راشِد ون- حنيف - أمين** - صواب

Devlet adamının en başta gelen vasıfları arasında doğruluk gelir. Halkını aldatmayan, söz ve davranışlarında, anlaşma ve taahhütlerinde dürüstlükten ayrılmayan yönetici güvenilen bir karakterdir. Kur'ân, doğruluğun üzerinde önemle durmakta, peygamberlerin temel meziyetleri arasında "sıdk" vasfına sıkça yer vermektedir. Kur'ân daha ilk sûresinde doğruluk yolu olan "sırat-ı müstakim"e çağırmakta, çok sayıda âyette Hz. Peygamber'in hiçbir eğriliği olmayan hakikat yolunda yürümesini, ona davet etmesini emretmekte,[907] Hûd sûresinde geçen, Hz.Peygamber'in "dosdoğru olması" yönündeki emrin (11/112) kendisini ihtiyarlattığını ifade etmektedir. Dürüstlüğü ifade eden âyetler aynı zamanda adaletten ayrılmama, haktan sapmama tutumunu da ihtiva etmektedir. Allah'ın en güzel isimleri arasında da doğruluğa işaret eden "el-Hakk" yer almaktadır.[908]

Araştırmamızda yer alan ideal devlet adamlarının doğrulukla emrolunduklarını ve dürüstlük vasfı ile temayüz ettiklerini görürüz. Hûd sûresinde Hz. Peygamber ve müminlere hitaben;

فَاسْتَقِمْ كَمَآ أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ...: **"***Öyleyse, sen de sana emredildiği gibi dosdoğru ol; beraberindeki tevbekârlar da..."*[909] diye emredilirken, Ahzâb sûresinde de; يَآ أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا

"Ey iman edenler! Allah'tan sakınıp doğru söz söyleyin." [910] şeklinde uyarı yapılmaktadır. Keza, En'am sûresinde, Hz. İbrahim'in sülbünden Hz. Peygamber'e kadar, aralarında ideal liderlerimiz; Dâvûd,

---

901 el-Bakara 2/101,177; el-Mâide 5/119; et-Tevbe 9/43; Yûsuf 12/46; Meryem 19/54; en-Neml 27/27; el-Ahzâb 33/24; es-Sâffât 37/36-37,52; ez-zümer 39/33; Mü'min 40/28; el-Hadîd 57/19; el-Me'aric 70/26. "Sıdk" fiili "doğruluk" anlamının yanında, "iman" bölümünde bahsolunduğu üzere, tef'il babından, müminin kalben tasdik edip onaylaması manasına da gelmektedir.

902 Yûnus 10 /2; el-İsrâ 17/80; Meryem 19/50; eş-Şuarâ 26/84; el-Ahzâb 33/70; el-Kamer 54/55.

903 el-Fatihâ 1/6; el-En'âm 6/84; Hûd 11/112; el-İsrâ 17/84; el-Kehf 18/17; Tâhâ 20/135; Sâd 38/22; eş-Şuarâ 26/182; el-Kalem 68/7.

904 el-Mâide 5/16,77; ; el-A'râf 7/146; en-Nahl 16/9; Mü'min 40/29.

905 el-Bakara 2/282; el-En'âm 6/161; Yûsuf 12/40 ; el-Kehf 18/1-2; el-Ahzâb 33/4; ed-Duhân 44/17-18; el-Beyyine 98/5.

906 el-Bakara 2/135, 256; Hûd 11/97; Yûsuf 12/54; el-İsrâ 17/81; el-Kehf 18/24,66; el-Ahzâb 33/4; Mü'min 40/29; el-Hucurât 49/7. en-Nebe' 78/38. Rüşdün doğru düşünce, doğru yol, doğru bilgi anlamına geldiğini ifade eden Süleymân Ateş, bu yeteneği kazanmış, rüşdüne erip tasarruf yetkisi elde etmiş kişiye *râşid, reşîd* (11/97; 49/7) denildiğini belirtir. Süleymân Ateş, **a.g.e.**, 18/129-132.

907 el-Fâtihâ 1/6; el-Bakara 2/142; el-En'âm 6/161; Hûd 11/112; Fussilet 41/30.

908 Yûnus 10/32; el-Kehf 18/44.

909 Hûd 11/112.

Süleyman, Yûsuf, Mûsâ ve Hârûn peygamberlerin de bulunduğu bir dizi enbiyanın bu vasfına dikkat çekilerek, onların dosdoğru yol üzere oldukları, Hz. Peygamber'in de onların yoluna uymasının gerekliliği vurgulanmaktadır.[911] Zaten kendisi de bu vasfı haizdir, halkı onu "el-Emîn" lakabıyla tanımaktadır. Kur'ân Hz. Yûsuf'un zina iftirasından aklanması ve rüya yorumundaki güvenilirliği sebebiyle Mısır kralı tarafından "es-Sıddık" lakabıyla anıldığını,[912] Hz. Süleyman'ın Hüdhüd kuşunun getirdiği bilginin doğru olup-olmamasını sorguladığını haber verir.[913] Kur'ân, İslâm dinini hidâyet/ihtidâ (doğruluk) yolu olarak isimlendirmiş, onu seçenin, iyiliği için seçeceğini, ondan sapan kimsenin de, kendi zararına sapmış olacağını beyan etmiştir (el-İsrâ 17/15) .

Kur'ân çok sayıda âyet ve kavramla dürüstlük vasfına dikkat çekerek müminin/devlet adamının bu özellikle müzeyyen olmasına önem verir. Taberî (ö.310/923) "kavl-i sedîd" in doğru konuşma, "sevâe's-sebîl" in de "doğru yol" anlamında olduğunu belirtmekte, Tâhâ sûresinin 135. âyetinde geçen "es-sıratü's-seviyy" ve "ihtidâ" kavramlarının ise müminlerin takip ettikleri "doğru yol" anlamında olduğunu, müminlerin bu yoldan gitmeleri nedeniyle maneviyatlarının güçleneceğini, müşriklerin ise ondan uzaklaşmaları sebebiyle akıbetlerinin kötü olacağını, bunun da Hz. Peygamber'in lisanıyla haber verildiğini ifade etmektedir.[914] Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210), Şuarâ sûresinin 84. âyetinde geçen lisân-ı sıdk kavramın kendisinden sonra gelecek zürriyetinden Allah'a davet edecek, yani dosdoğru yola (hakikate) çağıracak bir liderin, Hz. Peygamber'in yaratılmasını istediği şeklinde tefsir ederken,[915] Nesefî (ö.710/1310), âyette zikredilen Hz. İbrahim'in sonraki dönemler içinde kendisi için lisân-ı sıdk verilmesini niyaz etmesini, maddi-manevi nimetleri talep etmesi olarak yorumlar.[916]

Kur'ân müminin (devlet adamının) her işinde dürüst olmasını, vazifeye başlarken, vazife sürecinde ve sonunda doğruluktan ayrılmamasını, işlerin hayırla neticelenmesi için elinden geleni hakkkaniyete olan inancıyla yerine getirmesini emreder. Bu bağlamda, Yunus sûresinin 2. âyetindeki "kadem-i sıdk" ile, Kamer sûresinin 55. âyetinde geçen "mak'ad-i sıdk" terkiplerindeki sıdk kelimesine "sâdık" anlamı veren İbn Âşur (ö.1973), birinci terkibi dürüstlüğüyle bilinen Hz. Peygamber'e nübüvvetin gelişi, ikincisini de hakikat yolunda yürüyen müminin Rabbi katında razı edilmiş halde, korkudan uzak olarak yerleşeceği dostluk makamı olarak tefsir etmiştir.[917] Yine İsrâ sûresinin 80. âyetinde geçen "mudhale /muhrace sıdk" terkiplerinin geçtiği âyete, "*Gireceğim ve çıkacağım yerde doğrulukla giriş ve çıkışı nasip eyle*." diye anlam verilerek, bu ifadelerin üç şekilde tefsir edildiği kaydedilmiştir.[918] Furkân sûresinin 72. âyetinde de erdemli kulların asılsız şeylere şahitlik etmedikleri, boş ve manasız davranışlarla karşılaştıklarında onurlu biçimde oradan uzaklaştıkları buyrulmaktadır. Zemahşerî ve İbn Kesîr bu âyeti, iyi kulların(devlet adamlarının) asılsız konuların

---

910 el-Ahzâb 33/70.
911 el-En'âm 6/83-90.
912 Yûsuf 12/46, 51.
913 en-Neml 27/27.
914 Taberî, **Câmi'u'l-beyân**, IX (16), s.238.
915 Râzî, **Mefâtîhu'l-Kur'ân**, 24/146-147.
916 Nesefî, **Medâriku't-tenzîl**, 2/1196.
917 İbn Âşur, **et-Tahrîr ve't-tenvîr,** VI (11), 85; XIII (27), 224-226.
918 **1.**Hicret yolculuğu, **2.** Razi'nin namaza giriş ve çıkışta ihlaslı olma şeklinde tefsir ettiği, **3.** İnsanın bir makama girerken de çıkarken de dürüstlükten ayrılmaması, sonucun hayır olması için çabalaması, niyetinin ve gönlünün bu yönde olmasının gerektiği, çıkışın da aynı şekilde olması için dua edip Allah'ın kendisine dürüstlük ihsan etmesini dilemesi ve bu yönde gayret göstermesi. Hayrettin Karaman vd., **Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2006, 3/513-514.

konuşulduğu yerde, yalancıların meclislerinde durmamaları, kötülük ve tertiplerin içinde yer almamaları şeklinde tefsir etmişlerdir.[919]

Zeccâc (ö.311/923) Hucurât sûresindeki "er-raşidûn" diye vasfedilen kimselerin, kendilerine iman sevdirilip küfür kötü gösterilen, "doğruluk üzere bulunan kimseler" (devlet adamları) olduğunu belirtirmekte, [920] Zemahşerî (ö.538/1144) de Mü'min sûresinin 38. âyetinde düşüncesini Firavun'dan gizleyen mümin devlet adamının (Harbil/Hazkiyel) Hz. Mûsâ'ya zarar geleceği sırada imanını açığa çıkarak Firavun'un adamlarına ifade ettiği "sebilü'r-reşâd"ın, onların üzerinde bulunduğu ğayy (sapkınlık) yolunun çelişiği olan hakikat yolu olduğunu söyler. [921] İmanını gizleyen mümin devlet adamı sözleriyle Firavun ve avanesinin dürüst bir yönetim sergilemediğine işaret etmiştir.

İdeal devlet adamı yalana meyletmediği gibi, yalancı kamu görevlilerinin yalan ve yanlışlarını onaylayıp zulümlerinde onlara ortak olmaz, yardım da etmez. Bu konuya ilişkin bir rivâyette, Hz. Peygamberin Ka'b b. Ucre'ye, kendinden sonra gelecek bazı yalancı devlet adamlarının karakterine dikkat çekmekte, onların yalanlarına ses çıkarmayan, devlet adamlarının kapılarından girip kendilerine yardım edenlerin ümmetinden sayılmayacağını vurgulamakta; yöneticilerin yalanlarını doğru sayıp destekleyen, zulümlerinde yardımcı olan kimselerin Havz-ı Kevserde kendi yanında olmayacağını buyurmaktadır.[922] Allah Resulü ilk vahyin gelişi sırasında korku ve şaşkınlık içinde eve döndüğünde, Hz. Hatice onu teselli ederek, kendisinin dürüstlüğünden şüphe duymadığını beyanla, yemin ederek "Sen akrabanı koruyup gözetirsin, konuştuğunda dosdoğru konuşursun, işini görmekten aciz olana yardım edersin, fakirlerin elinden tutarsın, misafiri ağırlarsın,haksızlığa uğrayana arka çıkarsın." demiştir. Hz. Peygamber tebliğin ilk yıllarında akrabalarına tebliğ yapmış, onları Safâ tepesine davet edip tebliğini yaparken verdiği haber üzerinden, bütün akrabaları onun dürüstlüğü ve güvenilirliği konusunda şüphe etmediklerini ifade etmişlerdir. [923] Müşrikler inatları uğruna onunla çetin mücadele etmelerine rağmen onun dürüstlüğünü itirafve takdir ediyorlardı. Ebu Süfyan ticaret için gittiği Suriye'de Bizans İmparatoru Herakleios' un Hz. Peygamber hakkındaki sorularına cevap verirken onun en belirgin özelliklerinin; doğruluk, iffet, ahde vefa ve emanete riâyet olduğunu söylemiş, kendisi de Mekke'nin fethinde Müslüman olmuştur. [924]

Kur'ân, müminlerin (devlet adamlarının) istikâmet üzere olup sözlerine sâdık kalmalarını, yalana sapmamalarını, yapmadıkları şeyleri söylememelerini, doğru insanlarla birlikte olmalarını,[925] yaptıkları sözleşme, antlaşma ve yeminlere uymalarını, erdemliliğin bunlara uymakla gerçekleşeceğini,[926] müminlerin sözlerine ve yeminlerine sâdık kimseler olduğunu,[927] doğruluğu şiar edinen "sıddık"ların peygamber ve şehitlerle birlikte haşr olunacaklarını beyan etmektedir.[928] Hz. Peygamber'den sonraki dört halife dönemine "Râşit (dürüst) halifeler devri" denilmiş, onların halka yaptıkları ilk konuşmalarında Kitap ve Sünnet'ten, hak ve hakikatten ayrılmayacakları, halkın doğru bildiği hususları kendilerine söylemelerinin gerektiğini ifade etmiş, kendilerinden sonraki devlet başkanına yaptıkları ilk tavsiyeleri de bu yönde olmuştur. Sözgelimi, Hz. Ebû Bekir Hz. Ömer'i

---

919 Zemahşerî, **el-Keşşâf,** IV, 373; İbn Kesîr, **Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azîm,** 3/323-324.
920 Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu**, 5/35.
921 **el-Keşşâf**, V, 349. Ayrıca bk. 5/568-570.
922 Görmez vd., **Hadislerle İslam**, 4/399-400; **Tirmizi,** "Cumu'â", 79.
923 İbn Kesîr, **el-Bidâye ven'nihâye,** raceahu Abdülkadir el-Arnaut, Beşşar Avvad Ma'ruf (thk.), 3/187-188.
924 Mustafa Fayda, **DİA,** "Muhammed", 2005, 30/426; **Buhari**, "Bed'u'l-Vahy", 7.
925 et-Tevbe/119; es-Saff 61//2.
926 el-Bakara 2/177; Âl-i 'İmrân 3/76; el-Mâide 5/1; er-Râ'd 13 /20; el-Fetih 48//10.
927 er-Râ'd 13/20; el-Ahzâb 33/24.
928 en-Nisâ 4/69.

halifeliğe teklif ettiğinde, gönderdiği ahitnamede dürüstlük yolundan bir nebze bile ayrılmamasını, bu konuda cennetliklerle cehennemliklerin Kur'ân'daki halini hatırlamasını tavsiye etmiştir.[929] Malum olduğu üzere ilk halife Hz. Ebu Bekir'in lakabı "sıddık" idi. Halife Ömer (ra) ilk hilafet konuşmasında sahabeden, doğru yoldan/uygulamalardan ayrılması halinde kendisinin uyarılmasını istemiş, *"Bizi uyarmazsanız sizde, sizi dinlemezsek bizde hayır yoktur."* demiştir.

"Politika" ve "yalan" ilişkisi bağlamında, Mehmet Metiner tarafından telif edilen bir eserde, "siyaset" ve "politika" kavramlarının birbirinden farklı iki kavram olduğunun altı çizilmiş, Aristo'nun "İnsan, siyasal bir hayvandır(canlıdır)" sözü bağlamında şu değerlendirme yapılmıştır: "Siyaset" kavramının hakiki manası Batı'daki karşılığı olan, "çok yalan söyleme" manasındaki "politika"dan farklıdır. Böyle anlaşılmasının sebebi, siyasetle tanımlanan güç ilişkilerinin uygulanma biçimi ve her iki kavramın doğduğu sosyo-kültürel iklim ile üzerinde durdukları zemin (Doğu-Batı) farklılığıdır."[930]

Netice itibariyle dürüst devlet adamını şöyle betimleyebiliriz: Kur'ân'ın övdüğü bu karakterdeki devlet adamı güvenilir bir insandır. Halkına, personeline ve ulusal-uluslar arası muhataplarına karşı yükümlülüklerine sadık, taahhütlere ve anlaşmalara harfiyen bağlı karakterdir. İnandığı hakikat çerçevesinde kamu yararına olacak işlerde istikametinden şaşmaz, bu sebeple çevresine güven verir. Herhangi bir makama gelmek için veya menfaat için insan haysiyetine zarar verecek yalan vaatlere ve yeminlere girişmez, halkını kandırmaz, hayal kırıklığına uğratmaz. Yalana başvurmanın devlet itibarını zedeleyeceğinin, halkın güvenini sarsabileceğinin şuurundadır. Muhatabı olan devlet adamlarının onur ve haysiyetlerini incitecek iftiralara, karalamalara kalkışmaz. Dürüst olan bu karakter, amirlerinin yalanına ortak olmaz, tasdik etmez, gücü ölçüsünde onları hakikate davet eder, kamu zararı halinde ilgili makamları bilgilendirir. Ahlâken temiz insanların kamuda görevlendirilmesinin öneminin altını çizen R. Muhlis Gür bu konuda şunları ifade eder:

"Başarılı olmak isteyen devlet adamı, inandığı samimi fikirlerin dışına çıkmaz. Edindiği, inandığı doğru prensiplere sıkı sıkıya bağlıdır. Kendi vicdanı ile mücadele halinde değildir. Muhatap olunan insanlarda güven, hayranlık ve saygı uyandırır. Bir liderin doğruluğu ve dürüstlüğü, maiyeti üzerinde daima olumlu intibalar bırakır. Doğrular övgüyle, yalancılar lanetle anılır. Hangi topluluktan olursa olsun, halkın çoğunu devlet adamından soğutan iki şeyin; yalancılık ve hırsızlık olduğu bütün otoritelerce kabul edilmiştir. Lider en tepede oturan insan olarak, gözlere en çok görünendir. Herkes onu takip eder. Onun yürüteceği şahsi politikaya göre kendine bir yol çizer. Dürüst devlet adamı hizmet verdiği kuruluşta huzurun artmasına ve işyeri ahenginin düzenli olmasına sebep olur. Büyüklerimiz "yiğidin sözü, demirin kertiği" (üstüne çizilen, kaybolmayan çentik gibi) derler. Vaadin çok olması, icra ve îfâ edilemeyeceğinin delilidir." [931]

Yukarıda Kur'ân tarafından talep edilen devlet adamının "dürüst ve istikamet sahibi olma" özelliği incelendi. Şimdi de ***"dürüst ve istikamet sahibi olmama"*** vasfını tahlil ediyoruz. Devlet adamının dürüst olmama vasfı araştırmamızın "iman-inkâr" bölümünde, *ilkeleri tekzîb etme/karalama/çarpıtma yoluyla inkâr* bahsinde (s.98) ele alındığından, burada sadece istikamet sahibi olmamasına/dalalette olmasına işaret eden Kur'ânî sözcükler/kavramlar özetle zikredilmiştir. Bu sözcükler şu şekildedir:

---

929 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târih**, 2/393-394.
930 Metiner, **Siyasi Erdemler Risalesi,** s.18-19.
931 Gür, **a.g.e.**, ss. 66-67,75 76.

- Devlet adamının istikametten sapması/saptırması, hak yolunu eğri göstermeye çalışmasına işaret eden sözcük ve terkipler: *Dalâl/dalâlet/idlâl-**dâllûn-mudillîn-edall**-gayy-iğvâ-sebilu'l-gayy-**ğaviyy**-ı 'vec/buğyet-i-ı 'vec;*[932]*zeyğ/izâğe-udull;*[933]***nâkibûn**(nekb)-**mubtilûn**(ibtâl);*[934]*gamre-ilhâd-idhâd; sarf (yüsrafûn)-efk (yü'fekûn).* [935]

ضلا ل- ضلالة- - إضلال- **ضالّون- مُضِلّين - اضلّ-** غيّ - إغواء- سبيل الغي- **غويّ-** عوج- بغيبة عوج - زيغ/إ زاغة- عُد ول

نا كبون(نَكب)- **مبطلون** (إبطا ل)- غَمرة- إلحا د- إ د حا ض- صَرف (يُصرفون) - أفك (يؤفكون)

- Fitne-fücûr ve çıkartmasına delalet eden kelimeler: *Fücur/**fâcir**- tuğyân-**tâğin**-şikâk -**fâtinin** (fitne)*

فجور- **فاجر** طغيان-**طاغين** شِقاق[936] **فَاتِنين** (فِتنة)

Konuyla ilgili bazı âyetlerde Kur'ân'ın reddettiği devlet adamlarının "istikamet sahibi olmamasına, hakikat yolundan fücur etmesine(uzaklaşmasına) ifade edilmekte, bu vasıfta olan (devlet adamları) nın söz ve ahitlerinde müminlere karşı dürüst davranmadıkları, ahireti yalanladıkları beyan edilmektedir: "*Allah yanında ve Resulü yanında o müşriklerin nasıl bir ahitleri olabilir ki?! Mescid-i Haram'ın yanında antlaşma yaptıklarınız müstesna..Onlar size karşı dürüst (istikamet üzere) davrandıkça siz de onlara karşı dürüst davranın…İnsan ise aksine, önündeki (yargılanma günü) nü yalanlayarak günahkârca yaşamak istiyor."* [937]

Doğruluktan, istikametten uzaklaşmak ve yamukluk edip batıla temayül etme anlamını ifade eden bir kelime "zeyğ" (زيغ) sözcüğüdür.[938] Saff sûresinin 5. âyetinde geçen "zeyğ" kelimesinin tefsir eden İbn Âşûr bu kelimeye "haktan meyletme" anlamını vermekte, müşrik liderlerin Allah Resulünün emrine muhalefet etmelerinin kalplerindeki bu meyil sebebiyle olduğunu, bu halin nefislerine yerleşmiş olduğundan dalaletten kurtulamadıklarını ifade etmektedir.[939] Kur'ân menfi karakteri haiz kimsenin (devlet adamının) hakikat yolundan batıl yollara (sübul) savrulduğunu da bazı sözcüklerle (سبل,غي) beyan etmekte,[940] şeytanın iğvâsına uyup, istikamet ve rüşd yolunu terkettiğini,[941] fasit inancı sebebiyle cahilce "gayy"ve "sebil-i gayy" yolunuseçtiğini de ifade etmektedir.[942]

Bu bağlamda Bakara sûresinin 256. âyetinde, mümin liderlerin vasfı olan dürüstlük "rüşd" sözcüğü ile, inkârcı devlet adamlarının özelliği olan "gayy" aynı âyette birlikte zikredilmekte, [943] A'râf sûresinin 146. âyetinde de bu karakterlere sahip olanların yolu sebil-i rüşd" ve "sebil-i gayy" olarak betimlenmektedir:

---

932 el-Bakara 2/16; el-A'râf 7/45, 146; İbrahim 14/3; el-Kehf 18/51; Tâhâ 20/79; el-Kasas 28/18, 63; ez-Zuhruf 43/40; el-Ahkâf 46/5; el-Vâkı'â 56/51.

933 Âl-i 'İmrân 3/7; en-Neml 27/60; Sebe 34/12; el-Mü'minûn 23/63; es-Sâff 61/5.

934 el-Müminûn 23/74; el-'Ankebût 29/48. "Mubtilûn" ile Hz. Peygambere gelen hakikatler için, bu bilgileri bir yerlerden aldı diyerek çürütmeye çalışan cahil müşriklere işaret edilmektedir. İbn Kesîr, **Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azîm,** 3/417.

935 el-Mâide 5/75; Yûnus 10/32; el-Kehf 18/56; el-Müminûn 23/54; el-Mü'min 40/69 Fussilet 41/40; el-Münâfikûn 63/4. Gamre, gaflet/dalalet, idhâd, hakkı bâtılla çarpıtma suretiyle yalanlarına kılıf geçirme çabalarıdır. **el-Müfredât,** "g-m-r" mad., s. 365.

936 Yûnus 10/11; el-Hacc 22/53; es-Sâffât 37/30, 162; Sâd 38/2,55; Nûh 71/27; el-Kıyâme 75/5.

937 et-Tevbe 9/7; el-Kıyâme 75/5.

938 **el-Müfredât**, "z-y-ğ" mad, s.217.

939 İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-tenvîr,** XIII (27), 179.

940 el-En'âm 6/153; el-A'râf 7/146.

941 el-Hicr 15/39.

942 İsfehânî, **el-Müfredât**, "ğ-v-y" mad., s.369.

943 **el-Müfredât,** s.196. Mukâtil, bu âyetin tefsirinde *rüşt* ile *ğayy* kavramlarının *hidâyet* ve *dalalet* manasında olduğunu, Zemahşeri ise bunlarla iman ve küfrün kastedildiğini belirtmişlerdir. Mukâtil, **et-Tefsîru'l-Kebîr,** 1/214; Zemahşeri, **el-Keşşâf**, 1/487.

سَاَصْرِفُ عَنْ اٰيَاتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَاِنْ يَرَوْا كُلَّ اٰيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَا وَاِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا وَاِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْغَيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا...

"Yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayanları âyetlerimden men edeceğim; her türlü âyeti görseler bile iman etmeyecekler, doğru yolu görseler onu yol edinmeyecekler; azgınlık yolunu görseler hemen onu yol edinecekler!..".[944]

Kur'ân, dürüstlükten sapma/saptırma tînetleri sebebiyle menfi karakterdeki devlet adamlarını "dâllûn (în)" diye vasfetmekte, yöneticilik tutumlarını da "dalâlet" (ضلالة) ve "idlâl" (إضلال) olarak zikretmekte, Tâhâ ve Vâkı'â surelerinde da bu vasıflarını şöyle dile getirmektedir:

وَاَضَلَّ فِرْعَوْنُ قَوْمَهُ وَمَا هَدٰى *" Firavun, kavmini saptırmış; onları doğru yola iletememişti..."*[945]

ثُمَّ اِنَّكُمْ اَيُّهَا الضَّاۤلُّونَ الْمُكَذِّبُونَ *"İmdi; siz ey yalanlamakta direnen yanlış yoldakiler!"* [946]

3.2.2.3. Vefa ve Kadirşinaslık

Kur'ân'da devlet adamının vefa ve kadirşinaslığına işaret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının vefalı ve kadirşinas olmasına işaret eden sözcükler: *Îfâ-tevfiye (vefâ) - tahdîsü'n -ni'meh -şükr-**şâkir-şekûr-harîs.***[947] إ يفاء- توفية (وفاء) تحديث النّعمة- شكر- **شا كر - شكور- حريص**
- Sorumluluğunu yerine getirmesine / getiren karakterlere delalet eden kelimeler: *Ahd-muâhede-emâne-emânât;*[948] *mes'ûl-riâye-**râûn**;*[949]

  عهد - معاهدة- أ ما نة- أما نا ت- مسئول رعاية- **راعون**
- Sözlerine, sözleşme ve yeminlerine bağlı kalmasına/bağlı kalanlara işaret eden sözcükler: *Bey'at-mübâyaâ-akd-ukûd-mîsâk-va'd/mev'id-mî'âd-eymân-nezr;*[950]***evfâ-mûfûn;***[951]*sıdk-**sâdık-sıddîk.***[952] بَيعة - مبا يعة - عقد- عقود ميثا ق- وعد - موعد- ميعا د أ يما ن نذ ر- صدق- **صا دق- صدّيق- صدّيقون أوفى موفون**

Kur'ân'da if'âl ve tef'il veznindeki sözcüklerle zikredilen *"vefâ-îfâ"*(وفى- إ يفاء), ölçü ve tartıyı eksiksiz yapmak, verilen hükümleri, yapılan sözleşmeleri hakkaniyete tam bir muvafakatla gerçekleştirmek anlamlarında zikredilmektedir.[953] Vefa vasfı; sıdk/dürüstlük, emanet/güven ve şükran-ı ni'met ile de ilgili olduğundan bölümde devlet adamının bu özelliklerine ilişkin sözcüklerle birlikte ele alınmıştır. Yaptığımız araştırmada Kur'ân'ın talep ettiği devlet adamlarının vefalı, sözlerine sadık ve kıymet bilen insanlar olduğunu müşahede ettik. Kur'ân ideal müminin her durumda vefalı olmasını, yapılanların değerini bilmesini, şükrü-teşekkürü unutmamasını ve sıkıntılara karşı sabırla tahammül etmesini emreder.[954] İdeal devlet adamının vefa özelliği en başta Allah'a iman ve emirlerine sadakatle başlar, dünyevi meselelerde Kur'ân-Sünnet çizgisinde sıdk ve emânet vasfı ile

---

944 el-Â'râf 7/146.
945 Tâhâ 20/79.
946 el-Vâkı'â 56/51. Ayrıca bk. Yûnus 10/108; el-Vâkı'â 56/92. Vâkıâ sûresindeki "mükezzibûn"
947 el-Bakara 2/152; el-En'âm 6/53; et-Tevbe 9/128; er-Râ'd 13/20; el-Enbiyâ 21/80; en-Neml 27/19, 40; Lokmân 31/31; es-Sebe' 34/13; en-Necm 53/37, el-İnsân 76/3; ed-Duhâ 93/11.
948 el-Bakara 2/283, 286; et-Tevbe 9/ 111; en-Nahl 16/91; el-Mü'minûn 23/8; el-Ahzâb 33/72; el-Fetih 48/10, 18.
949 el-İsrâ 17/34; el-Mü'minûn 23/8; es-Sâffât 37/24; el-Hadîd 57/27; el-Me'âric 70/32. Mukâtil "birr" sözcüğünün bazı âyetlerde vefa/sıla bağını koparmamak anlamında tefsir edildiğini belirtir. **el-Eşbâh ve'n-nezâir**, s.310.
950 el-Bakara 2/27; en-Nisâ 4/33; el-Mâide 5/1, 89; el-Enfâl 8/42; et-Tevbe 9/13, 111, 114; er-Râ'd 13/20; en-Nahl 16/91; Tâhâ 20/87; el-Fetih 48/10, 18; el-İnsân 76/7.
951 el-Bakara 2/177; et-Tevbe 9/111; er-Râ'd 13/ 20; el-Fetih 48/10; en-Necm 53/36-37.
952 Yûsuf 12/46; Meryem 19/54; el-Ahzâb 33/23, 24, 35; el-Hadîd 57/19; el-Haşr 59/8.
953 İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab,** "v-f-y" mad., 15/358-360; Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyyâ İbn Faris, **Mu'cemu mekayisi'l-lüga**, Abdüsselam Muhammed Harun (thk.), Beyrut : Dârü'l-Cil, [t.y.], 6/129.
954 el-Bakara 2/177; el-Âr'âf 7/10; Yûnus 10/12; Hûd 11/9-10; Zümer 39/8; el-Mülk 67/23; el-Fecr 89/15-16.

devam eder, söz ve ahitlerine/anlaşmalarına bağlılıkla kendini gösterir. Allah'ın en güzel sıfatlarından olan Evfâ cc. (اَوْفٰى) vasfı, O'nun vadinden asla dönmediğini, sözüne en çok vefa gösteren olduğunu, eş-Şekûr (شكور)ve "Şâkir" (شاكر) isimleri, kendi rızası için yapılan iyi işleri daha ziyadesiyle karşılayan olduğunu, el-Berr (الْبَرُّ) vasfı, yapılan iyiliği karşılıksız bırakmadığı, en az on misliyle mükafatlandırdığını ifade etmektedir.[955]

Kur'ân'da Hz. Peygamber şükürle (kadirşinaslıkla) emredilmiş,[956] Hz. Mûsâ ve Hz. Dâvûd ailesinin şükrüne dikkat çekilmiş, Hz. Süleyman'ın övülmesine sebep olarak şükre verdiği öneme işaret edilmiştir.[957] Yine pek çok âyette vefalı olma ve nankörlük vasıfları mübalağalı lafızlarla *"şekûr-kefûr"* (كفور- شكور) çok değer bilen-çok nankör şeklinde zikredilmiştir.[958] Kur'ân, anlaşmaların yerine getirilmesini emretmekte, ideal mümini(devlet adamını) emanet ve ahitlere vefalı/riâyetkâr kimse olarak övmektedir. Bu husus, Nahl sûresinde;

وَاَوْفُوا بِعَهْدِ اللهِ اِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْقُضُوا الْاَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا اِنَّ اللهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ وَلَا تَكُونُوا كَالَّتِي نَقَضَتْ غَزْلَهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ اَنْكَاثًا تَتَّخِذُونَ اَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ اَنْ تَكُونَ اُمَّةٌ هِيَ اَرْبٰى مِنْ اُمَّةٍ

"Antlaşma yaptığınızda, Allah'ın ahdini yerine getirin; Allah'ı kefil kılarak sapasağlam yapmış olduğunuz yeminleri bozmayın. Yaptıklarınızı Allah elbette bilir! Bir topluluğun (güç ve nüfusça) diğerinden daha ileri olmasından ötürü yeminlerinizi aranızda aldatma vasıtası yaparak "ipliğini iyice eğirip katladıktan sonra, (her seferinde tekrar) söküp bozan o kadın" gibi olmayın. Allah, onunla sizi sadece imtihan ediyor…"[959] şeklinde zikredilirken, Müminûn sûresinde de وَالَّذِينَ هُمْ لِاَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ "*Emanetlerine ve anlaşmalarına riâyet ederler*."[960] cümlesiyle beyan edilir.

Kur'ân, sözleşmesini yerine getiren, anlaşmalarını bozmayan kimseleri(devlet adamlarını) hakiki müminler olarak tanımlamakta, ahde vefayı iyiliklerin (birr) aslı (temeli) saymakta, buna riâyet edenleri de sadakat ve takva sahibi olarak övmektedir.[961] Âl-i 'İmrân sûresinde;

بَلٰى مَنْ اَوْفٰى بِعَهْدِهِ وَاتَّقٰى فَاِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ "*Her kim Allah'tan sakınıp anlaşmasına harfiyen uyarsa, Allah elbette müttakîleri sever*."[962] denilerek bu vasfı haiz olanların Allah'ın sevgisini kazanmış müttakiler olduğu belirtilir. Hz.Peygamber'e üstün karakteri sebebiyle nübüvvetten önce "el-emîn" lakabı verilmişti. Bunun sebebi, dürüst sözleri ve yapacakları hususunda güven telkin etmesi idi. Onun ümmetine vefâsı bir âyette: *"… Size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki sizin sıkıntıya uğramanız ona çok ağır gelir. O size çok düşkün, müminlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir."*[963] cümle-i celîlesiyle işaret edilmektedir.Onun ve ashabının temel vasıfları arasında, toplumun sıkıntılarına duyarsız kalmama, muhtaçlara karşı vefa duygusu ile hareket etme yer almaktaydı. Şehit çocukları, dullar, miskinler, suffe fakirleri vefa duygusuyla korunur, kollanırdı. İşte ideal müminin bu karakteri, insan sûresinde şöyle ifade edilir: "*Çünkü adaklarını yerine getirirlerdi; kendileri de arzulamalarına rağmen, yemekleriyle düşkün, yetim ve esirleri doyururlardı "Sizi tamamen Allah rızası için doyuruyoruz; sizden ne*

---

955 el-Bakara 2/ 158, et-Tevbe 9/111; ez-Zümer 39/20; eş-Şûrâ 42/23, et-Tûr 52/28. Bk. Ali Osman Tatlısu, **Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi**, s.100, 204.
956 el-Bakara 2/150, 172; ed-Duhâ 93/11.
957 el-Â'râf 7/144; İbrahim 14/8; en-Nahl 16/26; en-Neml 27/19; Sebe' 34/13.
958 Sebe' 34/13; el-İnsan 76/24.
959 en-Nahl 16/91-92.
960 el-Mü'minûn 23/8.
961 el-Bakara 2/177; er-R'âd 13/20.
962 Âl-i 'İmrân 3/76.
963 et-Tevbe 9/128.

karşılık ne de teşekkür istiyoruz."[964] Hz. Peygamber Akabe'de, Medineli Müslümanlardan biat/ahit alınmış, kendisini koruma ve birbirlerine destek olma yönünde vefa yemini ettirmiştir. Medine'liler ahitlerine bağlı kalmış, onu anne-babalarından öte bir duygu ile sevip korumuşlardır. Kur'ân, onların ölüm dahi her şeyi göze alan bu vefakarlığını şöyle ifade ediyor: "*Müminlerden öyle 'er'ler vardır ki; Allah'la yaptıkları ahde sadakat göstermişler; hiçbir şekilde değiştirmemişlerdir. -Bir kısmı bu uğurda canını vermiştir; bir kısmı ise beklemektedir."* [965]

Araştırmamızda Kur'ân'ın talep ettiği devlet adamlarının vefalı ve kadirşinas olduklarını vefaya önem atfettiklerini ilgili Kur'ân pasajlarında müşâhede ettik. Hz. Mûsâ İsrail oğulları'ndan şükretmelerini, nankörlükten kaçınmalarını ve Allah ile aralarında yapılan ahitlere vefa göstermelerini istemiştir.[966] Kur'ân, Hz. Mûsâ'nın ahde vefaya verdiği önemi bir pasajında şöyle dile getirir:

"*Hani Mûsâ, kavmine demişti ki: "Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın; oğullarınızı teker teker boğazlatıp kadınlarınızı sağ bırakarak, sizi azabın kötüsüne uğratan Firavun hanedanından sizi O kurtarmıştı... Hani Rabbiniz; "Şükrederseniz, size elbette daha fazla veririm; ama nankörce inkâr ederseniz Benim azabım çok şiddetlidir!" diye ilan etmişti."* [967]

Hz. Mûsâ sarayda bolluk içinde yaşayan bir prens iken nübüvvetle birlikte zalim Firavun'un yanında kalmamış, mazlum halkına vefa göstererek yanlarında sade yaşamı tercih etmiş, Mısır'dan kaçıp Medyen'de sığındığı Hz. Şuayb'ın himayesine karşılık sekiz yıllık çobanlık vazifesine iki yıl daha katarak vefasını göstermiştir.[968] Keza kardeşi Hz. Hârûn'a karşı kadirşinaslık göstermiş, onun da kendisi gibi yüksek manevi lütuftan (nübüvvetten) faydalanmasını arzu ederek Allah'tan onu kendisine yardımcı (vezîr) tayin etmesini dilemiştir. Kardeşi de vazifesi esnasında onun emirlerinden çıkmamış, kendisini mahcûb edecek bir şey yapmamıştır. Onun vekili/veziri olduğunda kavminin buzağıya tapınması sırasında sözünü dinletemediğini, Sâmiri'nin fitnesini önlemeye çalıştığını, ölümle burun buruna geldiğini, fakat vazifesine sadık kaldığını uygun bir lisanla kardeşine anlatmıştır.[969]

Sadakât ve vefâ timsâli karakterlerden biri de Hz. Yûsuf'tur. Kendisine son derece kötü davranışta bulunan kardeşlerini affederek yüksek vefa örneği göstermiştir. Keza Mısır'da köle iken Züleyhâ'nın çirkin teklifinden kaçınarak efendisine sadakat göstermiştir. Onun Züleyhâ ile yaptığı diyalogta bu vasfına işaret eder: وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ قَالَ مَعَاذَ اللهِ إِنَّهُ رَبِّيَ اَحْسَنَ مَثْوَايَ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ

"Haydi gel!" dedi. O ise; "Allah'a sığınırım! Doğrusu o (eşiniz) benim efendimdir, bana iyi bakmıştır. Zalimler asla iflâh olmaz!" dedi." [970] Hz. Yûsuf'un vefa vasfı, zindandan çıktıktan sonra Züleyhâ'nın suçunu itiraf etmesi ve hükümdarın gerçeği öğrenmesi üzerine onu danışmanlığa getirmesinde etkili

964 el-İnsân 76/7-9.

965 el-Ahzâb 33/23. Ebussüud, bu kimselerin cihatta Hz. Peygamber ile omuz omuza verip sebat etmiş, bir kısmı şehit olmuş, bir kısmı da şehadeti bekleyen, Allah ve Resülüne verdikleri ahde sadık kalan İslamın öncü liderleri/sahabileridir. Hz. Osman, Talha b.Ubeydullah, Sa'd b.Zeyd, Musab b.Umeyr vd. **İrşâdü'l-akli's-selim,** 5/218-219.

966 İbrahim 14/6-8; Ayrıca bk. el-Bakara 2/51-61; Tâhâ 20/80-81, 86; el-Âr'âf 7/160, 171.

967 el-Bakara 2/49, İbrahim 14/6-8. Ayrıca bk.Tâhâ 20/85, 90-94.

968 *O da (Musa'ya) şöyle dedi: "Sekiz yıl yanımda çalışmana karşılık, şu iki kızımdan birini sana nikâhlamak istiyorum; bunu 10'a tamamlarsan, o da senin lütfun olur. Ama sana zorluk çıkarmak istemem. Allah'ın izniyle, benim salihlerden olduğumu göreceksin." (Musa) dedi ki: "Bu, seninle benim aramdadır; bu iki süreden hangisini tamamlarsam tamamlayayım, bana düşmanlık etmek yok!"* el-Kasas 28/27-28.

969 İbrahim 14/8; el-Kasas 28/34. "*…(Biraderi de) "Ey anamın oğlu!" dedi; "İnan, kavm(in) beni güçsüz gördü; az kalsın beni öldürüyorlardı! Sen de düşmanlarımızı sevindirecek şeyler yapma bana! Bu zalim kavimle beni bir tutma!"* el-Â'râf 7/150.

970 Yûsuf 12/23.

olmuştur.[971] Züleyhâ ile arasındaki hâdisenin hakikatini Mısır kralının huzurunda izah ederken Hz. Yûsuf'un dilinden dökülen şu cümleler, onun yüksek vefâ ve sadakat duygusuna delalet etmektedir:

ذٰلِكَ لِيَعْلَمَ اَنِّي لَمْ اَخُنْهُ بِالْغَيْبِ وَاَنَّ اللهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَآئِنِينَ

"Bu, gıyabında asla kendisine hıyanet etmediğimi ve hainlerin 'numara'larını Allah'ın başarıya erdirmeyeceğini, efendimin de yakînen bilmesi içindi."[972]

Hz. Süleyman da vefâlı ve şükrü hiç terk etmeyen bir liderdi. Onun ebeveyni için Allah'a yaptığı şu niyazda; "*Ya Rabbi! Hem bana hem de ebeveynime ihsan ettiğin nimetlerine nasıl şükredeceğimi ve Senin razı olacağın salih ameli nasıl yapabileceğimi bana ilham et! Beni rahmetinle salih kullarının arasına sok!* "[973] şükrân-ı ni'meti ve ebeveyne vefâ üzerinden vefaya verdiği önemi görmekteyiz. Belkıs'ın tahtını kısa sürede huzuruna getirttiğinde de, gücün dünya imtihanı olduğuna ve şükrün önemine işaret edilmesi, onun yüksek vefâ ve şükür karakteristiğine sahip olduğunu göstermektedir. Kur'ân, Hz. Süleyman'ın vefakârlığını ve buna verdiği önemi şöyle beyan eder:

فَلَمَّا رَاٰهُ مُسْتَقِرًّا عِنْدَهُ قَالَ هٰذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّي لِيَبْلُوَنِيَ ءَاَشْكُرُ اَمْ اَكْفُرُ وَمَنْ شَكَرَ فَاِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهٖ وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ

"Süleyman, tahtı yanında sabit bir şekilde görünce, dedi ki: "Bu benim Rabbimin bir lûtfudur; böylece O, şükür mü edeceğim yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni deniyor. Kim şükrederse, ancak kendisi için şükretmiş olur; kim de nankörlük ederse, benim Rabbimin hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, cömerttir." [974]

Hz. Peygamber daha ilk vahiy esnasında endişeyle evine gelince, Hz. Hatice'nin ona, akrabasını koruyup gözettiği, fakirlerin elinden tuttuğu şeklindeki sözleri de onun vefası ve kadirşinas kişiliğine işaret etmektedir.[975] Hz. Peygamber de kendilerine vefa göstermiş, Mekke'nin fethinden sonra on sene ayrı kaldığı memleketi yerine onların yanında ikamete devam etmiştir. Bir hadisinde, hicret olmasaydı mutlaka Ensar'dan biri olacağını, şâyet insanlar bir dağ veya vadi yolunun tutmuş olsalardı,kendisinin ensar'ın vadisini veya dağ yolunu tutmuş olacağını [976] söyleyerek Ensara iltifatta bulunmuştur. Mekke'nin fethinden sonra, onun Medine'den ayrılacağı kaygısına kapılan Ensar'a, asla kendilerine vefâsızlık yapmayacağını belirterek, "adım(ın anlamı) ne olacak o zaman? Ben Muhammed'im, Allah'ın kulu ve elçisiyim. Ben Allah'a ve size hicret ettim; hayatım da sizinle, ölümüm de sizinledir" demiştir.[977] Onun ahde vefa karakterine ilişkin misaller bağlamında, Müslüman olup Medine'ye kaçan Ebû Cendel'i Hudeybiye anlaşması gereği geri göndermesinive Kabe'yi tavaf edememenin derin üzüntüsü-kırgınlığı içinde olan ashabın pasif direnişine rağmen bu antlaşmasının hükümlerine sadık kalarak Medine'ye dönmesini, her ahval ve şartta vefasına ve ilkeli davranışına örnekler kapsamında zikredebiliriz. İşte bu ahde vefâ nedeniyle şerler hayra inkılab olmuş, kısa sürede Müslümanların sayısı artmış ve Mekke'nin fethi nasib-i müyesser olmuştur. [978]

Hz. Peygamber'in dava arkadaşları da vefa timsali şahsiyetlerdi. Meselâ Hz. Ebû Bekir bu vasfı nedeniyle "sıddık" lakabı ile meşhur olmuştur. Keza Hz. Ali vefa örneğidir. Hz. Ebû Bekir

---

971 Yûsuf 12/50-54.
972 Yûsuf 12/52.
973 en-Neml 27/19.
974 en-Neml 27/40.
975 M.Yaşar Kandemir, "Muhammed" (Ahlakı), **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, 2005, 30/426.
976 **Buhâri,** "Meğazi", 57; **Müslim**, "Fedâilü's-Sahâbe", 222.
977 Özel, **a.g. m**., **Divan İlmi Araştırmalar**, s. 24.
978 "Anlaşma gereği Mekke'ye gelen Müslüman geri gönderilmeyecek, Medine'ye gelen Mekke'li teslim edilecekti." Hamidullah, **İslam peygamberi**, 1/216.

dönemindeki Ridde savaşına halifenin yaşlı halde katılıp şehit olmasını istememiş, ümmetin başında kalmasını isteyerek atının yularına yapışıp bağlılığını/sadakatini göstermiştir. İsyancılar tarafından Hz. Osman'ın evi kuşatıldığında da halifeye bir şey olmasın diye çocukları Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'i arkadaşlarıyla birlikte imdadına göndermiş, kendisine su ulaşmasını sağlamıştır. Şâyet halifenin makamında Hz. Ali'nin gözü olsaydı, yani vefasız/sadakatsiz biri olsaydı, halife Ebû Bekr'i ölmesi için savaşa gönderir, Hz. Osman zamanında da, fitnecileri ona karşı kışkırtıtıp ölmesini ister, yerine halife olmaya çabalardı. Hz. Ali isyancı ibn Sebe taraftarlarını hakaret ve tehditle kovmuş, halife Osman'a (ra) biat etmiştir.[979] Ashabın vefasına dair İslam tarihinde çok kayda rastlamaktayız.[980] Türk tarihini incelediğimizde de, devlet adamlarının kadirşinas-vefakâr davranışları bağlamında kayda değer çok misalle karşılaşmaktayız. Adem Ergül, liderlik kitabında, lidere sadakatin hakiki müminlere ait bir karakter ve şahsiyet nişanı olduğunu ibretli anekdotlar üzerinden anlatır. [981]

Siyasi erdemler temalı M. Metiner tarafından kaleme alınan bir kitapta, lidere itaatin/vefanın siyasetin gereği olduğu, ancak bu itaatin koşulsuz**,** gözü kapalı olmamasının gerekliliğine işaret edilerek, bu tip bir sadakatin lideri diktatör konumuna getireceğini, hareketi de yozlaştıracağı ifade etmektedir. Sadakatin önce ilkelere/ideallere olması, liderin bunlara sadık kaldığı sürece kendisine sadakatin gerçekleşmesinin önem arzettiğini söyleyen Metiner, bu hususun Kur'ân'ın bir emri ve Peygamberimizin (sav) ortaya koyduğu siyasi pratik olduğunu belirterek bunun bir örneğini Uhud Savaşından verir. Liderlerinin (sav) emrine rağmen okçuların talimata uymamaları sebebiyle savaşın Müslümanların aleyhine dönmesi hadisesini buna örnek olarak zikreder.[982]

---

979 M.Said Ramazan el-Bûti, **Fıkhu's-Sîre**, Ali Nar, Orhan Aktepe (çev.), İstanbul: İslami Edebiyat Yay. 2002, ss.510-513.

980 Bu kayıtların birinde şu hadise nakledilir: "Umre yapmak üzere Mekke'ye silahsız yönelen Müslümanlar Hudeybiye Antlaşmasını yapıp dönmek zorunda kalmışlardı. Mekke'ye elçi olarak gönderilen Hz. Osman'a müşrikler Müslümanların Mekke'ye girmelerine izin vermeyeceklerini söylemiş, ona bir ayrıcalık tanıyarak, isterse kendisinin tavaf edebileceğini söylemişler. Hz. Osman, Resululah (as) tavaf etmedikçe kendisinin asla tavaf yapmayacağını, Beytullah'ı ancak onun arkasında tavaf edeceğini söylerek teklifi reddetmiştir. Bu arada onun tavaf edip etmeyeceği konusunda ashap arasında konuşmalar yapılmış. Onlar Osman'ın (ra) Beytullah'a kavuştuğunu, Kureyşlilerin tavaf için ona mâni olmayacaklarını, tavafını da gerçekleştirdiğini söylediklerinde Hz.Peygamber müslümanlar tavaftan mahrum bırakılmışken, Hz.Osman'ın tavafı onlar olmadan yapacağını hiç zannetmediğini sözyler ve arkadaşının sadakati hususunda zannında isabet eder." Adem Ergül, **Medeniyet Öncülerimizden 365 Lider Davranış**, s. 337-338.

981 Bu hususta bir anekdotu Adem Ergül Kanuni Sultan Süleymen döneminden şöyle anlatır: "Süleymâniye Camiinin açılış merasiminde Kânuni büyük emeği geçmesi dolayısıyla açılışın Mimar Sinan tarafından yapılması yönünde büyük bir kadirşinaslık gösterir. Mimar Sinan da açılışın hattat Karahisârî tarafından yapılmasını isteyerek şöyle der: "Sultanım! Hattat Karahisârî bu camiyi hatları ile tezyin ederken gözlerini kaybetti, âmâ oldu. Bu şerefi ona bahşedelim." Bu söz üzerine ulu mâbedi taltîfen hattat Karahisârî'ye açtırdılar." Ergül, **a.g.e**, 395-396.

Mustafa Özel de "Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran ve Ridaniye'yi yalnız şahsî kabiliyetiyle değil, etrafındaki değerli arkadaşlarıyla kazandığını, Sadrazam Sinan Paşa'nın şehâdeti üzerine padişahın hüngür hüngür ağlayarak: "Mısır'ı aldık ama neyleyleyim, Sinan'ı kaybettik." dediğini kaydetmekte, bu örnek bağlamında liderliğin vefa yönüne şu sözlerle dikkat çekmektedir: "Hakiki lider, sürüye değil, liderlere lider olan kişidir. Yol arkadaşlarına saygı duymayan, onları kendisi kadar değerli bulmayan, bu suretle çevresine pozitif enerji yaymayan kişi hiçbir menzile ulaşamaz. Hakiki lider yol arkadaşlarıyla başarıyı paylaşabildiği gibi, başarısızlığı da paylaşır. Başarı halinde onlara bunu borçlu olduğunu kabul ettiği gibi, başarısızlıkta da kendi payı olduğuna inanır." Faruk Güventürk, **Devlet Adamı**, İstanbul: Osman bey Kültür Yayınları, 1973, s. 41-42; Mustafa Özel, **Etkici Yönetici,** 24-32.

982 Metiner, bu olayda "ganimet" düşüncesinin ne denli rol oynadığına dikkat çekmekte, buradan hareketle, her dönemde liderin yanında bulunan bir takım insanların kendi çıkarlarını her şeyin üstünde tuttukları gerçeğini hatırlatarak şöyle demektedir: "Peygamber ordusu içinde, Medine hurmalıkları için savaşanların da, ganimet için gelenlerin de bulunduğuna dikkat çekmekte, siyaseti bir ganimet kapısı olarak görenlerin, iktidar sahibi olmak için, her dönemde en güçlü olan kimseleri görmezlikten gelemediklerini, onun yanında saf tuttuklarının bilindiğini hatırlatır. Müellife göre Peygamberimizin (sav) döneminde bu durum vuku bulmamakla birlikte, bu duruma benzer psikolojiler/refleksler vaki olmuştur. Sözgelimi, Uhud'da okçuların yerlerini terk etmesiyle savaşın seyrinin değiştiği o anlarda bir haber yayılır: "Muhammed (sav) öldürüldü!" Bu haber üzerine savaşa katılanlardan bir kısmının Medine'ye döndükleri biliniyor. Gerçek inananlar ise vuruşmaya devam ederler tabii. Zira onlar bilirler ki Muhammed (sav) bir fanidir, baki olan ise Allah'tır / hak dâvâdır. Peygamberin üzerinden güç elde etmek isteyenlerle, ganimet için gelenler gerisin geri döner veya

Hâsılı, vefâlı devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

Kur'ân'ın methettiği vefalı devlet adamı insanın değerini bilen/kadirşinas, sadakatli ve güvenilir karakterdir. Ahdine, sözüne ve anlaşmalarına vefa gösterir, mûfûn-u ahd zümresindendir. Halkının değerlerine bağlıdır. Geçmişte ve hali hazırda birlikte mesai yaptığı arkadaşlarına vefalı/hasbî olan bu karakter, onlara ve ülkesine karşı minnet duygusu içinde hizmet eder, asla sırt çevirmez, nankörlük ve hainlik yapmaz. Devletinin ve kamu görevlilerinin kendisine yaptığı hiçbir iyiliği unutmaz, gönlünün derinliklerinde hep muhafaza eder, zamanı geldiğinde bunun karşılığını yerine getirir. Yüksek makamlara geldiğinde vefa ve sadakat duygusu içinde onlar için elinden gelen tüm iyilikleri, yardımları yapar. Kamu emanetlerine riâyetkârdır, onları iyi korur ve kollar. Kadir kıymet bilen *"şekûr"* kimsedir. Personelinin kamu için yaptığı her güzel faaliyeti takdir ve onore eder, teşekkürsüz-iltifatız bırakmaz. Bu nedenle daima güzel projeler ortaya çıkar. İnsan odaklı/vefakar devlet adamı insanı maddi değerlerin önüne koyar. Vefakârlık ve kıymet bilme, toplumsal ilişkilerde önemli bir değerdir. Halkına vefalı olan devlet adamı takdirle karşılanır, sevilip sayılır.Bu nedenle bu otoritesi güçlenir. Halkının değerlerine sadık olan, her durumda onları aklından ve gönlünden eksik etmeyen devlet adamının çevresinde halk kenetlenir, Lider ile halkı vefa ve sadakatle gönülden birbirlerine bağlandıklarında, aynı değer ve ülküyü paylaştıklarında başarıya ulaşmaları muhakkaktır. Bu konuda bir hususa da dikkat çekmek gerekir. İnsanın mizacında nankörlük olduğundan, devlet adamı bir taraftan vefalı olurken, diğer yandan da tedbiri elden bırakmamalıdır. Son olarak, bu konuda nakledilen Hz. Ali'nin dikkat çeken bir ilkesini burada zikredelim: "Kimseden vefa görmesem de vefa göstermeye devam edeceğim.*"*

Yukarıda devlet adamının müsbet yönü olan vefalı ve değer bilen (kadirşinas) olma özelliği incelendi. Şimdi de Kur'ân âyetleri ve tefsirleri ölçeğinde bu konunun menfi vechesini tahlil ediyoruz. Kur'ân'da devlet adamının ***vefalı ve değer bilen (kadirşinas) olmaması*** özelliğine işaret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının inkâr ve gizleme suretiyle hakikatleri örtme şeklinde nankörlüğüne işaret eden sözcük ve terkipler: *Küfr-küfûr-**kefûr-kâfir-keffâr-kenûd**-cahd.*[983]

كفر- كفور- **كفور- كا فركَفَّارً - كنود**- جحد

- Hıyanet yoluyla vefasızlığına delalet eden kelime ve terkipler: *Hıyâne-**havvân-hâinîn.***[984]

خيا نة- **خوّا ن- خائنين**

- Sözüne/yeminine ve antlaşmalara uymama suretiyle vefasızlığına delalet eden sözcükler: *Hilf/hulf-hallâf-ihlâfu'l va'd/mî'âd/mev'ıd-**hâlifîn-muhallefûn;***[985] *ğulûl;* [986]***hattâr (**hatr) -neks-i eymân-nakz-ı mîsâk- (nefy-i) rugûb-u ill ve zimmeh.*** [987]

---

mevzilerini terk ederler. Çünkü onun ölümüyle birlikte güç dengelerinin değişeceğini bilecek kadar akıllıdırlar. Siyasetin bir de psikolojisi vardır. Henüz gönüllere tam iman yerleşmemişken, insanların zaafları ve hataları üzerinden getirilecek sert eleştirilerin, zararlı sonuçlar doğuracağı bilindiğinden, yeni bir toplum inşa edildiğinden anlayışlı ve kuşatıcı yaklaşımla okçular affediliyor. Siyaset tam da budur: Kimini affedersiniz, kimini kucaklarsınız, kimini şefkat ve sevgiyle bağrınıza basar, kiminin hatasını görmezden gelir, kiminin de üstünü çizer, dışlar, cezalandırırsınız. Ölümle sınanan sadakat, makbul sadakattir. Makam verdiğiniz insanın sadakati, sadakatten sayılmaz, makam alındığında gösterilen sadakat, sadakattir. Sadıklar ödül beklemezler, ödülün korkaklara ve hainlere verildiğini gördüklerinde gönül koyarlar. Onların gönül koyması kendi yerlerine başkalarının tercihiyle alakalı değil, siyasetin erdemi ve ilkesiyle alakalıdır." Metiner, **a.g.e.**, ss.56-60, 82, 85-89, 141.

983 Hûd 11/9; en-Nahl 16/71; el-İsrâ 17/99; Meryem 19/77; el-Hacc 22/38,44; el-Kasas 28/82; Nûh 71/27; 76/24; el-Âdiyât 100/6.

984 en-Nisâ 4/105; el-Enfâl 8/58,71; el-Hacc 22/38.

985 el-Â'râf 7/150; el-Enfâl 8/42; et-Tevbe 9/77, 81, 83, 87, 129 ; Tâhâ 20/86; el-Fetih 48/16; el-Mücâdele 58/18 (Allah vadinden/mîadından dönmez; 3/9; 39/20) .

حلف-حَلَّافٍ-اخلا ف الوعد/ الميعاد/ مَوعِد - **خالِفين- مُخلَّفون** غلول/ إغلا ل **ختّا ر** (ختر)- نكث أيمان- نقض ميثاق (نفى) رقوب إلاّ وذمّة

- Başa kakma ve eziyet etme suretiyle vefasızlığına işaret eden kelimeler: *Minnet-ezâ*[988]

منّة- أذاء

Kur'ân, ideal devlet adamının vazife arkadaşlarına ve halkına karşı vefalı/hasbî tutum ve davranışlarına karşılık, olumsuz karakterde olan devlet adamının sadakatsiz, nankör ve hain davranışlar sergilediğini haber verir. Halkına vefasız olan, kendisini seçenleri unutup nimete nankörlük eden karakter, toplum tarafından sevilmez, gönülden desteklenmez. Nimetlere kavuşunca nankörce davranış, nefsâni bir tutum ve şeytanî bir davranıştır. Bilindiği üzere, vefasızlık-nankörlük davranışını ilk sergileyen İblis'tir. Kendisini yaratan ve nimet sahibi yapan Allah'a ve emrine karşı nankörce muhalefet etmiş, Hz. Adem'e secde (itaat) etmemiş, kefûr/nankör davranmıştır.[989] İnsan sûresinde beşerin çift karakteristiğine işaret edilerek sözüne sâdık olan "şâkir" ile sâdık olmayan "kefûr" kişinin mukayesesine yer verilmektedir. Kur'ân'ın reddettiği vazife arkadaşlarına ve halkına karşı sadakatsiz ve nankörce davranışlar içindedir. Bu karakter aynı zamanda sabırsız ve acelecidir de. İyilik gördüğü zaman hemen sevinir, biraz zorlukla karşılaşsa, yardımsız kalsa feryadı basar, nankörlük ve vefasızlık izhar eder.[990] Kur'ân'da vefasızlık ve nankörlük karakterinin ana kavramı inkâr manasındaki küfr sözcüğüdür. Bakara sûresinde Nemrud'un nankör olduğu küfr kavramıyla;

...قَالَ اِبْرٰهيمُ فَاِنَّ اللهَ يَأْتي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ فَبُهِتَ الَّذي كَفَر..

İbrahim: "Allah güneşi doğudan getiriyor, haydi sen de onu batıdan getir!" deyince, apışıp kalmıştı inkârcı nankör!..."[991] diye ifade edilirken, Enfâl sûresinde de bu hususiyet Firavun ve adamları için beyan olunmaktadır.Firavun, Hz. Mûsâ'nın mucizeleri (tufan, çekirge vd.) karşısında zor durumda kalınca korkudan onun isteklerine sadık kalacağını, iman edeceğini söylemiş, ancak bu hal ortadan kalkmasına rağmen nankörlük/döneklik yapıp sözünden caymıştır:

وَلَمَّا وَقَعَ عَلَيْهِمُ الرِّجْزُ قَالُوا يَا مُوسَى ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ لَئِنْ كَشَفْتَ عَنَّا الرِّجْزَ لَنُؤْمِنَنَّ لَكَ وَلَنُرْسِلَنَّ مَعَكَ بَنِيٓ اِسْرَآءِيلَ فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمُ الرِّجْزَ اِلٰىٓ اَجَلٍ هُمْ بَالِغُوهُ اِذَا هُمْ يَنْكُثُونَ

"Pislik iyice üzerlerine çöktüğünde; "Ey Mûsâ! Seninle yaptığı ahde göre bizim için Rabbine dua et. Bu pisliği üzerimizden kaldırırsan, kesinlikle sana iman edeceğiz ve İsrailoğullarını seninle birlikte salıvereceğiz!.." diyorlardı. Fakat ulaşacakları bir süreye kadar o pisliği üzerlerinden kaldırınca, verdikleri sözden cayıveriyorlardı!" [992]

Kārûn'un nankör, vefasız bir münafık olduğunu Kur'ân haber vermektedir. Kendi kavmi İsrailoğulları'na karşı, hem Mısır'da âmirleri konumunda görevli iken, hem de Tih Çölü'nde vefasız davranmıştır. Kavmi çok zor şartlarda yaşarken, onlara zinetleri ile gösteriş yapmış, maddî yardımlardan mahrum bırakarak onlara sırtını dönmüş, servetinin kendisindeki bilgiden

---

986 Âl-i 'İmrân 3/161. İsfahâni bu konuda bir hadisi nakleder: "La iğlâl ve lâ islâl" " Hıyanet de yok, hırsızlık da. el-Müfredât, s. 363.

987 el-Bakara 2/27; el-Â'râf 7/135; el-Enfâl 8/56; et-Tevbe 9/8,10, 12-13; en-Nahl 16/91-92; Lokmân 31/32 (Â'râf sûresindeki "neks" fiili Firavun'un sözünden dönmesine işaret etmektedir)

988 el-Bakara 2/264; el-Hucurât 49/17; eş-Şuarâ 26/22. (Minnet, ezdâd kelimelerdendir.Hem ihsanda bulunma hem de başa kakma/minnet altında bırakmak anlamındadır. Şuarâ 22. âyet Firavunun Hz. Mûsâ'nın başına kalkmasına işaret ediyor.)

989 el-İsrâ 17/27.

990 Hûd 11/9; el-İsrâ 17/67, 69; el-Hacc 22/66; el-Fecr 89 /15, 16; el-'Âdiyât 100/6.

991 el-Bakara 2/258.

992 el-Â'râf 7/133-135.

kaynaklandığını öne sürerek nankörlük yapmıştır (28/78). [993] Mekke liderleri de karakter bakımından vefasız ve nankördüler. Son peygamber (sav) kendileri arasından, Kureyş'ten çıkmasına, onu küçüklükten beri iyi tanımalarına rağmen, onur duyup sevineceklerine ve kendisine tabi olacakları yerde statülerini kaybetme endişesiyle inat ve kıskançlıkla vefasızlık göstermiş, ona sırt çevirmişlerdir.[994] Sözgelimi, Ebû Leheb. Hz. Peygamber Safâ tepesinde akrabalarına tebliğ yaparken kendisine hakaretlerde bulunmuş, öz yeğenini dışlayarak maddî-manevî yardımı kesmiş, eşiyle birlikte ona eziyet etmiştir.[995] Müşrik liderler Müslümanlarla yaptıkları anlaşmalara/ahitlerine vefa göstermemiş, dürüst davranmamışlardır. Bu hususta bir âyette şöyle denilmektedir: "*Allah yanında ve Resulü yanında o müşriklerin nasıl bir ahitleri olabilir ki?! Mescid-i Haram'ın yanında antlaşma yaptıklarınız müstesna... Evet, nasıl olabilir ki; şâyet onlar size galip gelseydi, sizin hakkınızda ne bir yemin ne de bir sorumluluk gözetirlerdi!..*" [996]

Müşrik devlet adamlarının nankör-vefasız tutumları Kur'ân'ın birçok âyetinde kınanmıştır.[997] Bakara ve Tevbe surelerinde, müşrik(lider)lerin yeminlerini bozan, ahitlerine (mîsaklarına) sadakât göstermeyen, şahsiyetler olduğu "neks"(نكث) ve "nakz" (نقض) sözcükleriyle ifade edilmektedir.[998] 'Ankebut sûresinde; لِيَكْفُرُوا بِمَآ اٰتَيْنَاهُمْ وَلِيَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ

"Kendilerine verdiklerimizi nankörce inkâr etsinler ve yaşasınlar bakalım... Yakında görecekler!" [999] denilirken, 'Abese sûresinde de; قُتِلَ الْاِنْسَا نُ مَآ اَكْفَرَه "*Ne nankördür şu kahrolası insan!"* [1000] diye buyrulmaktadır. Müşrik devlet adamları müslüman olmaları nedeniyle kendi halkına zulmü revâ görmüş, akrabalarıyla ilişkilerini kesmiş, üç yıl boyunca boykot uygulayıp vefasızca onları açlığa terketmi, memleketlerini, evlerini-arazilerini ellerinden almış ve Medine'ye sığınmak zorunda bırakmışlardır. Kalem sûresinin 10. âyetinde, ahdine sadık kalmayan, bunun için sürekli yalan yemine başvuran "hallâf" (حَلَّافٍ) (sözleri çelişkili/güvenilmez) "aşağılık" (مَهِينٍۙ) bir karakterden bahsedilmektedir. Müfessirler bu âyetin sebeb-i nüzulunun müşrik lider Velîd b. Muğîre veya Esved b.Abd Yağus ile ilgili olduğunu söylemişlerdir.[1001]

Ahde vefasız olan, nimetlerin kadrini bilmeyen ve insanları yüzüstü bırakanlar arasında Medine'li münafık liderler de yer almaktadır. Kur'ân bu kimseleri; sözlerine sadık kalmayan, kendi çıkarlarını ön plana koyan, sıkışınca ihanet edip yan çizen hain nankörler olarak tanımlar. Tefsirlerde nüzul sebebi Ahnes b. Şerîk'le ilişkilendirilen Bakara sûresinin bir pasajında, onun haktan görünüp arkadan dolap çeviren, vefâsız bir hâin olduğu, Hz. Peygamber'in huzurunda iman sözü verdikten sonra, sözünden dönüp, sadakatsizce Müslümanların canına ve malına zarar vermesi hasebiyle "en azılı düşman" (اَلَدُّ الْخِصَامِ) olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu âyetin kimin hakkında indiği ihtilaflıdır. Ahnes b. Şerîk ile ilgili olabileceği zikredildiği gibi, İbn Kesîr'in ifade ettiği gibi, aynı tîneti haiz her

---

993 el-Kasas 28/76-79. "Neks" Firavun sözünden dönmesi, sadakatsziliği (Zuhruf 43/50) .

994 el-En'âm 6/124; ez-Zuhruf 43/31.

995 Tebbet 111/ 1-5.

996 et-Tevbe 9/7-8.

997 en-Nahl 16/55; el-'Ankebût 29/66-67; eş-Şûrâ 42/48; ez-Zuhruf 43/15; 'Abese 80/17; el-Fecr 89/17-18; el-Mâ'ûn 107/2-3.

998 اَلَا تُقَاتِلُونَ قَوْمًا نَكَثُوٓا اَيْمَانَهُمْ وَهَمُّوا بِاِخْرَاجِ الرَّسُولِ "*Yeminlerini bozan, Peygamberi yurdundan çıkarmaya yeltenen bir toplum ile savaşmayacak mısınız siz?"* et-Tevbe 9/13. اَلَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَآ اَمَرَ اللهُ بِهٖٓ اَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْاَرْضِ "*Onlar ki, Allah'la yaptıkları ahdi, hem de iyice pekiştirdikten sonra, bozarlar; birleştirilmesini emrettiği şeyi koparırlar, yeryüzünde bozuculuk yaparlar..."* el-Bakara 2/27.

999 el-'Ankebût 29 /66.

1000 'Abese 80/17.

1001 el-Kalem 68/8-15. Zemahşeri**, el-Keşşâf,** 6/182-183; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, 4/403-404.

münafığı da kapsayabileceğini belirtmiştir.[1002] Münafık (liderlerin) iki yüzlülükleri ve vaatlerini tutmadıkları Tevbe sûresinde şöyle dile getirilmektedir:

"İçlerinde; "O bize lütuf ve kereminden ihsan ederse, kesinlikle tasadduk edeceğiz ve mutlaka salihlerden olacağız!" diye Allah'a and vermiş olanlar da var. Ama Allah lütuf ve kereminden kendilerine ihsan edince, cimrilik ettiler ve yüz çevirerek çekip gittiler. Allah da (ölüp) kendisiyle karşı karşıya gelecekleri güne kadar kalplerine nifak soktu; kendisine verdikleri sözü tutmadıkları ve yalanı âdet edindikleri için..".[1003] Keza Muhammed sûresinde de sadakatsizliklerine, korkak ve dönek oluşlarına şöyle dikkat çekilmektedir:

فَإِذَآ أُنْزِلَتْ سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ وَذُكِرَ فِيهَا الْقِتَالُ رَاَيْتَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يَنْظُرُونَ اِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشِيِّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَاَوْلٰى لَهُمْ طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَعْرُوفٌ فَإِذَا عَزَمَ الْاَمْرُ فَلَوْ صَدَقُوا اللهَ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ

"İman edenler; "(müşriklerle savaşmamızı emreden) bir sûre indirilse ya!" diyorlardı... Fakat savaştan bahsedilen net bir sûre indirilince, gördün ki; kalplerinde maraz olanlar, sana tıpkı ölüm döşeğindeki biri gibi baygın baygın bakmaya başladılar! Oysa kendilerine düşen; münasip sözler sarfederek itaat etmekti... İş ciddiye bindiğinde, Allah'a verdikleri sözde dursalardı, kendileri adına elbette daha iyi olacaktı."[1004]

Mümin devlet adamının vefalı olması konusunda yapılan bir değerlendirmede, Kur'ân'da mübalağa vezni ile işaret edilen"hattâr" (hatr/gadr) kelimesinin Türkçe'deki karşılığının "gaddâr" olduğu, gadr'in, kişinin verdiği sözde ve yaptığı anlaşmada durmaması veya idareci olarak tasarruflarında adaletli davranmaması nedeniyle karşı tarafa haksız yere zarar vermesi manasında olduğu belirtilerek bunun aynı zamanda vefasızlık olduğu, vefasız kimseye, 'gâdir', bundan zarar gören kimseye de 'mağdur' denildiği, bu bağlamdaki "bizi aldatan, bizden değildir" [1005] hadisinin iki çeşit vefasızlık olarak anlaşılmasının gerektiği kaydedilmiştir. Birincisi, devlet adamının millete karşı gadri, ikincisi de milletin devlet adamına karşı gadridir. Yani millet de yöneticisine karşı vefasızlık yapabilir. Bu husus çeşitli şekillerde; itaatsizlik, isyan, vergi kaçakçılığı, fitnecilik, vatandaşlık vazifelerinde ihmal gibi olumsuz davranışlarla kendini gösterir. Devlet adamının ahdini tutmaması ise; halkın işlerini ihmal etmesi, zaruri ihtiyaçları konusunda onları oyalaması, halkın aleyhine kararlar alması, adaleti tesis etmemesi, haklıya hakkını vermemesi, verdiği sözünde durmaması gibi olumsuz davranışlar halinde kendini gösterir. Ahde vefanın gayr-i müslimlerle ilişkilerde de mühim bir konu olduğuna işaret edilen bu değerlendirmede, devlet başkanının kâfirlerle veya ehl-i kitapla yapmış olduğu sözleşmelerde, sözleşmeyi bozmanın (hulf/ihlaf) gerektiğine kanaat ettiğinde bunu muhatabına söylemesinin vacip olduğu, haber vermeden bozamayacağını, zira Hz. Peygamber'in "Emin olmayan kimsede iman yoktur, ahdini bozan kimsede de din yoktur." dediğini ifade etmiştir.[1006]

Netice itibariyle, vefasız devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

[1002] el-Bakara 2/204-206. Taberî, **Câmi'u'l-beyân**, 2/312; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, 1/246.
[1003] et-Tevbe 9/75-77.
[1004] Muhammed 47/20-21.
[1005] Müslim, "İman", 164.
[1006] Mustafa Bilgen, **İslâm Toplumunda Siyaset Ahlakı**, s.341-343 (Hulf, خلف yapılan ahdi kasıtlı bozmak, sözleşmelere aykırı davranışlarda bulunmak, va'dinde durmamaktır. **el-Müfredât**, "h-l-f" mad., s.156-157)

Devletin kendisine tanıdığı imkanlara karşı nankör/kefûr olan bu karakter mesai arkadaşlarına ve halkına karşı da vefasızdır. Kamuda yüksek makama geldiğinde daha önce birlikte çalıştığı arkadaşlarını unutuverir, onlara sırt çevirir. Kamu hizmetlerinde üstün başarı gösterenlere haset eden bu karakter, onların çabalarını görmezden gelir, takdir etmez, teşekkürü çok görür. Personelin çalışma şevki kaybolduğundan yeni fikirler üretmezler. Bu karakter şahsi çıkarları ve ikbali için her an yeminlerini ve ahitlerini bozmaya meyillidir. Ülkesinin değerlerine karşı vefasızdır. Hakkıyla onları koruyup kollamaz, ihanete varan dönek tutumlar içine girr, gaddardır. Vaatlerini yerine getirmeyen bu vasıftaki devlet adamı itibarını yerle bir eder, kendisine güven kalmaz. Liderlikle ilgili kitabında "Siyasette vefa aramak kızgın çölde su aramaya benzer" diyen R.Muhlis Gür, devlet adamının vefasızlığı hakkında şunları ifade eder:

"Zamanında yapılan bir iyiliği unutmak, onu kulak arkası etmek, şahsiyetli insanlara yakışmaz. Zor zamanlarda yanında bulunan, desteğini ve yardımını gördüğü kimseleri iktidar zamanının mutlu ve şaşaalı günlerinin sarhoşluğuyla unutmak, vicdansızlıktan başka bir şey değildir. Bir ağaç bile, bakılıp hizmet edildiği vakit meyvesiyle karşılığını verir. Menfaat, vefa duygusunu silip yok eden bir asittir. Hele hele kendisinin yükselmesine yardımcı olan, sayesinde bir yerlere geldiği insanlara şartların değişmesiyle menfaat icabı vefasızlık, nankörlükten öte iyiliğe ihanettir. Liderlerin dünyası vefasızlıklarla örülüdür. Öyleyse vefasızlıklara karşı hazır olurlarsa karşılaşacakları manevi çöküntüyü ve hayal kırıklıklarını hafif atlatabilirler."[1007]

3.2.2.4. İyiliksever olma / Islah Edicilik (Uzlaştırıcılık)

Kur'ân'da devlet adamının iyiliksever ve ıslah edici (uzlaştırıcı) olmasına işaret eden kelime ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının iyiliksever olmasına, iyilik için çalışmasına işaret eden sözcük ve terkipler: *Husn-hasene- ihsân-* ***ahsen-muhsin;***[1008] *ma'rûf (urf)-emr bi'l ma'rûf-****tayyib****(tîb).* [1009]

  حسن- حسنة- إحسا ن- **أحسن- محسن-** معروف (عرف)- أمر با لمعروف- **طيّب** (طيب)

- Islah edici/uzlaştırıcı ve barışçıl olmasına delalet eden kelimeler: *Salâh/sulh-ıslâh-amel-i sâlih-* ***sâlih-muslih****-elbâkiyâtü's-sâlihât- -silm/selm*[1010]

  صلاح- صلح- اصلاح- عمل صالح - **صالح- مصلح**- الصَّالِحَاتُ الْبَاقِيَاتُ

- İyilikler/hayırlar ve faziletlerde öncü ve örnek olmasına işaret eden sözcük ve terkipler: ***Ulu'l-fazl- zû hazzin azîm****-hayr- ahyâr-hayra umme-istibâku'l- hayrât - müsâraâ fi'l hayrât- minneh-fazl- birr-****ebrâr*** *-hayru'l beriyye.* [1011]

  أولو الفضل-وذُ حَظٍّ عَظِيمٍ خير-**الْأَخْيَارِّ** - **خير أمة** استباق الخيرات- مسا رعة في الخيرات - منة - فضل- برّ- **أبرار** خير البرية **.**

1007 Gür, **a.g.e**., ss.77-80, 167.

1008 el-Bakara 2/112; el-En'âm 6/154; el-Kehf 18/86; ez-Zümer 39/10; Fussilet 41/33-34.

1009 el-Bakara 2/263; Âl-i 'İmrân 3/110; el-A'râf 7/199; et-Tevbe 9/71; ez-Zümer 39/73

1010 el-Bakara 2/208, 220; en-Nisâ 4/114, 128; el-A'râf 7/142, 168, 170; et-Tevbe 9/120; Yûnus 10/107; en-Nahl 16/28; el-Kehf 18/110; Meryem 19/76; el-Enbiyâ 21/73; Sebe'34/10; el-Mü'min 40/8; Muhammed 47/2; el-Fetih 48/29; el-Hucurât 49/10; et-Tahrîm 66/4; el-Beyyine 98/7.

1011 el-Bakara 2/ 98148; Âl-i 'İmrân 3/110, Yûnus 10/107; el-Enbiyâ 21/73; el-Müminûn 23/61; en-Nûr 24/22; Sebe'34/10; Sâd 38/39,48; Fussilet 41/34-35; Muhammed 47/4; el-Fetih 48/29; el-Beyyine 98/7.

İdeal devlet adamı inancı gereği erdemli ve faziletli bir kişiliğe sahiptir. Çevresine ihsanla, hüsn-i kadâ ve amel-i salihle muamelede bulunur, iyiliklere öncülük yapar. Kötülüklerin meydana gelmemesi ve yayılmaması için sulh ve ıslah yolunda gayret gösterir,esenlik ve selametin tesisi için çalışır.[1012] Allah'ın esma-i hüsnâsı arasında da, O'nun iyilik ve bahşişinin/kereminin bol olduğuna işaret eden "el-Kerîm" (الْكَرِيمِ) ve "el-Berr" (البرّ) sıfatları ile her türlü maddi-manevi müşkilleri açıp, işleri kolay kılma kudreti ve lütfuna sahip olması anlamında olan "el-Fettâh"(الْفَتَّاحُ) ismi bulunmaktadır.[1013] Hz. Peygamber kötü Câhiliye âdetlerini yerle bir etmiş, Hz. Dâvût Filistin'i işgal edip bölgede kötü bir düzeni hakim kılmak isteyen Calut'a mâni olmuş, Zülkarneyn işgalci bir topluluğa (Ye'cüc-Mecüc) karşı mazlum bir halka sed yapımında yardımcı olarak iyilikte bulunmuş, onları tehlikeden kurtarmıştır.[1014]

Kur'ân, müminlerin iktidara geldiklerinde de iyiliği/ma'rufu emredip kötülükten/ münkerden sakındıracaklarını ifade etmekte,Muhammed (as) ümmetini bu özelliği sebebiyle "hayra ümmeh= (خير أمة) en hayırlı ümmet" olarak vasfetmekte,[1015] onların iyilik (ihsan) yönündeki çabaları/amaçları nedeniyle önderlerinin (Hz. Peygamber ve ashabı) ve onların izinde gidenlerin "muhsin" lerden olduklarını belirtmektedir.[1016] Kur'ân âyetleri bütünsel bir yaklaşımla incelendiğinde, onun ana temasının iyilikleri te'sis etme ve insanları kötülüklerden sakındırma olduğu görülecektir. Bu vazifelerini yapan iyilik sahiplerini (muhsinleri/devlet adamlarını) Allah'ın sevdiğini, onların yanlarında olduğunu bildiren Kur'ân, bu kimseleri takva ve sadakat sahibi iyi kimseler "ebrar" olarak tanımlamakta,[1017] onların kayıtlarının defterlerde muhafaza edildiğini ve nimete kavuşacaklarını beyan etmektedir.[1018] İyilik-kötülük kavramı Kur'ânda en çok "hasene" ve "seyyie" kelimeleri ile zikredilmektedir. Râd sûresinde; وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ"*Senden, iyilikten önce kötülüğü başlarına getirivermeni istiyorlar..."*[1019] denilerek mümin devlet adamının iyilikseverliğine karşılık, müşrik liderlerin kötücül karakterine işaret edilmektedir (23/96; 28/54; 41/34) .

Fussilet sûresinin bir pasajında (41/34-35), "hüsn/hasene" kökünden türemiş olan "ihsân" (إحسا ن) sözcüğünün geçtiği kötülüğe "en güzel davranışla" mukabelede bulunmanın önemine dikkat çeken Zemahşerî, tefsirinde şunları söyler: "Biri sana kötülük ettiğinde onu affetmen bir iyiliktir; ama bundan daha iyi olanı, onun sana yaptığı kötülüğe, iyilikle karşılık vermendir. Eğer bunu yaparsan amansız düşmanın sıcak bir dost haline gelir." Fahreddin er-Râzî, âyetin bağlamını da dikkate alarak buradaki iyilik ve kötülüğün şu manaları içerdiğini belirtir: İyilikten maksat, Resûlullah'ın insanları dine davet etmesi, inkârcıların küstah tutumlarına sabretmesi, intikam peşinde koşmaması, kötülüğe kötülükle karşılık vermemesidir. Kötülükten maksat ise müşrik liderlerin, "*Bizi çağırdığın şeylere karşı kalplerimiz kapalıdır*" (41/5); *"Bu Kur'ân'a kulak vermeyin, okunurken gürültü yapın" (41/26)* gibi sözlerle sergiledikleri aşağılık davranışlardır.[1020]

1012 et-Tûr 52/28.

1013 Sebe' 34/26; et-Tûr 52/28; el-İnfitâr 82/6. Ali Osman Tatlısu, **Esmâü'l Hüsnâ Şerhi,** s. 67, 118, 204.

1014 *"...Dâvûd da Câlût'u öldürdü... ve Allah ona mülk ve hikmet verdi; dilediklerinden öğretti... Şâyet Allah'ın insanları birbiriyle savuşturması olmasaydı, yeryüzü kesinlikle bozulurdu..."* Bakara 2/251. Bk.el-Kehf 18/94-97.

1015 Al-i İmrân 3/110; el-Hacc 22/41.

1016 Hûd 11/115; el-Fetih 48/29.

1017 el-Bakara 2/89,177; el-Mâide 5/2.

1018 Al-i 'İmrân 3/134; el-En'âm 6/84; Yûsuf 12/22; en-Nahl 16/128; el-Ankebût 29/69; Sâffât 37/120-121; el-Mutaffifîn 83/18-22.

1019 er-Râ'd 13/6.

1020 Mefatih

Kur'ân'da Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn iyiliksever (muhsin= محسن) kimseler olarak zikredilmiş, Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman'ın ihsan/iyilik üzere hareket edenlerden, hayırlı icraatlar yapan kimselerden (muhsinîn) olduğu zikredilmiştir.Hz. Süleyman dualarında daima yararlı işler yapan salih/iyi kullar arasında olmayı niyaz etmiştir.[1021] Yine Yûsuf sûresinde, Hz. Yûsuf'un "iffetli ve iyi bir insan (muhsin) olduğu kralın daveti üzerine saraya gelen konuk kadınların sözüyle işaret edilmiştir.[1022] Kıtlık yıllarında kardeşlerine bol ölçek erzak veren Hz. Yûsuf'un onların kötülüklerine rağmen kendilerine iyilik ve cömertlik göstermesi, sabrı ve takvası nedeniyle "muhsin" kimseler arasında olduğu zikredilmiştir. Onun kötülükten uzak oluşuna/iyi karakterine Mısır kralı ile misafir kadınlar arasındaki şu diyalogta geçen cümlelerle ifade edilmektedir:

قَالَ مَا خَطْبُكُنَّ اِذْ رَاوَدْتُنَّ يُوسُفَ عَنْ نَفْسِهٖ قُلْنَ حَاشَ لِلّٰهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِنْ سُوْٓءٍ

"(Hükümdar kadınlara); "Yûsuf'tan kâm almak isterken zorunuz neydi sizin?!" dedi. "Hâşa! Allah için! Biz onun bir kötülüğünü görmedik." dediler." [1023]

Kur'ân'da mü'min şahsiyetin (devlet adamının) iyilikseverlik yönünü ve güzel davranışta bulunmasını ifade eden bir sözcük de "birr" dir. İnanç, ibadet ve ahlaka dair bütün güzel-yararlı davranışları kapsayan birr'in ihsana göre daha kapsamlı olduğunu ifade eden İsfehânî, Bakara sûresinin 177. âyetinde bu manasının yanında; itaat, doğruluk/doğru sözlülük ve yemine sadık kalma (19/32) anlamına geldiğini kaydeder. "Birr" (البرّ) kavramın zıddı "fücûr"dur. Fâcir, günah ve kötülüğü alışkanlık haline getiren demektir. [1024] Fücurun terim olarak dini-ahlaki ilkelerin delinmesi ve büyük ahlaksızlıkları ifade ettiği, Kur'ân'da bu kavramın günahkâr kafir liderlerin eylemlerine işaret ettiği, cennetliklere "ebrar", cehennemliklere ise "füccâr"(فُجُورَ) denildiği, füccarın yalanlayıcı ve küfür amelleri içindekiler (devlet adamları) oldukları kaydedilir.[1025] Hz. Peygamber "birr" sözcüğünün ne olduğunu soran sahabeye, bunun müşrik(lider)lerin formel dini ritüeller olmadığını, iman esaslarını kabul edip, Allah'a ve kullara karşı yapılan her türlü iyi davranış olduğunu kastederek, Bakara sûresinin 177. âyetini okumuştur.[1026]

"Yüzlerinizi Doğu ve Batı tarafına çevirmeniz 'iyi'lik (birr) değildir. Asıl 'iyi'lik; Allah'a, 'Son Gün'e, meleklere, kitaplara, peygamberlere iman eden; yakınlarına, yetimlere, düşkünlere, yolda kalmışlara, isteyenlere, kölelere, esirlere seve seve malından veren; namazı dosdoğru kılan, benliğini arındırmak için veren, sözleşme yaptığında ahdini yerine getiren; sıkıntıda, hastalıkta ve şiddetli savaş anında sabreden (in yaptığı) dır. İşte sadık olanlar bunlardır... Bunlardır işte müttakîler..."[1027]

Yukarıdaki âyetin iyiliksever, takvâ sahibi olan kimselerin (devlet adamlarının) altı vasfını veciz biçimde ifade ettiğini söyleyen Taberî, bu özelliklerin; iman, infak, namaz, zekat, sıdk ve sabır olduğunu belirtmekte, Allah'ın sabırla ibadet ve taate devam eden müminleri sözlerine "sâdık" ve "müttaki" kimseler diye nitelediğini kaydeder.[1028] Zemahşerî ise vahyin nüzulu sırasında büyük bir ahlâki-sosyal değeri bulunan "birr" in hakiki mahiyetinin, "takvâ" olduğu, iyilikle ilgili âyetlerde (2/189, 177; 3/92), formel ibadetin terkedilip öze yerleşmiş olan ahlaki tutum ve samimiyetin

---

1021 el-En'âm 6/84; es-Sâffât 37/120, 121.
1022 Yûsuf 12 /22, 56.
1023 Yûsuf 12/51.
1024 İsfehânî, **a.g.e.**, s. 40-41, 373; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, 1/370-372.
1025 Sülün, **Kur'ân-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi**, s. 342-344.
1026 Yusuf Türker, **Müfredât, Kur'ân Kavramları Sözlüğü** (çev-not.), s.182-183.
1027 el-Bakara 2/177. Ayrıca bk. el-Bakara 2/189.
1028 Taberî, **Câmi'u'l-beyân**, 2/93-95.

kastedildiğini, kulların maslahatı için gayret etmek, işleri tam olarak gereğine uygun olarak yapmak ve yapılan hatalara cesurca sonradan dönmemek olduğunu belirtmektedir.[1029]

Kur'ân iyilikler yolunda çaba göstermeyi "salih amel, sulh/ıslah" kavramları ve bu kavramlardan türemiş sözcüklerle de ifade etmekte, karşıtı için "bozuculuk" manasında "fesâd/ifsâd" kelimelerini kullanmaktadır. Kur'ân'da iman edip salih amel işleyenlerin, varlıkların en hayırlıları olduğu,[1030] yeryüzü topraklarına hakim olma ve *iktidarı elde etme hakkının bu karakterdeki insanlara/ salihlere ait olduğu,* insanın sâlih/uygun vasfı nedeniyle Allah'ın halifesi olmaya layık görüldüğü (2/30) ifade edilmiştir.[1031] Güzel-yararlı, salih ameller ile bu icraatları gerçekleştiren salih/muslih insanlara işaret eden yüzü aşkın âyette mümin(lider)de bulunması gereken bu vasfa büyük önem atfedilmiştir.[1032] Kur'ân'da Allah'a ve O'nun yarattıklarına karşı yapılan bütün iyi işler/amel-i sâlih, "iman" kelimesiyle birlikte geçmekte, bu işleri îfa edenler "sâlih-sâlihîn/sâlihât" diye anılmaktadır.[1033] Kur'ân, yeryüzü ıslah olmuşken orada bozucu davranışlarda bulunmamayı ihsan (iyilik) üzere hareket etme olarak belirtmekte,[1034] müminlerden iki grubun çatışması halinde, 'kardeş' oldukları için aralarının düzeltilmesini (ıslahını) emretmekte, bunu da takvanın gereği ve Allah'ın merhametini celb etme vesilesi olduğunu ifade etmektedir.[1035] Devlet adamın uzlaştırıcı/ıslah edici olması, onun için bir vazife olduğu kadar kişiliğinin de bir tezahürüdür. Zîra başkasını düzeltecek kimsenin kendisinin de ahlak ve davranış bakımından düzgün/sâlih olması beklenir.[1036]

Araştırmamızda yer alan ideal devlet adamlarının salih amele/ ıslaha, iyilikler inşa etmeye ve bozucuların tahrip etmeye çalıştıklarını düzeltmeye önem verdiklerini Kur'ân âyetlerinde müşahede ettik. Kehf sûresinde, Hz. Peygamber'in ashabına salih amel işlemelerini ve şirk koşmamalarını önerdiği zikredilir.[1037] Hz. Peygamber'in devlet adamlığı bağlamındaki arabuluculuk/ıslah faaliyeti kendini önce Evs-Hazrec'in husumetini çözmede kendisini göstermiş, ardından Medine Sözleşmesi ile farklı etnisiteden oluşan şehir halkının tamamını içine alan bir uzlaşma ile neticelenmiştir.[1038] Keza Hz. Mûsâ kardeşi Hz. Hârûn'u vekili tayin edip Sina Dağı'na gittiğinde ona ıslah çerçevesinde şu tenbihi yaparken; اخْلُفْنِي فِي قَوْمِي وَأَصْلِحْ وَلَا تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ

Kavmimin içinde benim yerime geç; asayişi sağlamaya çalış, bozucuların yoluna uyma."[1039] Hz. Yûsuf kendisine Allah'ın lütf ettiği saltanat ve rüya tabirlerine şükür bağlamında, O'na teslimiyet içinde salih bir kul olarak yaşayıp, o şekilde ölmeyi niyaz ederek; تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ

"Beni (Sana) teslimiyet göstermiş olarak vefat ettir ve beni salihlere kat."[1040] demiş, Hz. Süleyman da buna benzer bir temenni ile Allah'a niyazda bulunmuştur:"…*Ya Rabbi! Hem bana hem de ebeveynime ihsan*

1029 Zemahşeri, **el-Keşşâf**, 1/361-367, 394-395. "Birr" hasleti aynı zamanda salih amel kapsamındadır. Bu bağlamda şunlar söylenmiştir: "Sadece dinî ritüeller değil, insanın faydasına olan, dünya-âhiret mutluluğuna vesîle olacak bütün çalışmalar, eylem, aksiyon, icad-keşif ve davranışlar salih ameldir. Salih kul da dünyada ve ahirette büyük sonuçlar almaya lâyık insanlardır. Çünkü salâh; dinî-dünyevî her işi, en iyi, en kaliteli, tek kelimeyle neyi hedefliyorsa onu gerçekleştirmesini sağlayacak şekilde yapmak demektir. Yeryüzünü yaşamaya elverişli kılmak ıslah iken, onu yaşanmaz hâle getirmek ifsâttır." Sülün, **Kur'ân-ı Kerim Meali**, dip not, 129.

1030 el-Beyyine 98/7.

1031 el-Enbiyâ 21/105; el-Hicr 22/23,56; en-Nûr 24/55. وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ *"Gerçek şu ki; Tevrat'tan sonra Zebur'da da şunu yazdık: Yeryüzüne Benim salih kullarım vâris olacaktır."* el-Enbiyâ 21/105.

1032 el-Bakara 2/11,25; Âl-i 'İmrân 3/ 57; el-A'râf 7/170; Hûd 11/117; Tâhâ 20/82; el-Kasas 28/19; Sâd 38/28.

1033 en-Nisâ 4/173; el-A'râf 7/168, 196; Yûsuf 12/101; et-Tahrîm 66/4.

1034 el-Â'râf 7/56.

1035 el-Hucurât 49/9-10.

1036 er-Râ'd 13/23; el-Mü'min 40/8.

1037 el-Kehf 18/110.

1038 el-Bakara 2/208.

1039 el-Â'râf 7/142,170; el-Kasas 28/14; es-Sâffât 37/121.

ettiğin nimetlerine nasıl şükredeceğimi ve Senin razı olacağın salih ameli nasıl yapabileceğimi bana ilham et! Beni rahmetinle salih kullarının arasına sok!"[1041] diye dua etmiştir. Hz. Süleyman'ın bu niyazını tefsir eden Ömer Çelik, onun faziletli kişiliği hakkında şu değerlendirmeyi yapar:

"Onun saltanatının zirvede olduğu bir zamanda, Allah'tan istediği üç dileği; kendisine ve ebeveynine verilen nimetlere şükredici olması, salih ameller yapmaya muvaffakiyeti ve salih kullar arasına girebilip, hüsn-i hatimeyle vefat etme niyazı, onun yüksek ruh halini göstermesinin yanında, her türlü fazilette, devlet adamlarına yüksek ilhamlar verecek mahiyette olduğuna delalet eder."[1042]

Zülkarneyn hiç tanımadığı bir kavim için Yecüc ve Mecüc'ün yıkıcı/bozucu saldırılarına karşı set inşâ etmek suretiyle ıslah edici bir misyon üstlenmiş ve problemleri salih davranışlarla çözmeye çalışmıştır.[1043] Sebe Melikesi Belkıs da Hz. Süleyman'ın mektubu kendisine ulaştığında, *"Doğrusu, hükümdarlar bir şehre girdiklerinde, oranın düzenini bozarlar; ora halkının şerefli olanlarını zelil kılarlar... Onlar da böyle yapacaklardır."*[1044] diyerek, yıkıcı-bozucu olmanın kötülüğüne işaret etmiştir. Bu ifadesinden onun ıslahtan yana bir karakteri haiz olduğu anlaşılmaktadır.

İslam alimleri devlet adamının haiz olması gereken iyilik (erdem/fazilet) meziyetinin önemini vurgulamışlardır. Fârâbî el-Medînetü'l-fâzile'sinde, fâzıl/ideal olan şehrin tek çeşit olduğunu, onun medeniliğinin içindeki iyilikler ve iyi insanlardan kaynaklandığını belirtmekte, fâzıl/erdemli olmayan kötülük şehirlerini de; medine-i câhile, medine-i fâsıka ve medine-i dâlle olarak türlerine ayırmaktadır. Fârâbî, faziletli şehri oluşturan insanları da; fazilet, bilgelik ve sanatkârlık bağlamında beşe ayırıp, en başa "efâzıl" (erdemliler) dediği ulemâ ve hukemâyı yerleştirmekte, siyaset biliminin temel amacının mutluluğu/iyilikleri bulmak olduğunu belirtmektedir.[1045] İbn Rüşd'ün, Telhîsü's-siyâse ve Faslü'l-makâl adlı eserlerinde de, erdemli devlet, iyilik gayesi olan sağlıklı bedene, erdemsiz devlet de hastalıklı bedene benzetilmiştir.[1046] Karahanlı bilgesi Yûsuf Has Hâcip de devlet adamında bulunması gereken vasıflar arasında zikrettiği "fazilet/ erdemlilik" hakkında şunları söyler:

"Dilden dile dolaşan iki türlü ad vardır: İyi ad, kötü ad. İkisi de unutulmaz. Eğer iki dünya diler isen, ilacı iyiliktir, yapar isen. Eğer iyilik bulmak diler ise özün, yürü iyilik yap (Bakara 2/177; A'raf 7/195), bırak gerisini sözün. İkbal bugün senin elindeyse yarın başkasının olmuş bil. Kutluluğun devamlı olmasını istersen, sürekli iyilik et. "İyinin özelliği, yararlı olmaktır. Yarar sağlar, ama karşılık beklemez." [1047]

İlk çağ Yunan filozofları ve Batı düşüncesinde de erdemlilik vasfı, devlet yönetiminde önem verilen bir meziyet olarak görülmüştür. Aristo "politika" üzerine yazmış olduğu bir eserinde, "devletin amacının iyilik yolunda çalışmak" olmasının gerektiğini, ideal devlet adamının da erdemli/faziletli kimseler arasından seçilmesinin önemini vurgulamaktadır.[1048] Erdemliliğin sadece idarecileri değil,

---

[1040] Yûsuf 12/101; en-Neml 27/ 19.

[1041] en-Neml 27/19: " İsminin İbranice karşılığı olan Şelomoh (Şlomo) 'nun "barış, selamet, sükûnet" manasındaki "şalom" kelimesinden geldiği ve "barışsever, barışçı,sulh taraftarı" anlamını taşıdığı belirtilir." (I. Tarihler, 22/9) Ömer Faruk Harman, "Süleymân", **DİA,** İstanbul: TDV Yayınları, 2010, 38/56-60.

[1042] Ömer Çelik, **Hakkın Daveti Kur'ân-ı Kerim Meali ve Tefsiri,** İstanbul: Erkam Yayınları, 2013, 3/643-649.

[1043] el-Kehf 18/88, 94-97.

[1044] en-Neml 27/34.

[1045] Fârâbî, **el-Medine el Fâzile**, s.127-145.

[1046] İlhami Güler, "İbn Rüşt'te Siyaset Ahlakı", **İslâmiyât Dergisi (Siyaset ve Ahlak),** VI (1), 2003, s. 64-67.

[1047] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, Yaşar Çağbayır (haz.), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s. 18-19.

[1048] Bu bağlamda konuda şunlar da kaydedilmiştir: "Aristo'ya göre hükümet etmek, her şeyden önce idare edilenlerin iyiliğini sağlamaktır. Hükümet şekilleri bunu gerçekleştirip gerçekleştirmemekle iyi veya kötü sayılır. İdeal devlette faziletçe en üstün biri varsa hükümdar yapılabilir." Aristo, **Politika**, Niyazi Berkes (çev.), MEB Yayınları, 1941, IV-VIII, ss. 227-233.

bütün yurttaşları kapsaması gereken bir fazilet olduğunu belirten Aristo'nun bu konudaki düşünceleri, Fârâbi'nin Medine-i fâzılâsındaki görüşleri ile paralellik arzetmektedir.[1049] Devlet yönetiminde erdemliliğin önemi, aydınlanma döneminden sonra Avrupa'lı düşünürler tarafından da sıkça dile getirilmiştir. Fransız devriminin ilham kaynağı sayılan meşhur hukukçu Montesque'nun "Halkçı bir devlette kanun kuvvetinin yanında başka bir kuvvet gerekir ki, o da fazilettir" dediği kaydedilir. [1050]

Mehmet Metiner, *erdemliliği,* haktan ve haklıdan yana olmak şeklinde tarif etmekte, insanın bu vasıfla anılabilmesi için safındaki şeytanı melek, karşı taraftaki meleği şeytan olarak görmemek-göstermemek, doğru nereden gelirse kabul etmek, kimden gelirse gelsin, yanlışı reddetmek ve düşmanların dahi "O sözünün eridir, güvenilir biridir" demesinin sağlanması şeklinde izah eder. Hz. Peygamber'in siyasetinde güç ilişkilerinin tayin edici rol oynamadığına dikkat çekmekte müellif, onun siyasi gücün bizzat kendisini dava ilkelerinin emrine vermek için çalıştığını ifade etmekte, bunu bazı misallerle açıklamaktadır.[1051]

Hâsılı, güzel düşünceli/iyiliksever , muslih devlet adamı şöyle tarif edebiliriz:

İyiliksever/muhsin devlet adamı, halkının iyi şartlar içerisinde yaşaması, mutlu, huzurlu ve müreffeh olmaları için var gücüyle çalışır. Halkının iyiliğini düşünen erdemli devlet adamı, toplumda ve çalıştığı kurumda iyiliklerin artması, kötü-yanlış tutumların azalması için çaba gösterir, kötülükler için gerekli önlemleri aldığı gibi, iyilikleri teşvik mekanizmalarını da çalıştırır. Görev esnasında muhatabından gördüğü kötü- yanlış davranışa misliyle mukabele etmeyerek, iyilikle cevap verme yolunu benimsediğinden bir süre sonra rakiplerinin de sempatisini kazanır. Çünkü o bilir ki iyilikten huzur, barış ve mutluluk neşet eder, kötülükten de düşmanlık ve huzursuzluk. Islahtan, barış ve sulhtan yanadır. Görev yaptığı yerde fitne-fesat çıkmasını, iş huzurunun zarar görmesini istemez. Arabulucu ve yapıcıdır, kusur örter. Sıcakkanlı ve mutedildir, hoşgörü ve tevazu onun öne çıkan hasletlerindendir. Söz ve davranışlarında dine uygun ve güzel olan (amel-i) işleri îfâ etmeye dikkat eden devlet adamı, birlikte çalıştığı arkadaşları ve halkı tarafından sevilir, sayılır. Bir ülkenin iyi

---

[1049] Aristo'nun erdemliliğe dayalı devlet hakkında şöyle dediği nakledilir: "İdeal devlet, yüksek ve aydın erdemli insanların yönetimidir. Bu devlette söz konusu niteliklere sahip olmayan hiç kimse yurttaşlığa kabul edilmez ve bütün yurttaşlar sırasıyla yönetir ve yönetilirler. Devlet soylu eylemler için var olan bir şey olduğuna göre, iktidarın ne özgür, ne soylu, ne de zengine değil, "iyi" olana verilmesi gerekir. Eşitliği iyilikten başka bir şeye dayanarak yorumlayanlar, adaletin sadece bir kısmından söz etmektedirler." W.D.Ross, **Aristoteles**, Ahmet Arslan (çev.), İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 1993, s. 308, 312.

[1050] Montesquıeu, **Kanunların Ruhu Üzerine II**, Fehmi Baldaş (çev.), 2. Basım, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998, s. 72.

[1051] Müellif bu bağlamda şöyle der: "Onun yanındakiler çoğunlukla zayıf ve güçsüz kimselerdi. Köle pazarında alınıp satılan Habeşli Bilal gibiler…Zengin ve güçlü kimseler azdı, Hz. Ebubekir ve Hz. Osman gibi. Hz. Hamza gibi Kureyşli yiğitler, Hz. Ömer gibi saygınlığı ve gücü tartışılmaz isimler sayılıdır. Geri kalanların tümü güçsüz ve kimsesizdiler. Hem sınıfsal aidiyetleri bakımından, hem de kabile mensubiyetleri açısından, hem de ekonomik anlamda. Peygamberimiz (sav) isteseydi Mekke'nin en güçlüleriyle iş tutabilirdi. Amacı sadece güç elde etmek olsaydı, onca eza ve cefaya gerek kalmadan onlarla uzlaşıp güç sahibi olmayı becerebilirdi. Bu yüzden her türlü zulmü göze almaktan kaçınmadı, ilkelerinden taviz vermedi. İmtiyazlı soy-sop anlayışını ayaklar altına alıyordu. Kendi şehirlisinin/ taraftarının dışındakileri değersiz görüp adeta hayatın dışına atanlar, Peygamberimiz'in (sav) kuşatıcı siyasetine gölge düşürmüş olurlar ki, bu tarz siyaset cahiliye pisliği olan kabileci anlayışı diriltmeye dönük bir siyasettir ki, o buna meydan okuyordu Peygamberimiz (sav) isteseydi güç sahibi/kral olabilirdi. Elde ettiği güç sayesinde insanları değiştirmeyi zamana öteleyebilirdi. Lakin bunun ilahi ilkelere aykırı olduğunu biliyordu. O gücün bizzat kendisini ilkelerinin emrine almak için gelmişti; güce göre ilke belirlemek için değil! Onun getirdiği akide kabilecilik anlayışını reddediyordu. Bu inanç ilkesi nedeniyle amcası Ebu Leheb'in gözünde zerre kadar değeri yoktu. Onun gözünde köle Bilal, Mekke'nin en soylusu olan amcasından üstündü Bir müslümanın siyaseti, Peygamberimizin anlayışı gibi olmalıdır. Kendi akrabalarını kendi dava arkadaşlarına önceleyenler,bilsinler ki yaptıkları bu siyaset Peygamberimizin siyaset anlayışı ve ahlakıyla bağdaşmaz. Peygamberimizin (sav) siyaseti inanç ve gönül eksenli bir siyasetti. Ne yazık ki onun vefatından kısa bir süre sonra siyaset anlayışı yerini tekrar kabilecilik anlayışına bırakacaktır. Bunun yol açtığı tahribat, ne yazık ki hâlâ onarılabilmiş değildir." Metiner, **Siyasi Erdemler Risalesi,** ss.21, 36-39, 63-64.

olabilmesi için devlet adamının iyi karakterli olması yanında iyiliklerin arttırılması için çaba göstermesi, iyi icraatların teşvik edilip, kötü insanlara ve kötülüklere hukuk ve ahlak normları çerçevesinde engel olunması da mühimdir. O halde ülkenin ifsat olmaması için devlet adamının kötülüğü (seyyie) de önleyici tedbirler alması, kötülükleri iyiliklerle savması vazifeleri arasındadır. [1052]

Faziletli/erdemli devlet adamı halkının ve emrindekilerin durumuyla yakından ilgilidir. Gerektiği zaman fedakarlıkta bulunarak kendi sahip olduklarından onları karşılıksız olarak yararlandırır, maddi-manevi yönden destek çıkar. İyiliklerde yarışmayı (istibak-ı hayrat) ilke edinir. İyiliksever devlet adamı rızay-ı ilâhîyi amaç edinmiş, takvâ sahibi bir karakterdir. İyilik/ birr yolunda çaba sarf eden (bârr/ebrâr) devlet adamı görevi süresince iyiliği teşvik edip, kötülüklerden sakındırma konusunda hassastır. Toplumu ve emrindekileri yanlış konularda îkaz eder, doğruya yönlendirici ikazlarda bulunur. Kendisi de her zaman iyi ve güzel/maruf (hasen/tayyip) olan tutumları icra eder, kötü ve çirkin (münker/habis) olandan uzak durur. Üstlenmiş olduğu kamu görevlerinde icra edeceği tüm faaliyetlerinde Kur'ân'ın salih amel kriterlerine uygunluğuna bakar. Birlikte hizmet edeceği yakın çalışma arkadaşlarını/kurmaylarını iyi ahlaklı kimselerden seçmeye özen gösterir. Hatalı iş yaptığında veya birisinin gönlünü kırdığında da özür dileme erdemine, hatasını telafi etme olgunluğa sahiptir.

İyiliğin ve iyi niyetin tepeden/amirden başlaması gerektiğini söyleyen R. Muhlis Gür, iyiliğin yaygınlaştığı teşkilat ikliminin yumuşadığını, yönetenler ve halk arasında saygı ve sevgi bağlarının güçlenmediğini, bunun karşılıklı güven ortamının doğmasına yol açtığını ifade etmekte, iyiliğin insanlar arasında dalga dalga yayılmaya özelliğine sahip olduğuna da dikkat çekmektedir. Müellif, bunun "iyilik dalgası" denen yeni iyiliklere sebep olacağını dile getirip bunu şöyle izah edr: Toplum çeşitli tabakalardan oluşur.Bunların her birinin işlerinin diğerleriyle bağlantılıdır.Birinin huzuru ve iyiliği diğerlerinin huzuru ve iyiliğine tesir eder.

Yukarıda Kur'ân'a göre devlet adamının iyiliksever ve ıslah edici (uzlaştırıcı) özelliğini inceledik. Şimdi de bunun olumsuz vechesini tahlil ediyoruz. Kur'ân'da devlet adamının ***iyiliksever ve ıslah edici (uzlaştırıcı) olmama özelliği*** "kötülük- ifsat" konusu etrafındaki sözcük ve âyetlerle ifade edilmektedir. Kur'ân'da bu bağlamda çok sayıda kavram ve âyet bulunduğundan, konumuzun kapsamlı olması itibariyle üç başlık halinde tahlil etmekteyiz: **a)** Kötülük karakteristiğinin kalbî boyutunda yer alanlar (daha çok soyut ve genel mana ifade edenler), **b)** Kötülük mîzacının hîle ve fesad/ifsad yönüyle tezâhür etmesi, **c)** Karakteristiğin amelî boyutunda yer alanlar (daha çok somut ve ağır düzeydeki hasmâne tezahürler).

a) Kötülük karakteristiğin kalbî boyutunda yer alanlar (daha çok soyut ve genel mana ifade edenler/ hafif düzeydekikötülük tezahürleri) Kur'ân'da bu vasfa işaret eden kelime ve terkipler şu şekildedir:

- Devlet adamının kötülük karaktersitiğine işaret eden sözcük ve terkipler: *Sû-seyyi'- seyyie-sev'-zannü's-sev'-şer-şerru'l-beriyye-şerru'd devâb- ashâbü'l-meş'eme- eşrâr;*[1053] *fücûr-münker.*[1054] سوء- سيّء - سيئة- سَوء- شرّ- **شرّ البريّة- شر الدّوابّ- أصحاب المشأمة**--فجور- منكر

[1052] Fussilet 41/34.

[1053] el-Bakara 2/49; el-Mâide 5/60; el-Enfâl 8/22-23, 55; Yûnus 10/27-28; er-Râ'd 13/6; en-Nahl 16/60; Fâtır 35/43; Mü'min 40/37; el-Câsiye 45/21; el-Fetih 48/6, 12; el-Mümtehine 60/2; el-Beyyine 98/6, el-Beled 90/19.

[1054] el-Hacc 22/72; el-Kıyâme 75/5.

- Haset, kin ve gayz dolu olmasına delalet eden kelime ve terkipler: *Hased-**hâsid**-şeneân-**şânî**-bağzâ'-gay-edğân-**habîs-eşihhâ.*** [1055] **حسد- حا سد-** شنآ ن- **شا نئ** - بغضاء - غيظ – أضغا ن- **خبيث- أشِحّاء**

- İlahi hakikatlere karşı gönlünde soğukluk/tiksinti olmasına, kötü ruh halini yansıtmasına işaret edenler: *Kürh-kârihûn-işmi'zâz-kulûbuhum munkirâh;*[1056]

كره -**كَارِهُونَ**- اشمئزا ز- **قلوبهم منكرة**.

Kur'ân tarafından reddedilen devlet adamının kötü karakteristiği ve tutumunun kalbî ciheti genel ve soyut bağlamda çok sayıda kavramla işaret edilmekte, en çok da; sû-isâe/seyyîe, fücûr, şer, hubs, münker sözcüklerinin isim ve fiil türevleri zikredilmektedir. Kur'ân kötü karakterdeki devlet adamının kötülüğü/münkeri icra ettiğini, insanları batıl yollara sevkettiğini beyan eder. Kur'ân'ın reddettiği devlet adamının kalben ve zihnen kötülüğü benimseyip içselleştirmesinin kendisine verdiği ciddi zararların yanında, kamuyu ve emrindekileri etkileyip onları buna alet etmesi, toplumun bugünü ve geleceği için büyük bir tehlikedir. Araştırmamızda yer alan merdud devlet adamlarının (Firavun ve Nemrud gibi) halklarını nasıl felakete sürüklediğini tarih kaydetmiştir. Kur'ân kötülük kavramları bağlamında "şer" sözcüğüne de sıkça yer verir, inkârcı müşriklerin Cehennem ehli ve yaratıkların en kötüleri!.. (şerru'l-beriyye) olarak vasf etmektedir.[1057] Mekke döneminde müşrik liderlerin kalplerini ve gözlerini Müslümanlara karşı kin öfke ve bürümüştü. Kevser sûresinde belirtildiği üzere, Âs b. Vâil, Hz. Peygamber'in oğlu Abdullah'ın vefatı üzerine ona karşı nefret kusan (şânî), bir tînetle "soyu kesik/erkek çocuğu yok" (ebter), adı sanı anılmayacak şekilde küstahlık yapmıştır.[1058]

b) Merdûd devlet adamının kötülük mîzacının hîle ve fesâd/ifsâd yönüne delalet edenler: Kur'ân'da bu duruma işaret eden kelime ve terkipler şu şekildedir:

- Devlet adamının fitne-fesat yoluyla bozuculuk yaptığına işaret eden sözcük ve terkipler: *Fesâd/ifsâd-**müfsid-muktesimîn**-fitne(fütûn); tefrik- raht;*[1059] فسا د/ إفسا د- **مفسد- مقتسمين**- فتنة - تفريق رهط

- Hile/tuzak tertip etme ve ihtilafları körükleme suretiyle kötülük çıkarttığına delalet eden kelimeler: *Keyd-mekr-mekru's-seyyi'/seyyiât-**mâkirîn**- ittihaz-ı mescid-i dırar-hizb-şikâk-ihtilâf-şiyâ'-*[1060] كيد - مَكر مكر السّيئ- ماكرين- اتّخا ذ مسجد ضِرا ر- حِزب - شقاق اختلاف – **شيع**

- Kara propaganda/dedikodu yayma ve isyan çıkartma yoluyla insanları saptırmasına, kötülüğün yaymasına işaret eden kelimeler: *İğvâ (ğayy)-meşy bi'n-nemîme-habâl-usuvv-bağy/ibtiğâ-tuğyan;*[1061] *gıybet/ ğaybet-tebyît- taklîbu'l-umûr- **semmâûn- murcifûn**(ircâf)-**hemmâz**-.*[1062]

إغواء مَشي بالنّميمة -خبا ل - عُثو- بغي- طغيا ن- غيبة- غَيبة – تَبْيِيت- تَقليب الأمور- **سمّاعون- مُرجِفُون- همَّاز**

[1055] el-Bakara 2/109; Âl-i 'İmrân 3/118, 119; el-Mâide 5/2, 100; el-A'râf 7/33; Muhammed 47/29; el-Kalem 68713; el-Kevser 108/3; el-Felak 113/5; el-Ahzâb 33/19. (Zemahşeri, Bakara 90. âyette geçen "bağy" lafzını "hased" anlamında tefsir etmiştir. **el-Keşşâf**, 1/297.

[1056] et-Tevbe 9/33, 48; en-Nahl 16/22; ez-Zuhruf 43/78.

[1057] el-Beyyine 98/6.

[1058] Vâhidi, **Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân**, s.743-744.

[1059] el-Bakara 2/12, 191, 204-205, 220; en-Nisâ 4/101; el-Mâide 5/33; 15/90-91; en-Neml 27/48; el-Kasas 28/4; er-Rûm 30/31-32; el-Fecr 89/10-12.

[1060] el-Bakara 2/137; Âl-i 'İmrân 3/54, 120; el-Enfâl 8/30; et-Tevbe 9/107; 21/69-70, el-Mü'minûn 23/53-54; es-Secde 32/25; Fâtır 35/10, 43; Mü'min 40/37; el-Fîl 105/2. (Tefsirlerde Saffât 32. âyette geçen "iğvâ" kelimesinin saptırmak, provoke etmek anlamında olduğu belirtilmiştir. Mukâtil, **et-Tefsiru'l- Kebîr**; 3/605; Zemahşerî, **el-Keşşâf**, 5/207.

[1061] el-Bakara 2/60; Âl-i 'İmrân 3/118; et-Tevbe 9/47-48; Tâhâ 20/24; el-Kasas 28/63,76-77; el-'Alak 96/ 6 (bağy=fitne-fesad arzu etmek/çıkartmak 28/77).

[1062] en-Nisâ 4/81,108; et-Tevbe 9/47-48; el-Ahzâb 33/60; el-Hucurat 49/12; el-Kalem 68/11; el-Hümeze 104/1. "Murcifûn", kara propagandacılar, fitneci provakatörler, yalan haber köpürtenlerdir. Bu hususa daha önce işaret edilmiştir.

Devlet adamının fâsit ve müfsit olması toplumun birlik ve beraberliğini yok eden, ayrışma ve sosyal tahribata neden olan ciddi bir sorundur. Mukâtil, Kur'ân'da zikrolunan "fesâd" kavramının altı şekilde tefsir edildiğini bunlardan üçünün doğrudan; ma'siyet/isyan, fesat/yıkmak (7/127?;40/26) ve tahrip etmek (2/205, 27/34) anlamlarında olduğunu söylemektedir. [1063] Kur'ân müşrik ve münafıkların fesat çıkaran tipler olduğunu bazı âyetlerde şöyle beyan etmektedir:

"Allah ve Resulü ile savaşanların ve yeryüzünde bozuculuk yapmak için koşturanların cezası; ya öldürülmek ya asılmak ya el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi ya da yerlerinden-yurtlarından sürülmektir..."[1064] ***"****Onlara; "Yeryüzünde bozuculuk yapmayın!" denildiğinde, "Biz düzelticiyiz; ara bulucuyuz" diyorlar. Bakınız; bunlar tam bir bozucudur, fakat farkında değiller.*[1065] ***"****Demek ki sizler iş başına gelecek olursanız, yeryüzünde fesat çıkaracak, akrabalık bağlarını bile keseceksiniz öyle mi?"* [1066] "*İnsanlardan öylesi de vardır ki; dünya hayatına dair sözü senin hoşuna gider. ve kalbinde olana Allah'ı şahit tutar. Oysa düşmanların en yamanı odur. Yanından ayrılınca, yeryüzünde bozuculuk yapmaya, ekini ve nesli yok etmeye çalışır. Oysa Allah fesadı sevmez. Yanından ayrılınca, yeryüzünde bozuculuk yapmaya, ekini ve nesli yok etmeye çalışır. Oysa Allah fesadı sevmez."*[1067]

Araştırmamızda menfi karaktere sahip devlet adamlarını incelediğimizde, onların müfsit kimseler olduğunu müşahede ettik. Sözgelimi, Firavun ve adamlarının ülkelerinde iyice azıp fesadı çoğalttıkları beyan edilmekte,[1068] kavminin karşısına zenginlik ve kibri ile çıkan Kârûn'a kavminin: *"...Allah sana ihsanda bulunduğu gibi sen de ihsanda bulun. Yeryüzünde bozuculuk peşinde koşma; çünkü bozucuları Allah sevmez."*[1069] dediği belirtilmektedir. Onlar halkı için ıslaha değil de ifsada yöneldikleri için bu faaliyetleri helak olmalarına neden olmuştur. Nitekim bu husus Hûd sûresinde şöyle dile getirilir: "*Yoksa ıslah etme yönünde halkının çaba gösterdiği hiçbir memleketi senin Rabbinin haksız yere helâk etmesi söz konusu değildir."*[1070]

Diğer taraftan, Yûnus ve Neml surelerinde Firavun'un müfsid kimselerden olduğu, zulüm ve büyüklük kompleksi içinde inkâr etmesi sebebiyle denizde boğularak helak edildiğine işaret edilmekte,[1071] Kasas sûresinde de halkını nasıl ifsat ettiği şöyle ifade edilmektedir:

اِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْاَرْضِ وَجَعَلَ اَهْلَهَا شِيَعًا يَسْتَضْعِفُ طَآئِفَةً مِنْهُمْ يُذَبِّحُ اَبْنَآءَهُمْ وَيَسْتَحْيٖ نِسَآءَهُمْ اِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ

"Firavun, ülkesinde iyice zorbalaşmış ve halkını gruplara bölerek içlerinden bir zümreyi köleleştirmişti; bunların oğullarını teker teker boğazlatıyor, kadınlarını ise sağ bırakıyordu. Gerçekten bozuculardandı..." [1072]

Bakara sûresinde Câlût'un fesad çıkartan saldırgan karakterine işaret edilirken (2/251), ülkesinin savunup, tehlikeyi bertaraf eden müminler (Hz. Dâvûd, Câlût ve nehri geçen ordu) düzeni sağlayan (muslih) kimseler olarak anılmaktadır. Yine aynı surede, dünya hayatı hakkındaki güzel sözleriyle haktan görünerek Hz. Peygamber'i etkilemeye çalışan, yönetimi eline geçirdiğinde de beşerî ve ekonomik düzeni bozmaya çalışan kimseye (münafıklardan Ahnes b. Şerîk'e) dikkat çekilerek bu karakterdeki kişinin "en sinsi düşman" (eleddü'l-hisâm) olduğu bildirilmekte, onun yıkıcı/bozucu faaliyetine dikkat çekilmektedir (2/204-205) . Keza, Şuarâ sûresinin bir pasajında;

1063 **Mukâtil**, **el-Eşbâh ve'n-nezâir**, s.102-104.
1064 el-Mâide 5/33.
1065 el-Bakara 2/11-12.
1066 Muhammed 47/22.
1067 el-Bakara 2/204-205, 220.
1068 el-A'râf 7/103; Tâhâ 20/24; 28/4; el-Fecr 89/11-12.
1069 el-Kasas 28/77.
1070 Hûd 11/117.
1071 Yûnus 10/90-91.
1072 el-Kasas 28/4.

وَلَا تُطِيعُوا اَمْرَ الْمُسْرِفِينَ اَلَّذِينَ يُفْسِدُونَ فِي الْاَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ

"Aşırı gidenlerin emrini dinlemeyin. Onlar ki yeryüzünde bozuculuk yaparlar; asayiş yanlısı değillerdir." denilerek müfsid kimselerin haddi aşan karakterine işaret edilmektedir.[1073]

Hicr sûresinde (15/90-93), inanç ilkeleri ve diğer konularda halkı ayrıştıranlar "muktesimîn" (مقتسمين bölüp parçalayanlar) lafzıyla vasfedilmiş, onların fesatlık ve sahtekarlık yoluyla şirk ameli içinde oldukları, yaptıklarına karşılık cezalandırılacakları, Hz. Peygamber'in onlardan etkilenmeden, müşrikleri çatlatırcasına tebliğine devam etmesinin gerektiği bildirilmiştir. Taberî bu pasajın tefsirinde, Kur'ân'ı işlerine geldiği gibi bölerek bir kısmına inanıp, diğerini reddeden Ehl-i Kitab'a işaret edilmiş olabileceği gibi, Kureyşin bazı ileri gelenlerinin hac mevsiminde grup grup yollara dağılarak Mekke'ye dışarıdan gelenlere Hz. Peygamber aleyhinde, "O bir sihirbaz!", "O bir mecnun!" gibi karalama faaliyetinin de kastedilmiş olabileceğini ifade etmiştir.[1074]

Hz. Peygamber "Ümmetin kesada uğraması, fesada (fitne) düştüğü zamandır" buyurmuştur. Kur'ân menfî karakterdeki devlet adamlarının ifsad edici, ayrımcılık yapan tutumlarını sadece bu kavramlarla işaret etmemekte, başka lafızları da zikretmektedir. Bu ayrılıkçı özelliklerine**;** *hizb, tefrik, şikâk, ihtilâf, şiyâ'* kelimeleri ile delalet ettiği gibi, *ölçüyü aşma/ azgınlık boyutunda; tuğyân, bağy* sözcükleriyle de müfsid karakteristiğin farklı boyutlarını da beyan etmektedir. Mukâtil b. Süleyman fesâd/ifsâdın bir tezahürü olan "tuğyan"ın Tâhâ sûresinde (20/24,81) isyan çıkartma anlamında olduğunu belirtirken,[1075] Fahreddin er-Râzî de 'Alak sûresinin 6. ve 7. âyetinde geçen "tuğyân" kelimesinin fesâd çıkartma anlamında olduğunu, tekebbür ve azgınlık suretiyle fesada yol açan kişiden muradın da Ebû Cehîl olduğunu ifade etmektedir. Mâverdî de Mücâhid'e (ö.103/721) dayandırarak bu anlama ve karaktere işaret eder.[1076]

"Bağy" kavramının aşırılık/azgınlık anlamı yanında, ifsadın bir türü olan "zulüm" (7 /33, 42 /39) manasının olduğu,[1077] anlam itibariyle Kasas sûresinin Kârûn ile ilgili bir pasajında, onun İsrail oğulları'na yönetici kılındığı zaman, serveti ile şımarıklık yaparak, haksız-baskıcı yöntemlerle ülkesinde fesada sebep olan bir karakter olduğuna şöyle işaret edildiğini söyler.[1078] Kasas sûresinde geçen "beğâ"(بَغٰى)kelimesinin "kibir" ve "bezh", yani mal ve evlat çokluğuyla sevinmek anlamında olduğunu belirten Zemahşerî, bunun yeryüzünde bozuculuk çıkarma manasına geldiğini kaydeder.[1079] Elmalılı da Kârûn'un "bağy" fiilini işleyerek ülkeye verdiği zararı âyet çerçevesinde şöyle yorumlar: Kârûn,devlet gelirlerinde vurgun yapan, zekat vermeyerek Hz. Mûsâ'ya isyan eden, yeryüzünde bozgunculuk yapan bir karakterdi. Vurgun yapmak suretiyle bu kadar serveti elinde bulundurması, malını kimseyle paylaşmaması aslında bir bozuculuktur.[1080]

Rivâyet edildiğine göre, Kârûn, kavmi içinde ikilik (fitne) çıkartmaya çalışmış, iki yüz elli adamıyla birlikte otoriteye (Hz. Mûsâ'ya) başkaldırmış, Hz. Hârûn'un ölümünden de Hz. Mûsâ'yı sorumlu tutarak fitne/isyan çıkartmaya çalışmıştır. İsyan sonunda farklı kabile liderlerinden oluşan

---

1073 eş-Şuarâ 26/151-152 .
1074 es-Sâffât 37/36; ez-Zâriyât 51/39.
1075 Mukâtil, **et-Tefsîru'l-Kebîr**, 3/26, 36.
1076 Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 30/17-18; Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib Mâverdî, **en-Nüket ve'l-'Uyûn** (Tefsîrü'l-Mâverdî), racaahu es-Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdürrahim Beyrut : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992, 6/306-308.
1077 Mukâtil, **el-Eşbâhve'n-nezâir**, **s.** 316.
1078 el-Kasas 28/76-78.
1079 Zemahşerî, **el-Keşşâf,** 4/522-523.
1080 Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili,** 5/553-554.

ikiyüz eli adamıyla ve mallarıyla birlikte altlarındaki yerin yarılması sonucu içine gömülmüşlerdir. [1081] Müfsit bir şahsiyet olan Kârûn'un akıbetini Kur'ân şöyle ifade eder: *"Nihâyet Biz, onu da, sarayını da yerin dibine geçirdik. Artık Allâh'a karşı kendisine yardım edecek avanesi olmadığı gibi, o, kendini savunup kurtarabilecek kimselerden de değildi."* (el-Kasas, 28/81) Kur'ân Ebrehe'yi de düşmanca planlar (keyd) yapan bir karakter olarak zikreder (105/3). Ancak planlar Allah tarafından akamete uğratılmıştır. "*Böyle... İnkârcı nankörlerin plânını Allah bozacaktır."(8/18)* ذٰلِكُمْ وَاَنَّ اللّٰهَ مُوهِنُ كَيْدِ الْكَافِرِينَ

Siyaset ahlakı konusundaki bir doktora tezinde, Kur'ân'da yozlaşmayı en geniş anlamıyla ifade eden kavramın "fesât" sözcüğü olduğu ifade edilmekte, bunun önüne geçmek için Mâverdî'nin sunduğu çözüm önerilerine ve Zemahşerînin tespitlerine atıf yapılmaktadır. Belirtildiğine göre Mâverdî, Bakara sûresinin fitne ile ilgili âyetlerini (2/204-206) değerlendirirken yönetimin elindeki otoriteyi kullanma becerisine dikkat çeker. Ona göre şâyet yönetici gücünü toplumda oluşan yozlaşma sebeplerini ortadan kaldırmak için kullanırsa, yozlaşma sebeplerini araştırarak bunları ortadan kaldırmaya dönük çalışmalar yaparsa, o zaman kendisine güven artacakr, toplumsal yarar gerçekleşecektir. Zemahşerî'ye göre de fesatçılığa meyilli bir kimsenin yönetici olması durumunda uyguladığı yozlaşmış yönetim sebebiyle ekinin ve neslin helak olmasına sebebiyet verileceğinden, bu tip yöneticilerin idare ettiği toplumlarda zulmün ortaya çıkması kaçınılmazdır. Allah'ın rahmetinin onlardan uzaklaşması sebebiyle bu toplumun akıbeti; ekinlerde kıtlık ve nesilllerde helakın baş göstermesidir.[1082]

c) Karakteristiğin amelî boyutunda yer alanlar (daha çok somut ve ağır düzeyde hasmâne tezahürler): Kur'ân'da bu niteliğe işaret eden sözcük ve terkipler şu şekildedir:

- Devlet adamının fiili olarak kötülük işleme vasfına işaret eden sözcük ve terkipler: *Su-seyyie-sev'-ictirah-ı seyyiât-sûu'l-azâb-isâe-**müsî'-**esveu'l-amel; fitne-fütûn-bağy.*[1083]

- سُوءُ سيئة- سَوء- اجتراح السيئات- سُوءُ العذاب إساء ة- **مسيء-** أَسْوأ العمل- فتنة- فتون- بغى فجور- **زَنيم- فا جر**

Kötülük karakteristiğinin somut tezahürü olan bu son kısım devlet adamının sözlü-fiilî şiddet vasfı kapsamında olduğundan ve bu konunun devlet adamının merhametli olma vasfının olumsuz kısmında yer alan "zulüm" özelliği bölümünde detaylı mütâlaâ edileceğinden, burada sadece ilgili vasıflara işaretle iktifa edilmiştir.

Hâsılı, kötülük mîzacını haiz ve ara bozucu olan devlet adamını şöyle betimleyebiliriz:

Halka, muhatabı olan devlet adamlarına ve emri altında çalışanlara karşı kötü düşünce besleyen, kötü muamelede bulunan karakterdir. Sıkça kötü sözler de sarf edebilen bu tip devlet adamı sevilmez, birlikte iş yapmaktan skaçınılır. Halkına, personeline ve meslektaşlarına karşı şer tutumlar sergileyen devlet adamı, aynı muameleyi karşı taraftan görür, düşmanının sayısını artırır. Devleti temsil etmesi sebebiyle de insanların devlete husumet beslemesine neden olur. Kötülük karakteri

---

[1081] Ö. Faruk Harman, "Kârûn", **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, 24/519-520.

[1082] Haydar Bekiroğlu, **Kur'ân'da Yönetim Ahlakı** (doktora tezi), s. 83.

[1083] el-Bakara 2/49; Yûnus 10/83, 90; er-Râ'd 13/6; er-Rûm 30/10; ez-Zümer 39/35, el-Mü'min 40/37, 58, el-Câsiye 45/21; el-Fetih 48/6; el-Mümtehine 60/2; el-Kalem 68/13; Nûh 71/27; el-Kıyâme 75/5-6; 'Abese 80/42; el-Bürûc 85/10. *"Zenîm":* Razi, kötülüğüyle meşhur, günah işlemekten haksızlık yapmaktan utanmayacak kadar karakteri bozulmuş, insanlığını kaybetmiş, bu anlamda soysuzlaşmış manası verirken, Elmalılı, kötülükle mimli, şirretlikle damgalı, dalkavuk, nesebi takma anlamı verir. Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb,** 30/83-85; Elmalılı, Hak Dini Kuran Dili, 8/25-26. "Bağy"; saldırganlık ve zulüm anlamında zikredilmiştir (10/90). Mukâtil***, "sû"*** kavramının on bir, "seyyie" kavramının da beş şekilde tefsir edildiğini, ikisinin de kötü söz, davranış ve şiddet anlamının olduğunu (2/49; 4/148; 7/141; 23/96; 28/54; 41/34; 60/2), bunun yanında, şirk (16/28; 27/89-90;28/84), en kötü şey/eziyet anlamlarının da (13/25; 40/ 52) olduğunu zikreder. **el-Eşbâhve'n-nezâir**, s. 106-108.

baskın olan/müsi' devlet adamı maddi menfaatleri ve ikbal kaygısı peşindedir, ihtiraslıdır. Kendi çıkarlarına engel gördüğü kimselere karşı acımasızca çirkin/habis davranışlar sergiler; aşırı kin güder, hınç almaya çalışır. Kendi fikrini dikte eder. Aynı düşüncede olmayanlara, kendisinin gayri hukuki muamelelerine karşı çıkanlara, kötülüklerini onaylamayanlara tehditler savurur, imkan bulduğunda öldürme dahil eziyetin, zulmün her türlüsünü uygular. Dinî-ahlaki kaygıları olmayan, günah (ism) ve kötülükleri (sû-seyyiât) alışkanlık haline getirmiş olan bu fâcir karakter, bunların yayılmasında da beis görmez, hatta teşvik eder. Çünkü ortalığı karıştırarak, insanları arkalarından lekeleyip, laf taşıyarak kaotik durumu hasıl etmek ve bundan faydalanmak ister. Ara bozucu ve provokatördür, fettândır. Halka ve çalışanlara huzur-rahat vermez. Kibirli, azgın ve inatçıdır. Yaptığı hatalardan dönme ve özür dileme erdeminden yoksundur. Kendisini daima haklı göstermeye çalışır.

3.2.2.5. Cömertlik /Fedakarlık

Kur'ân'da devlet adamının cömert ve yardımsever olma özelliğine işaret eden kelime ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının kerem ve infakına işaret eden sözcük ve terkipler: *İkrâm-kerîm(kerem)-nafakâ-infâk-**münfikîn;***[1084] *best- menn-fazl- ihsân **hayrü'l-münzilîn-muhsin**-îsâr.****[1085]***

إكرام - **كريم** (كرم)- نفقة- إنفاق- **مُنفِقين**- بسط - منَّ- فضل-إحسان- **محسن خير المنزلين**- إيثار

- İf'al vezninde "veren el" konumunda olmasına delalet eden kelime ve terkipler: *İ'tâ-îytâ- îytâ-i zekât/mâl- it'âm-**âtî-mûtûn**- imdâd-ı hediye/ mâl- ikrâz-ı karz hasen.*[1086]

إعطاء - إيتاء - إطعام- **آتى** - **مُوتون** - إيتاء زكاة إمداد هدية / مال إقراض قرض حسن.

- Zekat, tasadduk ve tatavvu' cinsinden muhtaçları düşündüğüne işaret eden sözcükler: *Sadaka-tasadduk-**mütesaddikin-müssaddikîn;***[1087] *tatavvu'-**muttavviîn;***[1088] تطوّع - **مُطّوّعِين** صدقة- تصدّق/ مُتصدِّقين

Kur'ân cömertliği müminin güzel hasletleri arasında saymakta, çoğu âyette ihsan ve takvâ sözcükleriyle birlikte zikretmekte, takva sahiplerinin bu vasfı haiz olabileceklerini belirtmekte,[1089] müminlerin *iktidara geldiklerinde* zekatı ihmal etmeyeceklerini beyan etmektedir.[1090] Muhtaçların unutulmamasına, müminin elinin açık olması ve fakirlerin gözetilmesine salih ameller bağlamında dikkat çeken Kur'ân,[1091] erkek ve kadın müminlerin tasadduk ve infakları nedeniyle ahirette büyük karşılık göreceklerini, cimriliğin ise mümine zarar vereceğini haber vermektedir.[1092] Allah'ın en güzel isimleri arasında da, O'nun lütf-u keremine işaret eden çok sayıda vasfa rastlarız. el-Kerîm/el-Ekrem, Zü'l-Celâl-i ve'l-ikrâm, el-Vehhâb, el-Latîf, Vâsî,[1093]Vâsiu'l-mağfire,[1094]el-Mukît, el-Bâsit, el-Mâcid,

---

1084 el-Bakara 2/262, 270; Âl-i 'İmrân 3/17, 92; Yusuf 12/21; el-Furkân 25/67; eş-Şûrâ 42/38; ed-Duhân 44/17;

1085 el-Bakara 2/237; Nisâ 4/125; ; el-En'âm 6/84; Yûsuf 12/59, 90; en-Nahl 16/128; el-İsrâ 17/29; el-Kasas 28/77; Sâd 38/39; er-Rahmân 55/60; el-Haşr 59/9.

1086 el-Bakara 2/177, 277; en-Nisâ 4/37,162; el-Mâide 5/12; el-Hacc 22/41; el-Leyl 92/5, 18; en-Neml 27/35-36; el-Hadîd 57/18; el-İnsan 76/8.

1087 el-Bakara 2/280; Yûsuf 12/88; et-Tevbe 9/103; el-Hadîd 57/18.

1088 el-Bakara 2/158, 184; et-Tevbe 9/79.

1089 en-Nahl 16/90; el-Hacc 22/41; el-Kasas 28/77; el-Leyl 92/17-19.

1090 el-Bakara 2/274; Al-i 'İmrân 3/134; el-Hacc 22/41;

1091 el-Bakara 2 /43, 271, 273; Tevbe 9/ 103;

1092 el-Bakara 2/272; el-Ahzâb 33/35; Muhammed 47/38; el-Leyl 92 /5-10;

1093 el-Bakara 2/247; Âl-i 'İmrân 3/8; el-Mü'minûn 23/116; en-Neml 27/40; er-Rahmân 55/27,78; el-Mülk 67/14; el-İnfitâr 82/6; el-'Alâk 96/3.

1094 en-Necm 53/32.

er-Rezzâk, en-Nâfî, el-Hafiyy[1095] bu sıfatlardandır. O halde devlet adamı da bireysel olarak paylaşma ve yardımlaşmaya önem vermesi, varlıklı insanlarla ihtiyaç sahipleri arasında köprüler kurulmasında etkin rol oynaması nispetinde değeri artacaktır. Hadis ve ahlak kitaplarında da cömertlik ve başkalarını düşünme meziyeti, Kur'ânî kavramların yanında; *sehâ/sehâvet, cûd/cevdet/cevâd,bezl* kelimeleri ile geçmektedir.[1096] Hac Sûresinin 41.âyetinde devletin meşruiyeti ve devlet adamlarının asli görevleri bağlamında yardımlaşmaya ve zekatın verilmesine vurgu yapılmaktadır.

اَلَّذِينَ اِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْاَرْضِ اَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ وَاَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلّٰهِ عَاقِبَةُ الْاُمُورِ

Onlar ki; yeryüzünde kendilerine iktidar bahşetsek; (gerçek dindarlar olarak) namazı dosdoğru kılar, zekâtı veri(p benliklerini arındırırıla)r, marufu emredip münkeri yasaklarlar. İşlerinin akıbeti tamamen Allah'a aittir. (Bütün işlerinde O'nu öncelerler.) [1097]

Haşr sûresinde de Ensarın muhacirleri mallarına ortak ederek gösterdikleri üstün cömertlik ve fedakarlığa, onları kendilerine tercih etmelerine/îsâra şöyle işaret edilmektedir:

وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُا الدَّارَ وَالْاِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ اِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّآ اُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلٰى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِ فَاُولٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

"Bu diyara onlardan önce yerleşip imanı da gönüllerine yerleştirmiş olanlar; kendilerine hicret edenleri severler; onlara verilenlerden ötürü içlerinde bir kıskançlık hissetmezler; kendilerinin ihtiyacı olsa bile, onları kendilerine tercih ederler…" [1098]

Mekke'de ilk vahyedilen âyetlerde tevhit inancını ve maddi yardımlaşmayı öne çıkaran, fakiri doyurmaya önem veren âyetlerin fazlalığı dikkat çeker. Zira Câhiliye devrinde müşrikler açın halini görmezden gelmiş, köleler, yetimler ve alt gelir grupları zor şartlar altında yaşamışlardır. İktidarı elinde tutan müreffeh yöneticiler, kendi çıkarları yönünde hareket etmiş, fakirlere refahtan pay ayırmamış, sosyal adaletten uzak bir düzen tesis etmişlerdir. Hz. Peygamber'in cömertliği ve yardımlaşmaya önem vermesi hakkında aynı dönemde çok sayıda âyet nâzil olmuştur. İlgili âyetlerde; akrabalarından başlamak üzere fukaraya sahip çıktığı zikredilmekte, kendisinin de yetim ve öksüz olduğu hatırlatılıp yardım isteyenleri geri çevirmemesi emredilmekte, cömertlik ve fedakârlığın müminin vasfı olduğu beyan edilmektedir. Bu bağlamdaki bazı Kur'ân âyetlerinde mealen şöyle buyrulmaktadır:

"Allah; elbette adaleti, ihsan üzere hareket etmeyi ve yakınlara vermeyi emreder..";"Allah sana ihsanda bulunduğu gibi sen de ihsanda bulun."; ***"****Kendileri de arzulamalarına rağmen, yemekleriyle düşkün, yetim ve esirleri doyururlardı. Sizi tamamen Allah rızası için doyuruyoruz; sizden ne karşılık ne de teşekkür istiyoruz.";"O seni yetim bulup da barındırmadı mı? Ne yapacağını bilemez halde bulup da seni, yol göstermedi mi? Seni 'başkasının eline bakar' bulup da zengin etmedi mi? Öyleyse, sen de ezme yetimi. Azarlama, isteyeni."*[1099]

[1095] Meryem 19/47.

[1096] Mustafa Çağrıcı, "Cömertlik", **DİA,** İstanbul: TDV Yayınları, 1993, 8/72-73.

[1097] el-Hacc 22/41.

[1098] el-Haşr 59/9. Hz. Peygamber'in kutlu yoluna tâbi olan ashap da infak ve cömertlikte mümtaz bir yere sahipti. Ensâr, hicret sebebiyle yoksul düşen muhacir kardeşlerini kendilerine tercih etmede birbirleriyle yarış içindeydiler. Adem Ergül, bu konuda çarpıcı bir teamülü şu satırlarda ifade eder: "Câbir (ra) anlatıyor: "Ensar hurmalarını devşirdiğinde bunları ikiye ayırır, bir tarafa çok, diğer tarafa da az olanı koyardı. Daha sonra az olan tarafa hurma dallarını koyarak o tarafı çok gösterip Muhacirlere: "Hangisini tercih ederseniz, alın." derlerdi. Onlar da çok görünen yığın Ensar kardeşlerimizin olsun diye az görünen yığını alırlar, böylece hurmanın çoğu onlara gelirdi. Ensar da bu yolla az olan kısmı kendilerine bırakmış olurlardı. Hayber'in fethine kadar bu âlicenâplıkları devam etti." Ergül, **a.g.e**., s.383.

[1099] en-Nahl 16/90; el-Kasas 28/77; el-İnsân 76/8-9; ed-Duhâ 93 /6-10**.**

Hz. Peygamber aç kalma pahasına ümmetin açlarını doyurmuş, cömertliği nedeniyle evinde günlerce yiyecek sıkıntısına "Komşusu açken, kendisi tok yatan bizden değildir." [1100] demiştir.Hz. Peygamber nübüvvet öncesinde de engin cömertlik ve semahat timsali idi. İlk vahiy geldiğinde eşi Hz. Hatice onun daima yüce gönüllü olduğuna işaretle, onun akrabasını koruyup gözettiğini, işini görmekten aciz olanlara yardım ettiğini, fakirlerin elinden tuttuğunu, misafiri ağırladığını söylemiştir.[1101] Kaynaklarda onun eşsiz cömertliği hakkında çok sayıda rivâyete yer verilmektedir.[1102] Ahlak uleması cömertliği*; sehâvet, cûd, îsâr* (إيثا ر-جود- سخاوة) olmak üzere üç dereceye ayırmış, müminlerin bu özelliklerine ilişkin kapsamlı değerlendirmelerde bulunmuşlardır.[1103]

Araştırmamızda yer alan ideal devlet adamlarının cömertliklerini Kur'ân haber vermektedir. Hz. Mûsâ'yı kerem sahibi "Resûlun Kerîm" (كَرِيمٌ رَسُولٌ) olarak betimleyen âyetler,[1104] Hz. Yûsuf'un cömertlik hikayesini de kendi hikayesi etrafında anlatmaktadır. Hz.Yûsuf kardeşleri tarafından kötü muamelelere maruz kalmasına rağmen kıtlık zamanında onlara zahire ölçeğini tastamam verdiği, konukseverliğin en güzelini sergilediğini de Kur'ân "Hayr'ul-münzilîn" (خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ) terkibiyle beyan etmektedir.[1105] Keza, Hz. Süleyman'ın cömertliği de Sebe' sûresinde, halkını doyurmak için cinlere yaptırdığı devasa kazanlardan, yine Sâd sûresinde emrine verilen cinlere karşı "hesapsızca/ cömertçe" lütufta bulunma yetkisi verilmesinden anlaşılmaktadır. [1106] Peygamberlerin cömertliği hakkında kaynaklarda da çok sayıda dikkat çeken anekdota yer verilmektedir. Sözgelimi, Hz. Yûsuf'un zindanda iken kendi yiyeceklerini arkadaşlarıyla paylaştığı, yiyeceği olmayanlara yiyecek topladığı, Mısır azizi olduğunda kıtlık zamanı tedbiren el koyduğu halkın mallarını, tarla ve kölelerini kamulaştırma yerine sahiplerine iade ettiği, bundan büyük sevinç duyan halkın kendisinden daha cömert birini tanımadıklarını söyledikleri kaydedilir. Yine Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman'ın el emeği ile elde ettikleri kazançlarının bir bölümünü fakirlere tasadduk ettikleri de kaynaklarda yer almaktadır.[1107] Hz. Süleyman'ın cömertlik vasfı bir âyette şöyle dile getirilmektedir:

[1100] **Hâkim**, "Müstedrek", 4/183, hadis no. 7307.

[1101] **Müslim**, "İman", 252.

[1102] Bu konudaki bazı anekdotlarda şu satırlara yer verilir**:** "Hz. Peygamber bir koyun kesmişti. Muhtaçlara dağıtıldıktan sonra ne kadarının eve kaldığını sorduğunda Hz. Aişe: "Sadece bir kürek kemiği kaldı." deyince: "Desene ya Aişe, bir kürek kemiği hariç hepsi bizim oldu." buyurdu. Huneyn savaşından sonra Safvân, ganimet olarak ele geçirilen çok sayıda koyunun kendisine Hz. Peygamber tarafından hediye edildiğini görünce çok duygulanmış, o gün İslam'ı kabul etmiştir. Hz. Fâtıma, kendisine bir hizmetçi verilmesini veya köle satın alınmasını istediğinde, Hz. Peygamber onun bu talebine karşın, Bedir yetimlerinin, Suffa'daki fakirlerlerin ve dulların ihtiyacının buna mâni olduğunu söyleyerek, evin yoğun işlerini bitirince namazlardan sonra otuzüçer defa tesbihatta bulunarak yatağa yorgun yatmasının bu talebinden daha hayırlı olacağını bildirmiştir. Bu konuda gelen bir haber şöyledir: Bir defasında Hz. Peygamber: 'İki kişilik yiyeceği olan, (suffada barınanlardan) bir üçüncüsünü, dört kişilik yiyeceği olan, bir beşincisini, yahut altıncısını birlikte alıp götürsün' buyurdu. Ebu Bekir (ra) bunlardan üçünü, Hz. Peygamber da onlardan on tanesini evlerine götürdüler. Dul kadınlara ve yoksullara yardım edenlerin Allah yolunda cihad etmiş gibi sevap kazanacaklarını söylerdi. A'rac adlı birisinin Ebu Hureyre'den dinleyip naklettiğine göre o şöyle demiştir: "Hz. Peygamber aç kalıyordu" diye bahsetti. Ben de: 'Bu açlık nasıl oluyordu' diye sordum. Dedi ki; bu ona akın akın gelenlerin ve misafirlerinin çokluğundan, ondan hiç ayrılmayan zümre (ehl-i suffa) sebebiyle idi. Hz. Peygamber beraberinde arkadaşları ve sürekli mescitte kalan ihtiyaç sahipleri (ehl-i sufa) olmadan asla yemek yemezdi." Ergül, **a.g.e**, s.177-178; M.Yaşar Kandemir, **DİA**, "Muhammed" (şahsiyeti), 2020, 30/421-426; Celal Yeniçeri, **Peygamber, Devlet Başkanı, Aile Reisi,** İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) Yayınları, 2000, s. 361-362.

[1103] Kişinin imkanların çoğunu kendisine ayırıp, azını hayır yolunda kullanmaya "sehâvet", azını kendisine ayırıp, çoğunu muhtaçlara ikram etmek "cûd", gerektiğinde kendisini tamamen mahrum bırakarak imkanını başkaları için kullanmaya "îsâr" denilmektedir ki, Haşr sûresinin 9. âyetinde geçen, ensarın muhacirlere yaptıkları cömertlik ve feragat bu nevidendir. Mustafa Çağrıcı, "Cömertlik", **DİA,** İstanbul: TDV Yayınları, 8/72.

[1104] ed-Duhân 44/17.

[1105] Yûsuf 12/59.

[1106] es-Sebe' 34/13; Sâd 38/39.

[1107] Taberî, **Tarihu't-Taberî**, **(Tarihi'l-Ümem ve'l-Müluk)**, Beyrut: Dârü'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1987, 1/200-219; 281-288; Sa'lebî, **Arâisü'l- mecâlis**, s.209-230.

وَالشَّيَاطِينَ كُلَّ بَنَّآءٍ وَ غَوَّاصٍ وَاٰخَرِينَ مُقَرَّنِينَ فِي الْاَصْفَادِ هٰذَا عَطَآؤُنَا فَامْنُنْ اَوْ اَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَا بٍ

"İnşaat ustası ve dalgıç bütün 'şeytan'ları... ve zincire vurulmuş diğerlerini ... (kendisine râm ettik.) "Bu bizim 'ver'gimizdir; artık ister hesapsızca ver, ister tut (diyerek...) "[1108]

Fahreddin er-Râzî, *"Bu bizim vergimizdir, artık ister hesapsızca ver, ister tut"* âyetinin tefsirinde, İbn Abbas'ın şu iki yorumunu nakleder**: 1.“**Ey Süleyman (as) ! Dilediğine verip vermeme konusunda serbestsin, sana zorluk yoktur." **2.** Emre âmâde kılınmış şeytanlar/cinler bizim bağışımızdır. Dilediğin cine ikrâm ve ihsanda bulun, yollarını açıp gönderebilirsin. İstediklerini de hadsiz hesapsız çalıştırırsın.[1109] Belkıs'ın da cömert biri olduğu Neml sûresindeki âyetlerden (27/35-37) anlaşılmaktadır. İlgili âyetlerde "yardım/lütuf"anlamında zikredilen, if'al veznindeki "imdâd" (lütuf/ihsân) kelimesi (اَتُمِدُّونَنِ) ve "hediyye" sözcüğü ile, Belkıs'ın, Hz. Süleyman'a iyi niyet gösterisi ve sınama kasdıyla kıymetli hediyeler gönderdiği zikredilmektedir.

Râşid halifelerin de çok cömert fedakâr oldukları rivâyet edilmektedir. Onlar aza kanaat edip ümmetin ihtiyaçlarını ve maslahatını düşünmüş, sıkıntılı durumlarda mallarını bu uğurda sarfetmişlerdir. Sözgelimi, Hz. Ebû Bekir…Aralarında Habeşli Bilal ve annesi de olan dokuz müslümanı müşriklerin ağır işkencelerinden yüksek meblağla satın alıp azat etmiştir. Vâhidî, Leyl sûresinin 5-7 arası âyetlerinin onun hakkında nâzil olduğunu söyler.

فَاَمَّا مَنْ اَعْطٰى وَاتَّقٰى وَصَدَّقَ بِالْحُسْنٰى فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرٰى

"İmdi, kim 'en güzel'i tasdik ederek ve sakınarak verirse, en kolay olanı kolaylaştırırız kendisine." [1110]

Hz. Ebû Bekir hicret esnasında Hz. Peygamber'in mescid yapılmasını uygun gördüğü Mescid-i Nebevî'nin arsasını satın alan kişidir. İslam'a girdiğinde kırk bin dirhem kadar sermayesinin olduğu, bunun tamamını ve ticaretten sağladığı kârını Allah yolunda Tebük Gazvesinde infak ettiği, zaman zaman elbise satın alıp, kışın onları dul kadınlara dağıttığı rivâyet edilir.[1111] Hz. Osman da cömertliğiyle timsal olmuş bir devlet adamıdır. Diğer halifelerle birlikte aşere-i mübeşşere arasında sayılmasının en önemli sebebi, onun engin cömertlik karakteridir. Kendisi cömertlik vasfı nedeniyle, üç defa Hz. Peygamber tarafından cennetle müjdelenmiştir. Zîra o Medine'deki tek içme kuyusunu (Rûme) satın alarak Müslümanlara vakfetmiş, en zorlu askeri sefer olan Tebük için ordunun tamamını techiz etmiş, malının yarısını harcamıştır. Bu cömertliği sebebiyle Hz. Peygamber'in övgüsüne mazhar olmuştur. Diğer halifelerin cömertliği hususunda da kaynaklarda ibretli anekdotlara rastlamaktayız.[1112]

Hâsılı, cömert devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

Cömert/kerîm devlet adamı devletin imkanları ölçüsünde halkına ve maiyetinde bulunanlara hukuk çerçevesinde ikram ve sehavette bulunur. Onların mutlu ve müreffeh olmaları için devlet

---

[1108] Sâd 38/37-39.

[1109] Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 26/207-210.

[1110] el-Leyl 92/5-7. Vâhidî, **Esbâbu Nüzuli'l-Kur'ân**, 718-720.

[1111] Mustafa Fayda, "Ebubekir", İstanbul: TDV Yayınları, **DİA,** 10/101-108; Kandehlevi, **Hadislerle Hz. Peygamber ve Ashabının Yaşadığı Müslümanlık**, 2/755.

[1112] Hz. Ali'nin cömertliği hakkındaki bazı anekdotlar şöyle anlatılır: "Rivâyete göre geceleri erzak torbasını yüklenir, yoksul, yetim ve dulların evlerine gidip onları dağıtırdı. Cenazesi yıkanırken sırtının simsiyah olduğunu görenler oğlu Hasan'a (ra) sebebini sorduklarında: "İhtiyaç sahiplerine erzak taşımaktan çürüdü" cevabını verdiğinde, hem kendisi ağlamış, hem de dinleyenleri ağlatmıştır. Anlatıldığına göre, Hz. Ali'nin yaralandığı gece Kufe'de üç yüz ev aç kalmıştı. Elbisesi yama içinde olan halife, bir yırtığı göstererek "yamatacağım ama yamacıdan utanıyorum artık" demiştir. Ebu Navvâr adlı bir kumaşçı şöyle anlattı: Bir gün Hz. Ali kölesi yanında iken bana geldi. İki gömlek satın aldıktan sonra, ikisini de kölesine gösterip: "Hangisini istersin, hangisini beğendiysen onu al" dedi. Köle birisini aldı, diğerini de kendisi giydi." Abdülbaki Gölpınarlı, **Müminlerin Emiri Hz. Ali**, İstanbul: Derin Yayınları, 2004, ss. 301-303.

gelirlerinden azami olarak faydalanmasını sağlar, bazı devlet adamlarının yaptığı gibi imkanlar mevcut iken kemer sıkma politikası uygulamaz. Bunu yapan devlet adamı halkı ve maiyetinde çalışanlar tarafından çok sevilir ve desteklenir. Çünkü toplumun idarecilerinden en çok beklentisi yaşam standartlarının yükseltilmesidir. Halkını ve personelini seven, onların iyiliklerini düşünen ihsan ve semahat sahibi devlet adamı her kesime adil olarak eli açık davrandığı gibi, geçim darlığı içindeki yoksul kimselerin, çalışma engeli olanların, yetim ve gurebanın hakkını öncelikli olarak gözetir. Varlıklı insanlarla muhtaçların arasında köprüler kurarak maddi sıkıntılarının hafifletilmesine çalışır. Yine insanlar arası yardımlaşma yolları olan zekat ve sadaka/infak gibi faaliyetleri özendirici/teşvik edici faaliyetler yürütür. Elibol devlet adamı bu tür yardımlaşma çalışmalarına maddi katkıda bulunarak bu güzel vasfın yaşatılmasında öncülük eder, örnek olur. Onun bu tutumunu görenler de yardım kampanyalarına katılır. İdeal devlet adamı bütün tasarruflarında ne eli sıkıdır, ne bol keseden verendir. Kamu zararına neden olacak abartılı harcamalardan kaçınır, muvazeneli hareket eder.

Atalarımız "Beylik vermekle, yiğitlik vurmakla" demiş. İdeal devlet adamı hem bollukta, hem darlıkta halkını ve emri altındakileri düşünür. Onların halinden anlar, empati kurar. Şâyet çevresinde yardıma ihtiyacı olan varsa en önce kendisi digergamlık (îsâr) vasfıyla fedakarlıkta bulunur, böylece rol model olur. Cevdet sahibidir, dünya kaygısı ve mal yığma tutkusu yoktur. Sadece rıza-i ilâhîye arzusu içindedir, bu maksatla halkına hizmet sevdasındadır. Cömertlik/cûd vasfı ile mümeyyez devlet adamı konukseverdir. Misafiri olan devlet adamları veya vatandaşlar oldukça memnun ayrılırlar. Tatlı diliyle, muhatabına değer verir, izzet ve ikramı ile kalpleri kazanır.Bu tarz yaklaşımıyla dost ve düşmanında hayranlık uyandırır, öyle ki onu tanımadan nefret duyanlar yumuşar, yakınlaşır ve birlikte iş yapmak isterler. Âlicenap devlet adamı dünyanın her neresinde olursa olsun kapısını çalan, darda kalanlara, mazlumlara ayrım gözetmeden, insanlık namına kucak açar, civanmert yüce gönülle ekmeğini paylaşır. Yardımların ulaşması gereken yerlere intikalinde bizzat çaba sarfeder. Kaynaklarda devlet adamının cömert olmasını önemine dair dikkat çeken tespitler yer almaktadır.[1113]

Yukarıda devlet adamının Kur'ân'da işaret edilen cömert ve yardımsever olma özelliği incelendi. Şimdi de bunun olumsuz vechesini Kur'ân âyetleri ve tefsirleri ile tahlil ediyoruz. Kur'ân'da ***devlet adamının cimri olmasına, yardımları engelleyici vasfına*** işaret eden sözcük ve terkipler şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının cimri karakteristiğine işaret eden sözcük ve terkipler: *Buhl;*[1114] ***eşihhâ*** *(şuhh)-* ***katûr*** *(gatr);*[1115] ***mağlûletu'l yed****(ğalel);*[1116] *gabzu'l-eyd-****helû';***[1117]*imsâk-ikdâ;*[1118]

[1113] Bu konuda R.Muhlis Gür şöyle der: "Devlet adamı emri altındakiler ve halkı tarafından sevilmek istiyorsa cömert olmalı. Mevzuat dahilinde yerinde ve zamanında yapacağı harcamalarla, hediye vermek ve ikramlarda bulunmak suretiyle onları hoşnut etmekle bunu elde eder. Bu yaptığı insanlar nazarında örnek olduğu gibi, işyerinde kaynaşma, yardımlaşma ve fedakarlığa yol açar. Buradaki cömertlikten maksat, onun hem şahsi varlığından, hem de devlet malından aşırıya kaçmadan olanıdır. Doğunun hikmetli bir sözünde: "Hükümdar malını harcadıkça kazanır…Aşırı tasarruf, saltanatın çökmesinin alametidir…" denilmiştir. Halk ve çalışanlar başlarında bulunan devlet adamının cimriliğine tahammül edemez, sevmez, ondan uzak dururlar. Cömertlik sadece maddi şeylerle değil, fikir vermek (bildiklerini aktarmak/öğretmek) ve zamandan fedakarlık gibi manevi konularda da olmalıdır. Gani gönüllü şahsiyetli kişi, vermekle kendini sevdirir; açgözlü ise tırtıklamakla nefret ettirir. İmam-ı A'zâm bu hususta: "Sofranı aç, çünkü hiçbir cimri efendi olamaz."der." Gür, **a.g.e**., ss.102-105.

[1114] et-Tevbe 9/75; Muhammed 47/38; el-Leyl 92/8-11.

[1115] en-Nisâ 4/128; el-İsrâ 17/100; el-Ahzâb 33/19; et-Teğâbün 64/16. "Şahîh": Hırsla, şiddetli hevesle cimrilik eden, bunu mizaç haline getirmiş kimse. Boğazına ve ailesine bile malını sarfetmeye kıyamaz, çok pinti, îsar cömertliğin, şuhh cimriliğin zirvesi. "Eşihhâ": cimri, mağlûlete'l-yed kimseler anlamındadır. Mübalağalı, çok cimri. İsfehânî, el-Müfredât, s. 256; Süleymân Ateş, **Kur'ân Ansiklopedisi,** 27/339-340.

[1116] el-İsrâ 17/29: "Ğalel",bir nesneyi zırh gibi giyinmek, onun ortasında olmaktır. "Ğull": Esirin boynunun veya boynu ile elinin bağlandığı kelepçe/halka, eğlâl**,** bukağılar/halkalar anlamındadır. mağlulu'l-ye'd=çok cimri. **el-Müfredât,** s. 363.

بخل; **أشحّاء** (شحّ)- **قتور** (قتر); **مغلولة اليد** (غلل)- قبض اليد- **هلوع**- إمساك - إكداء.

- Yoksulu doyurmaktan uzak durduğuna/ buna engel olduğuna delalet eden kelime ve terkipler: *Ezâ-**mennâ-menû';***[1119]*îy'â-(nefy-i);ikrâm/hâdd/tehaddî/it'âm-ı miskin- men'-men'ul mâ'ûn-dea'â;*[1120]
أذاء- **منّاع/ منوع** - إيعاء - (نفى) إكرام- حا دّ/ تحا دّ / إطعام مسكين مَنّ - منع الماعون- دعّا.

- Dünya malını aşırı sevdiğine, zenginliği ile üstünlük tasladığına işaret eden sözcük ve terkipler: *Riâ- fahşâ-**utull**-lemz-suhr-hubbu'l-hayr-cem'u'l-mal.* [1121]

رئاء فحشاء -عتل - لمز-سُخر-حُب الخير جمع المال .

İnsan nefsinin cimriliğe (hasisliğe) eğilimli olduğunu, bundan ancak takvâ sahiplerini/ korunmuş olanların kurtulabileceklerini müjdeleyen Kur'ân, [1122] merdûd devlet adamının nefsine yenik düşerek dünya malına hırs gösterip, ona zafiyetle bağlandığını, mal ve taraftar arttırma yarışına-övüncüne girdiğini haber verir.[1123] Kur'ân, inkârcı ve münafık karakterlerin(devlet adamlarını) bizâtihi cimri (bahîl, şahîh) olduklarını "buhl"(بخل) ve "şuhh" (شحّ)sözcükleriyle ifade etmekte, bazı âyetlerde de "katûr" (قتور) ve "helû'" (هلوع) gibi kelimelerle bu mîzacın kendilerinde huy halinde olduğuna dikkat çekmektedir. Zîra dünya hırsı gözlerini kör etmiş, elindekini başkasıyla paylaşmanın, empati kurmanın önüne sed çekmiş, nefislerinin zebûnu olmuşlardır. Oysa nefsini tezkiye eden, infaktan kaçınmayan ve hizmetlerini Hakk'ın rızası için yapanlar cimrilik huyundan korunabilirler. Bu bağlamda, Tegâbün sûresinde şöyle buyrulur: وَأَنْفِقُوا خَيْرًا لِأَنْفُسِكُمْ وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُون

"*...Kendi hayrınıza olmak üzere infakta bulunun. Kim nefsinin bencilliğinden korunmuşsa, bunlardır işte felâha erecekler."*[1124]

Kur'ân'ın cimrilik/egoistlik karakteristiğine işaret eden kavramlardan olan "helû'" sözcüğü menfî mîzaca sahip devlet adamının kişilik tezahürü için zikredilir. Sözlükte "Bir şeye son derecede düşkün, sabırsız" anlamı verilen bu sözcük, âyetlerde; acelecilik, tattminsizlik, tahammülsüzlük, bezginlik, tamahkârlık, sabırsızlık ve şikâyet edici olma gibi zafiyet durumlarını beyan için kullanılır. Şöyle ki; bu kişinin başına yoksulluk, korku, hastalık, vb. bir güçlük geldiğinde sızlanıp feryat ederek ümitsizliğe kapılmakta; sağlık, zenginlik, güvenlik gibi nimetlere/imkânlara kavuştuğunda ise bencilleşip, nimetleri Allah'ın bir lutfu olarak değil, kendi gücü ve gayretiyle elde ettiğini sanarak cimrileşmekte, Allah ve toplum adına harcamadan kaçınmaktadır. Bencillik ve cimrilik duygusu ruhsal bir sorun olduğundan sosyal münasebetler üzerinde olumsuz etkileri mevcuttur. Servete kendi bilgi ve becerisiyle ulaştığını zanneden nankör insan, bir süre sonra şükrü de,

---

[1117] Tevbe 9/67; el-Me'âric 70/ 19-21: "Helû'": Açgözlü, tamahkâr, haris/bencil, sabırsız, aceleci manasındadır. İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab,** "h-l-a" mad., 15/115; İbn Fâris, **Mu'cemu makayisi'l-lügâ**, 6/62.

[1118] el-İsrâ 17/100; en-Necm 53/33-34; el-Mülk 67/21. Necm sûresinde zikredilen "ikdâ", fiilinin masdarı "kudye", yerdeki sertlik/katılık anlamında olduğundan, buna müstear olarak fiil eli sıkılık/cimrilik manasındadır." Âyette geçen kimsenin Velîd b.Muğîre olduğunu belirtilmektedir. Kendisi kısa bir süre Hz. Peygamber'in dinine tabi olup o yolda az bir infakta bulununca arkadaşları kendisini kınayarak atalarının dinini terk ettiğini söyler, yaptığı az bir infakın da kendisine tazmin edileceği belirtilir. Bunun üzerine Allah'ın yolundan döner, tekrar eli sıkı hale gelir. Vâhidî, **a.g.e**., s.629-630.

[1119] el-Bakara 2/264, Kâf 50/25; el-Kalem 68/12; el-Me'âric 70/21. Menû ' : eli sıkı (cimri), el-Müfredât**,** s.475.

[1120] el-Hâkka 69/34; el-Me'âric 70/18; el-Müddessir 74/44; el-Fecr 89/17-18; el-Ma'ûn 107/1-7.(Mâ'ûn sûresinde topluluklar mevcutken gösteriş için namaz kılan, yardım dağıtanların münafıklar olduğu, Ma'âric sûresinde açgözlü, bencil (helu') olarak işaret edilen kişinin de Ahnes b. Şerîk olduğu belirtilmiştir. Süyûtî, **Lübâbu'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl**, s. 257; Dâmegânî, **Kâmusu'l-Kur'ân**, s.50 .

[1121] el-Bakara 2/264, 268; et-Tevbe 9/79; el-Kalem 68/13; et-Tekâsür 100/8. el-Hümeze 104/2; el-Ma'ûn 107/1-7. Kalem sûresi 13. âyette "utull", sözcüğüne, kibirli anlamının yanında, bir şeyi kaba-sert biçimde kendine doğru çekip vermeyi reddeden (cimri), çok yiyen, obur kimse (zobu) anlamı da verilmiştir. Bu âyet ve karakterin zikri daha önce belirtilmiştir.

[1122] el-Haşr 59/9; et-Teğâbün 64/16.

[1123] el-Müddessir 74/12-15; el-Â'lâ 87/16; el-'Âdiyât 100/8; et-Tekâsür 102/1; el-Hümeze 104/2-4.

[1124] et-Teğâbün 64/16. Ayrıca bk. el-Haşr 59/9.

infakı da unutur. Hatta servetine haram katmakta beis görmez, bunun muhasebesini yapmaz, gittikçe bencilleşir, narsist hale gelir.[1125]

İnsan fıtrat bakımdan da cimridir, haristir. Ne kadar mala sahip olsa, azalmasına nefsi razı gelmez. Bu husus, İsrâ sûresinde; قُلْ لَوْ اَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَآئِنَ رَحْمَةِ رَبِّيۤ اِذًا لَاَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْاِنْفَاقِ وَكَانَ الْاِنْسَانُ قَتُورًا *"İnsan cimridir:: De ki: Eğer Rabbimin rahmet hazinelerine siz sahip olsaydınız, 'İnfak ederiz de tükenir!' korkusuyla onları sımsıkı elinizde tutardınız. Çok cimridir insanoğlu!"* [1126] diye ifade edilir. İdeal devlet adamı halkına yapacağı harcamalarda ölçüyü kaçırmaz. Aksi takdirde kendisinin ve sorumlu olduğu çevresinin zor durumda kalacağının bilincindedir. Orta karar iyidir, ne eli sıkı, ne bol keseden…Bu ölçü İsrâ sûresinde şöyle dile getirilir: وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً اِلٰى عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَحْسُورًا

"Elini 'boynuna asılı' hale getirme, onu büsbütün de açma. Yoksa otursun; kınanmış, acınacak duruma düşmüş vaziyette!" [1127] Leyl sûresinde de, müşrik liderlerin cimri karakteristiğine "buhl" sözcüğüyle şöyle işaret edilmektedir: وَاَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنٰى وَكَذَّبَ بِالْحُسْنٰى فَسَنُيَسِّرُهٗ لِلْعُسْرٰى

Kim de 'en güzel'i yalanlayarak ve kendisini müstağni görerek cimrilik ederse, ona da 'en zor olan'ı kolaylaştırırız"![1128] Kur'ân'da Mekke'li liderlerin halka karşı duyarsız kaldıklarını, cimri davrandıklarını belirtir. Bu bağlamdaki âyetlerde; yetime ikram yapmadıkları, yoksulu yedirmek için birbirlerini teşvik etmedikleri, mirası sınır tanımadan yedikleri, mal yığma tutkusu içinde oldukları zikredilir.[1129] Me'âric sûresinin bir pasajında, cehennemin, inkârcı mal toplayıcısını, *haris/pinti* insanı çağıracağı belirtilmekte, karakteri hakkında bilgiler vermektedir:

تَدْعُوا مَنْ اَدْبَرَ وَتَوَلّٰى وَجَمَعَ فَاَوْعٰى اِنَّ الْاِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا اِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا وَاِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا

"Çağırır arkasını dönüp, yüz çevireni (malının hakkını vermeden) üst üste yığıp biriktireni Gerçekten haris yaratılmıştır insanoğlu. Başına bir şer geldiğinde, feryadı basar; ama pinti kesilir bir hayır dokundu mu!" [1130]

Kur'ân'da zengin ve şımarık, cimri ve kibirli karakteriyle bahsedilen Kârûn[1131] İsrailoğulları'ndan olup, Hz. Mûsâ'nın amca oğludur. Onunla birlikte Tûr-u Sînâ'ya çıkan grup arasındadır. Tevrat'ı da iyi bilen bir kişidir. Kaynakların belirttiğine göre dünya malı ve makamına aşırı düşkünlüğü sebebiyle ibadetlerinde riyakârlığa ve zekatta cimriliğe yönelmiş, dinî pratiklerini hakiki biçimde yerine getirmemiştir. Tarihçi İbnü'l-Esîr, aşırı zengin olan Kārûn'un kendi kavmine karşı zekât vazifesini hakkıyla yerine getirmediğini, Hz. Mûsâ'nın kendisinden her bin dinar için bir dinar zekat istediğinde önceleri bunu verdiğini, daha sonra bunun kendisine ağır geldiği gerekçesiyle Tih Çölü'nde halkı zekat konusunda Hz. Mûsâ'ya karşı kışkırtığını kaydeder.[1132]

Kur'ân münafıkların (liderlerin) hayra yönelik yardımları engelledıklerini ve cömert insanların önünü kestiklerini haber verir. Tevbe sûresinde (9/75-77), bir kısım münafıkların kendilerine ilâhî lütuf yapılırsa bunları hayr yolunda kullanacaklarına söz verdikleri halde böyle bir lütuf yapıldığında sözlerinde durmayıp bahîl tavırlar sergiledikleri ifade edilmekte, Keza başka Kur'ân âyetlerinde de onların cimri (harîs) tipler (eşihhâ= أشحّاء) oldukları, insanları cimriliğe teşvik ettikleri ve gösteriş için infakta bulundukları beyan edilir. Bu husus bazı âyetlerde şöyle dile getirilmektedir:

[1125] Aynı Kârûn gibi, el-Kasas 28/76-78.
[1126] el-İsrâ 17/100.
[1127] el-İsrâ 17/29.
[1128] el-Leyl 92/8-10.
[1129] el-Hakkâ 69/34; el-Müddessir 74/44; el-Fecr Sûresi 89 /17-20.
[1130] el-Me'âric 70/17-21.
[1131] el-Kasas 28/76-83.
[1132] Sa'lebî, ʿ**Arâ**ʾ**isü'l-mecâlis**, s.162-165; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-tarih**, s. 197-198. Bk. **DİA,** "a.g.m".

"Size karşı kıskançlık/cimrilik ederek (gelirler) ...Cimrilik etmekle kalmazlar, insanlara da cimriliği emrederler. Mallarını insanlara gösteriş için infak ederler. İçlerinde; "O bize lütuf ve kereminden ihsan ederse, kesinlikle tasadduk edeceğiz ve mutlaka salihlerden olacağız!" diye Allah'a and vermiş olanlar da var. Ama Allah lütuf ve kereminden kendilerine ihsan edince, cimrilik ettiler ve yüz çevirerek çekip gittiler. Siz öyle kimselersiniz ki; size 'Allah yolunda harcama yapma' çağrısında bulunulduğu halde, aranızda cimrilik edenler var!.. Oysa cimrilik eden, kendisine cimrilik etmiş olur…"[1133]

Kafir ve münafık liderler hayırlı işlere de engel olurlardı. Kur'ân bu tutumlarına mübalağalı olarak "mennâ'" (مناّع) ve "menû'"(منوع) lafızlarıyla işaret eder. Kalem sûresinde bu karakteri haiz kimse; "*Hayrı engelledikçe engelleyen saldırgan günahkâr"* [1134] diye nitelenmiştir. İbn Kesîr bu âyetlerde işaret edilen kimseler hakkında farklı isimler öne sürüldüğünü (Ahnes b.Şerîk, Esved b.Abd Yeğûs gibi.) ancak bu tür âyetlerin aynı cibilliyette olan herkesi kapsadığını belirtmektedir.[1135] Onlar hayırlı işlere kilit, şerlere ise anahtar olmuşlardır. Onlara göre hayırların önünü açmak, insanları maddeten desteklemek tehlikelidir. Çünkü güçlenen insanlar tesis ettikleri köle düzenini alt üst edebilir. Kur'ân, hayır konusunda hasis ve engelleyici olan müşrik karakterin(devlet adamının), iyiliğin sadece kendisinde olmasını, başkasında bulunmamasını arzu ettiğini, haris ve bencil mizaçta olduğunu da haber verir.[1136] Müşrik devlet adamlarının egoist-narsist vasıfları Hâkkâ, Fecr, Hümeze ve Ma'ûn surelerinde; yoksula- düşküne değer vermeme, onu yedirmeye teşvik etmeme, yetimi itip kakma, servet yığıp sayıp durma, servvetinin kendisini ölümsüzleştireceğini vehmetme, hak-hukuk gözetmeden miras yeme, mala karşı aşırı sevgi besleme cümleleri ile kınanmaktadır.[1137] Bu vasıfları Fecr sûresinde şöyle eleştirilir:

كَلَّا بَلْ لَا تُكْرِمُونَ الْيَتِيمَ. وَلَا تَحَاضُّونَ عَلٰى طَعَامِ الْمِسْكِينِ. وَتَأْكُلُونَ التُّرَاثَ اَكْلًا لَمًّا. وَتُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّا

"Yoo!.. Asıl, siz yetime değer vermiyorsunuz! Birbirinizi, düşkünü doyurmaya teşvik etmiyorsunuz! Hak-hukuk gözetmeden miras yiyorsunuz! Mala karşı aşırı bir sevgi besliyorsunuz!.."[1138]

Yukarıdaki âyetlerde Mekke liderlerinin nefsâni arzularına ne kadar düşkün oldukları, cimrilikte ve haram-helal tanımadıklarına dikkat çekilmektedir. Hasan el-Basrî'ye (ö. 110/728) göre onlar hem yetimlerin paylarını, hem de onların veli ve vâsisinin mallarını yemek suretiyle başkalarının paylarını kendi paylarına katıyorlardı. Ayrıca malın helal/tayyib ve haram/habîs olmasına bakmıyorlardı. Kudâme b. Maz'ûn'undan naklettiğine göre onun evinde bir yetimi bulunduğunu, onun hakkını vermeyerek kendisinin yetimin hakkını yediğini söyler. Mukâtil (ö.150/767), âyetin nüzulunun müşrik liderlerden Ümeyye b Halef'le ilgili olduğunu, bu âyetle "liderler olarak birbirinizi hayırda teşvik etmiyorsunuz" anlamının kastedildiğini, "lemmen" (لَمًّا) sözcüğü ile de "yoğun topluluk/ fazlaca mal yığma" manasının murad edildiğini ifade eder. Diğer yandan Zeccâc (ö.311/923) âyetin "velâ tehâddûne" diye de okunduğunu söylerek, âyeti, "Onlar yetimlerin mallarını hem israf ederek, hem de kendi mallarına katarak yiyorlardı." diye tefsir etmekte, Kuşeyrî (ö.465/1072) ise "Yetime değer vermemeniz sebebiyle aşağılanmayı hak ediyorsunuz" şeklinde yorumlamaktadır. [1139]

1133 en-Nisâ 4/36-37; et-Tevbe 9/75-76; el-Ahzâb 33/19; Muhammed 47/37-38; el-Hadîd 57/24.
1134 el-Kalem 68/12.
1135 İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Âzîm**, 4/403-404.
1136 el-Kalem 68/12-14.
1137 el-Hâkkâ 69/34; el-Fecr 89/17-20; el-Hümeze 104 /2-3; el-Ma'ûn 107/ 2-3.
1138 el-Fecr 89/17-20.
1139 Hasan el-Basri, **Tefsirü'l-Hasan el-Basri**, 2/417-418; Mukâtil, **et-Tefsiru'l- Kebîr**, 4/690; Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu**, 5/323; Ebü'l-Kâsım Zeynülislam Abdülkerim b. Hevazin el-Kuşeyrî, **Letâifü'l-İşârât Tefsîru Sûfi Kâmil li'l-Kur'âni'l-Kerim,** İbrâhim Besyuni (thk.) 2.Basım, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1983, 3/726.

Hadis kaynaklarında da cimrilik kötü bir ahlak olarak yerilmiş, cimrilikle imanın bir arada bulunmayacağı,[1140] insan için en kötü ve alçaltıcı iki huyun cimrilik ve korkaklık olduğu belirtilmiş,[1141] geçmişte bazı milletlerin cimrilik sebebiyle birbirlerinin mallarına saldırmak ve kanlarını dökmek suretiyle nedeniyle helak oldukları belirtilmiştir.[1142]

Netice itibariyle, cimri/hasîs devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

Kur'ân'ın reddettiği "bahîl" devlet adamı devletin imkanları olduğu halde halkının ve çalışanların yaşam standartlarının yükseltilmesini sağlamaz. Eli sıkıdır, katûrdur; kemer sıkma politikası izler, kıstıkça kısar, halkın durumunu umursamaz. Bu nedenle sevilmez ve personeli kendisiyle çalışmakta haz etmez, kendisine fikirler verme konusunda yardımcı olmaz. Hasis devlet adamı dünyevî-nefsânî arzulara tamah eder, açgözlüdür. Mağlulu'l-yed vasfını haiz bu karakter halkı veya çalışanları için gerektiğinde maaşından harcamak suretiyle elini cebine götürmez, pintilik yapar, kamunun mallarına göz diker. Maiyyetinde olanlara ve toplum fertlerine kötü örnek olması sebebiyle bu davranış biçimi yaygınlaşır, kötü örnek olur. Yalnız kendi düşüncesinde olanlara cömert davranır veya gösteriş/reklam amacıyla yardımcı olur. Cimri/harîs devlet adamı aynı zamanda servet düşkünüdür, doyumsuzdur. Kamu hizmetinde servetine servet katmak ister. Bu nedenle makam ve malca hızla yükselmek için başkalarının varlığına tamah eder, ellerindekine göz diker. Bu tip nekes devlet adamı zimmet, irtikap ve rüşvet gibi yolsuzluklara da bulaşabilir, fazla zengin olma hırsı vardır.

Cimri (şahîh) devlet adamı hodbin ve narsistir. Sadece kendisinin ön planda olmasını ve methedilen kimse olmayı ister. Personeline bilgi ve tecrübe aktarımı konusunda kıskançtır, paylaşım yapmaz. Ekip olarak başarı kazanıldığında, bunu sadece şahsına atfedr, ekibinin çalışmasını görmezden gelir, başarısızlığı hep başkalarına mal eder. Kendisine devletin sağladığı tahsisatlardan fazla olanları, kanunun öngördüğü ihtiyacı olan kişi ve kurumlara vermez. Yardımsever olmayan bu karakter, aynı zamanda hayırlı faaliyetlere ve yardımlara da taş koyan/engelleyen (mennâ/menû) özelliğiyle de tebarüz eder. Görev yaptığı yerlerde bulunan muhtaçların, durumundan bîhaberdir, onların yaşam koşullarının iyileştirilmesi için çalışmaz.

3.2.2.6. Halktan Kopuk Olmamak

Kur'ân'da halkın sevdiği devlet adamı vasfına işaret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının halkına karşı muhabbetle/meveddetle yaklaşmasına işaret eden sözcük ve terkipler: *Mevedde/vüdd/müvâdde-hubb/ihbâb/mehabbe;* [1143] مودّة - ودّ - موادّة - حبّ/ إحباب محبّة

  - Halkına re'fet, ülfet ve şefkatle muamelesine delalet eden kelime ve terkipler: *Re'fet-**raûf**-ülfet-te'lîfü'l kulûb-**min enfusikum-azîz**-anet-îsâr-**raûf-u-rahim-harîs** (hırs)-**vecîh**- cenâh/ hafd-ı cenâh-cenahü'z züll;*[1144] رأفة- **رؤوف** - ألفة- تأ ليف القلوب- **من أنفسكم** -عزيز- عنت- إيثا ر- **رؤوف رحيم**. - **حريص** (حرص)- **وجيه**- جناح الذّل خفض جناح

[1140] **Nesâi,** "Cihad", 8.
[1141] Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, 2/302.
[1142] **Müslim,** "Birr", 56.
[1143] Meryem 19/96; eş-Şûrâ 42/23; el-Mücâdele 58/22; el-Haşr 59/9; el-İnsan 76/8.
[1144] Âl-i 'İmrân 3/103; el-Enfâl 8/63; et-Tevbe 9/128; Yûsuf 12/103; el-Hicr 15/88; el-İsrâ 17/24; eş-Şuarâ 26/215; el-Ahzâb 33/69; el-Haşr 59/9. "Halkın teveccüh göstermesi (vecîh-33/69), itibarlı anlamında. Hz. Mûsâ ve Hz. İsa için dünya ve ahirette şerefli, çok sayılan/saygın, sevilen anlamında. Kur'ân-ı Kerîm'de "harîs" kelimesinin (9/128) özellikle

- Halkına karşı tahammüllü ve adil olmasına, onlardan maddi karşılık beklememesine delalet eden kelimeler/terkipler: *Sabru'n-nefs-sebeb-hükm bi'l hakk/kıst- (nefy-i) suâl-ı ecr-tabii hevâ.* [1145]

صبر النفس - سبب- حكم بالحقّ / بالقسط - (نفي) سؤال أجر- تا بع هوى

- Halkı ile iletişime açık olmasına, işleri kolaylaştırıcı, sorunları dinleyip çözüme kavuşturtmasına işaret eden sözcükler/terkipler: *Cedel/mücâdele-iştikâ (şikve)-tehâvur/hivâr-yüsr/yüsrâ/yesîr/ teysîr/ meysûr/tahfîf-'a'mâ.*[1146]

جدل-مجادلة – تحاور/ جوار- -يُسر-يسير-ميسور-تخفيف- -أعماء-سَبّ -عَنت.

Yönetimde başarıya götüren en önemli unsur "insan faktörü"dür, ona verilen değerdir. Bu da ancak insan sevgisine dayanır. İnsan (dost) kazanma becerisine sahip olan liderin büyük kazanım elde ettiği söylenebilir. Maddi imkânlar bir yere kadar geçerlidir. Onlardan lehte veya aleyhte istifade edecek olan yine insandır. O halde devlet adamının önem vermesi gereken en önemli husus, halkıyla arasında olumlu ilişkiler kurmasıdır. Diğer bir ifadeyle sevilen/aranılan kimse olmasıdır. Allah'ın sevgiye verdiği yüce değer, en güzel isimleri arasında yer alan "Vedûd"[1147] isminden ve kutlu Elçisi'ne (as) verdiği "Habîbullah" lakabından da anlaşılmaktadır. İdeal devlet adamı halkını iman kardeşliği çerçevesinde sever, onlar da yöneticilerine bu duygu ile sımsıkı bağlanır, birbirleri ve ülkeleri için iyilik ve hayır yolunda çalışırlar. Devlet adamının halktan uzaklaşmamasını sağlayan, güçlü bir bağ olan sevgi faktörü, Haşr sûresinde, müminlerin birbirlerini kalpten sevdiği, onlara karşı kin-haset beslemedikleri ve aralarındaki muhabbet nedeniyle ihtiyaçların karşılanması noktasında kardeşini kendisine tercih ettiğini beyan etmektedir.

وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ اِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّآ أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلٰىٓ اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ...

"Bu diyara onlardan önce yerleşip imanı da gönüllerine yerleştirmiş olanlar; kendilerine hicret edenleri severler; onlara verilenlerden ötürü içlerinde bir kıskançlık hissetmezler; kendilerinin ihtiyacı olsa bile, onları kendilerine tercih ederler…"[1148]

İdeal devlet adamlarına ilişkin âyetler incelendiğinde, onların halkın güven ve teveccühüne mazhar olduklarına işaret edildikleri görülecektir. Kur'ân, Hz. Peygamber'in halkın içinden biri olduğunu, Tâlut'un aristokrat zümreye mensub olmadığını (halktan biri olduğunu) Hz.Süleyman'ın halkı için meydanlara kazanlar(sofralar) kurdurduğunu ifade etmektedir.[1149] Kehf sûresinde, Hz. Peygamber'in müşrik liderlerin müslüman olmasını umarak kısa süreli de olsa halkından uzak kalmaması konusunda ikaz yapılmıştır.

وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدٰوةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَلَا تُطِعْ مَنْ اَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوٰيهُ وَكَانَ اَمْرُهُ فُرُطًا

Peygamber efendimizden bahsederken, onun nübüvvet görevini içselleştirmesi, vazifesine bağlılığı ve görevi hakkıyla yerine getirme konusunda çok hassas davranması anlamlarında kullanıldığı görülmektedir." Bekiroğlu, **Kur'ân'da Yönetim Ahlakı**, s. 128.

1145 el-Mâide 5/42; el-Kehf 18/28, 84; Sâd 38/26; eş-Şûrâ 42/23.

1146 el-Bakara 2/185; en-Nisâ 4/28; el-Enfâl 8/66; el-İsrâ 17/28; Tâhâ 20/26; el-Mücâdele 58/1 (yatay iletişim: diyalog biçiminde), el-Leyl 92/7 (halkla güçlü iletişim - kader birliği) 'Abese 80/1-10.

1147 Hûd 11/90; el-Bürûc 85/14.

1148 el-Haşr 59/9.

1149 el-Bakara 2/247; Âl-i 'İmrân 3/164; et-Tevbe 9/128; Yûnus 10/2; Sebe' 34/13.

"Sabah-akşam Rablerinin rızasını dileyerek O'na yalvaranlarla beraber oturmaya nefsini alıştır. Dünya hayatının güzelliklerini isteyerek gözlerin onlardan ayrıl (ıp da ekâbir ve eşrâfa dikil) mesin. Gönlünü Bizi anmaktan gafil kıldığımız için arzu ve ihtiraslarına uyan, haddini aşan kimselere itaat etme."[1150]

Yukarıdaki âyette mümin liderin halkla iç içe olmasının öneminin vurgulandığını belirten Fahreddin er-Râzî, âyetin sebeb-i nüzulü ve tefsiri hakkında şunları söyler: "Kureyş'in ileri gelenleri Hz. Peygamber'e, kendilerinin iman etmelerini istiyorsa yanındaki fakir Müslümanları kovmasını, onlara farklı bir zaman ayırmasını söylemeleri üzerine bu âyet inmiştir. Bu âyet ile Kureyş yanına gelse de gelmese de, buna aldırış etmeden halkı kovmanın caiz olmadığı, müminlere değer verip uyum içinde birlikte oturmaya sabır/tahammül gösterme emredilmiştir. Benzer bir emir de En'am 52. âyettedir. Bu âyette şöyle denilmek istenmiştir: Fakir Müslümanları küçümseme, gözlerini zenginlerin meclisinde oturmaya ve onların şaşaalı şekil ve kıyafetlerine dikerek (yani dünya hayatının zinetini arzu ederek) aşırıya giden bu kibirli müşriklerin elindekilerine tamah etme. Müslümanlarla candan birarada olmaya sabret. Allah bu âyetle fakirlerle oturmayı tekiden emretmiş, zengin mütekebbirlerin kelamına iltifat edilmesini "arzu ve ihtiraslarına uyan, haddini aşanlara itaat etme!" şeklindeki cümlesiyle nehyetmiştir. Âyette "gözlerini fakirlerden ayırmamasını" ifade eden وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ cümlesinde geçen "adv" fiili ile halktan gözünü kaçırma, önemsememe anlamı kastedilmiştir." Fahreddin er-Râzî, bu âyet bağlamında Ebû Said el Hudri'nin şu sözünü de nakleder:

"*Ben bir grup fakir ve muhacirle oturuyordum. Çıplaklıklarından dolayı birbirlerine siper olmuşlardı. İçlerinden biri Kur'ân okuyordu. Oraya Allah'ın Resulü geldi ve ne yaptığımızı sordu. Biz de Kur'ân okunduğunu ve dinlemekte olduğumuzu söyleyince: "Ümmetimden kendileriyle oturup kalkmam ve beraberliklerine sabretmem emredilen kimseler nasib eden Allah'a hamdolsun." diyerek aramıza oturdu….*"[1151]

Âyette zikredilen kişilerin; Bilal, Ammâr, Suheyb, Habbâb ve İbn Mesud gibi fakir sahabiler olduğunu söyleyen İbn Kesîr, bu âyette müminlerin sohbetine sebâtla katılmanın emredildiğini belirtir.[1152] Halkla ilişkiler konusunda problem gibi gözüken bir hususun tavzih edilmesi yerinde olacaktır.Âyetin işaretine göre Hz. Peygamber Mekke eşrafı (mütrefîn) yüzünden halkıyla ilişkisini koparmış, ihlaslı-fukara müslümanlara gereken ilgiyi göstermediği için ikaz edilmiştir.[1153] Aslında devlet adamına bu tür ikazın yapılmış olması, kendisinden sonraki yöneticilere, önceliğin elit tabakaya değil, kamuya verilmesi yönünde bir mesaj niteliğindedir. İdeal devlet adamlığı noktasında bir sorunsal gibi gözüken Kehf sûresindeki bu uyarının (18/28) sebeb-i nüzulu ve tefsiri incelendiğinde durumun farklı olduğu görülecektir. Bu konuda bir değerlendirmede, Hz. Peygamber'in Kureyş büyüklerinin farklı bir mecliste baş başa görüşme tekliflerini, onları İslam'a kazandırmak için kabul etmeyi düşündüğü ancak fiilen gerçekleştirmediği belirtilerek şunlar ifade edilmektedir: "Kaldı ki Hz. Peygamber genellikle zamanının çoğunu ashabına ayırmakta, onların tüm dertleriyle meşgul olmaktaydı. Bir iş için yanlarından kalkıp gitmek istediği zaman kalkıp giderdi. Bu âyet inince hem kendisi hem de ashab-ı kiram bu konuda titiz davranmaya başladı. Ashab vakit geç olduğunda Efendimizin(sav) rahatça kalkıp gidebilmesi için erken davranır, onun yanından kalkarlardı.Rivâyete göre bu âyet inince Efendimiz fakir sahabilerini aramaya koyuldu, mescidinin arkasında onları

[1150] el-Kehf 18/28.

[1151] Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb,** 21/118-119.

[1152] İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Âzîm,** 3/80-81.

[1153] Kur'ân'da bu hususa şu mastarlardan türemiş fiil ve isimlerle/terkiplerle işaret edilmektedir: "Sabr-ı nefs" (tahammül)-(nehy-i) itâat-ı ğâfil/tâbiî hevâ, (ubûs/**abûs) beser**-a'mâ-tevellî-tasaddî-telehhî-advu'l-ayn: 6/52; 18/28; 80/1-8. vd. صبر النفس- نهي : اطاعة غافل - تابع. هوي- عُبوس- عَبوس- بسر- أعماء- تولي- تصدي- تلهي- عدو العين
Mele ve mütref taifesine uymak, 68 (8-9), el-En 'am müstedaflarla ilgilenme. 'Abese, itab ve tekdirler halk adamı.

zikrederken bulunca artık onlardan ayrılmayacağını, hayatının da ölümünün de onlarla beraber olacağını ifade etmiştir."[1154]

Halkla ilişkiler noktasında idal liderlikte sorunsal gözüken bir başka durum Abese sûresinde geçer (80/1-10). Kureyş liderleriyle ilgili yukarıdaki duruma benzer sebeplerle, gerçekleşen görüşme halis niyetle gerçekleşmiş, bir anlık bir beşeri zafiyet/zelle sebebiyle âmâ bir sahabi olan Abdullah ibn-i Ümmü Mektum'a kulak vermemesinden kaynaklanmıştır. Ancak onun hakkında âyetler inince hatasını anlamış, ona iltifatlarda bulunmuş, kendisini gördüğünde bazı taltif eden ifadlerde bulunmuş (Kendisinden dolayı Rabbimin beni azarladığı şahsa merhaba! gibi), daha da ileriye giderek Medine'den ayrıldığı bazı zamanlarda onu yerine vekil kılmıştır. Hz. Peygamber'in şahsi tutumunu eleştiren bu âyetleri en ufak bir kaygı ve liderlik kompleksine kapılmadan halka okumasının davetindeki samimiyetini, üstün ahlakını ve hakikat sevgisini gösterdiği belirtilmiştir.[1155]

Mücadele sûresinin ilk âyetlerinde zikredildiği üzere (58/1-10), bir kadının kocasını şikâyet maksadıyla kendisine gelen kadının hem cinslerinin hukukunu savunmak için Medine lideri Hz. Peygamberle yaptığı tartışma zikredilmektedir. Esasen kadının kocasını şikâyeti çerçevesinde Hz. Peygamber ile yapılan diyalog üzerinden devlet adamının zayıfların sesini duymasının önemine dikkat çekildiğini söylemek mümkündür.[1156] Bu konuda yapılan bir değerlendirmede, Hz. Peygamber'in karşılaştığı bu tür durumlarda farklı stratejiler izlemesine yönelten saiklerin, "itâb" ve "tekdir"olduğu, onun eğitiminin vefatına kadar bunun devam ettiği, yeryüzünün en mükemmel insanı (insan-ı kamil) olmasının bir çırpıda gerçekleşmediği, gelişiminin sürece yayıldığı kaydedilmiştir.[1157] Yani bir başka ifadeyle nübüvvetin olgulaşma sürecinde ilâhi îkazlar yapılarak sosyal ilişkilerdeki öncelikler hususunda olası yanlış tutumlar için bir eğitim aşaması olarak da düşünülebilir.

Ashab, halktan kopuk olmayan, onları çok seven liderleri uğruna ölüme koşmuştur. Tevbe sûresinde Hz. Peygamber'in müminlere aşırı sevgisi şöyle zikredilir:

لَقَدْ جَآءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ اَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ

"Size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki sizin sıkıntıya uğramanız ona çok ağır gelir. O size çok düşkün, müminlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir."[1158]

Yukarıdaki âyetin tefsirinde Kurtubî (ö.671/1273), Ebû Cafer en Nahhâs'ın şu yorumunu nakleder: Sizin sıkıntıya düşmeniz, cehenneme girmeniz ona pek ağır gelir. Size çok düşkündür, cennete girmenizi çok ister. Übey b. Ka'b, bu âyet ile sonraki âyetin semadan en son inen emirler olduğunu ifade ederken, İbn Abbâs ve Maverdî'ye göre de bu âyet, ya son âyettir veya son inen üç âyet içindedir.[1159] Bu tefsirler doğrultusunda, Kur'ân'ın halka karşı sevgi ve kardeşlik ilişkisinin devamlı kılınması vurgusuyla nihâyete erdiğini söylememiz mümkündür. Âyette geçen "hırs" kelimesinin bir şeyin olmasını aşırı istek ve sempati ile beklemek anlamından hareketle, Ferrâ(ö.207/822) Hz. Peygamber'in müşriklerin iman etmesini, durumlarının düzelmesini herkesten çok istediği, hırs ettiği, cehenneme girmelerine gönlünün hiç razı olmadığı, bundan huzur olduğu

---

1154 Ömer Çelik, **Hakkın Daveti Kur'ân-ı Kerim Meali ve Tefsiri**, 3/200.
1155 Karaman vdğr., **Kur'ân Yolu ,** 5/196.
1156 el-Mücadele sûresi (1-4).
1157 Sülün, **41 Temsil ile Kur'ân Gerçeği,** İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017, s. 94-95.
1158 et-Tevbe 9/128.
1159 Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, 8/279-280.

şeklinde açıklar. [1160] Meryem sûresinde de devlet adamının halkıyla arasında gönül bağı şöyle ifade edilmektedir: اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمٰنُ وُدًّا

"*İman edip salih amel işleyenler için, Rahman, bir sevgi meydana getirir."*diye buyrulur. [1161]

Devlet adamının halkıyla arasındaki olumlu iletişim ve sevgi bağı "*ülfet ve ünsiyet ahlakı*" olarak da tanımlanmaktadır. Bu konu çalışmamızın ikinci bölümünde "fiziksel/bedensel nitelikler" bahsinde (2.1.2.), ele alınmıştı. Ancak bu vasıf halkla ilişkilerde daha önemli olduğundan burada geniş yer verilmiştir. Ülfet ve ünsiyet ahlakının devlet adamının haiz olması gereken önemli meziyetler arasında olduğu kaydedilmiştir. Bu konudaki bir değerlendirmede bu ahlakın insanlarla iletişimi koparmamak, görüşüp konuşmak ve onlarla iyi geçinmek olduğu belirtilmiştir. Bu değerlendirmeye göre, siyaset/devlet adamı, yedisinden yetmişine kadar toplumun her insanıyla karşılaşmakta, onların ihtiyaçlarını karşılamakta, onların isteklerini yerine getirmek için çalışmaktadır. Ünsiyetsiz, iletişimsiz, halktan kopuk, kendi içine kapanmış (uzlete çekilmiş), yüzü sirke satan bir siyaset adamının başarılı olması, göreve geldiği yerde uzun süre kalması mümkün değildir. Devlet adamı halkıyla arasındaki ülfet/sevgi bağı nedeniyle onların işlerini de kolay kılmak ister. Kur'ân-ı Kerim kolaylık/ kolaylaştırma, kolay kılma, hafifletme, zorluğu giderme manalarını ifade etmek üzere *yüsr, yüsrâ, yesîr, meysûr ve tahfif* gibi kelimeleri kullanmaktadır. O halde devlet adamı insanların işlerini zorlaştırmayıp kolaylaştırmalı, onları kendisinden, devletinden ve toplumdan nefret ettirmeyip sevdirmeli, böylelikle de hem Allah'ın (c.c.) rızasını, hem de halkının sevgisini kazanmalıdır.[1162]

Hz. Peygamber devlet yönetiminde sevgiyi esas almıştır. Yönetim sürecinde bu duygudan asla uzaklaşmamış, daima ashabı ile gönül birlikteliği içinde olmuştur. Mekke'de açlık ve boykot yıllarında onların yanında olmuş, mescidini onlarla birlikte inşa etmiş, her daim ashabı birlikte hareket etmiştir. Suffe'de onların öğretmeni, harplerde en önde komutanlar olmuş, şehit yakınları, yetim ve dulların ahvalinden haberdar olmuştur. İdeal devlet adamı halkı ile arasına gönül köprüsü kurduğundan, onlar kendisini anne-babalarından daha yakın görmüş, her dediğini can feda yerine getirmişlerdir. İşte onu başarılı kılan bu güç manevi otoritedir. Ashab Hz. Peygamber'in halk ile yapacağı görüşmelerde, kalabalıkların kendisine eziyet vermemesi için yüksek bir taht veya gölgelik yapılmasını önerdiklerinde, onlara ökçelerime basacaklar…[1163]

Halk ile irtibatın kesilmemesi, muhtaçların taleplerinin devlet adamına zamanında iletilmesinin önemine hadislerde de dikkat çekilmektedir. Bunlardan birinde, Hz. Peygamber, ihtiyacını ulaştıramayan kimsenin ihtiyacının kendisine ulaştırılmasını, ihtiyacını ulaştıramayan kimsenin ihtiyacını bir yöneticiye ulaştıranın Allah kıyamet günü iki ayağını sabit kılacağını, bir başka sözünde de müslümanlara idareci olup da kapısını zayıf ve muhtaçlara kapatanın, onun muhtaç olduğu günde Allah'ın rahmet kapısını yüzüne kapatacağını buyurmuştur.[1164] Bu bağlamda çok sayıda hadis rivâyet edilmiştir.[1165] Hadislerde devlet adamının sevgi/muhabbet karakterinin önemine de vurgu

---

[1160] Ferrâ, **Meʿâni'l-Kurʾân**, 1/456.
[1161] Meryem 19/96.
[1162] Mustafa Bilgen, **a.g.e**., s. 325-329.
[1163] Kandehlevi, **a.g.e.,** 3/1162-1163.
[1164] Hakim, **el-Müstedrek**, 4/94, Heysemî, **Mecmeu'z-zevâid**, 5/ 210; Beyhâki, **Şuabü'l-İman**, 2/156.
[1165] Bu hadislerden bazıları şu şekildedir: "Müslümanların yönetimini üstlendiği halde onlar için çalışmayan ve onlara samimi davranmayan yönetici onlarla birlikte cennete giremez (**Müslim**, "İman",229); Allah Teâlâ birini Müslümanların başına yönetici yapar da, o kimse Müslümanların ihtiyaçları, talepleri ve fakirleriyle ilgilenmezse Allah Teâlâ da kıyamet gününde onun ihtiyacı, talebi ve fakirliği ile ilgilenmez! "(**Ebu Dâvûd,** "İmaret", 12) . "Allah'ım, kim ümmetimin yönetimi konusunda bir işi üstlenir de onları sıkıntıya sokarsa sen de onu sıkıntıya sok! Kim de ümmetimin yönetiminde bir işi üstlenir de onlara yumuşak davranırsa sen de ona yumuşak davran!" (**Müslim,** "İmaret", 19) .

yapılmaktadır. Hz. Peygamber, yönetici ile yönetilenlerin birbirlerini sevdiği ve birbirlerine dua ettikleri yönetim ilişkisini "hayırlı" olarak addetmiştir.[1166] Hz. Peygamber Bedir günü sahabelerin yapmış oldukları bir gölgelikte otururken yanına Cibrîl-i Emîn gelip, ashabı güneşin altında otururken kendisinin gölgede oturmasının uygun olup olmadığını sorgulamış, böyle ufak bir şey için bile îkaz edilen Hz. Peygamber gölgeliği yıktırıp ashabı arasına oturmuştur. Hz. Peygamber ashabına karşı sevgi/ülfet dolu, sıcakkanlı bir liderdi. Bir defasında şöyle buyurmuştur: "Mümin ülfet eder ve kendisi ile ülfet edilir. Ülfet etmeyen ve kendisiyle ülfet edilmeyen kimsede hayır yoktur." [1167]

İslam filozofları da devlet adamının halkı ile arasında sevgi bağının güçlü olmasının önemine dikkat çekmişlerdir. "Sevgiden doğan saygı, korkudan doğan saygıdan daima üstündür." denilmiştir.[1168] Fârâbî (ö. 870-950), devlet yönetiminin sevgi ve adalet esasına dayalı olması gerektiğini belirterek, liderin sevgi dolu olmasının, liderliğini yaptığı halkını engin bir sevgiyle kucaklamasının önemini vurgular. Bu bağlamda, onun saâdet nazariyesine göre, insanın var oluşunun gayesi, en üstün saadeti (es-saâdetü'l-kusvâ) elde etmektir ki bunu sağlayacak olan devlettir. Çünkü insanın kendi başına saadete götürecek davranışları bilmesi ve yapması imkansızdır.[1169]

Kaynaklarda kişinin sevilmesi ve dost kazanabilme yollarının başında; fedakârlık ve kadirşinaslık, halkla aynı duyguyu paylaşıp zorluklara tahammül etme, gösterişsiz sade yaşam, imtiyaz istememe, empati kurma yeteneğine sahip olma ve emri vaki ile hareket etmeme, sahada çalışanlarla birlikte olma gibi özelliklere vurgu yapılmaktadır. Hakiki liderliğin esaslarına ilişkin bir değerlendirmede de liderin problem üreten değil, çözen yapıda olmasının gerektiğine dikkat çekilmekte, duyguları kontrol ederek yönetme becerisinin önemi vurgulanmakta, liderliğin talimat verip kendini uzak tutmakla değil, icracı olmakla etkin olacağı Asr-ı Saâdet'ten misallerle izah edilmektedir.[1170] Halkın sevgisini kazanmış lider karakteristiği için Batılı düşünürlerin çoğu (Alman sosyolog Max Weber gibi) *"karizmatik otorite"* kavramını kulanırken, Müslüman mütefekkirler ve muasır yazarlar daha ziyade "nebevî otorite" terimini tercih etmektedirler.[1171]

[1166] **Müslim**, "İmâre", 66; **Tirmizi,** "Fiten", 77.

[1167] Ömer Dinçer, **a.g.e.**, s.225. Bk. İbn Hanbel, **Müsned,** 2/400. Bu bağlamda Hz. Ömer'den rivâyet edilen bir hadiste de şöyle denilmiştir: "Size emirlerinizin en hayırlıları ve en şerlileri kimlerdir, haber vereyim mi? Emirlerin en hayırlıları, sizlerin sevgisine mazhar olanlar, sizleri sevenlerdir; lehlerinde hayırla dua edersiniz, onlar da size hayır dua ederler. Ümerânızın şerlileri de sizin buğz ettiklerinizdir, onlar da size buğz ederler, siz onlara lanet edersiniz, onlar da size lanet ederler." **Tirmizi,** "Fiten", 77.

[1168] Gür, **a.g.e.**, s. 404.

[1169] Bayraktar Bayraklı, **Farabi'de Devlet Felsefesi**, İstanbul: Doğuş Yayınları, 1983, ss.55-62, 152-153.

[1170] Bu husus bazı anekdotlarla şöyle izah edilmektedir: "Hz. Peygamber bir sefer esnasında ashabına bir koyun kesip pişirmelerini emretmişti. Ashap kesimini, yüzülmesini, pişirilmesini kendileri paylaştı. Hz. Peygamber odun toplama işini yapacağını söyleyince ashap bunu kendilerinin yapacağını belirtince şöyle buyurdu: "Ben size karşı imtiyazlı bulunmaktan hoşlanmam. Çünkü Allah Teâlâ kulunu ashabı arasında imtiyazlı durumda görmekten hoşlanmaz." Liderlik işin içinde bulunmaktır: Masasından ofisinden inip de sahaya inemeyen idareciler, pasif ve başarısız yöneticilerdir. Lider, duyguları organize etmesini bilen kimsedir. Bir defasında Ensar, Muhacir ve Haşimoğullarından bir grup sahabe Resululah'ın (as) hangilerini daha fazla sevdiği hususunda iddialaştılar. Bunun üzerine Resululah (as) hepsinin gönlünü (hoş tutan cümlelerle) aldı. "Hepimiz hoşnut olarak kalktık" dediler. Liderlik mevkiinde bulunanlar, yönettiklerini birbirine çatıştıran, çekiştiren ve onların haset duygularını kamçılayan davranışlarda bulunmaktan son derece sakınan insandır. Lider, ilgilendiği kimselerin bedenlerini olduğu kadar, gönüllerini de yan yana tutabilen, ülfet ettiren, neticede onları tek yürek haline gelmiş bir ekip halinde hedefe kilitleyen insandır. Yarıştırmak güzeldir. Ancak haset ateşine düşürmeden bunu yapabilmelidir." Ergül, **a.g.e.**, s. 197-199.

[1171] Bk.Hamid Dabâşî, **İslamda Otorite**, Süleymân Erol Gündüz (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları, 1995; Bkz.Eyüp Kurt: Max Weber'in Karizmatik otorite Bağlamıında Hz.Peygamber'in Otoritesi, Hz.Peygamber'in Otoritesine Dair Bir İsimlendirme Önerisi (Dergipark.org.tr). Kurt'a göre onun otoritesi Dabaşi'nin de işaret ettiği gibi manevi otoritedir. Zira Weber'in karizmatik otoritesinde kutsallık, kurtarıcılık ve lâ yus'el (sorgulanmama) durum mevcutken, nebevî otoritede sahibinin hatalarına karşı tam bağlılık yerine muhalefetin de olduğu bir yapıdır (Hudeybiye örneğinde olduğu

Liderlikte "muhabbet"in önemi günümüz kişisel gelişim uzmanları tarafından *"hizmetkâr liderlik"* ve *"eylem merkezli liderlik"* kavramları ile detanımlanmıştır. Hakiki liderliği telif ettiği kitabında "hizmetkâr liderlik" olarak ele alan İlhami Fındıkçı, bu tür liderlikte benlik ve egoistlik duygusunun yerini inanca dayalı diğer kamlık ve hizmet tutkunluğnun aldığını söyler. Hz. Peygamber'in, toplumun efendisinin ona hizmet edeni olduğu yönündeki hadisi-i şerifine[1172] atıfta bulunan yazar, bu lider karakterinin araya aracılar koymadan halkla bütünleşerek gönül ve duygu birlikteliği içinde hareket ettiğini, almaya değil vermeye dönük hizmet anlayışı içinde çözüm ürettiğini ifade eder.[1173] Onun bu şekilde izah ettiği üstün vasıflı devlet adamlığı tanımının bir benzerini de John Adair* *"eylem merkezli liderlik"* (nebevî otorite) tarifi ile yapmaktadır.

Bu tarifte ana tema, liderin bir çoban gibi sorumluluğu altındakilerin başından ayrılmaksızın, onların başında ustaca bir arada tutmak için kılavuzluk yapmasıdır ki bu sebeple halkı kendisini yanında gördüğü ve sahip çıktığı için ona sevgiyle bağlanır. Liderliğin empatiye ve güçlü sevgi-saygı bağlarına dayandığına işaret eden Adair, zorluklara ortak olmanın, bir lidere çok nadir rastlanan manevi otoriteyi armağan ettiğini, bu tür ilişkilerin saygıdan daha fazlasını, sevgiyi kazandırdığını söyler. Adair, bu konuda Doğu klasiklerinden de bazı anekdotlar verir. Sevgi ve eylem merkezli liderlik bağlamında John Adair şunu ifade etmiştir: "Hükümdar, devlet adamı, komutan, idareci olabilirsiniz. Ama yönettiğiniz insanların zihinlerinde ve kalplerinde konumunuz yer etmedikçe lider olamazsınız. Lider olarak ne verirseniz, almayı umduğunuz şey de ancak o kadardır." [1174]

İdeal devlet adamı "insanı yaşat ki devlet yaşasın"[1175] düsturunu esas alarak çevresindekilerin değerini bilip, onları bazı hatalarda hemen gözden çıkartmaz. Esasen liderlik, takım için bayraktarlık ve öncülük etmektir. Mustafa Özel *hakiki liderin sürüye değil, liderlere lider olan kişi olduğunu* söyler. Ona göre, yol arkadaşlarına saygı duymayan, onları kendisi kadar değerli bulmayan, böylece çevresine pozitif enerji yaymayan kişi hiçbir menzile ulaşamaz. Hakiki lider yol arkadaşlarıyla başarıyı paylaşabildiği gibi, başarısızlığı da paylaşır. Başarıyı onlara borçlu olduğunu kabul ettiği gibi, başarısızlıkta da kendi payı olduğuna inanır.[1176] Nüvit Osmay bir kitabında, halkına hakiki manada öncü olan liderin aceleci ve kumanda edici bir tavırla "Haydi başlayın!" yerine,

---

gibi) Bu manada vahiyle uyarıların da yöneltildiğini müşahede etmekteyiz. Eyüp Kurt, **Kader (Kelam Araştırmaları),** 11:2 (2013), ss.195-208. Ayrıca bk.İbrahim Görener, **İsa ve Muhammed Karizmatik Liderler**, İstanbul: İnsan Publications, 2008, ss.90-93. Liderlikte karizmanın yetmediği, başarının da gerektiği kaydedilen bir değerlendirmede de karizmanın etkileme gücüne sahip liderlik özelliği olmakla birlikte, tek başına iyi veya kötü diye bir meziyet olmadığı belirtilmekte, tarihte güçlü karizmaya sahip pek çok liderin insanlığa büyük kötülükler yaptığı, acılar çektirdiği, öte yandan karizmatik olmadığı halde etkili olan birçok liderin bulunduğu kaydedilmektedir. Ömer Dinçer, **a.g.e.**, ss. 63-67.

1172 Beyhâki, **Şuabu'l-iman**, 17/408.

1173 Ona göre bu liderliğin kaynağı; duygu, ahlak, kalp ve gönül gibi insanî değerlerdir. Fındıkçı, tarihteki hizmetkâr lider örneklerinde üç temel zeka olan; bilgelik zekası (IQ), duygusal zeka (EQ) ve etik zeka (MQ) bulunduğunu, bu üç boyuttan birinin zayıflığı durumunda da liderin yardımcısının bunu dengeleyerek tamamladığını, rehberlik yaparak açığını kapattığını belirtir. Fındıkçı, **a.g.e.**, ss.21-23 (Bazı siyasetçiler tarafından bu tanıma uyan "garson devlet" tabiri kullanılmıştır.)

1174 *John Adair: Dünya genelinde bir milyonun üzerinde yöneticiyi bu kavramla eğiten ve alanında kırktan fazla bestselleri bulunan dünyanın ilk "liderlik bilimi" profesörü. Çok iyi bir lider olarak gördüğü Efendimiz (sav) hakkında eser kaleme almıştır. Adair'in verdiği anekdotların birinde şöyle anlatılır: "Eski zamanlarda iyi genareller her zaman önde olurlardı. Sıcakta gölgelikte oturmadılar, soğukta deri giysi giymediler. Engebeli arazilerde atlara binmediler, tepeleri aşarken de her zaman atlarından indiler. Böylece askerlerin çektikleri her türlü sıkıntıları çektiler. Yemeklerini herkes için yemek hazır olduktan sonra yediler, herkes için içecek su olmadıkça içmediler, böylece askerlerin açlığını da susuzluğunu da yaşadılar. Niçin kazanmasınlar ki…" John Adair, **Hz. Muhammed Örneğinden Hareketle Lider**, Ali Çavuşoğlu (çev.), 2. Basım, İstanbul: Ufuk Yayınları, 2012, ss.7-9, 29-34.

1175 Bu söz, Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'nin hocası ve devletin fikir babası Şeyh Edebali'ye nisbet edilir.

1176 Özel, **Etkici Yönetici,** s.24-32 .

"Başlayalım!" diyeceğini, herkesten daima bir adım önde olduğunu,elinde kırbaç yerine bayrak bulunduğunu belirtir.[1177] Mevlâna da aynı dili konuşanların değil, aynı duyguyu paylaşanların anlaşacağına dikkat çekmiştir.

Hâsılı, halk adamı olan, sevk ve idare sanatını iyi bilen devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

Kur'ân'ın övdüğü devlet adamı halkını ve emrindekileri içten, engin muhabbet duygusuyla kucaklar. Onlara empati kurar; yaşadıklarını anlamaya çalışır, tasa ve sevinçlerine ortak olur, zorluklara birlikte tahammül eder, acılarını paylaşır. Onlara düşkündür/harîstir, sıkıntı içinde olmaları ona ağır gelir. Onlara duyduğu ülfet ve güçlü meveddet sebebiyle haset ve kin beslemez. Her seviyedeki vatandaşla, birlikte olmaktan-oturmaktan haz duyar, imtina ve ar etmez. En garibanından en zengine/mütrefe, en yüksek devlet adamından en alt kademedeki memura, en tepedeki iş adamından en alt seviyedeki işçiye kadar, müslim-gayri müslime, bedenen kusurlu-kusursuz diye ayrımı yapmaksızın herkese zaman ayırır, değer verir. Bu konuda R. Muhlis Gür şunları ifade eder:

"Devlet adamı daha üst seviyede, kendisince önemli olan konularda gelenlere vakit ayırma bahanesiyle; zayıflara, ihtiyaç sahiplerine, mağdur vatandaşlara ve memurlarına kapısını kapatmaz. Günlük mesaiden fırsat bulup halkın nabzını tutan devlet adamı bunu yaptığı takdirde haksızlık yapan kimselerden veya halka sıkıntı çıkaran memurların durumundan haberi olur. Hazreti Ali'nin valilerine perde arkasında oturmalarının, perdenin dışında dönen işlere muttali olmalarına mani olduğu, bunun neticesi olarak onların gözünde hadiselerin büyüğünün küçülüp, küçüğünün de büyüyebileceği; güzeli çirkin, çirkini de güzel görüp, hak ile batılı karıştıracakları uyarısında bulunduğu anlatılır."[1178]

İdeal devlet adamı her daim halkının ve personelinin ahvalinden haberdardır. Onların kendisiyle görüşme imkanını kolaylaştırır, bunun için gün ve saatler tahsis eder. Bürokratik engelleri, aşılmaz duvarları, aracıları/mabeynleri, koruma duvarları olmaz. R.Muhlis Gür, devlet adamının vatandaşını iyi tanıması ve beşeri ilişkilerinde başarılı olabilmesi için onların yanında (kader birliği içinde) olmasının önemine dikkat çekmekte, bu hususta ilişki tarzına, sorunları dinleme düzeyine ve makama kabul şekline de önem vermesinin gerektiğine işaret etmektedir.[1179]

[1177] Nüvit Osmay, **İnsan Mühendisliği**, s. 507.

[1178] Müellif bu konuda şunları da söyler: "Sevgiden doğan saygı, korkudan doğan saygıdan daima üstündür." diyen müellif, kitabında devlet adamının halkını ne kadar çok severse, hizmet aşknın da o kadar çok olacağına dikkat çekerek şunları da ifade etmektedir: Halkın sevgi ve sempatisini kazanmak, halkı sevindirmekle olur. Alınan her karar, yapılan her iş halkı/personeli düşünerek yapılmalıdır. Atalarımız: "Arpa verilmeyen at, kamçı zoruyla yürümez." derken, bir Alman atasözü de "Ufak bir armağan, küçük bir vaatten daha değerlidir." demiştir. Devlet adamı insanların sosyal konumlarına riâyet ederek çeşitli vesilelerle ikramda bulunmalı ve gönüllerini almalıdır. Fakir, kimsesi olmayan yaşlılara, dul ve yetimlere, yardımseverlik duygularıyla el uzatmalıdır. Bazen de yardımsever insanları bulup çıkarıp, bu kesimlere yardım yapmalarını teşvik etmelidir. Halk, idare makamında bulunanların devlet işleriyle ilgilenmediklerini, bu arada cüzdanlarını doldurduklarını anladıkça onlara karşı soğuk durur ve kızgınlık besler. Ne kadar büyük şöhret elde edilirse edilsin, halkı hiçe sayan davranışlarla kalıcı değer sağlanamaz. Eski Türk Orhun Abidelerinde şöyle bir yazı okunmuştur: "Milletinin derdini kendine dert bil, açla aç çıplakla çıplak ol, gerekirse gece uyuma, gündüz dinlenme." Halkın iyi ve kötü günlerinde yanlarında olmaya çalış. Bir Türk atasözünde: "Ölü evinde ağlamasını, düğün evinde gülmesini bilmeli" der. Memurlardan olsun, esnaftan olsun, vefat edenlerin yakınlarının cenazelerine ve mevlit gibi toplantılara katılmak, nişan, düğün vs.törenlerinde yanlarında bulunmak bu tür davranışlardandır. Bunlar halkın gözünde devlet adamını sevimli kılan hususlardır. Onun iyi ve güzel davranışları, halkın üzerinde olumlu intibalar bırakır. Onlar daima liderini takip eder, işlerini örnek alırlar. Halk adamı olmak, babacan devlet adamının vasfıdır. Gür, **a.g.e.**, s. 404, 572, 575.

[1179] Kitapta şu satırlar da dikkat çekicidir: "Devlet adamı çalıştığı yöreyi, orada yaşayanların örfünü, adetini, önem verdiği değerlerini yeteri kadar bilmezse başarılı olamaz. Halkın mizacını çok iyi kavramış bir lider, halkı etkileyen sözlerini de iyi seçer. Önemli ve ani gelişen olaylarda halk duygu dalgalanması yaşar; halkın duygularına tercüman olan (onların teveccüh ettiği) lider kazanır. Zamanında söylenmiş bir söz, kapıyı açan anahtar olur." Devlet adamının makama kabul şeklinin de önemli olduğunu vurgulayan müellif bu konuda da şunları söyler: "Vatandaş devlet kapısından çekinir. Onlar için işlerinin olması kadar, yapılan muamele de önemlidir. Saygı ve korkuyla girdiği devlet kapısında göreceği

Yukarıda devlet adamının halkı ile arasında güçlü bağ kurma meziyetini Kur'ân âyetleri ve tefsirleri ışığında inceledik. Şimdi de bunun menfi karakteristiğini tahlil ediyoruz…

Kur'ân'da devlet adamının ***halkı ile arasındaki bağın kopuk/sorunlu olmasına*** işaret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının dünyevî meşguliyetlerle halkla iletişimi koparmasına işaret eden sözcük ve terkipler: *Tevellî-tesaddî-telehhî-advu'l ayn-ubûs-**abûs*** [1180] **عَبوس**- عدو العين - عُبوس- تَولّي - تصدي- تلهي

- Nefse uyarak halkı değersiz görmesine, kibir sebebiyle halkıyala arasındaki bağı koparmasına delalet eden kelime ve terkipler: *Besr-**bâsirâh**-tard;*[1181]*mukmahûn-istihfâf-istid'âf-şîyâ'-itaat-ittibâ-i hevâ-kibr-tekebbür-**mütekebbir***[1182]. **متكبر**- كبر- تكبر - كبر- هوى - إطاعة- شيعة- استضعا ف- استخفا ف- طرد; **باسِرة** – بسر

  Halka karşı katı kalple mesafeli olmasına, baskıcı/engelleyici ve ayrıştırıcı tutumuna delalet eden kelime ve terkipler: ***Zâlimûn-ezlâm**-da'â uluvv-**âlî**;*[1183] *men'-**menû'â-mennâ'**- fazz-ğalîze'l-kalb-**hâsid** (hased)-bağy.*[1184] **ظالمون - أظلم** - دعَا - علوّ - **عالٍ**- منع- **منوعة منّاع- فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ** .حا سد- بغي.

Halkla ilişkiler konusuna müsbet karakter bölümünde tafsilatlı olarak yer verildiğinden, burada sadece devlet adamının menfi karakter yapısına işaret eden sözcük ve terkiplere yer verip kısa bir malumatla iktifa edilmiştir. Şurası bir hakikattir ki, devlet adamının halkla arasında bağını koparması, görevinde başarısız olma sebeplerinin başında gelmektedir. Zira kamu yöneticisinin kendini beğenmesi veya elit tabakaya meyletmesi gibi sebeplerle çoğunluğu teşkil eden halka kulak vermemesi, onların ihtiyaçlarına sırt çevirmesi, sorunlarının çözümü noktasında ciddi problemler teşkil etmektedir. Halkını küçümseyen, gruplara ayırarak zulüm ile âbâd olmaya çalışan devlet adamlarının sonu berbat olmuştur. Nemrud ve Firâvun bunun örnekleri arasındadır. Bu bağlamdaki bazı âyetlerde Firavun'un halkına karşı kötü tutumu şöyle dile getirilmektedir: "*Firavun, ülkesinde iyice zorbalaşmış ve halkını gruplara bölerek içlerinden bir zümreyi köleleştirmişti; bunların oğullarını teker teker boğazlatıyor, kadınlarını ise sağ bırakıyordu. Gerçekten bozuculardandı…"(28/4); "Firavun, küçümseyerek sindirici bir bakışla kavmine bir göz gezdirdi. Onlar da Firavun'a boyun eğdiler. Çünkü onlar doğru ve mantıklı düşünmeyi terkeden, fâsık, âsî, bozguncu bir kavimdi." (43/54)*

Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk (ö.485/1092) "Siyasetnâme" sinde bu konuyu *"Zamanın padişahının mezâlime oturması ve iyi hayat sürmesi"* başlığı altında mütâlaâ etmekte, konunun önemine dikkat çekmektedir.[1185] Devlet adamının halkına sırt çevirmesi, aracıların/mabeyncilerin sayısını arttırmasının

---

somurtkan bir yüz ve sert bir muamele vatandaşı üzer. İşi olmasa da güler bir yüz, hoş muamele, onun memnun ayrılması için yetecektir. Halka yakın olmanın yollarından biri, makama girişi kolaylaştırmaktır. Bürokrasinin haddinden fazla arttığı, makam sahiplerine giden yolların uzadığı durumlarda alt kademelerde kötü niyetli devlet adamları ortaya çıkıp otorite boşluğunu kendi menfaatleri yönünde doldurmaya çabalarlar. Onlar başta oturan amirlerine şikâyetlerin ulaşamayacağı düşüncesiyle rüşvet ve yolsuzluğa tevessül ederler. Makama girişin zorlaşması, ilişkinin kesilmesi, devlette işi olan vatandaşları kızdırır, üzer. Ayrıca halkın ileri gelenlerinden vatandaşa yararı dokunacak değerli insanları da küstürür. İş için müracaata gelenlere engel koymak, "Bugün git yarın gel" gibi adamsendecilik zihniyeti vatandaşı devletinden soğutur." Gür, **a.g.e.**, ss. 447-484.

1180 el-Kehf 18/28; 'Abese 80/1, 6, 10.

1181 el-En'âm 6/52; el-Müddessir 74/22; el-Kıyâme 75/24. ("Bâsirah" lafzı, dünyada halka karşı yüzü asık olanın ahiretteki durumuna işaret etmektedir.)

1182 el-A'râf 7/146; el-Kehf 18/28; el-Kasas 28/4; Yâsîn 36/8; Mü'min 40/27; ez-Zuhruf 43/54; Muhammed 47/14. ("Mukmahûn" lafzı, kafirlerin ahirette boyunlarına çenelerine kadar dayanan demir halkalar geçirileceğinden, dünyada insanlara karşı burunlarının yukarıda/kibirli, gözlerini yere dikip somurtmuş hallerine gönderme yapılmakta. Yasin 36/ 8)

1183 el-Bakara 2/ 258; Âl-i 'İmrân 3/159; ez-Zümer 39/32.

1184 el-Bakara 2/ 114; en-Nisâ 4/53-54, Yûnus 10/83; el-Kasas 28/76; Kâf 50/25; el-Ma'aric 70/21; el-Felak 113/5.

1185 "Padişah için haftada iki gün mezâlim (mahkemesine) oturmaktan, haklıyı haksızdan ayırmaktan, adalet dağıtmaktan ve halkın sözünü vasıtasız kendi kulağıyla işitmekten başka çare yoktur. Bir hikaye var: Acem hükümdarlarından çoğu,

bir nevi "suskun ölümü seçmesi" olarak tarif eden Muhammed b. Turtuşî (ö.520/1126) bu davranışın Evzâî (ö.157/774) tarafından "sultanın helâk sebebi" olarak tanımlandığını belirterek şunu ifade eder: "Hükümdar hadiseler doğrudan müdahil olmayıp yüzünü halktan çevirirse ortalığı derebeyleri sarar. Zalim de böyle hallerde mazlumun sultana ulaşamayacağını iyi bilir."[1186]

Hâsılı, Kur'ân'ın reddettiği, halkından kopuk devlet adamını şöyle betimleyebiliriz:

Menfi karakterdeki devlet adamı halkının ihtiyaç ve talepleri ile ilgilenmez, onların ahvalinden bîhaberdir. Halkına tepeden bakar, aralarında sevgi bağı bulunmaz, onları sınıflara ayırır, kendi düşüncesinde olmayanlara/muhaliflere zulmeder. Halkla arasında güven problemi olduğundan daima yanı başında çok sayıda koruması ve kendisini olumsuz biçimde yönlendiren danışmanları olur. Bu karakterdeki devlet adamı halktan kopuk olarak sırça köşklerde yaşar, halk ile aralarına vasıtalar/ mabeynciler koyar, duvarlar örer. Bu sebeple, halkın ahvalini tam olarak tespit edemediği gibi, aracı kişilerin hakikati perdelemesi ve kendisine yanlış bilgilendirmelerde bulunmaları sebebiyle haksızlıkların ortaya çıkmasına mani olamaz, bu suretle de devlet kadroları liyakatsız insanlarla dolar, işler akamete uğrar.

Vatandaşla, fukara ve mazlumlarla birlikte olmaktan-oturmaktan imtina eder, onları küçümser. Vatandaşın arasına karışmaz, şâyet zorunluluk gereği aralarında ise halkın kendisine karşı sözlü veya fiilî tepkisi karşısında hiddetlenir, cezalandırır, tahammül göstermez. Ancak kendi düşüncesindeki müreffeh kesimle/aristokrasi ile oturup kalkar, özenti içinde gözünü onların zenginliğine diker, fukara ve mazlumlar/mağdurlar kapısından geçemez. Kapısındaki çok sayıda görevli ona etten duvar örmüştür, yaklaşılamaz. Halk maddi-manevi sıkıntılar içinde acı çekerken yahut çeşitli doğal afetlerle boğuşurkan onlarla ilgilenmez, umursamaz, kendi istirahatinden/tatilinden feragat etmez. Onların eleştiri ve muhalefetlerine kulak asmaz, öfkelenip hasmane tavır alır. Yapacağı işlerde efkâr-ı umûmiyeyi dikkate almaz, başına buyruk hareket eder. Halkın manevi değerlerini önemsemeyen, hakiki manada paylaşmayan karakter halk adamı olamaz.

3.2.3. Dengeyi Muhafaza ve Tahammül Durumu

Devlet adamının ahlaki/etik özelliklerinin üçüncü grubunda yer alan denge/tahammül vasıflarını dört başlık halinde ele aldık. 1. İ'tidal ve denge, 2. Tevazu ve ağırbaşlılık, 3.Merhamet ve hoşgörü, 4. Sabır/dirençlilik ve ihtiyat.

3.2.3.1. İ'tidal ve Denge

Devlet adamının sahip olması gereken en önemli özelliklerinden biri de işlerinde ılımlı olması, aşırılıktan, ifrat ve tefritten kaçınmasıdır. Kur'ân'da devlet adamının itidaline işaret eden sözcük ve terkipler şu şekildedir:

---

yüksekçe bir alan yaparlar; at sırtında orada dururlardı. Bu suretle sahrada toplanmış olan şikâyetçilerin hepsini görür, her birine adalet dağıtırlardı. Şu sebepten idi: Padişah, dergah, derbend, perde ve dehlizin olduğu bir yerde otururwhile, garaz sahipleri ve zalimler o kimseleri alı koyarlar, padişahın huzuruna bırakmazlar. Padişah,vezir ve mutemed adamlarının,devlet işlerini usulünce idare edip etmediklerini gizlice daima sormalıdır." Ebû Ali Hasan b. Ali Hâce Nizamülmülk, **Siyasetname**, Sadık Yalsızuçanlar (haz.) İstanbul: Timaş Yayınları, 1999, s.24, 35.

[1186] Ebû Bekr Muhammed b.Velîd b. Muhammed b. Halef el-Fihrî et-Turtûşî, **Siracü'l-Mülûk (Siyaset ilkeleri ve ahlakına dair)**, Said Aykut (haz.), İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s.154.

- Devlet adamının orta yolu izlemesine işaret eden sözcük ve terkipler: *Vasat-ümmet-i vasat-evsât-kasd-kasdü's-sebîl-muktesıd-muktesıdâ(iktisad)-sevâ-seviyy/sevâü's-sebîl;*[1187]

وسط - **أُمَّةً وسط** - **أوسط** – قصد- قصد السبيل - **مقتصد- مقتصدةً** (اقتصا د)- سواء- سويً- سواء السبيل

- Dengeli olmasına ve istikametten sapmamasına delalet eden kelime ve terkipler: *Adl-mîzân-kavâm/takvîm-istikâme-es-sırâtu'l-müstakîm* عدل - ميزان- قَوام/ تقويم - استقامة/ الصراط المستقيم

- Devlet adamının soğukkanlı olmasına, sabır göstermesine ve haddini bilmeye işaret eden kelimeler:*Kâzimine'l-gayz(kazm-gayz);*[1188]*sükûtu'l-gadab-tebeyyün(tesebbüt)-halîm(hilm) gaddu's-savt.*[1189] **كا ظمين الغيظ** (كظم-غيظ)-سكوت الغضب- تبيُّن (تثبُّت)- غَضّ الصّوت **حليم** (حلم)

Aşırılık, fevrilik ve ölçüsüzlük/israf toplum içinde onarılmaz yaralara yol açar. Kur'ân'da müminin (devlet adamının)ölçülü olması ve dengeyi gözetmesine ilişkin çok sayıda kavramın mevcudiyeti bu özelliğin önemine işaret eder. Allah'ın en güzel isimleri arasında da, O'nun i'tidaline işaret eden; el-Halîm, el-Hakîm, es-Sabûr, ve er-Reşîd sıfatları yer almaktadır.[1190] "Adl" masdarından türemiş olan "i'tidâl" sözcüğü Kur'ân'da geçmemekle birlikte, anlamdaş sözcükler (vasat, istikâmet vb.) bulunmaktadır. "Duygu ve düşüncede, ahlâk ve davranışlarda dengeli olma anlamı da verilen itidal, iki aşırı tutum (ifrat-tefrit) arasındaki "orta hal olarak da tanımlanmakta, adâlet kelimesinin bir anlamının da "itidal ve istikamet" olduğu belirtilerek Kur'ân âyetlerinde bu kavrama anlamdaş sözcüklere yer verdiği kaydedilmektedir.[1191]İktisât"ın kelime anlamı itibariyle tutumlu hareket olduğunu söyleyen İsfehânî, onun "aşırı iki ucun tam ortası, dengeli ve itidalli olmak, aşırılıktan uzak durmak ve orta yol" manasında olduğunu belirtermekte; cömertliğin savurganlıkla cimrilik arasında olduğunu, bir başka ifadeyle övülmeye ve yerilmeye değer arası/orta bir hal/ılımlılık vasfı olduğunu ifade etmiştir.[1192]

Kur'ân sosyal ilişkilerdeki tutum ve davranışlar hususunda denge ve ölçülülüğü emretmiş, aşırılığı nehyetmiş, ödül ve cezalandırmada ölçünün kaçırılmamasını, verilecek cezanın misli mukabilinde olmasını veya af yoluna gidilmesi emredilmiştir. Bu bağlamdaki bazı âyetlerde mealen şöyle buyrulur: *"Elini 'boynuna asılı' hale getirme, onu büsbütün de açma!",*[1193] *"Cezalandıracak olursanız, sadece cezalandırıldığınız kadarı ile cezalandırın"...*[1194]*; "...Bununla birlikte, kötülüğün karşılığı, dengi bir kötülüktür. Kim de affedip barışırsa, onun ecri Allah'a düşer."*[1195]*; "Dua ederken sesini ne çok yükselt ne de iyice kıs; ikisinin arasında bir yol tut."*[1196]

[1187] el-Bakara 2/143; el-Mâide 5/ 66; et-Tevbe 9/42; en-Nahl 16/9; Meryem 19/17,43, Lokmân 31/19; Fâtır 35/32; el-Mümtehine 60/1; el-Kalem 68/28. Âdiyât 100/5.

[1188] Hûd 11/112; el-Furkân 25/67; er-Rahmân 55/7-8; el-Mülk 67/22; el-İnfitâr 82/7.

[1189] Âl-i 'İmrân 3/134; en-Nisâ 4/94; el-A'râf 7/154; Hûd 11/87; Lokmân 31/19; el-Hucurât 49/6. Zeccâc, Hucurât sûresindeki "tebeyyün" kelimesini "tesebbüt" (iyice teyit etmek) olarak tefsir etmiştir. **Meâni'l-Kur'ân**, s.33.

[1190] el-Hacc 22/59; Sebe' 34/1. "er-Reşid" (cc.): Bütün işleri ezeli takdirine göre bir nizam üzere dosdoğru yürütüp akıbetine ulaştıran anlamındadır. Ali Osman Tatlısu, **Esmâü'l Hüsnâ Şerhi**, s.260.

[1191] "İslam Ansiklopedisi'nde Kur'ân'ın itidale verdiği önemi gösteren örnekler arasında; harcamalarda (17/29; 25/67), dünya ve âhiret işlerine yönelmede (2/201), dostluk ve düşmanlıkta (2/193-194; 5/8), cezalandırmada aşırılığı yasaklayan âyetler (2/178;16/126) gösterilmekte, hadislerde de aşırı sevginin gözü kör, kulağı sağır edebileceği uyarısında bulunulduğu, insanların sevdiklerini ölçülü sevmeye çağrıldığı aşırılığın eski toplumların yıkımını hazırlayan dinin yasakladığı kötü bir huy olduğu kaydedilmektedir ." Mustafa Çağrıcı, "İtidal", **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, C.23; s. 457; **Müsned,** V, 194; VI, 450, I, 215, 347; **Ebû Dâvûd**, "Edeb", 116; **Tirmizî**, "Birr", 59.

[1192] İsfehânî, " k-s-d" mad., **el-Müfredât**, s.404.

[1193] el-İsrâ 17/29.

[1194] en-Nahl 16/126.

[1195] eş-Şûrâ 42/40.

[1196] el-İsrâ 17/110.

Bakara sûresinde; وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَآءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا "*Böylece sizi mutedil bir ümmet kıldık ki, Peygamber size şahit (model) olsun, siz de insanlara şahit olasınız.* [1197] diye buyrulmakta, müminlerin iki dünya müvâzenesini iyi kurmaları ve davranışlarını buna göre yapmalarının gerekliliğine işaret edilmektedir. İbn Atıyye'nin naklettiğine göre bazı âlimler Muhammed (as) ümmetinin-İsrâiloğulları'nın aksin-din hususunda itidalden sapıp aşırılığa kaçmamaları nedeniyle "vasat ümmet" diye nitelendirilmiştir.[1198] M. Reşîd Rıza, âyette geçen "vasat ümmet" tabiri ile Kur'ân'ın müminler topluluğunu "vasat/mu'tedil bir ümmet" olarak niteledi̇ğini, zirâ İslâmiyet gelmeden önce Yahudiler ve müşrik Araplar gibi bazı toplumların maneviyattan tamamen uzaklaşıp dünyevi hayata saptıklarını, Hıristiyanlar, Mecusiler ve bazı Hint cemaatlere mensup kimselerin fıtratın îcabı olan dünyevî/fiziksel lezzetlere sırt çevirerek kendilerini ruhbanlığa verdiklerini, İslâm dininin ise mensuplarını bütün aşırılıkları reddederek, dengeli din-dünya anlayışına yönlendirdiğini, buna uygun şekillenen toplum yapısı için bu nitelemenin zikredildiğini söyler.[1199] Kur'ân ahiret için çalışırken dünyadan da nasibin unutulmamasını (dengeli olunması) emreder.[1200]

İdeal müminin (devlet adamının) ılımlı/dengeli, ifrat-tefritten uzak olduğuna işaret eden bir Kur'ân kavramı da "iktisâd" kökünden gelen *"muktesid"* (مقتصد) lafzıdır. Kur'ân, Hz. Peygamber döneminde ehl-i kitab içinde de onların din anlayışına aykırı hareket eden, aşırıya gitmeyen, orta yolu izleyen gruplardan *"ümmet-i mukteside* (أُمَّةٌ مقتصدة) diye bahseder.[1201] Fâtır sûresinde, orta yolu izleyen kimsenin (muktasıd) karakteristiği şöyle beyan buyrulur:

ثُمَّ اَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهٖ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ بِاِذْنِ اللهِ ذٰلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ

"Daha sonra Biz, seçtiğimiz kullarımızı (yani peygamber ümmetlerini) 'kitab'a mirasçı kıldık; içlerinden kimi nefsine zulmetmekte, kimi orta karar, kimi ise Allah'ın izni ile hayırda önde gitmektedir... ki büyük üstünlük budur."[1202]

Yukarıdaki âyette üç grup insan tipinden; 1. nefsine zulmeden, 2. muktesid, 3. hayırlarda öne geçen kimselerden bahsedilmektedir. Fahrettin er-Râzî'ye göre birinci gruptakiler, Allah'ın emirlerini terkedip yasaklarını ihlal edenlerdir ki, bunlar için "kendilerine kötülük/zulm edenler" anlamında "zâlim" denmiş, "orta durumda olan-muktesid" kavramıyla vasfolunanların her zaman başarılı olamasalar da ilâhî buyruklara karşı gelmemek için çaba harcayanlar olduğu, "sâbık bi'l-hayrât= hayır işlerinde yarışanlar diye anılanların da ilâhî buyruklara karşı çaba harcayan, Allah'ın izniyle amacına başarıyla ulaşanlar olduğunu dile getirir.[1203]

Kur'ân aşırıya kaçmamayı, ılımlı tutum ve orta yolu izlemeye başka sözcük ve terkiplerle de işaret etmektedir. Sözgelimi, "iktisâd" kelimesinin mastarı olan kasd (قصد) sözcüğünden türemiş olan "kasdü's-sebîl" (قصد السبيل) terkibi ve "gadd" (غَضّ) fiilinin emir kipi bu türdendir. Bu bağlamda, Lokman sûresinde yapılan tavsiyede, yürüyüşte orta yolun tutulmasının gerekliliğine "kasd" sözcüğü ile, sesin alçaltmasına da "gadd" fiilinin emir kipiyle [1204] işaret edilmiştir. Kur'ân'da aşırılığı

1197 el-Bakara 2/143.
1198 İbn Atıyye**, el-Muharreru'l-vecîz,** 1/584-585.
1199 Reşîd Rızâ, **Tefsîru'l-menâr**, 2/4-5.
1200 el-Kasas 28/77.
1201 el-Mâide 5/66.
1202 el-Fâtır 35/32.
1203 Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 26/24-25.
1204 Lokman 31/19.

yasaklayan, dengenin/ölçü ve kıvamın tutturulmasını, doğru/orta yolun tercih edilmesini emreden başka kavramlar da mevcuttur. *Kavâm/takvîm, mîzân, sevâ,sevâe's-sebîl, istikamet/sırat-ı müstakîm* kelimeleri bunlardandır.[1205] Furkân sûresinde,

وَالَّذِينَ اِذَآ اَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَا نَ بَيْنَ ذٰلِكَ قَوَامًا *"Onlar ki; harcama yaptıklarında, ne israf ne de cimrilik ederler; harcamaları bu ikisi arasında, dengelidir."*[1206] denilerek "kavâm" sözcüğüyle ekonomide dengeli olmaya dikkat çekilmektedir. Âyette işaret olunduğu üzere, devlet adamının kamu harcamalarında dengeli olması önemli olduğu kadar, halkına ve personeline karşı tutum ve davranışlarında da muvazeneli olması da mühimdir. Kasdî olmayan hatalara karşı aşırı tepki vermeden rehberlik etmesi, bilinçli yapılan ihmalkarlığı orantılı olarak cezalandırması, kusurun tamir yolunu göstermesi ve acele kararlarla yetişmiş personelini kaybetmemesi, yönetiminin geleceği açısından mühimdir. Kur'ân "adalet" kelimesiyle de itidale işaret etmektedir. Bu bağlamda İnfitar sûresinde şöyle buyrulur: اَلَّذِي خَلَقَكَ فَسَوّٰيكَ فَعَدَلَكَ "*Ki seni O yarattı; seni O 'düzen'ledi; seni O dengeledi."*

Araştırmamızda yer alan ideal devlet adamlarının karakterlerini incelediğimizde itidal ve ölçülü olmayı esas aldıklarını, yönetimlerinde sertlik ve aşırılık yerine, ılımlılık ve ölçülü davranmayı şiar edindiklerini müşahede etmekteyiz. Sözgelimi, Hz. Peygamber hem İslam'ın ve ibadetlerin öğretimi bağlamında, hem de devlet işlerinin organizasyonu ve düşmanlarla mücadele sürecinde ölçülü olmayı, teenni ile hareket etmeyi ve tedriciliği esas almış, aşırılığa müsaade etmemiştir. Yönetim işlerini sükûnet ve suhuletle, fevri davranışlardan uzak biçimde icra eden Hz. Peygamber düşmanlarla mücadelesinde taşkınlıklara izin vermemiş, savaş hukuku çerçevesinde ilâhî ahkamı uygulamıştır. Bu hukuk çerçevesinde yalnız kendilerine kılıç çekenlerle savaşmış, masumlara, çoluk-çocuk-yaşlı ve kadınlara dokunmamış, ekinlere, hayvanlara, evlere ve mabetlere zarar verilmemiştir. Keza, dönemin aşırılık göstergesi olan teamüllerinin hilafına, düşman cesetlerinin uzuvlarının kesilerek beden bütünlüğünün bozulmasına (müsleye) izin verilmemiştir. Hz. Peygamber'in Mekke'nin Fethi sırasında can düşmanı olan yüzlerce Mekkeli müşriği affedip cezalandırmaması, yakınlarının ve ashabının ölümüne sebep olanlardan öfke ve taşkınlıkla hınç almaması, onun itidal vasfının güçlü işaretleri arasındadır.

Kaynaklarda Hz. Peygamber'in insanları İslam'a ısındırma sürecinde i'tidâl ve tedriciliğe önem verdiği, dinin özümsenmesi ve ibadetlerin yerleşmesi için "tertip-tedric" yöntemini uyguladığı, "âdetullah"'ı dikkate aldığı, haramlardan kurtulma ve helallere alışma konusunda acelececi davranmadığı katı tutumlar izlemediği belirtilmekte, buna örnek olarak içki, kumar ve faizin aşamalı olarak kaldırılması gösterilmektedir.[1207] Bu konuyla ilgili bir değerlendirmede, Hz. Peygamber'in realist bir kişiliğe sahip olduğuna dikkat çekilmekte, onun gerçekler çerçevesinde ölçülülüğe önem verdiği misallerle anlatılmaktadır. Bu bağlamdaki bir anekdotta, hanımı Meymune'nin (ra) Mekke'nin fethedilmesi halinde Beyti Makdis'te namaz kılmayı adadığını belirtmesi üzerine, buna gücünün yetmeyeceğini, bunun yerine kandillerinde yanacak yağ göndermesi halinde Kudüs'e gitmiş gibi olacağını ifade ettiği kaydedilmiştir.[1208]

Devlet adamının ölçülülük karakterine Belkıs'ın yöneticilik tutumunu da örnek verebiliriz. Belkıs kendisine mektup gönderip dinine girmesi yönünde emri vakide bulunan Hz. Süleyman'ın bu

[1205] el-Bakara 2/108; el-Mâide 5/12; el-Furkân 25/67; et-Tîn 95/4.
[1206] el-Furkân 25/67.
[1207] Akgül, **a.g.e**., s. 71-87.
[1208] Sarıçam, **a.g.e**., s. 271.

talebine karşılık kudretli komutanlarının "Biz güçlü insanlarız." demelerine rağmen, gücün etkisi altında kalmadan soğukkanlılıkla, ihtiyatlı halde mektubu gönderen hükümdarın amacını ve kişiliğini araştırmak istemiş, fevrî davranmamıştır. Adamları ile arasında geçen aşağıdaki konuşmadan(âyet mealinden) onun ölçülü hareket ettiği, davranışlarının akıbetini önceden düşünüp tarttığı, itidalini kaybetmediği anlaşılmaktadır.

"Biz, güçlü kimseleriz, zorlu savaşçılarız. Ferman sana ait; ne emredeceğini iyi düşün..." Dedi ki: "Doğrusu, hükümdarlar bir şehre (zorla) girdiklerinde, oranın düzenini bozarlar; ora halkının şerefli olanlarını zelil kılarlar...Onlar da böyle yapacaklardır." "Onlara bir hediye gönderip elçilerin ne ile döneceğine bakacağım."[1209]

Devlet adamının itidalli olması, öfkesine hakim olması yönüyle de önem arzetmektedir.Bu konuda da Kur'ân âyetleri ve tefsirleri ışığında şunları söyleyebiliriz:

Çalışmamızda yer alan ideal devlet adamlarına ilişkin âyetler incelendiğinde, onların mutedil mîzaca sahip olduklarını, ancak hak uğrunda öfkelendiklerini, öfkeyi dizginlemede başarılı olduklarını, öfkelenip de hatasını farkettiklerinde hemen muhatabının gönlünü aldıklarını ve tevbeye yöneldikleri görülmektedir. Öfkenin fıtrî bir durum olduğuna işaret eden Kur'ân, öfkesi galeyana gelip de geri yutan (kontrol edip bastıran), kusurları hoş görüp bağışlayan müminleri övmekte, onları Allah'ın sevdiği iyi kimseler (muhsinîn) olarak vasfetmektedir. Âl-i 'İmrân sûresinde, öfkelerini yutabilen müminler "kâzimîne'l-gayz" diye nitelenir. ... وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللهُ يُحِبُّ

"Hele o öfkelerini yenenler ve insanların kusurlarını bağışlayanlar...İhsan üzere hareket edenleri Allah sever…" [1210]

Sözlükte "kazm" (كظم) kelimesi, soluğun çıktığı yer olarak geçmekte, "Kuzime fülânun" ifadesinin "falanın nefesi tutuldu" anlamında olduğu, âyetteki "kazmu'l- gayz"(كظم الغيظ) terkibi ile de "öfkenin yutulması/ bastırılması" anlamının kastedildiği belirtilmektedir.[1211] Nesefî, ğayz'ın aslında öfkeden kalpteki hararetin (kan dolaşımının) artması olduğunu belirterek öfke kontrolünün önemine işaret eden şu hadisi nakletmektedir: "Kim öfkesinin gerektirdiği şeyi yapacakken ğazabını yutarsa, Allah onun kalbini itmi'nan ve imanla doldurur."[1212] İdeal mümin(devlet adamı) hem öfke/gadab, hem de hiddet/gayz anında nefsine hakim olan, sinirlerini dizginleyen, affedip bağışlama erdemine sahip olan karakterdir. Bu konudaki bir âyette: "*Onlar ki; büyük günahlardan ve yüz kızartıcı suçlardan uzak dururlar, öfkelendiklerinde bağışlarlar*." [1213] diye buyrulurken, bir hadiste de güçlü olanın güreşte rakibini yenen değil, öfkesine hâkim olan kimse olduğuna" dikkat çekilmiştir. [1214]

Arâf ve Tâhâ surelerinde, Hz. Mûsâ'nın kavmine ve Hz. Hârûn'a öfkelendiği, hatta itidalini kaybedip kardeşinin sakalını çektiği zikredilir.[1215] Bu durum araştırmamızda yer alan ideal devlet adamının (Hz. Mûsâ) itidal vasfı bakımından bir sorun gibi gözükse de; ilgili âyetler bir bütün olarak incelendiğinde, aslında Hz. Hârûn'la arasındaki hadisenin didaktik mahiyet arzettiği ve olumlu neticelere işaret ettiği anlaşılacaktır. Şöyle ki, hadisenin devamındaki âyetlerde Hz. Mûsâ'nın öfkeli

[1209] en-Neml 27/33-35.
[1210] Âl-i 'İmran 3/134.
[1211] İsfehânî, "k-z-m" mad., **el-Müfredât,** s. 432; Halil b. Ahmed, **Tertîbu Kitâbi'l-'Âyn**, 3/1579-1580.
[1212] Nesefî, **Medâriku't-tenzîl**, 2/254
[1213] eş-Şûrâ 42/37.
[1214] Buhârî, "Edeeb", 76.
[1215] el-Â'râf 7/150-154; Tâhâ 20/86-98.

davranışın hemen akabinde yatıştığını ve pişman olduğu beyan edilmekte, öfkenin beşerî/fıtrî yönüne dikkat çekilerek benzeri durumlarda nasıl bir yöntem izleneceği gösterilmektedir.

Kur'ân âyetlerinin bütünlüğü çerçevesinde bu hadisenin iki liderin itidal vasfına delalet eden yönlerini kısaca arz edelim. Her ne kadar Hz. Mûsâ toplum huzurunda kavminin tevhitten sapması ve Hz. Hârûn'un onlara engel olmadığını düşünerek onun saçından-sakalından öfkeyle tutup çekmesi bir sorunsal gibi görülse de hikayenin devamındaki âyetler incelendiğinde, gerçekleri öğrendikten sonra kızgınlığının yatıştığını, kendisi ve kardeşi için istiğfarda bulunduğu görülecektir. Kardeşi ona gerekçeleri açıklayıp, kavminin buzağıya tapmasına engel olmaya çalıştığını, ancak onu güçsüz bulup öldürmeye kalkıştıklarını, Sâmirî'nin hem kavmini kandırdığını anlattığında Hz. Mûsâ ikna olup sakinleşmiş, acele karar verdiğini anlamış, hem kendisi hem de kardeşi için bağışlama dilemiştir. Onun bu hali öfkesinin söndüğünü, ifratının inada ulaşmadığını, itidale evrildiğini gösterir.

Bu hikayede dikkatimizi çeken bir nokta daha var: Hz.Hârûn'un kardeşine "Ey anamın oğlu!" diye seslenerek; soğukkanlılıkla duygularına hitap eden bir dille latif söz söylemesi, devlet adamının kriz yönetimi stratejisine işaret etmektedir. Yani bir olayın hakikatini anlamadan fevri davranan devlet adamına karşı nasıl bir yöntem uygulanacağı gösterilmektedir. Keza bu hadise hüküm verirken haklı-haksızın aynı kefeye konmaması, düşmanları sevindirecek dostu küçük düşürecek/üzecek tarzda muameleden kaçınılması ve sukunetle hareket edilmesinin önemine de dikkat çekmekte, ifrat ve itidal örneklerini çift aktörlü didaktik bir sahne ile gözler önüne sermektedir. Konuyla ilgili âyetlerde, Hz. Mûsâ'nın kızgınlık ve üzüntüsü "gadbân-esif" (غَضْبَانَ اَسِفًاۚ) kelimeleriyle, öfkesinin yatışması da "sukûtu'l-gadab" (سكوت الغضبِ) ifadesiyle zikredilmektedir.[1216]

Yukarıda zikrettiğimiz âyetler çerçevesinde, "Lider kendisine hakim olamadığında, yanındaki devlet adamı ne yapmalıdır?" diye bir soru sorulduğunda şöyle cevap verilebilir: Bu gibi durumlarda devlet adamının yardımına danışmanı koşar. Onu frenleyip tahterevalli misali denge-kontrol mekanizması görevini üstlenir. Bu bağlamda Hz. Ebû Bekr'in vasiyetnamesinde yer alan, Hz. Ömer ile arasındaki denge siyasetine işaret eden şu satırlar pek dikkat çekicidir: *"Onun şiddeti benim yumuşaklığımı ortalar, iş kendi başına kaldığı zaman hiddet ve şiddet gibi hallerden geçer, ben bir adama kızdığım zaman, o yumuşaklık gösterir, ben yumuşaklık gösterince o sertlik gösterir."*[1217]

Hz. Ömer de sağduyu ve itidal konusunda, *"Bu devlet idaresine ancak zaafsız bir yumuşaklık ve tahakkümsüz bir kuvvet ile hâkim olunur."*[1218] demiş, kendisine "güçlü olduğum zaman, öfkemi nasıl yeneyim?" diye soran kişiye, *"*güçlü olduğun zaman affedersin, zayıf olduğun zaman da sabredersin." dediği rivâyet edilmiştir. Onun Şam valisi olan Muâviye'nin yöneticilikte kıvrak zekasıyla tanınan i'tidal ve orta yol konusunda sarfettiği söz de çok manidardır. Kamçısının yettiği yerde kılıcını çıkarmayacağını, dilinin yettiği yerde de kamçısını sallamayacağını, insanlarla arasında incecik bir kıl dahi olsa, yine de koparmayacağını ifade eden Muâviye, bunu nasıl başaracağını soranlara, muhataplarının bir taraftan çekmesi halinde kendisinin diğer taraftan gevşeteceğini, onların gevşetmesi durumunda da kendisinin çekip böylece ilişkinin hep dengede kalmasını sağlayacağını söylemiştir. [1219]

[1216] İsfehânî, "sükut"un aslında konuşmayı terketmek ve bir tür hareketsizlik olmasından istiare yoluyla öfkenin yatışması manasının kastedildiğini belirtir. **el-Müfredât**, " s-k-t" mad., s. 236.

[1217] Ahmed Cevdet Paşa, **Kısâs-ı enbiyâ**, I-II/130-137.

[1218] Mustafa Özel, **Liderlik Sanatı**, s. 104.

[1219] Şibli Nu'mânî, **Hz. Ömer,** s. 256.

Öfkeyi dizginleme ve itidali muhafaza etmede "hilm" vasfı da önemli bir niteliktir. Devlet adamının öfke anında aklına mukayyet olması ve öfkesini bastırmasında önem arzeden bir özelliği de "halîm-selîm" olmasıdır ki, bu meziyeti onu taşkınlıklardan koruyacak güçtedir. Zira davranışlarının neticesini düşünen, öfkesini kontrol edebilen devlet adamı sıkıntıya düşmez. İşte bu bağlamda hilm, aklın olgunluğu ve yerinde kullanılması olarak müminin önemli bir vasfıdır. Bu vasıf Hûd sûresinde Hz. İbrahim ve Hz. Şuayb için müsbet manada,[1220] Tûr sûresinde de menfi anlamda müşrik liderler için çoğul vezninde (ehlâm= اَحْلَامُهُم) zikredilir.[1221] İsfehânî bu vasfın yüksek zeka ve kudrete sahip kimselerin özelliği olduğu, "vakar" vasfıyla anlam ilişkisinin bulunduğu belirtilmiştir.[1222] Hûd sûresinin 75. âyetinde "hilm" vasfı "tuğyân" sözcüğüyle beraber "itidalden uzaklaşma" manasında, sûrenin 87. âyetinde de Hz. Şuayb'la ilgili olarak, "akıllı/dengeli hareket eden kimse" manasındaki "reşîd" ifadesiyle birlikte zikredilmektedir.

قَالُوا يَا شُعَيْبُ اَصَلٰوتُكَ تَاْمُرُكَ اَنْ نَتْرُكَ مَا يَعْبُدُ اٰبَآؤُنَآ اَوْ اَنْ نَفْعَلَ فِيْٓ اَمْوَالِنَا مَا نَشٰٓؤُا اِنَّكَ لَاَنْتَ الْحَلِيْمُ الرَّشِيْدُ

"Dediler ki: "Ey Şuayb! Atalarımızın taptıklarını ve mallarımızda dilediğimiz tasarrufta bulunmayı bırakmamızı 'namaz'ın mı sana emrediyor? Yoksa sen, salt kendin olarak aklı başında, ağırbaşlı birisindir."[1223]

Hind bilgesi Büzürk Mihr'e hilmin ne olduğu sorulduğunda, güçlü iken affedebilmek olduğunu, güçlü olmanın mahiyeti sorulduğunda öfkenin dizginlenmesi olduğunu, "dengesizlik" (itidalsizlik) durumundan ne anlaşıldığı sorulunca da "aşırı sevgi ve aşırı öfke" olduğunu belirtmiştir. [1224]

İslam'da devlet yönetimine dair Nihat Aytürk tarafından telif edilen bir kitapta, yönetimde "denge politikasının" önemine dikkat çekilmekte, Hz. Peygamber'in bu siyaseti iyi uyguladığı, Emevi ve Haşimoğullarına eşit davranıp, eşit görev ve sorumluluklar vererek dengeleri gözettiği, bu yolla güçlü kabileler arasında çatışma yaşanmasının önüne geçtiği ifade edilmekte, ancak bu denge siyasetinin Raşit halifelerin son dönemlerinde kısmen uygulandığı belirtilmektedir. Müellif, bu politikanın uygulanmadığı dönemlerde ortaya çıkan vahim sonuçlara kitabında dikkat çekmektedir.[1225]

Siyaset felsefesi alanında da düşünürler devlet adamının itidalli olmasını önem vermektedirler. Liderlikte itidal ve ölçülülük karakteristiği İslam felsefesinde de antik Yunan düşüncesinde de altı çizilen önemli vasıflar arasında sayılmıştır. [1226] Aşırılığı terk etmeyi/ teenni ile

---

1220 Hûd 11/75, 87.

1221 et-Tûr 52/32.

1222 İsfehânî, "h-l-m" mad., **el-Müfredât**, s.129. Süleymân Ateş, gücün olmadığı yerde hilmin olmadığını söyleyen, Kur'ân kavramlarıyla ilgili Ansiklopedisinde bu vasıfla ilgili şunları kaydeder: "Hilm, başkalarını idare edenlerin vasfı, üstün akıl gücünün işaretidir.Halim kimse her şeyi yapabilecek gücü olduğu halde onu dizginler, kendine hakim olur. Kendini zorbalıktan alıkoyacak güce (akl-ı selîm) de sahiptir. Bu af basitçe kusurları affetme değildir. Kudret üzerine dayalı, cezalandırmaya gücü yettiği halde, merhamet ve derin hikmet kökenli bir bağışlamadır. Hilm, zayıflık ve âcizlik işareti değil, kudret işaretidir. Vakâr ile yakın ilişkisi olan hilm, içinde büyük güç-yüksek enerji taşıyan (tevazuun fevkinde) hususi bir alçak gönüllülük olduğu için kendini belli etmemesi, açığa vurmaması mümkün değildir. Onun vücuttaki belirtisi vakardır." **Kuran Ansikopedisi,** s. 380-381.

1223 Hûd 11/ 87.

1224 Gür, **a.g.e.**, **s.** 159.

1225 Aytürk bu hususta şunları söyler: "Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer döneminde güçlü danışman ve yardımcılar varken, Hz. Ali denge politikasını izlememiş, halifeliğinde güçlü danışmanları olmamıştır. Kendisine yardımcı olmak için valilik talep eden iki güçlü sahabe olan Talha ve Zübeyre görev vermemiş, bunlar muhalif kanattaki Hz. Ayşe, Hz. Muaviye ve Ömer b.Abdullah'ın safında onu halifelikten uzaklaştırmak için savaşmışlardır. Yine kendisine bağlı bir vali olan Muaviyeyi isyanı nedeniyle cezalandırmaması da hukuki ve idari zafiyet oluşturmuş, yeni güçlü dost ve yardımcılar yerine, güçlü muhalifleri, rakipleri olmuştur. Öyle ki Sıffin savaşında seçtiği hakem el-Eşari bile kendisine karşı olmuş, onu halifelikten almıştır. Bu olay onun aleyhinde tertip edilen affedilmeyen bir oyundur. Bu hadise sonucunda, İslam devletinin, ehli beytin, halifeliğin, Müslümanların kaderi değişmiştir." Aytürk, **a.g.e.**, **ss.** 337-338,343, 424-425.

1226 Platon, devlet adamında bulunması gereken ölçülü davranış hakkındaki düşüncelerine "Genç Sokrates" ile "yabancı" nın diyaloğu üzerinden şöyle dikkat çeker: "Yabancı: -'Dokuyucu kralın bütün işi, ölçülü karakterle enerjili karakter arasında bir ayrılık meydana gelmesine asla müsaade etmemek, tersine onları fikir, şeref, şan ortaklığı ile bir arada

hareketi tıp ilminden bir temsille anlatan Fârâbî (ö.339/950), nasıl ki, tıpta her türlü ilaç ve gıdalarda mu'tedil olanı ortaya koyan kişiye "doktor" deniliyorsa, ahlak ve fiillerde mu'tedil olanı ortaya çıkaran kişinin de şehrin yöneticisi olan "sultan" olduğunu ifade etmekte, sultanın ortaya koyduğu bu siyâsi sanata da "es-sınâatu'l-medeniyye" veya sultanlık mahareti (el-mihnetü'l-melikiyye) denildiğini belirtmektedir.[1227] Yine bu bağlamda siyasetname müelliflerinden olan Seâlibi'nin (ö.427/1035) devlet adamının sahip olması gereken ölçülülük vasfı için; sert olmakla birlikte acımasız olmaması, halkına sevgiyle yaklaşmasını bilmesi ve bunun kötüye kullanılmasına izin vermemesi, cesur olmakla beraber iyice ölçüp biçmeden hareket etmemesi, işin sırrının hükümdarın iyiliği de cezalandırmayı da yerinde yapabilmesi olduğunu söylediği kaydedilir.'"[1228]

Devlet adamlarının ölçülü olmasına dikkat çeken Osmanlı devlet adamlarından Kınalızâde, itidal ve orta yolun tanımını ve değerini soru-cevap usulüyle şöyle izah eder: "İtidal ve orta erdemin dışındaki her şey rezilet (ifrât- tefrit) olduğuna göre i'tidal nedir? İ'tidal, dâirenin merkezi (ortası) gibidir. Orta ile i'tidal kavramları bazen birbirlerinin yerine, bazen ayrı kullanılır." Müellif, kitabında,"vasat" kelimesini bazen adalet kavramıyla birlikte kullanmakta, adaletin "vasat" (itidal) olduğunu belirterek padişahın toplumda adaleti sağlamasının yanında itidali (istikrar/denge) sağlama görevinin de bulunduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre memleketin sağlığı, padişahın itidal sınırında olması, hastalığı ise itidalden uzaklaşması demektir. Padişah maharetli bir doktor gibi gibi memleketi asıl itidaline döndürecek tedbirleri uygulamak zorundadır.

Hâsılı, itidalli devlet adamını şöyle betimleyebiliriz:

İfrat ve tefritten (iki aşırı uçtan) uzak, orta yolu (vasatı/istikameti) izleyen bu karakter denge ve ölçülülüğe (momentuma), işlerin istikrarlı yürütülmesine önem verir. Kamu kaynaklarında israfa/ifrata kaçmadığı gibi, hizmetlerinde de tefrite (ihmale ve savsaklayıcı tavra) sapmaz. Bu sebeple de vazifesinin gerektirdiği amaçlara/menziline geç de olsa sağlam adımlarla ulaşır. Mutedil devlet adamı, zorluklar karşısında metanetini korur. Tahriklere, sataşmalara karşı suhuletle tepki verir. Duygularına hakim olduğundan, olumsuz durumların ortaya çıkıp kendisine ve görevine zarar vermesine müsaade etmez. Öfkesini dizginleyebilen, sabır ve teenni ile hareket eden devlet adamı saldırılara karşı sağduyu ile karşılık verir. Öfkelendiğinde öfkesinin tavsamasını bekleyerek doğru düşünmeye, telafisi olmayan kararlar almamaya, kendisini ve ülkesini sıkıntıya sokmayacak şekilde, sükunetle hareket eder.

İdeal devlet adamı davranışlarının düzeyini, zaman ve yerini iyi ayarlar. En son söyleyeceklerini başta sarf etmez, bir yere gireceği zaman onun çıkışını da önceden hesaplar, temkinle hareket eder. Güçlü olduğu halde bile kontrolünü elden bırakmayacak zekaya ve hoşgörüye (hilme) sahiptir. R. Muhlis Gür, dizginleri bırakmamak kaydıyla, yerinde ve zamanında öfkenin faydalı olduğunu, öfkenin esiri değil, onu kendisine hizmetçi yapmanın gereklililiğine işaret etmekte, öfke ve kindarlığın sakıncaları, dozu ve kullanım durumuyla ilgili dikkat çeken tespitlerini çeşitli anekdotlar

---

dokumak, böylece yumuşak ve söylenildiği gibi bir kumaş meydana getirmek, sonra şehir devletlerdeki devlet işlerini ortakça ellerine vermektir. "Yabancı: -'Enerjilerde de doğruluk ve düşüncelilik ötekilerden daha az bulunur, ama harekete geçmek gerekince, herkesten daha atılgandırlar. Bundan ötürü, şehir –devletlerde bu iki yaradılış birleşmeyince, devlet için olduğu kadar, kişiler için de, işlerin yolunda gitmesine imkan yoktur. " Eflatun, **Devlet Adamı**, İstanbul: Maarif Matbaası, 1944, ss. 110-116.

[1227] Fârâbî, **Fusulü'l-Medeni**, Hanifi Özcan (çev.), İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 1987, s. 36-40.

[1228] Seâlibi, **Çoban ve Kral (Siyâsetnâmelerde İdeal Yönetici İmgesi)**, H.Bahadır Türk, İstanbul: İletişim Yay., 2012, s. 82.

ve karşılaştırmalı misallerle izah etmektedir.[1229] Kendisi aşırıya kaçmadığı gibi, aşırıya kaçanlara müsaade etmez. Tutarlı ve istikrarlıdır, uyumu (insicam) gözetir. Gelgitler, inişler-çıkışlar yaşamaz, sürekli fikir değiştirmez. Söylem ve eylemleri birbiriyle örtüşür. Aldığı kararlar ve muhataplarına yüklediği talepler, mutedil (ölçülü) ve aşırılıktan uzaktır. Kamusal harcamalarda dengeli ve tutumludur (muktesittir). Müsrif de cimri de değildir. Aşırı ve gereksiz harcamalardan kaçınmasının yanı sıra, halkın ihtiyaçları dururken kemer sıkma politikası uygulamaz. Bazı sorunlara köklü çözümler bulunmadığı durumlarda halkın yararına olacak şekilde idare-i maslahat yolunu seçer. Her şartta bir çıkış/orta yolu arayıp bulur, köprüleri atmaz.en zor durumlarda diyalog yolunu açık tutar, açık kapı politikası ile her tür gelişmeden haberdar olur, iletişim kuramadığı muhatapları için yardımcılarını devreye koyar. Realisttir, ayakları yere basar, yapabileceği işlere yönelir, hayal perest değildir. Toplumsal iletişimde mutedil çizgiyi izler, herkese dengeli zaman ayırır.

Kendisi ve ailesi için süse, gösterişe düşmez, sadeliği ile model olur. Muhataplarıyla görüşmesinde veya muhalifleriyle münakaşada mutedil ve ara bulucudur, denge unsurudur. Serinkanlılığını ve metanetini korur. Şirazeden çıkarak toplum içinde muhaliflerini incitici-onur kırıcı söylemlerde bulunmaz. Ilımlı devlet adamı; uyumlu, barışsever ve uzlaşmacıdır. Yapılan kusurları tolere eder, müsamahakardır, bununla birlikte çevresine karşı ne çok sert, ne de gevşektir. Personel görevlendirmesi yapacağı zaman toplumun her kesimini kucaklayacak şekilde, ehliyet-liyakat ölçüsüne göre atamalar yapar.

Yukarıda Kur'ân'ın devlet adamından beklediği "i'tidalli ve ölçülü olma" vasfı incelendi. Şimdi de bunun menfi kısmında yer alan ***"itidalsizlik-ölçüsüzlük"*** hususunu tahlil ediyoruz. Kur'ân'da devlet adamının ölçüsüz ve aşırı olma özelliğine işaret eden kelime ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının tasarruflarında aşırıya kaçmasına/saçıp savurmasına ve ihmalkarlığına işaret eden sözcük ve terkipler: *İsrâf-**müsrif**-tebzîr-**mübezzi**ûn-külle'l bast-fürut (fert)-tefrît-*[1230]

إ سرا ف- **مسرف**- تبذ ير- **مبذرين** - كُلَّ الْبَسْط –فُرُط (فرط)- تفريط-

- Ruhsal saiklerle öfke/hınç içinde hareket etmesine delalet eden kelime ve terkipler: *Bağzâ-gayz-guluvv-sehat-hamiyye câhiliye;*[1231] بغضاء-غيظ- غُلوّ- سخت- حمية جاهلية

- Yönetimde taşkınlığına/haddi aşmasına işaret eden kelimeler: *Utuvv/ıtıyy-tuğyân-**tâğût-tâgût-bağy-**bâğî;***[1232] *i'tidâ (adv)-teaddî-**'âdûn-mu'tedd .***[1233]

عتوّ عتيّ - طغيا ن- **طاغون**– **طاغوت**- بغي – **باغ**- اعتداء (عد و)- تعدِّي- **معتد**- -**عا د ون**.

[1229] R.Muhlis Gür bu bağlamda şunları ifade ediyor: "Öfke yağmur gibidir; azı rahmet, çoğu felakettir. Bir Arap atasözünde: "Yiğit harpte, dost dertte, olgun adam hiddette belli olur." denilmiştir. Kaynaklarda, Ömer b.Abdülaziz'in, bir suç işlemiş olanın cezasını, sinirlenip hakkını yememek için üç gün sonra verdiği anlatılır. Zira öfke akla örtüdür. Ceza vermede zaman ve şartlar göz önünde tutulmalıdır. İdarecilikte bazen öyle zamanlar olur ki, önemli konumdaki bir görevlinin işlediği bir suç, içinde bulunulan şartlar nedeniyle görmezden gelinebilir. Mesela, savaş zamanında önemli bir devlet görevlisinin işlediği suç veya seçime yaklaşıldığı bir dönemde bir siyasetçinin suçu, o kişinin ileride gerekli olacağı düşüncesiyle cezasız bırakılabilir (ertelenebilir). Tarihte başarıya ulaşmış devlet adamlarını incelediğimizde, teenniyle hareket edenlerin başarıya ulaştıklarını, sonuçlarını düşünmeden sağ duyusuz, zamansız, hırs ve fevrîlikle hareket edenlerin de hüsrana uğradıklarını görürüz." Gür, **a.g.e.**, s. 589-602.

[1230] el-En'âm 6/31; Yûnus 10/83; el-İsrâ 17/26-29; el-Kehf 18/28; Tâhâ 20/45, 127; Mü'min 40/28.

[1231] Âl-i 'İmrân 3/118,119; en-Nisâ 4/171; et-Tevbe 9/58; el-Fetih 48/26.

[1232] el-Bakara 2/173; en-Nisâ 4/76; Yunus 10/ 90; Meryem 19/69; Tâhâ 20/24,45; el-Furkân 25/21; el-Kasas 28/76; et-Tûr 52/32; el-Mülk 67/21.

[1233] el-Bakara 2/190, 194; en-Nisâ 4/14; el-Mâide 5/78; et-Tevbe 9/10; Yûnus 10/ 90; el-Kalem 68/12; el-Mü'minûn 23/7.

Devlet adamının fevrî davranması, itidali kaybedip sınırı aşması ciddi neticeleri olan menfi bir vasıftır. Zira devlet işleri sağduyu ve temkinle yürütülür. Şâyet devlet adamı hadiseler karşısında panik yapıp sabırsız davranırsa kendisi ve halkı için geri dönüşü olmayacak ağır sonuçlara sebep olabilir. Kur'ân menfi mizaçtaki devlet adamlarının aşırıya kaçıp hadlerini aştıklarını beyan etmektedir. Tâhâ sûresinde onların bu *"aşırılık"* (israf) karakteristiği şöyle dile getirilmektedir:

وَكَذٰلِكَ نَجْزِي مَنْ اَسْرَفَ وَلَمْ يُؤْمِنْ بِاٰيَاتِ رَبِّهٖ

"...Aşırı giderek Rabbinin âyetlerine iman etmeyenleri böyle cezalandırırız..."[1234]

Müfessirler âyette geçen "israf" kelimesine "şirk koşma" ve "haddi aşma" manası vermişlerdir.[1235] Bu bağlamda Firavun, Mümin sûresinde yalancı-aşırı kimse (مُسْرِفٌ كَذَّابٌ) olarak betimlenirken, Yûnus sûresinde de "müsrifin" (aşırılar) zümreden "zorba" biri olarak kınanmaktadır.[1236] Kur'ân devlet adamının haddi aşma karakteristiğine "fürut"(فُرُط) sözcüğü ile de işaret etmektedir. Bu bağlamda Tâhâ sûresinde, Firavun'un, Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'a karşı takındığı tavra, "fürut" ve "tuğyân" sözcükleriyle; قَالَا رَبَّنَآ اِنَّنَا نَخَافُ اَنْ يَّفْرُطَ عَلَيْنَآ اَوْ اَنْ يَّطْغٰى

*"İkisi de (Hz. Mûsâ ve Hârûn) "Ya Rabbi! Onun bize karşı gerektiği gibi davranmayacağından ya da **taşkınlık** edeceğinden endişe ediyoruz." dediler.*[1237] şeklinde işaret ederken, Kehf sûresinde de müşrik liderlerin haddi aşma karakterlerini yine *"fürut"* kelimesiyle beyan etlmektedir:

وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَلَا تُطِعْ مَنْ اَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوٰيهُ وَكَانَ اَمْرُهُ فُرُطًا

"Gönlünü Bizi anmaktan gafil kıldığımız için arzu ve ihtiraslarına uyan, haddini aşan kimselere itaat etme." [1238]

İnançsız kişilerin aşırılıklarının yanı sıra vazifelerinde yaptıkları kusur ve ihmaller sebebiyle hüsrana uğrayacaklarını beyan eden Kur'ân, bu durumu "tefrit" sözcüğüyle de ifade etmektedir. Vazifelerde aşırılığa kaçmak da, yavaştan alıp ilgisiz/ihmalkar davranmak da iki uç taraf olduğundan, her ikisi de kamu işlerinde tehlikelidir. Müşriklerin "*tefrit"* vasfına işaret eden En'âm sûresinin bir âyetinde şöyle buyrulmaktadır: ...قَالُوا يَا حَسْرَتَنَا عَلٰى مَا فَرَّطْنَا فِيهَا وَهُمْ يَحْمِلُونَ اَوْزَارَهُمْ عَلٰى ظُهُورِهِمْ

"...Sonunda (Kıyamet) saat (i) ansızın gelip çattığında, günah yüklerini sırtlarına yüklenmiş olarak; "İşlediğimiz kusur ve noksanlardan dolayı yazıklar olsun bize!" derler..." [1239]

Menfi kişiliğe sahip devlet adamının ifrat noktasında bir zaafı da sinirlerine hakim olamaması, öfkesini yutamamasıdır. Öfkesine hâkim olamayan bu karakter, nefsânî sâiklerle haddi aşarak isyana yönelmekte, ilâhî hakikatlere ve müminlere karşı saldırgan tutum izlemektedir. Kur'ân'ın reddettiği devlet adamının bu mizacı Âl-i 'İmrân sûresinde şöyle dile getirilir:

قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَآءُ مِنْ اَفْوَاهِهِمْ وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ اَكْبَرُ ... وَاِذَا لَقُوكُمْ قَالُوٓا اٰمَنَّآ وَاِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْاَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ

"Öfkeleri ağızlarından taşmaktadır; sinelerinin gizlediği ise daha büyüktür. Bunlar sadece sizinle karşılaştıklarında "İman ettik." diyorlar; yalnız kaldıklarında ise size karşı olan hınçlarından parmaklarını dişliyorlar. De ki: Geberin kininizle!.."[1240]

1234 Tâhâ 20/127.
1235 Mukâtil, **et-Tefsiru'l- Kebîr**, 3/45; Süyûtî, **ed-Dürrü'l-Mensûr,** 5/610; Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili,** 5/254.
1236 Yûnus 10/83; el-Mü'min 40/28.
1237 Tâhâ 20/45.
1238 el-Kehf 18/28.
1239 el-En'âm 6/31.

Öfkenin ifrat derecesini yansıtan bu münafık (lider) karakteristiği, Kur'ân'ın yerdiği kimselerde ruhsal dengenin bozukluğuna işaret eden bir belirtidir. Kur'ân devlet adamının aşırılığını, kibir kaynaklı öfkesine ve bağnazlık mizacı olan "hamiyye-i Câhiliye" (حمية جاهلية) özelliğine de dayandırmaktadır. Cahiliye kavramı hakkındaki bir değerlendirmede, onun gerek dönemin şiirlerinde, gerekse Kur'ân ve hadislerde "temkinli", "ağırbaşlı", "akıllı olma" manasındaki "hilim" tabirinin zıddı olduğu, bu anlam düşünüldüğünde bilgisizlikten (cahillik) ziyade kızgınlık anında iradesini kaybedip parlayan, öfkesine kapılıp sonunu düşünmeden hareket eden, sabırsız kişinin sorumsuz davranışını temsil ettiği belirtilmiştir.[1241] Firavun, Nemrud ve Mekke liderleri halkına ve muhaliflerine karşı itidalsiz/ölçülüsüz davranmakta idiler. Hakka ittibâ etmek yerine öfkelerine esir olmuş, sağduyularını kaybederek hiddet, ve düşmanlıkta hudut tanımamış, öfkeleri gözlerini karartmış, akıl ve vicdanlarını esir almış, bu sebeple çok sayıda zulüm ve cinâyetleri icra etmişlerdi.

Hadis kaynaklarında ve devlet adamlarına yazılan nasihatlarda da itidal ve teenniye geniş yer verilmiştir. İbn Mes'ûd'tan (ra) rivâyet edilen ve üç defa tekrarlandığı ifade edilen bir hadiste, söz ve davranışlarında ileri gidip haddi aşanların helâk oldukları"« هَلَكَ الْمُتَنَطِّعُونَ» ifade edilmiştir. [1242] İmâm Ebû Yûsuf, Abbasi Halifesi Hârûn Reşîd'e yazdığı bir nasihatinde aceleyle karar vermenin sakıncalarına kul hakkı çerçevesinde şöyle dikkat çekmektedir: *"Hevâ ile (nefse tabi olarak) emir vermek ve öfke ile iş yapmaktan sakın. İdarecilerin yolunu aydınlatacak nur, ancak hadleri (cezaları) tatbik etmek, araştırmaya ve açık delillere dayanmak suretiyle hakkı sahibine vermektir."*[1243]

Öfkenin haklı bir gerekçeye hizmet etmesi halinde uygun olduğunu söyleyen bilim adamı Nüvit Osmay, bir kitabında Benjamin Franklin'in "Öfke, ani deliliktir" sözünü naklederek, hiddetin koşul ve sınırlarına ilişkin dikkat çeken bir değerlendirmede bulunur. Ona göre öfkesini kontrol edemeyen yönetici hoş karşılanmadığı gibi çevresi tarafından da kötü bir algıya sahip olur. Müellif, Roy Pearson'ın kitabında, "Büyük idarecileri yok eden küçük günahlar" başlığı altında, idarecinin bağını bozan üç küçük tilki arasında öfkenin de yer aldığını, diğer ikisinin ise kıskançlık ve hırs olarak zikredildiğini nakleder.[1244]

Hâsılı, muvazeneyi kaybetmiş devlet adamını şöyle tarif edbiliriz:

Söz ve davranışlarında dengesiz ve ölçüsüzdür. Bu özelliği sebebiyle su-i niyet besleyen çevrelerin istismarına açıktır. Bazen çok uçta, bazen çok geride kalır. Tutarsız ve uyumsuzdur. Sevdiğine gözü kapalı bağlanır, nefret ettiğine karşı da ıslah olabileceğini düşünmeden çok tepki gösterir, doğacak olumlu-olumsuz sonuçları düşünmez. Onun için orta yol yoktur. Öfkesi o kadar şiddetlidir ki, dizginlenmediğinde sonuçları kendisini ve yönetimini zor durumda bırakır. Devlet adamının hadiseler karşısında kontrolünü kaybetmesi, anlık tehevvür ve ğayzı, celallenmesi, ortamın gerilmesine yol açar. Hiddetle-düşüncesizce aldığı kararlar başına dert açar. Fevri ve tahammülsüz tutumları meslektaşları ve halk nezdinde menfi etki yapar. Karşılaştığı güç işlerde sağduyu ile hareket etmez, panikleyip hata yapar. Aşırılıkları ve hataları personeline ve ülkesine zarar verir. Vazifesinde aşırılığı veya ihmalkar tutumu nedeniyle kamu zararının oluşmasına sebep olur. Bu karakter ayrımcı ve tarafgirdir, dengeyi gözetmez. Kendi düşüncesinde olanları korur, kollar, diğerlerini dışlar. Kamu

---

1240 Âl-i 'İmrân 3/118-119.
1241 Adem Apak, **a.g.e.**, **s**.15-19.
1242 Muhammed 47/4; **Müslim**, " İlim"**,** (3; 2055).
1243 Ebû Yûsuf, **Kitâbu'l-Harâc**, s. 4-5.
1244 Osmay, **İnsan Mühendisliği**, ss.369-375.

gelirlerinin paylaşımında elitist zümreye karşı cömert, geri kalan çoğunluğa karşı elisıkıdır, tasarrufludur. Keza vergilerin tahsisinde de belli kesimlere karşı toleranslıdır.

3.2.3.2. Tevâzu ve Ağırbaşlılık

İdeal devlet adamının önemli vasıflarından biri de alçak gönüllü olmasıdır. Tevâzu ile halkın arasına karışan, onların ihtiyaçlarını tespit edip bunları karşılamaya çalışan karakterler halkı tarafından sevilirler. Kur'ân'da devlet adamının mütevazı ve ağırbaşlı olma vasfına işaret eden kelime ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının ağırbaşlılığına/vakarına işaret eden sözcük ve terkipler: *Hevn- ihbât (hubût)-* ***muhbitîn****-vekâr-tevkîr-huşu'-****haşi'ûn****-sekînet.* [1245]

هون - إخبا ت (خُبوت)- **مخبتين**- وقا ر- توقير-خشوع- **خاشعون**- سكينة

- Yumuşak huylu ve çevresine karşı nazik/mülayim olmasına delalet eden kelime ve terkipler: *Lîn-kavl-u leyyin-* ***ezille****-hafdu'l-cenâh- cenahü'z-züll-kavl-u selâm-kirâm;*[1246]

لين- **ليّن**- خفض الجناح- جناح الذّل أذلّة-قول سلام- كرا م

- Söz ve eyleminde dikkatli-dengeli olmasına işaret eden sözcükler: *İ'râd ani'l câhilîn-* ***(****hilm)-kasd fi'l meşy-gudûd-u savt/esvât-* ***halîm*** *takvâ.* [1247]

إعراض عن الجاهلين - قصد في المشي- غضوض الصوت/ أصوات- **حليم** (حلم)- تقوى.

Kur'ân müslümanı mülâyim, çevresine karşı hoşgörülü ve vakûr insan olarak tanımlar. Müminin tevazuu ve kibirden uzak durması, yürüşünde orta yolu tutmasından, sesini alçaltmasına varıncaya kadar her ahval ve konumda ağırbaşlı, kibirden uzak durmasını gerektirir. [1248] Kur'ân bedevîlerin Hz. Peygamber'e karşı konuşma tarzlarına dikkat etmediklerini, bağıra-çağıra konuşmak suretiyle âdâba uymadıklarını, nâzik biçimde kısık sesle konuşanların takva sahibi kimseler olduğunu ifade etmekte,[1249] müminlerin (devlet adamlarının) ağır başlı olmasının gerekliliğine dikkat çekmektedir. O halde, devlet adamının halkına, meslektaşlarına ve personeline karşı nazik ve ağırbaşlı tutumlar sergilemesi, kaba ve hafifliğe kaçan tutumlardan kaçınması gerekmektedir.

Devlet adamının konuşmasında muhatabını kırıcı-küçümseyici sözler sarf etmesi ve ağırbaşlı dil kullanmaması, sözlerinin etki gücünü azaltmasının yanında hakikatlerin kabulüne engel olan, düşmanlıkları arttıran bir husustur. Kur'ân'da müminin tevâzu vasfına işaret eden sözcükler arasında hevn" (هون) kelimesi başta gelmektedir. Furkan sûresinde zikredilen bu kelime "ağırbaşlı ve sağduyulu olma" anlamındadır.[1250] Kur'ân'da bu niteliğe sahip müminler, "Rahman'ın kulları" diye betimlenip övülmektedir. وَعِبَادُ الرَّحْمٰنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا

"Rahmân'ın kulları, yeryüzünde vakar ve tevâzu ile yürüyen kimselerdir. Cahiller onlara laf attıkları zaman, "selâm!" der (geçer) ler."[1251]

[1245] Hûd 11/23; el-İsrâ 17/109; el-Hacc 22/34; el-Müminûn 23/2; el-Furkân 25/63; el-Fetih 48/4, 9; Nûh 71/13.
[1246] Âl-i 'İmrân 3/159; el-Mâide 5/54; el-İsrâ 17/24; Tâhâ 20/44; el-Furkân 25/63, 72; eş-Şuarâ 26/215.
[1247] el-A'râf 7/199; Hûd 11/87; Lokmân 31/19; el-Fetih 48/26; el-Hucurât 49/3.
[1248] Lokmân 31/18-19.
[1249] el-Hucurât 49/2-4.
[1250] Halil b.Ahmed, **Tertîbu Kitabi'l-'Ayn**, "h-v-n" mad., 3/1909; İbn Fâris, **Mu'cemu makayisi'l-lügâ,** 6/21.
[1251] el-Furkân 25/ 63-68; 72-76 arası 11 âyet.

Müfessirler âyetteki muradın müşrik (lider) lerle selamlaşma olmadığını, müminlerin bununla emredilmediklerini belirtmekte, âyetin, müminlerin dünyevî ve uhrevî hallerini beyan bağlamında; inkârcı liderler kendilerine sataştığında soğukkanlılıklarını korumalarının, eziyet ve günahtan kurtulacak isabetli söz söylemelerinin lüzumuna işaret ettiğini söylemektedirler.[1252] Âyette geçen "*hevn"* kelimesini mütevâzı, alçak gönüllü anlamına geldiğini belirten İsfehânî sözcüğün iki manasına dikkat çeker: **1.** İnsanın başının yere eğilmesine neden olacak zillet (mahcubiyet) erişmeden kendi nefsinde zelil olması, orada hor hakir hale gelmesidir ki bu övülmeye değerdir. Bu bağlamda bir hadis-i şerifte "el Müminu heyyinun, leyyinun" (اَلْمُؤْمِنُ هَيِّن لَيِّن) denilmiştir. **2.** Birinin üzerinde bir hakimiyet gücü olup onu hafife alan kişinin hor-hakir olma durumudur ki bu da yerilir. *"Bugün zillet azabıyla cezalandırılacaksınız"* (6/93); "*Kimi de Allah hakir kılarsa, artık ona ikram edecek yoktur*" (2/18) âyetlerinde olduğu gibi.[1253]

Hevn" (هَوْن) kelimesi tefsirlerde genellikle; "vakar, sekînet, rıfk (yumuşaklık), tevazu ve bu anlamların hepsini kapsayan "hilm" kavramıyla tefsir edilmekte, bununla Kur'ân'da sıkça atıfta bulunulan Câhiliye Arabının temel karakteristiği olan "istikbâr" davranışının, "kibirli", "gururlu", "zorba" karakteristiğin çelişiği kastedilmektedir. Âyetteki "selâm" kelimesiyle de Câhiliye zihniyetindeki İslam düşmanlarına karşı alınacak tavra işaret edilmektedir. Müfessirler Câhiliye zihniyetinin saldırgan, küstah, saygısız, kendini beğenmiş bir ahlaka sahip olmasına karşılık, Şevkânî (ö.1250/1834), bu âyet ile Allah'ın, mümini cahille cahil, sefihle (alçak) sefih seviyesine inmeme konusunda dikkatli olmaya çağırarak günahtan kurtarmak istediğini, müminin; hevn, sekînet ve vakâr türü niteliklere sahip olması gerektiğini, âyetteki bu söz ile müşriklere teslimiyet ve selamlama değil, onlardan uzak durma anlamının kastedildiğini, yani "Benden uzak dur, selametle, git" manasını taşıdığını söyler.[1254]

Kur'ân'da devlet adamının tevâzuuna işaret eden bir sözcük de Hac sûresinde geçen "muhbitîn" (مخبتين) sözcüğüdür. Kelimenin yumuşaklık ve alçak gönüllülük anlamında "ihbât" kelimesinden türediği,"mütevâzı kimseler" anlamında olduğu kaydedilir.[1255] Kur'ân, bu vasfa sahip kimseleri müjdelemiştir: فَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ فَلَهٗٓ اَسْلِمُوا وَبَشِّرِ الْمُخْبِتِيْنَ... "*Sizin tanrınız, bir tek tanrıdır; o halde, sadece O'na teslim olun. Sen de mütevazı olanları müjdele."* Mücahid, Dahhâk, Katâde, Süddî, Sevrî, Amr b. Evs ve Kelbî bu kelimeye; itaatkâr ve alçak gönüllü (mütevâzı) kimseler, kalpten korkanlar, zulmetmeyen ve zulmedildiğinde de intikam almayanlar ve kalpleri huşu içinde huzur bulanlar anlamını vermişlerdir.[1256] Alçak gönüllülüğü ifade eden bir kavram da "ezille" (أذ لّة) sözcüğüdür.

1252 İbn Âşur, et-Tahrîr ve't-Tenvîr, 9/66-70 ; Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Kāhirî, **es-Sirâcü'l-münîr**, Beyrut: Dâr-ı İhyâi Türâsi'l-Arabî, Ahmed İzzû İnâyetü'd-Dımaşkî (thrc-ta'lik), 4/475.

1253 İsfehânî, **el-Müfredât**, Yûsuf Türker (ilaveli çev.), ilgili madde, İstanbul: Pınar Yayınları, 2007, s.798-799.

1254 Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, 4/85-86.

1255 Belirtildiğine göre, "yumuşak ve sağlam kumlu toprak anlamındaki ***habt*** kökünden gelen ihbât, yumuşaklık ve alçakgönüllülük anlamındadır. İhbâtı müminlerin kazanması gerekli bir kalp ameli olarak gören Kur'ân, bu amele sahip kişileri müjdeler ve Rablerine bu duyguyla yaklaşan iman ve amel-i salih sahiplerini, cennetlik olarak tavsîf eder. *İhbâtı* Allah'a ve vahye karşı takınılması gerekli bir tevazu duygusu olarak yansıtan âyetler, mezkûr duygunun iman ve teslimiyetle bağlantılı olduğunu da ortaya koymaktadır." Sülün, **Kur'ân Kerim Meali**. Bk.**el-Müfredât**, "h-b-t" mad., s.141; İbn Manzur, **Lisanü'l-'Arab**, 4/9.

1256 el-Hacc 22/ 34-35. e**l-Keşşâf**, 4/195; Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân ve 'İ'rabuhu**, 3/427; **Tefsir-u Meraği,** 17/111-113; Zeccâc, ihbât kelimesinin"habt" kökünden türemiş olduğunu, "düz yer" manasına geldiğini belirtmekte, her düz şeyin alçak gönüllülük anlamı taşıdığını ifade ederken, İsfehâni, kelimenin masdarı olan "ihbât"ın, leyyin (yumuşaklık) ve tevazu ile eş anlamlı olduğunu, büyüklük taslamamak (11/23), kalpleri yumuşamak ve huşu duymak (22/54) manalarına geldiğini söyler. Ona göre "muhbitin" kelimesi, Bakara 74. âyette zikredildiği gibi, "hubût" (düşmek, başın öne düşmesi) ile anlam ilişkisine sahip olmakla birlikte, "habt", "alçak-basılı" arazi anlamındadır.

Mâide sûresinin 54. âyetinde çelişiği olan "eizzâ" (اَعِزَّةٍ) kelimesiyle birlikte zikredilen bu kavram, mümin(lider)lerin birbirlerine (halkına) karşı tevazu ile davranmalarının gereğine işaret etmektedir:

يَآ اَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِيْنِهٖ فَسَوْفَ يَاْتِي اللّٰهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّوْنَهٗٓ اَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ اَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِيْنَ

"Ey iman edenler! İçinizden her kim dininden dönerse, Allah; kendisinin sevdiği, onların da kendisini sevdikleri; müminlere karşı alçakgönüllü, inkârcı nankörlere karşı ise zorlu öyle bir kavim getirir…"[1257]

Kur'ân'da erkek-kadın mütevâzı kimseler için çoğul kalıplarla "el-hâşiin/el-hâşiât" (وَالْخَاشِعَاتِ الْخَاشِعِيْنَ) vasıfları da zikredilmekte, bu kimselere Allah tarafından büyük ödül hazırlandığı beyan edilmekte,[1258] Hz. Peygamber'in ağır başlı ve mütevazı olması, müminlere yumuşak (leyyin) davranıp kol-kanat germesi (hafd-ı cenah خفض الجناح olması) emredilmektedir.[1259] Mümin(lider)in mümin kardeşine karşı alçak gönüllü olması Hicr sûresinde bu terkiple zikredilerek bu meziyetin önemine dikkat çekilmektedir: لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ اِلى مَا مَتَّعْنَا بِه اَزْوَاجًا مِنْهُمْ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِيْنَ

"Sakın onlardan bazı sınıflara verdiğimiz dünya malına göz dikme, onlardan dolayı üzülme ve müminlere alçak gönüllü ol." [1260] Fetih sûresinin 26. âyetinin de müminin tevazuuna işaret ettiği belirtilmiştir.

Bu âyetin tefsiri bağlamında yapılan bir değerlendirmede, tevâazunun Kur'ân kavramlarından olan "takvâ" ve "sekînet" ile bağlantılı olduğu, Nasr sûresi ile de bu hususa işaret edildiği ifade edilmiştir. Buna göre, Fetih sûresinin bu âyetinde Hz. Peygamber ve ashabı ile müşrikler arasında bir mukayeseye yer verilmiş, dönemin Araplarının karakteristiği "câhiliye hamiyeti" iken, mümin(lider)lerin hasletinin "takvâ" ve "sekînet" olduğuna işaret edilmiştir. Bu tespite göre sekînet ve takvâ kavramlarından *tevazu, soğukkanlılık, ağırbaşlılık, sorumluluk bilinci ve insan haysiyetine saygı duyma* anlamlarını çıkarmak mümkündür. Mekke'nin fethi sırasında da Hz. Peygamber'in tesbihat ve istiğfara yönelmesi, tevazu ile hamd etmesinin kendisine vahyedilmesi (Nasr 110/1-3), Mekke'ye girişinde neredeyse sakalının ucunun devesinin semerine değecek halde "Allah'ım! Hayat, ancak ahiret hayatıdır" şeklinde niyazda bulunması, onun tevazuuna işaret eden takva ve sekinet vasfının bir tezahürüdür. Hz. Peygamber her halükarda tevazuya, uysal ve geçimli olmaya önem vermiş, âmire isyanın kendisine isyan olduğunu belirterek müminin tevazu ve uysallığı bakımından yular takılmış deve gibi olduğunu, hangi tarafa sevk edilirse uyacağını ifade etmiştir.[1261]

Araştırmamızda yer alan ideal devlet adamlarının hilm, vakâr, nezâket ve alçak gönüllülük vasıflarıyla müzeyyen olduğu ilgili âyetlerden anlaşılmaktadır.Sözgelimi Hz. Mûsâ, dünyanın en zalim krallarından biri olan Firavun'a dahi yumuşaklıkla (leyyin) hitap etmiştir. Kendisine bu yönde vahyedilen âyet çerçevesinde, ikna bakımından daha tesirli olacağı için nayif bir üslubla tebliğini yapmıştır. Ona öğretilen bu tutum, devlet adamlarının en zorlu muhataplarına dahi nasıl yaklaşacakları hakkında ipucu vermektedir. Devlet adamı muhalifinin üslubunda değil de, ondan daha müsbet yaklaşım sergilediğinde, onu ve çevresindekileri etkileme gücüne sahip olur. Bu bağlamdaki bir âyette; "*İyilikle kötülük bir olamaz, sen kötülüğü en güzel olan şeyle sav. O vakit seninle aranızda düşmanlık bulunan kimse, candan bir dost gibi olur."*(Fussilet 4/34) diye buyrulmaktadır.Yine Hz. Süleyman da tevazu ve vakarda örnek bir devlet adamıdır. Çok kudretli bir hükümdar olmasına, nübüvvet ve saltanatla muktedir kılınmasına rağmen bir lahza olsun şımarmamış, Hakk'ın rızasını ve i'lay-i

---

[1257] el-Mâide 5/54.
[1258] el-Ahzâb 33/35.
[1259] Âl-i 'İmran 3/159; el-Hicr 15/88; eş-Şuarâ 26/215-216.
[1260] el-Hicr 15/88.
[1261] Ahmet Gökdemir, **Devlet Başkanı Olarak Hz. Muhammed (sav),** s. 25-26; Ergül, **a.g.e**, s. 247.

kelimetullah gayesini unutmamıştır. İnsü-cin ve hayvanlardan müteşekkil ordulara sahip olan sultan, karınca topluluklarına karşı hassas davranacak bir güç ahlakına ve onların küçük lideriyle konuşma tevazuuna sahip idi.[1262]

Keza Hz. Yûsuf da tevazu timsali idi. Züleyha'nın iftirasına karşı vakarını kaybedip onu küçük düşürecek eylemlere girişmemiş, zindandan kurtulup iktidara kavuştuğunda kardeşlerine karşı kibirli davranarak onları dışlamamış, kıtlık zamanında onlara bolca erzak vermiş, hikayesinin sonunda af dilediklerinde de onları affederek âl-i cenap davranmıştır. Yine zamanının en güçlü ordularına sahip cihangir bir devlet adamı olan Zülkarneyn uzun-meşakkatli seferleri sırasında karşılaştığı kavimleri büyük-küçük (önemli-önemsiz) topluluklar diye ayırt etmeksizin onlarla iletişim kurmuş, sorunlarını anlamaya ve çözmeye çalışarak yüce gönüllü davranmıştır.Kehf sûresinde onun mazlum bir topluluğa, maddi bir bedel istemeden sed yapımındaki diyalog incelendiğinde ne kadar asîl ve mütevazı olduğu hemen dikkati çekmektedir.[1263] Kur'ân Sebe Kraliçesi Belkıs'ı da ağır başlı karakteriyle tanıtır. Zira kendisi Hz. Süleyman tarafından gönderilen mektup konusunda şahsî kararlar almamış, alçak gönüllülükle devlet erkanının fikrine başvurmuş ve kendi fikrini dikte etmemiştir.[1264]

Kaynaklarda Hz. Peygamber'in kafir liderlere hilm ve tevazu ile davrandığı, kendilerine ikramda bulunup, mevkilerini yüce tuttuğu belirtilir. Rivâyetlerin birinde bu konuda şu hadise nakledilir: Bilge bir zat olan Ebrehe b. Şurahbil el-Himyeri elçi olarak geldiğinde, oturması için Hz. Peygamber ona kendi ridasını sermiş, Adiy b. Hâtim geldiğinde de üzerine oturması için bizzat bir yastık koymuştur. Bundan çok etkilenen Adî, onun yeryüzünde üstünlük ve bozuculuk peşinde olmadığına şehadet ettiğini belirterek Müslüman olmuştur. Bir çok kabile lideri Hz. Peygamber'in mütevazi ve lütufkar tavrı sebebiyle İslâmiyet'i kabul etmiş, kabilesi de kendisine uymuştur.[1265] Liderlik kitabında, liderin "ayrıcalık beklemeyen kişi" olduğunu dile getiren Adem Ergül, Hz. Peygamber'in Bedr'e doğru yola çıktığında deve sayısı yetersiz olduğundan Hz. Ali ve Ebû Lübâbe ile sırayla biniyorlardı. Yürüme sırası ona geldiğinde arkadaşlarının kendi yerlerine binmesi için ısrar ettiklerinde bunu kabul etmediğini kaydeder.[1266] Yazar kitabında, halifelerin tevazu hasletini de dikkat çeken anekdotlarla anlatır.[1267]Tevazunun önemine dair bir hadiste, tevazu gösterenin Allah tarafından yükseltileceği, kibirlenen kimsenin ise alçaltılacağı ifade edilmektedir.[1268]

1262 en-Neml 27/18.

1263 Yûsuf 12/29, 92; el-Kehf 18/94-95.

1264 en-Neml 27/31-32.

1265 Özel, **a.g.m.,** s. 24.

1266 Ergül, **a.g.e.**, s. 279.

1267 Ergül, bu anekdotların bir kısmında halifelerin bu vasfını şöyle anlatır: "Hz. Ebubekir Halife olmadan önce çevresindeki yetim kızların koyunlarını sağıverir, ihtiyaçlarını karşılardı. Halife olduktan sonra komşuları onun bu davranışını terk edeceğini konuşmaya başlamışlardı. Ancak o buna devam etti. Ahnef b. Kays Irak heyetiyle birlikte halife Ömer'in (ra) yanına gelmişti. Çok sıcak bir gündü. Önlük takmış, zekat develerinden birini yağlıyordu. Ahnef'i görünce ona: "Ahnef! Üst elbiseni çıkar da bana yardım et, bunda yetimlerin, dulların ve yoksulların hakkı var." diye seslenince heyetten biri ona bu işi kölelerden birine neden emredip yaptırmadığını söyleyince şöyle yanıtlar: "Ey filan! Ömer ve Ahnef'ten kim daha iyi köle olabilir? Madem ki o Müslümanların işlerini üzerine almış, öyleyse Müslümanların kölesidir. Nasıl ki kölenin efendisine samimi olması ve emaneti hakkıyla îfa etmesi gerekiyorsa, onun da Müslümanlara karşı böyle davranması icap eder.. Yazar, kitabında, Osmanlı sultanlarının tevazuuna ilişkin anekdotlara da yer vermektedir.Sözgelimi, Yavuz Sultan Selim'in mütevazı kişiliğini bir hadise ile şöyle izah eder: Mısır'ı fethettikten sonra İstanbul'un girişine gündüz vakti vâsıl olmuştu. Halkın şaşaalı bir karşılamaya hazırlandığını öğrenince lalası Hasan Can'a şöyle dedi: "Hava kararsın, herkes evlerine dönsün, sokaklar boşalsın. Ben ondan sonra İstanbul'a gireyim. Fânilerin alkışları, zafer takları ve iltifatları bizi nefsimize mağrur edip yere sermesin." Ergül, **a.g.e.**, 248-249, 263, 279-280, 318.

1268 Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 18/250 (no. 11724); Beyhakî, Şuʿabu'l-Îmân, 10/459 (no. 7796).

Hz. Peygamber'in mütevazı yaşamından kesitler sunan kaynaklarda onun son derece sade yaşadığı, alçak gönüllü olduğu kaydedilir. Hz. Ebû Said'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber kendi devesini yemler ve bağlar, koyunu sağıp ayakkabılarını diker, elbisesini yamar, yanında bulunan hizmetçiyle yorulana kadar değirmen çeker, hizmetçisiyle birlikte yemek yerdi.[1269] Ebû Hureyre'den yapılan bir rivâyete göre de Hz. Peygamber ile birlikte çarşıda alışveriş yaparlarken onu sonradan fark eden bir satıcı elini öpmek için uzandığında elini çekip, bu tür şeyleri Acemlerin krallarına yaptıklarını, kendisinin kral değil, içlerinden biri olduğunu söylemiştir. [1270] Bir defasında kendisiyle görüşmeye gelen ve heyecandan titreyen bir elçiye, kendisinden korkmamasını, kuru ekmek yiyen bir kadının oğlu olduğunu ifade etmiştir.[1271] İslam Ansiklopedisi'nde onun tevazuuna dair çok sayıda anekdot kayıtlıdır.[1272]

Hz. Peygamberin dört halifesinin ahlak ve meziyetlerine yer veren kitaplarda onların da yöneticilik vasıfları arasında tevazuun önemli yer tuttuğu kaydedilir. Halife Ebubekir'in (ra) hilafetteki daha ilk konuşmasında ashaba hitaben yemin ederek hilâfet makamında gözünün olmadığını, ne gündüz, ne de gece bunu kendisi için istemediğini ifade etmiş, onların en iyisi olmadığı halde üzerlerine idareci olarak seçildiğini söylemiştir.[1273] Kaynaklarda halifelerin nâzik ve ince ruhlu oldukları yer almaktadır.Anlatıldığına göre Ebu Bekir Bizans üzerine sefere çıkan ordu komutanı Üsame'yi uğurlarken yaya olarak yürümüş, o atından inmek istediğinde kendisine "Ne sen ineceksin, ne de ben bineceğim" deyip ayrılacağı yere kadar yürüyerek yapılacakları kendisine anlatmıştır.[1274]

Ez cümle, Kur'ân âyetleri ışığında mütevazı, ağırbaşlı devlet adamını şöyle tavsif edebiliriz:

Bu karakter; yumuşak huylu, alçak gönüllü ve samimidir. Devlet âdâb ve erkanını iyi bilir.Halkına ve personeline karşı kibar ve naziktir, onlara rikkatle davranır. Halîm-selîm ve mülayimdir. Muhataplarına karşı eylem ve söyleminde ölçülü ve vakûrdur, ciddiyet sahibidir. Saygı ve nezaket ölçüleri içinde davranır, üstünlük taslamaz. Rakiplerine dahi iltifatkar olan bu şahsiyet, onların mevkilerine zarar dokunacak sözlerden kaçınır. Kendisini övmez, övenlere de fırsat vermez. Ülkesi için her zaman uzlaşma zeminini aradığından muhatap devlet adamlarının tekliflerine açıktır, uyumludur. Katılmış olduğumuz siyasetle ilgili bir seminerde söz alan bir diplomat, devlet adamının düşüncesini savunmadaki önceliğinin incelik ve zerafet (tact) kuralına riâyet etmesi, diplomasinin ana kuralının da çatışma yerine işbirliğini tercih etmek olduğunu ifade etmiştir. [1275] Atalarımız "taş yerinde ağırdır" demişlerdir. Devlet adamının ciddiyetsiz/vakarsız davranışları, kendisinin ve ülkesinin itibarına, geleceğine zarar verecektir. Onun hafif gevşek tavırları, dengesiz söz ve davranışları nedeniyle devlet erkanı kendisini dikkate almadığı gibi, yabancı devlet görevlileri de görüşmelerinde onu kâle almazlar. Bu sebeple nerede, nasıl, hangi tonda konuşacağını bilmelidir.

1269 Hemedânî, **Zâhiratu'l-mulûk**, s. 322.

1270 Kandehlevî, **a.g.e.**, 3/1164-1165.

1271 Taberânî, el-Muʿcemu'l-ʾEvsat, 2/64 (no. 1260); Hâkim, el-Mustedrek âle's-Sahihayn, 2/506 (no. 3733); Heysemî, Mecmaʿu'z-zevâîd, 9/20 (no. 14220).

1272 Bu anekdotların bazısında şunlar dile getirilir: "Oturması için kendisine minder verildiğinde minderi bir başkasına verip yere oturmayı tercih ederdi (Buhârî, Savm, 59) . Kendisini ashabından üstün görmez, onların yaptığı işi o da yapardı. Hendek Gazvesi'nde hendek kazılırken kendisi de çalışmış, Kubâ Mescidi ve Mescid-i Nebevî inşa edilirken sırtında toprak ve kerpiç taşımıştı. Kur'ân'da geçmiş peygamberler için "abd" ve "beşer" kelimeleri kullanılmış, on âyette Resûlullah'tan abd olarak söz edilmiş, beşer olduğunu söylemesi kendisine emredilmiştir." Kandemir, "Muhammed" (Ahlakı), **DİA,** 2005, 30/426-428; Bk. **Müsned**, 6/256.

1273 Eyüp Kurt, **Devlet Başkanı Hz. Muhammed'in Yönetim Anlayışı**, s. 48-50. İbn Kesîr, **el-Bidâye**, 6/301-303.

1274 el-Bûtî, **Fıkhu's-Sîre**, s.489-490.

1275 Marmara Üniversitesi Sürekli Eğitim Merkezi'nde katıldığımız " 3.Siyaset ve Diplomasi Okulu" adlı bir seminerde (28 Kasım 2019-05 Mart 2020) söz alan büyükelçi İskender Okyay, uzlaşma kültürünün önemine vurgu yaparak, diplomasinin önem arz eden üç sac ayağının; diyalog, müzakere ve şahsi fikri dikte etmemek olduğunu belirtmiştir.

Rivâyete göre, Büyük İskender Hindistan'a girdiğinde ülkenin hükümdarı ona, mülkün devamlılığının işaretini sorduğunda, "Her konuda ciddi olmaktır" demiş, mülkün zevalinin işareti sorulduğunda da "her konuda lâubali olmaktır" diye cevaplamıştır.[1276]

Mütevâzı devlet adamı ayrıcalık beklemeyen, başkalarına külfet yüklemeyen karakterdir. Bir toplantıya katıldığında en arkada boş yere oturur. Kendi işlerini kendisi yapar, çevresindekilerin hürmet etmesini, elini öpmelerini, yer açıp imtiyazlı ikramlarda bulunmalarını istemez. Büyük-küçük, erkek-kadın, müslim-gayri müslim demeden herkesin düşüncelerine değer verir, saygı gösterir, onları dikkatle dinleyip görüşlerinden yararlanır. Halkla arasına sırça köşkler, aşılmaz duvarlar/aracılar koymaz, kendisine ulaşmak isteyenlere imkan sağlar. Özellikle fakir ve muhtaç kimselerle daha yakından ilgilenir. Kendisini ziyarete gelenlerde rahatlık hissi uyandırır; yetkili biri gibi değil de sıradan bir vatandaş gibi samimi davranır, mütebessimdir, hoşsohbettir. Devlet adamının alçak gönüllü olması konusunda şunlar da ifade edilmiştir:

"İdareci mütevazı ve gösterişten uzak olursa, herkes ona yakın olmaya çalışır. Herkesin kendisine yakınlaştığı idarecinin işleri rast gider. Bu durum personeline de sirâyet ederek dostluk ve yardımlaşma duygularının yayılmasına, teşkilat atmosferinin olumlu yönde gelişmesine yol açar. Mütevazı olan kolay kaynaşır, kolay kaynaşanın işleri kolaylaşır. Alçak gönüllü karakter sevimli ve sıcakkanlı olurken, kibirli ruh taşıyan asık suratlı devlet adamı itici ve soğuk olur. Mütevazı olmak disiplini sağlamanın bir yoludur. Gerçek devlet adamlarının özelliği zafer veya hezimet anlarında ortaya çıkar. İnsanın zafer anında tevazu gösterebilmesi zor ama üstün davranıştır. Bu durumlarda duygu boşalması (zafer sarhoşluğu) olduğundan, ancak duygularını kontrol edebilen alçak gönüllü karakter olumsuz işlere yönelmez. Devletlerarası ilişkilerde alçak gönüllülük işe yaramaz. Zira devletin temsili söz konusu olduğundan, mütevazi davranış devletin küçük düşürülmesine yol açar. Aksine bu ilişkilerde vakarlı-gururlu davranmak esastır."[1277]

Yukarıda Kur'ân'ın talep ettiği devlet adamının "mütevazı ve ağırbaşlı olma" vasfı incelendi. Şimdi de ***"kibirli ve ciddiyetsiz devlet adamı "*** özelliğini tahlil ediyoruz. Kur'ân'da devlet adamının kibirli ve ciddiyetsiz olma karaktarine işaret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının büyüklenmesine "kibir" kökünden işaret eden sözcük ve terkipler: *Kibr/tekebbür-istikbâr-**mütekebbir-müstekbir.*** [1278] كبر- تكبر- استكبا ر- **متكبر- مستكبر.**
- Kibirde aşırılık, ululuk ve diktatörlüğe delalet eden kelime ve terkipler: *Ulüvv-**âlî**-utuvv/itiyyâ-bağy-tuğyân-**cebbâr-tâğut.*** [1279] علوّ- **عالي** - عتوّ /عتيّا - بغي- طغيان - **جبّا ر- الطاغوت** .
- Kendini beğenme ve şımarıklığa işaret eden sözcükler: *Tefâhur/**fehûr**-ferâh-**ferih-mütrefun(**itrâf)-ğurur-**muhtâl(**ihtiyâl);* [1280] *betâr-merâh-tematttî-izzet-ehzu'lizzet;*[1281]

تفاخر/ **فخور**- فرح- **فرِح- مترفون** (اتراف)- غرور- **مختا ل** (اختيا ل)- بطر- مرح - تمطيّ- عزّة/ أخذ العزة

1276 Mâverdi, **Bilge yöneticinin el kitabı (Edebu'l-vezir),** s. 58-59.

1277 Gür, **a.g.e**., s. 107-111.

1278 el-Â'râf 7/146; Yûnus 10/75; 40/27, 56; Lokmân 31/7; Fâtır 35/43; ed-Duhân 44/31; el-'Alak 96/6-7. (Müstekbir dik kafalı, şiddetli muhalif, itaatsiz, **el-Müfredât**, "k-b-r" mad., s.241-242.)

1279 en-Nisâ 4/76; Yûnus 10/83; Hûd 11/10, 59; Meryem 19/69; el-Müminûn 23/33, 46, 64; el-Furkân 25/21, el-Kasas 28/76; el-'Alak 96/6-7. (Bazı âyetlerde "tağut" sözcüğü Ka'b b. Eşref olarak tefsir edilmiştir (2/257; 4/51). El-Müfredât s.116.

1280 en-Nisâ 4/36; et-Tevbe 9/50; Hûd 11/116; el-Kasas 28/76; el-Ahzâb 33/12; Mü'min 40/75; el-Hadîd 57/20, 23.

1281 el-Bakara 2/206; el-Enfâl 8/47; el-İsrâ 17/37; Lokmân 31/18; Sâd 38/2; Mü'min 40/75; el-Kıyâme 75/33.

- Haset ve inatla hakikatlere sırt çevirme şeklindeki kibre delalet eden kelimeler: *İbâ-istiğnâ-istinkâf-* ***anîd (****inâd)-sâniye ıtfih-tas'îru'l-hadd;*[1282] إباء- استغناء- استنكا ف- **عنيد** (عنا د) – ثا ني عطفه - تصعير الخد

- Dünyaya aşırı bağlılık, mala düşkünlük ve taassuba dayalı kibre işaret eden sözcükler: ***Utull****-tekâsür-hamiyye/hamiyyetu'l-câhiliye- riâ/ riyâ/mürâât-****eşîr- mukmahûn.***[1283]

عُتلّ - تكاثر حميّة/حميّة الجاهلية; رئاء/ مراء اة - **أشير** - **مُقمَحون** .

Kur'ân kibir ve istikbarın ilk temsilcisinin İblis olduğunu ifade eder. Zîra o Hz. Adem'e secde etmemiş ve kendisini ondan üstün görmüştür (2/34; 39/59, 38/75) . İsrâ sûresinin 37. âyetinde, menfi kalp ameli olan kibrin müminin karakteri olamayacağı;

وَلَا تَمْشِ فِى الْأَرْضِ مَرَحًا اِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا

"*Yeryüzünde kibir ve azametle yürüme! Çünkü sen asla yeri yaramazsın ve boyca da dağlara erişemezsin."* [1284] ifadesiyle belirtilirken, Lokman sûresinin 18. âyetinde de hal ve tavırlarda insanlara üstünlük taslayanı Allah'ın sevmediği ifade edilmektedir:

وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِى الْأَرْضِ مَرَحًا اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ

"Hem insanlara karşı avurdunu şişirme (kibirlenme) ve yeryüzünde çalımla yürüme. Çünkü Allah övünen ve kuruntu edenlerin hiçbirini sevmez."[1285]

Kur'ân, Hz. Mûsâ ile Hz. Hârûn'un mucizelerle Firavun ve adamlarına gönderildiğini, iman etmeyi kibirlerine yediremediklerinden günahkâr bir kavim olduklarını, kesin delilleri olmadan Allah'ın âyetleri hakkında mücadele etmelerinin ana nedeninin göğüslerindeki kibirden kaynaklandığını belirtir.[1286] Aynı şekilde Mekke liderleri de her davete kulak tıkayıp, inat ve ısrarla kibirden geri durmadılar.[1287] Kibrin büyük bir günah olduğuna işaret eden bir hadiste kalbinde hardal tanesi kadar kibir bulunan kimsenin cennete giremeyeceği ifade edilmiştir.[1288]Mekke müşrikleri Câhiliye paradigmaları ve hamiyyet-i Câhiliye (tahammülsüzlük) ile iman hakikatlerine karşı çıkıp burun kıvırmışlardı. [1289] Kur'ân, reddettiği devlet adamı Firavun'un tanrılık iddiasında bulunduğunu, adamlarının Kârûn ve Haman'ı da bu inanca yönelttiğini belirtir. Onların vicdanları ilâhî hakikatleri kabul etse de büyüklük duygusuyla inkâr yolunu seçmişlerdir.[1290]

Nitekim, Kasas sûresinde, Firavun'un; وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَآ اَيُّهَا الْمَلَاُ مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرِي *Beyler!" dedi; "Ben sizin için kendimden başka tanrı bilmiyorum."*[1291] diyerek ululuk tasladığı, Ankebût sûresinde de, onun avanesinin apaçık delillere karşı kibirlendikleri ifade edilmektedir:

1282 en-Nisâ 4/173; Hûd 11/59; Tâhâ 20/56; Hac 22/9; Lokmân 31/18; el-Müddessir 74/16; el-Leyl 92/8-9; el-'Alak 96/6-7. (Damegânî, sâniye ıtfih; kibir ve i'rad; istiğna =tuğyan olarak tefsir etmiştir: el-'Alak 96/7, s.50, 95-96, 323-324.)

1283 en-Nisâ 4/38,142; el-Enfâl 8/47; YâSîn 36/8; el-Fetih 48/26; el-Kamer 54/25-26; el-Hadîd 57/20; el-Kalem 68/13. (Mukmahûn, burnu kalkık, dik başlı/gururlu anlamında. **el-Müfredât**, "k-m-h" mad., s. 412.

1284 el-İsrâ 17/37.

1285 Lokmân 31/18.

1286 Yûnus 10/75; Mü'min 40/56.

1287 Nûh 71/7.

1288 Müslim, "İmân", 147; İbn Mâce "Mukaddime", 9, "Zühd", 16; Ebû Dâvud, "Libâs", 26; Tirmizî, "Birr", 610; Beyhaḳî, Şuʿabu'l-Îmân, 5/161 (no. 6192); Muttaḳî el-Hindî, Kenzu'l-ʿUmmâl, 3/527 (no. 7747).

1289 Süleymân Ateş, Cahiliye hamiyetinin İslam'dan önceki Arapların tipik davranışları olduğunu belirterek bunu şöyle izah eder: "Şereflerinin incinmesine çok öfkelenirlerdi. Bu bağlamda cehl, insanın şerefinin ayaklar altına alınmasına gösterdiği sert tepkidir. Küçük düşürülmenin zorunlu bir sonucudur. Hamiyyetel cahiliye de bu olsa gerektir. Müşrikler kâinatın tek sahibi önünde eğilmeyi dayanılmaz küçüklük saymışlardı." **Kur'ân Ansiklopedisi**, 8/380-381.

1290 en-Neml 27/13-14.

1291 el-Kasas 28/38.

وَقَارُونَ وَفِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَلَقَدْ جَآءَهُمْ مُوسٰى بِالْبَيِّنَاتِ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ وَمَا كَانُوا سَابِقِينَ

"Kârûn'u, Firavun'u ve Hâmân'ı da (helâk ettik) ... Aslında, Mûsâ kendilerine apaçık deliller getirmişti; fakat onlar kendi ülkelerinde büyüklük tasladılar…"[1292]

Nemrud da kibirlenerek ilahlık taslamış, Hz. İbrahim'le giriştiği münazara sürecinde hapisten çıkarttığı iki mahkumdan birini affedip, diğerini öldürerek kendisinin de diriltip öldüreceğini iddia etmiştir.[1293] Mekke liderleri kendilerini imandan müstağni görerek kibirle yüz çevirmiş, Kur'ân'a ve onu getiren elçiye çeşitli iftiralar atmışlardır. Bu bağlamdaki bir karakterin vasfı, Müddessir sûresinde "tematтî" (تمطیّ) ve "istikbâr" (استکبا ر) sözcükleriyle zikredilmektedir. Müfessirler tarafından nüzul sebebinin Velîd b. Muğîre ile ilişkili olduğu öne sürülen bu âyette onun mütekebbir karakteristiği, ثُمَّ ذَهَبَ اِلٰى اَهْلِهٖ يَتَمَطّٰى ثُمَّ اَدْبَرَ وَاسْتَكْبَرَ. فَقَالَ اِنْ هٰذَآ اِلَّا سِحْرٌ يُؤْثَرُ. اِنْ هٰذَآ اِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ

"Sonra da çalımlı çalımlı adamlarının yanına gitmişti. En sonunda kasıla kasıla arkasını döndü ve; "Bu, olsa olsa öteden beri tekrarlanan bir büyüdür! İnsan sözündan başka bir şey değildir." dedi".[1294] şeklinde ifade edilmekte, yine müfessirlere göre 'Alâk sûresinin Ebû Cehl'in anlatan bir pasajı şu cümlelerle başlamaktadır: وَاَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنٰى. وَكَذَّبَ بِالْحُسْنٰى*Kim de 'en güzel'i yalanlayarak ve kendisini müstağni görerek cimrilik ederse…"* [1295]

Kur'ân Allah'a karşı büyüklenen, dik kafalı itaatsiz devlet adamlarının tutumlarına muhtelif sözcüklerle işaret etmekte ve kınamaktadır. Bu vasfa sahip olan kimselerin halka kaşı zorbalık karakteristiğini bazı âyetlerde "istikbâr" kavramı ile zikredilmektedir. Kur'ân bu özelliğe sahip olan tiranları "müstekbir", zulmettiği/mağdur ettiği kimseleri de "müstez'af" diye zikreder. Firavun, Kârûn ve Hâmân Hz. Mûsâ'nın apaçık delillerine karşı gelip istikbar tutumu sergilemişlerdir.[1296] Mukâtil, bazı âyetlerde geçen "istikbar" kavramının verilen emre karşı gelip büyüklenmek anlamında olduğunu (2/34; 38/75; 41/38), küfür önderleri için kullanıldığını (2/258; 10/83; 14/21; 26/29; 28/4; 34/31-33; 40/47; 79/20-24) belirtmiştir.[1297] Bu kavram tefsirlerde genel olarak Allah'a kulluktan yüz çevirme, büyüklenip tanrılık iddiasında bulunma şeklinde izah edilir.[1298]

İbni Âşûr, Firavun, Kârûn, ve Hâmân'ın cehaletlerinden dolayı değil, inat ve kibirlerinden dolayı inkâr ettiklerini belirtmiş, istikbarın şiddetli kibir olduğunu, âyetteki "sin" ve "te" harflerinin kibri te'kit maksadıyla getirildiğini ifade etmiştir.[1299] Fahreddin er-Râzî, "tuğyân" kelimesinin de tekebbür ve temerrüd (azmak) manasında "kibir" hasletine işaret ettiğini söyleyerek Ebû Cehil ile ilgili olduğunu öne sürdüğü 'Alak sûresinin 6-7. âyetlerini buna dayanak gösterir. Onun kendisini Allah'ın lütfuna ihtiyaçtan müstağni görmesini, servetini kendi çabasıyla elde etmesine bağladığını, Allah'ın tevfikiyle bunu elde etmediğini zannetme vehmine kapıldığını dile getirir.[1300] Yine sebeb-i nüzulunun Ebû Cehil ile ilgili olduğu ileri sürülen Kıyâme sûresinin bir âyetinde, onun Hakk'a sırtını çevirip böbürlenerek, çalımlı biçimde yürüyerek ailesinin yanına gittiğine "tematтî" (تمطیّ) fiiliyle işaret

---

1292 el-'Ankebût 29/39.
1293 el-Bakara 2/258.
1294 el-Müddessir 74/23-25.
1295 el-Leyl 92/8-9.
1296 el-Kasas 28/76; el-'Ankebût 29/39.
1297 Mukâtil, **el-Eşbâhve'n-nezâir**, s.324-325.
1298 el-'Ankebût 29/39: **Tefsîru's-Semerkandî,** 4/21; Şevkânî, **Fethu'l-kadîr,** 4/202.
1299 İbn Aşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, 20/250.
1300 el-'Alâk 96/ 6-7: Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 32/17-20.

edilmektedir.[1301] Kur'ân'da geçen "âliyen" (عالي) kelimesi de mütekebbir, azgın ve zorba anlamında tefsir edilmiştir.[1302]

Kibrin bir tezâhürü de şımarık tutumlar sergilemektir. Kur'ân'da, Kar'un'un, anahtarlarını güçlü bir topluluğun zar-zor taşıdığı hazinelere sahip olması nedeniyle şımarık karaktere sahip olduğu "ferâh" kelimesiyle ifade edilir.[1303] Mütekebbir ve şımarık devlet adamı olan Nemrud, Allah ile mücadele edip, onu yeneceğini düşünerek, şımarıkça Babil kulesini yaptırmış, maddî gücüyle şımarıp kendince Allah'a savaş açmış ama mağlup olmuştur.[1304] Yine Firavun da Hâmân'a kule yaptırarak küstah bir tavırla Allah ile gökyüzünde savaşmaya kalkışmış, elindeki bütün maddi imkanları, insanları hak yoldan döndürmek için sarfetmiştir.[1305] Bu konudaki Kur'ân âyetlerinde, onun kibirli ve şımarık karakteri şöyle dile getirilir: "*Firavun, kavmine seslenerek dedi ki: "Ey kavmim! Mısır mülkü ve altımdan akan şu ırmaklar benim değil mi? Hâlâ görmeyecek misiniz?" "Ben mi daha hayırlıyım, yoksa, neredeyse merâmını bile anlatamayan şu zavallı (Mûsâ) mı?! "*[1306]

Konuyla ilgili âyetler incelendiğinde, araştırmamızda yer alan Kur'ân'ın reddettiği devlet adamlarının ucb, kibir ve gösteriş kaynaklı menfi şahsiyetlerinin dışa yansıdığını, kasıla kasıla çalım satarak yürüdüklerini, süslü elbiselerini yerlerde sürüdüklerinin de zikredildiğini burada belirtelim. Meselâ, Kârûn bu tarz giyim ve yürüyüşüyle dikkat çeken en tipik karakterdir. Âyetlerde, Firavun'un mütref zümresinin temsilcisi olan bu karakterin, çok sayıda hayvana yüklediği serveti ve zînetiyle (debdebe ile süslü uzun elbiselerle) gösterişte bulunarak İsrailoğulları'nın karşısında salınarak yürüdüğü, servetinin kendi bilgisinden kaynaklandığını belirterek kibirlendiği beyan edilmektedir.[1307] Kasas sûresinin 76. âyetinde "La tefrah" (لَا تَفْرَحْ) ifadesiyle Kârûn'un şımarık/kibirli karakterine dikkat çekilmekte, bu huyundan vazgeçmesinin gerekliliği şöyle vurgulanmaktadır: *"Şüphesiz, Kârûn, Mûsâ'nın kavmindendi; ama onlara karşı azdı. Anahtarlarını güçlü bir topluluğun zar-zor taşıdığı hazineler vermiştik kendisine... Hani kavmi ona şöyle demişti; "Şımarma, çünkü Allah şımarıkları sevmez."*[1308]

Müfessirler Kasas sûresinin bu pasajında geçen "ferâh" ve "bağy" lafızlarının, Kârûn'un kavmine karşı kıyafet ve servetiyle nispet yapıp şımarık davranışlarla onlara üstünlük taslamasına işaret ettiğini, onun servetiyle halka zulmedip azdığını belirtirler. Âyette geçen "beğâ" kelimesine "zulmetme" anlamının yanında, kibir ve bezh (mal ve evlat çokluğuyla sevinme) manasını da veren müfessirler, Kârûn'un Benî İsraile âmir kılındığını, ancak onun hakkı olmayan malları ve işleri kendilerinden isteyerek gibi hukuksuz biçimde servet iriktirdiği ve bununla kavmine caka satıp, zulmedip, azdığını dile getirirler.[1309] Devlet adamının menfî ahlâkî karakterleri arasında "tefâhur" (تفاخر= mübâhât/övünme) de yer almaktadır. Yine Kalem sûresi 16. âyetinde hortumunu dağlamak/damgalamak, kibir ve gururdan uzayan "burnunu kırmaktan" kinâye olarak son derece aşağılamayı ifade için kullanılmıştır.

1301 el-Kıyâme 75/33.
1302 ed-Duhân 44/ 31: **Tefsîru's-Semerkandî**, 4/31.
1303 el-Kasas 28/76.
1304 el-Enbiyâ 21/68-70; el-'Ankebût 29/24; es-Sâffât 37/97-98.
1305 Yûnus 10/88; eş-Şuarâ 26/41; Mü'min 40/36-37; ez-Zuhruf 43/51-52; ez-Zâriyât 51/40.
1306 ez-Zuhruf 43/51-52.
1307 el-Kasas 28/78-81.
1308 el-Kasas 28/76.
1309 **Tefsîru Yahya b. Sellâm**, 2/608-609; Âlûsî, **Rûhu'l-Meânî**, 20/110-112; Süyutî, **ed-Dürrü'l-Mensûr**, 4/435-439; Zemahşerî, **el-Keşşâf,** 4/522-523.

Kur'ân'da kibir ifade eden bir başka kavram olan "utuvv" (عتوّ) sözcüğünün, son derece hoyratça hareket etme ve kibrin son sınırı olduğunu iman-amel ilişkisi kitabında dile getiren Murat Sülün, "ıtiyyâ" (عتيّا) kelimesinin geçtiği Meryem sûresinin 69. âyetine "Her guruptan Rahman'a karşı en kibirli, en asi olanların(liderlerin) ayrılacağı" anlamını vermektedir. Ona göre kibrin bir tezahürü olan, "gınâ" (غناء) masdarından türemiş olan "istiğnâ" (استغناء) kavramı, inkârcı (liderlerin) kendini ihtiyaçtan vareste hissedip maddi-manevi bütün alanlarda kendine yetebileceğini iddia ederek burun kıvırması anlamındadır.[1310] Firavun ve Nemrud ululuk taslayarak kendilerini Tanrı yerine koymuşlar, kibirleri kendilerine cüret vermiş ki, kule yaptırarak göğe çıkıp, kendilerince peygamberlerin Rabb'i ile savaşma iddiasında bulunmuşlardır.[1311]

Bu müstekbir karakterler ve adamları halkın sorunları ile ilgilenmemiş, onlara tepeden bakmışlardır. Keza, müşrik liderler Velîd b. Muğîre, Ebû Cehil ve arkadaşları inat ve kaprisle Hz. Peygamber'i inkâr etmişler, ona düşman olmuşlardır. Onun dürüst ve güvenilir bir peygamber olduğunu biliyor, getirdiği Kitab'ın da eşsiz olduğunu anlıyorlardı. Ama haset, büyüklük kompleksi, statükoculuk ve kabileleri arasındaki konumları itibariyle şiddetle karşı çıktılar. Velîd, Kureyş kabilesinin büyüğü ve başkanı olduğu halde nasıl olur da kendisinin bir kenara bırakılıp Muhammed'e (as) vahiy gelir diyerek gururlanınca, Zuhruf sûresinin sûresi 30-31. âyetler nazil olmuştur.[1312]

Mekke liderleri de kibirleri sebebiyle alınlarını secdeye koymamışlar, Hz. Peygamber'in davetini reddetmişlerdir. Çünkü bu davetin paradigması köleyle efendiyi, erkekle kadını, Arapla acemi bir tutmaktaydı. Nefisleri buna mâni oluyordu. Bir keresinde Hz. Peygamber'le görüşmeye gelen müşrik liderler onun çadırından Habbâb ve Bilal gibi fakir sahabenin çıkartılmasını, baş başa görüşmeyi istemişler, onlara tepeden bakıp burun kıvırmışlardı. Allah Resulü de onların iman edebileceği ümidiyle bunu kabul edince Kehf sûresinin 28. âyetiyle uyarılmıştır.[1313] Mümin(devlet adamının) kibirli olmayacağı, ancak inkârcı kimselerin "gurur/ izzet" ve muhalefet kişiliğine sahip olduğuna işaret eden bir âyette, nankörce inkâr edenlerin/devlet adamlarının gurur ve muhalefet içinde oldukları belirtilmektedir.[1314] Müşrik devlet adamları asker ve silah sayısıyla tekebbür edip şımarmış, evlat ve kabile mensubunun çokluğuyla, asabiyet taassubuyla övünmüş, öyle ki kudretlerini göstermek için kabirlerdeki ölülerini sayacak kadar ileri gitmişlerdir.[1315] Onların riyâ ve kibir tezahürü Enfâl sûresinin 47. âyetinde; وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطَرًا وَرِئَآءَ النَّاسِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ...

"Allah yolundan alıkoymak amacıyla, insanlara gözdağı vermek için muazzam bir tantana ile yurtlarından çıkanlar gibi olmayın...[1316] ifadesiyle beyan edilmektedir.

Âyette geçen "batar" (بَطَرًا) sözcüğüne; ölçüsüz cömertlik, gösteriş, elindeki nimetten dolayı küstahça ve mağrurane bir sevince kapılmak manası verilmekte, şımarıklık anlamındaki "ferâh" ile ilişkili olduğu da belirtilmektedir. Zira Mekke müşrikleri Bedir kuyularına savaş için debdebe içinde gelmişlerdir.[1317] Kur'ân, müşrik liderin insana üstten bakan nobran karakteristiğine, Kalem sûresinde

[1310] Sülün, **İman-Amel İlişkisi**, s. 248, 251.
[1311] Sâd 38/97; Mü'min 40/24, 36.
[1312] Mustafa Fayda, "Velîd b. Mugîre", **DİA,** İstanbul: TDV Yayınları, 2013, 43/33-34.
[1313] el-Kehf 18/28.
[1314] Sâd 38/2.
[1315] el-Enfâl 8/47; el-Kalem 68/10, 14-15; et-Tekâsür 102/1-2; el-Hümeze 104/2-3.
[1316] el-Enfâl 8/47.
[1317] Sülün, **İman-Amel İlişkisi**, s. 250-251.

“utull” (عُتُلٍّ) lafzıyla,[1318] mal ve adam çokluğunu yarıştırmalarına Tekâsür sûresinde “tekâsür” (تكاثر) fiiliyle işaret etmektedir. Keza, dinî pratiklerde (zekat, sadaka, namaz gibi) gösteriş yaparak çevresine karşı fazilet timsali görünmeye çalışan münafıklar için de Bakara (2/264), Nisa (4/38,142) ve Enfâl surelerinde (8/47) “riâ/riyâ” ve “mürâât” (رئاء/ مراء اة)kelimeleri ile işaret ederek tutumlarını kınamıştır.[1319] Tekâsür sûresinde müşriklerin mal ve adamlarıyla övünme yarışı kınanmaktadır.[1320]

Mekke liderlerinin kibir ve enaniyetleri onların hak davaya tabi olmasına mani oluyordu. İçlerinde kabule yanaşan biri olduğunda çevresindeki şer odakları derhal onu etkiliyor,bunun önüne geçiyordu.Bazen de bu liderler kinlerini gizleyip münafıkça gösterişlerde bulunuyor, fırsatını bulduklarında ellerinden geleni ardına koymuyorlardı. Zemahşerî (ö.538/1144) ve Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö.745/1344) Bakara 206. âyette zikredilen “ehz” (almak) fiiliyle, Ahnes b. Şerîk’in Câhiliye duygu ve gurunu, kinini eline aldığının kastedilmiş olduğunu belirtmektedirler.[1321] Âyetin sebeb-i nüzulü hakkında başka rivâyetler de mevcuttur.[1322] Bakara sûresinin 204-206 arası âyetlerinde kibir ve nifakına mağlup olan Mekke liderlerinden Ahnes b. Şerîk es-Sekafî’nin bu karakterine işaret edilmekte, kendisine “Allah’tan kork” denildiğinde, gururunun kendisini günaha sürüklediği zikredilmektedir.[1323] İbn Kesîr (ö.774/1373) 206. âyette geçen (اَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْاِثْمِ) cümlesindeki “izzet” kelimesi ile “benlik ve gurur” anlamının kastedildiğini, bu tür ikiyüzlü, Allah’tan korkmayan kibirli insanların gururları sebebiyle neler yapabileceklerine dikkat çekildiğini belirtir. Mustafa el-Merâğî (ö.1883/1952) “ehezethu’l- izzetu” cümlesiyle kastedilen kibirli karakterin ruh halini şöyle ifade eder:

“Birisi emri bil maruf, nehy-i ani’l münkere kalkışsa öfkeden deliye döner, gemi azıya alır. Ona göre nasihat ve irşad, nefse ağır gelir, zillettir. Bu ancak yanlış yolda olanlara yapılır, kendisine göre haklıdır, doğru yoldadır. Muhataplarını imkan bulsa hapsetme, dövme ve öldürmeye kadar gider. Kendisini makamından dolayı en ileri görüşlü sayar. Halktan çıkıp biri ona akıl veremez. Halktan biri nasıl olup kendisine: “Allah’tan kork” diyebilir? Bu nasıl caizdir? Gurur ve en’aniyetleri sebebiyle şerefi kendilerinde görürler.” [1324]

Yukardaki âyetler ışığında kibirli karaktere sahip insanın/devlet adamının aynı zamanda muhteris (hırslı-tutkulu) ruh yapısına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Nüvit Osmay, kibirden kaynaklanan hırsı, yöneticiyi bitiren üç küçük tilki arasında zikrederek bunu misallerle anlatır.[1325] Edmund Burke’nin de “Bireylerin tutkuları kontrol altında tutulmalıdır”, “Güç ne kadar fazla ise, o kadar tehlikelidir” [1326]şeklindeki sözleri, ihtiras ve kudretin kişilik yapısına etkisi ve tehlikesi

---

[1318] el-Kalem 68/10,14-15 **“**Utull”: hem zalim hem muhteris, ihtirasına esir olmuş, zobu/kaba/zorba, saygısız, obur, bulduğunu çarpıp yiyen, fâhiş (ahlak/edep ve terbiye dışı) konuşan gaddâr, müstebid. Zeccâc **Meâni’l-Kur ‘ân**, s.206, **el-Müfredât**, 321.

[1319] el-Mâ‘ûn 107/ 4-6.

[1320] *“Bir çoğaltma yarışıdır dalmış gidiyorsunuz; tâ kabirlere girinceye kadar!..”*et-Tekâsür 102/1.

[1321] Ebu Hayyan Esirüddin Muhammed b. Yusuf b. Ali el-Ceyyani el-Gırnati el-Endelüsi, **el-Bahru’l-Muhît**, Mahir Habuş, Muhammed Mu’tez Kerimüddin (thk.), Dımaşk: Darü’r-Risaleti’l-Alemiyye, 1436/2015, 4/5-7.

[1322] Ahmet Önkal, “Ahnes b.Şerîk” mad., **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, 2/174.

[1323] Vâhidî, **Esbâbu nüzûli’l-Kur’ân,** s. 177.

[1324] “Bu âyetlerin Reci‘ vak‘asında şehit düşen Hubeyb ve arkadaşları hakkında konuşup onları kınayan bir grup münafık hakkında indiğini söyleyenler olduğu gibi, bütün münafıklar ve müminler hakkında nâzil olduğu yönünde görüşler de mevcuttur.” İbn Kesîr, **Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm**, 1/245-247; M. Merâğî, **Tefsîru’l-Merâğî**, 2/110-112.

[1325] “İdarecinin bağını bozan kaç tane küçük tilki vardır acaba? Bir tanesi kıskançlıktır. İkinci küçük tilki öfkedir. Nihâyet son ufak tilki de hırstır. Haris bir idareci, sahiplik ve kudrete karşı açlığını hiçbir zaman tatmin edemeyen bir adamdır. Müessesenin başarısı ile kendi başarısının bir olduğu anlayışındadır. Meslektaşları ya önünde eğilmek, yahut kılıcıyla karşılaşmak zorundadır. Şefleri yolunun üzerinden temizlenmesi gereken kaya parçalarıdır, astlarına gelince onların yaşama hakları yoktur. Meğer ki onun şan ve şerefi için çalışsınlar. Oscar Wilde ihtiras için: “Başarısızlığın son sığınağı” demiştir. Muhteris kişi yalnız kendisiyle meşgul olduğundan, meşgul olması gereken şeylerle uğraşmaya vakti yoktur.” Nüvit Osmay, **İnsan Mühendisliği**, ss.369-375.

[1326] Sam Atkinson, (Ed.), **Siyaset Kitabı (The Politics Book),** s.132.

hakkında fikir vermektedir. Kibirli karakterlerin bencil/egoist olduğu bir hakikattir. Bu ruh haline sahip kişiler, narsist ve nefisperestlerdir, sadece kendilerini düşünürler. Bu karakterler egolarını tatmin için her yolu mübah görürler.Mütekebbir-muhteris karakter yapısına ilişkin kitaplardaki psikolojik analizlerde bu hususta dikkat çeken tahlillere yer verilmektedir.

Psikoloji ve siyaset alanında yazılan kitaplarda kibirli karakterler için daha çok megaloman, narsist, histerik tanımlamaları yapılmaktadır. Sözgelimi, Psikiyatr Hamdi Kalyoncu, üstünlük kompleksi olan hasta ruhlu (megaloman) insanların herkesin boyun eğeceği kurallara uymadığını, onları kendisinin belirlediğini, hiç kimsenin bu şahsiyeti bir kurala boyun eğmeğe mecbur edemeyeceğini, kendilerini, bir peygamber, prens, dünyayı düzeltecek büyük idealist veya eski bir kral ailesine ait soylu kişi sandıklarını belirtir. [1327] Kişisel gelişim kitapları yazarı İlhami Fındıkçı, üstünlük duygusunun ilkel kaynaklı olduğunu belirtmekte, sebebinin liderin "doğaüstü, insanüstü" olduğu inancından beslendiğini misallerle izah etmektedir.[1328]

Şurası da bir hakikattir ki, büyüklük hastalığına neden olan ana amil, iktidar tutkusu/hırsıdır ki, çalışmamızın merkezinde bulunan Kur'ân'ın yerdiği devlet adamlarının tamamında bu tînet mevcuttur. Liderin tekebbürü sebebiyle muhataplarına karşı tahammülsüz yaklaşımının çevresindekileri tedirgin ettiğini belirten Psikiyatr Kalyoncu, kibirli ve ihtiraslı devlet adamın "histerik kişiliğe" (benlik sevgisi) sahip olduğunu, halkın hali ortada iken kendilerinin idealize edilmesine çabaladıklarını söyler.[1329] Fransız filozof Voltaire ,"Küçük insanların büyük gururları olur." demiştir.

Hâsılı, kibirli ve şımarık devlet adamını şöyle betimleyebiliriz:

Bu karakterdeki kişi, gururlu, kendini beğenen ve başkalarına tepeden bakandır. Sahip olduğu bilgi, mal, makam, adam, silah vb. sebeplerle övünür, muhatabını küçümser, istihza eder. Giyim-kuşamında, konuşma ve davranışlarında gösterişe, dikkat çekmeye gayret eder. Her ihtiyaç sahibi vatandaş kendisiyle kolay görüşme imkanı bulamaz. Sadece kendisi gibi düşünenlerle veya belli zümrelerle (elit gruplarla) görüşür, onlara kapısı açıktır. Mütekebbir devlet adamı agresif, saldırgan ve

---

[1327] Bu analizlerin birinde şu satırlara yer verilir: " Narsistik ruh haline (özsever, nefisperest kişilik) sahip kimseler öncelik içgüdüsü taşırlar. "Önce can, sonra canan" derler. Önce doğrular ve ilkeler gelmelidir. Alçakgönüllü rolü oynarken bile narsisistler egolarını parlatırlar. Çok çalışıp zafer kazanmak, en büyük doyumlarıdır. Beklentileri karşılanmazsa bozulurlar ve acımadan muhataplarını bozarlar. İhtiraslı ve doyumsuz yapıları nedeniyle ölesiye yarışmayı severler. Amaca ulaşmak için hile ve yalanı gerektiğinde kullanırlar. Eleştiriye tahammülleri yoktur, yardım sevmezler. Başka insanların çıkarları, onların çıkarları ile çatışmadıkça uyumlu çalışırlar. Yardım ederken kendi isimlerinin geçmesi, heykellerinin dikilmesi, her şeyin başına adlarının yazılması önemlidir. Kendilerine iyi dedirtmek için yardım ederler. Depresyona girme eşikleri çok düşüktür. Mutlu olmayan, gergin, öfkeli, incitici ve küstah halleri nedeniyle zor insanlardır. Doymayı bilmezler, çünkü psikolojik olarak aç gözlüdürler." Hamdi Kalyoncu, **Liderlere Tapınma Psikolojisi**, İstanbul: Marifet Yayınları, 2. Baskı, 2014, ss.21-24, 155-162.

[1328] Fındıkçı, bu konuda şunları da söyler: "Napolyon'un şu sözü bu bakımdan anlamlıdır: "Savaşta bir tek insan her şeydir, kumandan ordunun kendisidir." Napolyon'a ve bu görüşe katılanlara göre Gal memleketini fetheden Roma ordusu değil, Sezar'dır. Bu görüş, aşağı yukarı Farsça'da "Menem, diğernist", yani "Ben varım, başka birisi değil. "sözünde ifadesini bulur. Madem ki kendileri üstündür, öyleyse en iyi olan, sadece kendilerine ait olandır. Dolayısıyla daha iyisini başkalarında görmek istemezler. Dolayısıyla bu megalomanik tavır içinde bulunan yöneticilerin hareketlerini başkalarının sınırlandırması, onlardan hesap sorulması düşünülemez. Rabiatü'l Adeviyye: "İnsanın benlik iddiasından daha büyük günah olur mu? " demiştir." Fındıkçı, **a.g.e**., s. 657.

[1329] Bu karakterlere sahip hükümdar, kendi bilgi, zekâ ve aklının gölgede kalmasına tahammül edemez. Liderde kibir ve ihtirastan kaynaklanan "histerik kişilik" (benlik sevgisi, öz sevgi-saygı) mevcuttur. Bu ruh hali, hep dikkat çekmek, hep ilgi odağı olmak üzerinedir. Bir yerde kendilerinden bahsedilmezse, misafir edilip de konuşturulmazsa aşırı derecede rahatsız olurlar. Bu tiplerin fizikî görünümleri, yürümeleri, konuşmaları ve selamlaşmaları ruh haliyle uygunluk içindedir. Hiçbir zaman eleştiri kabul etmeyen bu karakter, küskünlük ve kapris yapar. Din bilginlerini, bilim adamlarını hatta peygamberleri eleştirebilirsiniz, ancak bu tipleri asla. Onlar hep sevilir, sayılır. Yanlarında yer almanın bir numaralı kriteri de budur. Kalyoncu, **a.g.e**, ss.27-34.

tartışmacıdır. Sadece kendisinin isminin anılmasını, kendi görüşlerinin benimsenmesini ve itirazsız itaat edilmesini ister. Eleştiriye açık değildir, tahammülsüzdür, egoisttir. Kendisini sıkça öven bu karakter, çevresindekilerin de kendisine methiyeler dizmesinden hoşlanır, hatta bunu bekler. Yanında başkaları anılsa ve övülse, kendisinden fazla söz edilmese rahatsız olur, haset eder. Kendi düşünce ve isteklerinin hakikat olduğunu, bu sebeple de itirazsız yerine getirilmesini ister. Asla başkasının gölgesinde kalmaya razı olmaz. Üstünlük kompleksi içinde olan bu tip narsist ve megaloman olduğundan kamu görevi verilmesi oldukça risklidir.

Kibir abidesi, tepeden bakan (utul) devlet adamı, halkına ve personeline karşı kasıntılı ve mağrur yaklaşır. Üst makamlara atanmak, birilerine şirin gözükmek adına her şeye teşebbüs edebilir. Birileri görsün, beğensin diye mutantan gösteriler ve etkinlikler düzenler. İktidar ve makam tutkusu, dünya ve mal sevgisi bu şahsiyette zirvededir. Kendi ihtirasının idealize edilmesi yönünde halinde kendisi ve takipçisi olan halk hezeyan dolu sözler sarf etmeye başlar. "Sen olmazsan hiçbir şey olmaz. Bu davanın kurucusu sensin…" gibi iddialı söylemler çoğalır, körü körüne kendisine bağlanılır. istedikleri yapılmayınca yahut başarısız olduğunda halkına ve personeline karşı taşkınlıkla davranır. Bu karakter itici ve asık suratlıdır. Günümüzde bu tür devlet adamlarına ekseri totaliter rejimlerde, kapalı ülkelerde sık rastlanmaktadır. R. Muhlis Gür, liderlik kitabında, tevazunun mıknatıs gibi insanları çektiğini, kibrin ise piston gibi ittiğini belirterek, kendisini dev aynasında gören narsist kişilerin etrafını kendisinden maddi-manevi bir şeyler koparmak niyetinde olan yağcı ve yalakaların çevrelediğini, bunların amirin her sözünü tasdik kasdıyla "evet efendim, sepet efendim, en iyisini siz bilirsiniz efendim, emriniz başımız gözümüz üstüne!" şeklinde suni saygı gösterisinde bulunduklarına dikkat çeker. Onun daha fazla gururlanmasına sebep olan bu tutum karşısında amirin nefsinin ılımlılık sınırının dışına çıktığını ve otoritenin yok olduğunu belirten Gür, bu şartlarda aldığı kararların başını yakacağını söylemekte, aşırı tevazunun da bazı durumlarda sakıncalı olduğuna dikkat çekmektedir.[1330]

3.2.3.3. Merhamet ve Hoşgörü

Kur'ân'da devlet adamının merhametli ve hoşgörülü olmasına işaret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının merhametli ve hoşgörülü olmasına işaret eden sözcük ve terkipler: *Af-**âfîn**-rahmet/merhamet-**rahîm-ruhemâ** -gufrân-istiğfâr.*[1331]. عفو عافين- رحمة/ مرحمة- **رحيم- رحماء** -غفرا ن- استغفا ر

- Mülayim ve şefkatli olmasına delalet eden kelime ve terkipler:*Lîn- re'fet-**raûf-harîs -ezille (**züll)-**;**[1332] *safh/es-safhu'l- cemîl- cenâhu'z- züll-hafd-i cenâh halîm (hilm).*[1333]

لين رأفة- **رؤوف - حريص- أذلة** (ذل)- صفح/ الصفح الجميل - جناح الذ ل- خفض الجناح- **حليم** (حلم).

[1330] Gür, bu konuda şunları söyler: "İdarecilikte kibir zararlı olduğu gibi, aşırı mütevazı olmak da zararlıdır. Bu sınır iyi ayarlanmalıdır. Alçak gönüllülük yapıyorum diye kalenderâne davranış ve sefilce görüntülere girmek de yanlıştır. Aşırı tevazu otoriteyi bozar, emir altındakilerin şımarmasına ve su-i istimaline yol açar. Gothe: "Kendini olduğundan yüksek görmek kadar, aşağı görmek de yanlıştır." der. Tevazunun ölçüsü işgal edilen makama göredir. Yöreye ve zamana göre de değişiklikler gösterebilir. Dengeli mütevazılığın ayarı, makamın derecesine göre yapılır." Kibirli olmakla vakarlı olmayı birbirine karıştırmamanın gerektiğini söyleyen Gür, kibirli insanın tepen baktığını, burnu havada olduğunu, vakarlı olanın ise dik duruşlu olduğunu, vakur insanların övülürken, kibirlinin yerildiğini, onun; meymenetsiz/sevimsiz ve nobran olarak görüldüğünü, bu tip kimselere karşı: "Kibirliye kibretme sadaka sayılır." denildiğini hatırlatır. Gür, **a.g.e**, ss.107-114.

[1331] Âl-i 'İmrân 3/134, 200; el-A'râf 7/199; et-Tevbe 9/128; el-Enbiyâ 21/107; eş-Şûrâ 42/43; el-Fetih 48/29; el-Hadîd 57/27; el-Beled 90/17.

[1332] Âl-i 'İmrân 3/159; el-Mâide 5/13; et-Tevbe 9/128; el-Enbiyâ 21/107; el-Hadîd 57/27.

[1333] Âl-i 'İmrân 3/159; el-Mâide 5/13, 54; el-A'râf 7/151, 199; Hûd 11/87; el-Hicr 15/85; el-İsrâ 17/24; ez-Zuhrûf 43/89.

- Düşmana karşı iyilikle mukabelede bulunmasına, barışçıl olmasına işaret eden sözcükler: *Selâm- def 'i seyyie bi'l-hüsn/ahsen-* ***veliyy-i hamîm-*** *azmi'l-umûr-adem-i tesrîb*[1334]

سَلام - دفع سيّئة بالأحسن/حُسن- **وليّ حميم**- عزم الأمور- عدم تثريب .

Dinimiz isminden anlaşılacağı üzere, barış ve hoşgörüyü, insanların selametle yaşamasını istemektedir. Bu nedenle toplumsal sorunların çözümünde sulh ve anlayışın hakim kılınmasını, zulme sapmadan, bağışlama erdemi gösterilerek gerçekleştirilmesini emreder. [1335] Fussilet sûresinin 34. âyetinde; "*İyilik ile kötülük bir olmaz. Kötülüğü en iyi (bir karşılık) ile def'et; göreceksin ki, seninle arasında düşmanlık bulunan kişi, adeta yakın bir dost oluvermiş"* diye ifade edilerek yanlış/kötü davranışa misliyle cevap yerine uygun latif bir karşılık vererek muhatabın gönlünün kazanılacağına, bununla şerrinin bertaraf edilebileceğine işaret edilir. Kur'ân'ın pek çok âyetinde ve Allah'ın en güzel isimleri arasında tespit ettiğimiz on ikisiyle bağışlama ve hoşgörü vasıfları öne çıkmaktadır. Bu husus müminin bu meziyetle ne derece muttasıf olması gerektiğine işaret etmektedir. Allah'ın esma-ı hüsnâsı arasında en ziyade geçen bu özelliğidir. Raûf, Rahmân, Rahîm, Gafûr, Gaffâr, Erhamü'r-râhimîn, Vâsiü'l-mağfire(cc) bunlardan bazısıdır.[1336] Enbiyâ sûresinde de Hz.Peygamber'in alemlere rahmet olarak gönderildiği bildirilmekte, müminlerin bu ahlaka sahip olmasının önemine, şefkat ve merhametin değerine dikkat çekilmektedir. [1337]

Kur'ân, müminin (devlet adamının) bağışlama/merhamet vasfını haiz olmasını istemekle beraber, daha üst meziyet olan engin hoşgörüye sahip olmasını da "safh" **(**صفح**)**ve "safh-ı cemil" (الصفح الجميل) sözcükleriyle emretmekte , onun bu güzel ahlakla muttasıf olmasına önem vermektedir. Çünkü "af", yapılan bir hatayı bağışlama meziyeti iken, "safh", o hatanın/kusurun yapılmasına kızmamak, hoşgörü göstermek manasında daha üst mertebede bir bağışlama tezahürüdür.[1338] Kur'ân, Hz. Peygamberin müminlerin kusurlarını bağışlamasına daha çok "af, re'fet, mağfiret, merhamet" sözcükleriyle işaret ederken, müşrik ve Yahudilere olan müsamahası için "aff" sözcüğünün yanında daha kapsayıcı olan "safh" ve "safh-ı cemîl" kavramlarını zikretmektedir.

Bu kavramlar Bakara (2/109) ve Mâide (5/13) surelerinde Yahudiler için zikredilirken,[1339] Hicr sûresinde فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ "*Sen engin bir hoşgörüyle hareket et."*[1340] şeklinde müşrik(lider)lere karşı,, Zuhruf'ta da," ... إِنَّ هَٰؤُلَاءِ قَوْمٌ لَا يُؤْمِنُونَ فَاصْفَحْ عَنْهُمْ وَقُلْ سَلَامٌ "*...Ne iman etmez bir toplummuş bunlar!.. Dolayısıyla, onlardan yüz çevir ve "Selâmetle!" de..".*[1341] ifadesiyle bütün müşrik halka karşı zikredilmiştir. Kur'ân'da müminlerin inkârcılara karşı sert, kendi aralarında merhametli oldukları

1334 Yûsuf 12/92; el-Furkân 25/63; Fussilet 41/34-35; eş-Şûrâ 42/43; ez-Zuhrûf 43/89.

1335 el-Bakara 2/256; Yûnus 10/99; el-Hucurât 49/11; el-Gâşiye 88/21.

1336 el-Bakara 2/143; Âl-i 'İmrân 3/73; el-A'râf 7/151; en-Necm 53/32; er-Rahmân 55/1.

1337 el-Enbiyâ 21/107.

1338 "Safh", (صفح), Sözlükte, bir şeyin genişliği, kenarı/yanı diye geçmekte olup, affetmekten daha derin bir hoşgörüdür. Azarlamadan kınamadan sadrı nazar etmek anlamını taşımaktadır. el-Furkân 25/63: (Rahman'ın (sadece O'na kulluk eden has) kulları ise yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürüyenlerdir. Cahiller kendilerine lâf attığında; "Selâmetle (haydi bana eyvallah) !" derler. "s-f-h" mad.; İsfehânî, **el-Müfredât,** s.282; Halil b.Ahmed, **Tertibu Kitâbi'l-'Ayn**, 2/993; İbn Faris, **Mu'cemu mekayisi'l-lüga**, 3/293.

1339 وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَى خَائِنَةٍ مِنْهُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ..." *(Yahudilerin) İçlerinden pek azı müstesna, bunlardan daima hainlik göreceksin. Sen bunları affet ve aldırma. Şüphesiz, Allah ihsan üzere hareket edenleri sever."* el-Mâide 5/13.

1340 el-Hicr 15/85.

1341 ez-Zuhrûf 43/88-89.

zikredilir. [1342] Af yolunu tutmak, katı kalpli olmayıp müşfik tutum izlemek, ideal devlet adamında bulunması gereken karakterler arasındadır. Bu vasfa bazı âyetlerde şöyle dikkat çekilmektedir:

خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ *"Sen affı benimse, mârufu emret ve cahillerden yüz çevir."*[1343]

...فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ

"...Sen de Allah'ın rahmeti sayesindedir ki onlara karşı yumuşak davrandın. Şâyet kaba ve katı kalpli olsaydın, etrafından dağılır giderlerdi. Öyleyse, onları affet ve bağışlanmaları için dua et..." [1344]

وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ *"Sana uyan müminlere de kol-kanat ger".*[1345]

لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ

"Gerçek şu ki, size kendi içinizden bir elçi geldi. Sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelmekte. Size düşkün, müminlere karşı da şefkatli ve merhametlidir." [1346]

Mümin devlet adamının kalbinde kin ve nefret karanlığından ziyade; bağışlama, aff ve merhamet aydınlığı bulunur. İşte bu vasıf sayesinde Hz.Peygamber insanları İslama davette baskı uygulamamış, Asr-ı saadette cereyan eden savaşlarda teslim olan düşmanlar affedilmiş, esirlere kötü muamelede bulunulmamış, intikam hırsıyla hareket edilmemiştir. Öyle ki, Mekke'nin Fethi'nde binlerce müşrik müsamaha gösterilerek bağışlanmıştır. Kur'ân bu vasfa sahip olan ideal devlet adamlarının bu hususiyetlerini ilgili âyetlerle zikreder. Çalışmamızda yer alan ideal liderlerden; Hz. Mûsâ, Hz. Hârûn, Hz. Dâvûd, Hz. Süleyman ile ilgili âyetlerde de onların bağışlanma dilemeye ve tevbeye çok önem verdikleri zikredilir.[1347]

Kaynaklarda Hz. Peygamber'in şefkat ve merhametinin engin boyutta olduğu kaydedilir. Kölelerin azat edilmesi ve insanî şartlarda yaşamaları konusundaki merhameti ve kız çocuklarına verilmesi gereken değerle ilgili çabalarını tarih kaydetmiştir. "Merhamet etmeyene, merhamet edilmez"[1348] diye buyuran Hz. Peygamber, en azılı düşmanlarını dâhi bağışlamış, amcası Hz.Hamza'nın ve kızı Zeynep'in (ra) katillerini, Mekke'nin azgın liderlerini affetmiştir. Affetmekle yetinmemiş, onurları incinmesin diye iltifatta dâhi bulunmuştur (Mekke'nin Fetih gününde Ebû Süfyan'ın evine girenin güvende olduğunu belirtmesi gibi). Hoşgörü ve af yoluyla insan gönlünü kazanmanın, bazen bütün düşman gücünü elde etmek, ya da en azından etkisizleştirmek anlamına geldiğini kitabında belirten Said Alpsoy, bu vasfın önemini dikkat çeken anekdotlarla anlatır.[1349]

1342 "*Evet, (verdiği bazı kararlar sizin akıl ve mantığınıza aykırı gelse de unutmayın ki) Muhammed, Allah Resûlüdür; beraberindekiler de inkârcı nankörlere karşı sert, kendi aralarında merhametlidirler..."* el-Fetih 48/29.

1343 el-Â'râf 7/ 199.

1344 Âl-i İmran 3/159: Siyasetin psikolojik yönüne işaret eden M.Metiner, Uhud'ta yerlerini terk eden okçulara gösterilen hoşgörüyü şu gerekçelerle izah ediyor: "Henüz gönüllere tam iman yerleşmemişken, insanların zaafları ve hataları üzerinden getirilecek sert eleştirilerin zararlı sonuçlar doğuracağı bilindiğinden, yeni bir toplum inşası nedeniyle, anlayışlı ve kuşatıcı yaklaşımla okçular affediliyor. Siyaset tam da budur: Kimini affedersiniz, kimini kucaklarsınız, kimini şefkat ve sevgiyle bağrınıza basar, kiminin hatasını görmezden gelir, kiminin de üstünü çizer, dışlar, cezalandırırsınız.." Metiner, **Siyasi Erdemler Rislaesi,** s.141.

1345 eş-Şuarâ 26/215. "Hafdu'l-cenâh" (خفض الجناح): Bir peygamberin kendilerine değer vermesi gereken kimselerin müminler topluluğu olması hasebiyle, Hz. Peygamber'in ümmetine yumuşak davranması ve onları kıracak katı/kaba söz ve hareketlerden sakınması bağlamında bu şekilde öğüt verildiği kaydedilir. İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, 9/203.

1346 et-Tevbe 9/128.

1347 el-Â'râf 7/143, 151; el-Kasas 28/16; Sâd 38/17, 24, 35.

1348 Aḥmed b. Ḥanbel, **el-Müsned**, 12/17 (no. 7121); **Buhârî**, "Edeb", 18; **Müslim**, "Fezâil", 65.

1349 Kitapta, hicretin 5.ve 6.senelerinde kıtlıkla pençeleşen müşriklere Hz. Peygamber'in şefkatle yaklaşması ve sosyal yardımlar yoluyla Mekke'lilerin gönlünün fethedilmesinin de psikolojik üstünlük sağladığı vurgulanarak şu misaller verilir: "Yeni Müslüman olan Sumame b.Usal'in Mekke'lilere koyduğu buğday ambargosunu kaldırtması, Mekkeli putperestlere 500 altın yardım gönderilmesi, Ebu Süfyan'ın depolarda çürümekte olan derilerini Medine hurmalarıyla

Ahmet Akgül adil yönetime dair kitabında, Hz. Peygamber'in düşmanlarını bağışlama yolunu seçtiğini, güç durumda kalmadıkça zora başvurmadığını (2/256), fıtrî refleksleri dikkate aldığını belirtmekte, şiddetin inat ve hiddeti kamçılayacağının Hz. Peygamber tarafından öngörüldüğünü belirterek, affın vicdanî yönü yanında üstün siyasî ve diplomatik işlevinin de bulunduğunu, onun "af politikası"nı yerinde kullandığını örneklerle anlatmaktadır.[1350] Hz. Peygamber görevlilere vermiş olduğu talimatlarda da müslümanların darp edilmemesini ve savaş esnasında düşmanların çocukları, eşleri ve yaşlılarına dokunulmamasını emretmiştir. Ahmet Özel onun bu konudaki talimatını ve müsamahasını şöyle anlatır: "Hz. Peygamber esir ve rehinelere iyi davranılmasını emretti, diğer milletlerin uyguladığı işkence, müsle vb. uygulamalardan askeri menetti. Hevâzin Gazvesi sonrasında kendisinden af dilenmesi üzerine altı bin esiri, yirmi dört bin deveyi, kırk bin koyunu ve dört bin ukiyye (160 bin dirhem) gümüşü kendilerine iade etmişti."[1351]

Kur'ân, Hz. Süleyman'inkârıncalar karşı müşfik davrandığını ve savaş atlarını şefkat ve mülâyemetle sıvazladığını,[1352] Hz. Yûsuf'un kardeşlerine merhamet edip bağışladığını ve Züleyhâyı zina iftirasına rağmen affettiğini haber vermekte,[1353] Zülkarneyn'in sefer sırasında karşılaştığı kavmi cezalandırmak yerine bağışlamayı tercih ettiğini,[1354] Firavun'un danışmanlarından olan gizli müminin (Harbil/Hazkîl) Hz. Mûsâ hakkında verilen ölüm kararı nedeniyle, şefkat ve adalet duygusunun tezahürü ile karara itirazda bulunduğunu beyan etmektedir.[1355]

Batılı araştırmacı ve müsteşrikler de bu hususta Hz. Peygamber'e hayranlıklarını gizleyememiş, bunu açıkça ifade etmişlerdir. İngiliz subayı ve araştırmacısı Bodley Hz. Peygamber'in insanların zaaflarını hesaba kattığını, ihtiraslarını anladığını yazar. Onun ılımlı yaklaşımının, başarısına damga vuran bir politika olduğunu, bunu her ortamda izlediğini, en sıkıntılı zamanlarda bile itidalden ayrılmadığını vurgulamakta, bu görüşünü haklı kılacak örnekler arasında baş düşmanı Ebu Cehl'in oğlu İkrime'nin müslüman olmasını önemli bir zafer olarak göstermektedir.[1356]

Af konusunda önemli olan bir hususun daha altını çizmek gerekir. Bu da yapılan hatadan dolayı af dileme ve özür beyan edenin özrünü kabul etme erdemidir. Çoğu zaman devlet adamları nefsânilik ve gurur sebebiyle yapılan hatadan dönmeyip hakkı teslim etme konusunda zafiyet gösterirler. Oysa bir kaç kelimelik özür beyanı, gönül alma ve mütevazı tutum, lideri küçültmez, daha saygın hâle getirir. Karşılıklı güveni, sevgi ve dostluğu pekiştirir. Hz. Peygamber ve dört halifesi hatadan dönme ve özür beyanı konusunda titiz davranmışlardır. Onlar çarşıda veya savaş mevzilerinde

---

takas önerisi, kapatılmış olan Doğu Roma'ya giden Kuzey (Kudüs/Şam) ticaret yolunun onlar için açılması Mekke'de şaşkınlık ve büyük sempati uyandırmıştır. Kıtlık nedeniyle indirilen bu iyi niyet darbeleri (psikoojik harp taktiği), Mekke'nin fethinde intikam alınmaması, en azılı düşmanların çok kolayca İslam mücahidi haline dönüştüğünü, hatta bu yardımlar nedeniyle Ebu Süfyan'ın şöyle dediğini kaydeder: "Muhammed (as) bu hareketi ile bizim gençlerimizi yoldan çıkaracak." "Bundan daha çok iyiliklerde bulunanı, akrabaya yardım edeni kim gördü? Biz kendisiyle mücadele ediyor, kanını istiyoruz, o ise bize hediyeler göndererek bağışta bulunuyor." Alpsoy**, a.g.e.**, s.134-136.

[1350] Bu gerekçelerden bazılarını şöyle izah eder: "Mekke'nin fetih günü ilan ettiği af, en azılı düşmanlarının bile fevc fevc İslam'a girmelerine neden olmuştur. İstese onları öldürtür, sürgün eder, evlerini alır, köle yapabilirdi, hak etmişlerdi de. Sürgün bile onlar için lütuf olurdu. Ancak canlarını, mallarını, haysiyet ve hürriyetlerini kendilerine bağışlıyordu. Bununla çok şey kazanmıştı. Bir âyette şöyle buyruluyor: "İyilikle kötülük bir olmaz. Sen kötülüğü en güzel iyilikle karşıla. O zaman (bakarsın ki) seninle arasında düşmanlık bulunan kimse sâdık ve sıcak bir dost oluverir." (41/34-35) Akgül, **a.g.e.**, s. 71-87.

[1351] Özel, a.g.m., **Divan İlmi Araştırmalar**, s. 160.

[1352] en-Neml 27/18.

[1353] Yûsuf 12/ 53, 92, 99.

[1354] el-Kehf 18/86-87.

[1355] el-Mü'min 40/28.

[1356] Sarıçam, **a.g.e.**, s. 279.

bilerek-bilmeyerek mızrağın veya kırbacın ucunu bir kimseye dokundurup zarar verdiklerinde hemen özür dilemiş, hatta özrünün kabulü için büyük hediyeler vermişlerdir. Liderlikte önemli bir vasıf olan müsamaha ve merhametin, İslam halifelerinde de öne çıkan özellikler arasında olduğunu kaynaklar kaydeder.[1357] Hârûn Reşîd'e yazılan bir kitapta, Hz. Peygamber'in Necran Hıristiyanlarına gönderdiği ahitnamede, devlet adamlarına rehber olacak mahiyette, hilm ve hoşgörüye vurgu yapan satırlar dikkat çekicidir.[1358]

Son olarak, ecdadımızın da bu vasfı hâiz olduğunu, Türk tarihinde bunun örneklerine sıkça rastladığımızı burada belirtelim. Bu bağlamdaki misaller arasında; Alpaslan'ın mağlup komutan Romen Diyojen'i nezaketle ağırlayıp ülkesine göndermesini, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethettiğinde halkına hilm gösterip bağışlamasını ve Selahattin Eyyûbî'nin Kudüs'ü haçlılardan aldığında, oranın halkı için hilm, hoşgörü, ve barış ile muamelede bulunmasını zikredebiliriz. Sultanların merhamet vasfı konusunda II. Abdülhamit ile ilgili bir kitapta, onun "İyi bir hükümdarın vazifesi, tebaasına babalık etmektir" dediği kaydedilmekte, şefkatli kişiliğinden misaller verilmektedir. Bildirildiğine göre, II. Abdülhamit yurt dışına kaçan veya sürgüne gönderilen siyasi muhaliflerine dahi maaş bağlatmış, kendisine suikast düzenleyen kişiyi affetmiş, hatta gönlünü kazanarak kendi adına maaşlı casusu olarak görevlendirmiştir.[1359]

Hâsılı, merhametli, hoşgörülü ve mülayim devlet adamını şöyle tavsif edebiliriz:

Kur'ân'ın talep ettiği devlet adamı halkına ve personeline karşı merhamet, hoşgörü ve hilm ile muamelede bulunur. Onların kusurlarını yüzüne vurmaz, toleranslı ve affedicidir. Zira onlara hırslı ve düşkündür, üzülüp sıkıntı çekmelerine gönlü razı olmaz. Acıma duygusu ile şefkat elini uzatıp kol-kanat gerer, hafd-ı cenâh yaklaşım sergiler. Babacan, anlayışlı ve mülayimdir. Kusurları bağışlama konusunda engin aff-u safh sahibidir, erdemlidir. Affediciliği ölçüsünde halkı ve personeli nezdinde sevgi, saygı ve iş yaptırabilme gücünü elde etmiştir. Re'fet sahibi devlet adamı ülkesinde yaşayan farklı din ve milliyete sahip insanlara da müsamaha ile davranır. Onların yaşama, inanç, ibadet, düşünce, ticaret ve diğer haklarını gözetir. İbadetlerine ve mabetlerine dokunmaz, engel olmaz, hoşgörülüdür. Baskı ve cebr yoluyla kendi düşüncesini onlara dikte etmez, yasakçı değildir.

Nefret eken, düşmanlık biçer. Hoşgörü ve şefkat eken ise daima iyilik bulur. Kötülüğe iyi bir karşılık vermenin yöntemlerinden biri, misliyle cevap vermek yerine, affedip nasihat etme yöntemidir

---

[1357] Bu bağlamdaki bir misali İmam Mâlik şöyle nakletmektedir: "Hz. Ömer Şam bölgesindeki bir şehre vâli atamak üzere birini huzuruna çağırtmıştı. Yanlarına bir çocuk geldi. Hz. Ömer çocuğu şefkatle kucağına alıp öptü. Adam bu durumu tuhaf karşıladı ve hayretle sordu: "Ey Müminlerin Emiri! Çocuğu öptünüz! " Hz. Ömer, "Evet, öptüm" deyince, Adam: "Ey Müminlerin Emiri! Benim üç tane çocuğum var. Bu güne kadar hiç birini bu şekilde kucağıma alıp öpmedim." deyince, Hz. Ömer adamı atamaktan vazgeçerek ona şöyle dedi: "Sen kendi çocuğuna acımıyor ve kucağına almıyorsun, diğer insanlara da hiç şefkat göstermez, acımazsın. Halkına şefkat göstermeyecek biri vâli olmaya uygun değildir." eş-Şeyzeri, **en- Nehcü'l-meslûk fî siyâseti'l-mülûk**, s.7.

[1358] "Onların malları, canları, arazileri, meskenleri, mevcutta olanları, olmayanları, kabileleri, dinleri, alışverişleri, az/çok ellerinde bulunan her şeyleri Allah ve Resulünün zimmetindedir. Papazları, din adamları ve kâhinlerinden hiç biri değiştirilemez. Bir yabancı ordunun memleketlerine girmesine ve oraları istilasına asla müsaade edilemez. Onlardan her kim cizyenin ağır olduğunu, ödemeye gücü yetmediğini iddia ederse, cizyenin yarısı düşürülür…" Ebû Yûsuf, **Kitâbu'l-harâc**, s. 77-78.

[1359] Bu konuda şunlar kaydedilir: "Merhameti sebebiyle otuz üç yıllık saltanatı boyunca yalnız bir kişinin idamını onaylamıştır. Buna da Şeyhü'l-İslamın ısrarcı olması sebebiyle kerhen izin vermiştir. Döneminde hâkimlerin verdiği idam cezalarını süresiz hapse dönüştürmüştür. Kendisine Yıldız Camii'nde bombalı suikast düzenleyen ermeni suikastçıyı affetmiş, Osmanlı topraklarındaki ermeni komitacıların komplolarıyla ilgili istihbarat toplama görevi vermiştir. Ücretini de sultan kendi cebinden ödeyerek siyaseten onu kullanmıştır." Mehmet Aydın, **II. Abdülhamit'in Liderlik Sırları**, s. 83, 152; Cevdet Küçük, "Abdülhamit II", **DİA**, 1988, I/216-224.

ki, Hz. Peygamber tebliğ sürecindeki bu hususu ziyadesiyle yerine getirmiş, kendisi günah işlemekten masun olmasına rağmen, af dilemeyi ve affetmeyi ilke edinmiştir.[1360] İdeal devlet adamları bu ilke sayesinde nefislerine kapılmamış, gurur, kibir ve öç alma duygusuyla hareket etmemişlerdir. Yıllarca kendilerine düşmanlık yapan ve eziyet eden insanları affetme suretiyle onları dosta dönüştürmüşlerdir. İdeal devlet adamları kibir ve öç alma duygusuyla düşmanlarını çoğaltmamış, tevazu, af ve hoş görüyle muhataplarını kazanmaya çalışmış, cehaletten kaynaklanan hatalarını affederek acıma ve şefkat duygusuyla kendilerine el uzatmıştır. Kendileri için de daima Allah'tan bağışlanma dilemeyi ilke edinmiş, yüzlerini tevbeye çevirmişlerdir.Devlet adamının affedici ve merhametli olmasının önemi ile sınırları hakkında kaynaklarda çok sayıda tespit ve değerlendirmeler mevcuttur.[1361]

Yukarıda Kur'ân'a göre devlet adamının "merhamet ve hoşgörü" vasfı incelendi. Şimdi de bu vasfın olumsuz kısmında yer alan, ***"merhametsiz ve hoşgörüsüz olma"*** özelliğini * tahlil ediyoruz. Kur'ân'da devlet adamının bu vasfına işaret eden sözcük ve terkipleri şöyle gruplandırmaktayız:

- Zulüm, cebr, kahr sözcükleri ile devlet adamının merhametsizliğine işaret eden sözcük ve terkipler: *Zulm-**zâlim-ezlâm-zalûm-cebbâr-kâhirûn(kahr)-utull-zenîm.***[1362]

ظلم - **ظالم - أ ظلم- ظلوم- جبّا ر- قاهرون** (قهر)-**عتلّ- زنيم**

- Yaralama, öldürme, işkence, hapsetme, aileleri parçalama gibi eziyet suretiyle acımasız tutumuna delalet eden kelime ve terkipler:*Taktîu'l eyd ve'l ercul-taslîb-tahrîg-ezâ-iyzâ'-fitne (fütûn)-azâb-katl/taktîlu'l/ tezbîhu'l ebnâ-istihyâ-i nisâ- ta'zîb-bastu'l eyd ve'l elsine bi's-sû- istiz'âf zarr/zırâr- sevm-i suu'l azâb- suu'l azâb- isbât;*[1363] تقطيع الأيد والأرجُل - تصليب- تحريق- أذاء /إيذاء- فتنة -

سَوم عذاب- قتل/ تقتيل / تذ بيح اَبْنَاءَ - استحياء نِسَّاءَ -تصليب - تعذيب- بَسط الأيدي والألسنة بالسّوء- استضعا ف - إثبات-.ضِرا ر-

- Ululuk, haddi aşma ve hasmane fiiller suretiyle merhametsiz davranışına işaret eden sözcük ve terkipler: *Uluvv-**âlî-bağy-tuğyân-tâğûn-tâğut;***[1364]*muhâdde-muhârebe-adv/udvân-adâvet-muâdâ-i'tidâ-**aduvv-âdûn- mu'ted;**[1365] hasm(husûmet)-**hasîm-eleddü'l-hisâm;***[1366]

1360 el-Maide 5/ 13; Mü'min 40/55; en-Nasr 110/3.

1361 Bu değerlendirmelerin birinde R.Muhlis Gür şunları dile getirir: "Af, amir ve memur ilişkilerinin uyumlu olmasına yol açacağından, bu tutum idari işlerin düzenli gitmesiyle neticelenir. Ancak önemli ve ciddi konularda karşıdaki kabahatini kabul edip, gururunu kırarak özür dilemedikten sonra affın manası olmaz. İnsanlar için affetmek kadar özür dilemek de zordur. İnsanlar ancak ya menfaatleri ya da korktukları için af dilemeyi düşünürler ancak atalarımız "eğilen baş kesilmez" der. İdarecilikte her suç işleyen, her hata yapan affedilecektir diye bir kural da yoktur. Şu yedi durumda affetmek doğru değildir: Teşkilat düzenini bozmak, liderin sırlarını yaymak, onun şerefiyle oynamak, karşı gelmek, ihanet, hatada ısrar ve kasıtlı olarak kamunun yasaklarının çiğnenmesi…Bu gibi durumlarda af ve hoşgörülü davranma, zaafın itirafı anlamına geleceği için idareyi felce uğratır. Kinlerinin peşinden gidenler hedeflerini unutur; kin artık onları sevk ve idare eden amirleri haline gelir. Ama nefsini intikam duygusunun esaretinden kurtaran kendisine hakim olan, birlikte çalıştığı insanların ufak tefek kötülüklerini affeden, idaresini elinde tutar. En güzeli herkesle düşmanlıktan uzak olmak ve hiçbir kimseye kin tutmamaktır. Babacan liderler yüce gönüllü, adaletli ve şefkatlidir, kin duvarlarını yıkandır. Affı kendine ilke edinmiş lider, kolay kaynaşır ve bulunduğu yere huzur tohumları eker. Doğunun eski alimlerinin bir öğüdünde "Halkın yaşlılarını baba, yaşıt olanların kardeş, küçük olanların da evlat yerine kabul edilmesi, yaşlılarına ve yaşıtlarına hürmet edilmesi ve küçüklerine şefkat gösterilmesi" "tavsiye edilmiştir. Ancak, idarecilikte kötülere merhamet olmaz, zira onları daha çok azdırır. Merhametin aşırısı da otoriteyi tahrip eder. Bu ortamda merhamet; devlet çarkının bozulmasına, disiplinsizlik ve başıboşluğun yayılmasına, ihmalkârlık ve yolsuzluğun alışkanlık haline getirilmesine yol açar. Böyle durumlarda devlet adamı sarsılan otoriteyi haddi aşmamak şartıyla sert uygulamalarla düzene sokabilir. Zalimler ancak kuvvet karşısında susar."Gür, **a.g.e**., s. 131-134.

***** *Kötülük karakteristiğinin zâhirî/amelî boyutunda yer alanlar, daha çok somut ve ağır düzeydeki hasmane tezahürleri.*

1362 el-Bakara 2/114, 251, 258; en-Nisâ 4/168; el-A'râf 7/127; el-Enfâl 8/54; Hûd 11/59; İbrahim 14/34; Mü'min 40/35; el-Kalem 68/13. (Bakara 2/251 de Calut'un saldırganlığı önleniyor. Velid b. Mugire, utul, haşin/kaba mizaçlı müşrik lider.)

1363 el-Bakara 2/49, 217; Âl-i 'İmrân 3/111; el-Mâide 5/11; el-A'râf 7/127; el-Enfâl 8/30; et-Tevbe 9/107; Tâhâ 20/47; el-Enbiyâ 21/68; Şuarâ 26/49; el-Kasas 28/4; el-Ahzâb 33/48,58,69; el-Mümtehine 60/2; el-Burûc 85/10; Fitne bazı âyetlerde (4/101;10/83), katl, bazısında ezâ/iyzâ/işkence (16/10) ile tefsir edilmiştir. Ebu Cehl'in kardeşi İyas b.Ebi Rebîâ'nın Müslümanlara işkence yapmasına işaret edildiği gibi (29/10) Dâmegânî', **Kâmusu'l-Kur'ân**, s. 91,347-349.

1364 Yûnus 10/83; en-Nahl 16/36; Tâhâ 20/45; el-Kasas 28/76; eş-Şûrâ 42/42; et-Tûr 52/32; el-Fecr 89/11.

1365 el-Bakara 2/194; en-Nisâ 4/101; el-Mâide 5/33, 62; et-Tevbe 9/10, 107; Yûnus 10/74, 90; el-Mücâdele 58/20; el-Mümtehine 60/7; el-Kalem 68/12.

علوّ- **عالي** - بغي - **طغيان** -.**الطا غون**- **الطاغوت** ; مُحادّة- محا ربة- عدو/ عدوان- عَداوة - مُعاداة -اعتداء- **عد وّ – عا دُون- معتد** - خصم - **خصيم- ألدالخصام**

- Devlet adamının yüze karşı ve arkadan alay/çekiştirme suretiyle kendi düşüncesinde olmayanlara karşı tutumuna delalet eden kelimeler: *İstihzâ-huzu'-istishâr-sihriyye-**sâhirîn-fekihîn-hemmâz-lümeze**(hemz-lemz)-dıhk/lu'b-teğâmüz-ta'n;*[1367]

- استهزاء - هزء / هزوء- استِسخا ر- سخرية- **ساخِرين- فكهين- همَّاز- لمزة-** ضحك - لعب- تغامز- طعن لَغو- خَوض- سلق بألسنة **حداد** - سب- مَهْجُورًا- لهث *Lağv-havd-selg(bi)elsine hidâd-sebb-mehcûrâ-lehs;*[1368]
  Küfür, hakaret ve yaralayıcı sözlerle muhatabını inciten davranışlarına işaret eden sözcükler:

- Gelenekçi/bağnaz tutumlarla inananların ibadet hürriyrtlerini kısıtlayıcı, iyilikleri engelleyici cahilce davranışlarına delalet eden kelimeler: *Sefeh/sefahât-**sefîh**;* [1369]*sadd /sudûd- (nehy)ani't-tasliye/ani'l-ma'rûf-men'-menu'z-zikr-**mennâli'l-hayr-menûâ-muavvigîn**-hamiyye/hamiyye Câhiliye..*[1370] سفه- سَفاهة - **سفِيه**- صد/صدود - نهي عن التصلية / عن المعروف- منع - منع الذّكر- **مناع للخير- مَنوعة** - **مُعوِّقِين** -حميّة/حميّة الجاهلية

Kur'ân kötü karaktersitiği haiz devlet adamının muhalif düşüncede/inançta olanlara karşı söz ve tutumlarında baskıcı/yasakçı ve tehditkar olduğunu, korku salıp sindirmeye/yıldırmaya çalıştığını, incitici/aşağılayıcı dil kullandığını, saldırganlık ve aşırılıkla haksız muamelelerde bulunduğunu; işkence/eziyet ettiğini, el-ayak kesme, asma-öldürme şeklinde tehditte bulunduğunu, çocuklarını boğazlayıp katlettiğini, soykırım yaptığını, kadınları köleleştirip hizmetçi yaptığını, hayasız işlere zorladığını haber verir. Yine Kur'ân dünyanın gelmiş geçmiş en zâlim şahsiyeti olan Nemrud'un,[1371] ilahlık iddiasıyla Hz. İbrahim'i ateşe attırmak suretiyle yok etmeye çalıştığını beyan eder.[1372]

Keza, Firavun iktidarını koruma adına İsrail oğulları'nın erkek çocuklarını vicdansız biçimde nehre attırması, sırf inançları sebebiyle inananları, kendi danışmanı olan mümini (Harbiyel/Hazkiyel), sihirbazlarını ve eşi Âsiye'yi ölümle tehdit etmesi ve bazılarını da öldürtmesi [1373] suretiyle yaptığı zulümlerle tarihin en kötü insanları arasında yerini almıştır. Kur'ân, Firavun'un zalim bir devlet adamı olduğunu Bakara sûresinde;

وَاِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوْٓءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ اَبْنَآءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَآءَكُمْ وَفِي ذٰلِكُمْ بَلَآءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ

"Hani, oğullarınızı teker teker boğazlatıp kadınlarınızı sağ bırakarak, sizi işkencenin en kötüsüne uğratan Firavun hanedanından sizi kurtarmıştık…"[1374] şeklinde beyan edilmektedir.

[1366] el-Bakara 2/204; YâSîn 36/77; ez-Zuhrûf 43/58.

[1367] el-Bakara 2/212; el-Mâide 5/58; el-En'âm 6/5; et-Tevbe 9/58, 12, 79; el-Enbiyâ 21/36; el-Mü'minûn 23/110, es-Saffât 37/14; ez-Zümer 39/56; ez-Zuhrûf 43/47; el-Kalem 68/11; el-Mutaffifîn 83/29-31. (Müşrikler kahkaha ve kaş-göz işareti yaparak müminlerle dalga geçip-eğleniyor, gülüyor, yakınlarının yanına döndüklerinde neşeleri artıyordu (iyi bir şey yapmış gibi) el-Hümeze 104/1.

[1368] el-En'âm 6/108; el-A'râf 7/176; et-Tevbe 9/65; el-Furkân 25/30; el-Ahzâb 33/19; el-Fussilet 41/26.(Müşrik devlet adamları müminleri arkadan çekiştirdikleri gibi, yüzlerine karşı da ayıplayıp eğlenmekte, masumları dövmekte, kaş-göz hareketi yapmakta, yaygara ve küfürlerle ("sebb" ederek) müminlere sataşan bu küfürbazbaz tipler, hakaretlerini tehdit ve fiili mukavemete vardırmakta idiler.

[1369] el-Bakara 2/114, 130; el-A'râf 7/155.

[1370] el-Bakara 2/114, 217; et-Tevbe 9/67; el-Ahzâb 33/18; el-Fetih 48/26; el-Kalem 68/12; el-Meâric 70/21; el-Alak 96/9-10.

[1371] Nemrud'un dünyanın en zalim kralı olan Nabukadnezar (Buhtu'n-Nasr) ile soy bağı olduğu, bunların gelmiş-geçmiş en kötü/zalim iki kral olduğu kaydedilir. İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, 1/313; "Nemrud", **DİA**, 32/554-555.

[1372] Bakara ve Enbiyâ surelerinde onun zalim karakteristiğine şöyle işaret edilir: *"…Zalim bir kavmi Allah doğru yola getirmez." "Dediler ki: "Bir şey yapacaksanız, şunu cayır cayır yakın da tanrılarınıza yardım edin!"* el-Bakara 2/258; el-Enbiyâ 21/68-70. Ayrıca bk. el-'Ankebût 29/ 24; es-Saffât 37/97, 98.

[1373] el-Bakara 2/49; el-Â'râf 7/124-129; İbrahim 14/6;.Tâhâ 20/70-73; el-Kasas 28/44; Mü'min 40/26, 28; et-Tahrîm 66/1.

[1374] el-Bakara 2/49

Firavun kendisini tanrı yerine koyuyor, halkını Hz. Mûsâ'nın ilahına değil de kendisine ve onun gösterdiği ilahlara tapmaya zorluyor, ceberut şekilde inanç özgürlüğünü baskılıyordu. Sihirbazlarının Hz. Mûsâ ile yaptığı müsabakada hakikati görmeleri üzerine iman ettiklerini söylediklerinde şöyle diyerek ölümle gözdağı veriyordu: "*Ben size izin vermeden ona iman ettiniz hâ?! Artık anladım ki oymuş size büyüyü öğreten büyüğünüz! Şimdi görürsünüz siz! Ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama kestirip hepinizi astırayım da!..."*[1375] Hz. Mûsâ ile yaptığı bir konuşma sırasında: ...*"Benden başka bir tanrı edinirsen, inan, seni zindana tıkılanlardan eylerim!"*[1376] diyerek tehditler savurmuş, çevresindekilere,*"Beni bırakın da Mûsâ'yı öldüreyim; Rabbine yalvarsın! Çünkü onun, dininizi değiştireceğinden veya ülkede bozuculuk yapacağından endişe ediyorum "*[1377] diye seslenmiştir. Tarihçi İbnü'l-Esîr (ö.630/1233) Firavun'un Mısır'da kamışları yardırıp gebe kadınları bu kamışların üzerine bastırarak çocuklarını düşürttüğünü, İsrail oğulları'nı en ağır taş işlerinde kullandığını belirtir.[1378]

Kur'ân onun ve adamlarının (Kârûn ve Hâman'ın) zalim olduklarını ve hakikate iman etmedikleri için helak edildiklerini bildirmekte,[1379] avanesinin de katliam ve kötülükler konusunda kendisini teşvik etmeleri sebebiyle suça ortak olduklarını haber vermekte,[1380] İsrailoğulları'na yaptıkları baskı ve zorbalıklara "bağy" ve "tuğyân" kelimeleriyle de işaret etmektedir. Mukâtil (ö.150/767), aşırılık ve isyan ifade eden bu kelimelerin bazı müfessirlerce "zulüm" anlamında tefsir edildiğini belirtmektedir.[1381] Bu husus Yûnus sûresinde; وَجَاوَزْنَا بِبَنِيۤ إِسْرَآءِيلَ الْبَحْرَ فَأَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ وَجُنُودُهُ

"*ve (sonunda) İsrailoğulları'na o deryayı geçirttik. Oysa Firavun ve askerleri haksızca ve düşmanca peşlerine düşmüştü..."*[1382] şeklinde beyan edilirken, Kasas sûresinde aynı kavram (*bağy*) zikredilerek, Hz. Mûsâ'nın amcazâdesi olan Kârûn'un, İsrailoğulları kavminden olmasına rağmen kavmine haksızlık yapıp, makam ve çıkar peşine düştüğü, onların sırtından caka sattığı ifade edilmektedir: "*Şüphesiz, Kârûn, Mûsâ'nın kavmindendi; ama onlara azdı /zulmetti…"Bu bana tamamen bendeki bir bilgiden ötürü verildi!.." dedi.*[1383] Âyette geçen "bağy" kelimesini "zulüm" olarak tefsir eden Yahya b. Sellâm (ö.200/ 815), onun Firavn'un bir işçisi olmasına rağmen maiyetindekilere karşı haddi aşmak suretiyle zulmettiğini dile getirir.[1384] Süyûtî (ö.911/1505) ve Âlusî (ö.1270/1854) de yaptıkları değerlendirmelerinde, Kârûn'un önceleri Firavn'un bir işçisi iken, daha sonra Benî İsraile âmir kılınınca "ferâh" ve "bağy" mîzâcı sebebiyle şımarıp azdığını, üstünlük taslayıp zulmettiğini ve hakkı olmayanı kavminden isteyerek azgınlık yaptığını belirtmişlerdir.[1385]

Kur'ân, nefislerinin arzusuyla ülkelerinde adaletsizlik yapan, baskı ve haksızlığı huy edinmiş "zalûm" insanları Allah'ın sevmediğini-lanetlediğini,[1386] bu davranışlarından vazgeçmedikleri takdirde

---

1375 eş-Şuarâ 26/49.
1376 eş-Şuarâ 26/28-29.
1377 Mü'min 40/26.
1378 İbnul Esir, 1/147-167.
1379 *"…Rablerinin âyetlerini yalanlamışlardı da Biz, günahları yüzünden onları helâk edivermiş; Firavun hanedanını suda boğmuştuk! Tamamı zalimdi..."*el-Enfâl 8/54.
1380 el-Â'râf 7/127, 129, 141; el-Enfâl 8/54; Yûnus 10/83; Tâhâ 20/71; eş-Şuarâ 26/28-29, 49; en-Neml 27/14; el-Kasas 28/4; el-Mü'min 40/26, 35, 37; ed-Duhân 44/ 31.
1381 Mukâtil, **el-Eşbâh ve'n-nezâir,** s.222, 316..أَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَا ن *"Ki siz de tartıda haksızlık etmeyin."* (er-Rahmân 55/8) Ayrıca bk. el-Â'râf 7/33; eş-Şûrâ 42/39; en-Necm 53/17.
1382 Yûnus 10/90. Mukâtil, **et-Tefsîru'l-kebîr**, 2/247. İsfehânî, "adv", "i'tidâ", "udvân", kelimelerinin âyetlerde sınırı aşma, hakkı tecavüz, adaleti ihmal etme, baskı ve zulüm anlamında olduğunu söyler. **el-Müfredât**, "a-d-v" mad., s.326-327.
1383 el-Kasas 28/76-78; Mukâtil **et-Tefsîru'l-kebîr**, 3/355-356.
1384 **Tefsiru Yahya b. Sellâm**, II, 608-609.
1385 Âlûsî, **Rûhu'l-meânî**, 20/110-112; Süyûtî, **ed-Dürrü'l-mensûr**, 6/435-439.
1386 el-Â'râf 7/44; Hûd 11/18; İbrahim 14/34; Mü'min 40/52; eş-Şûrâ 42/40.

kendilerine elim bir azabı hazırladığını belirtmekte,[1387] zulümde ısrar eden yönetimlerin uzun ömürlü olmadığını, sonlarının helak ve hüsran olduğunu ifade etmekte,[1388] büyük bir inkılapla devrileceklerini belirtmektedir. Zaten dünya tarihine baktığımızda bu karaktere sahip diktatörlerin uzun süre iktidarda kalamadıkları görülecektir. Atalarımız "zulm ile âbâd olanın, âhiri berbat olur, alma mazlûmun âhını çıkar âheste, âheste" demişlerdir. Câhiliye dönemine ilişkin bir tespite göre, eski Arap şiirinde "Câhiliye" sözcüğüne şiddet, saldırganlık, barbarlık anlamının verilmesi hasebiyle bu dönem için barbarlık ve vahşetin hüküm sürdüğü devir nitelemesi yapılmış ancak Câhiliye zihniyetinin İslam sonrası da devam ettiğine dikkat çekilmiştir. Buna dayanak gösterilen bir hadisede, Ebu Zer (ra) ile Bilal-i Habeşi(ra) arasında geçen bir tartışmada, Ebu Zerr'in(ra) Bilal'in(ra) derisinin rengine işaretle "kara kadının oğlu" demesi üzerine Hz.Peygamber'in: "Sen hala cahiliye ahlakı taşıyan kimsesin" şeklindeki ikazı gösterilmiştir.[1389] Goldziher "cehl" kelimesinin "hilm"in zıddı olması itibariyle bu dönemi "barbarlık" dönemi olarak anlamlandırmıştır. Buna göre Câhiliye insanı azgın, arzularının esiri, hayvani içgüdülerini takip eden, vahşi, şiddet taraftarı, aceleci karakterdir. Bu kavramın "ahmaklık" ve "budalalık" anlamında olduğu da belirtilmiştir.[1390]

Kur'ân menfî karakteristiği haiz devlet adamının nefretini içinde tutmayıp kustuğunu da ifade eder. Müminlere ve onların inançlarına karşı her vesileyle saldıran inkârcı ve münafık karakterdeki kişiler, özellikle sosyal ortamlarda beden dili ve ses tonlarını bu amaçla kullanarak kendi düşüncesinde olmayanlarla dalga geçmeye, onları küçük düşürüp karalamaya çalışır, itibarlarını ve inançlarını hedef alırlar. Hasmâne tutumlarının şiddetini zamana ve mekana ayarlarlar. Bu kimseler müminleri yüzüne karşı çekiştiren, çirkin jest ve mimiklerle, alaycı kahkahalarla muhataplarını küçük düşürmeye çalışan zavallı karakterlerdir. Onların biteviye takındıkları bu tutum A'râf sûresinde (7/176) şöyle dile getirilir: "*Dileseydik, o âyetler sayesinde onu yükseltirdik, fakat o, arzu ve ihtiraslarına uyarak yere saplandı. Artık onun hâli köpeğin hâli gibidir ki; üstüne varsan da dilini sarkıtıp solur, kendi haline bıraksan da dilini sarkıtıp solur. İşte, Bizim âyetlerimizi yalanlayan kavmin hâli böyledir…"*

Keza, müfessirlerin ileri sürdüğüne göre, Kalem sûresinde müşrik lider Velîd b. Muğîre'nin karkterine ve müminlere karşı tutumuna işaret edilmekte, Hz. Peygamber'in bu tip kimselerden uzak durması, itaat etmemesi emredilmektedir. ...وَلَا تُطِعْ كُلَّ حَلَّافٍ مَهِينٍ. هَمَّازٍ مَشَّآءٍ بِنَمِيمٍ... "*...Evet, itaat etme and içip duran hiçbir 'adi'ye; sürekli ayıplayan lâf getirip götürene; hayrı engelledikçe engelleyen saldırgan günahkâra."*[1391] Taberî (ö.310/923) bu surenin 11. âyetinde geçen "hemmâz" (هَمَّازٍ)vasfının müfessirlerce "laf taşıyan/koğucu" şeklinde tefsir edildiğini, İbn Zeyd'in buna "insanları dürtükleyen/döven" manasını verirken, Kelbî'nin de âyette bu tutumu sergileyen kişinin Ahnes b. Şerîk olduğunu söylediğini nakletmektedir.[1392] Nesefî (ö.710/1310) müfessirlerin çoğunun bu kimsenin on oğlu olan Velid b. Muğîre olduğunda birleştiklerini, onun çocuklarına söylemiş olduğu "Sizden kim Müslüman olursa onu aç bırakırım" sözüyle ne derece baskıcı olduğunun âyetteki "mennâ" (مناع) ifadesi buna işaret edildiğini söyler."Hemmâz" kelimesinin, "insanları çok ayıplayan-küçümseyen, gıyaplarında hoşlanmayacakları kötü şeylerle yâd eden, kusurlarını ortaya koyan" olarak tefsir eden Nesefî, Hasan

---

1387 el-En'âm 6/47; el-Â'râf 7/44; İbrahim 14/42-52; el-Hacc 22/45.

1388 İbrahim 14/15 وَاسْتَفْتَحُوا وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ: *"Haklı ile haksızın ortaya çıkmasını istiyorlardı, ama hüsrana uğradı her inatçı zorba!"* Ayrıca bk. eş-Şuarâ 26/227.

1389 Apak, **a.g.e.**, s. 15-19.

1390 Demircan, **Câhiliye Arapları,** s.35-36; Mustafa Fayda, "Câhiliye", **DİA,** 7/17.

1391 el-Kalem 68/10-12.

1392 Taberî, **Câmi'u'l-beyân**, 29/21-27.

Basrî'nin, bu kelimeye, arkadan avurtlarını eğip büken anlamını verdiğini de belirtir.[1393] Hümeze sûresinde de kin ve nefret sebebiyle insanı arkasından çekiştiren (hümeze) ve yüzüne karşı eğlenen (lümeze) karakterli müşrik liderler kınanmıştır.

İbn Âşûr (1879-1973), "hemz" kelimesinden maksadın, bir kimseyi göz, kaş, baş işaretiyle yanında veya bir dostuyla birlikte iken küçük düşürmeye çalışmak, "lemz" ise, yüze karşı ayıplamak olduğunu, müşriklerin müminlere karşı bu iki davranışı yaptıklarını söyler. Ona göre bu hareketler, onların şiddet mertebeleri olan şirk tezahürleri idi. Zira onlar müminlere eza ederler, sövmeye-dövmeye kalkışırlardı.[1394] Mütaffifin sûresinde de müşriklerin müminlere karşı hınçlarını kahkaha (dıhk) atarak, kaş-göz işareti (teğâmuz) yaparak ızhar ettikleri, bu yaptıklarını da tanıdıklarının yanında neşeyle ballandırarak anlattıkları şöyle ifade edilmektedir:

اِنَّ الَّذينَ اَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذينَ اٰمَنُوا يَضْحَكُونَ. وَاِذَا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغَامَزُونَ. وَاِذَا انْقَلَبُوٓا اِلٰىٓ اَهْلِهِمُ انْقَلَبُوا فَكِهينَ...

"Bu müminlere güler dururlardı mücrimler; yanlarından geçerken birbirlerine kaş-göz işareti yapar, eğlenirlerdi; tanıdıklarının yanına döndüklerinde, keyiflenmiş olarak dönerlerdi…"[1395]

Mekke müşriklerinden Ebû Cehil, Velîd b. Muğîre, Âs b. Vâil ve arkadaşları müminlere zulümde öncülük yapmış,[1396] hatta Hz. Peygamber'in öz amcası Ebû Lehep ona karşı acımasızlıkta sınır tanımayıp, karısıyla beraber her ortamda ona sözlü ve fiili şiddet/kötülük uygulamıştır.[1397] Masum kız çocuklarının kötü gelenekler çerçevesinde ölmesine dahi göz yuman bu merhametsiz müşrikler, nübüvvetin ilk döneminde müminlere ağır eziyet ve işkenceler yapmış, hatta Hz. Peygamber Ka'be civarında iken kafasından aşağı deve pisliğini boca edip, hakaretler yağdırmış, üç yıl boyunca inançları sebebiyle Müslümanlara boykot (psikolojik şiddet) uygulamışlardır. Zalimlerin asla kurtuluşa eremeyeceğini, zalimin dostunun ancak zalim olduğunu belirten Kur'ân, zulmedenlerle dostluk kurulmasını yasaklamıştır.[1398] Hûd sûresinde Hz. Peygamber'in zalim toplulukla oturmaması emredilmekte, müminlerin az da olsa zalimlere yakınlaşması nehyedilmektedir.

لَا تَرْكَنُوٓا اِلَى الَّذٖينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللهِ مِنْ اَوْلِيَآءَ ثُمَّ لَا تُنْصَرُونَ

"Zulmedenlere az da olsa meyletmeyin; yoksa size de dokunur o Ateş! Sizin Allah'tan başka velîniz yok; sonra yardım da göremezsiniz." [1399]

Müşrik devlet adamlarının müminlere yaptıkları baskı tarzları, başlangıçta daha çok inanç ve ibadet özgürlüklerine yönelikti. Bu çerçevede kendilerince kurallar koyuyor, halkın etkilenmemesi düşüncesiyle, özellikle de gündüz, Kabe'nin çevresinde yapılan ibadetlere şiddetle karşı çıkıyor, Allah'ı zikir, namaz ve hayır işlerini engelliyorlardı. Bu bağlamdaki bir âyette bu cibilliyette olanların tutumuna, " وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللهِ اَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعٰى فِي خَرَابِهَا *Allah'ın mescitlerinde O'nun isminin anılmasını engelleyen ve oraların harap olması için koşturan birinden daha zalimi olabilir mi?..".*[1400] şeklinde

---

1393 Nesefî, **Medâriku't-tenzîl**, 3/1844-1846.

1394 el-Hümeze 104/1. Hümeze sûresinin, Cemil b. Âmir el-Cumahî, Ahnes b. Şerîk, Velid b. Muğîre, Ümeyye b. Halef veya genel anlamda bütün müşrik liderler hakkında nâzil olduğu müfessirler tarafından dile getirilmiştir.Taberî, **Câmi'u'l-beyân**, XV(30), s.291-293; İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-tenvîr**, 30/536-537.

1395 el-Mutaffifîn 83/29-32.

1396 el-Bakara 2/205; Kalem 68/12-13; el-'Alâk 96/9-10; el-Mesed 111/1.

1397 "*Her iki kolu da kurusun Ebû Leheb'in! Kendisi de kurudu ya zaten...Ne malı fayda verdi kendisine ne de kazandığı... Parıl parıl yanan bir ateşi yakında boylayacak; hem kendisi,hem de (kendi ateşine) odun taşıyan hanımefendisi; o narin boynunda sert bir urgan olduğu halde!.."* Mesed 111/1-5.

1398 el-En'âm 6/21. Ayrıca bk. el-En'âm 6/93, 144; el-Câsiye 45/19; es-Saff 61/7.

1399 Hûd 11/113. Ayrıca bk. el-En'âm 6/68; el-Câsiye 45/19.

1400 el-Bakara 2/114.

ifade edilirken, bir başka âyette de; اَرَاَيْتَ الَّذي يَنْهٰى. عَبْدًا اِذَا صَلّٰى **"***Bak şu yasak koyana, namaz kıldığı sıra bir kula!..*" [1401] denilerek baskıcı/yasakçı, tehditkâr müşrik liderlerin genel tipolojisine işaret edilmektedir. Müfessirlerin çoğunluğuna göre bu âyetler müminlerin Kâbe önünde namaz kılmalarını engellemeye kalkışan Ebû Cehl'e karşı bir uyarı olmasının yanında, ibadetleri engelleyen bütün insanlar için, özellikle de bu amaçla güç kullanan idareciler için bir îkaz mahiyetindedir. Bu âyet ile yasakçı/engelleyici zorbalar eleştirilmektedir.[1402] Müşrikler müminlerin ibadetlerini engellemeye çalışmış, saldırgan tutum izlemişlerdir. Kur'ân bu tutumu *"sudûd"* (صدود) filiyle ifade etmektedir.[1403] Keza Kur'ân, ahirete iman etmeyen, katı kalpli devlet adamının Allah'tan bahsedilince canının sıkıldığını, putları anıldığında neşelendiğini, bu karakterdeki müşriklerin Müslümanları ibadetten alıkoymak, Kur'ân'ın dinletmemek ve sesini bastırmak için yaygara (lağv) kopardıklarını ve ezanla dalga geçtiklerini de beyan etmektedir. [1404]

Konumuzla ilgisi bakımından, Kalem sûresinde zikredilen ve Velîd b. Muğîre'ye ait olduğu değerlendirilen on mezmum sıfattan dördünün; "mennâ '"(مناع) "utull" (عتل), "mu'ted" (معتد) ve "zenîm" (زنيم) sırasıyla; tahammülsüz/yasakçı, katı kalpli/vicdansız ve saldırgan, zalimlikte/şerde zirvede olan kişi (şerîr) ve gayri meşru kimse anlamlarını kastettiği bildirilmiştir.[1405] Bu meyanda Taberî (ö.310/923), "utull" kelimesinin diğer anlamlarının yanında; pek katı kalpli, sert, kimsenin kendisine dokunamadığı kişi manasında olduğunu, İbn Abbas'ın (ö.68/687-688), (زنيم) "zenîm" sözcüğünü "çok zulmeden", Mücahid'in (ö.103/721), de "çok şerli" diye tefsir ettiğini belirtmekte, bu iki kelimenin anlamlarının Hz. Peygamber'e sorulduğunda da, bunları "vücudu kuvvetli, çok yiyip içen ve insanlara çokça zulmeden kimse" diye tefsir ettiğini söyler.[1406] Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210) ise Mukâtil'in görüşlerine dayandırarak, "mu'ted" kelimesini "olabildiğince zâlim, haddi aşan, azgın, her türlü kötülükte/çirkin işlerde doruk noktasında" şeklinde izah eder.[1407] Zîra bu karakterdeki kimse, namaz, zekat vb. pratiği yerine getirmediği halde bunları ifa edene de tahammülsüzce saldırır.[1408]

Hâsılı, merhametsiz ve baskıcı olan devlet adamını özetle şöyle tarif edebiliriz:

Kur'ân'ın yerdiği bu karakterdeki devlet adamı katı ruh haline sahiptir, tehditkardır. Kendisi gibi düşünmeyen kimselere, personeline her türlü zulmü reva görür, acımasızdır. Ceberut devlet adamı

[1401] el-'Alâk 96/9-10.

[1402] el-'Alâk 96/9-10**.** Süyûtî, bu hadiseyle ilgili olarak, Tirmizi'nin ve bazı ravilerin İbn Abbas'tan şu sözünü nakleder: "Allah Resulü (as) namaz kılarken Ebu Cehil gelip: "Ben sana bunu yasaklamadım mı? "dediğinde, Peygamberimiz (as) onu reddedince: "Biliyorsun benim çok adamım var." diye tehdit eder. Süyutî, aynı olaya ilişkin Ebu Hureyre'den yapılan şu rivâyeti de nakleder: Ebu Cehil kavmine: "Sizin aranızdaki Muhammed (as) yüzünü toprağa koyuyor mu? " diye sorup olumlu cevap alınca şöyle der: "Lât ve Uzzâ'ya yemin olsun ki onu namazda görürsem boynuna binip yüzünü toprağa sürteceğim." İbn Kesir, Ebu Hureyre'nin bu hadisenin akıbetini şöyle anlattığını kaydeder: Ebu Cehil sözlerini söyledikten sonra, ansızın topukları üzerinde elleriyle kendisini korumaya çalışarak Hz. Peygamber'e yaklaşamadan geri döndü. Ona, neyin var? denildiğinde: "Benimle onun arasında içi ateş dolu çukur, korkunç bir hal ve kanatlar var" diye yanıtlar. Hz. Peygamber de bu konuda: "Eğer bana yaklaşabilseydi, melekler onun her bir uzvunu ayrı ayrı alıp kapacaktı." şeklinde buyurur." Süyuti**, Lübâbu'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl**, [y.y., t.y.], Dımaşk : Matbaatü'l-Mellah, s. 254-255; İbn Kesir, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm,** 4/528-529.

[1403] el-Bakara 2/217; el-Enfâl 8/47.

[1404] el-Mâide 5/58; Kasas 28/55, ez-Zümer 39/22, 45; Fussilet 41/26. Zeccâc, "lağv" sözcüğünün konuşulanların anlaşılmaması için anlamsız lakırtı/yaygara koparmak olduğunu söyler. **Meâni'l-Kur 'ân,** 4/384.

[1405] el-Kalem 68/12-13 (مَنَّاعٍ لِّلْخَيْرِ مُعْتَدٍ اَثِيمٍ. عُتُلٍّ بَعْدَ ذٰلِكَ زَنِيمٍ) Hayrı engelledikçe engelleyen, saldırgan günahkâr, kendisi dakmanın teki olduğu halde insana üstten bakan. Ayrıca bk. el-Mutaffifîn 82/12.

[1406] Taberî, **Câmi'u'l-beyân**, 29/21-27.

[1407] Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 30/82.

[1408] et-Tevbe 9/9-11; el-Enbiyâ 21/68; eş-Şuarâ 26/49; es-Sâffât 37/97; Kâf 50/25; el-Kalem 68/12; el-Me'âric 70/21; en-Nâziât 79/24.

tahammülsüzdür, özgürlükleri kısıtlar. Devlet adamının merhametsiz/baskıcı olmasının tehlikeleri hakkında kaynaklarda örnekleriyle çok sayıda misaller kayıtlıdır.[1409] Bu konudaki bir değerlendirmede şunlar ifade edilmiştir:

"Devlet adamı görevini emrindekilere zulmederse halkta korku başlar, idare bozulur. Zulüm olan yerde devlete olan güven kalmaz. Büyük Selçuklu Devleti'nin veziri Nizamülmülk: "Melik, inkâr ve küfürle ayakta kalabilirse de, zulümle ayakta kalamaz" demiştir. Zulüm; sevgi ve hoşgörünün bozulup elden gitmesine, teşkilat atmosferinin zehirlenmesine, intikam kapısının açılmasına yol açar. Merhametsiz, zorbacı tutumlar, karşılıklı güven ve yardımlaşmayı, sevgi ve bağlanmayı yok eder, itaatsizliğe ve isyana neden olur. Zulüm, nefret doğurur, despotluk yalnızlığı getirir. İdarecide bulunan kin ve düşmanlık duygusu, adaletin tecellisine engel olacağı gibi şefkat, merhamet, insaf gibi iyi duyguların da yok olmasına sebep olur. Zulüm görenler, zor zamanlarda devlet adamını yüzüstü bırakır."

3.2.3.4. Sabır, Dirençve İhtiyat

Kur'ân tarafından talep edilen devlet adamının sabırlı/ direnç ve ihtiyat sahibi olduğunu ilgili âyet ve kavramlardan müşahede etmekteyiz. Onun bu özelliğine işaret eden kelime ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının sabır vasfına işaret eden sözcük ve terkipler: *Sabr-ifrâğ-ı sabr-ıstıbâr-müsâbere-**sâbire**- -sabr-ı cemîl-hecr-i cemîl-tevâsı bi's sabr- **sabbâr**.* [1410]

صبر- إفراغ الصبر - صبر جميل - اصطِبا ر- مصا برة - **صا بر** - هَجر الجميل - تَواصي با لصبر - **صَبَّار**

- Sabreden kimselerin yüksek meziyet sahibi olduklarına delalet eden kelime ve terkipler: *Azmi'l-umûr-zû haz azîm-üsve-i hasene- **ashâbu'l meymene**.*[1411]

عزم الأمور - ذو حظّ عظيم- **أ سْوة حسنة - أصحا ب الميمنة**.

- Devlet adamının sebat ve ihtiyatlı olmasına işaret eden sözcük ve terkipler: *Sebât/tesbît-rabt-mürâbatâ (ribât).*[1412] ثبات/ تثبيت- رَبْط- مُرابَطة (رباط)
- Zorluklara karşı fiziksel ve ruhsal yönden dayanıklı ve soğukkanlı olmasına delalet eden kelime ve terkipler: *Ze'l eyd-**halîm** (hilm) -şerhü's- sadr.*[1413] **ذَا الْأَيْد- حليم** (حلم)- شرح الصدر

Devlet adamının maddi-manevi zorluklara tahammül göstermesi ve yılgınlığa düşmeden uzun soluklu siyasi süreçleri tamamlama kudretini gösterebilmesi, önemli bir meziyettir. Zira rakipler onun dayanıksızlığı nedeniyle yoldan çekilmesini arzulayıp alanın kendilerine bırakılmasını ümit ederler. Kur'ân'da yüze yakın âyette sabır mastarından türemiş kelimeler ile sabrın önemi ve sabredenlerin kazanımlarına işaret edilmektedir.[1414] İlgili âyetlerde; Allah'ın sabredenlerle beraber olduğu, onları sevdiği, cennetlikler arasında zikrettiği, salih amel sahibi müminlerin ancak birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye etmeleri halinde hüsrandan kurtulabilecekleri belirtilmektedir.[1415] Kur'ân'da doğrudan izafe edilmemekle beraber İslam uleması tarafından Allah'a dolaylı olarak, diğer delilleriyle

---

[1409] Gür, **a.g.e.**, s. 81-86, 134.

[1410] el-Bakara 2/153,155, 249, 250; Âl-i 'İmrân 3/186, 200; el-Enfâl 8/65-66; Yûsuf 12/18; İbrahim 14/5; el-Kehf 18/69; Meryem 19/65; el-Ahkâf 46/35; el-Müzzemmil 73/10; el-'Asr 103/1-3. "Hecr-i cemil", müşriklerin sövme, dövme ve intikam almaları durumu ile karşılaşmamak için onların bulundukları ortamlara girmemek,münakaşadan uzak durmak anlamındadır.İbn Âşûr, , **et-Tahrîr ve't-tenvir**, 14/268-269.

[1411] Âl-i 'İmrân 3/186; el-Ahzâb 33/21; Fussilet 41/34-35; eş-Şûrâ 42/43; el-Beled 90/17-18.

[1412] el-Bakara 2/250; Âl-i 'İmrân 3/186, 200; el-Enfâl 8/11, 45, 60, 65-66; İbrahim 14/5,27; el-İsrâ 17/73-74.

[1413] Hûd 11/87; Tâhâ 20/25; Sâd 38/17.

[1414] Mustafa Çağrıcı, "Sabır", DİA, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, 35/337-339; İsfehânî, **el-Müfredât**, "s-b-r" mad., s.273-274**.**

[1415] Âl-i 'İmrân 3/3, 17, 146; el-Enfâl 8/46; el-Ahzâb 33/35; el-'Asr sûresi 103/1-3.

beraber izafe edilen, en güzel isimleri arasında olan“es-Sabûr” vasfının hilm ile yakın anlamda olduğu belirtilmiştir.[1416] Sabırda ilâhî imtihan olgusu mevcuttur. Müminlerin inancı zorluk zamanlarında test edilmekte, hakiki iman olgunluğuna sahip olanla-olmayanın tespit dildiği ifade edilmektedir. Konuyla ilgili bazı âyetlerde, müminlerin korku ve açlıkla, mal, can ve ekinlerin zayiatı ile, önceki(yönetim)lerin başına gelen sıkıntıların benzeriyle imtihan edildikleri,[1417] bu sınavı geçenlerin her iki dünyada gayelerine ulaşacakları zikredilir. Keza, iyilikle kötülüğün bir olmadığı, kötülüğü en iyi (bir karşılık) ile def’edildiği takdirde aralarında düşmanlık bulunan kişilerin âdeta yakın bir dost oluverdikleri, bunun da sadece sabredenlere (büyük nasip sahiplerine) müjdelendiği beyan edilmektedir. [1418]Sabrın önemine dair Kur’ân’da Hz. Peygambere yapılan tavsiyelerin bir kısmında da şöyle denilmektedir: “*Mallarınız ve canlarınız konusunda mutlaka deneneceksiniz ve gerek sizden önce kitap verilenlerden gerekse müşriklerden pek çok incitici şey işiteceksiniz. Sabredip sakınırsanız, bu gerçekten azmetmeye değer işlerdendir…O halde, sen de o azimli peygamberler (kimler?) gibi sabret; bunlar için acele etme…* ”[1419]

Mümin (devlet adamının) düşman karşısında sebat edip Allah’ı çokça anması, lutfedilen manevi bir direnç (sağlamlaştırma /tesbît) olup, sıkıntıdan kurtuluşa ulaştıran sağlam duruşun tezahürüdür. Yirmi sabırlı kaç kişiyi, yüz sabırlı mümin yener yaz.…Enfâl sûresinde bu vasfın önemine “sebât” ve “tesbît” (direnç)” sözcükleriyle şöyle işaret edilmektedir:

اِذْ يُوحِي رَبُّكَ اِلَى الْمَلٰٓئِكَةِ اَنِّي مَعَكُمْ فَثَبِّتُوا الَّذِينَ اٰمَنُوا

يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوٓا اِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

“Hani Rabbin meleklere; “Ben gerçekten sizinle beraberim; haydi iman edenlere sebat verin!... Ey iman edenler! (Savaş için) bir toplulukla karşı karşıya geldiğinizde sebat edin; Allah’ı da çok anın ki felâha eresiniz… ”[1420] Kur’ân, müminlerin inanç, sabır ve tevekkül meziyetleri sebebiyle ideal liderlerden olan İsrailoğulları kralı Tâlût’un, içerisinde Hz. Dâvûd’un da yer aldığı bir avuç askerle Câlût’un ordusunu mağlup ettiğini şöyle haber verir:

...قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا اللّٰهِ كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِاِذْنِ اللّٰهِ وَاللّٰهُ مَعَ الصَّابِرِينَ وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالُوا رَبَّنَآ اَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَثَبِّتْ اَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ فَهَزَمُوهُمْ بِاِذْنِ اللّٰهِ وَقَتَلَ دَاوٗدُ جَالُوتَ

“…Allah’la mutlaka karşı karşıya geleceklerine kani olanlar ise dediler ki: “Nice az sayıdaki topluluk, çok sayıdaki nice topluluğu -Allah’ın izniyle- yenmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir. ”. Câlût ve askerlerine karşı savaş düzeni aldıkları zaman; “Ya Rabbi! Üzerimize sabır yağdır; ayaklarımıza sebat ver ve bizi inkârcı nankör bir kavme karşı muzaffer kıl.” dediler.. ve Allah’ın izniyle onları hezimete uğrattılar. Dâvûd da Câlût’u öldürdü..”.[1421]

Bakara sûresinin bu pasajında, “sabrın yağdırılması-ifrağı” fiilinin zikredilmesi, onun güçlü biçimde arzulanıp çokça istenmesi/hayata geçirilmesi ve yılgınlığa düşmeden mümin (devlet adamının) sonuna kadar mücadelede ısrarlı olmasına işaret edilmektedir. Âl-i ‘İmran sûresinin 200. âyetinde de “müsâbere” (مصابرة) lafzıyla aynı anlam kastedilmiş, sabırda düşmanlarla yarışmaya,

---

[1416] İbrahim 14/42; en-Nahl 16/61; Meryem 19/84; et-Tûr 52/35; et-Târık 86/17. “es-Sabûr” (الصبور) Asilerden, intikam almakda acele etmeyen, cezalandırmayı belli bir müddet tehir eden? Ali Osman Tatlısu, **Esmâü’l Hüsnâ Şerhi**, s.263.

[1417] el-Bakara 2/155-156; el-Kehf 18/28.

[1418] Fussilet 41/34-35.

[1419] Âl-i ‘İmrân 3/186; el-Ahkâf 46/35.

[1420] el-Enfâl 8/12, 45.

[1421] el-Bakara 2/ 249-251.

onlardan daha dirençli olmanın gereğine vurgu yapılmıştır. Hz. Mûsâ'nın sabırlı kişiliğine işaretle, Secde sûresinin 24. âyetinde de, iman-ı yakin sahiplerinin sabrettikleri süreçte içlerinden yol gösteren "önderler" çıkartıldığına dikkat çekilmektedir. İbn Kesîr ve Nesefî bu âyetin Hz. Mûsâ'nın kavminden bazı kimselerin önderlik (rehberlik) etmesine sebep olarak; onların iyiliği emredip münkerden kaçınmalarının yanında, sabredip itaat ve takvaya sarılmalarını zikretmişlerdir. İbn Kesîr(ö.774/1373), dinde *önderlik* şerefine ancak sabır ve yakînle (tereddütsüz îmanla) ulaşılabileceğinin vurgulandığına dikkat çekmiştir.[1422] Bu bağlamda Furkân sûresinin 73-75 arası âyetlerde de takva sahibi müminlerin önde gideni (lideri) olabilmek için sabrın önemine işaret edilmekte, Kurtubî (ö.671/1273), önderliğe (İmâmet-i kübrâya) layık bulunan müminlerin sabır sebebiyle dualarına kavuşacaklarını belirterek bu konuda Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn'in "Müminler dünyada fakru zarurete dayanma nedeniyle önderliği hak ederler." şeklindeki sözünü nakletmektedir. [1423] Kur'ân'da sabır meziyeti bazı âyetlerde müminler arası dayanışmayı güçlendirmek ve hakkı tavsiyede destek olmak için diğer güzel vasıflarla birlikte (tevâsı bi'l merhame gibi) zikredilmekte,[1424] Beled sûresinde bu yönde tavsiyede bulunan müminler (devlet adamları) uğur ve bereket sahipleri, yani "ashab-ı meymene" olarak anılmaktadırlar.[1425]

Müşrik liderler Mekke döneminde, Hz. Peygamber ve ashabını kışkırtarak, hata yapmalarını bekleyerek emellerine ulaşmayı arzulamışlardı. Bu nedenle İslam'ın henüz neş'et etmediği bu aşamada Hz. Peygamber'in sabırlı olması, soğukkanlılığını yitirmemesi ve acele etmeden sıkıntılara göğüs germesi vahyedildi. Zira bu vasıf terk edilseydi, İslâmiyet gelişemeyecekti. İlk gelen vahiyler de bu minval üzere oldu. İşte bu nedenle her türlü işkence ve hakaret göze alınarak ilk üç yıl gizli olmak üzere hicrete kadar bu hal korunmuştur. İbn Atiyye (ö.541/1147), Fussilet sûresinin 34 ve 35. âyetlerinde zikredilen, kötülüğe karşı iyilikle cevap vermenin akıl ve erdem (hazz-ı azîm) meziyetine sahip kimselerin başarabileceği bir durum olacağını belirtirken, Fahreddin er-Râzî(ö.606/1210) bu meziyetin önemine dikkat çekmekte, surenin 5 ve 26. âyetlerinin tefsirinde müşriklerin, senin çağırdığın şeye karşı gönlümüz ve kulağımız kapalı, haydi arkadaşlar Kur'ân okunduğu zaman bağırıp çağırın, onu sesini bastırın şeklindeki çirkin tutumlarına karşı, sanki Hz. Peygamber'e şu mealde tavsiye yapıldığını ifade etmektedir:

"Ey Muhammed! Sana yakışan iyilik, onlara yakışan da kötülüktür. İyilikle kötülük bir olmaz; yani eğer sen iyilik yaparsan dünyada saygınlığı, âhirette de sevabı hak edersin; onlar da (kötülükleri nedeniyle) bunun aksine müstehak olurlar. O halde onların kötülüklere yönelmeleri senin iyiliği devam etmene engel yeşkil etmemelidir. Onların câhilce hareketlerini bütün tavırların en güzeliyle defetmeye bak; eğer onların kötülüklerine karşı ısrarla sabredersen, çirkefliklerine öfkeyle, zararlarına eza ile karşılık vermezsen, bir gün gelir onlar da kötü huylarından utanır, çirkin davranışlarından uzaklaşırlar." [1426]

Hz. Peygamber'e müşriklere karşı telaşlanıp acele etmemesi, güzel bir şekilde (sabr-ı cemîl ile) sabretmesi emredilmiş,[1427] Devlet yönetimi, akıl ve sabır isteyen, zamanın büyük bölümünü alan bir hizmettir. Devlet adamı dirençli/metanetli, soğukkanlı olduğunda başarıya ulaşır. Peygamberlerin hayatı sabır imtihanıyla geçmiştir. Sözgelimi, Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn Mısır'dan ayrıldıktan sonra Tih

---

1422 İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, 3/462-463 ; Nesefî, **Medâriku't-tenzîl**, 3/1354-1355.
1423 Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, 13/88-90.
1424 Meryem 19/84; el-Beled 90 / 17-18; el-'Asr 103/3.
1425 el-Beled 90 /17-18.
1426 Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 27/124-127; İbn Atiyye, **el-Muharrerü'l-vecîz**, 8/524-528.
1427 Meryem 19/84; el-Me'âric 70/5.

Çölü'nde sabır ve sebâtla kırk yıl geçirmiş, Hz. Yûsuf Mısır zindanlarında yıllarca sabretmiş, şehvâni arzulara karşı direnci ve zorluklara göğüs germesi neticesinde Allah'ın kendisine lutfettiği ilimle (rüya yorumculuğu ile) akıbette Mısır'a melik olmuştur. Onun hayat hikayesi, başlı başına sâbır ve imtihan serüvenidir. Hz. Yûsuf sabrı sayesinde kölelikten sultanlığa yükselmiştir. Onun kardeşlerine kavuştuğu anda söylediği şu söz: *"...Ben Yûsuf'um; bu da kardeşim. Gerçek şu ki; Allah bize lûtfetti. Çünkü kim sakınıp sabrederse, ihsan üzere hareket edenlerin ecrini Allah kesinlikle zâyi etmez."*[1428] bu serüvenin muvaffakiyetle sonuçlanmasındaki hikmete işaret etmekte, sabreden müminin akıbetinin hayırla neticeleneceğini bildirmektedir. Keza, Zülkarneyn'i de askeri seferlerinde başarılı-cihangir bir kumandan yapan etken de, yıllar süren uzun ve meşakkatli yollara katlanması ve sabır göstermesidir. Sabır ve teenninin önemi hakkında İnşirâh sûresinde *"Her zorluğun ardında muhakkak kolaylık olacağı",*[1429] bir hadiste de teenninin(sabırla hareket etmenin) Allah'tan, acelenin şeytandan olduğu ifade edilmiştir.[1430] Başarı ve zaferin anahtarı zorluklara tahammüldür. Sabır, sadece dünyevî meşakkatlere-musibetlere karşı olmaz; ibadetlere ve günahlara karşı da sabır gerekir.

Müminin sabır vasfı aff ve merhametle birlikte tezahür ederse daha değerli hale gelir. Müfessirler Al-i İmrân sûresinin 159. âyetini ve Ahzâb sûresinin 21. Âyetni bu bağlamda tefsir etmiş, Hz. Peygamber'in Hendek (veya Uhud savaşında) düşmana karşı gösterdiği cesaret ve dayanıklılığı, yerlerinden ayrılan okçuları bağışlayıp hoşgörülü davranması ve sinirlerine hakim olması sebebiyle Kur'ân'da "en güzel örnek/üsve-i hasene" olarak nitelendiğini belirtmişlerdir. Hendek Savaşı çok zorlu bir iman-sabır süreci olmuştu. Müşrikler dışarıdan Medine'yi kuşatırken, içeriden de Yahudi ve münafıkların ihanetiyle müminler iki ateş arasında kalmış, Hz. Peygamber'in kararlılığı ve direnci cihadın kazanılmasında önemli rol oynamıştı. Bazı müfessirler Hz. Peygamber'in "üsve- hasene" olarak anılmasını, örnek teşkil etmesini, Uhut savaşında yaralanmasına, amcasının ve çok sayıdaki Müslümanın şehadetine rağmen yılmadan üç kat düşmana karşı cihat etme gerekçesine dayandırmışlardır. [1431] Sabır hususunda önemli bir nokta da, Tâlût'un askerlerinin Allah'tan dilediği sabır sağanağı gibi, müminlerin de zayıf bir dirençle değil de, düşmanlarını yıldıracak tarzda çetin bir mücadele içine girip, düşmanları sürekli takip ederek onlara kök söktürmeleridir.

Sabır, sadece rakiplere karşı cihat meydanında direnmeyle veya öfkeye hâkim olmakla sınırlı değildir. İbadetlerde nefis ve şeytanın tasallutuna direnmek, üzüntü ve sıkıntılara katlanmak ve düşmanların tuzaklarına düşmemek için sürekli tetikte olmak da sabır ve sağduyu gerektirir. Bu bağlamda Kur'ân Hz. Peygamber'e Dâvûd peygamberin güçlü yönü olan ibadetteki dayanıklılığı ve sıkıntılara göğüs germesini hatırlatarak şöyle der: *"Sabret (Ey Muhammed) ! Güçlü kulumuz Dâvûd'u hatırla! "*[1432] Ebü'l-Leys Semerkandî (ö.373/983) "güçlü kul"dan maksadın, onun bedenî-rûhî kuvvet ve hikmete sahip olmanın yanında nice üzüntü ve sıkıntılara tahammül ederek nübüvvet görevini sürdürdüğünü belirtmekte, bu âyetin "Sen de ey Muhammed (as) ! müşriklerin inkâr ve sataşmasına sabret" anlamını kastettiğini söylemektedir. Ebüssuûd (ö.982/1574) da âyetteki Hz. Dâvûd'un gücünden muradın dinî kuvvet olduğunu, onun bir gün arayla oruç tutmasını, gece yarısı kalkıp namaz kılmasını, ibadetlerdeki sabrı ile îzah eder.[1433] Al-i 'İmrân sûresinin bir pasajında, müminlerin sabır

---

[1428] Yûsuf 12/90.
[1429] el-İnşirâh 94 /5-6.
[1430] Tirmizi, "Birr", 65.
[1431] Taberî, **Câmi'u'l-beyân**, III (4) s. 150-153, XI (20), s.143-148; İzzet Derveze, **et-Tefsirü'l-hadîs**, 7/359-363.
[1432] Sâd 38/17.
[1433] Ebüssuûd, **İrşâdu akli's-selîm**, 5/354-355; **Tefsîru Ebu'l-Leys es-Semerkandî,** 5/262.

vasfına işaret edilmekte, vehn, da'f, istîkan ve tâkat kavramları(وهن- ضعف-إستكان- طاقة)müsbet manada zikredilerek onların boyun eğmeyen, yılgınlık göstermeyen kimseler olduğu belirtilmektedir.

وَكَاَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَثِيْرٌ فَمَا وَهَنُوا لِمَآ اَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُوا وَاللهُ يُحِبُّ الصَّابِرِ وَمَا كَانَ قَوْلَهُمْ اِلَّآ اَنْ قَالُوا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَاِسْرَافَنَا فِيَ اَمْرِنَا وَثَبِّتْ اَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ

"Nice peygamber, beraberinde pek çok alperen olduğu halde savaşmıştır; Allah yolunda başlarına gelenlerden dolayı yılmamışlar ve boyun eğmemişlerdir; -Allah sabredenleri sever-sadece; "Ya Rabbi! Günahlarımızı ve bize emredilen hususlardaki aşırılıklarımızı bize bağışla; ayaklarımızı sabit kıl ve şu inkârcı kavme karşı bize yardım et" demişlerdir."[1434]

Hz. Peygamber'in sabrı ve engin hoşgörüsü kaynaklarda tafsilatıyla anlatılmaktadır. Bu vasfı onu çekim merkezi haline getirmiştir. Şâyet işlerinde aceleci, asabi ve despot tavırlı olsaydı, kaba/ anlayışsız çöl bedevilerinden medenî bir ümmet inşâ edemezdi. Onu başarıya götüren en önemli vasıflarının başında; hoşgörüsü, öfkesine hâkim olması, tahammül kudreti ve bağışlaması gelmektedir.[1435] Hz. Peygamber sabrın imanın yarısı olduğunu, telaştan ve yanlış işlerden koruduğunu, bir ışık olduğunu ifade etmiştir.[1436]

Müslüman düşünürler ve siyasetname müellifleri devlet adamında olması gereken sabır ve tahammül hasletine büyük önem atfetmişlerdir. Gazzâlî (ö.505/1111)devlet başkanlarına nasihat niteliğinde yazmış olduğu eserinde (mektubunda) şart koştuğu on iki meziyet arasına; sabır, hilm ve müdâra (güzel muamele) vasıflarına yer verirken,[1437] Sühreverdî (ö.563/1168) Selahattin Eyyûbî için yazdığı siyasetnâmede devlet adamında bulunması gereken on beş özellik arasında sabır, affedicilik ve teenni ile hareket etmeyi de zikretmiştir.[1438] Keza, Nasıruddin et-Tûsî (ö. 672/1274) de ideal hükümdarın yedi mümeyyiz özellikleri arasında hükümdarın azmine ve zorluklara katlanma özelliğine işaret etmektedir."[1439] Osmanlı devlet adamlarından Kınalızâde de padişahta bulunması gereken hasletlerin sabır kapsamında olanları "azim" ve "azîmet" tabiriyle ifade etmiş, sultanın çetin olaylara tahammül vasfı için "sabr-ı şedâyid ve tahammül-ü azâyim-i havâdis" ifadesini kullanmıştır. Ona göre azim ve azimet, zor zamanlarda devlet adamının kararlılılık ve cesaretine, dik duruşuna, tükenmeyen gayretine delalet etmektedir.[1440]

Hâsılı, Kur'ân'ın talep ettiği sabırlı/ihtiyatlı devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

Kur'ân'ın methettiği devlet adamı yapacağı işlerde acele etmez, kamu yararının olup olmayacağını tartarak teenni ile hareket eder. Zira aceleyle ve hırsla girişilen işlerde sıkıntı ve nedamet hasıl olur. Kamu hizmetlerinde bazen çetin süreçler de bulunur. Ulusal ve uluslar arası ilişkilerde bu kriz süreçlerini iyi yöneten, sabır, ihtiyat ve tahammülle hareket eden devlet adamı başarıya ulaşır. İdeal devlet adamı barış ve savaş dönemlerinde tedbirle hareket eder, düşmanların hamlelerini uzun/meşakkatli süreçlerde sabırla takip eder, yerinde ve zamanında müdahelede bulunur. Psikolojik baskılara karşı dayanıklılık yarışı (müsâbere) içinde mücadele verir. Telaşlanıp yılgınlık göstermez, zafiyet içinde teslim bayrağını çekmez, sonuna kadar direnir. Personeline bu vasıf ile model olur. Onlara inandıkları hakikatler uğruna dayanmayı, metanetli olmayı yaşayarak gösterir.

1434 Âl-i 'İmrân 3/146-147.
1435 Âl-i 'İmrân 3/159.
1436 **Hakim**, 2/446; **Müslim**, "Taharet", 1; **Tirmizi**, "Deavât", 86.
1437 Gazzâlî, **Devlet Başkanlarına** (**Nasihatü'l-mülûk**), Osman Şekerci (çev.), İstanbul: Sinan Yayınevi, 1969, s.117-118.
1438 Sühreverdî, **Nehcu's-sulûk fi siyâseti'l mülûk**, Nahifî Mehmed Efendi (çev.), s. 49-50, 157-159.
1439 H.Bahadır Türk, **a.g.e**., s. 95.
1440 A.Sıdıka Oktay, **Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî (Doktora tezi)**, s. 396-398.

Bu haslet bağlamında atalarımız "zor çekmeyince, lor yenmez." derken, bir Arap vecizesinde de "sabreden, zafere kavuşur" diye meşhur bir söz vardır. Vazife sürecinde açlığa, doğanın olumsuz şartlarına, malzemelerin eksikliğine sızlanıp, şikâyetçi olmaz, devletin sağlayabildiği imkanlarla yetinip, sebat etmesini bilir, bu hususta çevresindekilere örnek olur. Canı pahasına her zorluğa göğüs gerer. Göstermiş olduğu üstün gayrete rağmen işler istediği şekilde sonuçlanmadığında da kadere boyun eğer. Zira sabrın bir anlamı ilâhî takdire rıza ve teslimiyettir. Müslüman tevekküle sarılarak zorluklara tahammül gösterir. [1441]

Yukarıda Kur'ân'ın devlet adamından beklediği "sabırlı, dirençli ve ihtiyatlı olma" vasfı incelendi. Şimdi de bunun menfi kısmında yer alan, devlet adamının ***"sabırlı/ dirençli ve ihtiyatlı olmama"*** karakteristiğini tahlil ediyoruz. Kur'ân'da bu haslete işaeret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının sabırsızlığına, telaş ve kaygılı olmasına işaret eden sözcük ve terkipler: *Cezâ'-**cezûâ-helû'**.* [1442] جزع - **جزوع - هلوع**
- Aceleciliğine delalet eden kelime ve kavramlar: *Acel-**acûl** isti'câl* [1443] عجَل - **عجول**- استعجا ل
- Meşakkatlere karşı yılgınlık/zafiyet göstermeye ve boyun eğmeye delalet eden sözcükler: *Tâkat;*[1444] *da'f;*[1445] *vehen;*[1446]*istikân.*[1447] طاقة ضعف- وهن- -إستكا ن - ضعف

Kur'ân, bu konuda yerdiği devlet adamını aceleci, sabırsız ve işlerin sonunu düşünmeden hareket eden özellikleriyle bahseder. Bu karakterin, dünyevî isteklerinin hemen olmasını arzu ettiğini, tevhit davetçilerinin vaad ve vaîdlerin çabuk gerçekleşmesini cür'etle istediğini, başına gelecek azap ve kötülüğün, kıyamet ve mucize gibi hususların da çabuk gelmesini alaycı tarzda istediğini belirten Kur'ân, onun zora düştüğünde de hemen sızlandığını, mümin kuvvetlerin karşısında psikolojik çöküntü/eziklik içinde takat ve tahammülünün kesilip za'fiyet ve yılgınlık gösterdiğini ifade eder. Sabır fiilinin karşıtı, sözlükte "acel"(عجَل) ve "cezâ' (جزع) olarak geçmektedir. İbrahim sûresinin 21. âyetinde sabır kelimesi karşıt kelimeyle (cezâ'= sızlanma, sabırsızlık) birlikte zikredilmiştir.[1448] Ma'âric sûresinin ilk âyetlerinde, sabırsız kimsenin hemen azabı isteme cür'etini gösterdiği, Hz. Peygamber'in bu vasıftaki müşrik ve münafık liderlerle "sabr-ı cemîl" çerçevesinde mücadele etmesi istenmekte, surenin başka âyetlerinde de, sabırsız kişinin zorluk karşısında feryad-u figanı ettiği ifade edilir:

إِنَّ الْإِنْسَا نَ خُلِقَ هَلُوعًا إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا

"*Gerçekten haris yaratılmıştır insanoğlu. Başına bir şer geldiğinde, feryadı basar; ama pinti kesilir bir hayır dokundu mu!" [1449]*

[1441] Gür, **a.g.e**., s. 97-100.

[1442] İbrahim 14/21; el-Me'âric 70/19-20 (helu-cezû') Aceleci, sabırsız-tez canlı anlamının yanında; cimri/bencil, aç gözlü, her halini şikâyet eden anlamı da var. İsfehânî, el-Müfredât,s.92, İbn Manzûr, **Lisânu'l-Ârab**, 2/219-221.

[1443] el-İsrâ 17/11; el-Enbiyâ 21/37; eş-Şûrâ 42/18.

[1444] el-Bakara 2/249. Takatsizlik/güçsüzlük (bedenen-rûhen)

[1445] Âl-i 'İmrân 3/146-147; el-Enfâl 8/66. *"Da'f":* psikolojik çöküntü, eziklik. "*Ya Rabbi! Gücümüzün (takatimizin) yetmeyeceği bir şeyi (felâket/azap) bize taşıtma"* (el-Bakara 2/286). Zafiyet; nefiste, bünyede ve ahvaldeki zayıflıktır. "Kuvvet" sözcüğünün zıddı, güçsüzlük, zayıflık, kolay kırılabilen, dayanıksız anlamındadır. el-Müfredât, s.295-296.

[1446] Âl-i 'İmrân 3/139, 146-147. **"***Vehn":* Fıtrat veya huy olarak zayıf, dayanıksız olmak, gevşek ve yılgın hareket etmek. *"Gevşemeyin, üzülmeyin, üstün olan sizlersiniz. Tabiî, gerçekten müminseniz."* (3/169) **el-Müfredât**, " v-h-n" md., 535.

[1447] Âl-i 'İmrân 3/146-147."*İstîkan":* Zorlukara sabır ve direnç gösteremeyip zelil halde itaat etmek. **el-Müfredât**, s. 445.

[1448] ...سَوَآءٌ عَلَيْنَآ اَجَزِعْنَآ اَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِنْ مَحِيص *"Artık sızlansak da sabretsek de fark etmez; bizim için kaçacak bir delik yok!" derler."*(14/21)

[1449] el-Me'âric 70/19-21. Ayrıca bk. 1 ve 5.âyetler.

Kur'ân genel olarak insanoğlunun aceleci karakterde olduğunu, özelde de inkârcıların peygamber ve ashabıyla atışma, meydan okuma yoluyla hadlerini aştıkları, aceleyle belalarını istediklerini beyan eder: Bu durum, İsra sûresinde şöyle dile getirilir: وَاَنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ اَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا اَلِيمًا وَيَدْعُ الْاِنْسَانُ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ وَكَانَ الْاِنْسَانُ عَجُولًا *"Şunu da bildirir ki, Biz; Âhirete iman etmeyenlere can yakıcı bir azap hazırlamışızdır. İnsanoğlu, şer için -hayrı istercesine- dua eder; çok acelecidir insanoğlu!"* [1450] Menfi iman karakteristiğini haiz kişilerin meydan okurcasına (isti'câlen = استعجا ل) azabı veya cezayı talep etmeleri, onların sabırsızlıklarına ve hadsiz cür'etlerine işaret etmektedir ki bir çok âyette bunu müşahede etmekteyiz.[1451] Kur'ân'da sabır ve dayanıklılığın menfi anlam sahasında yer alan, *vehn, da'f, istikan ve tâkat* kelimeleri de meşakkatlere karşı yılgınlık gösterip boyun eğme, bedensel-ruhsal dirençsizlik sebebiyle zafiyete düşme karakterini ifade için kullanılmaktadır.[1452]

Netice itibariyle, sabırsız-tahammülsüz devlet adamını özetle şöyle tarif edebiliriz:

Bu mizaçta olan kimse yapacağı işlerin önünü sonunu düşünmeden, kamu yararı ve zararını hesap etmeden acele ile gerçekleştirmeye çalışır. Tez canlı ve telaşlı bir karakterdir. Meşakkatli durumlarda dayanıksızdır, hemen yılgınlık gösterip vazifesini terk etmeye meyillidir. Bedenen ve ruhen tükenmişlik ahvali içindedir. Arzu ettiği sonuçlara hemen ulaşmak ister, bunun için hırs eder ancak tedbiri elden bıraktığı için başarısız ve nâdim olur, kamu zararına yol açar. Halkın ve meslektaşlarının söz ve davranışlarına, kusurlarına sabır göstermez, tahammül etmez. Bu nedenle de kendisine karşı sevgi ve saygıyı yok ettiği gibi, sürekli bir didişme ortamına yol açar, otoritesi zayıflar. Devlet imkanlarının sınırlı, araç-gereç malzemelerin kısıtlı olduğu durumlarda panikleyip kaygılanır, gevşeyip yılgınlık gösterir. Alternatif çareler üretmek yerine devlete karşı eleştirileri sıralar, sızlanıp durur, şekvâ halde sürekli üst makamlara karşı yakınıp durur. Çözüm yerine mazeret üreten devlet adamı halkı ve personeli tarafından hoş karşılanmaz, kendisine yeterli destek verilmez.

Yukarıda Kur'ân âyetleri ve kavramları bağlamında devlet adamının ahlâkî/etik nitelikleri umumi bir bakış açısıyla ele alındı. Bölüm sonunda Câhiliye üzerine yazılan eserler ışığında bu vasfın İslam öncesi ve sonrasına ilişkin durumuna dair analojik bir değerlendirme yapmanın yerinde olduğunu düşünerek şu soruları soruyoruz:

Câhiliyede ahlâkî değerler nelerdi, hangi amaçlara yönelik ifa edilirdi? İslâmiyet Câhiliye toplumunu ahlaki bakımdan nasıl ıslah etti,nasıl dönüştürdü?

Kaynakların belirttiğine göre Kur'ân'ın nazil olduğu dönemde, Câhiliyede ahlaki değerler önemsenmele beraber dünyevi ve kabilevi amaca yönelik icra edilmekteydi. Bu toplumun şiirlerinde ekseriyetle; kadın, aşk, şarap, vb.hedonist (hazcı) dünya anlayışı açıkça görülmekte idi. Dönemin insanını en iyi tarif eden sözlerden birine, Habeşistan'a hicret eden Cafer b.Ebu Talib'in Habeş kralına sarfettiği şu cümlelerde saklı idi: "Allah aramızdan birini seçip de onu kendisi için elçi olarak

---

[1450] el-İsrâ 17/10-11. İbrahim 14/21; el-Me'âric 70/19-20. "Helû' kelimesi sözlükte; sabırsız, bir şeye aşırı derecede istekli" anlamlarına gelen bir sıfat olup, tamahkârlık, tatminsizlik, sabırsızlık, acelecilik, tahammülsüzlük, yılgınlık ve sızlanma gibi insanların karakterindeki bazı olumsuz vasıfları ifade eder. Bu açgözlülük ve acelecilik şöyle izah edilmiştir: "Başına yoksulluk, hastalık, korku vb. bir sıkıntı geldiğinde sızlanır, feryat eder ve ümitsizliğe kapılır; zenginlik, sağlık, güvenlik gibi nimet ve imkânlara kavuştuğunda ise bencilleşir, eriştiği nimetleri Allah'ın bir lutfu olarak değil, kendi gücü ve gayretiyle elde ettiği varlık olarak değerlendirir; ne Allah yolunda harcamada bulunur ne de insanlara yardım eder. Muhtasar Hak Dini Kur'ân Dili, Ertuğrul Özalp, İstanbul, İşaret Yayınları, 4.Basım, 2017, s.1134. Ahnes b.Şerîk örneği gibi. Dâmegânî, **Kâmusu'l-Kur'ân**, s.50.

[1451] Yûnus 10/50; er-Râ'd 13/6; Tâhâ 20/83, en-Neml 27/46.

[1452] "…*Derken, birazı müstesna, ondan kanasıya içtiler. Ne zaman ki, o ve beraberindeki imanlılar nehri geçtiler, bunlar; "Bizim bugün Câlût ve ordusuna karşı duracak gücümüz yok!.." dediler…*(2/249); *Nice peygamber, beraberinde pek çok alperen olduğu halde savaşmıştır; Allah yolunda başlarına gelenlerden dolayı yılmamışlar ve boyun eğmemişlerdir; -Allah sabredenleri sever.* (3/146)

gönderene kadar "cahiller"dendik. Putlara tapar, leş yer, fuhuş yapardık. Akrabalık bağlarına riâyet etmez, komşuluk haklarını tanımazdık. Güçlü olanlarımız zayıfları ezerdi. Hz. Peygamber bizi fuhuştan, yalandan, yetim malı yemekten, namuslu kadınlara iftira atmaktan menetti…" Mekke'deki putperest toplum içinde (kötülerin yanında) faziletli kişilerin, dürüst tüccarların, cömert insanların da yer aldığı, ahlaken olumlu vasıfları haiz birçok kişinin de bulunduğu ifade edilmektedir. Seyyid Kutub'un, "cahiliye"yi insanın insana tahakkümü " şeklinde tanımladığını belirten bir makaleye göre, Câhiliyenin bu manasıyla, Allah'ın vaz ettiklerinden başka değerler üzere bina edilen hükümet sistemlerini ve kurumlarını kastettiği, cahiliyeyi "bilgisizlik"ve "fevrilik" anlamında değil de, hayatı düzenlerken vahyi dikkate almayan yönetim ve yaşam biçimleri olarak izah ettiğini, bu manasıyla da moderniteyi "yeni cahiliye" olarak gören Ebu'l-Âlâ el-Mevdûdî ile ortak düşüncede buluştukları belirtilmektedir.[1453]

Bu kavramın evrenselliğine işaret edilen bir değerlendirmede de İslam sonrası cahiliye zihniyetinin devam ettiği bu bağlamda zikredilen şu anekdottan çıkarılmaktadır. Ebu Zer (ra) ile Bilal-i Habeşi(ra) arasında geçen bir tartışma esnasında, Bilal'in derisinin rengine işaretle "kara kadının oğlu" diyen Ebu Zer'i, Hz. Peygamber,"Sen hala cahiliye ahlakı taşıyan kimsesin" diye ikaz etmiştir. İslamdan sonraki cahili davranışlar ve bu tür düşünceler Kur'ân ve hadislerde de yasaklanmıştır. Kabilecilik (cahili yaşama biçimi/taassup), kan davaları, içki, kumar, faiz, zina, Câhiliye kadınlarının açılıp saçılması, zinetlerini göstermesi (33/33) gibi o dönemin yaygın gelenek ve uygulamaları sosyal yapıya zararlı ve ahlaka mugayir davranışlar (48/26) bunlar arasındadır.[1454]

Cahiliye devrinde müsbet davranışlar/erdemler "fedâilü'l-Arab", yaygın kötü alışkanlıklar, kusurlar da "mesâlib" diye adlandırılmakta idi. Câhiliye hakkında yazılan kitaplara , makalelere baktığımızda, Hz. Peygamber'in o dönemin ahlak ve alışkanlıklarını bir inkılapçı gibi tümüyle değiştirmediği, ıslah edip düzelttiği ifade edilmektedir. Bu hususlaki bir değerlendirmede, Hz. Peygamber'in Arapların olumlu kültürel yapısını, değer ve telakkilerini bütünüyle reddetmediği, İslam'ın temel hükümlerine aykırı olmayanlarını kabul ettiği belirtilmekte, bu bağlamda Sâib (ra) isimli bir sahabiye Câhiliye çağında yaptığı faziletli şeylere İslam devrinde de devam etmesini; misafiri ağırlamasını, yetime ikram edip komşuna iyi davranmasını söylediği , insanların cahiliyye devrinde hayırlı olanlarının İslam'da da hayırlı olduklarını ifade buyurduğu belirtilmiştir. Dihlevi'nin ifadesiyle: "Hz. Muhammed (sav), İsmailoğulları'nı ıslah için gönderilmişti." [1455] İslâmiyet Câhiliye toplumunun içki-zina gibi bireye, aileye ve topluma zarar veren kötü alışkanlıklardan kurtulmalarını sağlamıştır. Güçlülerin zayıfları ezmemesi, yetim haklarına duyarlı olunması, komşu haklarının gözetilmesi gibi hususlarda bilinçenlenmeyi sağlamıştır. Ekonomik yıkıma yol açan kumar ve faizi, ahlaki yozlaşmaya neden olan evlilik ve boşanma usullerini, kadınlarının açılıp saçılmasını ve zinetlerini sergilemesini tedrici eğitimle ortadan kaldırmaya çalışmıştır.[1456]

[1453] Çavuş, "Mekke'de Hz. Muhammed'in (sav) Muhalefeti", **Milel ve Nihal,** XV (2), 2018, s. 84-107.

[1454] Keza bir hadis-i şerifte de cahiliye döneminden kalan, ümmetin terk edemediği şu dört adetin; asaletle övünmek, başkalarının soyuna dil uzatmak, yıldızları vesile ederek yağmur beklemek ve ölünün arkasından yüksek sesle ağlama alışkanlığını devam ettirdiği dile getirilmiştir. Hz. Peygamber bu sözüyle cahiliyenin geçmişte kalan bir dönem değil, aksine her dönemde tekrar ortaya çıkabilecek bir zihniyet yapısı olduğuna dikkat çekmiştir. Apak, **a.g.e**., s. 15-19.

[1455] Apak, **a.g.e**., s.123, 139; Çavuş, **a.g.m**; Ahmed b.Hanbel, **Müsned**, III, 425; **Buhari**, "Enbiyâ" 8; Menâkıb, 1.

[1456] Muta nikahı, müşterek nikahla 10 kişiden az kimse ile evlilik, üvey oğlanın üvey anne ile evlenmesi, iki kız kardeşle aynı nikâh altında bulunma, babanın evlendiği kadınla oğlunun da evlenmesi gibi…Mustafa Çağrıcı, **Tefsir Araştırmaları Dergisi,** İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017, s.266.

Câhiliye Araplarında ahlak konulu bir makalede, güzel ahlaka verilen önem ve boyutları hakkında şunlar dile getirirlir: Câhiliye Arapları İbrâhimî geleneğe büyük saygı duyuyor, hayatın her alanında bu gelenekten bazı izler taşıyorlardı. Özellikle bazı erdemler yaygındı. Ancak bunların altında yatan sâik keskin bir "şeref" duygusu ve özellikle kişi ve kabile şerefiydi. Dönemin ahlâk zihniyetini belirleyen en önemli etkenler bunlardı. Hz. Muhammed'in Medine'ye hicret yolculuğu sırasında müşrik Abdullah b. Ureykıt'in sergilediğidavranış, bu duruma güzel bir örnektir. Câhiliye dönemi şiiri örneklerinde de açıkça görüldüğü gibi bu dönemde her türlü ahlaksızlığın sergilenmesine rağmen fazilet sayılan davranışların da yaygın olduğu, ancak "mürüvvet" kavramıyla ifade edilen erdemlerin kavmiyetçi ve dünyevî bir karakter taşıdığı görülmektedir. Bütün bu sâikler onların din anlayışlarının bir uzantısı ve toplum yapılarının bir sonucu sayılabilir. Nitekim Goldziher putperest Arapların hayat tarzları, örfleri ve uygulamaları üzerine bir toplum yapısı kurmanın mümkün olmadığını, onların koyu putperestliklerinin yüksek bir ahlak tesisinin önünde ciddi engel teşkil ettiğini söylemiştir. [1457]

Peki günümüz insanının ahlaki durumu nasıldır? Bu konularda problemler var mı? Problemler varsa, yukarıda zikredilen mukayeseler doğrultusunda, Kur'ân ilkelerini esas alan günümüz devlet adamının bu sorunlar karşısında ne tür sorumluluk almasının gerektiği hakkında kısa bir değerlendirme yerinde olacaktır.

Günümüzde de ekonomik imkanların olumlu yönde artmasına parelel olarak dünyevileşme ve hedonist (hazcı) yaşam tarzı son derece artmış durumda. Basın yayın araçlarının ve sosyal medyanın da teşvikiyle bu yaşam biçimi özendirilerek cazip hale getiriliyor. Modern iletişim cihazları bağımlılık halinde çoğu insanın maddi-manevi değerlerini kısa sürede tüketiyor. Bilinçsiz ve zararlı kullanımlar çoğaldıkça ahlaki yozlaşma ve sekülerleşme artıyor, ahlaki zafiyetler yaygınlaşıyor.Aile kurumuna karşı saldırılar, eşcinsellik, sapkınlık, cinsiyetsizliğe özendirme vb. yaşam tarzları çeşitli vasıtalar yoluyla özendiriliyor. "Teberrücü Câhiliye" tarzı çıplaklık artmış durumda. Câhiliye toplumunda mevcut olan kötü alışkanlıklardan; içki, kumar, şans oyunları, faiz, tefecilik günümüzde yaygınlaşmıştır. Kumarhaneler toplumu ifsat etmektedir. İslam kalesi içten yıkılmaya çalışılmaktadır. Bu nedenlerle devlet adamın milli-manevi değerlerin yaşatılması ve yerleşmesi adına yapacağı kapsamlı eğitim-öğretim çalışmaları son derece mühim ve önceliklidir. Bunun yanında görsel-dijital platformlarda yayınlana değerlerimize aykırı içeriklere de izin verilmemelidir.Her şeyden önce toplumun "ahlak ve maneviyat" değerlerinin korunmasına hassasiyet gösterilmelidir. Devlet adamının bu konularda da ciddi çalışmalar yürütmesi, önleyici tedbirler uygulaması önem arzetmektedir.

Çalışmamızın üçüncü bölümünün bu kısmına kadar devlet adamı kriterlerinden; itikâdî ve ahlâkî nitelikler üzerinde duruldu. Şimdi de devlet adamının amelî nitelikleri, ilâhî hakikatlere göre davranıp davranmaması bağlamında tahlil edilecektir.

[1457] Makalede bu konuda şu satırlar da kaydedilmiştir: "Yolculuk öncesinde Hz. Ebû Bekir, iyi bir kılavuz olan Abdullah b. Ureykıt ile görüşmüş, Medine‟ye gidinceye kadar belli bir ücret karşılığında kendilerine kılavuzluk yapması için anlaşmıştı. Bu anlaşmaya göre Abdullah kendisine teslim edilen iki deveyle birlikte, üç gün sonra Sevr mağarasına gelecek, orada buluşacaklar ve yolculuk başlayacaktı. Hz. Muhammed ve Hz. Ebû Bekir Mekke‟den ayrıldıktan sonra müşrikler tarafından aranmışlar ve bulunamamışlardı. Abdullah ise onların nerede olduğunu gâyet iyi biliyordu. Hz. Muhammed‟in yerini söyleyecek olana yüz deve ödül vaad edilmişti. İsterse yüz deve karşılığında bu bilgisini müşriklere satabilirdi. Ama bir defa pazarlık yapmış ve söz vermişti. Bu yüzden müşrik olmasına rağmen Abdullah canını da tehlikeye atarak sözünü tutmuş ve bu bildiğini kimseye söylememişti." Feriha Özmen, "Dönemin Şiirlerinden Örneklerle Câhiliye Araplarında Ahlak", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,** III (2012): 300-328.

3.3. Amelî Nitelikler

Bu bölümde Kur'ân'a göre devlet adamının hem özel yaşamında hem de kamusal işlerdeki inanç-eylem ilişkisi incelemekteyiz. Bu ilişkiyi müsbet ve menfi (matlûb-merdûd) yönleriyle iki başlık altında topladık: 1. İlahi ilkelere göre davranmak(itaat), 2. Genel olarak itaatsizlik davranışı.

3.3.1. İlahi İlkelere Göre Davranmak/İtaat

Kur'ân'da devlet adamının ilâhî ilkelere göre davranma vasfına işaret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:*

- Devlet adamının ilâhî hakikatlere bağlı olmasına/boyun eğmesine işaret eden sözcük ve terkipler: *Taat/itâat-ittibâ- (tebeat)-icâbet-istîcâb-ihbât-**muhbitîn.***[1458]

طاعة- اطاعة- اتباع (تَبَعة)- اجابة- ا ستحبا ب- إخبات- **مخبتين**

- Devlet adamının davranışları /pratikleri yoluyla inancını yaşadığına delalet eden kelimeler: *İslâm-teslîm-**muslimûn**- secde-**sâcid.*** [1459] اسلام- تسليم- **مسلمون**- سجدة- **ساجد**

- İtaat ve eylemine işaret eden diğer sözcükler/kavramlar: *Bîat/mübâyaâ-maruf-birr-berr-ebrâr-berarâh.*[1460] بيعة- مبايعة - مَعْرُوف- بِرّ بَرّ-أبرار- بررة

Çalışmanın itikâdî vasıflar bölümünde devlet adamının ilâhî hakikatlere iman etmesi ve inançsızlık vasfı daha çok kalbî kavramlar bağlamında ele alınmıştı. Burada ise devlet adamının iman ilkelerini kabullenmesi/itaatı ve başkaldırısı davranış boyutuyla, uygulama noktasında mütalâ edilmektedir. Kur'ân, müminlerin hakikatlere itaatten ayrılmamasını, fitneye sebep olan ihtilaf ve nizâdan kaçınılmasını emretmekte, kendi aralarında fürûa dair meselelerde doğruya ulaşmak için istişârede bulunmalarını emretmektedir. Şûrâ sûresinin 38. âyetinde müminlerin Allah'a *itaat/istîcâb* eylemi namaz, şura ve infak ile bir arada zikredilmiştir. Kur'ân pek çok âyetinde Allah'a itaatin önemine vurgu yaparken O'nun Peygamberlerine itaatin de önemine dikkat çekmekte, ilâhî dünya nizamının inşası için yönetici olarak seçilen kimselere tabi olunmasını istemektedir. Kur'ân İblis'in Hz. Âdem'e secde etmeyerek ilâhî otoriteye karşı geldiğini ifade etmiş, onun bu davranışını "ibâ" (karşı gelme) olarak nitelemiş, Hz. Âdem'in yasak meyve ile ilgili ilâhî yasağa uymamasını da "isyân" olarak belirtmiştir.[1461] Allah'ın en güzel isimleri arasında da itaatkarlığa işaret eden "Mucîb" ismi bu vasfın önemine işaret etmektedir.[1462]

İdeal müminin ilahî hakikatlere sadakatle bağlı olması, karşı gelmemesi bağlamında *"ikrar"* dan sonra önemli bir vasıf, Allah ve Resulüne "tâat/itâat" ve "ittibâ" (اتّباع / اطاعة ، طاعة) tutumudur ki, Kur'ân bütününde müminlerin bu haslete sahip olmaları istenir.[1463] Enfâl sûresinde; "*Şâyet müminler*

[1458] el-Bakara 2/285; Âl-i 'İmrân 3/172; en-Nisâ 4/64, 81; Hûd 11/23; İbrahim 14/36; el-Hacc 22/34; el-Kasas 28/50; eş-Şûrâ 42/38; el-Ahkâf 46/31-32; Muhammed 47/21;

* İtaatin daha çok kalp amelini ifade eden; *kunût-kânitîn-kânitât-huşu'-hâşi'în-hâşiât-hudû*' gibi bazı kavramları devlet adamının "itikadi nitelikler bölümünde" geçtiğinden burada tekraren zikredilmemiştir.

[1459] el-Bakara 2/ 132; en-Nisâ 4/65; el-Hacc 22/34; ez-Zümer 39/9; el-'Alak 96/19.

[1460] el-Mâide 5/2; el-Fetih 48/10; 'Abese 80/16; el-Mutaffifin 83/18. (Mâide ve Mutaffifin surelerinde geçen "birr-ebrar" kelimeleri itaat edenler/mutiin anlamında da tefsir edimiştir. Damegânî, **a.g.e.,** s.67-68. (Amirlere itaat sınırına Mümtehine sûresinde işaret edilmiştir. 60/12)

[1461] el-Hicr 15/31; Tâhâ 20/121.

[1462] Hûd 11/61; es-Sâffât 37/75. Mucîb(cc) : Kendine yalvaranların isteklerini veren anlamındadır. Ali Osman Tatlısu, **Esmâü'l Hüsnâ Şerhi**, s.122.

[1463] en-Nisâ 4/59; el-Â'râf 7/157-158; Yûsuf 12/108; İbrahim 14/36; el-Kehf 18/28; el-Ahzâb 33/1.

iseniz Allah ve Resulüne itaat edin.…"[1464] وَاَطِيعُوا اللهَ وَرَسُولَهُ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ denilmekte, müminin(devlet adamının) iman ilkeleri karşısındaki tutumunun, ilâhî hakikatleri duyar duymaz; *"İşittik, itaat ettik."*[1465] سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا…sözü olması gerektiğine dikkat çekilmekte, Â'raf sûresinde de Hz. Peygamber'e ittibânın önemine vurgu yapılarak وَاتَّبِعُوهُ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ "*Ona uyun ki hidâyete eresiniz."* [1466] denilmektedir. Keza, Nisâ sûresinde yöneticilere /ülü'l-emre itaat, Allah'a ve Peygamber'e itaatten sonra zikredilmektedir:

يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوٓا اَطِيعُوا اللهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاُوْلِي الْاَمْرِ مِنْكُمْ فَاِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ اِلَى اللهِ وَالرَّسُولِ اِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ ذٰلِكَ خَيْرٌ وَاَحْسَنُ تَأْوِيلًا

"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygambere ve -sizden olan- yöneticilere itaat edin. Herhangi bir hususta çekişecek olursanız, onu Allah ve Resulüne arz edin; -tabiî, Allah'a ve 'Son Gün'e iman etmişseniz. Çünkü bu, sonucu itibariyle hem daha hayırlı hem de daha güzeldir." [1467]

Kur'ân'da taatin sözlü, mali ve bedenî vechelerinin bulunduğu, taat ve ittibânın hem Allah'a, hem de Resulüne yapıldığı,[1468] kafir ve münafık(devlet adam)larına,günahkarlara itaatin yasaklandığı,[1469] itaat ve dost edinme konusunda, ebeveyn ve akrabaların şirk ve günaha çağıran davetlerine icabet edilmemesinin gerektiği bildirilmektedir.[1470]İtaat edilmeyecek kimseler bağlamında, Kehf sûresinde (18/28), "*Gönlünü Bizi anmaktan gafil kıldığımız için arzu ve ihtiraslarına uyan, haddini aşan kimselere itaat etme*." denilirken, Şuarâ sûresinde (26/151), "*Ölçüyü kaçıran, aşırıya giden (yetkisini aşanların) emrine uymayın."* diye ikaz yapılmakta, Kalem sûresinde de bu minvalde şöyle buyrulmaktadır: "*Evet, itaat etme and içip duran hiçbir 'adi'ye; sürekli ayıplayan lâf getirip götürene; hayrı engelledikçe engelleyen saldırgan günahkâra; kendisi dakmanın teki* olduğu halde insana üstten bakana; sırf mal-mülk ve evlât sahibi olmuş diye..."* (68/10-14)

Kur'ân'da itaate işaret eden bir kavram da, "ihbât" (إخبات) kavramıdır. Hac sûresinin 34. âyetinde geçen "muhbitîn" (مخبتين) sözcüğü müfessirler tarafından aslî manası ile "tevazu sahipleri" şeklinde tefsir edilmekle beraber, "itaatkar kimseler" şeklinde de yorumlanmıştır. [1471] Tâbiîn müfessirlerden Mücahid, Dahhâk, Katâde, Süddî, Sevrî, Amr b. Evs ve Kelbî bu kelimeyi ikinci manasıyla tefsir etmişlerdir.[1472] Devlet düzeninin sağlıklı işlemesi ve onu oluşturan organların ahenk içinde çalışması için kamu görevlilerinin kanunlar çerçevesinde amirlerine itaat etmesi ve emirlerini uygulaması önem arz etmektedir. Zîra emre itaatsizlik ve keyfî davranışlar kamuya büyük zarar verir. Özellikle de buhranlı dönemlerde, savaş hallerinde bu durum daha da vahim sonuçlara yol açar. doğurur. İslam tarihinde bunun acı tecrübeleri yaşanmıştır. Uhud Savaşı'nda okçuların yerini terk etmesi sonucu Müslümanların karşılaştığı zor durum bu meyanda ilk akla gelendir.

Araştırmamızda yer alan ideal devlet adamlarının itaatkâr karakterlerini incelediğimizde, onların Allah'a tam teslimiyet içinde liderlerine sadakatle bağlı olduklarını müşahede etmekteyiz. Sözgelimi, Hz. Dâvûd, Tâlut'un ordusunda nehrin suyunun içilmemesi/bir avuç istifade edilmesi

---

1464 el-Enfâl 8/1.
1465 el-Bakara 2/285.
1466 el-Â'râf 7/158.
1467 en-Nisâ 4/59.
1468 Sülün, **İman-Amel İlişkisi**, ss. 269-276 وَلَهُ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ *"Göklerde ve yerde kim varsa hepsi O'na ait; her biri gönüllü olarak O'na boyun eğmekte.."*.er-Rûm 30/26.
1469 Âl-i 'İmrân 3/149; el-Ahzâb 33/1,48; el-Kalem 68/10-15; el-İnsan 76/24.
1470 et-Tevbe 9/23; Lokmân 31/ 15; el-Mücâdele 58/22.
1471 *"Sizin tanrınız, bir tek tanrıdır; o halde, sadece O'na teslim olun. Sen de mütevazı olanları müjdele."* (el-Hacc 22/34) .
1472 Zemahşerî, **el-Keşşâf** 4/195; Zeccâc, **Meâni'l-Kur 'ân ve İ'râbuhu**, 3/427; **Tefsîrü'l-Merağî**, 17/112; Alûsî, **Ruhu'l-Meânî,** 17/154.

konusunda liderinin emrine bağlı kalan itaatkar neferler arasında yerini almış,Hz. Yûsuf saraydaki hizmeti esnasında Züleyha'ya meylederek efendisine ihanet etmemiş, Hz. Hârûn, lideri olan Hz. Mûsâ'ya vekaleti sırasında sözünden çıkmamış, Belkıs ilâhî hakikatleri anladıktan sonra Hz. Süleyman'ın emrine muti' olmuştur.[1473] Hadislerde de âmire itaatin gerekliliğine işaret edilmiştir. Vedâ Hutbesinde "Üzerinize (etrafı) kesik siyah bir köle/ siyah kuru üzüm gibi (simsiyah saçlı) Habeşî bir köle de emir olsa itaat ediniz" diye emredilmiş, Hz. Peygamber âmire isyanı kendisine isyan bağlamında değerlendirerek müminin itaatkarlığı ile tevazuunun ilişkisine dikkat çekmiştir. [1474] Hz. Ebû Bekir hilafetinin ilk hutbesinde, hak yolunda olmak şartıyla kendisine itaat edilmesini vurgulamıştır.[1475] Tez danışmanımız Murat Sülün ülü'l-emre itaatin şartları ve kafir devlet adamına itaat/itaatsizlik durumunu telif ettiği bir kitabında tafsilatıyla ele almaktadır.[1476]

Netice itibariyle, iman ilkelerine itaatkar olan devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

İtaatkâr devlet adamı hak olan hususlarda amirini tasdik edip teslimiyet gösterir. Amirlerinin verdiği vazifelere asi olmaz, uysaldır. Halkı ve çevresi ile uyum içinde hareket eder. Doğru olan hususlarda ihtilaf etmez. Hakikatlere baş kaldırmaz, fitne çıkartmaz. Emrine verilen personeli ve halkıyla inatlaşmaz. Onlarla cedelleşmez, faydasız tartışmalarla zaman kaybetmez. Devlet işlerinde tartışma ve inatlaşma yerine istişareye önem veren bu karakter, yapılacak işlerde hakikatleri gördükten sonra; inatlaşmadan, cepheleşmeden, kimseye had bildirme tutumuna yeltenmeden kamu maslahatı için gerekenleri yapar. Kendisini yanlışa yönlendiren veya tahrik edenler olduğunda, vakar ve metanetini, sükûnetini kaybetmeden inandığı hakikat yolunda mücadele eder. Siyasi rakiplerinin eleştirilerine açık olan bu kişi, yapıcı muhalefette bulunur. Bu kimse sözüne, liderine ve halkına bağlıdır. İdeal devlet adamının bu vasfını yansıtan bir hadiste; "Mümin, tevazu ve uysallığı bakımından yular takılmış deve gibidir. Hangi tarafa sevk edilirse uyar."[1477] denilmiştir. Kur'ân'a göre ilâhî hakikatlere iman eden devlet adamı inancını itaatkarlık yoluyla ameline yansıtır. Dinî uygulamaların ifasına önem verir, dinî yapıların inşâsı için çalışır.

Çalışmamızın aşağıdaki kısmında Kur'ân tarafından talep edilen (matlûb/övülen) ve reddedilen (merdûd/yerilen) devlet adamının "**dinî uygulamaların ifasına ve dinî yapıların inşâsına önem vermesi-vermemesi"** ilgili âyet ve tefsirleri ile Kur'ân **s**özcüleri kapsamında tahlil

---

1473 el-Bakara 2/249-251; Yûsuf 12/52; el-Â'râf 7/150; en-Neml 27/42.

1474 **Müslim, "**el mü'minu heyyinun leyyinun." "Mümin, tevazu ve uysallığı bakımından yular takılmış deve gibidir. Hangi tarafa sevk edilirse uyar."…"Benden sonra bazı fâcirlikleriyle fâcirler ve Berberiler vâli olacaklardır. Naklolan bütün hususlarda onları dinleyip, itaat edin. Arkalarından namaz kılın, onlar iyi olurlarsa, bu sizin ve onlar için iyidir. Onlar kötü olurlarsa sizin lehinize, onların aleyhinedir." İzzet Derveze, **et-Tefsîru'l-hadîs,** 8/150-154.

1475 İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, 6/301-303.

1476 Sülün, bu konuda şunları dile getirir: "Ulu'l-Emre itaat şartlı, sınırlı itaattir. İdareci İman-İslam dairesi dışına çıktığında (sadece) dünyevî konularda iyi geçinilecektir. Ancak onlar itaati hak etmemektedirler (29/8) Yöneticinin, Kur'ân ve sünnetin kesin ilkelerini her tür beşeri yaşam üzerinde süper norm kabul etmesi gerekir. Bunun göstergesi de kimlikler ve âidiyyetler değil, icraattır, ameldir. Bu bakımdan yöneticinin; Hakk Teala'dan korkup, korkmadığı, barış, güvenlik, asayiş ve adaleti sağlayacak güce sahip olup olmadığı, halkını ele güne muhtaç etmeyecek (karnını doyurabilecek) güce sahip olup olmadığı, kilit noktalara ehil insanları getirip getirmediği, aklı başında kişilerle istişare edip etmediği, yönettiği kitlelere ve onların temsilcilerine hesap verip vermediği, astığı astık, kestiği kestik yaklaşımı olup olmadığı önemlidir. Evet, Kur'ân-ı Kerim'de kafire itaat kesinlikle yasaklanmış ancak bununla maksat sizi iman-islam dairesinden çıkartmak isteyen, varını yoğunu bu uğurda tüketen kimselerdir. Halk yöneticisine itaat etmelidir, ancak Allah'a isyan olmadığı durumlarda. Önünü ardını düşünmeden ulul emre isyan da Kuran emri değildir. Kur'ân realisttir, realiteleri hesaba katar. Müminleri zalimlerin kılıçlarının önüne atmaz. Mekke devri boyunca zâlim ulu'l-emre karşı âyetlerde "affet, hoşgör, bırak, üzülme" diye hitap edilmesi bu kabildendir. Aksi bir tutum, yani yeterli bilgi, beceri, donanım ve kuvvet oluşturmadan, zâlim idareciye karşı yeterince bilenmeden isyana kalkışmak, Müslümanları Kerbelâ şehidinin feci akıbetine düşürür.." Sülün, **Kur'ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?** s. 90-94.

1477 Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 28/367 (no. 17142); İbn Mâce, "Mukaddime", 43; Taberânî, el-Muʿcemu'l-Kebîr, 18/247 (no. 619); Hâkim, el-Mustedrek âle's-Sahihayn, 1/175 (no. 331); Muttakî el-Hindî, Kenzu'l-ʿUmmâl, 1/182 (no. 922).

edilmektedir. Öncelikle "***müsbet amelî nitelikleri"*** ne işaret eden âyet ve sözcükleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının ibadetlere önem vermesine işaret eden sözcük ve terkipler: *Ubûdiyyet-tasliye-ikâme-i/muhafaza-i salât-ıstıbâr ale's-salât-**dâimûn** ale's-salât-**âbid-mûsâllîn-sâcidûn-sâihûn-nâsikûn-mukîmîne's-salâh-râkiûn-ze'l eyd** hurûr.*[1478]

  عُبودية - تَصلية - إقَامِة/ محافظة الصلاة - اصطبار على الصلاة - **دائمون على الصلاة -عابِد- مُصلِّين -ساجِدون سائِحون- ناسِكون- مُقيمين الصلاة- راكعون - ذَا الْأَيْد-** خُرور .

- Kur'ân tilavetine önem verdiğine, zikir ve tesbihattan ayrılmadığına işaret eden sözcük ve terkipler:*Kırâatu'l Kur'ân/tilâvet/tertîlü'l-Kur'ân;*[1479] *zikr/tezkir-tesbih-tahmid-**zâkirîn-müsebbihûn-hâmidûn-veny.***[1480] قراءة/ تِلا وة / ترتيل القران ذكر / ذكير- تسبيح - -تحميد- **ذاكرين -مُسبِّحون -.حامِدون-** وني .

- Tevbe ve istiğfardan ayrılmadığına, işlerini Allah'ın rızasına dönük icra etmesine delalet eden kelimeler: *İstiğfâr-tevbe-duâ-**dâî-tâibûn-evvâb-münîb;***[1481] -إستغفا ر- توبة دعاء-**داعى- تائبون اوّاب- -مُنيب**.

- Dini pratiklerin uygulanabilmesi için mescitlerin/ibadet yerlerinin tesisine önem vermesine işaret eden kelimeler: *İ'mâr-ı/te'sîs-ibünyân/mescid/mesâcid/mehârib.*[1482]

  مَحاريب- إعما ر/ تأسِيس بُنيان مسجد/ مساجد.

Devlet adamının inanç ve teslimiyet temeline dayanan karakterini, ibadet ve tesbihatla, bedenen ve ruhen zinde tutması mühimdir. Bu durum, kulluk bilinci açısından olduğu kadar, nefsânî ve şeytânî tehditlere direnme noktasında da güçlü koruma etkisi yapar. Devlet adamı kamu işlerini icra ederken ibadet ve zikrini gevşemeksizin gece/gündüz yaptığında, ruhî itmi'nâna kavuşup bedenen güçlenecek, uhrevî amacına dönük hizmetinin hazzına ulaşma imkanını elde edecektir. İşte bu sebeple Allah'ı zikir ve namaz başta olmak üzere bütün ibadetler, mümin devlet adamını istikamette tutan, günahlardan ve yanlış tutumlardan uzaklaştıran kalbî ve amelî vazifeleri arasında yer almaktadır.Kur'ân'da kalp amelinin yanında zâhirî amellerin önemi de belirtilmekte, çok sayıda âyette imanla amel birlikte zikredilerek dinî uygulamaların önemine vurgu yapılmaktadır.[1483] Bu bağlamda inançlı devlet adamının Kur'ân'da işaret edilen; ikâme-i/ muhâfaza-i salât, tilâvet-i Kur'ân, dua ve diğer pratiklere sıkı sarılmış olması, Kur'ân perspektifinde ideal karakter konumuna yükseltir.

Kur'ân iktidarda bulunan müminlerin özellikleri arasında önemli amellerden olan namaz ve zekata önem verdiğini beyan etmektedir.

[1478] el-Bakara 2/43, 138; Âl-i 'İmrân 3/113; en-Nisâ 4/162; el-Mâide 5/55; el-Kehf 18/110; Tâhâ 20/132; el-Hacc 22/67; el-Mü'minûn 23/9; en-Neml 27/91; Sâd 38/17, 24; el-Fetih 48/29; et-Tahrîm 66/5; el-Ma'aric 70/21-23; el-Kevser 108/2; el-'Alâk 96/9-10; el-Kâfirûn 109/4.

[1479] en-Nahl 16/98; el-Kehf 18/27; el-'Ankebût 29/45; el-Müzzemmil 73/4, 20.

[1480] Âl-i 'İmrân 3/191; et-Tevbe 9/112; Tâhâ 20/42, 130**;** el-Enbiyâ 21/79; en-Neml 27/15; es-Secde 32/15; el-Ahzâb 33/35; es-Sâffât 37/143, 166; ez-Zâriyât 51/55; el-Gâşiye 88/21.

[1481] el-Bakara 2/186; Âl-i 'İmrân 3/135; el-A'râf 7/55; et-Tevbe 9/112; Yûsuf 12/98; er-Râ'd 13/27; er-Rûm 30/31; es-Sebe' 34/9,10; Sâd 38/17, 24, 34; et-Tahrîm 66/8; (İnâbe, إنابة Allah'a tevbe ve tevekkülle bağışlanmak için çok yönelmek. **el-Müfredat**, s.507-508.

[1482] et-Tevbe 9/18, 108-109; es-Sebe' 34/13; Sâd 38/17.

[1483] el-Bakara 2/277; Âl-i 'İmrân 3/51; et-Tevbe 9/11; Meryem 19/ 65; el-Hacc 22/77.

اَلَّذِينَ اِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْاَرْضِ اَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ وَاَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلّٰهِ عَاقِبَةُ الْاُمُورِ

"Onlar ki; yeryüzünde kendilerine iktidar bahşetsek; (gerçek dindarlar olarak) namazı dosdoğru kılar, zekâtı verip, marufu emredip münkeri yasaklarlar. İşlerinin akıbeti tamamen Allah'a aittir."[1484]

Yukarıdaki âyette zikredilen ***"iktidar bahşedilen"*** mümin yöneticilerin kimler oldukları ve iktidarda kalmayı nasıl hak ettiklerini yorumlayan Fahreddin er-Râzî, bunların cihat izni verilen muhacirler olduğunu, Allah'ın kendilerine Medine'de "*iktidar lütfetmesine sebep olarak emr-i bil maruf ve nehyi ani'l münkerin yanında namaz ve zekata önem verdiklerine dikkat çekmekte",* işlerin neticesinin Allah'a ait olması cümlesinden maksadın da bu vasıflara bağlı kalan müminlerin, iktidarda devamlılıklarının (meşruiyetlerinin) kesin olacaklarına işaret edildiğini belirtmektedir.[1485] Keza Kur'ân Muhammed (as) ümmetinin yönünün kıbleye dönük vaziyette, huşu içinde rüku ve secde eden topluluklar olduğunu, zekatlarını veren, hamd ve zikirden ayrılmayan, iktidara geldiklerinde de ibadetlerini terk etmeyen, iyilikler için çabalayan, alınlarındaki secde izlerinden tanınan kimseler olduğunu beyan etmektedir.[1486] Kur'ân, dini sorumluluklarını yerine getiren müminleri çeşitli sıfatlarla övmektedir. Tevbe sûresinde; ibadet eden, hamdedip, rükû ve secde eden müminler müjdelenmekte, Nûr sûresinde; رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللهِ وَاِقَامِ الصَّلٰوةِ وَاِيتَآءِ الزَّكٰوةِ

"*Öyle 'er'ler ki, Allah'ı zikretmekten, namazı dosdoğru kılmaktan ve zekâtı vermekten onları ne ticaret ne de alış-veriş alıkoyar"...* [1487] ifadesiyle dünyevî işlerin ibadetten alıkoymamasına dikkat çekilmektedir.

Kur'ân'da yer alan ideal liderlerin ibadet ve tesbihata önem vermelerinin yanında, halklarını bu konuda bilinçlendirip, teşvik ettiklerini, ibadet ve zikir meclisleri/ma'betleri te'sis ettiklerini ve dinî uygulamaları yaygınlaştırıp sistemleştirme çabalarını müşahede edilmektedir. Hz. Peygamberin ashabına Kitap ve hikmeti öğrettiği, birlikte namaz kıldığı, aile fertlerine namaz kılmayı emrettiği, müminleri Kur'ân okumaya, Allah'ı zikre teşvik ederek cennetle müjdelediği beyan edilmektedir.[1488] Mümin devlet adamı vazifelerini Hakk'ın rızasına yönelik icrâ eden ve dinî pratikleri yerine getiren dindar bir karakter olduğundan, dindarlığın ölçütünün de namaza devamlılık olması hasebiyle[1489] namazları hakkıyla edâ edenin Kur'ân'ın talep edeceği/ideal devlet adamı sonucuna varmak mümkündür.

Nitekim en ideal lider olan Hz. Peygamber'e, dinî yaşantısını kesintisiz sürdürmesi, huşu ve ihlasla gece-gündüz namaz kılması, secde etmesi, hamd ve tesbihatı kesintisiz sürdürmesi, ibadet ve tevekkülle Allah'a yakınlaşması ve ashabını da buna teşvik etmesinin emredildiğini ilgili âyetlerden görmekteyiz.[1490] Muğîre b. Şube (ra) Hz. Peygamber'in ayakları şişinceye kadar namazda kıyamda durduğunu nakleder. Gecelerini ibadet ve Kur'ân tilâvetiyle geçirmekle emrolunan Hz. Peygamber'i[1491] sahabe de örnek almış, onun ibadet ve tesbihat konusundaki uygulamalarını, hem sonraki devlet adamları (halifeler), hem de ümmeti numune-i imtisal görmüşlerdir. Kaynaklarda Hz.Peygamber'in ilim, ibadet ve zikirlerin rahat yapılması için mescitler ve Kur'ân okulları inşa

---

1484 el-Hacc 22/41.
1485 Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 23/38-41.
1486 el-Bakara 2/143; et-Tevbe/71, 112; el-Hacc 22/41; eş-Şûrâ 42/38; el-Fetih 48/29.
1487 en-Nûr 24/37.
1488 en-Nisâ 4/102; Tâhâ 20/132; en-Neml 27/92; YâSîn 36/11-12; el-Cumu'â 62/2.
1489 el-Me'âric 70/22-23.
1490 el-Bakara 2/143, 238; el-Hicr 15/98-99; eş-Şuarâ 26/217-219; el-'Ankebut 29/45; el-Fetih 48/29; el-Müzzemmil 73/8, 20; el-'Alâk 96/19; en-Nasr 110/3.
1491 el-Müzzemmil 73/2-4.

ettirdiği, dinî pratiklerin sürekliliğini sağlama amacıyla İslam medeniyetinin temel müesseselerini oluşturduğu kaydedilir.Kubâ Mescidi, Mescid-i Nebî, Suffe Mektebi ve Dâru'l-Kurrâ gibi.

Sâd sûresinde, Hz. Dâvûd'un istiğfar ederek rüku ve secdeye varması, dağlar ve kuşlarla tesbihat yapması (21/79; 34/10) ve tevbe (iyâbe/ inabe/te'vîb) ile Allah'a yönelmesi, Hz. Süleyman'ın da kendisiyle birlikte hamd ve tahmidle Allah'ı çok zikretmeleri emredilir. Kur'ân, Allah'ı çok tesbih etmesi, maneviyata çok yönelmesi nedeniyle Hz. Dâvûd için "evvâb", Hz. Süleyman'a da şükür amelini pek ziyade yerine getirmesi ve yönünün hep Allah'ın rızasına dönük olması nedeniyle "güzel kul", "şekûr" (الشَّكُورُ) ve "evvâb" (اَوَّابٌ) nitelemesinde bulunmuştur. Sâd sûresinde Hz. Dâvûd 'un dinî amellerini icra konusundaki üstün meziyetine işaret edilmektedir:

اِصْبِرْ عَلٰى مَا يَقُولُونَ وَاذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوٗدَ ذَا الْاَيْدِ اِنَّهٗ اَوَّابٌ

"Sen bunların söylediklerine sabret ve güçlü kulumuz Dâvûd'u yad et; o, daima Allah'a yönelirdi."[1492]

Yukarıdaki âyette "güçlü kul" nitelemesi yöneticilik için fizikî-rûhî yeterliliğe sahip olduğunu gösterdiği gibi, aynı surede dağlar ve kuşların sabah-akşam kendisiyle birlikte Allah'ı tenzih ve takdise müsahhar kılınmaları da[1493] onun manevî kuvvetine işaret etmektedir. Müfessirler âyetteki "ze'l-eyd" (ذَا الْاَيْدِ) nitelemesini daha çok onun ma'nevî hayatı ve kudreti manasında tefsir etmiş; bunu, onun gün aşırı oruç tutmasına, gecenin yarısını ibadetle geçirmesine, nefsen olduğu kadar, kalben de ibadetlere ve zorluklara karşı dayanıklı ve azimli olmasına dayandırmışlardır.[1494] Taberî (ö. 310/923) de bu ifadedeki kuvvetten maksadın; Allah'a kulluk, itaatta metanet ve dini anlamada güçlü olma şeklinde izah ederek, Hz. Dâvûd 'un bir gün arayla oruç tutma gücüne sahip olmasının dinî kuvvetle açıklar. Zeccâc (ö.311/923), "ze'l-eyd" ifadesinin "ibadette güç sahibi" anlamında olduğunu söyler.[1495] Kaynaklarda Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman'ın dinî uygulamalardaki hassasiyetlerine, ibadet ve tesbîhata tutkunluğuna geniş yer verilmekte, övgü dolu hadislere rastlamaktayız.[1496]

Kur'ân dinî amelleri daimi olarak yaşatmak ve Allah'ın dinini ikâme etmek için müminlerin (devlet adamlarının) mescitler inşâ ettiği beyan edilmekte, Tevbe sûresinde Hz. Peygamber'in mihraplar (mescitler) inşa ettiği zikredilirken, Hz. Süleyman'la ilgili âyetlerde de, onun namaz uygulamasının toplumda yaygınlaşması için mabetler/mihraplar inşâ ettirdiği, halkını infak sofralarında buluşturduğu, cinlere devâsâ leğenler ve kazanlarla meydanlarda sofralar hazırlattığı zikredilir.[1497] Keza Kur'ân'ın bildirdiğine göre, İsrailoğulları liderleri Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'dan kendileri ve kavimleri için evlerini namazgâh edinmeleri, namazlarını edâ etmeleri, ilâhî levhalarda

---

[1492] Sâd 38/ 17. Bk. Sebe' 34/13.

[1493] Sâd 38/18-19.

[1494] Ebüssuûd, **İrşâdü'l-akli's-selim,** 5/354; Kuşeyri, **Letâifü'l-işarât,** 3/248.

[1495] Taberî, **Câmi'ü'l-beyân**, XII (22), s.135-136; Zeccâc, **Meâni'l-Kur 'ân,** 4/323.

[1496] "Allah'ın en çok sevdiği namaz, Dâvûd'un namazıdır. Allah'ın en çok sevdiği oruç, Dâvûd'un orucudur. O gecenin yarısında yatar, üçte birinde ibadet ederdi. Altıda birinde uyurdu. Bir gün oruç tutar, bir gün tutmazdı. Düşmanla karşılaştığında da orucunu açmazdı." Ahmed b. Hanbel'in Ebu Hureyre'den yaptığı bir rivâyette Hz. Peygamber (as) şöyle buyurmuştur: "Okumak Dâvûd'a hafifleştirildi. Hayvanı eğerleninceye kadar Zebur'u okumayı tamamlardı." "Yılın yarısını oruçlu geçirirdi, çok ağlar, çok ibadet ederdi. Geceleri namaz kılardı." **Buhâri,** 2/41; **Müslim**, 3/165; **Müsned,** 6/37,167, **Buhari,** "Enbiya" 37; **Hadislerle İslam**, 6/81; Sa'lebi, **age, s.**208-209 ?; Süleymân (as) Beyt-i Makdis'de bir iki sene, bir iki ay, ya da bundan daha çok veya daha az i'tikafa çekilirdi. Ayın başında, ortasında ve sonunda üçer gün oruç tutardı. Her ayın başında altı gün, ortasında üç, sonunda da üç gün oruç tutardı. Bir gün Hz. Süleymân'a bir şahıs: "Allah hiçbir kuluna vermediği mülkü Süleymân'a verdi." dediğini duyunca şöyle der: "Ey cahil adam! Allah katında sıdk ve ihlasla müminin söylediği bir tesbih, Süleymân'a verilen mülkten daha hayırlıdır. Bu mülk fâni, o tesbihatın saâdeti ise bâkidir." Seyyid Ali Hemedânî, **a.g.e**, s.165. İbn Kesir, **el-Bidâye**, 2/18-32; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, 1/197-198; Sa'lebi, **Arâisü'l- mecâlis,** s. 208-209

[1497] es-Sebe' 34/13.

vahyedilen dinî pratiklerin yerine getirilmesi emredilmiştir.[1498] Onlar her daim Rabbi'ni tenzih ve tesbih etmeleri, evlerini ibadethane haline getirip namaza önem vermeleri sebebiyle ideal lider olmuş, hizmetlerinde muvaffak olmuşlardır. Bu konudaki bir âyette şöyle buyrulmaktadır:

وَاَوْحَيْنَآ اِلٰى مُوسٰى وَاَخِيهِ اَنْ تَبَوَّاٰ لِقَوْمِكُمَا بِمِصْرَ بُيُوتًا وَاجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبْلَةً وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ

"Mûsâ ve kardeşine vahyettik ki; kavminiz için Mısır'da (karargâh) evler hazırlayın; evlerinizi (gözünüzün-kulağınızın kendisinde olduğu) birer merkez hâline getirin ve namazı/niyazı dosdoğru yerine getir (erek bu ibadet etrafında 'cemaat'leş) in. Sen de müminleri müjdele..".[1499]

Onlar Allah'ı anmada bir an gevşeklik göstermemiş, Firavun'la mücadele sürecinde tesbihat ve zikirden hiç ayrılmamışlardır. İbadet ve tesbihatlarının gücü sayesinde zalim kral Firavun ve sihirbazlarına karşı göğüslerinde ferahlık ve bedenlerinde kuvvete kavuşmuşlardır.[1500] Onların zikir ve ibadetlerde devamlılığının istendiğine işaret edilen bir âyette, *"...Beni anmakta gevşeklik göstermeyin!"*[1501] buyrulmakta, İbn Kesîr, âyetteki "veny" (ونيي) sözcüğü ile müminin her şartta, Allah'ı zikir konusunda gecikme ve za'fiyet göstermemesine dikkat çekildiğini ifade etmektedir. İbadet ve tesbihatta örnek bir karakter olan büyük komutan Zülkarneyn hakkında nakledilen anekdotlarda da bu konuda övgülere rastlamaktayız. Kur'ân'da iman ve salih amele önem veren karakter olarak zikredilen[1502] bu devlet adamı hakkındaki tarihi kaynaklarda, Doğu-Batı arasında yaptığı seferlerden büyük fetihlerle dönme başarısı göstermesinin ardındaki gücün; inanç, ibadet, sabır ve istişare olduğuna yer verilir. Onun zikir ve ibadetten hâz aldığı, peygamberlerin ve zâhidlerin dualarından çok istifade ettiği anlatılmaktadır.[1503]

Atalarımızın da iki dünya saadetini elde etmek tevhit inancı ve ibadetlerden hiç ayrılmadıklarını, bu sebeple de cihan hakimiyetinin kendilerine bahşedildiğini tarihten öğrenmekteyiz. Sözgelimi, Osmanlı ve Selçuklu tarihini incelediğimizde, sultan ve vezirlerin ibadetlere ve zikrullaha ne kadar değer verdiklerini görürüz. Osman Gazi'nin oğluna yaptığı vasiyette, Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetnâme'sinde, Yûsuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'inde ve diğer kaynaklarda devlet adamının ibadete verdiği öneme dair pasajların fazlalığı buna işaret etmektedir.

Hâsılı, dinî amellere önem veren devlet adamını şöyle tavsif edebiliriz:

Dîni amellerini aksatmayan devlet adamı, ibadetleri nedeniyle sorumluluk bilincine/takvâya sahip olduğundan, ahiret kaygısı taşıdığından halkının aleyhine olacak işlere girişmez, her zaman onların iyiliğini düşünür. Kendisinin namaz kılması, oruç tutması, yardımlaşma faaliyetleri vb. dîni rutinleri halkına model teşkil eder. Tuttuğu farz ve nafile oruçlar sebebiyle halkın maddî durumunu daha iyi anlamış olur, zorluklara karşı direnme gücü artar. Edâ ettiği cemaat namazları ile (cuma, bayram ve teravih) halkın değerlerini paylaşmış ve onlarla bir araya gelme fırsatı bulmuş olur. Günlük okuduğu Kur'ân, yaptığı zikirler, dua ve istiğfarlar, kendisini nefsin ve şeytanın esaretinden kurtarır.

1498 el-Â'râf 7/145; Yûnus 10/78; Tâhâ 20/14.
1499 Yûnus 10/87.
1500 el-Â'râf 7/143, 156; Yûnus 10/87; Tâhâ 20/25-28, 33-34, 42; Mü'min 40/44.
1501 Tâhâ 20/42.
1502 el-Kehf 18/88.
1503 "Rivâyetlere göre Allah Teala İskender'e (Zülkarneyn) peygamberlik veya saltanat verdi, cihanı fetheti. Ama Allah ona başka özellikler de vermişti. Yetmiş iki dil bilirdi, ibadetini eksik yapmazdı. Bir çadır ve otağı yükünde gezdirir, içine kum döktürür, ibadet vaktinde çadıra girerek kum üzerinde ibadet ederdi. Karargâhında daima altı taife bulundururdu: Peygamberler, casuslar, hakimler, filozoflar, zâhidler,ve efsuncular. Bir savaşta askerlerle feth gerçekleştiremezse, zâhidlerden himmet diler, bir hâceti görülmezse Peygamberlerden yardım dilerdi." İbn Kesir, **Tarihu Taberi Tercemesi,** 2. Basım, Konya: Can Kitabevi, 1982, 2/48-49.

Yaptırdığı mabetler ve hayır müesseseleri sebebiyle toplumun değerlerinin gelecek nesillere aktarılmasını sağlar. Vazifelerini Allah'a ibadet ve kulluk bilinci içinde gerçekleştirdiğinden haramlara sapmaz. İhlaslı karakteri nedeniyle; şehevî, gazabî, aklî kuvvet ve kabiliyetlerini terbiye edip disiplin altında tutar.

Ankebut sûresinde de beyan olunduğu üzere, devlet adamının ihlasla kıldığı namazı da onu her türlü hayasızlıktan ve kötülükten alıkor(Ankebut 29/45) . Kötülüklerden de uzak kalan devlet adamı herkes tarafından sevilir, işlerinde muvaffak kılınır, huzurlu çalışma ortamına kavuşur. Düşüncelerini ibadet ve zikre, ahiretini kazanmaya teksif eden devlet adamı, dünyevî kazançlar (yolsuzluk, hırsızlık, rüşvet vb.) peşine düşüp ihtirasının esiri olmaz, manevi kazançtan haz duyar. İbadetleri zamanında yapan devlet adamının hayatı plânlı ve programlı olduğunda yönetim işleri de plan çerçevesinde yürür.

Yukarıda Kur'ân'ın talep ettiği (övdüğü) devlet adamın dinî pratikleri ifa etmesi, dini yapıları inşa ve ihyâ etme hususiyeti incelendi. Şimdi de Kur'ân'a göre bu vasfın olumsuz cenahında yer alanların özellikleri tahlil edilecektir. Kur'ân'da ***dinî amelleri ifa etmemeye /gösteriş için yapmaya, dinî yapıları yıkmaya/istismara kalkan devlet adamlarının*** özelliklerine işaret eden Kur'ân âyetleri ve kelimelerini şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının hakiki dinî uygulamaları yerine getirmemesine veya gösteriş için ifa etmesine işaret eden sözcük ve terkipler: *Riâ/riyâ-mürâât/muhâdaâ* مخا دعة- مراءاة - ر ئاء/ رياء [1504]
- Dinî pratikleri gafletle/âdâba uygun olmayan tarzda icra etmesine delalet eden kelime ve terkipler: ***Küselâ** (kesel)-**sâhûn** (suhuvv)- mukâ-tasdıye- (adem-i) birr/ takvâ.*[1505]
كسالا (كسل)- **سَاهُونَ** (سهو)- مُكاء- تصدية.

- Mescit ve mabetlerde ibadet yapılmasına,onların imarına engel olmaya/istismar etmeye işaret eden sözcük ve terkipler: *(Nefy-i) tasliye;* [1506] *sa'y-ı/harâb-ı/ tehdîm-i mesâcid- (nefy-i) i'mâr-ı mesâcid-mescid-i dırâr-men-* ***menûa-mennâ, muavvigin,*** *sadd/südûd.* [1507]

(نفى) تصلية- سعى خراب/-تهديم مساجد- (نفى) إعما ر مساجد- مسجد ضِرا ر- مَنع- **مَنوعة- منّاع - مُعوّقِين-** صُدُو د

Araştırmamızda yer alan merdûd karakterlerden Firavun halkına ilah olduğunu söyleyerek kendisinden başka ilaha ibadet edilmesini yasaklamış, sihirbazlarına, Hz. Mûsâ'ya iman etmeleri durumunda elleri ve ayaklarını çapraz biçimde kestirmekle, onları astırmakla tehdit etmiştir.[1508] Nemrud paganizme karşı çıkan Hz. İbrahim'i ateşte yakmakla tehdit ederek engellemeye çalışmıştır.[1509] Bu karakterdeki devlet adamının namaza, Kur'ân'a, zikir ve infak gibi ibadetlere/amellere vakit ayırmadıklarını, bu uygulamalara karşı olduklarını/istismar ettiklerini âyetlerden müşahede etmekteyiz. Kıyâme sûresinde Mekke müşriklerinden Ebû Cehil için; فَلَا صَدَّقَ وَلَا صَلَّى *"Ne tasdik etmişti ne de dindardı."*[1510] ifade buyrulurken, Müddessir sûresinde de müşriklerin dinî amellerden uzak durdukları; قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ وَلَمْ نَكُ نُطْعِمُ الْمِسْكِينَ

[1504] el-Enfâl 8/35, 47; en-Nisâ 4/142.
[1505] el-Bakara 2/177, 264; en-Nisâ 4/142; et-Tevbe 9/54, 108; el-Mâ'ûn 107/5.
[1506] el-Müddessir 74/43-44; el-Kıyâme 75/31.
[1507] el-Bakara 2/114; et-Tevbe 9/17, 108; er-Ra'd 13/33; el-Hacc 22/40; el-Mü'min 40/37 (Tevbe ve Hacc surelerinde kötü devlet adamlarının başka inançlara, mabedlere saygıyı korumadıkları, onların tahribatını istedikleri,mabet düşmanlığı yaptıkları ve dırar/zarar/fitne odakları oluşturdukları zikredilmektedir.)
[1508] eş-Şuarâ 26/49; en-Nâzi'ât 24.
[1509] el-Enbiyâ 21/68; s-Sâffât 37/97.
[1510] el-Kıyâme 75/31.

"Derler ki: "Gerçek dindarlardan değildik; düşkünü de doyurmazdık." [1511]diye beyan edilmektedir.

Kur'ân, müşrik(lider)lerin tevhide aykırı ibadetlerini şirk saymakta,[1512]münafıkların (liderlerinin) ibadetlerinin de gerçek dışı ve gösteriş amaçlı olduğunu belirtmektedir. Bu konudaki âyetlerde münafıkların ibadetlerinin aldatma maksatlı olduğunu, ibadete üşenerek kalktıklarını, zikri az yaptıkları, dinin kıyısından-köşesinden (formel ritüeller ile) gerçekleştirdikleri, namazı ciddiye almadıkları ve dindarlığın anlamından gâfil olduklarını ifade etmekte, bu vasıflarına "yuhâdiûn", "küsâlâ", "sâhûn", "yurâûn" kelimeleriyle işaret etmektedir.[1513] Müfessirler Mekke döneminin ilk yıllarında nazil olan mâûn sûresindeki "Mûsâllîn" (مُصَلِّين) ile müşrik(lider)lerin ibadetlerinde samimi olmadıklarına işaret edildiğini söylemişlerdir.[1514]Mâ'ûn sûresinde onların bu durumu şöyle zikredilir:

فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ اَلَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ **سَاهُونَ** اَلَّذِينَ هُمْ يُرَاۤؤُنَ...

"*... Yazıklar olsun bu 'dindar'lara ki, dindarlığın anlamından bîhaberdirler. Bunlardır gösteriş yapanlar… "*[1515]

Öte yandan müşrik(lider)ler atalarından taklit ettikleri/uydurdukları gerekçelerle, bir takım dinî ritüel ve semboller çerçevesinde çok sayıda puta tapınarak kendilerince dîni ayinler tertip etmişlerdir.[1516] Enfâl sûresinde, onların yaptıkları bu ritüellerin hiçbir kıymeti hâiz olmadığı şöyle vurgulanmaktadır: *"Beyt'in yanındaki duaları da ıslık çalıp el çırpmaktan başka bir şey değildir"*.[1517] Keza Bakara sûresinin 177. âyetinde müşriklerin ihramlı iken evlerine arkadan girmeleri, yani özde değil de, formel bazı dinî uygulamalar icra etmeleri hakiki manada iyilik sayılmadığı,bunun ibadet olarak itibar görmeyeceği ifade olunmaktadır. Müşrikler çirkin ritüellerle Beytullahı kirletiyor, müminleri oradan uzak tutmaya çalışıyor, ibadetlerine engel oluyorlardı. Münafıkların ileri gelenleri de "mescidi dırar"ı istismar ediyor, burada fitne çıkartıyordu. Kur'ân onların bu tutumlarına bazı sözcüklerle (men, mennâ, menûa, muavvigin, sadd/südûd, mescid-i dırâr gibi) işaret etmektedir.

Alak sûresinin bazı âyetleri (96/9-19) bağlamında yapılan bir tespite göre müşriklerin hakiki ibadet ve zikirden uzak durmalarının asıl sebebi kibirdi. İnsanın en değerli varlığı olan başını ve yüzünü yere koyup eğilmesinin sebebinin bu kibri yok etmeğe yönelik olduğu ifade edilen bu değerlendirmede Hz. Peygamber ile Ebû Cehl'in karakterleri namaz çerçevesinde mukayese edilerek namaz kılmanın ideal kulluk vasfına işaret ettiği sonucu ortaya konmuştur.[1518] Kur'ân nifak tînetini haiz kimsenin sadece ibadette gösterişe yönelmediğini, sosyal ilişkilerinde de bu tutumu sürdürdüklerini beyan eder. İlgili bazı âyetlerde, onların ibadet esnasında bir ticaret veya eğlence (lehv) gördüklerinde dayanamayıp oraya koştukları, saygısızca devlet reisini (sav) yalnız bıraktıkları zikredilmekte,[1519] diğer taraftan müslüman mescidine alternatif olarak, zarar verici/bölücü mescidi (dırârı) inşâ ettirerek fitne çıkardıkları, kötülüğü emredip iyilikten alıkoydukları zikredilmektedir.

Câhiliye dönemini konu alan bazı kaynaklarda müşriklerin dini ritüelleri ile İslam sonrası bu hususta gerçekleşen inkılap ve ıslahatlar hakkında şunlar kaydedilmiştir:

1511 el-Müddessir 74/43-44.
1512 en-Nisâ 4/36; el-En'âm 6/19.
1513 en-Nisâ 4/142; el-Hacc 22/11; el-Mâ'ûn 107/4-7.
1514 Karaman vd., **Kur'ân Yolu Tefsiri,** 5/696-697.
1515 el-Mâ'ûn 107/4-6.
1516 en-Nahl 16/73-74.
1517 el-Enfâl 8/35.
1518 Sülün, **İman-Amel İlişkisi**, s.147-151, 246-248.
1519 et-Tevbe 9/67, 107-110; el-Cumu'â 62/11.

Müşrikler Hz.İbrahim'den kalma dini ritüellerin çoğunu biliyordu.Müslümanların ibadetlerine benzer uygulamaları ibadet kasdıyla yapmakta, ancak şirk unsurlarını bulaştırmakta idiler. Bu tür uygulamaları Zeyd b.Amr gibi Mekke'deki muvahhitlerden öğrenmiş olmaları muhtemeldi. Ukaz panayırında Hz. Peygamber'in de kendisini dinlediği Kus b.Saide'nin sözlerinin, Müslümanlığın getirilerinin benzeri idi. [1520] Medine döneminde inen abdeste benzer bir uygulama Câhiliye döneminde Mekke'de uygulanıyordu. Aynı şekilde gusül ve teyemmüm de mevcuttu. Müşrik Araplar cünüp ve hayızlıktan dolayı gusül abdesti alırdı. Bu hallerde iken Kabe ziyareti yasaktı. İslam sonrası bu anlayış, hiçbir mescide girilemeyeceği ve kutsal kitaba dokunulamayacağı hükmüne dönüştürültü. İslâmiyet birçok hükümleri gibi abdesti de kendisine has orijinalitesi içinde teşri kılmıştır. Mekke'li müşrikler Hz. İbrahim'den kalma namaz mefhumunu (2/125) da bazı ritüelleri farklı olmakla birlikte biliyorlardı, Hz. Peygamber'in namazına biçim olarak benzemese de rükunlarını uyguluyorlardı. Necm ve Mürselat surelerinin bazı âyetleri (53/61; 77/48) ince Hz.Peygamber'le birlikte secdeye varmış, bunu garipsememiş, ancak onunla birlikte secdeye varmanın izahına çalışmışlardı. Mekke'de nazil olan ilk surelerde bir kısım müşrik lider namaz kılmazken (74/41-44;75/31), bazısı şöhret amacıyla kılmakta (107/4-6) , yine bir kısmı rüku ve secdeye varıp secdede yanaklarını yere koyarken, bazı azılı liderler rüku dahi yapmamakta idiler (77/48). Hür kadınlar başlarını, hatta yüzlerini örtüyor, evlerde haremlik-selamlık uygulanıyordu.İslam sonrası bu örtülerin gerdanların üzerine indirilmesi emriyle tesettür hususu ıslah edilmiş oldu.[1521] Bu konuda şunlar da ifade edilmiştir:

Câhiliye döneminde Kabe, harem bölge, hac ve bunlara ilişkin ritüeller ibadetlerin bel kemiğini oluşturuyor, Kureyş kabilesine (ileri gelenlerine) istisnai bir imtiyaz sağlıyor, dini bir temele dayanan bu gücü ticari amaçlı "*istismar"* ediyorlardı. Kureyş "hums"(ahmesilik) kavramıyla (Kabe'nin beş kutsal hizmetini üstlenen) güce, paraya ve nüfuza kavuşmuş, manevi üstünlük ihdas ederek kendisini ayrıcalıklı bir konuma yükseltmiş, haremde yaşamanın kendilerine hizmetkarlık onurunu kazandırdığını öne sürmekteydi. Hem bu yolla, hem de îlâf (ticari ittifak) yoluyla edindikleri gücü finansal gelir kaynaklarına dönüştürmede uzmanlaşmışlardı. Yıllık üç önemli pazarı (Ukâz, Mecâz, Mecenne) hac mevsiminde kurarlardı. Bu görevlerin içinde "hums" maddi bir boyut, ekonomik faydalar sağlardı. Zira onlar Kabe'ye dışarıdan (hill) geleceklerin sadece hums bölgesinden temin edecekleri, *"Kureyş hakkı"* denilen elbiseyle tavaf edebilecekleri kuralını getirmişlerdi. Bu elbise satın alınmazsa Kabe çıplak olarak tavaf edilecekti. Dışardan gelenler bunlara tepki gösterip çıplak tavaf edince de bu kültür fuhşu beraberinde getirmekte, hazırda beklettikleri cariyeler de para kazanma amacıyla öne sürülmekteydi. Mekke ticaretini yüzyıllardır elinde bulunduranlar ticari ve dini bakımdan ivme kazanan gidişatlarına Hz. Peygamber'in davranışlarının bozmasını istemiyorlardı, kızgınlıkları bu yüzdendi. Adeta şunu diyorlardı: "*Yıllardır çalışıp putlar üzerine kurduğumuz bir sistem var. Bu sistem adeta para akıtıyor. Sen bu sistemi yok etmek istiyorsun."* Kureyş'in atası olan Kusay

[1520] Cevad Ali, **el-Mufassal**, 4/365; Levent Çavuş, **a.g.m**., s. 84-107.

[1521] (Tehannüs): "Müşrikler muharremin 10. Günü oruç tutarlardı. Kureyş her yıl hacılara rifade ve sikaye ikramı için zenginlerden zekat benzeri zorunlu para toplardı, buna alışıklardı. Düşküne ve yoksula yardım etmenin önemli bir erdem olduğunu biliyor, ancak onlara para yardımı yapmıyorlardı. O dönemin hac ritüeleri ile İslam sonrası arasında çok az fark vardır, şirke bulaşan yönü ilga edilmiştir. Onların hac için kullandığı terimler değiştirilmemiştir.Cevad Ali, (ifaza, meş'ari haram gibi). Safa, Merve, Arafat, Mina, tavaf, Müzdelife aynen korunmuştur. Umre de yaparlardı. İhrama girme, çıkışta Merve'de İsaf putunun yanında saç traşı vardı bu put kalktı ama aynı yerde traş ibka edildi. Kendilerini ehlullah saydıklarından Arafata ve Müzdelifeye gitmiyorlardı, bu gelenek ilga edildi. Telbiye dahi İslamdakine çok benzerdi. Sadece içinde şirk sözü olan bir cümlesi kaldırıldı.." Cevad Ali, **Cahiliye'den İslam'a İbadet Tarihi**, s. 21-22, 43; **el-Mufassal,** 4/347 ; Azimli, **a.g.e.**, ss.75-110, 120, 128-129, 140.

b.Kilab'ın ölümünden sonra çocukları ve torunları arasında yüzyıllardır süregelen çekişme, dini duyarlılıktan ziyade tabiri caizse "rant savaşı" idi. [1522]

Kureyş dindarlığıyla öne çıkan bir toplum değildi, onlarınki işlevsel (reel politik) bir dindarlık tutumuydu. Dinden devşirilen çıkarlar ve sağlanan ayrıcalıklar dinin kendisiyle özdeşleşmişti. Aksi takdirde üç yüz altmış putun Kabe içine yerleştirilmesinin anlamı ne olabilirdi? Kureyş sadece Hübel, İsaf ve Naile gibi tanınmış putlara ibadet eder, diğer Arap kabilelerinin getirip Kabe'nin etrafına diktikleri putları Mekke'nin dini bir odak noktası olma konumunu güçlendirmek için kullanırdı. Hac ve umre dönemlerinde ticaretle servet yığmaya çalışmakta, kabile tutuculuğunu/ taasubunu da bu yönde kullanmakta idi, şehir meclisi olan Darun Nedve'de yöneticiler bu sistemin yürütülmesini ve denetlenmesini sağlardı. Hz. Peygamber'in Mekke'yi fethetmesinin ardından din üzerinden "istismar" a neden olan hirmî ve humus(ahmesilik) kavramları işlevini yitirmiş, sadece imtiyazlılara tanınan "îlâf" yoluyla ticarete katılım hakkı imkanı olan herkesi kapsayacak şekilde genişletilmiştir. İnsanlar kutsal mekanlarda dini Allah'a has kılan tutumlar içinde harekete yönelmişlerdir. Dışarıdan gelen ziyaretçiler için çıplak tavaf yapmalarına neden olan "yerli kıyafet" dayatması/istismarı kaldırılmış, daha nezih bir ibadet imkanı doğduğu gibi, fuhuş ticaretine kapı aralayan durum da ortadan kalkmıştır. Darün Nedve'deki yönetim işlerinde, Kabe çevresindeki faaliyetlerde dünyevî fonksiyon ve amaçlar ön planda iken, Mescid-i Nebevî'de tek olan Allah'a iman duygusundan hareket edilmekte idi. Mescid tevhidin din ve dünyevi boyutunu uyum içinde yürütüyordu. Bu iki boyutun mezcedilmesi, alışılmış bir durum değildi. Mescitte bu iki işlev arasında ne ayrılık, ne de çift başlılık vardı. Orası ibadet yönüyle Allah'ın evi, dünyevi yönüyle insanların eviydi. Yani dini pratikler ile dünyevi konular ayrı tutuluyor, istismara neden olacak bir fırsat/boşluk bırakılmıyordu.[1523]

Peki günümüz İslam coğrafyasında halkın ve kamu görevlilerinin dini pratikler bakımından durumu nasıldır? Bu konuda problemler var mı? Kur'ân ilkelerini esas alan günümüz devlet adamlarının bu husuta neler yapması önerilebilir?

Son dönemlerinde çevremizde karşılaştığımız kadarıyla devlet adamlarının bir kısmı ve halkın çoğu dini uygulamaları ifa etmekte zafiyet göstermektedir. Bireysel veya cemaatle ibadetin terki durumunda halk ve çalışan personel bunda olumsuz yönde etkilenmektedir. Nasıl ki asr-ı saadette devlet adamları toplumun aynası olup halkına ve emri altındakilere rol-model olmuşsa, günümüz devlet adamı da ihlasla yerine getirdiği ibadetiyle, iştirak ettiği cemaat namazı ile topluma öncülük edip manevi dinamizmle kamunun ihya ve inşasını gerçekleştirebilir. Bir amir işçisiyle birlikte cumaya gitmezse, yerel bir yönetici iftar için fakir-fukarayı evinde ağırlamazsa, yardım faaliyetlerine katılmazsa dini pratiklerin kamuda yerleşmesi-gelişmesi gerçekleşmez. O halde namaz, oruç, zekat, kurban gibi uygulamaların toplumda yaygınlaşması ve bilinç haline gelmesi için devlet adamlarının

[1522] "Buna göre Harem'in işleri olan beş görevi üstlendiklerini ve Hz. İbrahim'in evlatları olduklarını söyleyerek kendilerini Harem'in dışında (hil) yaşayan Araplardan üstün tuttular, onların sahip oldukları haklara hiçbir Arap'ın sahip olamayacağını savundular. Hatta bir süre sonra Arafat'ta vakfe yapmayı ve oradan Müzdelife'ye inmeyi(ifâdâ) terk ettiler. Arafat'ın kutsiyetine inandıklarını ama oraya dışarıdan gelen Arapların gelmesinin gerektiğini, onların zaten hums görevleri ile Harem'i yücelttiklerini, başka bir yüceltmeye gerek olmadığını savundular. Böylece ister hilden gelenler, ister Arap olmayan hacılardan kendilerini ayırdılar. Bu rant savaşında kardeşler, amcalar ve yeğenler ciddi mücadeleler içine girmişlerdir. Bir tarafta "Güzel Kokulular İttifakı"(mutayyebûn), diğer tarafta "Yeminliler İttifakı" (ahlâf) olarak bu ihtilaf başlamıştır." **el-Mufassal,** 4/21; Khanfar, **er-Rebî'u'l-evvel (İlkbahar)**, M. Yuşa Solak, Hasan Hacak (çev.), ss. 43, 50-54, 125-131, (Bk.Ahmesilik) Azimli, **a.g.e.**, s.53.

[1523] Khanfar, **İlkbahar**, s. 159,171. (Din ve dünya işleri ayrılmaktaydı, bir nevi laisizm vardı.)

her türlü modern iletişim vasıtalarını kullanarak küçük yaş grubu başta olmak üzere ibadet eğitimine ve şuurlandırma çalışmasına önem vermelidir.

Din istismarı ve din duygusu üzerinden rant devşirmek isteyen kişi, grup ve cemaatler günümüzde de mevcuttur. Devlet adamı bunlara karşı basiretli olmalı, halkın tüm kesimlerine sağlaması gereken imkanları dini/mezhebi görüşü ve dünyevi/siyasi beklentileri sebebiyle onların önüne sermemeli, kamu kaynaklarının ülkenin her yerinde yetimin, muhtaçların hakkı olduğunun bilinciyle hareket etmelidir. Câhiliyede devlet adamlarının "hirmî", "ahmesi" gibi kutsiyet atfettikleri tabirlerle yaptıkları ekonomik/siyasi istismarı benzeri söylemleri günümüz devlet adamının siyasette kullanmamaya özen göstermesi gerekir. Zira dini değerler aşkın olduğu için politikaya alet edilmemeli, dünyevî işlerde kullanılmamalıdır. Bunun yerine tarihte başarılı olmuş, yaşantısı düzgün olan örnek devlet adamları ve yönetim tarzlarının mevzu bahis edilmesi daha uygun olacaktır. Mekke'de Kureyş'in ileri gelenleri dini ritüellerde riyakarlık yaptığı gibi, Medine'de de münafıklar gerçek inançlarını (küfürlerini) gizleyerek din istismarına kalkıştığı gibi günümüzde belli dönemler yaklaştığında, siyaseten ibadet yerlerinde görünen, dini söylemler kullanan gösteriş amaçlı tutumlara yönelen devlet adamlarına rastlanmaktadır. Devlet adamı aşkın din duygusunu şahsi çıkarları için kullanmamalı, bu yönde halkını kandırmaya dönük davranışlarda bulunmamalıdır. Yakın tarihimizde halkımızın temiz din duygusunu kullanıp ülkemize ihanette bulunan hainler ve onların güdümündeki çok sayıda kamu personeli bulunmuş, mümin kardeşlerimizi katletmiş, yaralamış, ancak emellerine kavuşamamışlardır. Bu yüzden devlet adamının din istismarına hassasiyetle dikkat etmesi gerekir.

Hâsılı, dinî yaşamaya/uygulamaya önem vermeyen devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

İbadet ve zikirle terbiye edilmeyen nefis insanı her an bir kötülüğe sürükler. Kötülüklere ve yanlış tutumlara sapan devlet adamı halkı tarafından sevilmez. Kötülükleri kendisine, devlet makamına ve halkına zarar verir, güven kaybına yol açar. İbadet yapmayan ve ibadete karşı olan devlet adamı inançlı toplumunun değerleriyle çatışacağından, aynı duyguları paylaşmayacağından, onlarla birlikte hareket edip yönetimde başarılı olma imkanına kavuşamayacaktır. Namaz, hac ve oruç ibadetlerini îfâ etmeyen bu karakter, birlikte ibadet yapılan ortamlardan uzak olduğundan, halkıyla kaynaşma şansını yitirmiş, onlardan kopmuş olacaktır.

Diğer taraftan, ibadet ve tesbihatı zaman zaman gösteriş ve göz boyama amacıyla yapan devlet adamı da güvenilmeyen bir kimsedir. Siyasi amaçlar uğruna dini istismar ettiği bilindiğinden, halkı kendisinden uzaklaşır. İbadet ve tesbihata izin vermeyen, baskıcı ve yasakçı zihniyete sahip devlet adamı ise kendisi gibi düşünen bir kısım azınlığın dışındakilere hoşgörüsüz davrandığı ve bağnaz olduğu için halkı tarafından sevilmez. İbadet yerlerine kilit vurmaya çalışan, farklı din mensuplarına engeller çıkartan devlet adamı toplumu ayrıştırır, birlik-beraberliği zedeler, millet bilincini yok eder, halkı tarafından sevilmez. Dîni özgürlükleri elinden alınan halk kesimleri devlet adamına güvenmez, itaat etmez, toplumda kaos ve huzursuzluk meydana gelir. Zira halk kendisine özgürlükleri getirecek kimselerin peşine takılır.

Yukarıda devlet adamının ameli nitelikleri bağlamında, ilâhî ilkelere göre davranma vasfı/dinî uygulama durumu Kur'ân âyetleri, tefsirleri ve sözcükler bağlamında inceledik. Şimdi de Kur'ân'ın reddettiği devlet adamının farklı sebeplerden kaynaklı "genel itaatsizlik" özelliğini tahlil ediyoruz.

3.3.2. Genel Olarak İtaatsizlik

Kur'ân'ın reddettiği devlet adamının genel itaatsizlik sebeplerini (özelliklerini) beş madde halinde tahlil ediyoruz. 1. Kendi dışındaki otoritelere ters düşmek, 2. Münakaşa ve muhalefet, 3. İnatçılık ve azgınlık, 4. Fiziki mukavemet/ düşmanlık, 5. Taklit ve taassup.

3.3.2.1. Kendi Dışındaki Otoritelere Ters Düşmek

Kur'ân'da bu vasfa işaret eden kelimeleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının itaat etmeme, isyana kalkışma suretinde otoritelere ters düşmesine işaret eden sözcükler: *İsyân/ma'siyet -ibâ-fısk/fusûk-fâsık.* [1524] **فَاسِقٌ** - فسوق/ فسق - إباء - معصية -عصيا ن
- İnkar ve ortak koşma şeklinde otoriteye karşı gelmesine delalet eden kelimeler: *Şirk/işrâk-küfr/inkâr.* [1525] إشراك- شرك- كفر إنكا ر
- Azgınlık/taşkınlık ve **i**hanet etme suretiyle baş kaldırısına işaret eden sözcükler: *Bağy-tuğyân-fesâd/ifsâd;*[1526] *hıyânet/ihtiyân.*[1527] بغي- طغيا ن -فساد / إفساد .خيانة- اختيا ن

İtaatsizlik ve başkaldırı, insanın yaradılışından beri mevcut olan bir olgudur. Hz. Adem ve eşinin nefislerine uyup, yasak meyveden yiyerek ilâhî emre itaatsizlik göstermeleri Kur'ân'da isyan olarak nitelendirilmiş, onun yaradılışını kıskanan İblis'in secde etmemesi de başkaldırı (ibâ) olarak zikredilmiştir.[1528]Tevhit ilkelerini ve peygamberleri inkâr eden devlet adamları, ameli boyutta hakikatlere direnmiş, teslimiyet göstermeyerek ilâhî otoriteye başkaldırmışlardır. Mekke müşrikleri, Fir'avun ve Kur'ân'ın reddettiği diğer liderler Allah'a, Resullerine ve âyetlerine inanıp itaat etme yerine inanç ve amel konusunda âsi olmayı tercih etmişlerdir.[1529]

Kur'ân'ın çok sayıda âyetinde kavimler Allah'a ve Peygamberlerine isyan etmekten sakındırılmış,[1530] şeytanın ve nefsin istekleri doğrultusunda hareket eden devlet adamları ve kavimlerin itaatten ayrılarak dalalete düştükleri, hakka uymadıkları, manevi liderlerine tabi olmadıkları için çekişme halinde gruplara ayrıldıkları ve ahitlerini bozdukları ifade edilmiştir. İsrailoğulları'ndan mîsak alındığı halde sözlerini tutmamış *"Dinledik ve karşı geldik"* demişler, Hz. Mûsâ mukaddes şehre girin dediğinde de, oradaki kavmin gücünü bahane ederek "*Sen ve Rabbin gidin savaşın, biz burada oturacağız"* diye saygısızca başkaldırmış, Hz. Hârûn'un ikazlarına karşı gelip, Sâmirî'nin yaptığı puta tapmışlardır.[1531] Kur'ân münafıkların da inkârcı Mekkeliler gibi Müslümanlara karşı çetin mücadeleci, itaatkar görünüp arkadan iş çeviren karakterler olduğuna işaret etmekte, münafıkların/liderlerinin çeşitli laf cambazlıklarının yanında Hz. Peygamber'e düşmanlık ve masiyet

[1524] el-Bakara 2/59, 61; el-İsrâ 17/89; Tâhâ 20/56, 121; el-Furkân 25/50; el-Hucurât 49/6, 11, 56; el-Mücâdele 58/8.
[1525] el-Bakara 2/171, 258; Âl-i 'İmrân 3/151; el-En'âm 6/19, 22; et-Tevbe 9/33, 94; el-Enbiyâ 21/50; el-Fâtır 35/26.
[1526] el-Mâide 5/64, 50; Yûnus 10/90-91; el-Kasas 28/77; en-Nâzi'ât 79/17; el-Fecr 89/11. (Bağy ve tuğyân kavramları bazı âyetlerde "isyan/masiyet" anlamında tefsir edilmiştir (10/23, 20/24). Mukâtil, **el-Eşbâhve'n-nezâir**, 221, 316.
[1527] en-Nisâ 4/107; el-Enfâl 8/58, 71.
[1528] el-Kehf 18/50; Meryem 19/44; Tâhâ 20/121.
[1529] el-Bakara 2/61; el-Mücâdele 58/8; el-Müzzemmil 73/16; en-Nâzi'ât 79/21.
[1530] en-Nisâ 4/42; et-Tevbe 9/61, el-Ahzâb 33/36; el-Cinn 72/23.
[1531] el-Bakara 2/61, 93; el-Mâide 5/ 20-26; Tâ Hâ 20/88-91.

üzere gizlice fısıldaştıklarını,[1532] başkaldırmaya meyyâl olduklarını, itaatkar görünerek aldatmaya çalıştıklarını haber vermektedir.[1533]

Kasas ve Müzzemmil surelerinde Fir'avun'un bu karakterinin tezahürlerini görmekteyiz. Onun Hz. Mûsâ'nın emrine karşı gelip isyan ettiği, tevhit ilkelerine boyun eğmediği gibi, halkını da kendisine tapmaya zorladığı Kur'ân pasajlarında dile getirilir: Kasas sûresinde;

وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَآ اَيُّهَا الْمَلَاُ مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرِي

Firavun da; "Beyler!" dedi; "Ben sizin için kendimden başka tanrı bilmiyorum."[1534] denilirken, Müzzemmil sûresinde de; فَعَصٰى فِرْعَوْنُ الرَّسُولَ "*Fakat Firavun, o peygambere karşı çıktı…*"[1535] şeklinde buyrularak onun bu özelliğine işaret edilmektedir. İsyan ve başkaldırının tehlikesine dikkat çekilen bir âyette, Allah ve Resulüne karşı gelenin apaçık bir dalâlet içinde olduğu zikredilmektedir.[1536] Firavun ve askerleri hakka ayak direyip inatla Hz. Mûsâ ve kavminin peşine düştüğünde, bu onların sonu olmuş, "isyanları" sebebiyle denizde helâk olmuşlardır.[1537] Kur'ân, Firavun'un denizde boğulmak üzere iken,İsrailoğullarının inandığı Rabb'e teslimiyet gösterip, O'na iman etmek istediğini belirttiğini, ancak kendisinin daha önce isyankâr olduğu hatırlatılarak bu fırsatı kaçırdığına işaret etmektedir.[1538]

Kur'ân'da iman esaslarına itaatten uzaklaşmaya işaret eden çok sayıda kavram mevcut olup, bunlardan en sık zikredileni "fısk"sözcüğüdür. İsfehânî'ye göre, her küfür fısk iken, her fısk küfür olmayıp, sadece günah işleme manasını içerir.[1539] Bazı âyetlerde de "fısk" sözcüğü, "ahde vefasızlık", yani teslimiyet sözüne bağlı kalmama olarak tefsir edilmiştir.[1540] Kur'ân, ilâhî hakikatlerden yüz çeviren bazı fâsıkların (münafık liderlerin) inkâra kalkıştıklarını ve bozuculuk yaptıklarını, bu sebeple onların getirdikleri haberlerin mutlaka araştırılmasının gerektiğine dikkat çekmektedir.[1541]

3.3.2.2. Münakaşa ve Muhalefet

Kur'ân'da bu vasfa işaret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının tartışma/münakaşa yoluyla itaatsizliğine işaret eden sözcükler: *Cedel/cidâl-mücâdele;*[1542] *hicâc-muhâcce- mirâ-imtirâ-mümârâ-**mümterîn.*** [1543]

جَدَلٌ/ جدال- مجا د لة- حِجاج- مُحاجّة - مِراء- امتراء – مُما راة - **ممترين**

- Kötü sözlerle, şiddetli dirençle itaatsizlik göstermesine delalet eden kelimeler: *Hasm(husûmet)-ihtisâm-tehâsüm- **hasîm-eleddu'l-hisâm**-muâceze-**muâcizîn**-sebb.*[1544]

1532 el-Mücâdele 58/8-9.
1533 el-Bakara 2/204-206; en-Nîsâ 4/81; en-Nûr 24/47.
1534 el-Kasas 28/38. Ayrıca bk. el-Ahzâb 33/36. eş-Şuarâ sûresinde de: *"Dedi ki: "Benden başka bir tanrı edinirsen, inan, seni zindana tıkılanlardan eylerim! " "Ben size izin vermeden ona iman ettiniz hâ?!.."*şeklinde buyrulur (26 /29, 49) .
1535 el-Müzzemmil 73/16. Ayrıca bk.en-Nâzi'ât 79/21.
1536 el-Ahzâb 33/36.
1537 Yûnus 10/90-91
1538 Yûnus 10/90-91.
1539 İsfehânî, "f-s-k" mad., **el-Müfredât**, s.380. "Fâsık" kavramı "müşrik" (32/18), "kâzib" (yalancı) (6/49; 49/6, 7,11), âsî (5/25; 9/67), "günahkâr" (2/282) anlamında da tefsir edilmiştir.Mukâtil, **el-Eşbâhve'n-nezâir**, 328-330. Hucurât sûresinin 6.âyetinin Velîd b.Ukbe hakkında nazil olduğu belirtilmiştir. O bir Müslüman gibi Beni Müstalik'in zekatı reddettiğine dair müminlere yalan haber getirmiştir. Vâhidî, **Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân**, s. 618-620.
1540 el-Bakara 2/26-27, 99-100; el-Enfâl 8/102.
1541 el-Bakara 2/99, 27; Yûnus 10/30; el-Hucurat 49/6.
1542 Mü'min 40/56 ; ez-Zuhrûf 43/58. اِنَّ الَّذينَ يُجَادِلُونَ فيِ اٰيَاتِ اللهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ اَتٰيهُمْ اِنْ في صُدُورِهِمْ اِلَّا كِبْرٌ مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ *"Kendilerine gelmiş güçlü bir kanıt olmadığı halde Allah'ın âyetleri hakkında cedelleşenler; bunların göğüslerinde, asla ulaşamayacakları bir büyüklük (kompleksin) den başka bir şey yok!"*(40/56)
1543 el-Bakara 2/139, 147, 258; Âl-i 'İmrân 3/20, 66; eş-Şûrâ 42/18; ez-Zuhrûf 43/61.

خصم (خصُومة) - اختصام- تخاصم- **خصيم- ألدّ الخصام** - معاجز ة- **مُعاجِزين**- سَبّ.

- İnat ederek, ayrımcılığı ve muhalefeti körükleyerek itaatsizlik tezahürüne işaret eden sözcükler: *Şikâk-müşâkkâ-hilâf-ihtilaf-muhâlefet-m**uhallefûn-kavmen ludd.***[1545]

شقا ق- مُشا قّة - خِلَافَ- اختلاف- مخلافة - **مُخَلَّفُونَ - قوما لُدّا**

Kur'ân'ın reddettiği inkârcı devlet adamları konuşmalarıyla, polemik ve laf cambazlıklarıyla, iman ilkelerine, kutsal kitaplara, peygamberlere ve inananlara mesnetsiz sözle saldırmış; sert tartışma, münâkaşa, münazara ve muhalefet yoluyla vahyin hakikatlerini perdelemeye ve Müslümanları yıldırmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda, Firavun ile ilgili âyetleri tahlil ettiğimizde; onun, Hz. Mûsâ'yı sorularla sınamaya kalkıp, tartışma yoluyla sindirmeye çalıştığını, mucizeler göstermesini talep edip de hakikatle karşılaşınca onu sihirbazlıkla itham ettiğini, kendisini Mısır'dan sürmeyi planlamakla suçladığını görmekteyiz.[1546]

Nemrud'la ilgili bir âyette, onun ilâhî hakikatler konusunda Hz. İbrahim'le tartıştığı, ilahlık iddiası çerçevesinde münâzarâya/hicâca giriştiği zikredilmekte, onun tartışmacı karakterine işaretle,

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذي حَآجَّ اِبْرٰهيمَ في رَبِّهٖ اَنْ اٰتٰيهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ

"*Allah kendisine hükümdarlık verdiği için, Rabbi hakkında İbrahim'le tartışan kişiyi (Nemrud'u) görmedin mi?... "*[1547]şeklinde buyrulmaktadır. Diğer taraftan, Ehl-i Kitap ve müşrik(lider)lerin de Hz. Peygamber ve ashabıyla, nübüvvet, Kitap, ba's vb. konularda sert biçimde muhâcce ve mücâdeleye giriştikleri, sözlü sataşmalarla delilsiz olarak münakaşa ettiklerine âyetlerde tanık olmaktayız.[1548] Bir âyet-i kerimede; âyetler hakkında tartışanların, Allah indinde ve müminler nezdinde büyük bir öfkeye yol açtıkları, bunların zorba oldukları, kalplerinin hakikatlere karşı mühürlü olduğu, bir başka âyette de; kendilerine gelmiş güçlü bir kanıt olmadığı halde Allah'ın âyetleri hakkında cedelleşenlerin; göğüslerinde, asla ulaşamayacakları bir büyüklenmeden başka bir şey taşımadıkları beyan edilir.[1549]

Mekke liderleri de kendilerine Kuran anlatılınca, nankörce ayak diremiş, itaatsizlik ve ibâ tezahüründe bulunmuş, halkı iman ilkelerine karşı çıkmaya çağırmışlardır. Bu konudaki âyetlerde, onların başkaldırı ve inatçı yönlerine, halkı galeyana getiren tutumlarına işaret edilmektedir.[1550] Bu husus Furkân sûresinde ; *"Ne! Tanrıları bir tek tanrı mı yapmış?! Bu, gerçekten şaşılacak bir şey!" İleri gelenleri de harekete geçip (dediler ki); "Tanrılarınızda direnip yürüyün!.. Sizden istenen sadece bu!"*[1551] şeklinde ifade edilirken, Meryem sûresinde bu vasıftaki gruba "kavmen ludd" (inatçı/çekişmeci topluluk) denilmiş,[1552] Sâd sûresinde de hakikate muhalif tavırlarına "şikâk" (شِقَاقٍ) sözcüğüyle işaret edilerek, بَلِ الَّذينَ كَفَرُوا في عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ "*Asıl, nankörce inkâr edenlerdir gurur ve muhalefet içinde olanlar!.. "*[1553] diye bu özelliklerine dikkat çekilmiştir. Müşriklerin Müslümanlara karşı cephe almalarını ifade eden Kur'ânî bir sözcük de "müşakkâ" (مُشاقة) kavramıdır. Allah ve Resulü'nden hem uzaklaşmayı hem de muarazâ manasını içine alan"müşakkâ" karakteristiği, [1554] onlara cephe almanın yanında müminlerle

---

1544 el-Bakara 2/204; el-En'âm 6/108; en-Nahl 16/4; el-Hacc 22/19, 51; eş-Şuarâ 26/96; Sebe' 34/5; Sâd 38/64. ("Sebb etme" ahlaksızlıkları: Ebû Cehil ve arkadaşları Müslümanlara ağır küfürler yaparlardı.)
1545 en-Nîsâ 4/82; et-Tevbe 9/81, 87; en-Nahl 16/27; Meryem 19/97; Sâd 38/2.
1546 Tâhâ 20/49, 51; eş-Şuarâ 26/27, 31, 57.
1547 el-Bakara 2/258.
1548 Âl-i 'İmrân 3/66; el-Â'râf 7/71; el-Hacc 22/3; Mü'min 40/5; ez-Zuhrûf 43/58.
1549 Mü'min 40/35, 56.
1550 Meryem 19/97; el-Furkân 25/50; Sâd 38/5-6.
1551 el-Furkân 25/50.
1552 Meryem 19/97.
1553 Sâd 38/2. "Şikâk", İsfehânî, **el-Müfredât,** s.264. Bk. el-Bakara 2/137,176; Hûd 11/89; el-Müddessir 74/16.
1554 Bk. el-Enfâl 8/13; Muhammed 47/32; el-Haşr 59/4.

karşılaşmaya cüret göstermeyi de ifade eder.[1555] Bu kelime, Allah dostlarının bulunduğu taraftan, "şık= شِقَ" dan, başka bir tarafa geçme anlamında olup,[1556] Nisâ sûresinde bu hususa şöyle işaret edilmektedir: وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدٰى وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلّٰى وَنُصْلِهِ

"Kim de doğru yol kendisine apaçık belli olduktan sonra, müminlerin yolundan başkasına uyarak Peygamberle cepheleşirse, onu o yöneldiği tarafa yönlendirip Cehennem'e sokarız...!"[1557]

Kur'ân, müşrik(lider)lerin hakikatlere rağmen "cidâl"e kalkışan "mücâdeleci" mîzaçlarına da işaret eder. Hac sûresinin 8. âyetinin Ebû Cehl'in bu vasfına işaret ettiği müfessirler tarafından dile getirilmiştir. وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُنِيرٍ "*Öyle insanlar var ki; doğruya götüren bir kılavuzu olmadan, aydınlatıcı bir kitabı bulunmadan, bilgisizce Allah hakkında tartışıp duruyor."*[1558] Kafir devlet adamlarının kâh vahyin kanıtları hakkında içlerindeki şüphe/mirye sebebiyle, kâh kendi ürettikleri karşı delillerle Müslümanlara karşı tartışmalara giriştikleri[1559] "imtirâ/mümârât, mirâ" (مراء- امتراء، ممارة) kökünden türemiş kelimelerle ifade edilmekte, [1560] onların bâtıl yöntemle giriştikleri bu münakaşacı özellikleri zikredilmektedir. Bu şekilde şüpheyle, delilsiz olarak tartışmaya giren inkârcılar, Kur'ân'da "mümterîn" (ممترين) özellikleriyle zikredilmekte,[1561] Hz. Peygamber'in bu vasıftan uzak durması istenmektedir. Müşriklerin delilsiz, şüpheci halet-i ruhiyede ilâhî hakikatlere karşı geldiklerinin beyan edildiği bir âyette şöyle buyrulur: …اَلَآ اِنَّ الَّذِينَ يُمَارُونَ فِي السَّاعَةِ لَفِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ "*Bakınız; derin bir sapma içerisindedir o saat hakkında tartışıp duranlar"* buyrulmaktadır.[1562] Keza, ilâhî hakikatleri tasdik etmeyip, itaatsizlikte direnme, münakaşa etme karakteri, Kur'ân'da; hisâm /ihtisâm kökünden bazı sözcüklerle de beyan edilmekte olup,[1563] şiddetli çekişmede bulunan inkârcı devlet adamları için, "hasîm/ hasimûn" (خصيم، خصمون) lafızları ile buna işaret edilmektedir.[1564] Bu bağlamda, Zuhruf sûresinde onların bu davranışları şöyle beyan edilmektedir:

وَقَالُوٓا ءَاٰلِهَتُنَا خَيْرٌ اَمْ هُوَ مَا ضَرَبُوهُ لَكَ اِلَّا جَدَلًا بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ

"ve dediler ki: "Bizim tanrılarımız mı hayırlı, yoksa o mu?" Bunu, sırf seninle cedelleşmek için ortaya atıyorlardı. Doğrusu, ağzı iyi lâf yapan bir kavimdir bunlar!.."[1565]

Bakara sûresinin 204. âyetinde *"en yaman düşmanın"* en şiddetli tartışan, ikna edilemeyen kimse olduğu, bunun da kibirden kaynaklandığı zikredilmekte, tefsirlerde bu âyetin Ahnes b. Şerîk, Hubeyb veya münafıkların umumu hakkında nâzil olduğu belirtilmekte, *"en yaman"* diye betimlenen bu karakterin tehlikesine dikkat çekilmektedir.[1566] İnkarcı devlet adamlarını hakikatlere ihtilaf etmesi, devamlı eleştirel bakışları ve zıtlaştıran/kutuplaştıran tutumlarına Kur'ân'da; *hilâf, ihtilaf, muhâlefet, muhallefûn* kelimeleriyle de işaret edilmiştir. [1567] Münafık ve kafir devlet adamlarının muhalif tutumları;[1568] peygamber, Kitap, ba's ve kıyamet konusundaki ihtilaflı söz ve davranışları,[1569]

1555 Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili**, 6/4819.
1556 **el-Müfredât**, "ş-k-k" mad., s.264.
1557 en-Nisâ 4/115.
1558 el-Hacc 22/8.
1559 İsfehânî, "m-r-y" mad., e**l-Müfredât**, s.467.
1560 el-Hicr 15/63; Meryem 19/34; eş-Şûrâ 42/18; en-Necm 53/12,55.
1561 el-Bakara 2/147; 3/60; Yûnus 10/94.
1562 el-Kehf 18/22.
1563 **el-Müfredât**, "h-s-m" mad., s.149.
1564 el-Hacc 22/19; Yâsîn 36/77; ez-Zuhrûf 43/58.
1565 ez-Zuhrûf 43/58.
1566 el-Bakara 2/204-206: A.Mustafa Merâğî, **Tefsîru'l-Merâğî**, 2/109-112; Ebüssuûd, **İrşâdü'l-akli's-selim**, 1/254-255.
1567 e**l-Müfredât,** "h-l-f" mad., ss.155-157. İsfehânî, Tevbe 9/81. âyetteki "muhâllefûn" kelimesini "muhâllifîn" (muhalifler) olarak tefsir etmiştir. s.157.
1568 et-Tevbe 9/81; Tâhâ 20/86-87; en-Nûr 24/63; en-Nebe' 78/1-3.

hakikatlere teslim olmaya ve tasdike aykırı gördüğümüz itaatsizliğin polemik alanlarıdır. Bu hususta bir âyette münafıkların itaatsizlik karakteristiği şöyle ifade edilmektedir:

فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللهِ وَكَرِهُوا اَنْ يُجَاهِدُوا بِاَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللهِ وَقَالُوا لَا تَنْفِرُوا فِي الْحَرِّ.

"Allah Resulüne muhalefet ederek geride kalanlar, oturup kaldıkları için sevinmişler; mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihad etmek işlerine gelmemişti; "Bu sıcakta seferber olmayın!" demişlerdi.... "[1570]

3.3.2.3. İnatçılık ve Azgınlık Boyutunda İtaatsizlik

Kur'ân'da bu vasfa işaret eden sözcükleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının inatçılık boyutunda itaatsizliğine işaret eden sözcükler: *İnâd-**anîd-merîd-kavmenlüdd-eleddül hisâm.***[1571] ***Câhiliye/hamiyye- asiyy-şakiyy-eşgâ**-şigâg- müşâkkâ-şikve.*[1572]
عنا د- **عنيد- مَريد- قوما لُدّا -ألدّ الخصام-** حمية الجاهلية - **عصيّ- شقِيّ - أشقى** شِقاق- مُشاقّة - شِقوة

- Azgınlık ve haddi aşma boyutunda itaatsizliğine delalet eden kelimeler: *Tuğyân-**tâğî-etğâ-tâğût-ezlâm**,*[1573] *uluvv-âlî-utuvv/itiyyâ- bağy/biğâ-ibtiğâ-**bağin**-isyân-masiyet.* [1574]

طغيان- **طاغي- أطغى- طاغوت- اَظْلَمُ** - علوّ -**عالي** عُتوّ- عِتيّا- بغي/ بغاء- ابتغاء- **بغيّ - باغين**- عصيا ن. معصية.

Kur'ân, inkârcı devlet adamının kibir kaynaklı başkaldırı ve itaatsizliğini, azgınlık ve haddi aşma boyutunu; "tuğyân-bağy/ibtiğâ-utuvv" kelimeleriyle ifade etmekte, insanın bolluk zamanında azıp kendini müstağni gördüğünü belirterek,[1575] bu evsafta olan itaatsiz insanların; servet ve nüfuz sahibi kimseler olduğuna işaret etmektedir.[1576] Firavun'un bu karakteri, Tâhâ sûresinde; *"Firavun'a git; gerçekten azıttı!"*[1577] اِذْهَبْ اِلٰى فِرْعَوْنَ اِنَّهُ طَغٰى diye vasfedilirken, Kasas sûresinde de, ilâhî ilkelere başkaldıran şımarık Kārûn'un tînetine şöyle işaret edilmektedir:

اِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسٰى فَبَغٰى عَلَيْهِمْ... قَالَ اِنَّمَآ اُوتِيتُهُ عَلٰى عِلْمٍ عِنْدِي

"Şüphesiz, Kârûn, Mûsâ'nın kavmindendi; ama onlara karşı azdı…"Bu (zenginlik) bana tamamen bendeki bir bilgiden ötürü verildi!.. "dedi".[1578]

Mukâtil b. Süleyman (ö.150/767) genellikle Kur'ân'da azgınlık ve haddi aşma anlamlarında zikredilen "tuğyân" ve "bağy" kavramlarının, bazı âyetlerde,"emre itaatsizlik/ isyan" anlamında tefsir edildiğini belirtmekte ve bu çerçevede Tâhâ sûresinin 24. âyetinde geçen Firavun'un "tuğyan" davranışı ile Yûnus sûresinde zikredilen inançsızların tevhidden sapmalarını dile getiren "bağy"

1569 el-Bakara 2/176; Âl-i 'İmrân 3/105; el-Enfâl 8/42; en-Nahl 16/39.
1570 et-Tevbe 9/81.
1571 el-Bakara 2/204-206; Meryem 19/97; el-Hacc 22/3; el-Müddessir 74/16;
1572 en-Nisâ 4/14, 42; el-Enfâl 8/13; Hûd 11/106, Tâhâ 20/121; el-Mü'minûn 23/106; Sâd 38/2; el-Fetih 48/26; el-Leyl 92/15-16.
1573 el-Bakara 2/257; Tâhâ 20/24; et-Tûr 52/32; en-Necm 53/52; en-Nebe' 78/22. (Dâmegânî, "tağut" ile Bakara ve Nisâ surelerinde Ka'b b. Eşref'e işaret edildiğini belirtmektedir. **Kâmûsu'l-Kur'ân**, s.297)
1574 el-Bakara 2/173; Âl-i 'İmrân 3/7; Yûnus 10/83, 90; Meryem 19/69; Tâhâ 20/121; el-Mü'minûn 23/46; en-Nûr 24/33; el-Furkân 25/21; en-Neml 27/14; el-Kasas 28/76; el-Hucurât 49/7; el-Mücâdele 58/8; el Mülk 67/21.
1575 Âl-i 'İmrân 3/7; Yûnus 10/23; en-Nahl 16/90, 114; Tâhâ 20/24; el-Fecr 89/11. (Bağy/İbtiğâ**,** fiili iyi veya kötü olanı istemek anlamında müsbet ve menfi tutumu içeren, ancak âyetlerde daha çok menfi anlamda zikredilen kavramlardır. Bk: İsfehânî, **el-Müfredât**, 55-56. Ateş, **Kur'ân Ansiklopedisi**, 3/358-359.
1576 el-En'âm 6/123; el-Â'raf 7/60,66; Hûd 11/27; eş-Şûrâ 42/27; el-'Alâk 96/6-7.
1577 Tâhâ 20/24.
1578 el-Kasas 28/76-78.

kavramının[1579] bu manada yorumlandığını belirtmektedir.[1580] Yukarıdaki âyette zikredilen Kârûn'un azgın (bağy) davranışından maksat, Elmalılı'ya (ö.1878-1942) göre; Hz. Mûsâ'ya isyan etmesi, İsrailoğulları'nın mallarında vurgun yapması, zekatını vermemesi ve yeryüzünde bozgunculuk yapmasıdır.[1581] Ayrıca, bağy/ibtiğâ kelimeleri azgınlık anlamının yanında; kötüyü araştırıp ona tâbi olma, tutkuyla isteme manasına da gelir.[1582] Bu bağlamdaki bir âyette, "İslâm" kelimesiyle birlikte zikredilen "ibtiğâ" fiili, müfessirler tarafından teslimiyetin zıddı olarak "iyi olana karşı gelme ve itaatsizlik" manasında yorumlanmıştır.[1583] Firavun ve binlerce askeri hakka ayak direyip inat edip hiddetle Hz. Mûsâ ve kavminin peşine düştüğünde, bu sonları olmuş, "isyanları" sebebiyle denizde helâk olmuşlardır.[1584]

Ebû Cehl'in kibri sebebiyle azgınlık ettiğini, hakikati kabule ve itaate yanaşmadığı bir Kur'ân pasajında yine "tuğyan" kavramıyla işaret edilir: *" Ama!.. İnsan gerçekten azgınlık ediyor. Kendini müstağni gördüğü için..."*[1585] Mâverdî (ö.450/1058), bu âyetin Ebû Cehil hakkında nâzil olduğunu ve müfessirlerden Mücahid'in âyetteki *"tuğyan"* kelimesine "isyân" manasını verdiğini söyler.[1586] Kur'ân'da, emre isyan etmek, itaatten uzak durma karakteristiği olan kibir kaynaklı *"utuvv"* (عُتُوٍّ) fiili ile[1587] bu kökten gelen *"itiyy"* kelimesi, en ileri seviyede itatsizlik ve azgınlığa işaret etmektedir.[1588] Fahreddin er-Râzî(ö.606/1210), tuğyanın, tekebbür ve temerrüd/itaatsizlik (azgınlık) olduğunu ifade etmekte ve âyetteki azgın şahsın Ebu Cehil olduğunu belirtmektedir. Ona göre, bu müşrik lider kendisini ihtiyaçtan vâreste (uzak) görerek kendi çabasıyla zenginlik elde ettiğini, onu Allah'ın muvaffak kılmadığını sanıp kendini müstağni görerek itaat etmemiştir.

Furkân sûresinin 21. âyetinde; بَلْ لَجُّوا فِي عُتُوٍّ وَنُفُورٍ… cümlesinde zikredilen *"utuvv"* kelimesi "nüfûr" sözcüğüyle yakın anlamda zikredilerek, müşrik(lider)lerin, Allah Resulü'ne, iyileşmesi-ıslahı imkansız (dermansız, veremli hasta) gözüyle, ürküntü içinde bakarak küstahça itaatten kaçındıkları anlamında kastedilmiştir.[1589] İman-amel kavramlarına ilişkin kitabında, *"utuvv"* kavramına ilişkin değerlendirmede bulunan Murat Sülün, bu kelimenin son derece hoyratça (küstahça) hareket etme ve kibrin son sınırı olduğunu ifade etmekte, Meryem ve Furkan surelerinin şu âyetlerini *"Sonra da her toplumdan Rahman'a karşı en çok başkaldıranları (itiyy) çekip çıkaracağız!"* ;*"...Bize de melekler indirilse veya Rabbimizi görsek ya?" dediler bir de…Bunlar, kendilerini ne kadar büyütüyorlar böyle!... Gerçekten büyük bir küstahlık (utüvv) içindeler!"* bu görüşüne delil göstermektedir.[1590] Kafir ve münafık devlet adamları Allah'ın Elçilerine ve ilâhî hakikatlere itaatsizlik gösterip amelî eylemlerle başkaldırdıkları gibi, işi çığırından çıkarıp, müminlerin yaptıklarının aksine davranışlarla tartışmaya, cedelleşme ve cepheleşmeye, hatta sıcak çatışmaya da yönelmişlerdir. Kur'ân, itaatten yüz çevirip, Allah'ın Elçisine inatla saldıranları "eşkiyâ" olarak da vasfeder. Nitekim Leyl sûresinin bir pasajında,

---

1579 *"Karada ve denizde sizi yürüten O'dur. Gemide bulunduğunuz sırada, gemi kendilerini hoş bir rüzgârla götürdüğü ve bununla mutlu olduklarında, birden, şiddetli bir rüzgâr gelip de dalgalar kendilerini dört bir yandan sardığında; bunlar da çepeçevre kuşatıldıklarını anladıklarında, işte o zaman, (tam bir muvahhit edasıyla) dini tamamen Allah'a özgü kılarak; "Bizi bu tehlikeden kurtarırsan; kesinlikle şükredenlerden oluruz!" diye sadece O'na yalvarırlar. Allah kendilerini kurtarınca da karada haksız yere azmaya (isyana) başlarlar!"* Yûnus 10/22-23.

1580 Tuğyân; Tâhâ 20/24,81; Bağy; Yûnus 10/23. Mukâtil, **el-Eşbâhve'n-nezâir**, s.282-283, 422-423. Bk. Tâhâ 20/56.

1581 Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili**, 5/553-554.

1582 Âl-i 'İmrân 3/7.

1583 "*Kim bu teslimiyetten (yani, İslâm'dan) başka din ararsa, ondan asla kabul olunmaz."* Âl-i 'İmrân 3/85.

1584 Yûnus 10/90-91.

1585 el-'Alâk 96/ 6-7.

1586 Mâverdî, **en-Nüket ve'l- 'Uyûn,** 4/306-308; Süyûtî, **Lübabu'n-nükûl**, s. 254.

1587 el-Â'râf 7/77, 166; el-Furkân 25/21; ez-Zâriyât 51/44; et-Talâk 65/8.

1588 Meryem 19/69.

1589 İsfehânî, **el-Müfredât**, "n-f-r" mad., s.501, "a-t-v" mad., s.321.

1590 Sülün, **İman-Amel İlişkisi**, s. 248, 251. Bk. Meryem 19/69; el-Furkân 25/21.

hakikatlere sırtını çeviren, Allah'ın Elçi'sinin davetini iftira ile karalamaya çalışan kişi (Mekke lideri) , itaatsiz inkârcı olarak (eşkıyâ/eşgâ) tanımlanmaktadır:

لَا يَصْلٰيهَآ اِلَّا الْاَشْقَى اَلَّذي كَذَّبَ وَتَوَلّٰى *"Yalanlayıp yüz çeviren bedbahttan başkası girmez oraya!"*[1591]

Taberî (ö.310/923) bu kelimenin *"en azılı"* manasında olduğunu belirtmiş, Hz. Peygamber'e *"şakî"* nin kim olduğu sorulduğunda, "Allah için günahtan vazgeçmeyendir." dediğini, bir başka hadisinde de "Bana inat edip direnenler hariç, ümmetimden bana itaat edenler cennete girecek."[1592] şeklinde buyurduğunu nakletmiş, İzzet Derveze (ö.1888-1984) de âyette ism-i tafdîl vezninde zikredilen "eşgâ" kelimesine daveti yalanlayıp yüz çeviren *"eşkıyalar"* anlamını vermiştir.[1593] Kur'ân, müşrik devlet adamlarının inatçı tavırlarını Müddessir sûresinde de" كَلَّا اِنَّهُ كَانَ لِاٰيَاتِنَا عَنيدًا" *Asla! Çünkü âyetlerimize inatla direnmekte!"* [1594] ifadesiyle betimlemektedir.

3.3.2.4. Fiziki Mukavemet / Düşmanlık Tarzında İtaatsizlik

Bu kategoride zikredilen sözlü-fiilî şiddet kavramlarının çoğu, "iyilik-kötülük" (ihsân-isâe) bölümünde, merdûd devlet adamının "kötülük" nitelikleri kapsamında tafsilatlı olarak ele alınmıştır. Burada daha çok meydan okuma/ düşmanlık tarzına işaret eden vasıfları ele alınmaktadır. Kur'ân'da bu vasfa işaret eden sözcükleri şöyle gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının fiziki mukavemet tarzındaki itaatsizliğine işaret eden sözcükler: *Men'-**mennâ-menu**'*.[1595] منع منوعة- منّاع.
- Düşmanlık tarzında itaatsizliğine delalet eden kelimeler: *Adâvet- **aduvv** - **âdûn**- muhâdde-muhârebe.* عداوة- **عدوّ - عا دون- عا دين**- محّا د ة- محا ربة **.** [1596]

Kur'ân, ilâhî hakikatlere ve iman ilkelerine inatla direnen müşrik(lider)leri kınamakta, onların hakikati bildikleri halde Hz. Peygamber'e batıl inançlarını/paganizmi dikte ettirmeye çalıştıklarını, şirkte direndiklerini belirtmektedir.[1597] Mücadele, inat ve ihtilaf, vahyin nüzulunun ilk yıllarında başlamıştı. Hz. Peygamber Safa tepesine akrabalarını toplayıp tebliğde bulunduğunda, kendisinin yalanına rastlamadıkları, "el-Emîn" diye tanıdıkları halde, hakikate teslim olmamak için Müşrik liderlerden olan Ebu Lehep kin kusarak ona inatla muhalefet etmiş, sağda solda onun aleyhinde kara propaganda yürütmüştür.[1598] Velîd b. Muğîre ve Ebû Cehil peygamberliğin, kendileri gibi yüksek makam sahiplerine değil de, yetim ve öksüz bir insana verilmesini kıskandıklarından karşı çıkmışlar, O'na itaat etmemişlerdir. Çünkü onların farklı görüş ve inançlara tahammülleri yoktu. Bu sebeple, müminleri korkutmak ve davalarından vazgeçirmek için her türlü şiddeti kullanmış, sahip oldukları maddî olanaklarla, müminleri engellemeye çalışmışlardır.

Diğer taraftan, münafık liderlerin de müşrikler gibi Müslümanlara karşı örtülü bir mücadele verdiklerini, Hz. Peygamber'e itaatkâr görünüp, arkadan isyan konusunda Yahudilerle fısıldaştıklarını, çeşitli laf cambazlıkları ile müminlerle dalga geçmeye, onları aldatmaya çalıştıklarını haber verir.[1599]

1591 el-Leyl 92/15-16.
1592 **Câmiu'l-beyân,** XV (30), s.225-226.
1593 Derveze, **et-Tefsîru'l-hadîs**, 1/529.
1594 el-Müddessir 74/16.
1595 el-Bakara 2/114; el-Kalem 68/12; el-Me'aric 70/21.
1596 en-Nisâ 4/101; et-Tevbe 9/107; eş-Şuarâ 26/166; Fussilet 41/34; el-Mücâdele 58/20.
1597 el-Bakara 2/258.
1598 Tebbet sûresi 111/1-5.
1599 *"Gizli gizli konuşmak kendilerine yasaklandığı halde, yasaklanan şeye tekrar dönerek 'günah, düşmanlık ve Peygamber karşıtlığı' çerçevesinde fısıldaşanlar ve senin yanına geldiklerinde, Allah'ın selâmlamadığı birtakım ifadelerle seni selâmlayıp içlerinden de;*

Müşrikler bir başkaldırı tezahürü olarak Hz. Peygamber ve müminleri toplum içindeki ibadetlerinden alıkoymaya çalışıyor, hayırlı işlerine engel oluyor, baskı ve zorbalık yapıyorlardı.[1600] Bu bağlamda, Ebû Cehil ile ilgili olduğu kaydedilen, 'Alak sûresinde, onun bu yöndeki davranışı şöyle kınanmaktadır: اَرَاَيْت الَّذي يَنْهٰى. عَبْدًا اِذَا صَلّٰى "*Bak şu yasak koyana, namaz kıldığı sıra bir kula!..* "[1601]

Kalem sûresinde (68/12) de Velîd b. Muğîre'nin, hayrın önünde inatla engelleyici/yasakçı bir tutum izlediğine "mennâ" (منّاع) kelimesiyle işaret edilir. Kur'ân, kafirlerin (ileri gelenlerinin) Allah ve Resulü ile mücâdelesi veya karşı gelmesini "muhâdde" (محّا دة) sözcüğü ile de ifade etmektedir.[1602] Hz. Peygamber'e hudud (sınır) koyma, kendilerince O'na ve müminlere haddini bildirme, boy ölçüşme anlamında olan bu sözcüğün, Allah hakkında yakışıksız iftira ve ithamları kapsadığı gibi, inkârcıların kendilerine göre helal ve haram ihdas etme girişimlerini de içine alan bir başkaldırı eylemi olduğu belirtilmiştir.[1603] Kafir(lider)lerin bu vasfı Tevbe sûresinde şöyle dile getirilir: اَلَمْ يَعْلَمُوْا اَنَّهُ مَنْ يُحَا دِدِ اللّٰهَ وَرَسُوْلَهُ فَاَنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيْهَا "*Bilmezler mi ki; Allah ve Resulü ile hudut koyma yarışına girenleri, temelli kalacakları Cehennem ateşi beklemekte?! ...* "[1604]

Yukarıdaki kavramlar dışında Kur'ân'da, bazı kelimelerin de yerine göre "itaatsizlik ve isyan" anlamında tefsir edildiğine rastlamaktayız. Mesela, "fesâd" ve "ism" sözcüklerinin bazı âyetlerde bu anlamlarda tefsir edildiğini görmekteyiz.[1605] Allah ve Resulü'ne itaatsizliğin zirvesi olan "fiilî mücadele/muhârebe" tutumlarına işaret eden bir âyet ile[1606] merdûd devlet adamlarının başkaldırı/itaatsizlik bağlamındaki kötülük karakteristiğini burada tamamlıyoruz: "*Allah ve Resulü ile savaşanların (muharebe edenlerin) ve yeryüzünde bozuculuk yapmak için koşturanların cezası; ya öldürülmek ya asılmak ya el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi ya da yerlerinden-yurtlarından sürülmektir...* "[1607]

3.3.2.5. Taklit ve Taassup Kaynaklı İtaatsizlik

Kur'ân'da bu vasfa işaret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının atalarını taklit sebebiyle itaatsizlik gösterdiklerine işaret eden sözcük ve terkipler: *İktidâ/ihrâ alâ âsâr-ı/ ümmet-i âbâ- -hamiyyet/hamiyyetü'l-câhiliye-hükmü'l câhiliye -izzet-ümmî.*[1608] اقتداء/ إهراع على آثار / أمة آبا- حمية - حمية الجاهلية- حكم الجاهلية - عِزَّة - أمّي
- Atalarının / büyüklerinin (sâdât, küberâ, âbâ) kendilerine bıraktığı/üzerinde bulundukları yolun "en doğru" olduğunu söyleyip taassub içinde itaatsizlik göstermelerine işaret eden kelime ve

---

"Söylediklerimiz yüzünden Allah bize azap etse ya!" diyenler... Dibini boylayacakları Cehennem gelir ancak bunların hakkından..." el-Mücâdele 58/8.

1600 el-Bakara 2/204-206; Sâd 38/2; ez-Zuhrûf 43/31; el-Kalem 68/12-15; el-Müddessir 74/16, 23; el-Kıyâme 75/33; el-'Alâk 96/ 9-10; el-Ma'ûn 107/5.

1601 el-'Alâk 96/9-10. Süyûtî, **Lübabu'n-nükûl,** s. 254-255.

1602 İsfehânî, "h-d-d" mad., **el-Müfredât,** s.109-110.

1603 Sülün, **Kur'ân-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi**, s.277. Bk. el-Mâide 5/103; el-En'âm 6 /21, 93; Hûd 11/18; en-Nahl 16/116; el-Mücâdele 58/5, 20.

1604 et-Tevbe 9/63.

1605 Mukâtil, **el-Eşbâhve'n-nezâir**,

1606 et-Tevbe 9/107: اِنَّمَا جَزٰٓؤُا الَّذِيْنَ **يُحَارِبُوْنَ اللّٰهَ وَرَسُوْلَهٗ** وَيَسْعَوْنَ فِي الْاَرْضِ فَسَادًا اَنْ يُّقَتَّلُوْٓا اَوْ يُصَلَّبُوْٓا اَوْ تُقَطَّعَ اَيْدِيْهِمْ وَاَرْجُلُهُمْ مِّنْ خِلَافٍ اَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْاَرْضِ

1607 el-Mâide 5/33.

1608 el-Bakara 2/78, 206; es-Sâffât 37/69,70; ez-Zuhrûf 43/22-23 (Bu âyetlerdeki إهراع fiilinin mastarı olan hera',mızrağı süratli biçimde birine doğrultmak ve süratli yürüyen/ağlayan adam manasında olup, müşriklerin istikametlerini/mızraklarını dalalet üzerinde ölmüş atalarının yönüne doğrultup koşturmaları körükörüme onları taklit etmeleri anlamında, "iktidâ-i ümmet" اقتداء أمة gelenekleri takip etmek anlamındadır. İsfehânî, **el-Müfredât**, "h-r-a" mad., s.542.

terkipler: *Tebeat, itâat-u sâdât-ı küberâ-**kavl-u:**"Nettebiu mâ elfeynâ/mâ vecednâ aleyhi âbâenâ"-"Kunnâ zürriyye min ba'di âbâinâ".*[1609]

تَبَعة - إطاعة سادات كبراء- **قول:** نتّبع ما ألفينا/وجدنا عليه آباء نا - كُنّا ذرّية من آبائنا.

Kur'ân iman ilkelerine ve peygambere itaat yerine, atalarından körü körüne tevârüs ettikleri bâtıl dine uyan ve hayattaki efendilerinin/önderlerinin batıl yolundan gidenlerin hakikatlere ittiba konusunda çelişki ve bocalama içinde kalacaklarını beyan etmektedir. [1610] Firavun ve avanesi saltanatlarının Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'a intikal edeceğini ileri sürerek halkı kandırmış, Allah kelamı için: "Atalarımız zamanında böyle bir şey duymadık." diyerek itaat etmemiş, batıla tabi olarak yöneticilerini ve atalarını taklit etmişlerdir.[1611] Nemrud ve halkı da aynı şekilde bağnaz, taklitçi ve şuursuz zihniyet yapısıyla atalarını putlara tapar bulduklarını söyleyip Hakk'a inkıyad etmemişler, bu sebeple Hz. İbrahim tarafından açık bir sapıklık içinde oldukları kınanmışlardır.[1612] Kur'ân, Mekke müşriklerinin de "sâdât-küberâ" denen büyüklere/atalarına uyduklarını, ancak ahirette körü körüne izinden gittikleri bu kimselere lanet okuyacaklarını, hatta atalarına iki kat azap verilmesini talep edeceklerini beyan eder.[1613] Müşrik liderlerin taklitçi zihniyetleri sebebiyle düşüncesizce hareket ettikleri Mâide sûresinde de şöyle kınanmıştır:

وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا اِلٰى مَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ وَاِلَى الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ اٰبَآءَنَا اَوَلَوْ كَانَ اٰبَآؤُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ

"Onlara; Buyrun gelin, "Allah'ın indirdiğine ve Peygambere" denildiği zaman; "Atalarımızı üzerinde bulduğumuz şey bize yeter!" derler. Peki, ya ataları bir şey bilmiyor ve doğru yolda gitmiyor idiyse?" [1614]

Hz. Yûsuf ile ilgili bir âyette de ataların dinine uymanın, ancak hak yolda olmalarına bağlı olduğu, Allah'ın gönderdiği hidâyet vesilesi peygamberleri reddedip, şirki taklit etmenin Allah'ın lütfunu görmezden gelmek ve kıymet bilmemek olduğu şöyle vurgulanmaktadır: *"...Şüphesiz ben, Allah'a iman etmeyen bir kavmin dinini terk ettim -ki Âhireti de yalnız onlar inkâr ederler. ve atalarım İbrahim, İshak ve Yakub'un dinine uydum. Herhangi bir şeyi Allah'a ortak koşmak bize yakışmaz. Bu, Allah'ın bize ve insanlara lütfundandır, fakat insanların çoğu şükretmez. "*[1615] Hz. Peygamber "size iki şey bırakıyorum. (Bunlara tutunursanız) asla dalalete düşmezsiniz: Allah'ın kitabı ve sünnetim"[1616] diyerek ittibanın neye olacağına işaret etmiş, Vedâ hutbesi'ndeki manifestoda adalet ve takvaya teşvik etmiş, Câhiliye'nin batıl geleneklerinin, taassub ve hamiyetinin ayakları altına alındığı ilan etmiştir.[1617]

Hâsılı, hakikatlerle cedelleşen/ keyfî muhalefet eden, asi ve bağnaz devlet adamını şöyle betimleyebiliriz: Bu karakter otoriteye sadık olmadığı gibi, uyumlu da değildir. İsyankar ve muhaliftir, amirleri ve halkıyla sorunlar yaşar. Nefsânî duygularla batıl yolda olan kişilere, kötü olan şeylere tabi olan bu karakter hakikatlerden uzaklaşıp halkını sıkıntılı işlere sokar. Devletler arası ilişkilerde sorun

---

[1609] el-Bakara 2/170; el-Mâide 5/50; el-A'râf 7/173; Yûnus 10/78; İbrahim 14/21; Lokmân 31/21; el-Ahzâb 33/67; el-Fetih 48/26, el-Mâide 5/50.

[1610] el-Bakara 2/170 ; el-Â'râf 7/28; Lokmân 31/21; el-Ahzâb 33/67.

[1611] Yûnus 10/78; el-Kasas 28/36; Mü'min 40/26.

[1612] el-Enbiyâ 21/52 -54; eş-Şuarâ 26/74.

[1613] el-Ahzâb 33/67-68

[1614] el-Mâide 5/104. Bk. el-Â'râf 7/70; ez-Zuhrûf 43/23.

[1615] Yûsuf 12/37-38. Bu âyetlerde de Allaha iman etmeyen, ahireti inkâr eden Mısırlıların tabi olduğu dine "millet" kavramıyla işaret edilmiştir.

[1616] Hâkim, **el-Müstedrek,** 1/93.

[1617] "Hamiyyet" âyeti: *Hani, nankörce inkâr edenler, (barış antlaşmasının imzalanması sırasında) Cahiliye taassubunun tipik bir göstergesi olan bir taassup göstermişlerdi de Allah, o sükûnet verici rahmetini hem Resûlünün hem de müminlerin üzerine indirmiş ve onları, takva sözüne sımsıkı bağlamıştı... ki buna (müşriklerden) daha lâyık ve daha ehildiler. Allah, her şeyi bilmektedir.* el-Fetih 48/26.

çıkaran tarafta, çözümsüzlüğün merkezinde bulunur. Ben merkezli olan bu tip, amirleri tarafından verilen görevlerde seçici davranır, beğenmediklerine ayak diretir, çevresindekileri bu konuda kışkırtarak fitneye ve başkaldırıya sebep olur. Kendi isteklerinin gerçekleşmediğini gördüğünde, taşkınlık yapıp zarar verebileceği gibi, rakip gördüğü devlet adamlarına haddi aşarak kötü davranabilir. Hak ve hukuka teslimiyet göstermeyen, yasa ve anlaşmalara bağlı kalmayan, yetki ve nüfuzunu kötüye kullanıp isyan ve aşırılığa yönelen devlet adamı, kendisini, halkını ve emri altındakileri yasalar önünde zor durumda bırakır. İtaatsiz devlet adamı inatçı ve tartışmacıdır. Anlaşmalardan ve sözünden caydığından güvenilmezdir. Kur'ân'ın reddettiği devlet adamı, personeli ve halkıyla münasebetlerinde kendisini eleştirenlerle cedelleşir. Onlara husumet besleyip sürekli muhalif davranışlara girişir. Bu tutum çalışma huzurunu ve ahengi bozar. İnatçı ve tartışmacı olan bu karakter, gurur nedeniyle hakikate teslim olmadığından münazara ve polemik yoluyla muhataplarını yıldırmaya çalışır. Ona göre ya kendi tarafındasın, ya hasmısın.

Bu mizactaki kişi, bölücü ve kutuplaştırıcıdır. Büyüklük kompleksiyle münakaşada ileri giden bu tip, kendisi gibi düşünenleri de etrafında konsolide ederek (cephe oluşturarak) muhataplarına savaş açar, boy ölçüşmek ister. Hırçın ve azgın olan bu şahsiyet, tehditler savurur, kendince yasaklar koyar, sonunda fiilî mücadeleye de girişir. Bu suretle gerçekleri örtmeye, kendisi gibi düşünmeyenleri sindirmeye, insanların hakikatlere teslimiyet göstermesini engellemeye çalışır. Bâtıl argümanlarla, spekülasyon ve laf cambazlığıyla toplum üzerinde etki bırakmak isteyen devlet adamı, hakikatler ortaya çıktığında çevresindekilere ve halkına karşı itibar kaybeder. Belli bir fikre angaje olup, hakikatleri araştırmadan fikr-i sabit biçimde belli kalıpları taklit etmesi de sorunlu bir yaklaşımdır. Devlet işlerini yürütmede bağnaz/püriten yaklaşımları, kendi geliştirmesinin önünde bir handikap olmasının yanında, halkının geleceği noktsında da ciddi bir açmazdır.

Çalışmamızın buraya kadar olan kısmında devlet adamının nitelikleri tahlil edilmiştir. Son olarak dördüncü bölümde devlet adamının hakları, yetki ve görevlerini inceliyoruz.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
DEVLET ADAMININ HAK VE YETKİLERİ GÖREV VE SORUMLULUKLARI

4.1. Devlet Adamının Hakları

Devlet adamının haklarını; itaat hakkı, yardımcılarını(vezirlerini/görevlileri)belirleme hakkı, samimiyet ve sadakatle yardım edilme hakkı ve görevden istifa/feragat hakkı olmak üzere dört kısımda inceledik. Şimdi bunları Kur'ânın işaret ettiği âyet ve sözcükler bağlamında izaha çalışalım…

4.1.1. İtaat Hakkı

Bu konuda Nisâ sûresinde şöyle buyrulmaktadır:

يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوٓا اَطِيعُوا اللهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاُوْلِي الْاَمْرِ مِنْكُمْ فَاِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ اِلَى اللهِ وَالرَّسُولِ اِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ ذٰلِكَ خَيْرٌ وَاَحْسَنُ تَاْوِيلًا

"*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygambere ve -sizden olan- yöneticilere itaat edin. Herhangi bir hususta çekişecek olursanız, onu Allah ve Resulüne arz edin; -tabiî, Allah'a ve 'Son Gün'e iman etmişseniz...- Çünkü bu, sonucu itibariyle hem daha hayırlı hem de daha güzeldir."*[1618]

Tâha sûresinin 93. âyetinde Hz. Mûsâ'nın itaat konusunda kardeşini uyardığı, *"Niye bana uymadın, emrime baş mı kaldırdın?"* dediği ifade edilmektedir. Veda Hutbesi'nde Habeşî bir köle de olsa baş olması durumunda itaat emredilmiştir: "*Üzerinize etrafı (burnu, kulağı veya kolları) kesik siyahî bir köle yahut başı kuru üzüm gibi siyah (saçlı) bir Habeşî de emir tayin edilse ona itaat ediniz.*[1619]

4.1.2. Yardımcılarını Belirleme Hakkı

Kur'ân âyetlerinden anlaşılacağı üzere, bu husus hem devlet adamının talep ettiği bir hakk, hem de kendisine teslim edilmiş bir yetkidir. Nitekim Hz.Mûsâ'nın kardeşi Hz. Harun'u kendisine; vezir, vekil, misyonunda ortak ve yardımcı (rid) olarak Allah'tan niyaz etmesi, bu hakkın istenmesi olduğu gibi, bunun kabul edildiğinin ifade edilmesi de bunun gerçekleştiği anlamına gelmektedir.[1620] Yine Hz. Yûsuf'un krala kendisini hazinelerin başına getirmesini/atamasını istemesi, kral tarafından bunun kabul edilmesi, bunun öncesinde kralın onu özel danışmanı olarak kendisine tahsis etmek istemesi; Hz.Süleyman'ın ve Belkıs'ın mele' adı verilen, kendi emirleri doğrultusunda hareket eden, zaman zaman danışılan bilgili kimseleri görevlendirmiş olmaları devlet adamının kendi istekleri doğrultusunda birlikte çalışabileceği devlet adamlarını belirleme hakkını gösteren delillerdendir.[1621] Tefsirlerde, Hz. Harun'un Hz. Musa'ya yardımcılığını ifade eden "vezîr" kelimesinin "yük" anlamındaki "vizr" (وزر) sözcüğünden türediği, "onun yükünü hafifleten/paylaşan" manasında olduğu

[1618] en-Nisâ 4/59; Ayrıca bk. 4/83.
[1619] İbn Mâce, "Cihad", 39; Buhârî, "Ahkâm", 4.
[1620] el-Â'râf 7/142; Tâhâ 20/29-34; el-Furkân 25/35.
[1621] Yûsuf 12/54-55; en-Neml 27/29, 32-33, 38-41.

veya kelimenin "destekleyen" anlamındaki "âzere" (آزر) kökünün türediği belirtilmiştir. Kettânî (1886-1962) tarafından kaleme alınan bir kitapta, nebevî yönetim teşkilatı ile ilgili olarak, Hz.Peygamber'in, Hz. Musa'nın nasıl ki kardeşini vezir olarak belirlediyse, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in de kendi vezirleri olduğunu, daha önceki peygamberlerin her birine yedişer seçkin ve zeki yardımcı verilirken, kendisinin yardımcılarının ise on dört tane olduğunu isimlerini zikrederek ifade ettiği belirtilmektedir.[1622]

4.1.3. Samimiyet ve Sadakatle Yardım Edilme Hakkı

Bu konudaki samimiyet örnekleri arasında en dikkat çekici olanı, Hz. Musa'nın kardeşi Hz. Hârun'u kavmine vekil tayin ettiği bir hadiseden hatırlamaktayız. Hz. Musa kardeşine güvenerek, onun samimiyetle hizmet edeceği beklentisi içinde Sina Dağı'na gitmişti. Oradan döndüğünde kavminin buzağıya taptığını görünce konuyu derinlemesine araştırmadan/soruşturmadan çok şiddetli biçimde kardeşini eleştiride bulunmuş, milletin içinde saçını sakalını çekmişti. Bunun üzerine Hz. Harûn kendisine görevine sadık kaldığını ifade eden sözler sarfetmiş, Sâmiri'nin başını çektiği bir gruba söz dinletemediğini, neredeyse kendisini öldürmeye kastettiklerini belirtmiştir.[1623] Nisâ ve Yûsuf surelerinde "ihlâs" (اخلا ص) ve "istihlâs" (استخلا ص) lafızlar ile de işaret etmektedir. Bu bağlamda Nisâ sûresinde devlet adamının halkından beklediği samimiyet ve vefa "ihlas" lafzıyla;

اِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ وَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ نَصِيرًا اِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَاَصْلَحُوا وَاعْتَصَمُوا بِاللهِ وَاَخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلهِ فَأُوْلَئِكَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ وَسَوْفَ يُؤْتِ اللهُ الْمُؤْمِنِينَ اَجْرًا عَظِيمًا

"Şüphesiz münafıklar Ateş'in en alt tabakasındadırlar.Asla bir yardımcı da bulamayacaksın onlar için! Dönüş yaparak durumlarını düzeltenler, Allah'a sımsıkı sarılanlar ve dinlerini Allah'a has kılanlar müstesna... Bunlar, müminlerle beraberdirler. Allah da müminlere büyük bir mükâfat verecektir." [1624]şeklinde ifade edilirken, Yûsuf sûresinde de kralın sadakatle kendisine bağlı olacağını düşündüğü Hz.Yûsuf için "istihlâs" sözcüğünün geçtiği şu emri vermiştir:وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ اَسْتَخْلِصْهُ لِنَفْسِي فَلَمَّا كَلَّمَهُ قَالَ اِنَّكَ الْيَوْمَ لَدَيْنَا مَكِينٌ اَمِينٌ

"Hükümdar; "Onu bana getirin de özel hizmetime alayım." dedi. Onunla konuşunca, dedi ki: "Bundan böyle sen, şüphesiz katımızda mevkî sahibi, güvenilir birisin."[1625]

Kur'ân devlet adamının halkından samimiyet ve sadakatle yardım görmemesini, hıyanet ve hatr/gadr (vefasızlık) olarak görmekte, çok sayıda âyette bu kelimelerin türevleri ile tehlikelerine dikkat çekmektedir.[1626] Nasıl ki, Hz. Musa kardeşinden samimiyetle görevini yerine getirmesini beklediyse, Hz. Peygamber de Akabe biatlarında Medine'lilerden aldığı biatın gereklerinin yapılmasını, Müslümanların canının korunmasını, kendisine samimiyetle yardım edilmesini beklemiş, bunun sözünü almıştır (48/10, 18; 66/12). Hz. Ebubekir, ilk hilafet konuşmasında, vazifesini hakkıyla yaptığı takdirde kendisine yardım edilmesini, Allah'a ve Resulüne itaat ettiği müddetçe kendisine itaat

---

[1622] Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî, **Nizamü'l-Hükümeti'n-Nebeviyye** Abdullah el-Hâlidî, (thk.), 2.Basım, Beyrut: Dârü'l-Erkam Übey el Erkam, I-II Rabat, 1346; **et-Terâtibü'l-İdâriyye: Hz.Peygamber'in yönetiminde sosyal hayat ve kurumlar: I, II, III,** İstanbul: İz Yayıncılık (1990, 1991, 1993), I/150.

[1623] Âraf sûresinin 142 ve 150.âyetinde, Tâhâ 20/90-96.

[1624] en-Nisâ 4/145-146.

[1625] Yûsuf 12/54.

[1626] Kur'ân devlet adamının vefasızlık ve hıyânetini/ihanetine şu sözcüklerle işaret etmektedir: "Havvân", "hâinetü'l 'ayûn", "hâininin", "hattâr", "eleddu'l-hisâm" (2/204-20; 4/105; 5/13; 8/71; 12/52; 31/32; 22/38).

edilmesini istemiştir. Halkın ve emri altındakilerin devlet adamına karşı sadakati tabidir ki meşru olan işlerde kendisine destek vermeleridir. Yaratıcıya isyan olan şeyde mahluka itaat edilmez.[1627]

Devlet adamı halkına karşı tutarlı, açık sözlü, samimi ve sâdık olması gerektiği kadar, halkının ve emrinde çalışanların da kendisine sadakat ve samimiyetle davranması, hak olan işlerde ona destek vermeleri esastır.Temim ed-Dâri'den yapılan bir rivâyete göre Hz. Peygamber dinin "nasihâ" (نصيحة = samimiyet) olduğunu buyurunca, kime karşı nasihâ olduğunun sorulması üzerine, Allah'a, Kitabına, Resulü'ne, Müslümanların idarecilerine ve bütün Müslümanlara karşı olduğunu belirtmiştir.[1628] İhlâsla anlam ilişkisi olan hadisteki "nasîha" sözcüğü, müsbet bir kalp ameli olup, kişinin sevdiği kimselere gönülden öğüt vermesi anlamındadır. İhlasın dinimizin dört temelinden biri olduğuna dikkat çekilen bu rivâyetin diğer unsurlarla birlikte kamu görevleri bakımından tetkik edilmesinde yarar olduğunu değerlendirmekteyiz.[1629] Yukarıdaki hadis yöneten-yönetilen bütün Müslümanları kapsadığından karşılıklı samimiyetin önemine vurgu yapmaktadır. Bu konudaki hadislere göre; lidere karşı açık sözlü ve sadakatli olmak, itiraz ve eleştiride yapıcı tavır sergilemek, mümin toplulukların önemli vazifeleri arasında zikredilmiş, zulm yapan idareciye karşı da hakkı söylemenin cihadın en faziletlisi olduğu vurgulanmıştır.[1630]

Milletin devlet adamına karşı isyan etmemesi, vefasız davranmaması İslam hukuku kitaplarında ayrıntılı ceza-i hükümleriyle birlikte zikredilir. Kur'ân'da vefasız davranmaya işaret eden bir sözcük "hatr" mastarından türemiş mübalağalı bir isim olan "hattâr" (ختّار) sözcüğüdür (31/32). Türkçede bunun için "gadr etmek, "gaddâr olmak" ifadeleri kulanılır. Bu mezmûm vasıf hakkındaki bir değerlendirmede, gadr'ın kişinin verdiği sözde ve yaptığı anlaşmada durmaması, vefasızlığı olduğu belirtilerek bu tutumu gösteren kişiye 'gâdir', bundan zarar görene 'mağdur' denildiği ifade edilmekte, bu bağlamda "Bizi aldatan, bizden değildir." [1631] hadisine atıfta bulunularak bu tür davranışın çift taraflı vefasızlık olduğu şöyle açıklanmıştır: Birincisi, devlet adamının millete karşı gadri, ikincisi de milletin devlet adamına karşı gadridir. Halkın gadri/vefasızlığı; itaatsizlik, isyan, vergi kaçakçılığı, fitnecilik, vatandaşlık vazifelerinde ihmal gibi olumsuz davranışlarla kendini göstermektedir.[1632]

4.1.4. İstifa ve Görevden Feragat Hakkı

Ne yazık ki İslami yönetimlerde geçmişten günümüze kendiliğinden devlet görevlerinden ayrılma, yerini daha layık kimselere bırakma/ görevden feragat etme kültürü yerleşmemiştir. İslam hukukunda halifelerin görev süreleri net olarak belirlenmemiş, ilk dört halife ve sonrakiler Araplardaki

---

1627 İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, 6/301-303.

1628 **Müslim**, "İman", 95; **Ebu Dâvûd**, "Edeb", 59.

1629 "Temim, "medâru'l-İslam" olarak adlandırılan, yani İslam dininin ayırıcı özelliklerini dile getiren, imana dayanan ahlak özünü temsil eden dört hadisten birini nakletmiştir. Hadis, dinin özü samimiyettir şeklinde Türkçeye çevrilebilir. Buradaki "nasihâ" kelimesi vaaz ve öğüt anlamında değildir. Bir şeyi veya kimseyi gönülden sevmek, ihlas ve samimiyet ve sadakatle ona bağlanmak demektir. Bu kelimenin zıddı, samimiyetsizlik, aldatmak, kandırmak, ikiyüzlülük, gıllü gıyş ve nifaktır. Nitekim Ma'kil b. Yesar'ın naklettiği şu hadiste de nasihat kelimesi "samimiyet" manasında kullanılmıştır: "Allah herhangi bir kulunun bir topluma idareci yapar da o idareci halkını samimi bir şekilde kucaklamazsa (felem yuhithâ bi-nasîhatin), cennetin kokusunu bile alamayacaktır."(**Buhari, "**Ahkam",8); "Din nasihattir…"hadisinin devamındaki hususları hadis yorumcuları şöyle açıklamışlardır: Müslüman idarecilere karşı olan ihlas, Hakk'ın rızasına uygun tüm işlerde onlara karşı saygılı ve itaatkâr olmaktır. Görmez vd., **Hadislerle İslam,** 1/357, s. 364-366.

1630 **Hadislerle İslam,** (2.basım) **,** 4/400-401; **Müslim**, "İman" 95, **Tirmizi,** "İlim", 7; **Nesai,** "Biat", 37.

1631 Müslim, "İman", 164.

1632 Bilgen, **İslâm Toplumunda Siyaset Ahlakı**, s.342.

kabile yönetim sisteminin uyguladığı gibi hayatlarının sonuna/şehadetlerine kadar vazifelerini sürdürmüşlerdir. Bunun tek istisnası Hz. Hasan'dır. Hz.Osman döneminde onca sıkıntılı hadisler yaşanmasına rağmen, halife görevinden ayrılmamış, "Allah'ın giydirdiği gömleği ben çıkarmam." demiş, ancak bu hayatına mal olmuştur.[1633] Kamu sorumluluğu ağır bir vebal olduğundan ideal devlet adamının görevini yapamaz hale geldiğinde veya kendisinden daha liyakatli kimsenin bulunması durumunda ısrar etmeden görevi derhal ona devretmesi, kendisinin ve kamunun yararınadır.

4.2. Devlet Adamının Yetkileri

İslam hukukunda siyasî iktidar kavramı, ilgili âyetlerin de işaret ettiği üzere "umûmî velâyeti" (el-velâyetü'l-âmme) kapsamındadır (*Mümin erkek ve kadınlar birbirlerinin velileridir. Birbirlerine iyiliği emreder, kötülükten vazgeçirmeye çalışırlar…Allah'a ve Resulüne itaat ederler. Âl-i 'İmrân 3/110; Tevbe 9/71*). Kendisine yardım edilmesi ümmet üzerindeki haklarındandır. İslam hukukunda velâyetin hem özel hukuk hem de kamu hukuku yönü olduğu, amme velâyetinin aynı zamanda temsil niteliği de taşıdığı ve devletin yetkilerini hukukî sınırlar dahilinde kullanma salahiyeti anlamında olduğu belirtilerek bu hususta şunlar da kaydedilmiştir.

İster genel, ister özel mahiyette olsun, devlet işlerinin yürütülmesinde kullanılan tüm yetkiler amme velâyetinden kaynaklanır. Velâyetin kullanımını "hükümet" üstlenir. (Kur'ân'da "hükm/hükmetme" kelimesinden hareketle) Hükümet, geniş anlamda devlet organlarının tümünü ifade ederken, dar anlamında yürütme organı manasındadır. "Hükümet etmek", millet adına devlet kudretini kullanma yetkisidir. Yönetim yetkisini ellerinde tutanların iktidarlarını halktan almaları, halkın iradesine dayanmaları ve iktidarlarının hukuk ile sınırlı olması dışında Kur'ân yönetime dair herhangi bir şekil öngörmemiştir. Halkın iradesi Allah'ın emir ve buyrukları ile kayıtlı olduğu gibi, yöneticilerin de iktidarı mutlak olmayıp, ilâhî irade doğrultusunda kullanılmakla sınırlıdır. Yöneticilere itaat ancak "ma'rûf" çerçevesinde, yani hukuk kurallarına uydukları müddetçe meşrûdur. Zira hukuka aykırı emir ve eylemlerinde yöneticilere itaat etmek, Allah'a isyan etmek anlamındadır.[1634] Devlet adamlarının Kur'ân'a göre yetkilerini âyet mealleri ışığında şöyle gruplandırmak mümkündür:

4.2.1. Son Sözü Söyleme Yetkisi

"Yönetirken onlara danış (maya devam et). Kesin kararını verdiğin zaman da Allah'a güvenip dayan(arak o işe giriş) (Âl-i 'İmrân 3/159) ; "Dediler ki: "Biz, güçlü kimseleriz, zorlu savaşçılarız. Ferman sana ait; ne emredeceğini iyi düşün..."(en-Neml 27/33).

4.2.2. Yürütme/Atama Yetkisi

"Allah'ın dinine yardım eden o mü'minler, kendilerine yeryüzünde bir hâkimiyet verdiğimizde, namazlarını dosdoğru kılarlar, zekâtlarını verirler, her türlü iyiliği emredip yayar, kötülük ve yanlışlıkları yasaklayıp önünü almaya çalışırlar…" (Hac, 22/41) "Ey Dâvûd! Biz seni

[1633] Demircan, **Hilafetin Hikayesi**, s.118.
[1634] Talip Türcan, **Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri,** Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001, ss. 26-27, 167-205, 210-213.

yeryüzünde halife yaptık; onun için insanlar arasında adaletle hükmet…" (Sâd, 38/26). "Hükümdar; "Onu bana getirin de özel hizmetime alayım." dedi…" (Yûsuf, 12/54); "Beni ülkenin hazinelerine tayin et! Çünkü ben (onları) çok iyi korurum ve bu işi bilirim dedi." (Yûsuf 12/55).

4.2.3. Yasama ve Yargı Yetkisi

"(Dedik ki:) "Ey Davud! Seni bu topraklarda halife kıldık (giden hükümdarların yerine sen hükmediyorsun artık); o halde insanlar arasında âdilâne hükmet, arzu ve ihtirasına uyma…" (Sâd 38/26); "Ya bana açık bir gerekçe getirir veya onu şiddetle cezalandırırım ya da onu boğazlarım!"(en-Neml 27/21) ; "…Buyurduk ki: "Ey Zulkarneyn! Ya onlara azap edersin ya da onlar hakkında iyilik/güzellik yolunu tutarsın." (Kehf, 18/86). Ayrıca bk.el-Enbiyâ 21/78-79; Sebe' 34/12; Sâd 38/26.

4.2.4. Yetki Paylaşımı ve Vekâlet Yetkisi

"Onu bu mühim işime ortak kıl." (Taha, 20/ 32); (Allah) Dedi ki: "Pazunu kardeşinle pekiştirip güçlendireceğiz; sizin ikinize de öyle bir 'güç ve yetki vereceğiz ki, âyetlerimiz sayesinde size erişemeyecekler…" (Kasas, 28/35) Mûsâ, kardeşi Hârûn'a "Kavmimde benim yerime geç, ıslah et ve bozguncuların yolunu tutma" dedi (Araf, 7/142) "Bak şu, tanrısı olarak kendi arzu ve ihtiraslarını benimseyene?! Sen mi vekil olacaksın böyle birine?" (Furkân 25/43).

4.2.5. Dış Politikayı Belirleme Yetkisi

"(Bu,) Allah ve Resûlü'nden antlaşma yaptığınız müşriklere ültimatomdur/son bir ihtardır." (Tevbe, 9/1); "Melike dedi ki: "Gerçek şu ki, hükümdarlar bir ülkeye girdikleri zaman oranın düzenini altüst ederler; halkının onurlu ve şerefli insanlarını zelil hâle getiriler. Herhalde bunlar da böyle yapacaklardır." "Şimdi ben onlara değerli bir hediye göndereceğim, elçilerimin ne tür bir cevapla döneceklerine bakıp ona göre kararımı vereceğim."(en-Neml 27/34-35).

4.2.6. Denetim Yetkisi

"Kuşları teftiş etti ve; "Hüdhüd'ü neden göremiyorum?! Yoksa 'gâip'lere mi karıştı?!" dedi (en-Neml 27/20). "Onun nâmına; denize dalacak ve daha başka işler görecek birtakım 'şeytan'ları da (kendisine amade kıldık.) Onları gözetim altında tutan da Bizdik." (el-Enbiyâ 21/82) Ayrıca bk. en-Neml 27/17; Sebe' 34/12-13.

4.2.7. Bütçe Tasarrufu Yetkisi

"İşte bu, bizim vergimizdir. (Ey Süleyman) Artık sen de hesaba vurmaksızın, ver ya da tut." (Sâd, 38/39)

4.2.8. Danışma Meclisini Toplama Yetkisi

"Dedi ki: "Ey önde gelenler, bu işimde bana görüş belirtin, siz (herşeye) şahidlik etmedikçe ben hiçbir işte kesin (karar veren biri) değilim." ; "Elçi döndükten sonra Süleyman dedi ki: "Ey ileri

gelenler! Onlar müslüman olarak bana gelmeden önce, o kadının tahtını hanginiz bana getirebilir?" (en-Neml, 27/32, 38).

4.3. Devlet Adamının Görevleri/ Sorumlulukları

Kur'ân'ın devlet adamına yüklediği görev ve sorumluluklar İslam hukuku kitaplarında tafsilatıyla yer almaktadır.[1635] Ancak bu çalışmada Kur'ân bütünlüğü esas alınarak âyet ve tefsiri ile, Kur'ân sözcükleri ile kamu görevlisinin sorumlulukları daha özel biçimde tahlil edilmiştir. Bu minvalde devlet adamının görevleri; *hukukî, idarî-ictimaî, itikadî ve ilmî-kültürel görevler/ sorumluluklar* başlığı altında gruplandırılmıştır.

4.3.1. Devlet Adamının Hukukî Görevleri/Sorumlulukları

Devlet adamının hukukî görevleri/sorumlulukları müsbet ve menfi vecheleriyle beş başlık halinde şu sırayla incelenmiştir. 1.Âdil olmak, 2. Sosyo-ekonomik standartları sağlamak, 3. Kamu yararına önem vermek, 4. Hesap verebilirlik.

4.3.1.1. Âdil Olmak

Kur'ân'da devlet adamının âdil olma vasfına işaret eden kelime/kavram ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- "Adl", "kıst" ve "kısmet/nasib" kökünden devlet adamının adaletine işaret eden sözcükler/terkipler:*Adl;kıst/iksât/eksât-**muksitîn-(zû)adl**;kısmet(kısm)-nasîb-el-kıstâsu'l-müstakîm.*[1636]

  عدل- قسط- إقساط- أ **قسط ـ مقسطين- ذو عد ل-** قسمة- القسطاس المستقيم

- Ölçü ve tartının tam yapılması bağlamında devlet adamının adil olmasına delalet eden kelime ve terkipler: *Vezn/mîzân-keyl/mikyâl-îfâ-i keyl/mikyâl ve'l-mîzân-sevâu's-sırat/seviyy-tevfiye-istîyfâ.*[1637] وزن/ ميزان- كيل/ مكيال- إيفاء المكيال/ الكيل و الميزان - سواء - سَويّ - توفية- استيفاء.

[1635] Maverdî, **Ahkâmü's-Sultaniyye** (Siyasi Görevler; s.18-63, 175-192, 208-224); Zuhayli, **el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletuhu**, (Siyasi Görevler), 8/6185-6188. Maverdî, Ahkâmü's-Sultaniyye'sinde devlet adamının vazifelerini şerî bir makam olan halifenin/sultanın görevleri bağlamında on tane zikretmekte, ayrıca üç tane de sorumluluğuna işaret etmektedir. " Devlet adamının/halifenin görevlerinin; dinin korunması, adaletin uygulanması, İslam toprağının savunulması, ülke sınırının korunması, insan hayatının korunması, Müslümanların geçiminin garanti altına alınması, tebaasının haklarını koruması, iyi mali idare, yetenekli ve sadık memurlarını seçmesi olduğunu belirten Maverdî, şu sorumluluklarına da işaret eder: Kamu işlerini şahsen denetlemek, ümmetin idaresi ve dini savunmaya kendini vermek vd. Bir kelam kitabı olan Akaidü'n-Nesefiyye'de devlet adamının görevleri (şerî hilafet görevlerini çıkarıp, konumuz bağlamında olanları dikkate aldığımızda) şu şekilde olduğu kaydedilmiştir: Ülkenin korunaklı hale getrilmesi, ordunun her zaman hazırlıklı olması, mütegallibe, hırsız ve yol kesen eşkiyanın bastırılması/engellenmesi. İbn Teymiyye'ye göre de (İslam'da İdare Edenler ve Edilenler, Şelale Yayınları) devletin/devlet adamının görevlerinden bazıları şu şekildedir. İşlerin ehline verilmesi, yargı başta olmak üzere her işte mutlak adaleti sağlamak, gelir-giderlerin kimlerden alınıp-kimlere verileceğini belirlemek, vatandaşların mülkiyet ve çalışma hayatlarının hassas biçimde düzenlenmesini sağlamak, iyiliği emretmek ve kötülükleri engellemek, halkın maddi-manevi hukukunu korumak, ibadetlerin yapılmasını sağlamak. Bu konuda kitaplarda devlet adamının umûmi vazifesinin; dinin korunması, adaletin sağlanması, güvenliğin temini, yaygın refah ve şehirlerin imarı şeklinde olduğu da belirtilmiştir. Ömer Dinçer, **Kamu Yönetimi Âdâbı**, s.61.

[1636] el-Bakara 2/282; Âl-i 'İmrân 3/18; en-Nisâ 4/7,135; el-Mâide 5/8,42, 95; en-Nahl 16/56, 90; el-İsrâ 17/35; eş-Şuarâ 26/182; en-Necm 53/22; el-Hadîd 57/25; el-Mümtehine 60/8; et-Talâk 65/2. Masdarı "kıst" olan "iksat" kavramı *"nısf-nısfe"* kelimesinin eş anlamlısı olarak pay, hisse demektir. İksât, payları eşit bölüştürme manasındadır. Kıst/nısf eşit dağıtmadır, adaletten farklı olarak gerektiği yere, gerektiği kadar. İsfehânî, **el-Müfredât**, 403, 495.

[1637] el-Bakara 2/272; el-En'âm 6/152; Hûd 11/84-85; Tâhâ 20/135; Sâd 38/22; er-Rahmân 55/7, 9; el-Mutaffifîn 83/2.

- "Kıvâm" kökünden kelimelerle dvlet adamının adaleti ayakta tutmasına işaret eden sözcükler: ***Kâimûn/kavvâmûn bi'l kıst-ümmet-i kâime-gayyûm-egvâm*** **قائمون / قوّامون/ قوّامين بالقسط- أمة قائمة أقو م**[1638]

- "Hükm" ve "şahitlik" kökünden sözcüklerle devlet adamının adaletine delalet eden kelimeler: *Hükm-hikmet-**hâkim-hakem-kâtib-şühedâ-ikâme-işehâde.*** [1639]

حكم - حكمة. **حاكم- حَكَم - شُهداء- كاتب**- إقامة الشهادة

- Devlet adamının adaletli olmasının gereğine işaret eden diğer sözcük ve terkipler (hakk, vasat gibi): *Hakk-vasat- kısâs-ma'rûf- ihsâr-bahs-hasîm-iştât.* [1640]

حقّ- وسط - قصا ص- مَعْرُوف - إخسا ر-بَخث - خصيم -إشطاط

Kutsal Kitapların gönderiliş amaçları arasında olan adaletin tesisi, [1641] topluma yön verenlerin öncelikli sorumlulukları arasında olduğundan , devlet adamı tutum ve kararlarında hukuk çerçevesinde toplumun bütün kesimini kucaklayan âdil yönetim tarzını uygulamakla yükümlüdür. Kur'ân'da adalet kavramı en çok "adl" (عدل), "kıst" (قسط) ve "iksât" (إقساط) mastarından türemiş sözcükler ve adaletle eş anlamlı kelimelerle yüzü aşkın âyette zikredilmektedir. Kur'ân, inanan insanın adaleti her şartta yerine getirmesini,[1642] kararlarının adil olmasını,[1643] müminlerin adaletten ayrılmamasını, takvaya en yakın olan halin adalet olduğunu ifade etmektedir.[1644] Adaletli kimseleri sevdiğini ifade eden yüce Allah'ın,[1645] en güzel isimleri arasında bu vasfa ait çok sayıda sözcük yer almaktadır. Âdîl-i Mutlak olan Allah'ın; el Adl, el-Muksit, el-Hakk, el-Muntekim, Hayru'l-hâkimîn, Ehkamu'l-hâkimîn el-Hakem, el-Hakîm, el-Kayyûm, el-Kahhâr-el-Cebbâr, sıfatları O'nun adaletine ve hükmünün şaşmaz terazisine işaret etmektedir.[1646] Bu bağlamda, Zilzâl sûresinde, zerre miktarı hayır ya da şer yapanların karşılığını göreceği belirtilirken,[1647] Hâdîd sûresinde de (bir kısmı devlet adamları olan) peygamberlerin adaleti tam uygulamaları amacıyla kutsal kitapların gönderildiği beyan edilmektedir:

لَقَدْ اَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَاَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ

"Gerçek şu ki; Biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik ve -insanlar adaleti gerçekleştirsin diye- beraberlerinde kitabı ve ölçüyü indirdik…"[1648]

Yönetici peygamber olan Allah Resulü(sav) Medine'de gerek müslümanlar, gerekse gayri müslimler arasında yaşanan hadiselerde yargıçlık yaparak adil kararlar vermiş, yaptığı atama ve azillerde adalet ilkesi doğrultusunda hareket etmiş, kimseye ayrıcalık tanımamış, ashabına da bu yönde sözlü ve yazılı talimatlar vermiştir. Onun hüküm verirken adalet ilkesinden ayrılmamasını emreden Mâide ve Şûrâ sûresinin ilgili âyetlerinde bu hususa şöyle dikkat çekilmektedir:

… وَاِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ اِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

"Hakemlik edecek olursan, aralarında âdilane hakemlik et; çünkü âdil olanları Allah sever."[1649]

1638 el-Bakara 2/282; Âl-i ʿİmrân 3/2, 113; en-Nisâ 4/135; el-Maʿaric 70/33.

1639 el-Bakara 2/188, 282; en-Nisâ 4/35; Sâd 38/20,26; et-Talâk 65/2 Kınalızâde "vasat" kelimesini bazen adalet kavramıyla birlikte kullanarak adaletin vasat (i'tidal) olduğunu belirtir. Ona göre i'tidal, bir dâirenin merkezi gibidir. "Orta" ile i'tidal kavramları bazen birbirlerinin yerine, bazen ayrı kullanılır. Dâmagani, "orta ümmet" ifadesini "âdil ümmet" olarak yorumlamıştır. **Kâmûsu'l-Kur'ân**, s.488. "Hikmet": Hak ile batılı ayırma, adil karar verme gücü. Hikmet, isabetli karar verebilme. Mücahide göre en doğru olanı yapmak, söylemek, kararlarında isabet etmek. İsfehânî, **el-Müfredât**,.

1640 el-Bakara 2/143, 178-179, 194; en-Nisâ 4/105; el-Mâide 5/45; el-Furkân 25/68; Sâd 38/22. *"Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hür hür ile, köle köle ile, dişi de dişi ile.. Ama kim de kardeşi (maktûlün velîsi) tarafından affedilirse, örfe uygun olanı esas alarak o da ona güzellikle ödeme yapmalıdır…"* el-Bakara 2/178. Bk.2/179, 194. el-İsrâ 17/33.

1641 en-Nisâ 4/105.

1642 en-Nisâ 4/135.

1643 en-Nisâ 4/58; el-Mâide 5/8.

1644 el-Mâide 5/8; en-Nahl 16/90; el-Hadîd 57/25.

1645 el-Mâide 5/42; el-Hucurât 49/9; el-Mümtehine 60/8.

1646 el-Bakara 2/213; en-Nisâ 4/4; Yûnus 10/109; Tâhâ 20/114.

1647 ez-Zilzâl 99/7-8.

1648 el-Hadîd 57/25. Ayrıca bk. er-Rahmân 55/7.

وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَآءَهُمْ وَقُلْ اٰمَنْتُ بِمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنْ كِتَابٍ وَاُمِرْتُ لِاَعْدِلَ بَيْنَكُمْ..

"...Onların arzu ve ihtiraslarına uyma ve de ki: Ben, Allah'ın indirdiği her kitaba iman ettim; bana aranızda ayrım yapmamam emredildi..."[1650]

Liderlikte adaletin gerekliliğine işaret eden Bakara sûresinin 124.âyetinde, ilgili âyette, Hz. İbrahim'in insanlara "önder" kılınacağı, soyundan gelecekler içinde önder olmak isteyenlerin bu ahde layık olabilmeleri için zalim olmaması şart koşulmuştur.[1651] Onun neslinden gelen liderlerden Hz. Yûsuf'un, Züleyhâ tarafından fuhşa teşvik edilmesi sırasında efendisinin kendisine iyi baktığını, ona haksızlık yapamayacağı gerekçesiyle ...اِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظّٰلِمُونَ *"Zalimler asla iflâh olmaz!"*[1652] diyerek teklifi reddetmesi, Allah'ın ahdine nail olduğunu göstermektedir. Yine aynı neslin evlatları olan Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'un adalete verdiği önemi Kur'ân haber vermektedir.[1653] Bu haberlerin birinde, Hz. Mûsâ'nın Mısır'lı bir kıptî ile kavminden birinin kavgası sonrasında adalete bağlılığını ifade eden *"Asla suçlulara arka çıkmayacağım"* [1654]sözünü bu meyanda zikredebiliriz. Keza, Hz. Hârûn'un Hz. Mûsâ'ya vekalet ettiği dönemde, Sâmiri'nin İsrailoğulları'nı yeniden puta tapmayateşvik etmesine mani olamayan Hz. Hârûn'un saçından-sakalından tutup halk içinde yargısız infazda bulunması üzerine; kendisine haksızlık yapmamasını, onu nefislerine zulmeden kavimle bir tutmamasını istemesi, onun hakkaniyete verdiği değer olmasının yanında, Hz. Mûsâ'nın da hatasını anlayınca tevbe etmesi, adaletin yerine gelmesi konusundaki duyarlılığının bir tezahürüdür.[1655]

Kur'ân, Müslümanları, aralarındaki anlaşmazlıkları adaletle çözmeye davet etmekte, adaletin bütün hak kitaplarda emredildiğini,[1656] din uğruna savaşmadıkları sürece Müslüman olmayanlara karşı adalet ve iyilikten ayrılmamanın gerektiğini beyan etmektedir.[1657] Hz. Dâvûd'un halife kılınmasına işaret eden Sâd sûresinin bir âyetinde adil yönetim sergilemesi emredilmiştir.

يَا دَاوُدُ اِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْاَرْضِ فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوٰى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ

"Ey Dâvûd! Seni bu topraklarda halife kıldık; o halde insanlar arasında âdilâne hükmet, arzu ve ihtirasına uyma; çünkü bu seni Allah'ın yolundan saptırır."[1658]

İdeal liderlerden olan Hz. Dâvût'un vasıflarına ilişkin Kur'ân âyetlerinde, kendisine *"hikmetle yönetme ve anlaşmazlıkları giderme"* kabiliyeti verildiği, adaletli karar verme konusunda Allah'ın onu sınadığını, yaptığı hatasını anlayınca derhal istiğfar ettiği beyan edilir.[1659] Adalet konusunda keskin zekâ ve kavrayışı ile temâyüz etmiş olan bir devlet adamı da Hz. Süleyman'dır. Enbiyâ sûresinde, babası Hz. Dâvût 'un krallığı döneminde hüküm verdiği, ekinleri çiğneyen koyunlar hakkındaki bir davanın karar aşamasında babasından daha isabetli/âdil karar verme yeteneğinin kendisine lütfedildiğine işaret edilmekte, hatta bazı kaynaklarda oniki-onüç yaşlarında babasının

---

1649 el-Mâide 5/42.
1650 eş-Şûrâ 42/15.
1651 *"Seni insanlara önder kılacağım" buyurmuş; o (İbrahim as); "Soyumdan da mı? " deyince, "Benim ahdime zâlimler nail olamaz! " buyurmuştu."* el-Bakara 2/124.
1652 Yûsuf 12/23.
1653 el-Bakara 2/49-50; el-Â'râf 7/103-141; Yûnus 10/75-92; el-İsrâ 17/101-104; Tâhâ 20/42-80; el-Mü'minûn 23/45-49; eş-Şûrâ 26/10-66.
1654 el-Kasas 28/17
1655 el-Â'râf 7/ 150.
1656 el-Mâide 5/8, 45-49; el-Hucurât 49/9.
1657 el-Hadîd 25; el-Mümtehine 60 /8-9.
1658 Sâd 38/26.
1659 Sâd 38/20-25.

krallığı döneminde adaletli kararlar konusunda kendisine danışıldığı kaydedilmektedir.[1660] Onun adalet konusundaki bilgisi ve üstün yeteneğini Enbiyâ sûresinin ilgili pasajında şöyle dile getirlmektedir:

"Dâvûd ve Süleyman'a da... Hani, o ekin hakkında hüküm veriyorlardı ya; hani, o kavmin koyunları orada yayılmıştı... Biz onların hükmüne şahittik. Gerçi her ikisine de hüküm ve ilim vermiştik, ama onu (n hükmünü) Süleyman'a 'anla'ttık..".[1661]

Keza Kur'ân, Firavun'un danışmanlarından olan ideal devlet adamının/gizli müminin adalete olan tutkusunu da haber verir.Hz. Mûsâ'nın ve inananların zor durumda kaldığı bir sırada, canı pahasına, kendini deşifre ederek müminleri savunması, devletin onlara karşı yaptıklarının haksızlık ve yargısız infaz olduğunu haykırması, bu vasfa verdiği önemi göstermektedir.Onun adalet manifestosu tarzındaki haykırışı Kur'ân'da şöyle dile getirilir:[1662]

..."Bir adamı; sırf 'Benim Rabbim Allah'tır' dedi diye öldüreceksiniz, öyle mi?! Hem de size Rabbinizden âyetler getirmişken?.. "Yalancıysa, yalanı kendisine; ama doğru sözlü ise sizi tehdit ettiklerinin bir kısmı başınıza gelebilir..." "Kim bir kötülük işlerse, sadece onun kadar ceza görür…"[1663]

Âdil liderlerin bir örneği de Zülkarneyn'dir. Kehf sûresinde, onun batı'ya ulaştığında karşılaştığı bir kavmin davranışlarını cezalandırıp-cezalandırmama konusunda serbest bırakıldığında zulmedenleri cezalandıracağını ifade etmiştir.[1664] Belkıs'ın da adalete önem verdiğini ilgili âyetler işaret etmektedir. Hz. Süleyman'ın gönderdiği mektup üzerine adamlarının (mele') kendisine isterse savaşabileceklerini ifade etmelerine karşılık aceleyle karar vermemiş, zâlim kralların işgal ettikleri ülkelerin altını üstüne getirerek devlet hiyerarşisini adalet düzeninden koparıp ters yüz ettiklerini söylemesinden anlaşılacağı üzere, onun adalete değer veren bir kraliçe olduğu sonucu çıkarılabilir.[1665]

Kamu görevi bir emanet işidir. Bu emaneti layıkıyla taşıyıp hakkını verebilmek, ancak adalet ilkesine bağlılıkla gerçekleşir. Devlet görevlilerinin ve hakimlerin verdikleri kararlarda ölçüye/hakkaniyete uymaları halinde toplumda dengenin sağlanması ve sosyal problemlerin ortadan kalkması mümkün olur. Kararlarda adalete vurgu yapan bir âyette şöyle buyrulur: "*Allah size, elbette emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hakemlik ederken adaletle hükmetmenizi emreder…"*[1666] Adalet ilkesi sadece kararlarla sınırlı olmayıp, inançlı devlet adamını; konuşmalarında, şahitliğinde, ölçü-tartısında ve ekonomik ilişkilerinde bağlayıcı niteliktedir.[1667] Bu husus, En'âm sûresinde şöyle dile getirilir: وَاَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا وَاِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰى وَبِعَهْدِ اللهِ اَوْفُوا

"…Ölçmeyi de tartmayı da eksiksiz ve doğru yapın. -Biz hiç kimseye, gücünün yettiğinden başkasını yüklemeyiz.- Konuştuğunuz zaman da -akraba dahi olsa- âdil olun. Allah'ın ahdini mutlaka yerine getirin…"[1668]

Araştırmamızda yer alan ideal devlet adamları adalet duygusu içinde görevlerini îfa etmiş, zulüm ve haksızlığa karşı amansız mücadele vermişlerdir. Hz.Peygamber Mekke'de sosyal adaletsizliğe karşı inananları infaka teşvik etmiş, kız çocuklarına, kadın ve kölelere yapılan haksızlık, ayrımcılık ve zulme karşı çıkmış, Medine'deki liderliği döneminde farklı inanç, kültür ve milletten

[1660] el-Enbiyâ 21/78-79.
[1661] el-Enbiyâ 21/78-79.
[1662] Mü'min 40/28, 34, 40.
[1663] Mü'min 40/28, 40.
[1664] el-Kehf 18/86-97.
[1665] en-Neml 27/34.
[1666] en-Nisâ 4/58.
[1667] el-Bakara 2/282; el-Mâide 5/8; el-En'âm 6/152.
[1668] el-En'âm 6/152.

oluşan yirmi civarında kabile ile yaptığı toplum sözleşmesi (Medine Vesikası) ile bütün sosyal sınıfların haklarının korunduğu çağlar üstü bir anayasa metnini yürürlüğe koymuştur. Bu metin, içinde en çok "adalet" ve "ma'rûf" sözcükleri geçen, çağlar üstü bir adalet manifestosu niteliğindedir. Bu sözleşme çerçevesinde farklı inanç ve ırka sahip kabilelerin kendi mahkemeleri olmuş,uyuşmazlık halinde isterlerse üst mahkeme olan Hz.Peygamber'in divanına müracaat etme hakkı tanınmıştır.

Vedâ Hutbesi muhteva bakımından en güzel adalet manifestosu olarak tarihe geçmiştir. Onun adaletinin en açık iki belgesi olan Medine Sözleşmesi ve Veda Hutbesi hakkında Muhammed Hamidullah dikkat değerlendirmelerde bulunmuştur. Medine Sözleşmesinin ilk İslam Devletinin anayasası olduğu gibi yeryüzünde bir devletin ortaya koymuş olduğu yazılı anayasaların da ilki olma şerefine nail olduğunu, sözleşmenin genelinde iyilik, hakkaniyet ve dayanışma ifadelerinin dikkat çektiğini ifade tmekte, bu bağlamda bazı maddelerine de atıfta bulunmaktadır. İlk tahlilde 13, 16, 17 ve 21.maddelere dikkatleri çeken Hamidullah, bu maddelerin mümin olmayanların hukukunun gözetilmesini âmir hükümler taşıdığını belirtmekte, adalet noktasında, Vedâ Hutbesi'nde de Arab'ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arab'a, beyaz tenlinin siyaha, siyah tenlinin beyaza üstünlüğünün olmadığının zikredilmesinin, adaletin te'sisine yapılan vurgu bakımından çok önemli olduğunun da altını çizmektedir.[1669] Yönetimde adalet ilkesinin önemine hadislerde de geniş yer verilmiştir. Devlet adamının âdil olması, zulüm ve haksızlıktan kaçınması hususunda Abdullah b. Amr b. As'dan yapılan bazı rivâyetlere göre Hz.Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Yönettikleri insanlara, ailelerine ve sorumlu oldukları kişilere karşı adaletli davrananlar, Allah katında Rahman'ın (cc) yanında nurdan minberler üzerinde ağırlanacaklardır."…"Adaletli bir İmâmın (devlet başkanının) hizmetteki bir günü (başkasının yapacağı) altmış senelik (nâfile) ibadetten üstündür."… "Duası reddedilmeyen üç kişiden biri, âdil devlet adamıdır.[1670] Yine Ebu Hureyre'nin (ra) naklettiği hadislerde de konunun önemine dikkat çekilmiştir.[1671]

Kaynaklarda da Hz. Peygamber'in adalete ve kısasa verdiği öneme ilişkin çok sayıda hadiseye rastlarız.Bunlardan birkaçını zikretmek yerinde olacaktır.Beni Mahzûm kabilesinden bir kadının hırsızlık yapması üzerine, yakınları onun için Üsame b. Zeyd'in aracı olmasını ister. Hz. Peygamber'e ricada bulunan sahabenin isteğini reddeden Allah Resulü'nün kızı Fâtıma'nın dahi bunu yapması halinde onun da elini keseceğini söylemiş ve kısası uygulamıştır.[1672] Yine Huneyn savaşında bir asker pabucunun kenarının Resulullah'a değmesi neticesinde rahatsız olan Hz. Peygamber onun ayağına kamçı ile vurur. Bunun üzerinden bir gün geçip çağrıldığında bunun intikamı için olduğunu düşünerek telaşlanmıştır. Ancak, Hz. Peygamber onun ayağına kamçı ile vurmasına binaen (özür mahiyetinde) kendisine seksen koyun hediye etmiştir.[1673]

[1669] Vesikanın 13-21 arası maddelerinde iltiması (torpil) reddeden hükümler mevcuttur: "Buna göre toplum üyeleri suça/suçluya karşı tam bir dayanışma içinde olacak, toplumdaki herhangi bir ferde karşı işlenen suçta, yakın akraba da olsa suçlu ile dostluk kurulmayacaktır."Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, 1/179 (Medine Vesikası); Veda Hutbesi, 1/231-235; İbn Hanbel, 2/305; 5/411.

[1670] **Nesai**, "Âdâbu'l-Kudât", 1.

[1671] "Yüce Allah dört kimseye öfkelenir: Çok yemin eden satıcı, kibirli fakir, zina eden ihtiyar ve zâlim yönetici. "; "Devlet otoritesi en büyük hamidir. Haksızlıklarla onunla mücadele edilir, onunla korunulur. Şâyet bu otoriteyi kullananlar, Allahtan sakınmayı emreder ve adaletle hükmeder (ler) se bu yaptıklarından sevap kazanırlar. Bunun aksine davranır (lar)sa vebalini çeker(ler).."; "Yedi sınıf insan vardır ki Allah onları gölgesinden (himayesinden) başka gölgenin (himâyenin) olmadığı günde, bizzat kendi gölgesinde gölgelendirecek (himâye edecek)tir: Âdil imam (devlet başkanı)…" **Nesâi,** "Zekat", 77**; Müslim**, "İmare", 43; **Buhâri,** "Ezan", 36.

[1672] Müctebâ Uğur, **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam** (Asrı Saadet'te Sosyal Hayat), 2. Basım, İstanbul: Ensar Yayınları, 2007, 1/125-149.

[1673] İbrahim Sarıçam, **Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı**, s. 275-276.

Hz.Peygamber valilerine gönderdiği mektupların giriş kısmında güzel ahlak üzere olmalarını ve adaletten asla sapmamalarını önemle vurgulamıştır. Bu mektupları vesikalar halinde belgeleyen Muhammed Hamidullah, onların muhtevasındaki nebevî hassasiyete işaret ederek valilerin öncelikli sorumluluklarının kapsamı hakkında şunları ifade etmektedir: "Bu mektupların ilk bölümlerinde onların ibadet ve güzel ahlak üzere olmaları ve zulümden uzak durmaları talep edilmekte, diğer bölümlerde de ağırlıklı olarak zekat ve sadakanın miktarları tek tek açıklanarak âdilane taksiminin önemi vurgulanmaktadır." [1674] Hz.Peygamber'in memur atamalarında ayrım yapmadığına misal olarak, bir dönem Medine'nin yönetimine azatlı köle Hz. Bilal'i getirdiği, ilk sahabelerden devlet tecrübesi olan çok sayıda insan dururken yeni müslüman olmuş Faris'li Bâzân'ı kendi bölgesini iyi tanıması nedeniyle Yemen'e vâli tayin ettiği kaydedilmiştir.[1675]

Hz. Peygamber'den sonra halifeleri döneminde de genel olarak bu ilkeye önem verilmiştir. Sözgelimi, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer hilafete seçildikleri ilk günde yaptıkları konuşmalarda bu düstura işaret etmişlerdir. Hz. Ebubekir yaptığı ilk konuşmada: *"*Zayıfınız her zaman hakkını alıncaya kadar benim yanımda kuvvetli, kuvvetliniz de haksızlığı yanına kâr kalmayacak biçimde (hak ondan alınıncaya kadar) benim yanımda zayıftır. "[1676] derken, Sait b. Müseyyib'in rivâyetine göre, Hz. Ömer de şöyle demiştir: "…Biliniz ki bu sertliğim mütecâvize karşıdır. Zayıf bir müslümanın hakkını kuvvetliden aldığım sırada kat kat artacaktır. Ancak sizin namuslularınızın, çekingenlerinizin ve hakkı teslim edenlerinizin başım üzere yeri vardır."[1677] Yine, Hz. Ebubekir hastalandığında, kendinden sonra halife olmasını teklif ettiği Hz. Ömer'i bu vasıf nedeniyle tercih etmiş, bu nedenle yanına çağırdığı Hz. Osman'a bir yazı yazdırarak altını mühürledikten sonra onun halka okunmasını istemiştir. Bu mektupta yazılan şu ilk cümlelerde de alete dikkat çekildiği görülmektedir: "Ben Ömer'i size emir tayin ettim. İnanıyor ve biliyorum ki dayanacak ve âdil davranacaktır. Zâlim olursa (ki gaybı bilemem) zâlimler gideceği yeri yakında anlayacaklardır."[1678]

Bilindiği üzere halifeler arasında Hz. Ömer adaletiyle meşhurdur. Onun her yıl hac mevsiminde valileri Mekke'de toplayıp halkla yüzleştirdiği, hakkında adaletle ilgili şikâyet bulunanı bizzat orada cezalandırdığı kaydedilir. Hz. Ali'nin de adalete olan tutkusu çok sayıda rivâyete konu olmuştur. Bunların birinde İsa b. Abdullah el-Hâşimi'nin dedesinin onun hakkında şu anlatımına yer verilir: "Hz. Ali'ye, kendisinden bir şeyler isteyen iki kadın geldi. Birisi Arap, diğeri de cariyesi idi. İkisine de aynı miktarda yardım verilince, Arap kadının "Ey Müminlerin Emiri! Ben arap, o köle olduğu halde, bana, ona verdiğin kadar veriyorsun." demesi üzerine ona: " Aziz ve Celil olan Allah'ın Kitabı'nı inceledim. Orada Hz. İsmail'in torunlarının Hz. İshak torunlarına herhangi bir üstünlüğünün olduğunu görmedim" şeklinde cevap vermiştir. [1679]

Adalet mefhûmunun önemini ve devlet adamına yüklediği görevi Maverdî'nin (ö.450/1058) görüşleri çerçevesinde bir makalesinde değerlendiren Mustafa Çağrıcı, Mâverdî'nin ahlakı, din ahlakı (edebü'ş-şerîa) ve siyâset ahlakı (edebü's-siyâse) olmak üzere iki kavrama ayırdığını, ikisinin de en temel hedefinin adâlet olduğunu, adâletin fonksiyonunu da "siyâsal yönetimin düzgün işlemesini

---

[1674] Muhammed Hamidullah, **el-Vesâiku's-Siyâsiyye** (Hz. Peygamber Döneminin Siyasi İdari Belgeleri), Vecdi Akyüz (çev.), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997, ss. 216-218, 391-396.

[1675] Seyyid Abdullah Cemaleddin, **İslam'da İdarî Siyâset**, A. Kadir Kabakçı-Erol Bayraktar (çev.), İstanbul: Hira Yayınları, [t.y.], s. 272-273.

[1676] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, 6/301-303.

[1677] Kandehlevi, **a.g.e.**, 2/633-635.

[1678] el-Bûti, **Fıkhu's-Sîre**, s. 494.

[1679] Kandehlevi, **a.g.e.**, 2/695-696.

sağlamak (selâmetü's-sultan) ve ülkenin bayındır hale getirilmesi (imâretü'l-buldan) şeklinde kapsayıcı kavramlarla izah ettiğini ifade eder. Makalede, Maverdi'nin kamu düzenini bozan en büyük tehlike olarak adaletsizliğe işaret etiğini, kuşatıcı bir adâlet düzeninin, toplumu kaynaşmaya (ülfete) ve saygıya sevk edeceğini, böylelikle ülkenin mamur olup, servetlerin artacağını, nesillerin gelişip, devletin güvencede olacağını, buna mukabil nerede bir bozulma (fesâd) ve karışıklık varsa onun ortaya çıkmasında adaletten sapmanın muhakkak bir payı olduğuna dikkat çektiği kaydedilir.[1680]

Ahlâk âlimi İbn Miskeveyh (ö.421/1030) adâleti faziletin bir parçası değil, aksine faziletin bütünü olduğunu ifade eder.[1681] Ömer b. Abdülaziz döneminin Kurtubâ'lı âlimi Muhammed b. Ka'b hakiki adaleti, küçük olanlara baba, büyük olanlara evlât gibi, müsâvi olanlara da kardeş gibi muâmele edilmesi, cezanın, yapılan haksızlığa göre hükmedilmesi ve buna katlanma kudreti olarak tanımlamıştır.[1682] Yönetimde adaletin önemine vurgu yapan Sa'di Şirâzî' de hükümdarın haksız olarak bir köyden yumurta alınca onun etrafının da köyün bütün tavuklarını alacağını söyler. Kurttan hiç çoban olur mu? diye soran Sa'di Şirâzî (ö.691/1292), zalim kişinin padişahlık yapamayacağını, zulüm temeli atan padişahın, kendi saltanatının temelini kazdığını belirtir.[1683]

İlk Müslüman Türk devletlerinden günümüze kadar güvenlik, mal ve adâlet içeren devletin temel prensipleri Türk tarihçileri tarafından "dâire-i adliye" adlı şemayla gösterilmiştir. Buna dâire denmesinin sebebi, devleti oluşturan bütün unsurların (halkaların) adâletle başlayıp tekrar adaletle noktalanmasıdır. Bedreddin İbn Cemâa'nın (ö.733/1333) İslam siyasetinin adâlet felsefesine ilişkin değerlendirmeleri ve bu konudaki makaleler, sentezin anlaşılması için incelenmeye değer niteliktedir.[1684] Şerif Mardin (1927-2017) de bir kitabında, "dâire-i adliyye" sentezi ile devletin temeli olarak gördüğü adaletin önemine dikkat çeker.[1685] Türk-İslam tarihinde sultanların adalete azami derecede önemi verdikleri kaydedilir. Meselâ, Fatih Sultan Mehmet bir caminin inşâsı sürecinde hatalı gördüğü ermeni ustanın elini kestirdiği için kâdının önünde muhâkeme edildiği, onun zamanında Hristiyan din adamlarına mektuplar gönderip kendilerini ücretle tutarak ülkeyi dolaşma, işlerin nasıl yürüdüğünü, mahkemelerin nasıl işlediğini teftiş etmelerini, içerisinde eleştirilerinin de yer aldığı raporları kendisine sunmalarını istediği anlatılır.[1686]

Batı felsefesinde de yönetimde adalet ilkesine büyük önem atfedilmiştir. Bu konuda ilk çağ filozoflarından Aristo :"Adalet, ne zenginliğin, ne de çoğunluğun iradesidir. Adalet devletin ahlak amacının gerektirdiği yoldur. Hükümet ister çoğunlukta, ister azınlıkta olsun asıl mesele kanunun her şeyin üstünde olmasıdır. Hiçbir sınıf tek başına bütün sınıflara hükmetmemelidir."[1687] derken, Avrupa'nın

---

[1680] Çağrıcı, **İslamiyat Dergisi (Siyaset ve Ahlak),** 6/1, ss. 77-92; Bk. **Edebü'd-dünyâ**, Mustafa es-Sekka, Muhammed Şerif Sükker (thk.), Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1988, s. 136-141, 144.

[1681] Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub İbn Miskeveyh, **Tehzîbu'l-ahlak = Ahlak eğitimi**, Abdulkadir Şener, vd., İstanbul : Büyüyenay Yayınları, 2. Basım, 2013. (Orijinal kitap adı: Tehzibü'l-ahlak ve tathîrü'l-a'rak), s. 111. *

[1682] Hârûn Han Şirvani, **İslam'da Siyasi Düşünce Üzerine Araştırmalar**, Kemal Kuşçu (çev.), İstanbul : İrfan Yayınevi, 1965, s. 107.

[1683] Türk, **Çoban ve Kral-Siyâsetnâmelerde İdeal Yönetici İmgesi**, s. 94 -95.

[1684] Bedreddin İbn Cemâa, **Tahrîru'l-Ahkâm Fî Tedbîr-i Ehli'l-İslam (Adl'e Boyun Eğmek),** Özgür Kavak (çev-değ.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2010, ss.16-28.

[1685] Mardin, bu unsurları şöyle sıralar: "1. Dünyanın kurtuluşunun kaynağı adalettir, 2. Cihan bir bağdır, divârı devlettir. 3. Devleti şeriat düzenler, 4. (Toprak) mülk olmasa şeriatın etkisi de kalmaz, 5. Askersiz mülk zapt edilemez, 6. Mal olmazsa asker toplanamaz, 7. Mal tebaa tarafından biriktirilir, 8. Adaletle hükmettiğinde tebaası cihan padişahına yürekten itaat eder." Bk. Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu,** 3. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 115.

[1686] Güventürk, **Devlet Adamı,** s. 84-85 ; Muhammed Ali Sallabi, **İstanbul'un fethi ve Fatih Sultan Mehmed**, Şerafettin Şenaslan(çev.), İstanbul: Ravza Yayınları, 2008, s. 202.

[1687] Aristo, **Politika (IV-VIII),** Niyazi Berkes (çev.), MEB Yayınları, 1941, ss. 232-233.

aydınlanma döneminin ünlü hukuk adamı Montesquıeu (ö. 1755) da ideal devlet/ devlet adamının özelliklerini sistemle de ilişkilendirerek şöyle ifade eder: "Yöneticinin âdil ve ahlaklı olmasının yanında kanunların da kaliteli olması, adaletin uygulama biçim ve etkinliğinin güçlü olması, devlet adamının adil paylaşıma önem vermesi ve halkın her kesimiyle ilişki kurması gereklidir."[1688]

Çağdaş adâlet kuramcılarından John Rawls, toplumsal kurumların ilk erdeminin adalet olduğunu söylemiştir.[1689] Toplumda adaletin nasıl iyi uygulanabileceğine dair önerileri içeren bir makalesinde Mustafa Erdoğan, bu konuda David Schmidtz, Rawls ve Hayek'in görüşlerini de dikkate alarak, çözüm için Aristoteles'ten günümüze uzanan bir formülü muhteva ve dayanaklarıyla izah eder.[1690] Coşkun C.Aktan siyasete dair kitabında, adalet sisteminin güçlü kurumsal kimliğe sahip olmasının önemine dikkat çekmekte, sistem kaliteli olmadığında insan kalitesinin tek başına yeterli olamayacağını dile getirmekte, yönetime iyi ahlaklı olanların seçilmesinin yanında, güçlü hukuk sisteminin de oluşturulmasının gerektiğini James M. Buchanan'ın sözleriyle ifade etmektedir.[1691]

Hâsılı, âdil olan devlet adamınını şöyle tarif edebiliriz:

Kur'ân'ın methettiği devlet adamının en önde gelen vasıfları arasında adalet yer almaktadır. Toplumun bütün kesimlerine hakkaniyet ölçüsünde muamelede bulunan, yakınları dahi olsa kimseye imtiyazda bulunmayan âdil devlet adamı herkes tarafından saygı ve sevgiyle karşılanır. Adaleti şiar edinmiş devlet adamı, takva sahibidir. Çünkü bu sorumluluğunu yerine getirmediğinde Hakk Teala'nın kendisini muahaza edeceğinin bilincindedir. Bu sebeple kararlarında, emrindekileri terfi ve atamalarda, ödül ve cezalandırmada, harcamalarda, çalışanların haklarını tam olarak almalarında adalet çerçevesinde hareket eder. Kamu işlerinde kasdi yapılan hatalarla ilgili kişi veya gruba hiddetlenip cezalandırmak istediğinde onların arasındaki masumlara haksızlık yapmaktan sakınır. Suçun şahsiliğini dikkate alır. Arzu ve ihtiraslarına uyarak veya başkasının tahrikine kapılarak adaletten sapmaz. Anlaşmazlıklarda hakem olması gerektiğinde ayrımcı ve tarafgir olmaz, yakınları da olsa suçlulara arka çıkmaz. Objektif tutum izler.Adaletin icrasını geciktirmez, savsaklamaz.

Yukarıda devlet adamının âdil olması, adaleti tesis etmesi incelendi. Şimdi de devlet adamının adaletli olmama vasfını tahlil ediyoruz. Kur'ân'da devlet adamının **"adaletli olmaması"** haline işaret eden kelime/kavram ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının zulmüne ve hukuku çiğnemesine işaret eden sözcük ve terkipler: *Zulm-zâlim-**ezlâm-zalûm**-cebr-**cebbâr-kahirûn** (kahr)- naksu'l mikyâl ve'l mîzân- iştât-batş- avl-levy-ihsâr- -kısmet dîyzâ (kısm)*.[1692]

1688 "Çok üstün tüzükler çıkartıp uygulaması, kanunlarının her şeyi kuşatıcı olması, ihmallere izin vermemesi, suçu önlemesi veya cezalandırması, ancak bağışlamayı daha iyi bilmesi, güç olan tasarıları kolay, pratik ve hızlı biçimde uygulaması, topraklarının her yerine gidip halkın haline bakması, halkla iç içe olması, bütçesini iyi ayarlaması, servetinin temiz, helal ve yetecek kadar olması, hazinelerini halka dağıtması."..Montesquıeu, **Kanunların Ruhu Üzerine I**, Fehmi Baldaş (çev.), 2. Basım, İstanbul:Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998, s. 428-433.

1689 Atkinson (ed.), **Siyaset Kitabı**, s. 298.

1690 Erdoğan bu konuda şunları söyler: "Eşitlere eşit, eşit olmayanlara farklı muamele edilmelidir. David Schmidtz'e göre insanların eşit zemine veya statüye değil, fakat iyi bir zemine ihtiyacı olduğundan biz şu neticeyi çıkarabiliriz: Âdil bir toplumda fırsatların eşitlenmesinden daha önemlisi, fırsatların herkes için arttırılmasıdır. Bu yolla kişilerin elbette fırsatları eşitlenmez, ama genel olarak iyileşir; yani herkesin daha iyi şanslara sahip olması sağlanır." Mustafa Erdoğan, "Adalet", Ankara: **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, 2008, Sayı: 15, ss.14-15, 20.

1691 Buchan şöyle demiştir: "Siyasetin ıslah edilmesi için güç ve yetkilerini "kamu çıkarı" doğrultusunda kullanacak iyi ahlak sahibi kimselerin seçilmesi ve bunların işbaşına getirilmesi şeklindeki bir öneri yeterli değildir. Bir oyun kuralları ile belirlenir ve daha iyi bir oyuna ancak oyunun kurallarını değiştirmek suretiyle ulaşılabilir." Temiz Toplum ve Temiz Siyaset, İzmir: T Yayınları 1994, (Giriş sözü).

1692 el-Bakara 2/114; en-Nisâ 4/3,75,135,168; el-Mâide 5/22; el-A'râf 7/127; Hûd 11/59, 84; İbrahim 14/15,34; el-Kehf 18/15; eş-Şuarâ 26/130; el-Kasas 28/19,76-77; Sâd 38/22; Mü'min 40/35; en-Necm 53/22; el-Mutaffifîn 83/2. (Mukâtil,

ظلم- ظالم- أظلم- ظلوم - جبر- **جبّار** - قهر- قاهرون- نقص المكيال والميزان- إشطاط- بغي- بَطش - عول- لَوي - إخسا ر- قسمة ضِيزى.

Bu konu devlet adamının ahlaki niteliklerinden olan merhamet-hoşgörü bahsinin menfi kısmında etraflıca, ameli vasıfları bahsinde de "itaatın" çelişiği olan "başkaldırı" bölümünde kısmen ele alındığından, burada sadece devlet adamının zulüm vasfına işaret eden Kur'ân kavramları ve âyet istidlallerine işaret ile iktifa edilmiştir.

4.3.1.2. Sosyo-Ekonomik Standartları Sağlamak

Kur'ân'da bu sorumluluğa işaret eden sözcük/kavram ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının refahı sağlamada gelirlerin adil paylaşımını/dolaşımını sağlamasına işaret eden sözcük ve terkipler: *Adl/kıst-**iksât-eksat-muksitîn**-dûle (devle).* [1693]

عدل- قسط- إقساط - **أقسط- مقسطين**- دُولة/ د ولة

- Halkın sosyo-ekonomik seviyesinin gözetilmesi bağlamında devlet adamının hassas olmasına delalet eden kelimeler: *Sevâ (müsâvât)-ifâetü'l enfâl (fey)-hafd-ı cenâh- maîşet kısmet dîyzâ - suhriyye-nasîb- **muktęsimîn**-nasîb.*[1694]

سو اء - إفاء ة الأنفا ل (فيء)- خفض الجناح- مَعِيشَتَهُمْ قسمة ضِيزى - سخريّة - **الْمُقْتَسِمِينَ** -نَصِيبَ

- Devlet adamının yoksulla zengin arasında köprü olmasına, yoksulun ekonomik durumunun iyileştirilmesine çaba göstermesine işaret eden sözcükler: *İnfâk-it'âm-ihsân- zekât-sadaka/sadakât.* [1695]

إنفا ق- إطعا م- إحسا ن - زكا اة - صد قة / صد قا ت

Kur'ân kamu gelirlerinin sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir güç olmamasını emretmekte, imtihan nedeniyle rızıklar farklı farklı kimine az, kimine çok takdir edilmiş olsa da, [1696] müminler arasında zekat ve sadaka vecibesiyle ekonomik sıkıntıda olanlarla yardımlaşmayı emretmekte,[1697] hatta yardım yapılacak kimselere de işaret etmektedir.[1698]Bunun dışında fey, ganimet ve mirasın da paylaştırılmasına işaret eden Kur'ân, özellikle haksızlığa uğrayan yetimlerin ve kadınların hukuku başta olmak üzere müminleri sosyal adalet ilkesini gözetmeye çağırmaktadır.[1699] Kur'ân Tevbe sûresinin 60. âyetinde en adil bölüştürmeyi kendisi öğreterek sosyo-ekonomik paylaşıma işaret etmekte, [1700] Enfâl sûresinde de ganimetin devlet başkanına ve halka nasıl taksim edileceğini izah etmekte,[1701] kamu gelirlerinin bir zümrenin tekelinde olmamasının gerekliliğine

---

el-Eşbâhve'n-nezâir, "bağy"= "zulüm" (7/33; 42/39), s.316; Dâmegâni 2/188' de geçen "bâtıl" sözcüğü ile 38/22' de zikredilen "bağy" kelimesine "zulüm" anlamı vermiştir. **Kâmusu'l-Kur'ân**, s.72-73. (Cebbarîn=diktatörler Firavun vd.)

1693 el-Bakara 2/282; en-Nisâ 4/127; el-Mâide 5/42; et-Tevbe 9/107; eş-Şûrâ 42/15; el-Hucurât 49/9; Rahmân 55/9; el-Haşr 59/7; el-Mümtehine 60/8. "İksat", eşit dağıtmak, tüm toplum kesimlerine eşit dağıtmak, herhangi birini ihmal etmeden. el-Haşr 59/7: İsfehânî sözlüğünde, İbn Fâris de Makayisü'l-Lüğa'da "dûle" ve "devle" nin aynı anlamda olduklarını, ancak "dûle" sözcüğünün daha çok malla ilgili, "devle" kelimesinin ise daha ziyade "mevki-itibar" ve savaşla ilgili kullanıldığını belirtirler. Keza, İsfehânî dûle" kelimesinin aynî olarak tedavül eden, sırayla-nöbetleşe elden ele dolaşan madde, Cevheri, de "devle" kelimesinin masdar olduğunu söyler. Dâmegânî diyor ki "devle" ile "dûle" aynıdır. Bir görüşe göre "devle" malın taksimi, "dûle" harp ve makamın taksimatı-dönüşümlü olmasıdır. s.177. el-Müfredât, s.174-175; İbn Fâris, **Mu'cemu mekâyisi'l-lügâ,** 2/314.

1694 en-Nisâ 4/7; el-Enfâl 8/41 (ganimetlerin beşe ayrılması); el-Hicr 15/88-91; el-Kasas 28/77; Fussilet 41/10; ez-Zuhrûf 43/32; el-Haşr 59/6-7.

1695 en-Nisâ 4/36; el-Mâide 5/93; Tevbe 9/60; el-Hacc 22/28, 41; el-Furkân 25/67; el-Kasas 28/77; el-Müddessir 74/44.

1696 ez-Zümer 39/52.

1697 el-Bakara 2/264-266; Âl-i 'İmrân 3/43; en-Nisâ 4/77; el-Münâfikûn 63/10-11; el-Leyl 92/17-21.

1698 el-Bakara 2/215,271, 273; et-Tevbe 9/60; er-Rûm 30/38.

1699 en-Nisâ 4/11-12, 176; el-Enfâl 8/41; el-Haşr 59/7.

1700 et-Tevbe 9/60.

1701 el-Enfâl 8/41.

dikkat çekmektedir. Zira câhiliye döneminde savaş ganimetlerinin dağıtım teamülü adil değildi. Ganimetlerin büyük kısmından kabile reisleri(zenginler) yararlanırdı. Bu âyetle halkı gözeten sosyal adalet ilkesinin önemi vurgulanmıştır.

Kur'ân'ın sosyal adalet konusuna en dikkat çekici âyetleri Haşr sûresinde geçmektedir. Bu surede kamu gelirlerinin özellikle en muhtaçlardan başlamak üzere ihtiyaç sahibi olan halka taksimatının yapılması istenmekte, "dûle = دُولة lafzı zikredilerek, tekelleşmeye (monopolizme) yol açacak şekilde malın zenginler arasında dönüp dolaşan bir güç olması yasaklanmaktadır:

مَآ اَفَآءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُوْلِهٖ مِنْ اَهْلِ الْقُرٰى فَلِلّٰهِ وَلِلرَّسُوْلِ وَلِذِي الْقُرْبٰى وَالْيَتٰمٰى وَالْمَسٰكِيْنِ وَابْنِ السَّبِيْلِ كَيْ لَا يَكُوْنَ دُوْلَةً بَيْنَ الْاَغْنِيَآءِ مِنْكُمْ وَمَآ اٰتٰىكُمُ الرَّسُوْلُ فَخُذُوْهُ وَمَا نَهٰىكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوْا وَاتَّقُوا اللّٰهَ اِنَّ اللّٰهَ شَدِيْدُ الْعِقَابِ لِلْفُقَرَآءِ الْمُهٰجِرِيْنَ الَّذِيْنَ اُخْرِجُوْا مِنْ دِيَارِهِمْ وَاَمْوَالِهِمْ

"Allah'ın onlardan savaşsız olarak alıp Resûlüne verdiği o malı-mülkü elde etmek için, siz ne at ne de deve koşturmak zorunda kaldınız... Fakat Allah'tır ki, resûllerini, dilediği kimselerin başına Mûsâllat ediyor! Allah her şeye kadirdir. Bu şehirlerin ahalisinden, Allah'ın savaşsız olarak alıp Resûlüne verdikleri; Allah ve Resûlüne, yakınlarına, yetimlere, düşkünlere ve yolda kalanlara aittir. Ta ki, sadece zenginleriniz arasında dönüp dolaşan bir güç olmasın... O halde, Allah'tan sakının da Peygamber size ne vermişse onu alın, neyi de size yasaklamışsa ondan uzak durun. Allah'ın azabı gerçekten şiddetlidir! Özellikle, kendi yurtlarından çıkarılmış ve malları ellerinden alınmış bulunan fakir muhacirlere aittir..." [1702]

Haşr sûresinin bu ayetlerinde feyin (ganimet) taksimatı konusunu sosyal adâlet bağlamında değerlendiren Beyzâvî (ö. 685/1286), câhiliye döneminde ganimet mallarının zenginler arasında dolaşıp pay edildiğini ifade ederek âyetin buna dikkat çektiğini ifade etmekte, dolaşım kelimesinin "dûleten" (dolaşan) ve "devleten" (güç) diye okunduğunu, bu kelimeyle; "aranızda gücü yetenin zorla aldığı bir şey olmasın veya zenginlerin kendi arasında dolaştırdığı bir şey olmasın." anlamının kasdedildiğini dile getirmektedir.[1703] Mevdûdî (1903-1979) bu âyetin tefsiri bağlamında, İslam'ın sosyal adâlet ve ekonomi politikası hakkında şunları söyler:

"Zenginlik tüm topluma yayılmalıdır. Bu âyet devletin ekonomi politikasının temelini teşkil eder. Zenginler günbegün daha da zenginleşirken, fakirler gittikçe fakirleşmesin. Kur'ân soyut bir prensip ortaya koymamış, faizi haram kılarak, zekatı emretmiştir. Ganimetlerin 1/ 5 inin verilmesini emrederken sadakaya ek olarak çeşitli keffâretler vasıtasıyla, zenginliğin akışının fakirler tarafına olması için infâk edilmesini telkin etmiştir. Vefat eden her zenginin mirasının geniş kitleye yayılmasını sağlayan verâset hukukunu ihdas etmiştir. Cömertlik teşvik edilmiş, zenginin malında fakirin payı olduğu hayrat olarak değil hak olarak görülmüştür. İslam Devletinin en önemli iki gelir kaynağı, zekat ve fey (ganimet) tir. Zekat tüm Müslümanlardan belli miktar orandan itibaren alındığı gibi, gayr-i müslimden de cizye ve haraç (ürün hasılatı ve emniyetlerinin sağlanması karşılık) ile fey alınır. Devletin gelirleri bunlardan elde edilen bütçeyi oluşturmaktadır. İşte bu gelirlerin Beytü'l-male aktarılması, oradan da ihtiyacı olan yerlere harcanması, zenginlerin tekel kuramayacakları anlamına gelmektedir. Âyette, servet akışının fakirlerden zenginlere doğru değil, zenginlerden fakirlere doğru akacağına işaret edilmektedir."[1704]

Bu âyetin, malların âdil paylaşımı ve sosyal eşitlik kapsamında önemli ilkeler içerdiğini belirten İzzet Derveze (1888-1984) şu değerlendirmeyi yapar:

[1702] el-Haşr 59/6-8.
[1703] Beyzâvî, **Envârü't-tenzil**, 5/125-126.
[1704] Mevdûdî, **Tefhimu'l-Kur'ân**, 6/190-191.

"İslami yönetim ekonomik kaynakların toplumda âdil dağılımına nezaret eder. Allah Teala Nadir Oğulları'ndan savaşmadan elde edilen gelirlerin bizzat Kendisi tarafından Elçisine (sav) verildiğini, onun takdiriyle zenginlere değil, istediği şekilde başta yakınları Haşimoğulları ve muttalipoğullarının fakirlerine dağılımının buyrulması emredilmiştir. Zira Allah'ın Resulü onların üzerine bir kısım askerler göndererek onlara korku sarmiş ve onları oradan çıkartmıştır. Bu nedenle bağış olarak Hz. Peygambere verilen bu hakkı kendisi sadece akrabalarının fakirlerine pay etmemiş, toplumun tüm kesimleri arasına yaymıştır. Savaş ganimetleriyle ilgili Kur'ân hükmünün (Enfal/41) akabindeki bu hüküm, mâli-iktisâdî hükümlerinin ikincisi olup sosyal eşitliğe önem vermektedir. Feyden zenginlerin yararlanması söz konusu değildir. Burada sermayenin toplumun ezici çoğunluğu arasında dağıtılması bağlamında Müslüman devlet adamlarının zenginler dışındaki kitlelere tahsisler yaparak müdahaleci rol üstlenmeleri yansıtılır." [1705]

Sosyal adaletin sağlanması konusunda dikkat çeken bir âyet de Nahl sûresinde "eşitlik" anlamındaki "sevâ" (سواء) sözcüğü ile ifade edilmektedir.

وَاللهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلٰى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ فَمَا الَّذِينَ فُضِّلُوا بِرَآدِّي رِزْقِهِمْ عَلٰى مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُمْ فَهُمْ فِيهِ سَوَآءٌ

"Allah; rızık hususunda sizi birbirinizden üstün kılmıştır. Üstün kılınanlar rızıklarını ellerinin altındakilere vermezler ki hepsi eşit olsun…" [1706]

Hz. Peygamber bireysel olarak müminlerle maddi dayanışma içinde olduğu gibi, Medine'de Ensar-Muhacir kardeşliğini (muâhat) kurumsallaştırarak da hicret nedeniyle zor durumda olan toplum fertlerinin ekonomik sıkıntılarını hafifletmeye çalışmıştır. Ayrıca Kur'ân'ın emirleri doğrultusunda yönetici olarak gerek zekatın paylaştırılmasında, gerekse ganimet ve feyin dağıtımında alt gelir gruplarına öncelik vermiştir. Onun Suffe talebelerini, şehit ve gazi çocuklarını bizzât himaye etmesi, mağdurların sosyo-ekonomik durumunu iyileştirme bağlamında göstermiş olduğu çabasının tezahürüdür. Asr-ı saadet döneminde Hz. Peygamber'in ve halifelerinin bağışlamış oldukları vakıf müesseleri de sosyal sorumluluk bağlamında, halkın ekonomik ihtiyaçlarına fayda sağlaması bakımından kalıcı eserlerdir. Hz. Peygamber'in bireysel olarak yaptığı özverinin yanında, devlet başkanı olarak halkın kalkınmasına ve refahın yaygınlaşmasına yönelik almış olduğu sosyo-ekonomik tedbirleri ve ticaret düzenlemesine dair prensipler bazı kaynaklarda şöyle kaydedilir:

"Hz.Peygamber sosyal adaletin sadece prensiplerini koymadı, aynı zamanda gerçekleştirdi de. Getirilen ekonomik tedbirlerle zengin-fakir arasındaki uçurum, mümkün olduğu ölçüde kapandı. Hz. Peygamber (sav) öncelikle müşrikler ve Yahudilerin ticaret yaptığı pazardan ayrı olarak Müslümanlar için bir Pazar yeri tespit etti. Oranın daraltılmamasını, sabit yerler edinilmemesini ve vergi konulmamasını emretti. Pazara mal getirenin rızıklandırıldığını, karaborsacının ise lanetlendiğini belirten Hz. Peygamber ayrıca şehirler arası mal sevkiyatı sırasında alınmakta olan iç gümrük vergilerini (meks) de yasaklayarak Medine'ye mal sevkiyatının devamlılığını sağlamaya çalıştı. Çarşı pazarda kontrol yapan görevliler veya gönüllü bulunurdu. Pazarcının sâbit yer edinmesini yasaklayarak haksız rekâbetin, tekelleşmenin önüne geçti, emeğiyle kazanmaya çalışan gayretli çiftçinin önünü açtı. Malların pazara gelmeden aracılar vasıtasıyla alınarak fiyatların sun'i biçimde yükselmesini önledi. Bu suretle üretici ürününü doğrudan getirip satabilmekteydi. Devlet gelirlerinin tamamını gider kalemlerine harcamasıyla tedavüldeki para miktarını azamiye çıkarttığı gibi, sağlam sikkeleri bozdurtmayarak

[1705] İzzet Derveze, **et-Tefsîru'l-hadîs**, 7/308-313; Nüzul Sırasına Göre Kur'ân Tefsiri, Vahdettin İnce, Mustafa Altınkaya, İstanbul: Ekin yayınları, 1997, 5/525.

[1706] en-Nahl 16/71.

paranın değerini korudu, malların takasında sınırlamalar getirerek para ekonomisine geçişi hızlandırarak para piyasasını güçlendirmeyi hedefledi."[1707]

Sosyal adalet ve yardımlaşma ilkesine Medine Sözleşmesi'nde de yer verilmiştir. Medine Vesikası'nın 3-12. arası maddelerinde her kabile ve zümrenin kendi arasında bir fon oluşturması ve maddi konuda sıkıntısı olan kişiye bu sandık kanalıyla yardım yapılması (*âkile*, sosyal yardımlaşma sistemi) [1708] 11. maddede "mutraf" kişiye (ağır ekonomik koşulda yaşayana) sosyal yardım fonu ile desteklenmesinin yer aldığını görmekteyiz. Vesîkasının 15. Maddesine göre müminlerin birbirine veli ve âkile sayılarak yardımlaşmanın gereği vurgulanmakta, 45-b maddesine göre de her bölgenin bir âkilesinin bulunduğu belirtilmektedir. [1709]Hz. Peygamber'in sosyal adaleti ve refahı sağlamak için; devlet gelirlerinin tamamını bekletmeden gider kalemlerine harcayarak tedavüldeki para miktarını azami seviyeye çıkardığı, sağlam sikkeleri (mevcut olan altın paraları, Bizans ve Sasani paralarını) bozmayı yasaklayarak paranın değerini koruduğu, malların takasına sınırlamalar getirerek para ekonomisine geçişi hızlandırıp para piyasasını güçlendirdiği, topraklar genişleyip gelirler artınca kabilelerine görevlendirilen "âmil", "mûsâddık" ve "sâî" gibi vergi görevlilerinin eğitilip "görev ve yetki belgesi" ile talimatlandırıldığı, görevlilerin zekat hayvanının orta hallisinden aldıkları, şâyet semiz hayvanlar alındı ise iade edildiği belirtilmiştir.

Halifeler döneminde de Kur'ân ve sünnet ilkeleri çerçevesinde sosyal adalet ilkelerine riâyet edilmiştir. Sözgelimi, Hz. Peygamber'in yaptığı gibi, Hz. Ebû Bekir de Necranlılar'a sosyo-ekonomik güvence vermiş, Hireli Hristiyanlarla daha önceden yapılan anlaşma hükümlerine bağlı kalarak çalışma gücü olmayan yaşlılar, felaket sebebiyle mağdur olan ya da zenginken kendi dindaşlarının sadakasına muhtaç kalan gayri Müslimleri cizye vergisinden muaf tutmuş, bakmakla yükümlü oldukları kimselere Beytü'l-Mal'den yardım sağlayarak onlara sosyo-iktisadi güvence sağlamıştır. [1710] Hz. Ömer İslam topraklarında Müslümanların feodalite oluşturmaması için fethedilen toprakları kıyamete kadar devleştirmiş, ikta sistemi ile sosyal refahın toplum içinde yaygınlaşmasını, dolaşımını istemiştir(Haşr 7).[1711]

Hz. Osman'ın valilerine gönderdiği bir emirnamede şunları emrettiği ifade edilir: Yöneticiler halka karşı kolaylaştırıcı ve toleranslı olmalı, onlara emredici vaziyette değil de, yardım eder biçimde maddi problemlerini hafifletici/giderici bir konumda olmaları gerekir. Hz. Osman'ın halife seçilince

---

[1707] Özel, a.g.m., **Divan İlmi Araştırmalar**, s.40; Bk. Cengiz Kallek, **Asr-ı Saadet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi**, İstanbul : İz Yayıncılık, 1997, ss. 53-54, 144, 191-195.

[1708] Âkile: "Yani bir cürümü işleyen kişi onu ödeyemeyecek durumda ise bölge halkının ödeyecek sosyal sigortası idi." Bu dayanışma fonu hakkında şunlar da söylenmiştir: "Uygulama cahiliye dönemi kabile dayanışmasına benzemekte, ancak muhtevada farklılık arz etmektedir. Zalim de mazlum da olsa kabile üyesine yardım etmek hususu bu defa suçluya zalim olduğu için değil, intikam girişiminin ve kabile savaşımnın engellenmesi amacıyla yardım edilmektedir. Yine bu dayanışma sayesinde diyet yükünün ağırlığı paylaştırılarak ödeme kolaylaştırılmış, bunun sonucunda kısas engellenmeye çalışılmıştır.Yani önceden intikam için olan yardımlaşma şimdi sulhe ulaşmak için yapılmaktadır. Dolayısıyla cahiliye döneminde çatışmayı arttırıcı rol oynayan kabile dayanışması, İslami uygulamada düşmanlığı önleyici ve intikam hislerini teskin edici hüviyete büründürülmüştür." Apak, **a.g.e.**, s.104.

[1709] "İbni Hişam'a göre bu terim "borç veya aile fertlerinin çokluğu sebebiyle ağır bir yük altında bulunan kimse" anlamındadır. Eğer bu kişi esir düşmek veya hatâen bir insan öldürmek gibi fidye yahut kan diyetine mecbûr kalırsa buna göre yardım yapılacaktır. Mağdur taraf, suçlunun parası yok diye zarara itilemez. İşte bunlar fondan ödenmekteydi. Kabile ödeyemezse komşu veya akraba kabilenin ödemesini, bu da olamazsa merkezi idarenin ödemesini öngörmekteydi. Bu komşu kabile başka dine de mensup olabilmekteydi. Ayrıca vilâyet idarelerinin mahalli hazineleri ihtiyaç duyduklarında bu kurumlara (bir nevi güvence kurumları birliği-meâkil) yardım ederdi. Yetimler, muhtaçlar, bakıma muhtaç azatlı köleler ve işkence yapılan kölelerin hürleştirilip geçiminin üstlenilmesi devlete aitti." Celal Yeniçeri, **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam** (Asrı Saadet'te Devlet Bütçesi), ss. 423-427.

[1710] Aytürk, **a.g.e.**, **s.**131.

[1711] Adaleti ve Yenilikleriyle Hz. Ömer, Hüseyin Özhazar, ss.133-136.

valilere göndediği ilk talimatında, Allah'ın İmâmlara (yöneticilere) ruat (görüp gözetici) olmalarını emrettiğini, onların cübat (vergi toplayıcı) olarak yaratılmadıklarını, yöneticilerin pek yakında ruat olmaksızın cubata dönüşme ihtimalinin olduğunu, bu hale dönüştüklerinde haya, emanet ve vefanın da son bulmasının yakın olacağını belirttiği kaydedilmiştir.[1712] Ömer b. Abdülaziz halifeliğe seçilir seçilmez halkın sosyal koşullarını nasıl düzelteceğine dair ciddi kaygılar içine girdi. Ümmetin içinde çok sayıda fakir olduğunu, hepsinin sorumluluğunu taşıdığını ifade ederek halkın ekonomik şartlarını iyileştirmek için yoğun çalışmalara başlayan halife kısa zamanda halkını müreffeh yaşam seviyesine çıkarttı. Onun hilafeti hakkında yazılanlarda, sosyo-ekonomik çalışma ve düzenlemelerinin çok olumlu neticeler verdiği kaydedilir.[1713]

Seâlibi (ö.429/1038) devlet adamını; "kitlelerin ruhu" ve "düzenin direği" diye nitelemekte, onun halkı arasında sosyal adalet ve refahı sağlama görevini denize benzetmektedir. Ona göre deniz gibi sultan da bir çok faydayı, insanların işlerinin kolaylaşmasına yol açan türlü etkenleri içinde barındırmaktadır. Derya onca tehlikesine ve verdiği ürperti hissine rağmen sırtına aldığı gemileri memnun etmekte, balıkçılara besin sağlamaktadır, tıpkı sultanın halkına ve kumandanlarına yaptığı iyilikler gibi.[1714] Mâverdî'nin (ö.450/1058) siyaset ahlakına dair görüşlerini bir makalesinde değerlendiren Mustafa Çağrıcı, onun, sosyal devletin sağlaması gereken sosyal refâh için, "hisb darr" (yaygın refah) tabirini kullandığını, toplumsal düzenin dayandığı dinamikleri ve devlet adamının bu hususstaki vazifelerini bu kavram çerçevesinde izah ettiğini söyler.[1715] İbn Haldûn (ö.808/1406), Mukaddime'sinde, bir ülkenin bayındırlık ve refahının artmasının adâlet sisteminin düzgün işlemesine bağlı olduğunu, zulüm ve haksızlığın ise bayındırlık ve refahı yok ettiğini söylemekte, bunun gerekçelerini devlet adamının adalet ve zulüm uygulamalarına dayandırmaktadır.[1716]

Kınalızâde (ö.979/1572), sosyal adalet konusunda orta yola vurgu yaparak hükümdarın bu konuda tedbirli olmasını, israfla cimrilik arası orta yolu izlemesinin gereğine işaret eder. Ahlak

---

[1712] Murat Sarıcık, **Haya Timsali Hz. Osman**, İstanbul: Nesil Yayınları, 2009, s. 149-150.

[1713] Onun bu konudaki başarısı ve izlediği yöntem şöyle anlatılır: "O vefat ettiği zaman bizden birisi büyük mallarla gelir ve "Alın bu malları, fakir gördüklerinize verin. Nerede fakir görürseniz dağıtın." derdi de döner dolaşır, zekat alabilecek fakir kimse bulamadığı için malları alıp geri dönerdi. Halife halkı zengin kılmıştı. Oysa Abdulmelik ibn Mervan ve meşhur zâlim vâlisi Hacc? İbn Yûsuf zamanında devlet hazinesi ağzına kadar dolu idi. Ama müslümanlar fakirlikle mücâdale edecek takatı kendilerinde bulamıyorlardı. Ömer b. Abdülaziz'in devlet hazinesi çok daha falza gelire sahip olmasına rağmen hazine genellikle boştu. Dedesi Ömer İbn el-Hattab'ın ve Hz. Alin'nin yaptıkları gibi o da Müslümanların Beyt'ül-mal'ında hiçbir şey bırakmaz, hepsini onlara dağıtır, orayı kendi eliyle süpürdükten sonra orada iki rekat namaz kılardı." Ağırakça, **a.g.e**., ss. 139-143.

[1714] Türk, **a.g.e**., s.81.

[1715] İbn Haldûn'un bu konuda şunları da söylediği belirtilmiştir: "Toplumsal düzenin temelleri; yaşanan din (dîn muttebâ), etkin devlet yönetimi (sultan kâhir), kapsamlı adâlet (adl şâmil), genel güvenlik (emn âmm), maddî bolluk ve yaygın refâh (hısb dârr), geniş emel (emel fesîh), kamu işlerinde istişâre-katılımcılık-fikir özgürlüğü, kamu kaynaklarının temininde ve harcanmasında adalet ve açıklıktır."Hısb darr" sayesinde insanlar rahat şartlar içinde yaşarlar; maddî durumları çok iyi olanların yanında, dar gelirliler de bu bolluktan pay alırlar. Böylece insanlarda kıskançlık azalır, yoksulluğun doğurduğu öfke duyguları silinir, herkes psikolojik olarak rahatlar, insanların iletişim ve dayanışması artar. Bunlar ülkede düzeni ve huzuru (salâh) sağlamanın en önemli vasıtalarındandır. Çünkü bolluk, zenginlik, zenginlik de güvenilirlik ve cömertlik eğilimlerini arttırdığından, refahın, güvenlik ve ekonomik gelişme arasındaki güçlü ilişkisine dikkat çeker. Mâverdî'nin bu ögelere, daha nitelikli bir yaşam için mamur şehirler ve sağlam bir medeni kültür teşkili manasında "imaretü'l-arz" terkibini de eklemiştir." Çağrıcı, a.g.m., **İslâmiyât Dergisi** ss.71-92; Mâverdî'de Siyaset Ahlakı, İslamiyat 6/1, ss. 82-87.

[1716] "Zulüm bayındırlığın bozuluşunun göstergesidir. Mallarında halka haksızlık etmek, o malların üretim ve edinilmesindeki istek ve çabaları öldürmektir. Bayındırlık, bolluk ve kalkınma, ancak çalışmakla olur. Bayındırlığın gerilemesinde en çetin ve en büyük zulümlerden biri de halka haksızca yük yüklemek, bu yolla çalıştırmaktır. Çünkü iş, ancak mal edinmek için katlanılan bir durumdur. Halkın elindekini düşük bir değerle aldıktan sonra bunu yine halka en yüksek fiyatla satarak halkı aldatmak, halkın mallarına dolaylı yoldan el koymaktır. " İbn Haldûn, **Mukaddime,** Zakir Kadiri Ugan, Ankara : Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı, 1988. ss.157-159, 319.

alimleri Tûsî ve Devvânî gibi parayı "âdil-i sâmit" (adaleti sessizce sağlayan güç) olarak gören Kınalızâde, paranın her vatandaş için vazgeçilmez bir metâ olması sebebiyle, sultanın, kanun gücüyle onu âdil şekilde paylaştırmasının gerektiğini söyleyerek, güçlü siyaset tesis etmeyi üç sac ayağı ile açıklar.[1717] İslam ekonomisi üzerine çalışmaları olan siyaset bilimi profesörü Arif Ersoy, Kur'ân'da zikredilen ideal liderlerin barışçıl sosyal düzeni ve hakça paylaşımı gerçekleştirdiklerini söylemekte, "Silm (barışçı) Sosyal Yapılanma Modeli" ismini verdiği İslam'ın adaletli düzenini tesis ettiğini belirtmekte, çalışmamızda yer alan ideal devlet adamlarının kurduğu adil düzen hakkında mukayeseli bilgiler sunmaktadır.[1718]

Devlet adamının sosyal refah konusundaki sorumluluğuna ilişkin olarak Aristo "Politika" adlı kitabında şunları söylemiştir: "*Hiçbir sınıf tek başına bütün sınıflara hükmetmemelidir. Devlet, servet, soyluluk, ahlak ve fazilet bakımından birbirine yakın veya eşit sayılabilecek insanlardan mürekkep olmalıdır. En iyi hükümet şekli zengin hakimiyeti ile fakir hakimiyeti arasında ortalama bir şekildir. Bu hükümette orta sınıf egemen olmalıdır. Orta sınıf olmaksızın hiçbir devlet iyi idare edilemez."*[1719] Jan Jack Russoue da "Toplum Sözleşmesi" adlı kitabında, en iyi hükümetin refahı tabana yayan olduğunu belirtmekte, memleket topraklarına eşit sayıda insan yerleştirilmesini, her yere aynı hakların verilip, bolluğun ve huzurlu hayatın sağlanmasının gerektiğini söylemekte, bu suretle devletin hem mümkün olduğu kadar güçlü, hem daha kolay yönetilebileceğini ifade etmektedir.[1720] Günümüz İslam toplumlarında sosyo-ekonomik adaleti sağlama konusunda ciddi problemler mevcuttur. Coşkun C.Aktan, temiz siyaset ve toplum temalı kitabında, hakça bölüşüme engel olan sosyal problemler arasında siyasi yozlaşmalara ve kamuya sirâyet etmiş istismar ve usulsüzlüklere işaret etmektedir. Yazar, kitabında, siyasal yozlaşma türlerinin mahiyeti, tarihsel süreci, literatürdeki kavramları ve günümüz uygulamalarına ilişkin kapsamlı bilgi ve değerlendirmelere yer vemektedir.[1721]

[1717] Kınalızâde'nin şöyle dediği de kaydedilir: "(Bu) siyâset-i uzmadur ki bununla içtimâ mümkün ve fesâad mündefî olur. Bunu gerçekleştirmek için üç şeye ihtiyaç vardır: 1. Nâmus-u Şârî (kanun), 2. Hâkim-i Mâni: (halife) 3. Dinâr-ı Nâfi (Faydalı para, kazanç) İnsanların bir araya gelmeleri karşılıklı alışverişi gerektirir. Bu ilişkiler ise adalet üzere olmalıdır." Fahri Unan, **"İdeal Cemiyet, İdeal Hükümdar, İdeal Devlet (Kınalızâde Ali'nin Medine-i Fâzıla'sı)** Ankara Lotus Yayınevi, 2004, s. 101.

[1718] "Medine site devleti hak merkezli bir devlet olmasına rağmen Eski Mısır'dan beri Batı'da oluşan devletler kuvvet merkezliydi. Hak merkezli dünya görüşü sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı esas alırken, kuvvet merkezli dünya görüşü ise çatışma ve sınıflaşmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Hakkı üstün tutan bu dünya görüşüne dayalı bu sosyal yapılanmayı"olarak ifade edebiliriz. "Silm (barış) Sosyal Yapılanma Modeli " her çeşit tekelleşmenin engellendiği ve sosyal hayatta nimet-külfet dengesinin sağlandığı yapıdır. Kuvvet merkezli yapıda çatışma süreklidir. Siyasi tekelin olduğu toplumlarda insanlar "korku" ile, iktisadi tekelin olduğu toplumlarda ise "açlık" ile tehdit edilerek kontrol edilirler. Hz. Musa (as) despot ve zalim yönetimlere karşı siyasi teşkilatlanmada örnek ve önder oldu. On emirle hakkın üstünlüğü esasına dayalı siyasi yapılanmanın ilkelerini İslam Peygamberi olarak ortaya koydu ve uyguladı. Hz. Dâvûd ve Hz. Süleymân Filistin'de serbest girişim ve ticari faaliyetleri uygulamaları ile 'Âdil İktisâdi" yapılanmanın esaslarını ortaya koydular. Bu yapı sayesinde Filistin ve Ortadoğu'da ticâri faaliyetlerin yoğunlaşmasıyla, iktisâdi ve sosyal gelişme hızlı oldu. Elde edilen nimetin âdilce bölüşümünde Hz. Dâvûd ve Hz. Süleymân İslam peygamberi olarak örnek ve önder oldular." Arif Ersoy, **Silm Sosyal Yapılanma**, (Adil Düzen Çalışmaları), İstanbul: Yörünge Yayınları, 1995, ss. 8-10, 117-118.

[1719] Aristo, **Politika (IV-VIII)**, s. 232-233, 240.

[1720] Jean Jacques Rousseau, **Toplum Sözleşmesi,** Vedat Günyol (çev.), 2. Basım, İstanbul: Çan Yayınları, 1965, s. 124.

[1721] Aktan, bu bağlamda yedi tip siyasi yozlaşma tünden bahseder: **"**1) Siyasal kollamacılık, parti yandaşlığı/ Politicial Clientelism 2) Rant kollama (Rent seeking): Monopol/tekelleşme çerçevesinde, devlet tarafından sun'i olarak oluşturulmuş ekonomik transferi elde etmek için giriştikleri çabadır ki, bunlara rantiye sınıfı denilir. 3) Lobicilik: İktidara yakın çevrelerin, şirket ve holdingler, işçi-işveren sendikaları, ticaret ve sanayi odaları vb.) iktidar veya muhalafet partileri nezdinde, yahut bürokrat ve seçmen nezdinde yaptıkları faaliyetlerdir. Seçim öncesi seçim kampanyası finansmanı (campain finance, influence peddling) yoluyla, etki güçlerini arttırarak, seçimlerin bitiminde milletvekillerinin kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmeye zorlarlar. Bir milletvekili veya bürokrat özel kişi/kurumlar lehine gezgincilik (peddling) yaparak diğer milletvekillerini veya bürokratları etkilemeye çalışır. Özellikle bu kişiler, sözü geçenlerden, iş bitirenlerden seçilmekte olup, "kanun simsarları" da denen bu şahıslar milletvekili pazarlıkları/ transferlerinde etkin rol oynarlar.4) Kleptokrasi/ Siyasal yozlaşmanın hakim olması veya Kleptoskratos:

Sonuç itibariyle, halkın ekonomik durumunu düşünen devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

Bu karakter, ülke kaynaklarının belli bir zümrenin (mütref güruhun) tekeline vermez. Sosyal adaletin te'sisine, âdil paylaşıma ve refahın yaygınlaşması yönündeki çalışmalara önem verir.Halkın üzerine ağır vergiler yüklemez, kaşıkla verip kepçeyle de almaz. Özellikle sosyo-ekonomik yönden zor durumda olanları (müstazafları); yetim, dul, ve işsizleri daha fazla destekleyerek onların yaşam şartlarını iyileştirme yönünde çaba gösterir, düzenlemeler yapar. Adaletli devlet adamı şu veya bu zümrenin hukukunu değil, herkesin hakkını savunur.Tam manasıyla âdil düzeni (nomokrasiyi/ demarşiyi) tesis etmek için gayret sarfeder. Halkın bilumum ekonomik düzeyini geliştirmek, ülkenin her yanını bayındır hale getirmek için çalışır, refahı yurt sathına yayar. Devletin imkanlarını bir kısım kesimler için kullanmaz. Sosyal dengenin bozulmasına yol açan davranışların zengini daha zengin, fakiri daha fakir hale getireceğinin bilincinde olduğundan, çalışan kesimler için bütçe imkanlarını kısmaz, geniş tutar. Bütçenin büyük bölümünü anaforcu güç odaklarına, monopolcü sermaye çevrelerine tahsis etmez. Doğunun hikmetli bir sözünde şöyle denilmiştir: "Hükümdar malını harcadıkça kazanır, halk ise kazandıklarından harcar. Aşırı tasarruf, saltanatın çökmesinin alametidir. Her şeyden kısmak, durgunluğa yol açar. Bu da ekonomiyi kötü yönde etkiler." [1722]

Yukarıda devlet adamının sosyo-ekonomik standardı sağlama sorumluluğu Kur'ân âyetleri ve tefsirleri perspektifinden tahlil edildi. Şimdi de bu sorumluluğun çelişiğini inceliyoruz. Kur'ân'da devlet adamının ***sosyo-ekonomik standardı sağlamaya önem vermemesine*** işaret eden, sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Toplumun sosyal refahına önem vermeyen devlet adamına/adamlarına işaret eden sözcükler/kavramlar: ***Ekkâlûn li's-suht- mele'-raht****-şiyâ'-kısmet-(kısm)-****muktesimîn.*** [1723]
  - **اَكَّالُونَ لِلسُّحْت**- املوأ- رَهط - شِيعة- قسمة (قسم) - **مقتسمين**
- Geçim sıkıntısı içinde olan/ezilen halk kesiminin durumuna işaret eden kelime ve terkipler: *İstiz'âf-****mütrefûn-mustaz'afûn****-nasîb-maîşet-suhriyye.*[1724]
  - استضعا ف- **مترفون- مستضعفون-** نصيب- معيشة- سُخريّة
- Mütref devlet adamı/adamlarının topluma ekonomik yönden verdikleri zarara işaret eden kelime ve kavramlar: *İdlâ- ribâ- itrâf- bahs-naksu'l mikyâl ve'l-mîzân- ekl lemm- fesad-ifsad-müfsid-****nefy-i****; ikram/ hadd/ tehâdd.* [1725]
  - إدلاء- ربا- إترا ف- بخس- نقص المكيال والميزان - فساد إفساد - كل لمّ - (نفى) إكرام - حضّ/ تحاضّ

Latince, hırsızlık anlamındaki "klept/kleptein" kelimesi ile, iktidar manasındaki "kratos" sözcüklerinden oluşan bu terkipten anlaşılacağı üzere, yozlaşma, serveti elinde bulundurmak isteyen, paylaşmaya yanaşmayan zihniyetin ürünüdür ki, maddi hakimiyeti elinde bulunduran Karun gibi servet sahibi kimselerin, sosyo-ekonomik perspektifte ülkesine verdiği zararı ifade etmektedir. Siyasetçilerin bu tarz yozlaşması, tepeden aşağı doğru bir seyir izlemekte, zamanla kamu yönetiminin çoğu alanına (ekonomik, akademik yozlaşma/ political-economicial corruption şeklinde) sirâyet etmekte, böylece siyasal kurum ve kuralların iyi oluşmamasına veya işletilmemesine neden olmakta ve siyasal ahlak ve davranışlara etki etmektedir. 5) Plutoskratos: Zenginlerin egemenliği. Zenginlerin (plutos) veya çıkar ve baskı gruplarının örgütlenerek siyasal iktidarın karar alma sürecini etkilemektedirler ki, buna "**çıkar ve baskı grupları demokrasisi**" de denir. 6) Logrolling (Oy satın alma, milletvekili transferi yapmak, mebus pazarı kurulması)**:** Bazı partilerin tasarılarının meclisten geçmesi için, diğer parti milletvekillerine veya seçmene ayni-nakdi menfaatler sunması veya para vb. menfaat karşılığında bir mebusu kendi partisine geçirmesidir ki, bu bir çeşit karşılıklı oy alışverişi/ticaretidir. 7) Hizmet kayırmacılığı (pork-barrelling): Siyasal iktidarın oylarını maksimize etmek için bütçe tahsisatlarını seçim bölgelerine veya en fazla oy aldığı bölgelere tahsis etmesi suretiyle kaynakların yağmalanması olup, milletvekili veya bakanların o bölgelerden kazanmaları için de bu yapılmaktadır." C.Aktan, **a.g.e.**, s.19-40.

[1722] Gür, **a.g.e.**, s.103.

[1723] el-Mâide 5/42; el-A'râf 7/60; en-Neml 27/38,48,75; el-Hicr 15/90, el-Kasas 28/4; ez-Zuhrûf 43/32; en-Necm 53/22 (Muktesimin Ebu cehil ve arkadaşları)

[1724] en-Nisâ 4/7,75; el-Enfâl 8/26; ez-Zuhrûf 43/32; el-Kasas 28/4, 77; ez-Zuhrûf 43/23, 32;

[1725] el-Bakara 2/188, 204-206, 220, 275; en-Nisâ 4/7-8; Hûd 11/84, 85, 116; el-Fecr 89/17, 19.

Devlet adamının görev ve sorumluluklarından arasında; halkının geçim şartlarını iyileştirmek, sadece belli zümrelerin değil, toplumun tamamının yaşam standardını arttırmaya gayret etmek, eşit şartlarda iş bulabilme-kurabilme ortamını hazırlama ve refahı ülke çapına yayma da bulunmaktadır. Kur'ân'ın nâzil olduğu ortamda ilk inen sûreleri incelendiğimizde, Mekke toplumunun "Câhiliye" geleneklerini uyguladıklarını ve bunların tamamen insan onuru ve hukukuna aykırı unsurlar taşıdığını görürüz. Adalet ve eşitlik kıstaslarının gözetilmediği bu toplumun yöneticileri, kendilerince atalarının inanç ve sosyal düzen paradigmalarını takip eder bir durumda konumlanmış, sosyal eşitlik ve hakkaniyet ölçüsünden uzaklaşmışlardı. Halk sınıflara ayrılmış, erkek egemen bir toplum olarak kadın ve kız çocuklarının hukuku göz ardı edilmiş, köle-câriye ve yetim kızların sosyal ve insânî hakları hiçe sayılmış, hakkaniyete değil, kabile üstünlüğüne (asabiyet) dayalı güç merkezli yönetim biçimi uygulanmıştır.

Bu dönemde nazil olan âyetler toplumun zengin-şımarık (mütref) sınıfı ile mağdur, ezilen (müstez'af) sınıftan bahseder. Özellikle dönemin devlet adamları ile ilgili Kur'ân pasajlarında, onların hırsla dünyaya bağlandıkları, mal yarışına girip yetim ve yoksulla ilgilenmedikleri zikredilir.[1726] Kur'ân, bu düzen içinde, yetimlerin ellerindekinin alındığını, mallarının yendiğini, destekleyeni olmayan erkek veya kız olsun yetimlerin mallarına sahip olma, evlenme ve miras hususlarında mağdur (müstaz'af) olduklarına işaret ettiği gibi, dönemin ileri gelenlerinin de mağdurların, yoksulların yaşam koşullarını iyileştirme yönünde çalışma yapmadıklarını ve iyiliklerde bulunmadıklarını beyan eder.[1727] Fecr sûresinde, "*Yoo!.. Asıl, siz yetime değer vermiyorsunuz! Birbirinizi, düşkünü doyurmaya teşvik etmiyorsunuz! Hak-hukuk gözetmeden miras yiyorsunuz! Mala karşı aşırı bir sevgi besliyorsunuz!..*" [1728] ifadesiyle onların bu karakterine işaret edilmektedir.

Zuhruf sûresinde "bölüştürmek" anlamındaki "kısm/kısmet" (قسمة) fiili zikredilerek, Allah'ın manevî lütfunu istediğine bağışladığı zikredilmekte, maddi lütfu (rızkı) bağışlamasında sosyal adaleti gözettiği ifade edilmekte, insanların haset etmeden toplumsal adalet ilkesinin gereklerine riâyet etmesine dolaylı yoldan işaret edilmektedir: *"Ve "Bu Kur'ân'ın, o iki şehirden büyük bir adama indirilmesi gerekmez miydi?" dediler. Rabbinin rahmetini bunlar mı bölüştürüyorlar?! Oysa kendilerinin dünya hayatındaki geçim vasıtalarını paylaştırarak onları birbirlerinden derece derece üstün kılan da Biziz. Bu sayede birbirlerini tutup iş gördürebiliyorlar. Bir farkla ki; senin Rabbinin rahmeti, bunların biriktirdiklerinden daha hayırlıdır."* [1729] Ancak hem Mekkî hem de Medenî surelerde işaret edildiğine göre, sosyo-ekonomik dengelere zarar veren faiz ve bileşik/katlamalı fâizin (ribâ) [1730] hakim olduğu İslam öncesi Arap toplumunda, bir takım elit zümre (mütref-mele, raht/çete) diğerleri üzerinde baskı kurmakta idiler. Bazı müfessirlere göre Hicr sûresinin 90. âyetinde, müşrik liderlerin kamuya ait ticari gelirlere önceden çökerek kendi yandaşları için bölge bölge taksim ettiklerine işaret edilmektedir.

Hicr sûresinde de "hafd-ı cenâh" (خفض الجناح) terkibi ile Hz.Peygamber'in belli zümrelerin (mele-mütref) makam ve dünyalıklarına tamah ederek müminleri zinhar unutmaması, herkese (ihtiyaçları için) kol-kanat germesi emredilmektedir. Aynı sûrede müşriklerin "bölücü" (مقتسمين= el-muktesimîn) oldukları ifade edilmektedir. Daha önce de zikrettiğimiz gibi müşrikler Kur'ân'ı parçalara ayırıyor (bir kısmını kabul edebileceklerini söylüyor), Mekke'ye gelen ziyaretçilere

[1726] el-Bakara 2/96; el-Hadîd 57/20; el-Fecr 89/17-20.
[1727] en-Nisâ 4/2-14, 176; el-Mâ 'ûn 107/1-2.
[1728] el-Fecr 89/17-20.
[1729] ez-Zuhruf 43/31.
[1730] el-Bakara 2/275-278; Â 'râf 3/130; er-Rûm 30/39.

İslam hakkında olumsuz propaganda yapmak için şehrin giriş yollarını bölüşmekteydiler. Onların giriş kapılarını liderler arasında taksim ederek oralarda oturmalarının asıl sebepleri arasında, ziyaretçilerin ticaret mallarını ucuza pazarlıkla kapatıp almaları, kendilerinin istediği fiyata satmaları idi. Bu suretle de malların sebest dolaşımına ve sosyal paylaşımına ciddi zarar vermekte idiler. Toplumun sosyal dengelerini ifsad eden Kur'ân'ın reddettiği devlet adamları dünya malına tamah ettiklerinden halk için harcamada da bulunmamış, bunu teşvik etmemişlerdir. Firavun ve adamları sadece kendilerini düşünmüş, İsrailoğulları'nın yaşam koşullarıyla ilgilenmemiş, toplumun bu kesimini maddeten ve ma'nen köle (müstez'âf) haline getirerek sosyal düzeni ifsat etmiş, Kârûn da kavmine zekatı vermediği gibi, onlara servetiyle caka satmıştır.[1731]

"İdarenin ruhunun adalet, bedeninin ise liyakat" olduğuna dikkat çekilen bir değerlendirmede, adaletin hüküm sürdüğü yerde insanların taşkınlığa kalkışmadıkları, yönetimden memnun olarak kanaat içinde yaşadıkları, halka karşı esip gürlemeye ve yiğitliğe ihtiyaç kalmadığı belirtilmektedir. Bu değerlendirmede, güçsüzlerin haklarının yendiği yerde kötüler ve güçlülerin zenginleşeceğne, sahtekârların işlerini kolayca yürüteceğine, adaletsizliğin sonunun mutsuzluk olacağına ve bu mutsuzluk durumundan adaletsizliği yapanların da pay alacağına dikkat çekilmektedir.[1732]

Bölüm sonunda Câhiliye üzerine yazılan eserler ışığında, Kur'ân'ın nazil olduğu Mekke toplumunun sosyo-ekonomik düzeninin nasıl olduğunu/tesis edildiğini ve İslam sonrası ne tür değişimlerin yaşandığını analojik bir değerlendirme ile aktarmak yerinde olacaktır.

Kaynakların belirttiğine göre, Arap Yarımadasında ticari çıkarlarla başlayan süreç siyaseti şekillendirmiş, zengin tüccarların yönetimde söz sahibi olmalarını doğurmuştur. Tarihsel arka planının irdelendiği bir tespite göre, iç içe geçmiş olan siyasi ve ekonomik mücadeleler Mekke'nin kurucusu Kusay'ın oğulları arasında ciddi ihtilaflara, ayrışma ve bloklaşmalara sebep olmuştur.[1733] Arabistan'ın her yerinde olduğu gibi Hicaz'da da ekonomik kaynakların yetersiz olması sebebiyle kabileler arasında mevcut kaynaklara sahip olmak için ciddi mücadeleler yaşanmaktaydı. Hayvancılıkla uğraşanlar belli bir yerde ikamet edemeden hayvanlarına yeni otlak bulma çabasında idiler. Buna karşılık tüccarların özellikle de Mekke'li tacirlerin -ki müşrik liderler bunların önde gelenleriydi- büyük ticari faaliyetleri vardı. Bir kervanda bazen ticari eşya taşıyan deve sayısı iki bin beşyüzü buluyordu. Ebu Süfyan'ın Suriye'de ticarethaneleri ve ticari ambarları vardı. İslam'ın zuhur ettiği dönemde Mekke'de ticaretle büyük zenginlik elde edenlerin arasında Ebu Süfyan, Velid b.Muğire, Ümeyye b.Halef, silah ticaretiyle uğraşan Safvân b.Ümeyye, köle ticaretiyle uğraşan Abdullah b. Cüd'an isimleri sayılabilir.[1734]

1731 el-Kasas 28/4,77.

1732 Bu hususta şunlar da söylenmiştir: "Adalet, idare makinesinin ruhudur, işlerin büyüsü ve uğurudur, liderin yazılmamış anayasasıdır, emniyet ve huzurun kaynağıdır. İnsanlar devleti başlarına adaleti uygulasınlar diye getirmişlerdir. Uçağı dengede tutan kanadıdır; devleti de adalet. Bitki için su neyse, devlet için de adalet odur." Gür, **a.g.e**., 685-698.

1733 Bu sebeple ekonomik çıkara dayalı üç blok oluştu: Güzel kokulular (Mutayyebîn), Yeminliler (Ahlaf) ve Dışlanmışlar/ (Ehâbiş) İttifakı. Bu son grup Mekke'ye dışarıdan gelen, sosyal refahtan pay alamayanlardan, köleler ve sanatkarlardı. (Bunlar orta sınıf ve altı sayılmaktaydı.) Marangozluk, demircilik, el sanatları, deri tabaklama vb. meslekleri icra ediyorlardı. Bunların bir kısmı Arap da değildi. Mekke'liler el sanatlarını küçük görürdü. Bunlar Kureyş'in soy bağına önem vermesi sebebiyle otomatik olarak en düşük konuma sahip sayılmıştı. Hz.Peygamber gönderilmeden az önce nüfusun yarısının bunlardan oluştuğu bazı araştırmacılar tarafından ileri sürülmüştür. Bunlar sayılarına parelel olarak eşit haklara sahip değildi. Kureyşliler yeni dinin onlar arasında yaymaya çalıştığı "eşitlik" ilkesinden oldukça korkuyordu. Zira Hz. Peygamber'in davetine ilk uyanlar çoğunlukla bu dışlanmış gruplardı. Kureyş imtiyazlarını kaybetmekten korkarak zayıflar üzerinde fiziksel baskılara başvurmaktan çekinmemiştir. Mesela Ammar b.Yasir ve ailesi bu göçmenler arasında idi. Khanfar, **er-Rebî'u'l-evvel (İlkbahar)**, M.Yuşa Solak, H.Hacak (çev.), ss.56-61, 140-153.

1734 Demircan, **Cahiliye Arapları**, ss.105-111.

Günümüzde de olduğu gibi bir avuç nüfuzlu/seçkin kimse dışında Arap halkı bu zenginlik ve refahtan yararlanamıyordu. Mekke'nin ileri gelenleri ticari yolculuklardan kazandıklarına ilaveten panayırlara gelenlerden de istifade etmekte, yaptıkları "ilaf" benzeri anlaşmalarla rant elde ederlerdi. Geçmişten beri Mekke'nin elitleri (ekabir) çevre ülkeler (Şam , Yemen, Irak) ve Arap kabilelerle yapılan serbest dolaşım ve ticaret izninden (îlâf imtiyazı ve yol güvenliğinden) faydalanmakta idiler. Ekonomik anlamda zenginin fakiri sömürdüğü bir düzen kurulmuştu. Allah Resulü bir taraftan inancını anlatmaya çalışırken, diğer taraftan da zulme dayalı sosyal hayatı, tahakküme dayalı siyaseti ve sömürüye dayalı ekonomik hayatı değiştirmek için mücadele etmiştir.[1735]

Câhiliyede orta sınıf insanlar (esnaf, çoban, işçi ve hizmetçiler/köleler) ihtiyaçlarının ve sömürünün yükü altında eziliyordu. İçlerinden biri paraya ihtiyaç duyduğunda fahiş faizler ödemek koşuluyla zenginlerden borç alır, daha sonra kendisini sömürü kapanına kısılmış halde bulurdu. Köleler ise sahiplerinin elinde bir meta idi.[1736] Câhiliye döneminde cömertlik ve zayıfa yardım etme övülen bir meziyet olsa da, kişisel ve kabilevi amaçlara hizmet ettiği için maddi yardımlaşma yaygınlık kazanmamış, kurumsallaşmamıştı. Kur'ân müşrik devlet adamının fakire en küçük bir yardımı dahi esirgediğini haber verir (el-Mâ'ûn 107/7). Mekke'nin ileri gelenleri ve Darün Nedve üyelerinin sadece kendi ekonomik çıkarları vardı. Yapılan toplantılarda alınan kararlar aristokrat zümrenin maddi-siyasi nüfuzuna hizmet eder nitelikte idi. Mekke'de zulme uğrayan veya fakirlik çeken insanlara yardım eden yalnız "Değerler ve adalet ittifakı" diye tanımlanmış "Hılfü'l-Fudûl" cemiyeti ile övgüye layık olarak değer atfedilen "Süluk Şairler" grubu vardı.[1737]

İslâmiyet bireyin ve toplumun helakına sebep olan, sömürü aracı olarak kullanılan faiz, tefecilik, büyücülük ve falcılık ve kumar gibi yollarla kazanç elde etmeyi yasaklamış, çalışmaya ve üretime teşvik etmiştir. Geçmişte "ilaf" yoluyla ticarete katılım soylu kesimi kapsarken, İslam sonrası tüm kesimleri içine almıştır. Câhiliyenin bir açmazı olan sosyal hayatta zengin-fakir çatışması, zenginliğin bir üstünlük olmadığı fikrini getiren İslam ilkeleri ile ortadan kalkmış, fakirlerin zenginlerin mallarında haklarının olduğu zekatla tayin edilmiştir. Mekke'deki durumun aksine Medine toplumu bu tür sosyo-ekonomik problemlere maruz değildi. Hicretin üzerinden henüz birkaç ay geçmiş olmasına rağmen takip edilen stratejik vizyon sayesinde yok olmaya yüz tutmuş Mekke'deki güven ortamına rakip yeni bir "ticari güven" atmosferi tesis edilmiş, ekonomik hak ve özgürlükler toplumun her ferdini kapsamı içine almıştır. Mekke'nin Fethi'nden sonra Veda Hutbesinde zikredildiği üzere diğer hakların yanında mal emniyeti ve hukukunun sağlanması Arap Yarımadası'nın tamamında teminat altına alınmıştır.[1738] Enfal sûresinde (8/41) zikrolunduğu üzere ganimetlerin dağıtımı yoluyla halkın maddi istifadesi sağlanmış, Tevbe sûresinde (9/60) beyan edildiği üzere sekiz grub insan zekata hak sahibi kılınmıştır. Bunun dışında da "karz-ı hasen", sadaka, kurban ve diğer yardımlaşma yolları ile sosyal dayanışmanın-güçlenmesi, refahın arttırılması ve muhtaçların yaşam koşullarının iyileştirilmesi sağlanmıştır.

[1735] Demircan, **Cahiliye Arapları**, s.124.

[1736] Apak, **a.g.e.**, s.159.

[1737] Khanfar, **er-Rebî'u'l-evvel (İlkbahar)**, M.Yuşa Solak, Hasan Hacak (çev.), s.135-137,"Süluk şairler, İslam öncesi ortaya çıkan sonra da faaliyetlerine devam eden "ilk sosyalistler"den sayılabilecek kişilerdi. Zengin kimselerin mallarının topluma eşit bir şekilde paylaştırılmasını öngören, bunu şiirlerine yansıtan topluluktu. Bk. Kadri Yıldırım, Arap Edebiyatında Süluk Şairler Hareketi, DÜİFD, Diyarbakır, 2001, C.3/3.

[1738] Khanfar, **İlkbahar**, s.18 (mütercim notu).

Peki günümüzde devlet adamlarının sosyo-ekonomik standartları önemseme durumu ne düzeydedir? Bu konuda problem var mı? Yukarıdaki değerlendirmeler doğrultusunda Kur'ân ilkelerini esas alan günümüz devlet adamının üzerine düşen sorumlulukları neler olabilir?

Câhiliyede olduğu gibi, günümüzde de sermaye sahibi olmayan halk kesimleri ekonomik bakımdan kendisini geliştiremiyor. Bu nedenle iş kurmak, üretmek isteyen vatandaşına devlet adamı imkan vermelidir. Sadece paradan para kazanlar değil, zekası ve enerjisi ile katma değer oluşturacaklar desteklenmeli, devletin gelirlerinden bu gruplar da adil biçimde yararlanmalıdır. Yine çalışanların emeklerinin tam olarak karşılığını almaları sağlanmalı, adil bir ücret politakası oluşturulmalıdır. Ayrıca refahın önünde engel olan vergi yükü azaltılmalı, çok kazanandan çok, az kazanandan az vergi alınmalıdır. Günümüzde sosyal yardımlaşma kurumları güzel faaliyetler yürütmektedir. Devlet adamı bu faaliyetleri destekleyerek ülke sathına yayılmasında yardımcı olmalı, bu çalışmalara katılarak rol-model olmalı, görev yaptığı yerde halkının ahvalini bilmelidir. Devlet adamı sosyo-ekonomik dayanışmayı geliştiren, her türlü modern vasıtanın kullanıldığı eğitim-öğretim faaliyetleri yoluyla halkın bilinçlenmesini sağlamalıdır.

Câhiliye devrinde de olan faiz devlet adamının en çok kaçınması gereken hususlar arasındadır. Zira faizli muamelelerden doğan borç sarmalı uzun yıllara sari bir mahiyette ülkenin refah seviyesini düşürdüğü gibi, geleceğini de ipotek altına almaktadır. Devlet adamı üretim ve yatırıma teşvikler vererek, ithal yerine yerliliği önemseyerek ülke insanının dışarıya muhtaç hale gelmesini önlemelidir. Bu yolla kendi kendine yetebilmesi ve refahını arttırması mümkün olur. Aksi takdirde enerji ve yakıttan temel gıda maddelerine, tarımdan sanayiye, savunmadan tekstile bütün alanlarda bağımlı hale gelir. Küresel sorunların, hastalıkların, savaşların da ortaya çıkması ile ekonomisi zayıf olan ülkeler oldukça zorlanır, baş edemez, halkın refah seviyesi düşer. Nitekim günümüzde bunlar yaşanmakta olduğundan enerji, konut, gıda, emtia ve diğer tüm sektörlerde fiyatlar oldukça artmış, ürünler fahiş fiyatlarla satılır hale gelmiş, halkın alım gücünde denge bozulmuştur. Bu nedenle devlet adamı halkının kendi kendine yetebilmesine ve üretim ekonomisine geçmesine hız vermeli, haksız-fahiş kazanç sağlamaya çalışanlara karşı tedbirler almalı, fiyatları düşürecek yöntemlere başvurmak suretiyle halkının geçim standartını ve refah seviyesini arttırmaya çalışmalıdır.

4.3.1.3. Kamu Yararına Önem Vermek

Kur'ân'da devlet adamının "kamu yararına önem verme" sorumluluğuna işaret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının emanet ve ahitlerine sahip çıkma yükümlülüğüne işaret eden sözcük ve terkipler: *Emn-emîn emanet/emânât-**râûn** (riâye)-**hafîz**- ahd-muâhede-**mûfûn-u ahd**-te'diyetü'l emânât ila ehlihâ.*[1739]

أمن- **أمين** - أما نة-.- **راوُون** (رعا ية) – **حفيظ**- عهد- معاهدة- مُوفون عهد- تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ اَهْلِهَا

- Kamu yararı hususunda sorumluluk ifade eden kelime ve terkipler:*Rehîn/rehîne-suâl-**mes'ûl** (mes'ûliyye)-muâheze-teklîf (külfe)/**mütekellifûn**- takvâ (ittikâ)-**müttekûn** ilzâm-tâir.*[1740]

رهين/ رهينة- سؤال (مسؤولية)**- مسئول**- مؤاخذة- -تكليف (كُلفة)- **مُتكلّفِين**- تقوى- **متقون** - إلزام -طٰٓئِرَ

[1739] el-Bakara 2/177; en-Nisâ 4/58; el-Enfâl 8/27; Yûsuf 12/54, 55; el-Mü'minûn 23/8; el-Kasas 28/26; el-Ahzâb 33/72.

[1740] el-Bakara 2/177, 282-283, 286; Âl-i 'İmrân 3/76; en-Nahl 16/93; el-İsrâ 17/13, 34, 36; Sâd 38/86; el-Fetih 48/29; et-Tûr 52/21; el-Müddessir 74/38; eş-Şems 91/8. (Ahd = emanet anlamında da tefsir edilmiştir. 2/124, Damegânî, **a.g.e.**, s.336)

- Kamu yararının gözetilmesine ve ıslahata delalet eden kelime ve terkipler: *Salah-ıslâh-**muslih**-nef‘-menâfi‘-hasenât-def‘- hayr.*[1741] صلاح- اصلاح- **مصلح**- نفع- منافع (المنفعة) - حسنا ت- دَفْعُ - خَيْرِ

- Yolsuzluk, çıkarcılık ve hıyanete işaret eden sözcük ve terkipler: *Gulûl- **ekkalûn li’s suht**-hediyye-ribâ-idlâ ile’l-hükkâm-hıyânet/ihtiyân (havn)-**havvân-hâinetü’l-a‘yûn**-mekr-muhâdaâ-(ğişş)-ekl-u mâli’l-yetîm/ emvâli’l-yetâmâ/ emvâli’n-nâs.* [1742].

- غلول- **اَكَّالُون لِلسُّحْت**- هدية - رباء- إدلاء إِلَى الْحُكَّامِ - خيانة - اختيان (خون) **خوّان- خائِنة الأعين**-

مكر - مخادعة (غِش)- أكل مال/ اليتيم/ اليتامى/ أموالالنَّاسِ

- Usulsüzlüğe, fitne-fesada ve şer eylemler ile kamu zararına sebep olmaya delalet eden kelime ve terkipler: *Tebeddülü’l-habîsbi’t-tayyib- dırr/dırâr -fesâd-ifsâd-müfsid-şerr -seyyiât.*[1743]

تبدّل الخبيث بالطّيّب ضِر- ضِر ا ر- فساد/ إفسا د- **مفسد** -شَرٌّ –السَّيِّئاتِ

Kur’ân devlet adamının kamusal yükümlülüklerinin önemini ifade etmekte, Yüce Allah’ın en güzel sıfatları olan el Hasîb, el-Hafîz, Esrau’l-hasibîn, Serîu’l-hisâb isimleri de yüklenilen her türlü sorumluluklarda hesap verileceğine dikkat çekilmektedir.[1744] Devlet adamının öncelikli vazifelerinin başında kamu yararını koruma gelir. Kamuya ait mallar İslam fıkhında “hukûkullah” (Allah hakları) kapsamında değerlendirilmektedir.[1745] Devlet adamının kamusal sorumluluğuna işaret eden âyetlerde, emanetleri hakkıyla koruyup, onlara sahip çıkabilecek ehil insanlara teslim edilmesi emredilmektedir (4/58; 23/8). Bu itibarla, ideal devlet adamı her şartta halkının menfaatini gözetmeye ve “Allah hakları” sayılan topluma ait mallara karşı hassas olmaya dikkat eder. Bu konuda İmâm Mâlik naslara ters düşse de maslahata uymanın zorunlu olduğunu, Allah’ın, kulların menfaat ve maslahatı için şeriatı vaz ettiğini ifade etmekte,[1746] Şer’i sorumlulukların hepsi kulların dünya ve ahiret yararına dayanmakta olup, bu husus Kur’ân (2/183, 150, 179; 22/39) ve hadislerde tafsilatıyla yer almaktadır.

Amme hukukuna taalluk eden âyetlerin başında emanetle ilgili olanlar gelmektedir ki bu hususu “iman” bölümünde, mümin devlet adamının temel vasıfları arasında zikretmiş, emanetin ehil insanlara verilmesinin, devletin öncelikli vazifesi olduğunu ve bu sorumluluğu üstlenen kişinin de liyakat ve adalete riâyet etmesinin gerekliliğini ilgili bölümlerde vurgulamıştık. Nisâ sûresinin 58. âyetinde, emanetlerin ehline verilmesi ve insanlar arasında adaletle hükmedilmesi emredilirken, Ahzâb sûresinin 72. âyetinde de, kamu emanetinin göklere, yere ve dağlara sunulduğu, ancak sorumluluğu taşıyamama kaygısıyla onların bundan imtina ettikleri, insanın bunu yüklendiği, fakat vazifenin ağırlığının şuurunda olmadan cehaletle buna talip olduğu, hakkını îfâ edemediği zikredilir.

Araştırmamızda yer alan Hz. Yûsuf’un, Mısır kralından memuriyet talep ederken, ona söylediği şu söz amme hukukuna sahip çıkmanın önemine dikkat çekmektedir: قَالَ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَآئِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ **“***Beni ülkenin mahsül depolarına bakmakla görevlendir; ben, iyi koruyan, bilgili biriyimdir.”*[1747] Hz. Yûsuf’un güven veren bu sözü üzerine kral kamu mallarına iyi sahip

---

[1741] el-Bakara 2/11, 220, 251; Âl-i ‘İmrân 3/104; el-A‘râf 7/142; Hûd 11/88, 114; el-Hacc 22/33; el-Mü’minûn 23/21; el-Furkân 25/3; el-Hucurât 49/10; el-Hadîd 57/25.

[1742] el-Bakara 2/188, 220; Âl-i ‘İmrân 3/161; en-Nisâ 4/2, 10, 107, 142, 161; el-Mâide 5/42, 62 ; el-Enfâl 8/27; Hûd 11/5, el-Hacc 22/38; en-Neml 27/35, 36; er-Rûm 30/39; el-Fâtır 35/43; Mü’min 40/19; el-Fecr 89/17-18. “Ğulûl” (غلول), devlet malına (kamu emanetine) hıyânettir. İsfehânî, “ğ-l-l” maddesinde “La iğlal velâ islâl” لا إغلا ل ولا إسلا ل “Hıyânet de hırsızlık da yapılmayacak.” şeklinde bir hadisi zikretmektedir.El-Müfredât, s.363. Bk.Dârimi, “Siyer”, 50.

[1743] en-Nisâ 4/ 2 ; el-Mâide 5/42; et-Tevbe 9/107; Yûnus 10/27; Yûsuf 12/88; el-Kasas 28/4, 77; Zelzele 99/8.

[1744] el-Bakara 2/202; en-Nisâ 4/6; el-En‘âm 6/62; es-Sebe’ 34/21; eş-Şûrâ 42/6.

[1745] Türcan, **a.g.e**., s. 198.

[1746] Taha Abdulbâki Sürûr, **Kur’ân Devleti**- H. Hüseyin Yılmaz (çev.), İstanbul: Özgü Yayınları, [t.y.], ss. 223-241.

[1747] Yûsuf 12/54-55.

çıkabilecek (hafîz) ve bilgili olduğunu düşünerek bu görevi kendisine vermiştir. Yine Hz. Dâvûd'un halife seçildiğinin bildirildiği Sâd sûresinin 26. âyetinde de onun kamu görevinde adaletle hükmetmesinin yanında heveslerine uymamasının emredilmesi,[1748] Hz. Hârûn'un, Hz. Mûsâ'ya vekaleti süresince amme görevini sadakatle yürüttüğüne işaret edilmiş olması,[1749] kamu yararına ışık tutan misaller bağlamındadır. Bu durum, Kur'ân'ın genel muhtevasında da Hz. Peygamber'e ve diğer yönetici peygamberlere tevcih edilen emirlerde, emanet-adalet-kamu hukukunun korunması bağlamında sıkça karşılaştığımız hususlardan olan; emanetlerin sahibine verilmesi, onlara riâyet edilmesi, kayıtlarının tutulması ve şahit bulundurulması gibi amme hukukunun korunmasına ilişkin düsturlardandır.[1750]

Mekke'de nazil olan âyetlerde öncelikli olarak imanî konulara işaret edilmiş, ardından amme hukukuna ilişkin hususlara dikkat çekilmiştir.Yetimlerin hukuku, kız çocukların durumu, yoksulların hukukunun gözetilmesi gibi. Keza Medine'de inen surelerin çoğunda da sosyal/kamusal sorumluluklara vurgu yapılmaktadır. Nisâ sûresinde yetimlerin mallarının hukukusuz biçimde yenmek istenmesi, onların rüştlerine ulaşıp da malları kendilerine verildiğinde yanlarında şahit bulundurulması ve malları konusunda edepli davranılması, tamahkâr yaklaşılmaması emredilmiştir.[1751] Kur'ân'ın amme hukuku konusunda ikaz ettiği kötülüklerden biri de rüşvettir. Rüşvet, toplumların ve yöneticilerin iki dünyada felaketine sebep olan ciddi bir problemdir. Bu çirkin haslete, Bakara sûresinde, istiâreli biçimde kova (delv) sarkıtmak (idlâ =إدلاء) fiili ile işaret edilmiştir:

وَلَا تَأْكُلُوٓا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَآ اِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ اَمْوَالِ النَّاسِ بِالْاِثْمِ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ

"İnsanların malvarlığının bir bölümünü -bile bile günah olarak yemek için- hâkimlere götürmek suretiyle birbirinizin malını aranızda bâtıl vesilelerle yemeyin."[1752]

Kamu hukuku çerçevesinde Kur'ân'da devlet adamına yapılan ciddi uyarılar arasındaki bir konu da "zimmete mal geçirme" (devlet malından çalma) suçudur. Kur'ân'da "gulûl" (غلول) sözcüğüyle zikredilen bu kötü haslet, insanı cehenneme götürecek, Allah'ın hışmını çekecek ciddi manada kamu hukuku ihlalidir.Âl-i 'İmrân sûresinde bu durum şöyle beyan edilmektedir:

وَمَا كَا نَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَغُلَّ وَمَنْ يَغْلُلْ يَاْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ اَفَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَ اللهِ كَمَنْ بَآءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللهِ وَمَاْوٰيهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ

"Bir peygamberin zimmetine mal geçirmesi olacak şey değildir. Her kim zimmetine mal geçirirse, Kıyamet günü, zimmetine geçirdiği şeyle birlikte gelir. Sonra da herkese kendi kazandıkları hiç haksızlık edilmeden eksiksiz ödenir. Hiç, Allah rızası peşinde koşan kimse, Allah'ın hışmına uğrayan kişi gibi olur mu? -Ki sığınağı da Cehennem'dir."[1753]

Yukarıdaki âyetlerin nüzuluna sebep olan olayın, Uhud veya Bedir Savaşı hakkında olduğunu belirten müfessirler, konumuza ilişkin bu Kur'ân âyetleri hakkında şunları dile getirmişlerdir: Hz. Peygamber'in stratejik bir noktaya yerleştirdiği okçuların bir bölümünün, Uhud savaşının başında zaferin kazanıldığını ve ganimeti kaçırmamak üzere nöbet yerini terk etmeleri, savaşın müslümanların aleyhine dönmesine sebep olmuştu. Bunun üzerine Hz. Peygamber ashabına,

---

1748 Sâd 38/26.
1749 Tâhâ 20/92-94.
1750 el-Bakara 2/282-283; Âl-i 'İmrân 3/75-76, 161; en-Nisâ 4/58 (Ayrıca bk. 8/27; 23/8, 33/72; 70/32).
1751 en-Nisâ 4/6.
1752 el-Bakara 2/188.
1753 Â'l-i 'İmrân 3/161-162.

ganimetleri taksim etmeyip gizleyeceğini mi zannettiklerini sorarak bu konuda zihninlerindeki şüpheyi îmâ ederek, böyle bir davranışın kendisine asla yakışmayacağına işaret etmiştir. Bu âyetlerin bu tür kuşkulara cevap niteliğinde nazil olduğu kaydedilmiştir. Başka bir rivâyete göre de bu âyetler, Bedir Savaşı'nda elde edilen ganimetlerin taksimi sırasında, kayıp bir eşya için, münafıkların "Herhalde Muhammed almıştır." demeleri üzerine inmiştir. Fahreddin er-Râzî âyetin son cümlesinden beş farklı mana çıkarıldığını, en uygun anlamın ise "rüşvet yasağı" olduğunu ifade etmektedir.[1754]

Kur'ân, insanların yaptıkları her davranış ve işlerden sorumlu tutulup hesaba çekileceklerine suâl kökünden cümlelerle "letusel'unne/leyuse'lunne" (لَتُسْئَلُنَّ - لَيُسْئَلُنَّ = 16/93; 29/13) dikkat çekmekte, yine mesûliyet/ilzâm, hisâb/muhâsebe, rehîn/rehîne (رهينة /رهين) kökünden türemiş sözcüklerle de işaret etmekte, bu çerçevede toplumsal ve bireysel sorumluluklar konusunda hassas davranılmasını istemektedir. Özellikle de kamu hukukuna teallük eden sorumlulukları üstlenen kişilerin çetin bir vazifeyi deruhte ettikleri, bu sebeple işlerini çok titiz yapmalarının gereğini ilgili bazı Kur'ân pasajlarında şöyle ifade etmektedir: *"Allah'la yapılan ahit mutlaka sorulur."*[1755]*, "Elbette kendi işlediklerinizden sorumlu tutulacaksınız!"*[1756] *"Hakkında bilgi sahibi olmadığın şeyin ardına düşme; çünkü kulak olsun, göz olsun, kalp olsun bütün bunlardan sahibi sorumlu tutulacaktır."*[1757] *"Çünkü herkes, kendi yaptığına ipoteklidir."*[1758] Sorumluluk konusunda İsrâ sûresinin bir pasajında şöyle buyrulmaktadır:

وَكُلَّ اِنْسَا نٍ اَلْزَمْنَاهُ طَآئِرَهُ فِي عُنُقِهٖ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ كِتَابًا يَلْقٰيهُ مَنْشُورًا اِقْرَاْ كِتَابَكَ كَفٰى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا

"Her insanın kuşunu kendi boynuna dolamışızdır. Kıyamet günü, karşısına açılmış bir kitap çıkarırız "Oku kitabını! Bugün, hesaba çekici olarak sen kendi kendine yetersin"![1759]

Bu konudaki bir Hadis-i şerifte Hz. Peygamber, kıyamet günü hiç kimseyi boynunda meleyen bir koyun, kişneyen bir at, böğüren bir deveyle veya altın, gümüş ve ganimet elbisesi yüklenmiş olarak görmek istemediğini bildirmiş, kıyamet günü hainlik edenin aşırdığı malın boynunda asılı olduğu halde haşredileceğini haber vermiştir.[1760] Devlet adamının amme hukukuna bağlılık konusunda en önemli bir vasfı da onun sadakatidir. Topraklarında doğmuş, büyümüş ve ekmeğini yemiş olan hiçbir devlet adamı milletine, onun değerlerine ve haklarına nankörlük yapamaz. Çıkarları için düşmanla işbirliği yaparak ülkesine ihanet edemez. Hainliği, gaddarlık ve vefasızlığı ancak münafıklar yapar ki, onun da akıbeti iki dünyada rezil olmak ve cehennemin en dibine gitmektir. Enfâl sûresinde;

يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَخُونُوا اللهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوٓا اَمَانَاتِكُمْ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ

"Ey iman edenler! Allah ve Resulüne hıyanet etmeyin; bile bile kendi emanetlerinize hıyanet etmiş olursunuz" [1761] buyrularak bu hususa dikkat çekilmiş, müminler Kitap ve Sünnete bağlı kalmaya, kamu yöneticilerine sadakate ve emanetlere itina göstermeye davet edilmiştir.

1754 İbn Atıyye, **el-Muharreru'l-Vecîz**, 2/677-683; Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 9/69-73; Reşîd Rızâ, **Tefsîru'l-menâr**, 4/215-217.

1755 el-Ahzâb 33/15. Ayrıca bk. el-İsrâ 17/34.

1756 en-Nahl 16/93. Ayrıca bk. en-Nûr 24/54; ez-Zuhrûf 43/44.

1757 el-İsrâ 17/36.

1758 et-Tûr 52/21. Ayrıca bk. el-Müddessir 74/38.

1759 el-İsrâ 17/13-14.

1760 Müslim'de Ebu Hureyre'den rivâyet edilen buna benzer bir hadiste de, kıyamet günü boynunda böğürmesi olan bir deve olduğu halde gelen bir kimsenin: "Ya Resulallah! Beni kurtar! " derken,kendimi de: "Senin için bir şeye malik değilim; ben sana tebliğ ettim." diye cevap verirken bulmayayım." şeklinde buyurduğu, önemine binâen bu sözü "altı defa" tekrarladığı rivâyet edilmektedir. **Müslim**, "İmâre", 24; **Buhâri,** "Cihad", 189.

1761 el-Enfâl 8/27.

Yönetim ahlakı konulu Haydar Bekiroğlu'nun telif ettiği doktora tezinde, Kur'ân'ın müminleri kamu görevine sadık, güvenilir kimseler olarak tanımladığı vurgulanmakta, Me'âric sûresinin, " وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ وَالَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَاتِهِمْ قَائِمُون *Anlaşmalarına riâyet ederler. Onlar ki; şahitliklerini dürüst yaparlar."*[1762] âyeti buna delil getirilmekte, âyette zikredilen, *"riâyet"* kökünden türemiş *"râûn"* ism-i fâili ile yöneticilikle anlam bağlı olduğu Zemahşerî'nin görüşleri etrafında dile getirilmektedir. Buna göre müfesir "الراعي/râî kelimesi için "herhangi bir şeyi koruyan ve ıslah eden kimse, çoban" manasını vermiş, bir şeyin sorumluluğunu üstlenen/onu yöneten kişi için bunun kullanıldığını belirterek âyetteki kastın, halkın tüm haklarının korunup kollanması ve gerek Allah'a, gerekse insanlara karşı üstlenilen her türlü sorumluluğu kapsadığını söylemiştir.

"Riâyet" kelimesinin sözlük ve terim anlamlarına da dikkat çeken Bekiroğlu, yönetim ilkelerine dair eserlerin isimlendirilmesinde bu kavramlara sıkça yer verildiğini dile getirmekte,Tebrizî'nin (ö. 636/1238) "en-Nasîha li'r-râî ve'r-raiyye" isimli eseri ile İbn Teymiyye'nin "es-Siyâsetü'ş-şer'iyye" isimli kitabını bu konuyla ilgili örnekler arasında zikretmektedir. Riâyet kelimesinin mübalağalı vezni olan "mürâât" (مراعاة) sözcüğünün tefsir kaynaklarında yorumlanma biçiminin, hem yönetime yüklenen fonksiyonlar açısından, hem de yönetimin ahlâkiliği açısından önemli veriler sunduğunu dile getiren yazar, şu hadisin kavramın doğru tanımlanmasında yardımcı olacağını belirtmiştir: أَلاَ كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، فَالإِمَامُ الَّذِي عَلَى النَّاسِ رَاعٍ وَهُوَ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِه (Buhârî, Ahkâm, 93) Hadiste geçen "راع" kelimesini "çoban" şeklinde tercüme etmek yerine, "yönetmek", "sorumluluğunu üstlenmek", "hukukunu gözetmek" anlamlarıyla aktarmanın daha uygun göründüğünü, hadis şârihlerinin de yorumlarında bu anlama öncelik verdiklerini belirten Bekiroğlu, kelimenin geniş ve dar anlamlarının olduğunu, Elmalılı'nın bu bağlamdaki yorumunu şu şekilde nakleder. Ona göre bu âyetler gerek ahzi ilim ve gerek talâkki-i evâmir-i nesâyih vesâire hususlarında Resulullah ile ümmeti arasındaki vaziyeti ictimâiyeyi ve binaenaleyh İslâm'daki velâyet-i âmme münasebetinin künh-ü hakikatini ve merasimini ifade etmektedir. [1763]

Hz. Peygamber vergi tahsildarı olarak görevlendirdiği İbn el-Lutbiyye el-Ezdî'nin Medine'ye döndüğünde getirdiği çok miktarda eşya için "Şurası size ait, burası bana hediye olarak verildi." demesi üzerine minbere çıkıp "Nasıl oluyor da gönderdiğimiz bir vergi tahsildarı şurası size ait, burası bana hediye olarak verildi diyebiliyor. O anasının veya babasının evinde oturup kalsaydı, kendisine herhangi bir hediye gelecek miydi?" dedikten sonra kendisini görevden azletmiştir.[1764] Âyet ve hadislerde, mümin(devlet adamlarının) emanetlere sadakat gösteren meziyetlerine karşılık, kafir ve münafık(devlet adam)larının kamuoyunu aldatma, hile ve düzenbazlık/desîse tarzındaki menfî

[1762] el-Me'âric 70/32-33.

[1763] "Mürâât kelimesi, mübâlağa ve müşâreket anlamlarını içerir. Bu açıdan kelime, "bir kimsenin hukukunu dikkatli bir şekilde gözetmek, kontrol altında tutmak, ona özel alana riâyet etmek ve ona karşı tutumlarını düşünerek icra etmek" anlamlarına gelir. Kelimenin bu bağlamıyla siyaset bilimi ve idare alanında kullanımı Türkçe'de "ilmü'r-riâye" tabiri olarak tezahür etmiştir. İslam düşünce ve medeniyetinde, mürâât kelimesinin kökü olan "رعي" fiilinden türeyen "الراعي/râî" kelimesi "yönetici" anlamında, "الرعية/raiyye" veya "رعايا" kelimeleri de "toplum" için kullanılmıştır. Bu yaklaşımlara göre hadis-i şeriften, bireyin ve toplumun hukukunun gözetilip kollanması anlamında her ferdin kendi bulunduğu düzeye göre bir yönetici olduğu, en geniş anlamda devlet başkanının tüm toplumun hukukunu gözetip kollamaktan sorumlu olması gibi, daha dar anlamda, eşlerden her birinin, çatısı altında bulundukları ailenin ve bu ailenin bireylerinin hukukuna riâyet etmek durumunda oldukları, hukuka riâyetin yukarıdan aşağıya doğru bir vesâyeti içermediği, bunun aksine statü farklarının ortadan kalkmasını gerektiren temel bir ilke olduğu neticesi elde edilmektedir." Bekiroğlu, **Kur'ân'da Yönetim Ahlakı**, s. 24-27. el-Mü'minûn 23/8: Bk. Zemahşerî, **el-Keşşâf**, 4/220; Elmalılı, **Hak Dini Kur'ân Dili**, 1/453-454.

[1764] Hz.Peygamber "gulûl"ü yalnızca ganimet malına ihanetle sınırlandırmamış,devlet memurunun haksız kazançlarını da bu sınıfa sokmuştur. Görmez vd., **Hadislerle İslam,** 5/188. Bk. Buhari, "Hibe", 17; Müslim,"İmâre", 26.

özelliklerine;"mekr" (hîle=مكر), aldatma= "hud'a/muhâdaâ" gaşş/gişş (خدعة/ مخادع-غِش[1765]) ,haram kazanç sağlamaya /rüşvete işaret eden "suht" (سخت) kavramları ile işaret edilmektedir. [1766] Bu bağlamdaki bir hadiste "Bizi aldatan, bizden değildir" denilmiştir.[1767] İslam tarihinde kamu hukuku ve maslahatı konusunda kapsamlı siyasi içeriğe sahip olan Vedâ Hutbesi ve Medine Sözleşmesinde en çok geçen sözcükler "hak" ve ma'rûf (iyilik) kavramlarıdır. Her iki belge de özü itibariyle temel kamu haklarının korunmasına yönelik tavsiye ve emirlerden oluşmakta, insanların en temel hakları olan can, mal ve namusun korunmasını müminlerin üzerine yüklemektedir.[1768]

Hadis-i şeriflerde de kamu haklarının hassasiyetine dikkat çekilmiş, bu konuda müminler îkâz edilmiştir. Bu hadislerin bazısı mealen şu şekildedir:

- ✓ "Hepiniz çobansınız; hepiniz güttüğünüzden (idareniz altındakilerden) sorumlusunuz. İmâm (devlet başkanı) insanların çobanıdır, güttüğünden (râiyyesinden, halkından) sorumludur…"Allah, kendisine bir râiyye emanet edip de, ona hâinlik ederek ölen râiye (lidere) cennet kokusunu haram kılar."[1769]

- ✓ "Müslim'de, Adiyy İbnu Âmire el-Kindî'den nakledilen bir hadiste şöyle buyrulmuştur: "Sizden kimi bir iş için tayin ettiğimizde, o bizden bir iğneyi veya iğneden daha değersiz bir şeyi gizleyecek olsa bu bir gulüldür (hıyanettir) Kıyamet günü onunla gelecek (ve onunla rüsvay olacaktır.)" Bu sözü işiten Ensar'dan siyah bir adam (memuriyetin helak edici mesuliyetinden korkarak) ayağa kalkıp: "Ey Allah'ın Resulü bana verdiğin memuriyeti geri al" dedi."[1770]

- ✓ "Hicrî 6. yılda, Hayberin Fethinden sonra Peygambere (as) önceden hediye edilen Kerkere adlı siyahi kölesi Vadi'l-Kura'da atılan bir okla vurulunca Müslümanlar "Cennet ona mübarek olsun" deyince şöyle buyurdu: "Hayır, Allaha yemin olsun ki, Hayber günü ganimetlerin paylaşımında kendisine düşmediği halde aldığı bir elbise, şimdi üzerinde ateş olarak onu yakmaktadır."

- ✓ "Ganimetten bir veya iki ayakkabı bağı alan bir kişi de Hayber'de paylaşımdan önce izinsiz bir-iki ayakkabı bağı aldığını itiraf edince ona: "İşte ateşten iki ayakkabı bağı" buyurmuştur.[1771]

Hz. Peygamber'in halifeleri de kamu yararını en üst seviyede gözetmişler, emaneti hakkıyla yerine getirmeye çalışmışlardır. Hz. Ebubekir hilâfetinin daha ilk hutbesinde ümmet içinde fitne zuhur etmemesi için yani kamu yararına vazifeyi kabullendiğini ifade etmiş, müslümanlar arasında fitneye, Araplar arasında irtidada mani olmak istediğini belirtmiştir. [1772] Halife Ebû Bekir (ra) hayatı boyunca kamu malına azami duyarlılık göstermiş, vefatına yakın bir zamanda da bunu özellikle çevresindekilere tembih etmiştir. Tarihçi A.Cevdet Paşa onun son anları yaklaştığında Hz. Ayşe'yi çağırıp, "Halife olduğumuzdan beri müslümanların on parasını yemedik, alelâde-bayağı yemeklerini yedik, sert elbiseleri giydik. Bu köle, deve ve kaftan hazinenindir. Biz halkın işiyle meşgul iken bunlardan faydalandık, vefat edince üçünü de Ömer'e (ra) gönder."dediğini nakleder. [1773]

[1765] en-Nisâ 4/142; el-Enfâl 8/62.
[1766] el-Mâide 5/42, 62-63.
[1767] Müslim, "İman" 164; Tirmizî, "Büyû", 72.
[1768] **İslam Peygamberi**, 1/231-235.
[1769] **Buhari**, "Ahkâm", 1,8; **Müslim**, "İmâre", 20, 21.
[1770] **Müslim**, "İmâre", 30.
[1771] **Hadislerle İslam**, 5/183-184. Bk. **Buhâri**, "Meğâzî", 38, "Eymân", 33, "Cihâd", 190; **Müslim,** "İmâre", 30; **Ebû Dâvud**, "Cihad", 2711; **Nesâî**, "Eymân", 38.
[1772] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, 6/301-303.
[1773] Ahmet Cevdet Paşa, **Kısâs-ı enbiyâ,** Cilt I-Kısım II, s. 130-137.

Halife Ömer (ra) de aynı bilinçle kamu haklarını korumuş, hatta bu konuda Kureyş'in müslüman büyüklerini dâhi karşısına almaktan çekinmemiş, ganimetlerin ve fethedilen toprakların dağıtımı konusunda yeni ictihatlar vermiş, kamu yararına düzenlemeler yapmıştır. Bunun sebebi, müslümanlar içinde aristokrat bir kesimin oluşmaması, refahın her kesime ulaşmasıdır. Bu konuda incelediğimiz uygulamalarının ne kadar isabetli olduğunu bugün daha iyi anlamaktayız.[1774] "Eğer bir çobanın Fırat veya Dicle kenarında koyunu helak olsa korkarım ki Allah Teala onun hesabını benden sora." diyen halife Ömer'le (ra) ilgili kaynaklarda oldukça dikkat çeken anekdotlara rastlarız. Sıcak bir günde develerin arkasına katran sürme işini üstlenmiş, sadaka develeri için belindeki futa ile bu işi bizatihi yapma nedenini soran kişiye, Allah'ın kendisini bunlara çoban diktiğini, hesabını ondan soracağını, bu işi sıcakta yapmasının gerekçesi sorulduğunda da Müslümanların sorumluluğunun üzerinden kalkması için zorluk çekmenin gerektiğini ifade etmiştir. [1775] Hz. Ömer İslam topraklarında Müslümanların feodalite oluşturmaması için fethedilen toprakları kıyamete kadar devleştirmiş, ikta sistemi ile sosyal refahın toplum içinde yaygınlaşmasını/dolaşımını istemiştir(Haşr 7).[1776]

Kamu malına duyarlılık bağlamında Hz. Ali'ye atfedilen bir emirnâmede şu satırlar yer alır: "Etrafındakilerden, özel adamlarından, yakınlarından hiçbirine katiyen toprak verme. Bunlardan hiçbiri senden cesaret alıp da müşterek bir iş tutarak etrafındakileri zarara sokacak ve zahmeti başkalarına yükletecek şekilde azık biriktirmeye katiyen tamah edemesin. Çünkü bunun karı senin değil, onların; zararı ise dünyada ve ahirette senindir."[1777] Bir defasında Halife Ömer b. Abdülaziz'e bir dilekçe yazarak resmi işler için kâğıt talep edildiğinde, ona cevaben kalemini inceltip sık yazmasını, çok sayıdaki ihtiyacını tek bir kâğıda kaydetmesini, devlet hazinesine yük getirecek uzun yazılara Müslümanların ihtiyacının olmadığını bildirmiştir."[1778]Aristo bu konu bağlamında: "Mevkilerini para ile satın alanlar, illaki masraflarını geri alma çabası sergileyeceklerdir" derken, eski Fars hükümdarlarından Keykavus da oğluna: "Seni ne semirtirse, yine onun zayıflatacağını unutma!" diye nasihat ettiği kaydedilmiştir.[1779]

Kamu yararı bağlamında dinî ve amelî hükümlerin amaçlarını kapsayan bir terim olan *"makasidü'ş-şerîâ"* kavramına doktora tezinde atıfta bulunan Haydar Bekiroğlu, Kur'ân'da yönetim ahlakına dair konuyu maslahat-mefsedet bağlamında izah eder. İslam'ın insanların salahını/maslahatını temin etmek ve fesâdı/mefsedeti önlemek adına aklın, malın, canın, neslin ve dinin korunmasını teminat altına aldığını ve bunlara zarûriyyât/olmazsa olmazlar dendiğini belirten Bekiroğlu, bu beş esası ortadan kaldıran her şeyin fesâd/mefsedet, bu hakları koruyan her şeyin ise salah/maslahat olduğuna dikkat çekerek konuyu misallerle açıklar. Buna göre Kur'ân'da gayri ahlâki yönetim örneği olarak zikredilen Firavun yönetimi temel hakların korunması esasına uymamış, halkı sınıf ayrımına tabi tutarak temel haklarını savunamayan küçük zayıf topluluklar oluşturmak suretiyle onlar üzerinde hakimiyet kurmuş, iktidarını güvenilirlik yerine toplumsal kaos üzerine inşa etmiş, güven ortamını ortadan kaldırmak için İsrailoğulları'nın yaşama hakkını keyfi olarak ellerinden

---

[1774] Bu hususta Taha Abdülbâki Sürur şunları misalleri verir: "Ömer (ra) Kur'ân nassı ile (Tevbe, 60) sâbit olmasına rağmen maslahat gereği, müellefe-i kuluba pay vermemiş, "zamanın değişmesiyle hükümler de değişir" fıkıh kuralını uygulamıştır. Onun döneminde muzaffer İslam askerleri, İran Kisrâsı ile Roma Kayseri'nin bütün mallarını ellerine geçirmişlerdi. Milyonlarca km. genişliğinde boş verimli araziler İslam Devleti sınırları içine girmişti. Ganimet yoluyla elde edilen menkûl malların beşte birini hazineye, diğerlerini de Enfâl sûresi 41. âyette belirtildiği üzere Müslümanlara dağıtmıştı. Askerler gayri menkul arazilerin de bu yolla bölüştürülmesini isteyince bunu kabul etmemiştir (bu toprakları kamulaştırmıştır) ." Sürûr**, Kur'ân Devleti**, ss. 223-241.

[1775] **Tarihü't-Taberî, (**Hz.Ömer) s.56

[1776] Özhazar, **Adaleti ve Yenilikleriyle Hz. Ömer**, ss.133-136.

[1777] Şerif er-Radî, **Nehcü'l-Belâğâ**, Abdülbaki Gölpınarlı (çev.), İstanbul: Kapı Yayınları, 2016 ; Bk. Dinçer, **a.g.e.**, s.172.

[1778] Ergül, **a.g.e.**, s.272.

[1779] Hasan Can, **İdeal Siyaset, İdeal Devlet,** s. 49.

almıştır (28/4) .Netice olarak yönetimin güvenilirliği beş temel insan hakkının korunmasına bağlı olup, İslam düşüncesi ıslâhın tesis edilmesi ve fesâdın kaldırılması temeli üzerine kurulmuştur.[1780]

İdeal devlet adamı kamu yararını (salahı/maslahatı) her zaman ön planda tutar. Toplumda zarara (mazarrata/mefsedete) sebep olacak hususlara karşı uyanıktır, tedbirlidir. Bu husus İslam hukukunda farklı terimlerle de açıklanmaktadır. Halkın ortak hayrına olan faaliyetleri gözetmek, "mesâlih-i mürsele" veya "istislâh" olarak, zararlı şeylerin önlenmesi de "sedd-i zerâî" kavramıyla ifade edilmektedir. Devlet adamı din-u devletin beş ana gayesi olan, zarurât- ı hamse/makâsıd-ı şerîâyı sağlamaya çalışırken maslahat-mefsedet dengesine dikkat eder, halkı için en yararlı olanı (mürââtü'l-eslâh) tercih eder. Kamu yararına ilişkin olarak Osmanlı Devleti'nin kanun kitabı Mecelle'de, "Def'i maslahat celbi menâfiden evlâdır" ,"Zarar-ı âmmı def' için zarar-ı hâs ihtiyâr olunur", "Râiyye (tebeâ) üzerine tasarruf, maslahata (fayda şartına) menûttur (bağlıdır)" hükümleri kayıtlıdır (Mecelle, mad. 26, 30, 58). Keza, Osmanlı devlet nizamnamelerinde devletin "âli menfaatleri" (raison d'etât), "hikmet-i hükûmet", "dâ'i'l-maslahati'l-ulyâ" gibi ifadeler de yer almıştır.[1781] Günümüzde de bazı Batılı ülkeler çıkarları için, siyaset ahlakı ve ilkelerinden uzak tutumlarını "reel politik" argümanı ve Makyevelist/ pragmatist siyaset felsefesi doğrultusunda yürütmektedirler.

Hâsılı, kamu hukukuna riâyet eden devlet adamını şöyle betimleyebiliriz:

Kamu vazifesinin manevi ağırlığı/vebali nedeniyle göreve atanmaya hırs etmeyen bu karakter, halkın maslahatı için gerektiğinde liyakatli bulunduğu alanda sorumluluk alarak hizmetini ifa eder.Halkın talep ve eleştirilerine duyarlıdır. Kamu hukukuna hassasiyet gösteren bu devlet adamı kamu haklarını korumada sadakat ve güvenilirliği ile temayüz eder. Kamu emanetlerine ve ahitlerine riâyetkâr olan devlet adamı takva sahibidir, Allah'tan sakınır. Hizmetinin bütün safhasında kamu yararını önde tutan devlet adamı vatandaşın can, mal, namus, din ve akıl sağlığının korunmasına önem verir. İdeal devlet adamı şahsi çıkarları için görevini kötüye kullanmaz. Nefsani arzularına uyup hukuk dışı keyfi tasarruflarda bulunmaz. Eş-dost, akrabasını, yardımcı veya danışmanını, kendi düşüncesine yakın olanları kayırmaz, liyakatsiz kimselere iltimas geçmez. Onları hak etmedikleri makamlara/görevlere getirmez. Kendisi ve yakınları için teamüllere ve kamu hukukuna aykırı olan imtiyazlar ihdas etmez. Yakınlarını akçeli devlet işlerinden uzak tutar. Kendisi de kamu malına el uzatmaktan hayâ eder. Rüşvet almaz, maksatlı verilen hediyeleri kabul etmez, devletin tahsis ettiği ücretle geçimini sağlar. Haksız kazanca meyledenlere ve kamu hakkına göz dikenlere engel olur.

[1780] Bekiroğlu, İbn Âşûr'un, ıslâhın tesisi ve fesâdın kaldırılmasına işaret eden bazı âyetlerde (21/105; 24/55; 16/97) geçen salah/ıslâh kelimelerinden maksadın ilk anda akla "salih amel" olarak tanımlanan ibadeti çağrıştırsa da, salah kavramının "insanların hallerini ve sosyal hayattaki ilişkilerinin salahı/ıslâhı" anlamında olmasının düşünülmesinin daha doğru olabileceğini söylediğini, bunu şöyle izah ettiğini nakleder: "İktidara geldiğinde fesâd çıkarıp ekini ve nesli yok etme" özelliği varlıklara dönük bir eylemdir. Allah toplumsal bir düzenin kurulmasını istediğinden, ifsattan koruyacak normları vazetmiştir.Bu kurala bağlı olarak Allah, insanların canlarının yok edilmesini engellemek için *kısası*, telef edilen malların tazminini ve eşkıyanın cezalandırılması gibi hükümleri koymuştur. Dolayısıyla İslam, bireyler arasındaki hukuku düzenlemek amacıyla "ıslah düzeni" ve "hakk düzeni" kurmuştur. Böylece fesâdın da ortadan kaldırılması temin edilecektir." Bekiroğlu, **Kur'ân'da Yönetim Ahlakı**, s.71-75. Bk.Aydın Usta, "Kuramdan Uygulamaya Kamu Yönetiminde Etik ve Ahlâk" **Kahramanmaraş Sütçü İmam Ünv. İktisadi ve İdari Bilimler Fak. Derg.** Yıl: 2011, I (2), s. 41-42.

[1781] İbrahim Kâfi Dönmez, "Maslahat", **DİA**, Ankara: 2003, 28/79-94, "Sedd-i zerâi'" **DİA,** İstanbul, 2006, 36/277-282. "Günümüzde bazı devlet adamları kamil manada maslahatı îfâde etmek yerine "idare-i maslahat politikası" izlemekteler. Yani günün şartlarına göre hareket etme, geçiştirme, problemi halının altına süpürme, işi oluruna bırakma, işin içinden en az zararla çıkma tutumu. Ancak bu davranış ilerde onarılamaz sıkıntılara yol açar. Bu bağlamda zamanın kaymakamı Şair Eşref'in payitahta gönderdiği "İdare gitti, maslahat kaldı elde." şeklindeki bir notu, bu hususa ironik yönden dikkat çeken bir anekdottur." Gür, **a.g.e**, s.

Kur'ân'ın reddettiği devlet adamı kamu görevini arzu ve ihtirasla ister. Vatandaşın can, mal, namus gibi hassasiyetle muhafaza edilmesi gereken konularda ihmalkarlık davranır.Vazife yaptığı yerde yaşananlardan bîhaberdir, kayıtsız tutum içindedir. Nefsâni arzularına uyup görevini kötüye kullanır/istismar eder, hukuk dışı keyfi tasarruflarda bulunur. Eş-dost, akraba ve yakın çevresine iltimas geçer. Onları akçeli işlerin başına koyar, liyakatlerinin olmadığı kamu makamlarına getirir. Kendisi ve yakınları için teamüllere ve kamu hukukuna aykırı imtiyazlar ihdas eder, haksız kazanç (suht) sağlar. Rüşvet yer, pahalı/maksatlı hediyeler alır/verir. Devletin kendisine sağladığı geçim koşullarıyla yetinmeyip ticaretle de uğraşır. Kamu malına el uzatmaktan, zimmetine mal geçirmekten (gululden) haya etmez. Kamu tasarruflarında aldatma(hud'a) ve sahtekarlık (gişş) yoluna başvurarak mal varlığını arttırmaya, hak etmediği kazançlar elde etmeye çalışır. Bu sebeple ciddi kamu zararına neden olur. Halkına ihanet eden, bunu karakter haline getirmiş hain/sahtekâr (havvân/hattâr) devlet adamı toplum tarafından sevilmez . Halkı ve personeli için kötü çığır açar, kötü örnek olur. Devlet adamının kamu zararına yol açan işleri/ durumları Coşkun C.Aktan'ın "temiz siyaset" konulu kitabında, sonuçları bakımından kapsamlı olarak ele alınmakta, [1782] kamu hukukuna riâyetin önemi R.Muhlis Gür'ün liderlik kitabında da dikkatleri çeken tespitlerle dile getirilmektedir.[1783]

4.3.1.4. Hesap Verebilirlik

Kur'ân'da devlet adamının "hesap verebilir" olma sorumluluğuna işaret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının harcamalarında hesap verebilir/şeffaf olmasına işaret eden sözcük ve terkipler: *Hisâb/**hasîb**-şûrâ/müşâvere-necvâ-tenâcî- emr bi'l-ma'rûf-velî.* [1784]

[1782] a) Yolsuzluk (corruption), b) Siyasal yozlaşma (political corruption), c) Hırsız karakterde olanların yönetime egemen olması (kleptoskratos) d) Kayırmacılık/torpil, hizmet kayırmacılığı/partizanlık(patronaj, pork-barrelling,) e)Zimmet, ihtilas ve irtikab (zorla yiyicilik), f) Liyakatın (meritokrasinin) esas alınmaması; akrabacılık (nepotizm), ahbab-çavuş-hemşehricilik ilişkisi (kronizm). "Pork-barrelling: Siyasal iktidarın oylarını maksimize etmek için bütçe tahsisatlarını seçim bölgelerine veya en fazla oy aldığı bölgelere tahsis etmesi suretiyle kaynakların yağmalanması. Nepot-nepotizm: Latince yeğen/yeğencilik anlamındadır. Zimmet: Kamu görevlilerinin para veya mal niteliği taşıyan kamusal bir kaynağı yasalara aykırı olarak kişisel kullanımı için harcaması veya kullanmasıdır, hırsızlıktır. Zimmet eğer hileli yapılırsa buna "ihtilas" adı verilir. İrtikab, esasen rüşvet suçunun özel bir türüdür. Arapça "ra-ga-be" (gözetleme) kökünden gelen bu kelime, malları gözetleyip çalma, kendisine veya bir başkasına menfaat temin etme anlamındadır (Übeyy b.Lütiyye örneği gibi).Rüşvet karşılıklı rızaya dayalı iken irtikab kamu görevlisinin tek yanlı olarak karşısındakini rüşvet vermeye zorlamasıdır, cebri yiyiciliktir. Memuriyet sıfatını ve görevini kötüye kullanmak suretiyle ya uğrayacağı sıkıntıları önleme bahanesi veya bunu yapmayı vaat etme şeklinde gerçekleştiğinden, muhatabı bunun manevi baskısı altında olduğundan suçun mağduru durumundadır. Buna vasıflı/nitelikli zimmet de denir. Aktan, **Temiz Toplum ve Temiz Siyaset, s.** 17-47.

[1783] Gür, bukonuda şunları söyler: "Devlet malını korumak ve emaneti gözetmek, en üst makamdan başlar. Diğer görevliler de ona ayak uydurur. Şerefli devlet adamı, üst makamlardan zorlamayla gelen usulsüz bir teklifle karşılaştığında, onu yerine getirip rezil kişi durumuna düşmektense, azledilmeyi isteyerek çevresinde takdir edilen bir insan olmayı tercih eder. Makamlarının değerini düşünen devlet adamları, kendi şeref ve namuslarını korumakla, makamlarının şerefini de korumuş olurlar. Bürokraside hırsız insanların çoğalması, doğru ve dürüst çalışan memurların işlerini zorlaştırır. Şeref yoksunu devlet adamı nefse düşkünlüğü, fazla kazanma hırsı ve yakınlarına daha lüks yaşam sunma arzusuyla kamu malında zimmete, ihtilas ve rüşvete yönelir. Kısa zamanda mal varlığında maaşla izah edilemeyecek tarzda ciddi artışlara rastlanır. Ancak bu anlaşıldığında, ihbar ve soruşturmalar sonucunda hem itibarını hem de memuriyetini kaybeder, hatta mahkum olur. Onun mal yığmadaki hırs ve inadı başını yer. Bu bağlamda, eski Türk siyaset adamlarından Osman Bölükbaşı'nın şu sözü ne kadar da hikmetlidir: "Zengini hayırsız evlat, memuru süslü avrat, politikacıyı da kuru inat batırır." Müesseseleri yıkan şeylerin başında yolsuzluk gelir. Tefessüh (bozulma ve kokuşma) devlet mekanizmasını kuşatıp batırır." Gür, **a.g.e**, ss.121-122, 137,434.

[1784] Âl-i 'İmrân 3/110, 159; en-Nisâ 4/114; et-Tevbe 9/71; el-İsrâ 17/14; el-Mü'min 40/27; eş-Şûrâ 42/38; el-Mücâdele 58/8-10; en-Nebe' 78/27. "Riba", birçok müfessire göre "ekl" kelimesine işaret etmediğinden, mecaz anlamından hareketle,ziyadesiyle karşılığı gözetilerek verilen hediyeler, atiyyeler manasının kastedildiği belirtilmiştir. **

حسا ب- **حسيب**- شورى - مُشاورة - نجوى-تناجى أمر بِالْمَعْرُوف- وَلِيٌّ .

- Harcamalarının kayıtlı, şahitli olmasına delalet eden kelime ve terkipler: *Şehâdet-istişhâd-şehîd/**şâhit-kâtib**-imlâl.*[1785] كتابة- إملال- شهدا دة- إستشهاد - كا تب

Devlet adamının kamu hukukuna riâyeti bağlamında dikkat etmesi gereken hususlar arasında şeffaflıkve denetlenebilir olma ilkesi önem arzetmektedir. Onun kamu işlerini şüphe ve söylentilere mahal bırakmayacak tarzda açık şekilde yürütmesi, vazifesinde başına buyruk hareket etmeyip karşılıklı görüş alışverişinde bulunması, gelir-gideri kayıt altına alması ve işlerini her zaman denetlenebilir/ hesap verilebilir saydamlıkta yapması gerekmektedir. Bunun yanı sıra gözlerin kendi üzerinde olması sebebiyle ideal devlet adamı kendisini ve yakınlarını meşrû olmayan çıkar ve ranttan uzak tutmaya azami gayret göstermesi gerektiği gibi, özel yaşamınında da şeffaf olmaya dikkat eder.

Kur'ân'ın denetimi iki boyutlu bir yapı üzerine inşa ettiği ifade edilen bir değerlendirmede, yapının birinci boyutunda kişinin kendisini otokontrol altında tutmasını sağlamaya yönelik dini ve vicdani denetim, ikinci boyutunda da kurumsal denetim faaliyeti yer aldığı, formel bir denetimde denetlenenin sadece yürürlükteki mevzuata ve hizmet standartlarına bağlılığı yeterli görülürken, Kur'ân bunun yanı sıra yaratıcısı tarafından da anlık olarak denetlendiği bilincini oluşturmayı hedeflediği belirtilerek buna dair misaller verilmiştir.Zekâtın toplanması, kayıt altına alınması ve dağıtılması (9/60), Hz. Peygamber'den itibaren âmil ünvanlı kamu görevlilerinin zekat dışında; ganimet, fey, cizye, haraç gibi gelir ve vergilerinin tarh, tahakkuk, tahsil ve taksimleri gibi idari ve mali konularla ilgili sorumlulukları bu kapsamda zikredilmiştir. Bu değerlendirmede Kur'ân'ın denetime verdiği önem bağlamnda, mirasın dağıtımında payların belirlenmesi, ganimetlerin pay edilmesi gibi konuların detaylı olması gibi toplumda güven duygusunun sarsılma ihtimalini doğuracak alanların kapsamlı şekilde zikredildiğine dikkat çekilmiştir. Aynı değerlendirmede, yöneticilerin kamu otoritesini elinde bulundurmaları ve aynı zamanda kamu imkanları üzerinde güçlü bir etkiye sahip olmaları nedeniyle bu güce karşılık kontrol mekanizmalarının oluşturulmaması uygulamalarda ahlâkî değerlerden sapmalarına yol açacağından, denetimin etkinliğinin hesap verebilirlik ilkesiyle kuvvetli bağlantısı olduğu da vurgulanmıştır.[1786]

Kur'ân'da yönetim kavramları konusundaki bir doktora tezinde,"şûra" kavramının kelime kökünde "açığa çıkarma, katma ve süzme" anlamından hareketle müminin istişaresinin şeffaflık yönünden önemli olduğuna dikkat çekilmekte, şûranın kelime anlamı itibariyle katılımcılık manasının yanında, saydamlık anlamına da geldiği belirtilmekte, binaenaleyh kamu işlerinin açıkça yürütülmesi, kamuoyu önünde şeffaflıkla gerçekleştirilmesinin gerektiği sonucunun çıkarılabileceği ifade edilmektedir.[1787] Said Alpsoy da Hz. Peygamber'in kamu malına duyarlılığı, yakınlarını devlet işlerinden ve gelirlerinden uzak tutması konusundaki hassasiyetini misallerle anlatır.[1788]

[1785] el-Bakara 2/282-283, 286.

[1786] Bekiroğlu, ss. 100-107.

[1787] Abdurrahman Altuntaş, **Gümüşhane İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 2012/2, C. 1, Sayı: 2, s. 512-514.

[1788] "Hz. Peygamber yakınlarını her çeşit şâibe ve ranttan uzak tutmuştur. Onun yakınlarına zekat Allah tarafından yasaklanmıştır. Muhammed Hamidullah'ın anlattığına göre torunu Hasan zekat hurmalarından birini ağzına götürdüğünü gören Hz. Peygamber müdâhale edip, yemesine izin vermemiştir. Bedir'de Müslümanlara esir düşen amcası Abbas'tan (ra) fidye almak istemediklerini söyleyen Ensar'a, onun fidyesinin bir dirheminden bile vazgeçmeyin!" demiştir.Nitekim, amcası Abbas 100, kuzeni Âkil 80 ukiyye fidye karşılığı kurtulmuşlardır. Hz. Peygamber akrabalarından hiçbirini vergi tahsilatı ile görevlendirmemiş, en tehlikeli askeri görevlere en yakınlarını atamış, keşif birliklerinin komuta görevini dâhi çoğu kez akrabalarına vermiştir. Mute savaşında Müslümanlardan üç kat kalabalık olan düşman ordusunun karşısına birinci komutan olarak kuzeni Ca'fer b.Ebi Talib'i, ikinci komutan olarak da azatlı

Siyaset ahlakına dair Mustafa Bilgen'in kaleme aldığı bir kitabında, yöneticilerin kamu adına yaptıkları işlerin denetlenmesine, Kur'ân'da emr-i bi'l ma'rûf ve nehy-i ani'l münker âyetleriyle (3/104,110) işaret edildiğini, bu bağlamda hadîs-i şerîflerin bulunduğunu belirterek [1789] bu konuda Tevbe sûresinde geçen, *"Mümin erkek ve kadınlar birbirlerinin velisidirler (dost, yardımcı ve koruyucusudurlar), marufu (iyiliği) emredip, münkerden (kötülükten) nehy ederler."* (9/71) âyeti ile şu hadisi delil göstermektedir: "İleride birtakım emirler (yöneticiler) olacaktır. Tanıyacaksınız ve inkâr edeceksiniz. Kim tanırsa beri olur. Kim inkâr ederse kurtulmuş olur. Fakat kim razı olursa ve tabi olursa..." Oradakiler dediler ki: – Onlarla savaşalım mı? Efendimiz (s.a.s.) buyurdu ki: "Namaz kıldıkları (İslâm'ı uyguladıkları) müddetçe hayır!" Müellif, devlet adamlarının kamu vazifesini 'vekil yönetici' olarak; ümmetin ise; takipçi, denetleyici, muhasebeci, nasihat edici ve gerektiğinde azledici olarak bu işi yürütmeleri gerektiğinin altını çizmektedir.[1790] Kamunun muhalefetinin önemine dair Bediüzzaman'ın, "Efkâr-ı umûmiyye, dîdebândır (gözetleyicidir) " şeklindeki manidar sözü de iktidarın en önemli devam sebebinin umûmi efkârın iktidar üzerindeki kontrolü olduğuna işaret etmektedir.[1791]

Kamusal denetimin en dikkat çekici misallerini Hz. Ömer'in döneminde görmekteyiz. Memurların mal varlıklarını kontrol altında tutmak için hem vazifeye atamadan önce hem de görevlerinden ayrılırken mal beyanı zorunluluğunu getiren halife, Filistin ve Suriye fatihi ünlü komutan Hâlid b. Velid'i ganimet mallarını hesapsızca dağıtması ve harcamalar hakkında Medine'ye ayrıntılı bilgi vermemesi sebebiyle en üst komutanlıktan bir alt göreve atamıştır. Onun döneminde valilerin ticaret yapması yasaklanmıştı. Valilerin uzun süre aynı yerde kalmasının sorunlara yol açabileceğini düşünür, görev sürelerini sınırlı tutar, uygun olanları başka yerlere atar, olmayanları görevden alırdı. [1792]Halifeler dönemine ilişkin Eyüp Kurt tarafından telif edilen bir tezde, Hz. Ömer'in valileri görev yaptığıyerlerde denetlediği, bürokratları üzerinde kamu haklarının korunması ve halktan kopuk olmamaları konusunda sıkı talimatlarının olduğu, valilerinin yaşantısını, giyim-kuşamlarını ve gelirlerini daima denetim altında tuttuğu, halktan farklı yaşam biçimi sergileyenlere müeyyideler uyguladığı, valilerin maddiyatlarını lüks yaşam için harcamalarına izin vermediği, halifenin denetim için eyaletlerden ve savaş bölgelerinden gelen ziyaretçilerden, heyet ve habercilerden de haber topladığı anlatılmaktadır.[1793]

Hz.Ömer ile ilgili İsrafil Balcı kaleme aldığı bir makalede, halife Ömer'in (ra) *"denetime açık katılımcı yönetim"* anlayışını çok önemsediğini dile getirir. Halifenin mescidin bir bölümünde halkın

---

evladı Zeyd b.Hârise'yi atamıştır. Amcası Abbas kendisinden eyalet valiliği istediğinde: "Bu görev, isteyenlere verilmez." diyerek reddetmiştir." Alpsoy, **Bir Devlet Adamı Olarak Hz. Muhammed (sav**), ss. 116-119.

1789 Tirmizi, **"Fiten**", 9, Tirmizi, "Fiten",13;Nesâi,"Biat", 37; Ebû Davut,"İmâre", 4.

1790 Müellif bu konuyu anekdotlarla da anlatır: "Bir defasında Hz. Peygamber ashabına ateşte yanmaya en layık olan şeyin 'suht' yoluyla elde edilen kazancın hasıl ettiği et (beden) olduğunu buyurunca, huzurdakiler suht'un ne olduğunu sorar. Bunun üzerine Hz. Peygamber bunun "hüküm vermede alınan rüşvet" olduğunu ifade eder. Hz. Peygamber, birçok hadisiyle teşvik ettiği 'hediyeyi, hediyeleşmeyi memurlar hakkında yasaklamıştır: "Memurlara (ummal) verilen hediyeler gulûl'dür (ihânettir), (her çeşidiyle haramdır) !"Bir gün Ömer b. Abdül-Aziz'in canı meyve yemek ister, ancak sarayda ne meyve var, ne de meyve alacak para. (Belki de bu durumun duyulması üzerine) Halife'ye hediye olarak meyve gelir. Fakat Halife, meyveden bir tanesini alıp kokladıktan sonra hediye tabağına tekrar bırakarak geri çevirir. Yanındakiler: 'Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer hediye kabul ederlerdi, sen niye etmiyorsun?' diye sorarlar. O şu cevabı verir: 'Hediye, Hz. Peygamber zamanında hediye idi, fakat onlardan sonra memurlar hakkında rüşvettir." Mustafa Bilgen, **a.g.e.**, 99-102. Müslim, 1854.

1791 Safa Mürsel, **Bediüzzaman Said Nursi ve Devlet Felsefesi**, s. 347-351; **Muhâkemât**, s. 20.

1792 Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz.Ömer ve Devlet İdaresi** I, Talip Yaşar Alp (çev.), Hikmet Yayınları, [t.y, y.y], s. 242-250 (Kitabın orijinal adı, "el-Fâruk); Özhazar, **Adaleti ve Yenilikleriyle Hz. Ömer**, s. 123-128, vd.

1793 "Aslen zengin olup da valı olan kimselerden yaşam standardını görev yaptığı mahaldeki insanlara göre uyarlaması gerekmekteydi. Onların mevcut maddiyatlarını lüks yaşam için harcamalarına izin verilmezdi. Halife Hz. Ömer denetim için eyaletlerden ve savaş bölgelerinden gelen ziyaretçilerden, heyetler ve habercilerden de haber toplardı." Eyüp Kurt, **Devlet Başkanı Hz. Muhammed'in Yönetim Anlayışı**, s. 154-157.

sorunlarına kulak verdiğini, onların dilek, temenni ve şikâyetlerini dinlediğini, gerektiğinde halkı idarecilerle yüzleştirdiğine belirten Balcı'ya göre alınan kararlarda halkın görüşlerinden istifade edilmesinin amacı, ulusal bilincin sürekli canlı tutulması ve ortak kamuoyu bilinci oluşturmaktır ki bunun neticesi dış politikada kendisini göstermiştir. Meselâ, İran ile yapılan seferlerde Arabistandaki pek çok gönüllünün orduya katılması bunun tezâhürüdür. [1794]

Hâsılı, ideal devlet adamı harcamalarında hesap verebilirlik (accountability) ve şeffaflık (publicity) ilkesine riâyet eder. Denetime açıktır, devlet ihalelerini açıklık ilkesine göre yürütür. Personelinin maddî menfaatler için hukuk dışı yollara sapmamaları için etkin denetim mekanizmasını işleten ideal devlet adamı kendisi de düzenli olarak mal beyanında bulunur. Demokrasinin temel özellikleri arasında olan müşavereye önem verir, eleştirilere açık olur. Kamunun talep ve ihtiyaçlarını yine kamudan bilgi toplama yoluyla karşılar, indî mütalaalarla tasarruflarda bulunmaz. Harcamaları ve diğer faaliyetleri hakkında sürekli kamuoyunu bilgilendirir. Bazı sorunlara köklü çözümler bulunmadığı durumlarda halkın yararına olacak şekilde idâre-i maslahat yolunu seçer.

Kur'ân'ın reddettiği devlet adamı ise gelir ve harcamalarında şeffaflığa (publicity) riâyet etmez. Kamuya hesap vermekten ve denetimden kaçar. Devlet ihalelerinde keyfi uygulamalar icra eder. Sahip olduğu malların hakiki beyanını vermez. Personeline kötü örnek teşkil ettiğinden onlar da kendisi gibi hukuk dışı yollara sapabilir. Kamuya ait malları devletin sırtından geçinen (anaforcu) kimselere el altında peşkeş çeker. Gelir-giderleri şeffaf olarak bir takvim dahilinde gerekli yerlere asmaz, yayınlamaz.

Yukarıda devlet adamının hukukî görevleri/sorumluluklarını tahlil ettik.Ancak bölüm sonuna geldiğimizde Kur'ân'ın nazil olduğu cahiliye toplumunda hukuk normlarının ne seviyede olduğu hususunda bir tahlilinin yapılması yerinde olacaktır. Câhiliye dönemi üzerine yazılan eserler ışığında, bölümün mihver konusu olan *"adalet"* bahsi özelinde şu sorularla analojik bir değerlendirme yapalım. *Câhiliyede adalet algısı nasıldı? Devlet adamları toplumsal hukuk düzenini hangi normlara göre yürütmekte idi?*

Meşhur Arap tarihçisi Cevad Ali Arab'ın eşitliği sevdiğini, ancak kabile sınırlarında kalan bir eşitlik kaydını koyduklarını dile getirir. Zira kabilenin gururu (fahr), şerefi(mecd), öfkesi(gazap) ve kavmiyet (hamiyye) duygularının tatmininin sağlanması Arap için son derece önemlidir.Bu motivasyonla diğer kabilelere karşı baskı (tahakküm) uygulanmaktadır. Müellif bu hususstaki tespitine dönemin bir şiirinde geçen,"İnsanlara zulmetmeyen, zulme maruz kalır" şeklindeki cümle ve câhiliye zihniyetini yansıtan, "Kardeşin zalim de mazlum da olsa ona yardım etmelisin" atasözünü delil göstermektedir. [1795] Câhiliye toplumunda insanlar hür, mevâlî ve kölelerden oluşuyordu. Esas üyeler hürlerdi. Onlar da kendi arasında asilzade ve diğer Araplar olarak ayrılırdı. Kureyş ile diğer Araplar eşit değildi. Velâ/müvâlât (kabileye dışarıdan katılanlar) sistemi vardı, Ammar ailesi gibi. Bunlar hür kadınlarla evlenemezdi. Miras konusunda da hakları yenirdi. Mevalinin diyeti hürün yarısı idi. Soylu hür kişiler kabilenin bütün gücünü elinde bulundurmakta, kuvvetleri oranında bundan istifade etmekte idi. Azad edilmiş köle ve cariyelerden oluşan mevali, ne tam hür, ne de köleydi, hakları sınırlıydı. Savaşlarda yakalanan veya esir pazarlarından alınan köle ve cariyeler sınıfı ise en alt sosyal tabakada idi. Hatta hürler bunları hayvandan farksız sayardı.[1796] Câhiliye döneminde bir kimse suç işlediğinde

[1794] İsrafil Balcı, **Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hz. Ömer**, ss. 185-200.
[1795] Cevad Ali, **el-Mufassal**, (İslam Öncesi Arap Tarihi), Dursun Hazer, Fethullah Zengin (çev.), Ensar Yayınları, I,
[1796] el-Mufassal, **İslam Öncesi Arap Tarihi,** Dursun Hazer, Fethullah Zengin (çev.), 4/408-410; Apak, **a.g.e.**, s.154.

mensubu olduğu kabileye göre muamelede bulunulmakta, işlenen suç için bazı kimseler en ağır cezaya çarptırılırken, bazısının cezası hafifletilmekte idi. Bu devirde hukuk tanımazlık ve hakka tecavüz örnekleri olan hırsızlık, yağmacılık, cinâyet fiilleri yaygındı.

İslâmiyet câhiliyenin adalet konusundaki haksız uygulamalarını nasıl değiştirdi, nasıl olumluya dönüştürdü? Öncelikle insanların hür (soylu), mevâli ve köleler diye sınıflara ayrılıp haklar konusunda eşitsizliği, İslâmla birlikte ortadan kaldırıldı. Dört halifeden sonraki dönemlerde, bazı olumsuz tutumlar haricinde devlet adamları insan hakları konusunda eşitlik ilkesine riâyet etti.[1797] Yukarıda ifade edildiği üzere, bir suç işlendiğinde bunu işleyen kimsenin kabilesine göre karar verilmesini Kur'ân *"câhiliye hükmü"* diye tanımlamış, Allah'ın hükmü ile (adaletle) hükmedilmesini emretmiştir. Kölelik müessesesi o dönemde sosyolojik bir olgu idi. İslâmiyet köleliği devrin bir gerçeği olarak kabul etmekle beraber, kademeli olarak kaldırılmasını hedeflemiş, insanlara eşit olduklarını telkin ederek sınıf ayrılığına dayalı bir hayat tarzını reddetmiş, kölelerin hürriyetlerine kavuşturulmasını telkin etmiştir.[1798] Hz. Peygamber Araplar arasında güçlü dayanışmayı yansıtan, ancak olumsuz karakter taşıyan asabiyet (kabilecilik) duygusunun/ kitle ruhunun olumlu istikamete evrilmesine çalışmıştır. Bu bağlamda bir defasında, eski bir kabile kanunu olan, sahabilerin müslüman kişinin zalime nasıl yardımı olacağını sorunca, "onun zulmüne engel olmak" suretiyle yardım edilebileceğini ifade etmiştir. [1799]

Câhiliye döneminde adli yargılama konusunda ciddi sorunlar olduğu anlatılır. Öldürme cezasının infazı (kısas) maktülün yakınına veya kabilesine verilirdi. Suçlunun takibi yine onlar tarafından yapılırdı. Bu durum sonu gelmeyen kabile savaşlarına, kan davalarına yol açardı. İslâmiyetle birlikte öldürme cezasının infazı (kısas) ve suçlunun takibi maktülün yakınına veya kabilesine değil, devlet otoritesine devredilmişti. Böylece sonu gelmeyen kabile savaşlarının sebebi de ortadan kaldırılmış, kan davalarına son verilmiştir. Savaş artık bir kişinin veya kabilenin keyfi saldırısı olmaktan çıkarak resmi bir keyfiyet arzetmiş, yapılan mücadele cihad adıyla bütün müslümanlara mal edilmiştir. Bu durum kabilecilik aleyhine "akide" lehine bir gelişmedir. İslâmiyet kabilelerin daha önce güce ve nesebe dayalı kabile övüncüne yol açan asabiyet hissini söndürmeyi hedeflemiştir. Bireysel ahlak ölçülerinde takva ve ihlası ön plana koymuş, bu meziyetler ile Selman ve Bilâl (r.a) gibi başka ırklara mensub (mevâlî) kişiler yakın dostlar arasına alınmıştır. Câhiliye ayrımcılığının aksine azatlı köle Zeyd b.Hârise (ra) Mute'de birinci komutanlığa, oğlu Üsâme (ra) ise ashaptan kabilesi güçlü kimseler varken Tebük Seferinde komutanlığa atanmıştır.[1800] Hz. Peygamber tarafından *"Câhiliye davası/çağrısı"* şeklinde ifade edilen *"Ey filan oğulları yetişin!"* çağrısıyla kabile mensuplarının desteğe çağrılmaması konusunda uyarı yapmıştır. Zira çağrıyı yapanın haklı-haksız olduğuna bakılmadan toplanıp derhal ona yardıma gidilirdi. Hz. Peygamber, *"Câhiliye davasıyla hak iddia eden bizden değildir."* buyurmuştur.[1801]

[1797] "Emeviler döneminde bu müvalât sistemi aynen uygulandı. Mevalilerin hürlerle evliliği yasaklandı. Bunu yapmak suç kabul ediliyor, evlenenler dövülüyor, saçı sakalı kesiliyordu."Azimli, **a.g.e.**, s.55-57.

[1798] Fahri Hoşab, "Hadislerde Câhiliyeye Rücû Meselesi", **Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2018, (13), ss. 81-100.

[1799] Azimli, **a.g.e**., **s**s.58-60: "Şair Asla' b. Abdullah'ın, "Kardeşim bir topluluğa karşı haksızlık yapınca ben ona yardım etmeyeceksem, haksızlığa uğrayınca da yardım etmem" anlamına gelen beyti, bir başka şairin, "Senin gerçek kardeşin seninle birlikte hareket eder; sen zalim olursan o da seninle birlikte zalim olur" mânasındaki beyit, câhiliye dönemindeki asabiyet anlayışının tipik ifadelerindendir." Mustafa Çağrıcı, "Cahiliye", **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, 7/17-19.

[1800] Apak, **a.g.e.**, ss.16-17, 224, 218-224.

[1801] Apak, **a.g.e.**, s. 16-17.

Peki günümüz İslam coğrafyasında devlet adamlarının adalet uygulamaları hakkında neler söylenebilir? Bu konuda problemler var mı? Varsa, yukarıdaki mukayeseler doğrultusunda Kur'ân ilkelerini esas alan günümüz devlet adamlarına ne tür sorumluluklar düşmektedir?

Günümüzde de asabiyetin/kabileciliğin başka tezahürleri olan tarafgirlik, bölgecilik, partizanlık vb. tutumlar, kendinden olmayanları dışlayan, ötekileştiren ve haklarını gasbeden uygulamalar yaygındır. Devlet adamı adalet ve liyakat çerçevesinde, ayrımcılık yapmadan vazifesini yerine getirmelidir. Câhiliyede insanlar kast sistemi benzeri üç sınıfa ayrılmıştı. Günümüzde de bu tasnifi; varlıklı/nüfuz sahibi kimseler, orta ve alt sınıf olarak sıralamak mümkündür. Devlet adamı toplumdaki konumları ve ekonomik imkanlarının zayıflığı nedeniyle, özellikle emeğiyle geçimini sağlamak için yüksek gayret göstermek zorunda olan zayıf kesimlerin ve kamudaki personelin haklarının korunması, koşullarının iyileştirilmesi için gerekli düzenlemeleri adil ücret politikalarıyla gerçekleştirmelidir.

Câhiliyeye konulu bir makalede, "cehl" kavramın etimolojik yönüne dikkat çekilmekte, "Câhiliye" kavramının bazı son dönem alimleri tarafından sözlük manasının yanında, "zulüm" ve "vahşet" anlamında da yorumlandığına dikkat çekilmekte, câhilî hayat tarzının tezahürlerinin bu manada günümüzde de görüldüğü vurgulanmaktadır.Bu noktada Muhammed Kutub'un görüşlerine atıfta bulunularak, onun yirminci asrı, kendini modernize ederek varlığını devam ettiren "yaşayan câhiliye" diye nitelendirdiği belirtilmektedir. Bu değerlendirmede, post-modern çağın güç odaklarının bazı bilimsel ve teknolojik gelişmeleri zulüm ve vahşet için vasıta kıldığı, bu suretle insanın fıtratına müdahale ederek varlığını tahrip ettiği/değiştirme teşebbüsünde bulunduğu ifade edilmekte, günümüzde varlığını devam ettiren" ırk" ve "sınıf ayrımcılığı" gibi cahilî anlayış ve uygulama biçimlerinin, batıl/ muharref inançlar ile ahlâka aykırı hayat tarzlarının *"yaşayan cahiliye"* kapsamı içinde değerlendirmenin de mümkün olduğu kaydedilmiştir.[1802]

Câhiliye teriminin kavramsal/etimolojik anlamı bağlamında, zulüm ve yağmacılığın günümüz İslam coğrafyasında da mevcut olduğu bir hakikattir. Haksız kazanç elde eden sahte şirketler, gasp ve hırsızlık olayları, dijital dolandırıcılık, kaçakçılık, yağmacı/mafya tipi oluşumlar ve diğerleri güçlü şekilde varlıklarını sürdürmektedi. Keza sosyal ilişkilerde baskı ve vahşet hadiselerine sıkça rastlamaktayız. Câhiliye döneminde dahi olmayan aile içi şiddet, kadına şiddet, vahşete varan cinâyetler, ebeveyn katli gibi İslam topraklarında önceden pek yaşanmayan ciddi psiko-sosyal sorunlar baş göstermiş durumdadır. Ekonomik standartlar bakımından da sosyal adaletsizlik çok yaygındır. İslam ülkelerinde krallar, emirler ve kabileleri/soyları müreffeh bir yaşam sürerken, devletin gelirleri büyük oranda onlara tahsis edilirken, halk sefalet içinde geçim derdindedir.Câhiliye dönemi Mekke'sinin ileri gelenlerinin şehrin yoksullarını umursamadıkları gibi, çağımızda da bu tür cahili tutumlar mevcuttur. Sonuç olarak, ideal devlet adamı öncelikle kendi yaşantısıyla olumlu manada halkına örnek teşkil etmeli, halkın zulüm ve vahşete maruz kalmaması için en uygun kanuni düzenlemeleri yapıp hayata geçirmeli, millî-manevî değerleri önceleyen uygulamaları her alanda yürürlüğe koymalıdır. Bu amaçla da her türlü aracı seferber etmeli, özellikle küçük yaştan itibaren adalet ilkelerinin eğitim kurumlarında öğretilmesine önem vermeli ve halkın bu yönde bilinçlenmesine çalışmalıdır.

[1802] Hoşab, **a.g.m.**, s. 81-100. Bk. Muhammed Kutub, **Câhiliyetu'l-Karni'l-'İşrîn,** Kahire : Mektebetu Vehbe, 1384/1964.

Çalışmamızın buraya kadar olan kısmında devlet adamının hukûkî sorumlulukları incelendi. Şimdi de *idarî-ictimaî* vazifelerini tahlil ediyoruz.

4.3.2. Devlet Adamının İdârî-İctimâî Görevleri/Sorumlulukları

Devlet adamının idarî-ictimaî görevlerini/sorumluluklarını altı başlık halinde inceliyoruz. Bunlar şu şekildedir: 1. Kamu güvenliğini ve sınır emniyetini sağlamak, 2. Birlik-bütünlüğü sağlamak, 3. Herkese eşit davranmak/çoğulculuğu tesis etmek, 4. İstişare ve ekip çalışmasına önem vermek, 5. Liyakati önemsemek ve yakınlara ayrıcalık tanımamak, 6. İç ve dış ilişkilerde Kur'ân ilkelerini esas almak.

4.3.2.1. Kamu Güvenliğini ve Sınır Emniyetini Sağlamak

Kur'ân'da devlet adamının kamu güvenliğini ve sınır emniyetini sağlama sorumluluğuna işaret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının tehlikelere karşı güvenlik önlemi almasına, hazırlıklı olma sorumluluğuna işaret eden sözcük ve terkipler: *Emn/emeneh-emânet-**emîn- âminûn-** ehl-u istinbât-me'meneh- hizr-hâzirûn-i'dâd-ı kuvve- def'-ribât/murâbatâ isticâre.* [1803]

  أمن- أمنة- **أمين**- أما نة - **آمنون** -**(أهل) استنبا ط**- مأ منة- حِذْرَ – **حاضرون**- إعدا د قوة- دفع - ربا ط/ مرابطة - استجا رة

- Toplum barışını ve asayişi sağlamasına, ayrılıkçılığa ve kara propagandaya karşı tedbirli olmasına işaret eden sözcükler: *Selâm-silm/selm-salâh-ıslâh-fitne-fesâd/ifsâd-**müfsid-muslih;**[1804] asv (ısıyy/aseyân)-tefrîk-**mürcifûn(**ircâf)-**velîce.***[1805]

  سِلْم/سَلْم - سَلا م- صلاح- إصلاح- فتنة - فسا د/ إفساد- **مفسد- مصلح**- عثو (عِثِيّ-عَثيان)- تفريق- **مُرجِفون** (إرجاف) - وليجة

- Devlet adamının düşmana karşı muharib kuvvetler hazırlamasının gereğine işaret eden kelimeler: *İ'dâd-ı kuvve- hazirûn-irhâb-kıtâl/mükâtele-mücâhede/cihâd; kâffe-teâvün- şedd-ü adüd.*[1806]

  إعدا د قوة- حَاذِرُون- إ رها ب- قتال / مقا تلة- مجاهدة / جها د- كافّة- تعاون - شدّ عضُد .

- Düşmanı gözetleme/keşif ve istihbarat faaliyetlerinin gereğine işaret eden sözcükler: ***Ragîb**/irtigâb/**mürtegibûn-müterabbisûn(**terabbüs**)-semmâûn-**besâr/ibsâr-irsâd-mersad-nebeü'l-yakîn**. kass/kasâs*[1807] **رقيب**- ا رتقاب- **مرتقبون- متربّصون سماعون**- نبأ اليقين - بصا ر إبصار - إ رصا د- مرصد قصاص/ قص

Devlet adamının mühim vazifeleri arasında kamu düzenini sağlamak, ülkesini dıştan ve içten gelebilecek her türlü saldırıya karşı savunmak, buna dayalı olarak gerekli askeri gücü hazırda tutup, her daim harbe hazırlıklı olmak gelmektedir. Yine kamu düzeni ve asayişi için de ülke içinde gerekli kolluk kuvvetlerini bulundurarak halkın; can, mal, ırz, inanç ve akıl sağlığına karşı yapılacak

---

[1803] el-Bakara 2/125, 251, 283; Âl-i 'İmrân 3/154, 200; en-Nisâ 4/71, 83, 102; el-Enfâl 8/60; et-Tevbe 9/6, 122; Yûsuf 12/54, 99; el-Hacc 22/40; eş-Şuarâ 26/56; el-Kasas 28/31; el-Fetih 48/27. Def ', kavramını güncel anlamıyla, önleyici kolluk kuvvetleri, polis, asker, jandarma faaliyetine işaret eder.

[1804] el-Bakara 2/11,12,205, 208,251; el-Mâide 5/33; el-A'râf 7/142; el-Enfâl 8/73; Hûd 11/117; el-Hucurât 49/9; Tâhâ 20/47.

[1805] et-Tevbe 9/16, 60, 107; el-Ahzâb 33/60;

[1806] el-Bakara 2/190, 191, 216; el-Mâide 5/2; el-Enfâl 8/60; et-Tevbe 9/20, 36, 41; el-Kasas 28/35;

[1807] et-Tevbe 9/5, 47, 52, 107; Hûd 11/93; Tâhâ 20/135; en-Neml 27/22; el-Kasas 28/11, 18, es-Secde 32/12; es-Sâffât 37/175; ed-Duhân 44/59; et-Tûr 52/31;

saldırılara karşı tedbirler alması da bu kapsamdadır. Bir ülkenin geleceği, içte ve dışta güvenlik ve istihbaratının güçlü olması ile sağlanır. Kur'ân göklerin, yer ve dağların üstlenmekten kaçınıp da insanın yüklendiği sorumluluk bağlamındaki vazifeleri "emniyet/güvenlik" kökünden türemiş "emn/emânet" (أما نة - أمن) kavramıyla zikretmekte,[1808] Allah'a inanan/güvenen kimseleri de yine bu kökten "mümin" diye vasf etmektedir.

Bu itibarla müminin sorumluluğu altındakileri emniyet altına alması îcap ettiğinden, bu iş öncelikle yöneticilerin uhdesindedir. Allah'ın en güzel isimleri arasında da; muhafaza edip emniyet/güvenlik sağlamaya, her türlü durumu işitip-görüp gözetleyerek haberdar olmaya, zararlı/ tehlikeli durumlara engel olup uzaklaştırmaya delâlet eden şu sıfatlara rastlarız: el-Kayyûm (3/2; 20/111) el-Müheymin-el-Habîr-es-Semî '- el-Basîr- el-Hafîz- el-Mümin- es-Selâm- ed-Dârr-el-Muahhir-Ragîb-er-Ragîb (المهيمن، الخبير، السميع، البصير، الحافظ، المؤمن، السلام، الضار، المؤخر).[1809] Haşr sûresinin 59. âyetinde bu vasıflar bir arada zikredilmiştir.

هُوَ اللهُ الَّذِي لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ اَلْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ

Kur'ân, Hz. İbrahim'in duasında Mekke'nin güvenli bir belde (بَلَدًا اٰمِنًا) olmasını istediğine, Harem-i Şerîf'in, Beytullah'ın ve Makâm-ı İbrahim'in tehlike ve korkudan "emin" kılınan yer (حَرَمًا اٰمِنًا) olduğu beyan etmektedir.[1810] Bir hadiste, Müslümanın elinden ve dilinden her türlü fenalıktan uzak "emîn" kimse olduğu ifade buyrulur.[1811] Müminlere her şartta kendilerini savunma hakkını veren Kur'ân, müminlerin can, mal ve inanç güvenliğinin tehlikeye düştüğü, haklarına tecavüz edildiği durumlarda savunma ve savaş iznini vermiştir.[1812] "Mümin" kavramı, "Allah'a inanan" anlamına geldiği gibi, "güvende/emniyette olan", "muhatabına güven veren" manalarına da geldiğinden, kişi nasıl ki bu inanç vesilesiyle her türlü dünyevî-uhrevî korkudan kendini uzak/emniyette görüyorsa bu vasfa sahip olan mümin devlet adamı kamu görevi sırasında kendisinin koruması altında olan halkı ve personelinin beş değerini (canı, malı, nesli, aklı, dinini) en üst emniyet tedbirleriyle korur.

Kur'ân'da güvenliğe işaret eden kelimeler çoğunlukla "emn" kökenli olanlardır. Kasas sûresinde, Hz. Mûsâ'nın sihirbazlarla mücadelesinde mucize yılanın zuhurun sebebiyle korkması üzerine; يَا مُوسٰى اَقْبِلْ وَلَا تَخَفْ اِنَّكَ مِنَ الْاٰمِنِينَ... *"Ey Mûsâ! Korkma, beri gel. Çünkü sen emniyette olanlardansın."*[1813] âyet-i celîlesinde zikredilen "*el-âminîn*" kelimesi ile Tevbe sûresinde, Hz. Peygamber'in müşriklere verdiği güvenlik garantisi kapsamında "me'meneh" sözcüğünü buna misal verebiliriz: وَاِنْ اَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَاَجِرْهُ حَتّٰى يَسْمَعَ كَلَامَ اللهِ ثُمَّ اَبْلِغْهُ مَاْمَنَهُ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ

"Müşriklerden biri senden eman dilerse, ona eman ver ki Allah kelâmını dinlesin. Sonra da onu emin olacağı yere kadar ulaştır. Bu, onların bilmeyen bir toplum olmaları sebebiyledir."[1814]

Hz. Peygamber ilk vahyin ardından üç yıl boyunca güvenlik amacıyla tebliğini gizli yapmış, Müslümanların can güvenliği için, onları önce Habeşistan'a, daha sonra da Medine'ye göndermiş, Hz.

1808 el-Ahzâb 33/72.
1809 en-Nisâ 4/1; el-Haşr 59/23.
1810 el-Bakara 2/125-126; Âl-i 'İmrân 3/97; el-'Ankebût 29/67; Kureyş 106/4. Konu bağlamındaki bir âyette şöyle buyrulur: *"Peki, çevrelerinden insanlar zorla kapılıp götürülürken, (kendileri için)* ***güvenli bir harem*** *meydana getirdiğimizi görmediler mi?!* el-'Ankebût 29/67.
1811 Aḥmed b. Ḥanbel, el-Müsned, 11/427 (no. 6835); Buhârî, "Îman" 4, "Rikak" 26; Müslim, "İman" 64; Ebû Dâvud, "Cihad", 2; Tirmizî, "İmân", 12.
1812 el-Hacc 22/39; et-Tevbe 9/13, 36; eş-Şûrâ 42/39; el-Bakara 2/190-191; en-Nisâ 4/75.
1813 el-Kasas 28/31. Bk.Yûsuf 12/99.
1814 et-Tevbe 9/6.

Mûsâ da Firavun'un tehditleri karşısında kavmini Mısır'ın güvensiz topraklarından güvenli alanlara götürmüştür. Keza Hz. Dâvûd Tâlût'un ordusunun bir neferi olarak askerleriyle beraber ülkesinin güvenliğini tehdit eden Câlût'a karşı mücadele edip, güvenliğine kasteden düşmanla savaşmıştır (2/251). Hz.Peygamber'in nübüvvetinin ilk dönemlerinde müşrikler her bahane ile ortalığı karıştırıyor, huzur ve asayişi bozup Müslümanlara sataşacak bahane arıyorlardı. Hatta haram aylar için yaptıkları ahitlerini dahi ihlal ediyorlardı. Bu nedenle Kur'ân onların yol açtıkları kargaşa (fitne) ve anarşi ortamında can güvenliğini önde tutarak savunma amaçlı karşılık vermeye izin vermiştir. Bu konudaki bazı Kur'ân âyetlerinde şöyle buyrulmaktadır:

"Haram ay haram aya karşılıktır. Hürmetler de karşılıklıdır; dolayısıyla size saldırana siz de aynı saldırı tarzıyla mukabele edin."[1815] *"Sana haram aydan; onda savaşmaktan soruyorlar. De ki: Evet, onda savaşmak büyük bir günahtır..". "Ama Allah'ı nankörce inkâr etmek, O'nun yolundan ve Mescid-i Haram'dan alıkoymak, halkını buradan çıkarmak Allah katında daha büyük günahtır. Kargaşa (fitne) adam öldürmekten beterdir…"*[1816]

İslâmiyet güvenlik ve asayişe büyük önem vermiş, müslüman olmayanları (zimmî) kavramıyla, tabiri caizse müslümanlara zimmetlemiştir. Kur'ân'da güvenlik ve asayişi bozma, çoğu yerde "bozulma, bozuculuk" manasındaki "fesâd/ ifsâd" sözcükleriyle, kamu düzenini ve huzuru sağlama da salâh ve ıslâh sözcükleriyle zikredilmekte, müminler emniyeti, huzur ve barışı sağlayan *"muslih"* kimseler olarak, inkârcılar ve münafıklar da bozucu, fitne-fesad ve kargaşa çıkaran *"müfsid"* karakterler olarak vasf edilmektedirler.[1817] Kur'ân, Hz. Mûsâ'nın kardeşini kendi yerine vekil kıldığında, verdiği vazifelerden birinin de kamu düzenini sağlamak olduğuna işaret etmektedir:

قَالَ مُوسٰى لِاَخِيهِ هٰرُونَ اخْلُفْنِي فِي قَوْمِي وَاَصْلِحْ وَلَا تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ

"Mûsâ, biraderi Hârûn'a: "Kavmimin içinde benim yerime geç; asayişi sağlamaya çalış, bozucuların yoluna uyma." dedi." [1818]

Kehf sûresinde, Zülkarneyn'e ilişkin Kur'ân âyetlerinde de bozucuların (Yecûc-Mecûc) saldırısını önlemek ve mazlumların güvenliğini sağlamak amacıyla onun zor durumdaki kavme sed yapımında önderlik yaptığı haber verilir.[1819] Ülke güvenliğini ve kamu düzenini sağlamanın en önemli noktası, her hal ve şartta tedbirli olmaktır. Kur'ân bu durumu "hizr-hâzirûn" (حَاذِرُونَ- حِذْ رَ) kelimeleriyle ifade etmekte, müminlerin kafirlere ve özellikle de münafıklara karşı tedbirli olmasını,[1820]askerî seferler sırasında önlemlerinin iyi alınmasını, savaşta ibadet yaparken dahi güvenlik önlemlerinin ihmal edilmemesini emretmektedir (4/102) .[1821] Sefer sürecinde iyi önlem alınmasına dikkat çeken bir âyette; يَاَ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ فَانْفِرُوا ثُبَاتٍ اَوِ انْفِرُوا جَمِيعًا

"Ey iman edenler! Tedbirinizi alın da bölük bölük ya da toptan seferber olun."[1822] diye buyrulmaktadır.

[1815] el-Bakara 2/194.
[1816] el-Bakara 2/217.
[1817] el-Bakara 2/220.
[1818] el-Â'râf 7/142.
[1819] el-Kehf 18/94-97.
[1820] el-Münâfikûn 63/4.
[1821] وَاِذَا كُنْتَ فِيهِمْ فَاَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلٰوةَ فَلْتَقُمْ طَآئِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَكَ وَلْيَاْخُذُوا اَسْلِحَتَهُمْ فَاِذَا سَجَدُوا فَلْيَكُونُوا مِنْ وَرَآئِكُمْ وَلْتَاْتِ طَآئِفَةٌ اُخْرٰى لَمْ يُصَلُّوا فَلْيُصَلُّوا مَعَكَ وَلْيَاْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَاَسْلِحَتَهُمْ وَدَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ اَسْلِحَتِكُمْ وَاَمْتِعَتِكُمْ فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُمْ مَيْلَةً وَاحِدَةً...

" *Sen de içlerinde olup onlara namaz kıldırdığın zaman, onlardan bir grup -silâhlarını kuşanmış olarak- seninle beraber namaza dursun - Secdeye vardıklarında arkanızda bulunsunlar . Namaz kılmayan diğer grup gelsin, onlar da seninle beraber namaz kılsın. Tedbirli olsunlar; silahlarını yanlarına alsınlar. Çünkü inkârcı nankörler, siz silahınızdan ve eşyanızdan gafil olun da üzerinize ansızın çullansınlar isterler…"* Nisâ 4/102.

[1822] en-Nisâ 4/71.

Kamu düzenini sağlama konusunda alınacak önleyici tedbirler arasında yukarıda bahsettiğimiz hudutları izleme ve dış tehditlere karşı hazırlıkların yanında, devlet adamının yurt içinde düşman işbirlikçilerine karşı da müteyakkız olması gerekir. Düşmanın her hareketini titilikle takip eden/ murakabe altında tutan, onlara karşı hazır kuvvetler bulunduran ve buna göre tedbirlerini alan devlet adamı güvenlik zafiyetine geçit vermemiş olur. Bu bağlamda müşriklerin izlenmesi ve güvenlik açığına imkan verilmemesinin emredildiği bir âyette murakebenin önemine şöyle dikkat çekilir:

فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَاحْصُرُوهُمْ وَاقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ..

"*Dokunulmazlıklarının devam ettiği bu aylar sona erince, o müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün; onları yakalayın, sıkıştırın, bütün gözetleme yerlerine oturup onları gözetleyin …"*[1823]

Kur'ân asayişin te'mini için mutlaka fitne ile mücadele edilmesini, kargaşa çıkaranlara müsaade edilmemesini de emreder.[1824] Tevbe sûresinin bir pasajında Medine münafıklarının zarar verme ve fitne çıkartma tehlikesine karşı teyakkuzda olmanın gereğine vurgu yapılmakta,[1825] onların faaliyetlerinin izlenmesi ve *"dırâr"* (zararlı) diye tabir edilen şer odaklı mescide gidilmemesi, can güvenliğinin tehlikeye atılmaması emredilmektedir:

وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِرْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلَيَحْلِفُنَّ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَى وَاللهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا

"Zarar vermek, inkâr etmek, müminlerin arasına tefrika sokmak ve daha evvel Allah ve Resulü ile savaşan herifin yolunu gözlemek üzere bir 'mescid' edinenler; "Biz iyilikten başka bir şey istemedik!" diye yemin edeceklerdir. Allah da şahitlik eder ki onlar kesinlikle yalancıdır. Asla orada dîvana durma..".[1826]

Hz. Peygamber'in liderliğinde akdedilen Medine Sözleşmesi'nin maddelerine baktığımızda, güvenliğin ön planda olduğunu, bütün kabilelerin öncelikli olarak Medine'yi savunmada birlikte hareket edeceği yazılıdır. Hatta hepsinin "ümmet" (tek millet/tek devlet) olarak bir kimlik altında ülkü birliği ile vatanını savunacağı belirtilmiştir. Bu sözleşmeden önce Yahudi, Hristiyan ve müşrik Araplar kendi bölgelerinde dağınık yaşayan ve kendi başlarının çaresine bakan topluluklardı. Bu suretle daha güçlü bir güvenliğe kavuşmuş oluyorlardı. Yine Vedâ Hutbesinde de güven ve emniyet eksenli bir toplumun inşasının önemine vurgu yapılmış; insanların kanları, malları, namus ve şerefleri zilhicce (hac) ayı ve Mekke kadar kutsal ve dokunulmaz sayılmış, huzur ve emniyetin sağlanmasına, fitnenin (anarşi) yok edilmesine vurgu yapılmıştır. Hatta Hz. Peygamber, Allah'ın yardımıyla, Arap Yarımadasının tamamında asayişin hakim kılacağına ilişkin olarak, "Allah bu işi kemale erdirecek, öyle ki bir süvari (kadın) Allah'tan başka kimseden, koyununu kurt kapmasından korkmadan San'a'dan Hadramevt'e gidecek" diye buyurmuştur.[1827]

Asr-ı Saâdet'te yönetime ilişkin bir kitabında Nihat Aytürk, Hz. Peygamber'in, Medine'nin ve çevresinin güvenliğini sağlamak, barış ve düzeni korumak, düşman hareketleri ve planları hakkında bilgi toplamak ve çıkan isyanları bastırmak için "seriyye" denilen askeri devriye birliklerini komşu

---

[1823] et-Tevbe 9/5.

[1824] وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلهِ **"***Hiçbir kargaşa kalmayıp din Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın…"*el-Bakara 2/193. Ayrıca bk.el-Enfâl 8/39; el-Mâide 5/41.

[1825] et-Tevbe 9/107-110. Hadislerde düşmana karşı ihtiyatlı olma "hazm" kelimesiyle de geçmektedir.

[1826] et-Tevbe 9/107-108. Güvenlik riski teşkil eden bu mescid, Hz. Peygamber tarafından yıktırılmıştır.

[1827] "Bazı sözleşme maddeleri: 2. madde: Yahudi, Hristiyan, müşrik ve Müslümanlar tek bir ümmettir (toplumdur). 16. madde: Yahudilerden bize tabi olanlar yardımımıza ve muzâheretimize hak kazanmışlardır. 35. madde: Yahudilere sığınmış olanlar aynı onlar gibidirler. 44.md.Vatan birlikte savunulacaktır." Hamidullah, **İslam Peygamberi**, sözleşme, 1/166-184; Mücteba Uğur, **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam**, 1/125-149.

bölgelere gönderip seferler düzenlettiğini, hicret sonrası on yıllık sürede güvenlik amacıyla 78 askeri harekat (sefer ve savaş) yapıldığını, bunlardan 28 tanesini bizzat kumanda ettiğini ve 9 tanesinde muharebe yapıldığını belirtir. Yazar, on yıl içinde düşmanlarını tamamıyla yenilgiye uğratan Hz. Peygamber'in Arap Yarımadasının tam güvenliğini sağladığını, bunu yaparken hiçbir zaman savaşı başlatan ve tahrik eden olmadığını, en az kayıpla vatanını (Medine'yi) savunduğunu anlatır.[1828]

Câhiliye dönemine ilişkin bir makalede, Arabın karşılaşacağı en büyük felaketin hal' denilen uygulama ile (hali', tarid, laîn) kabile dairesinin dışına atılması olduğu, bunun onun için ölüm fermanı anlamına geldiği belirtilmekte, çölde güvenlik şemsiyesi altına girmek için "himaye" denen sisteme dahil olmanın gerektiği ifade edilmiştir. Buna göre Arap toplumunda insanın hukuku, hatta hayatı onun şahsına değil, mensubu olduğu kabileye bağlı idi.[1829] Câhiliyede kabileler arasında himaye sistemi olan "hilf" anlaşması "korunma" ve "emniyet" amaçlı idi. Daha çok tek taraflı ve çıkar amaçlı birliktelik idi.Kabileler arasında dayanışma, yardımlaşma, dostluk ve ittifak bu şekilde tesis edilmekte idi. Ancak İslâmiyet'le birlikte bu uygulamanın yerine daha yaygın olarak (herkes için devlet koruması sağlayan) *emân, civâr, zimmet* uygulamaları getirildi.[1830]

Said Havvâ (ö.1935/1989) devlet yönetimi ile ilgili kitabında, düşmana karşı tedbirli olunması hususunda *"İnsanların kötülüklerine karşı su-i zan ile tedbirli davranın."* [1831] hadis-i şerifine dikkat çekmekte ve Hz. Ömer'in, bugünün işinin yarına bırakılmaması şeklindeki uyarısının altını çizerek şunu ifade etmektedir: Devlet adamının alacağı diğer tedbirler; işlerin gayesinin içine dalmadan bilmek, küçük diye zannedilen şeyleri önemsemek, halkın ve askerlerin yöneticinin aleyhine söz söylemesinin önüne geçmetir.[1832]

Hz. Peygamber'in yönetim biçimi ve üstün siyasi stratejisine ilişkin olarak Ahmet Akgül, onun savaş stratejileri arasında düşmana karşı farklı araç ve metotları kullanarak onları şaşırtmasına dikkat çekmektedir.Bu meyanda sahabenin mancınık kullandığını, Araplar arasında bilinmeyen bir savaş taktiği olarak hendek kazıldığını ve ganimetler için alışılagelmiş olan "yağmacılık" yerine düzenli dağıtım sisteminin getirildiğini söyler.[1833] Hz. Peygamber'in güçlü devlet adamlığına dair Said Alpsoy da onun düşmana karşı almış olduğu başarılı güvenlik tedbirleri ve üstün taktiksel yöntemlerini bazı anekdotlar üzerinden şu iki ilke ile izah eder: **1.** Konjonktörü ve güç dengelerini gözetmek (Yani taktiksel olarak aynı anda iki büyük güçle mücadele etmemek) **2.** İki cephe arasında sıkışmamaya dikkat etmek. Kitapta, Hz.Peygamber'in dış düşmanla mücadele usulleri arasında sıkça başvurduğu yöntemin psikolojik harp usulleri olduğu ifade edilmekte, onun uyguladığı bu stratejilerin; ittifaklar sistemi kurarak düşmanı çevreleme, düşman ittifaklarını yıkıp onları tek tek ortadan kaldırma, barışı bozanlara ve ihanet edenlere asla müsamaha göstermeme olduğuna dikkat çekilmekte

---

1828 Aytürk, **a.g.e.**, s. 100-101.

1829 Apak, **a.g.e**., ss.163-166.

1830 Hilf konusunda şunlar da söylenmiştir: "Mekke'de bir Ḳureyşli kadar olmasa da vatandaşlık şartlarını kısmen haiz sosyal bir sınıf(mevâli) oluşmuştu Cahiliye'de şahıslar ve aileler ḥilf yoluyla ya kendi denkleri olan müttefikler ediniyor ya da kontrolleri altında tuttukları ve himâyelerine alarak güçlerine güç kattıkları kitleler kazanıyorlardı. Ḳureyş de dâhil bütün kabileler bu zor şartlarda varlıklarını sürdürebilmek için birtakım hukuk enstrümanları geliştirmek durumunda kalmışlardır. Bunların en önemlilerinden birisi kuşkusuz ḥilf uygulamasıdır. Kişiler, aileler, kabile içi ve kabileler arası savunma, himâye, emân, ittifak ve dostluk boyutlarıyla ḥilf, Arap toplum yapısıyla örtüşen ve toplumun temel ihtiyaçlarından kaynaklanan yerel bir hukuk normudur." Yunus Akyürek, "Cahiliye Dönemi Kureyş Toplumunda Hilf Olgusu", **Sakarya İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 2018, 20/38, s. 33-56.

1831 Ṭaberânî, el-Muʿcemu'l-ʾEvsaṭ, 1/189 (no. 598); Beyhaḳî, es-Sunenu'l-Kubrâ, 10/218 (no. 20416); Heyṣemî, Mecmaʿu'z-Zevâîd, 8/89 (no. 13110); Muttaḳî el-Hindî, Kenzu'l-ʿUmmâl, 3/403 (no. 7153).

1832 Said Havvâ Külliyatı, **İslam'da Yönetim ve Yönetici**, Ahmed Eminoğlu (çev.), İstanbul: Petek Yay., 1990, s. 68-71.

1833 Akgül, **a.g.e.**, ss. 71-87.

ve bu tespitler anekdotlarla desteklenmektedir.Müellif, Medine'de fitnenin odağı olan münafıklara karşı Hz. Peygamber'in aldığı etkin önlemleri üç ilke etrafında izah eder: ***a)*** *Toplum içerisinde meşru bir grup / kategori/kurum oluşturmalarına izin vermeme,* ***b)*** *Toplum dışı edilip, kimliklerinin açığa vurulması,* ***c)*** *Münafıkların öldürmelerinin yasaklanması.*[1834]

Emniyetin önlemlerle birlikte yürütülmesinin önemine vurgu yapılan bir değerlendirmede de devlet adamının ihtiyatı (hazm) elden bırakmaması hakkında hükümdar Timur'un : *"Devlet işlerinin onda dokuzu toplanma, tedbir ve danışma, onda biri de kılıçla yapılandır. Yüz bin atlı askerin yapamadığı işi, doğru bir tedbirle yapabilmek mümkündür"* dediği, Nâsır-ı Hüsrev'in de hükümdarlara nasihat için yazdığı Saâdetnâme'sinde: *"Her işinde ipin ucunu sıkı tut. Bir yere girmek istediğin zaman, oradan nasıl çıkacağını da düşün. Hangi işe girişmek istersen iste, işin başından sonunu gözet "*şeklindeki ikazına dikkat çekilmektedir.[1835] İtalyan siyaset filozofu Machiavelli de hükümdarın düşmana karşı cesaretin yanında asla tedbiri elden bırakmamasını bir metaforla şöyle izah eder: *"Bir hükümdar tilki ve aslanı taklit etmelidir. Tilki gibi tuzaklara karşı tedbirli, aslan gibi de kurtlara karşı cesaretli olmalıdır. Çünkü iktidar mücadelesinde iki yöntem vardır; hukuk ve kuvvet. İlki insanların, ikincisi de hayvanların yöntemidir. Çoğunlukla ilk yöntemin başarısız kalması sebebiyle hükümdar ikinci yönteme başvurmak zorundadır. Aksi halde tasfiye olur."*[1836]

Siyasete dair kitabında tedbirli ve temkinli olmanın her müslüman siyasetçinin/devlet adamının en çok sahip olması gereken meziyetlerden olduğunu dile getiren Mustafa Bilgen, en çok risk ve tehlikeye maruz kaldıklarından ihtiyatlı olmalarının gerektiğini ifade etmekte, tarihte bir kısım devlet adamının bunun bedelini hayatlarıyla ödediklerini hatırlatmaktadır. Müellif, Kur'ân'ın *"Ey iman edenler, düşmana karşı her türlü savunma tedbirinizi alın….*(en-Nisâ 4/71) âyetine, Hz. Yûsuf'a tedbir almasının öğretilmesine (Yûsuf 12/76) ve güçlü bir ordu hazırlama/hazırda tutmanın (i 'dâd-ı kuvve-ribât= 3/200; 8/60) önemine dikkat çekmekte; ülkenin iç-dış düşmanlara karşı güvende olabilmesi için devlet adamının halkıyla irtibat halinde olmasını, bütün müminlerin birbirleriyle bağlantı içinde birbirlerine destekçi olmalarını ve topluca müteyakkız halde "İslam ümmeti" bağının güçlendirilmesinin önemini vurgulamakta, Kur'ân'ın bu hususa *"ribât/râbıtâ/mürâbâta"* kavramlarıyla işaret ettiğini belirtmektedir. Cihad anlayışıyla da izah ettiği bu değerlendirmeye göre, İslam ümmetinin çektiği acılar karşısında *"Rabitû", " Birbirinize bağlanın, kenetlenin, irtibatlı olun"* emri önem arz etmektedir. Bu sebeple müminler (kamu görevlileri) kalben birbirleriyle kenetlenerek, aileler de birbiriyle irtibatlı şekilde İslâm vatanının kapılarını bir nöbetçi asker gibi beklerler. Gönülleri iman ve Kur'ân ahlakıyla irtibatlıdır. Bütün bu tanımlamalar düşünüldüğünde *"ribat ahlâkı"* erdemli siyasetçinin (devlet adamının) en önemli özellikleri arasındadır.[1837]

[1834] Alpsoy, Hz. Peygamberin uyguladığı güvenlik ilke ve stratejileri konusundaki tespitlerini Mekke ve Medine döneminden dikkat çeken hadiseler üzerinden anlatmakta, bu bağlamda şunları söyler: "Hendek Savaşı öncesi Mekkelilere gönderdiği tehdit mektubu ve düşmanın moral gücünü bozmak için Hayber ve Taif kuşatmalarında savaşında hurma ağaçlarını kestirmesi bunun örnekleri arasındadır. Yine Hendek savaşı esnasında Medine'deki Kureyzâ oğularının savaşçılarının ihanet sonucu ölümle cezalandırılmaları ve yeryüzünden silinmeleri, artık hiç kimsenin müslümanlara verdiği sözden cayıp arkadan vurmaya cesaret edemeyeceklerini gösteren bir uyarı niteliği taşımaktadır." Alpsoy, **a.g.e**., 130-133. Münafıklarla ilgili stratejiler için bkz. Alpsoy, s. s.75-78, 124-128.

[1835] Mustafa Özel, **Liderlik Sanatı**, s. 102-104.

[1836] Machiavelli, **Hükümdar**, s. 63-64.

[1837] Müellif bu bağlamda şunları da söylüyor: "Geliştirilen ve bütün dünyada kendisinden söz ettiren İHA ve SİHA araçlarımız olmasaydı güney sınırlarımızdaki güvenliği sağlayamaz ve Libya'da insiyatifi elimize alamazdık. Bununla birlikte Doğu Akdeniz'e bizi yaklaştırmazlar ve buradaki haklarımızı gasp ederlerdi. Aynı şekilde bu modern silah ve hava araçlarımız geliştirilmemiş olsaydı Rusya desteği ile tahkim edilmiş Ermeni savunma ve taarruz mevzileri yerle bir edilip mazlum Karabağ özgürlüğüne kavuşturulamazdı. Avrupa kıtasının en batısında yer alan Endülüs (İspanya) Müslümanların elindeyken burada kurulan bir devletin adının 'Murabıtlar Devleti' olması da dikkat çekicidir." Bilgen, **a.g.e**., 583-585.

Devlet adamı halkın huzur ve asayişini sağlamak için her türlü önlemi hukuk çerçevesinde yerine getirir, gerektiğinde de kuvvet (silah) kullanır. Aksi takdirde ortamı uygun gören çete ve yağmacılar hak-hukuk tanımadan masumların canını ve malını hiçe sayar. Bu nedenle mümin devlet adamı zalimlere karşı dirâyetli, tedbirli ve sert olmak durumundadır. Bu bağlamda Aristo'ya atfedilen bir söz var: "Hükümetin alınyazısını daima silah taşıyanlar tayin eder."demiştir. Bazen de kara propaganda taktiği ile fitne çıkartırlar. Ülke içinde ve dışında bunu tezgahlarlar. Bu durumda ideal devlet adamı basiretle tedbir almak durumundadır. İyi bir zamanlama ile fitneye mahal vermeden, önleyici tedbirlerle, yerinde müdahalelerle güvenlik risklerinin bertaraf edilmesi gerekir. Aksi takdirde "Kargaşa (fitne) adam öldürmekten beterdir" [1838] âyetinde işaret edildiği üzere, bu psikolojik savaşın etkisi/tahribatı büyük olur.

Kur'ân'da devlet adamının kamu güvenliğini sağlaması ***"sınır güvenliği"*** ve ***"güçlü istihbarat ağını kurması"*** ile de ilişkilendirilmektedir. Buna işaret eden kelime/kavram ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının güçlü haber alma/istihbarat ağına sahip olmasına işaret eden sözcük ve terkipler: *Haber-ehbâr- nebe', en-nebeü'l-yakîn-nebeü'l-fâsık, enbâ-tenbîe-ihâta (bi'l-emr) hubren-istinbât-sultân-ı mübîn*[1839]. خبر- أخبا ر- نبأ/ النبأ اليقين- نبأ الفاسق- أنباء- تنبئة -إحاطة بالامر خبرا - سلطا ن مبين- إستنبا ط

- Casusluk ve gizliliğe delalet eden kelime ve terkipler:*Tecessüs (cess)-tehassüs-üzün-**semmâûn-meşşâ bi nemîm- müstahfin** (bi'l-leyl)- **sârib (**bi'n-nehâr)-tebeyyün (tesebbüt)- **müttebeûn-(ehl) istinbât**-ibtiğâ-i kavm kass/kasas- telattuf-şuur-iş'âr-tefekkud-itbâ-i sebeb- ketm - izâtü'l-emr-ihfâ.*[1840]

تجسس (جسس) - تحسس- أ ذ ن- **سماعون - مشاء بنميم- مُسْتَخْفٍ** بِالّيل - **سَا رِب** - تبيّن (تثبُت)- **مُتَّبنون-(أهل) استنبا ط** -إبتغاء قوم قص/ قصا ص تلطف- شعور- إشعا ر- تفقد- اتباع سبب - كتم- **(كتوم)-** إذاعة الأمر- إخفاء

- Sınır güvenliğine, gözetleme ve teyakkuz durumuna işaret eden kelimeler: *Ragîb-irtikâb-terakkub-**mürtegibûn**-irsâd-mersad-ribât/mürâbatâ-*[1841]***müterabbis/(ûn)(***terabbus)-besâr/ibsâr-**mubsir**-hizr-**hâzirûn** îzâetu'l emr-ihfâ-i'lân.* [1842]

- **رقيب**- ارتقا ب تَرَقُّبٌ- **مرتقبون**- إ رصا د- مرصد- ربا ط/ مرابطة- **مترَبِّصون** (تربُص) بصا ر/ إبصار – **مُبصِر**-- حَاذِرُونٌ- حِذْ رَ - أمنة .

- Dost ve düşmanı tanımada dikkat edilecek stratejiye işaret eden sözcükler: *Mekr-keyd-hidâ'/hud'â-muhâdaâ-ısrâr bi'l mevedde-isrârü'l kavl/hadîs-cehrü'l-kavl-* ***bidâne-velîce murcifûn (ircâf).*** [1843] كيد-مَكْرٌ - خدعة/ مخادعة- إسرا ر با لمود- إسرار القول/الحديث/جهر القول- بِطَا نَة- وليجة -

Devlet adamının ülkesinin güvenliğini sağlaması öncelikle sınırlarının güvenliğinden, hatta sınır ötesinde ve ülke genelinde olup biten hadiseler hakkında hızlı ve doğru bilgi almasından (istihbarattan) geçer. Yani sınırların korunmaması, ülkeye her türlü sızmaların olması halinde dahili güvenliğin sağlanması mümkün olmaz. Bu nedenle devlet adamının hudutlarda gerekli önlemleri alması, liman ve hava limanlarından, karayolundan, sınırdan girenlerin kaydının tutulması, kimlerin ne

---

[1838] el-Bakara 2/191?

[1839] en-Nisâ 4/83; el-En'âm 6/143; Tevbe 9/94; el-Kehf 18/68; en-Neml 27/21; el-Kasas 28/29; el-Ahzâb 33/20; el-Hucurât 49/6; el-Mümtehine 60/1.

[1840] en-Nisâ 4/94, 104; el-En'âm 6/123; Tevbe 9/ 47, 61; Yûsuf 12/5, 87; er-R'âd 13/10; el-Kehf 18/19, 85; eş-Şuarâ 26/52, 60; en-Neml 27/20, 22; el-Kasas 28/11; Mü'min 40/28; el- Hucurât 49/6, 12; el-Mümtehine 60/1; Kalem 68/11. İbn Kesir âyette geçen "geceye bürünerek gizlenen مُسْتَخْفٍ gündüzün ortaya çıkan سَا رِبٌ. el-Kalem. (Tebeyyün= tesebbüt)

[1841] Âli 'İmrân 3/200, Tevbe 9/5,107; Hûd 11/93; el-Kasas 28/18,21; ed-Duhân 44/59..Ribât/mürabatâ: İstihbarat görevlisi devlet adamlarının birbiriyle sıkı irtibat halinde olmasına da bir işarettir.

[1842] Âli 'İmrân 3/13; en-Nisâ 4/71, 83; el-En'âm 6/104; et-Tevbe 9/52; Tâhâ 20/135; el-Kasas 28/11; el-Câsiye 45/23; Yûnus 10/67.

[1843] el-Bakara 2/9; Âl-i 'İmrân 3/118; el-En'âm 6/123; el-Enfâl 8/30, 62; et-Tevbe 9/16, Yûsuf 12/76; er-R'âd 13/10; el-Ahzâb 33/60, 62; el-Mümtehine 60/1; et-Tahrîm 66/3. Ebrehe'nin tuzağı/gizli planları Allah tarafından akamete uğratıldı. Mürcifûn (ircâf) sansasyonel haber. Hid'â'/muhâdaâ: Bir kişinin içinde gizlediğinden farklı bir şey göstererek gayesinden vazgeçirip onu bıraktırmaya çalışması, İsfehânî, **el-Müfredât** s.143-144.

amaçla geldiğinin tespiti, ülkenin taşıyabileceği kadar (yönetilebilecek seviyede, aşırıya kaçmadan) girişlere müsaade edilmesi, zamanı geldiğinde gelenlerin gönderilmesi ve özellikle de hudutlarda yeterince dirençli güç bulundurması önem arzetmektedir. Sınır güvenliği bağlamında Al-i İmrân sûresinde şöyle buyrulmaktadır: يَآ اَيُّهَا الَّذينَ اٰمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

"Ey iman edenler! Sabredin ve karşınızdakilerden daha dirençli olun; daima teyakkuzda olun ve Allah'tan sakının ki, felâha eresiniz. "[1844]

Müfessirler âyette geçen "müsâbere" fiilinin müşâreket manası içerdiğinden, *"Düşmanlarınızla sabır konusunda yarışın, cihatta onlardan daha fazla dirençli olun"* anlamında olduğunu belirtmiş, Taberî, "rabitû" kelimesinin kökünün "ribât" olması hasebiyle sınırlarda sabırla nöbet tutmak anlamında olduğunu, nöbetçilerin sabırla orada beklemeleri ve kendilerini oraya bağlamaları/raptetmeleri anlamında olduğunu söylerken, Elmalılı, müsabere kelimesi ile düşmanlara karşı daha hazırlıklı olmanın, ribat/mürabata ile de atların sınırlarda bağlı tutulup karakol beklenmesi manasının kastedildiğini belirtir. [1845] Kur'ân, düşman saldırılarına karşı her zaman tetikte olunmasına, caydırıcı amaçla gerektiği kadar asker ve techizatın hazır tutulmasına, özellikle de sınırların dikkatle muhafazasına "*i'dâd-ı kuvve", "irhâb" ve "ribât/murâbata*" (ربا ط/ مرابطة) sözcükleri ile dikkat çekmektedir. Enfâl sûresinde bu konu şöyle dile getirilir:

وَاَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللهِ وَعَدُوَّكُمْ وَاٰخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمْ اَللهُ يَعْلَمُهُمْ

"Onlara karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvet, özellikle de koşumlu atlar hazırlayın ki, onunla hem Allah düşmanlarını hem kendi düşmanlarınızı hem de siz bilmediğiniz halde Allah'ın bildiği diğerlerini caydırasınız…"[1846]

Diğer taraftan ideal devlet adamı ülke içinde ve dışında istihbarata önem verir.Zira ülke güvenliği için tehlikelere karşı önceden haber alması, buna karşı strateji oluşturup planlar yapması ve yaptıklarını gizlilik çerçevesinde yürütmesi, güvenlik politikaları bakımından mühimdir. Yine bu çerçevede basiret sahibi devlet adamı güçlü istihbarat ekibi de oluşturur. Bu suretle kendisini, devlet görevlilerini ve halkını her türlü tehdit ve komplolardan önceden haber alıp koruyabilir, proaktif şekilde önleme ve yok etme başarısını gösterebilir. Tarih boyunca dünyada güçlü iktidara sahip olan liderler buna önem vermişlerdir. Ülke içinde fitne çıkartıp, insanları birbirine düşürme, devlet adamlarına komplo kurup özel hayatlarını ve planlarını deşifre ederek iktidarlarından etme, düşmanın harp taktiklerinin bilgisini elde edip, ona karşı hamleler geliştirerek ülkesinin zarar görmesini engelleme ve mücadelede zafere ulaşmasını sağlama, istihbarat teşkilatının görevleri arasındadır.

Kur'ân en iyi tuzak kuranın Allah olduğunu, inkârcıların kurdukları tuzak ve hilelerin Allah tarafından bozulduğunu, başlarına geçirildiğini "Hayru'l-mâkirin" sıfatı ile ifade ederken, Allah'ın haber ve istihbaratının çok güçlü olduğuna,[1847] her şeyi görüp-bildiğine ve hiçbir şeyin kendisinden gizlenemeyecek şekilde her şeyden haberdar olduğuna işaret eden isimleri, devlet adamının haiz olması gereken bu vasfa işaret etmektedir. el-Latîf-Habîr,[1848] Basîr-Muhît,[1849] Şehîd, el-Vâcid,

---

[1844] Âl-i 'İmrân 3/200.

[1845] Taberî, **Câmiu'l-beyân**, III (4), s.220-223; **Hak Dini Kuran Dili,** 2/450-451; Kâsımî, **Mehâsinu't-te'vîl**, 4/336-337.

[1846] el-Enfâl 8/60.

[1847] Âli 'İmrân 3/54; el-Enfâl 8/30; Yûnus 10/21; en-Nahl 16/127; el-İsrâ 17/96; el-Ahzâb 33/34.

[1848] en-Nisâ 4/94; el-En'âm 6/103; el-Kehf 18/19; el-Ahzâb 33/34; el-Münâfikûn 63/11; el-Mülk 67/14; Kehf sûresinin 19. âyeti Allah'ın Latif sıfatı ile aynı anlam kökünden gelir. Latif, en ince işlerin bütün inceliklerini bilen, ince ve sezilmez yollardan kullara faydalı şeyler ulaştıran, gizliliklere nüfûz eden, çok iyi bilen. Tatlısu, **a.g.e**., s.89.

[1849] en-Nisâ 4/108; el-İsrâ 17/17, 96; Tâhâ 20/110; eş-Şûrâ 42/27; el-Burûc 85/17-20.

Şedîdü'l-mihâl[1850] isimleri buna delalet ettiği gibi, "peygamber" kavramının da "haber vermek ve haberci " manasındaki "nübüvvet-nebî" sözcükleri olduğunu burada hatırlatmış olalım.[1851]

Kur'ân, Hz. Peygamber'in müşriklere ve münafıklara karşı tedbirli davrandığına ve gerekli olan haberleşme ağını tesis ettiğine işaret eder. Bu bağlamda, Tevbe sûresinde münafıkların Hz. Peygamber'i kastederek, her yerde kulağı (câsusu) olduğunu söyleyip, kendisine "kulak=اُذُنٌ " sahibi diye sataştıkları haber verilir.

وَمِنْهُمُ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ وَيَقُولُونَ هُوَ اُذُنٌ قُلْ اُذُنُ خَيْرٍ لَكُمْ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةٌ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا مِنْكُمْ

"İçlerinde; "O, bir kulaktır!" diyerek Peygambere eziyet edenler de var. De ki: O, sizin için bir hayır kulağıdır; Allah'a iman eder ve müminlere güvenir; aranızdaki imanlılar için de bir rahmettir.. "[1852]

Kur'ân Yolu tefsirinde bu âyetin nüzul sebebi ile ilişkilendirilen bir rivâyete göre, bazı münafıkların özel sohbetlerinde Resûlullâh'ı çekiştirdikleri, daha sonra da içlerinden birinin "Aman bunlar onun kulağına gitmesin" diye ikazda bulununca, "O her söze kolayca kanar, söylediklerimizi inkâr ederiz, üstüne bir de yemin ettik mi bize inanır" şeklinde cevap verdikleri kaydedilir. Tefsirde, bu cümlede onun kulak verdiği bildirilen şeyle kastedilenin, bütün insanlığın hayrına olan "vahiy" olduğu da belirtilmekte, âyetteki asıl amacın münafıkların tutumlarından bir kesit yansıtıp onların zihniyetini mahkûm etmek ve bu vesileyle dikkatleri Hz. Peygamber'in yüksek ahlâkına çekmek olduğuna vurgu yapılarak âyete,*"O sizin için hayırlı olana kulak veriyor"* şeklinde mana vermenin mümkün olduğu ve bunun izahının da şöyle yapılabileceği kaydedilir: "*Resûlullah gelişigüzel tahminlerle insanlar hakkında yargıda bulunmaz, Allah'a olan derin imanının yanı sıra müminlere de büyük bir güven duyar ve söylenenleri böyle iyi niyet temeline dayanan bir anlayışla değerlendirir." [1853]*

Devlet adamının kamu düzenini sağlaması adına iyi bir gözlemci olması, hadiselerin akışını iyi takip edip, aralarındaki benzerlik ve farklılıkları anlayabilmesi, önemli bir meziyettir. Bu çerçevede Kur'ân iyi gözlemci olmanın gereğine "re-ga-be" (رقب) masdarından türemiş isim ve fiillerle işaret eder.[1854] Bir âyette; فَارْتَقِبْ اِنَّهُمْ مُرْتَقِبُونَ "*Öyleyse, gözetle; çünkü onlar da gözetlemekte..".*[1855] denilirken, bir başka âyette de izleme faaliyeti "ibsâr" (ر إبصا) fiiliyle ifade edilmektedir.

İstihbarat elde etmeye dair âyetler arasında, Neml sûresinde geçen, Hz. Süleyman'ın haberci kuşu Hüdhüd'ün uzak bölgelerden kendisine haber taşımasına ilişkin ifadeleri görmekteyiz. Haber elde etmede her türlü vasıtanın kullanılmasının gerekliliğine işaret eden bu âyetlerde kuşun haber toplama görevini ihmal etmesinin doğuracağı sakınca nedeniyle cezalandırılmasının zikredilmesi, işin önemini gösterdiği gibi, onun getirdiği bilgilerin tüm yönleriyle ve kesin delilleriyle elde edildiğinin zikredilmesi, istihbaratta delillerin güçlü olmasının önemine dikkat çeken bir mahiyet arzeder.

لَاُعَذِّبَنَّهُ عَذَابًا شَدِيدًا اَوْ لَاَاْذْبَحَنَّهُ اَوْ لَيَاْتِيَنِّي بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ فَمَكَثَ غَيْرَ بَعِيدٍ فَقَالَ اَحَطْتُ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِهِ وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَاٍ بِنَبَاٍ يَقِينٍ

[1850] er-R'ad 13; el-Ahzâb 33/55. (el-Vâcid sıfatı Kur'ân'da lafzı geçmeyen bir sıfatı olup manası şu şekildedir İstediğini istediği zaman aramadan bulan, tedbire, tuzak kurmaya ihtiyacı olmayan, O'na hiçbir şeyin gizli kalmaması. Tatlısu, **a.g.e**., s.173.

[1851] İsfehanî, peygamberlere "nebi" denilmesinin sebebinin, zeki insanların rahatlayıp itminan bulması için güvendikleri haberleri kendilerine onların vermeleri gerekçesine dayandırmaktadır. **el-Müfredât**, s.481.

[1852] et-Tevbe 9/61.

[1853] Karaman v.dğr, **Kur'ân Yolu : Türkçe meal ve tefsir**, 3/61-62.

[1854] en-Nisâ 4/1; Hûd 11/93; el-Ahzâb 33/52.

[1855] ed-Duhân 44/59 . Ayrıca bk. es-Sâffât 37/175.

"Bana apaçık bir güçlü kanıt getirmediği takdirde, onu ya şiddetli bir şekilde cezalandıracağım ya da kafasını koparacağım onun!" "Çok geçmemişti ki (Hüdhüd gelip) şöyle dedi; "Ben senin tam olarak bilmediğin bir şeyi tüm yönleri ile öğrenmiş bulunuyorum; sana Sebe'den önemli kesin bir haber getirdim."[1856]

Neml sûresinde, bilgi toplama (istihbarat) faaliyetinin önemi ve doğruluğu Hüdhüd adlı kuş üzerinden vurgulanmakta, on âyetlik bu pasaj Hüdhüd'ün Sebe Melikesi Belkıs'a mektubu götürme haberiyle son bulmaktadır.[1857] Bu pasajda haberleşmeye ilişkin olarak; *"sultân-ı mübîn", "ihâta" , "nebe-i yakîn"* sözcük ve terkipleri zikredilmektedir. Kur'ân'da devlet adamının sağlam delil ve istihbaratla hareket etmesinin önemine Melike Belkıs ile ilgili âyetler üzerinden de dikkat çekilmektedir. Belkıs Hz. Süleyman'dan gelen tevhit inancına davet hususunda sert îkazı içeren mektup karşısında paniklemeden, önce adamlarıyla istişare ediyor, sonra mektup sahibinin kimliğini ve kudretini tespit amacıyla elçilerini kendisine hediyelerle göndererek bilgi toplamaya çalışıyor. Şâyet melike sadece mektupta yazılanlara karşı fevri hareket etseydi karşısında güçlü bir ordu bulurdu. Bu nedenle: *"Onlara bir hediye gönderip elçilerin ne ile döneceğine bakacağım."*[1858] diyerek güvendiği adamlarını Hz. Süleyman'a gönderiyor, pahalı hediyeler vasıtasıyla onun şahsiyetini tanımaya kudretini öğrenmeye çalışıyor. Kur'ân, Hz. Süleyman'ın dirâyetli bir devlet adamı olarak yönetimde boşluk ve anarşi vaki olmaması için, ketûm bir tarzda ölüm halini dahi çevresinden uzun süre saklamaya çalıştığına şöyle işaret etmektedir: "*Onun ölümünü gerçekleştirdiğimizde de bunu onlara, (yani, o gaybı bildiğini iddia ettiğiniz cinlere Süleyman'ın) bastonunu içten içe kemiren ağaç kurdundan başkası göstermemişti..."* [1859]

Kur'ân, Mümin sûresinde, Firavun'un danışmanlarından olan, "imanını gizleyen adam"(Harbiyel/ Hazkiyel) üzerinden "gizliliğe" işaret etmektedir. "Ketûm" vasfıyla Kur'ân'ın işaret ettiği, Mısır'ın Emniyet müdürü olduğu rivâyet edilen bu kimse[1860] tevhit inancına olan bağlılığını devletin en yetkili kişilerinden dahi gizlemeyi başarmıştır. Sûrenin 28-45. âyetlerinde kendisinden bahsettiği "imanını gizleyen kişi" vasfıyla tanımlanan bu muvahhid karakter Firavun'un da yakın akrabasıdır. Onun hikayesinin sonunda, Hz. Mûsâ ve müminlere karşı sert önlemlerin alınmaya başlaması üzerine inançları sebebiyle artan baskı ve şiddet olaylarına karşı kendisini deşifre ederek ölümü göze aldığı haber verilmektedir. Kur'ân onun hakikatleri haykırışını şöyle bildirir:

وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُۥٓ اَتَقْتُلُونَ رَجُلًا اَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللهُ وَقَدْ جَآءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ

"Firavun hanedanından olup da imanını gizleyen inanmış bir adam da şöyle dedi: "Bir adamı; sırf 'Benim Rabbim Allah'tır' dedi diye öldüreceksiniz, öyle mi?! Hem de size Rabbinizden âyetler getirmişken?. ".[1861]

Kur'ân'da araştırmanın gizli yapılmasına delalet etmek için kullanılan, Türkçemizde "casusluk" diye ifade edilen "*cess"* (جسس) kökünden *"tecessüs"* (تجسس) sözcüğü de geçmektedir.[1862] Esasen müslümanların kusurlarının araştırılmaması bağlamında zikredilmiş olan bu sözcük, müminler arasında yasaklanmış olmakla beraber tehlike halinde yapılabilecek bir faaliyete (casusluğa) da işaret etmektedir. Kur'ân'da bu sözcüğün yakın anlamını ifade eden, Yûsuf sûresinde geçen "*tehassüs"* (تحسس) kelimesi müsbet yönde araştırmanın (istihbaratın) yapılabileceğine ihsas ettirmektedir.

1856 en-Neml 27/21-22.
1857 en-Neml 27/20-28.
1858 en-Neml 27/35. Bkz. 27/20-44 arası âyetler.
1859 es-Sebe' 34/14.
1860 Mü'min 40/28-44.
1861 Mü'min 40/28. Bk. el-'Ankebût 29/45 arası âyetler.
1862 el-'Ankebût 49/12. "Cess" kökünden türemiş olup, isim hali "câsus" kelimesidir. **el-Müfredât**, s.93.

Tecessüs muhataplara karşı olumsuz tasavvurla yapılırken, tehassüs duygusal yaklaşım içinde (kalpten), endişe saikiyle yapılır. Hz. Yakub'un: *"Evlâtlarım! Gidin de Yûsuf'u ve kardeşini arayın. Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin…"* [1863]

Devlet adamının istihbaratta başarılı olması, teyidini yaptırmasına ve doğru değerlendirme (süzgecin)den geçirmesine bağlıdır. Âl-i 'İmrân sûresinin 175. âyeti, Nisâ 83 ve 94. âyetleri ile Hucurât sûresinin 6. âyeti bu hususa işaret etmektedir. Âl-i 'İmrân sûresinin ilgili âyetinin tefsiri hakkındaki bir değerlendirmede, topluluğu olumlu veya olumsuz olarak etkileyecek haberlerin gelmesi ve bunun yayılmasının zararlı sonuçlar doğurmasına tarihî örnek olarak "Küçük Bedir" diye bilinen askeri harekat verilmiştir. Keza, Nisâ sûresinin ilgili âyeti çerçevesinde haberlerin tahkik edilmeden ve sonuçları hesaplanmadan halka yayılmasının zararlı olduğuna işaret edilmiş, bu tür durumun yalnız savaşlarla sınırlı olmayıp, her çeşit haberin topluluğa yayılmadan önce doğruluğunun araştırılması ve yayıldığı takdirde toplulukta ortaya çıkacak sonuçların hesaplanmasının gerektiğine dikkat çekilmiştir. Bu konudaki bir değerlendirmede, Nisa sûresinin 83. âyetinin günümüzde medyanın hassasiyetine dikkat çeken unsurları içinde barındırdığı bildirilmiştir.[1864]

Kur'ân düşmanların hamlelerini sürekli takip etmenin gerekliliğine ve istihbaratta gizliliğe işaret etmektedir. Bu bağlamda Kur'ân'da *"ibtiğâ"* (إبتغاء) fiili ile muharebe bitse de Hz. Peygamber'in müşriklerin takibinde gevşek davranmamaması emredilmiş,[1865] *"itbâ"* ve "*müttebeûn"* (إتباع- **مُتَّبِعُون**) sözcükleri ile de Hz. Mûsâ'nın öncülüğündeki müminlerin takip edildikleri, bu takipten kurtulmak için kavmini geceleyin (gizlice) yola çıkarması vahyedilmiş,[1866]Ashâb-ı Kehf gençlerinin şehre adam gönderirken gizliliğe riâyet etmeleri, kimseye hissettirmemeleri *"şuûr"* (شعور) kelimesi kökünden *"iş'ar"* (إشعا ر) ve *"la-te-fe"* mastarından *"telattuf"* (تلطف) fiilleri ile ifade edilmiştir.[1867] Kur'ân, Zülkarneyn'in de Doğu-Batı istikametindeki cihan seferleri sürecinde yol güzergâhlarındaki işaret ve işaretçilerden haberler topladığını, gideceği yer hakkında ön bilgiler alarak sefere çıktığını, karşılaştığı topluluklarla her lisanda iletişim kurarak bölgesi ve çevresi hakkında bilgi topladığını haber vermektedir.[1868] Kehf sûresinin dört yerinde zikredilen *"sebeb"* (سبب = yol) = "*itbâ"* (إتباع = izleme)" kelimelerinin geçtiği yerleri okuyanlar için, bu sözcüklerin işaret ve haberleşmeyle alakalı olduğu, Zülkarneyn'in çok güvenilir enformasyon ve alametlerle binlerce askeri meçhûl bölgelere götüren iyi bir "izci" olduğu düşüncesine yöneltmektedir.

Haber toplama ve istihbarat ağının etkinliği için kişi ve grupların izlenmesi, faaliyetlerinin doğru biçimde rapor edilmesi ve ilgili mercilerin doğru zamanlama (timing) ile harekete geçirilmesi önemlidir. Keza, problemli-stratejik noktalarda casus bulundurma, istihbaratı gerçek kaynaklardan kesintisiz olarak sürdürme, masum insanlarla provokatör/fitneci olanları ayırt edebilme de devlet adamının bu konuda dikkat etmesi gereken hususlar arasındadır. İşte bu bağlamda Kur'ân, fâsıkın

---

[1863] Yûsuf 12/87.

[1864] en-Nisâ 4/83: Bu konuda şunlar söylenmektedir: "Günümüzde tartışılan "medyanın duyarlık ve sorumluluğu" meselesi bakımından Nisâ sûresinin 83.âyeti ilgi çekici ve yol göstericidir. Haberlerin halka duyurulmadan önce "Resûlullah'a ve ülü'l-emre götürülmesi" buyruğu, onların hem haberin doğru olup olmadığı hem de halk üzerinde yapabileceği tesiri daha iyi ölçüp biçebilecek ve anlayacak durumda olmaları gerekçesine dayanmaktadır. Burada "yetki sahipleri" diye çevirilen "ülü'l-emr"den maksat-o tarih itibariyle henüz ayrı bir grup teşkil etmedikleri için–âlimler veya yöneticiler değildir; işten anlayanlar ve savaşta kumanda görevi üslenmiş olanlardır." Karaman vd., **Kur'ân Yolu**, 2/79-80.

[1865] en-Nisâ 4/104.

[1866] eş-Şuarâ 26/52, 56,60; Tâhâ 20/77.

[1867] el-En'âm 6/103; el-Hacc 22/63; el-Kehf 18/19.

[1868] el-Kehf 18/34-35. Bk. el-Kehf 18/20-44.

getirdiği haberin iyi araştırılmasına *"tebeyyün"* (تبيّن) sözcüğü ile ifade etmekte, haberin teyidini emretmektedir: يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوٓا اِنْ جَآءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوٓا اَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلٰى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ

"Ey iman edenler! fâsığın biri size bir haber getirirse, onu iyice araştırın. Çünkü bilmeden bir kavmin başına belâ olabilir, sonra da bu ettiğinize pişman olursunuz."[1869]

İstihbaratta önemli olan bir husus da toplanan bilgilerin değerlendirilmesi ve doğruluğunun tespitidir ki, bunu da ancak ehil kimseler yapabilir. Öyleyse, devlet adamının bu değerlendirme ve analiz işinin *"istinbât"* (إستنبا ط) vazifesinin ,enformasyon analizi ile sonuç çıkarma liyakatine sahip kimseler tarafından yapılabilmesi için modern stratejik kurumları teşekkül ettirmesi, geliştirmesi ve yetkin insan gücü oluşturulması elzem olmakla birlikte; bilgi kirliliğine, kara propaganda ve algı operasyonlarına karşı önlemler alınması ve taktikler geliştirmesi de önem arz etmektedir. Bu hususa Kur'ân'da şöyle işaret edilmektedir:

وَاِذَا جَآءَهُمْ اَمْرٌ مِنَ الْاَمْنِ اَوِ الْخَوْفِ اَذَاعُوا بِهٖ وَلَوْ رَدُّوهُ اِلَى الرَّسُولِ وَاِلٰٓى اُولِي الْاَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ

"Bunlara güvenlikle ilgili, yahut korku salacak bir haber geldiğinde onu yayıyorlar. Oysa onu Peygambere veya içlerindeki etkili-yetkili kişilere arz etselerdi, bunların içindeki derin kavrayış sahipleri elbette işin aslını bilirlerdi."[1870]

Devletler soğuk savaş zamanlarında veya psikolojik harpte hasmını alt etmek için enformasyon faaliyetlerini bazı hilelerle perdelemeye ve yanıltıcı taktiklere başvurmaktadırlar. Gerçek bilgiye ulaşılmaması yönünde yapılan saptırma-tuzak hamleler ve kara propaganda çabaları da istihbarat konusu içine giren, ancak uzmanlarının bilgi ve tecrübesiyle çözülebilen ciddi oyunlardır. Kur'ân bu taktiklerin; *keyd, mekr, hid'â (hud'â/muhâdaâ)* [1871](كيد - مَكْرٌ خدعة- مخادعة) olduğunu belirtir. Bunlar İslam düşmanları tarafından kullanıldığı gibi, harbin hile olduğunu ifade buyuran Hz. Peygamber [1872] tarafından da zaman zaman kullanılmıştır. Kur'ân, Medine yahudilerinin etrafa yaydıkları haberlerle kara propaganda yapıp, müslümanların aklını karıştırmaya, zor dönemlerde onların arasında fitne yayarak cesaret ve azimlerini yok etmeye çalıştıklarına işaret etmekte, müminlerin yanıltıcı dedikodulara inanmamaları için, haberlerin uzmanlarca değerlendirilmesini, özellikle de fâsık-münafık kaynaklı olduğu bilinen istihbarata güvenilmemesini, mutlaka teyit edilmesini emretmektedir. Tevbe sûresinde, münafıkların askeri seferlerde boş durmadıkları, cephedeki sahabeler arasında sorun çıkarmaları sebebiyle orduya katılmamalarının evlâ olduğuna işaret edilmiş, onların yaydıkları menfi-karamsar haberlere kulak kesilen (semmâûn= **سماعون**) zayıf karakterli insanların bundan etkilendiklerine dikkat çekilmiştir.[1873]

Nisâ sûresinde , münafıklar güvenlikle ilgili bir durum veya toplumu endişelendirecek bir hal vuku bulduğunda (daha önlemler istişare edilmeden) hemen "ayaklı gazete" gibi, haberleri yayma (اَذَاعُوا=izâe) çabası içine giriştiği, psikolojik yöntemlere ve kara propagandaya başvurdukları haber verilir.[1874] Yukarıdaki âyetlerden anlaşılacağı üzere, toplum içinde kara propaganda ve haberlerin yayılmasının önüne geçmek ve kısa süre içinde hakikatlerin kamuoyu ile paylaşılması, devlet adamının önemli sorumlulukları arasındadır. Bu karakterde olan kimselerin toplumu etkilemesine

[1869] el-Hucurât 49/6.
[1870] en-Nisâ 4/83.
[1871] Yûsuf 12/78.
[1872] Buhârî, "Cihâd", 157; Müslim, "Cihâd", 17, 18.
[1873] et-Tevbe 9/47.
[1874] en-Nisâ 4/83.

engel olmak, devlet kurumları içine sızmışlarsa derhal görevden uzaklaştırmak, getirdiği bilgileri kontrol etmek, ülkenin sırlarını sızdırma veya düşmanla işbirliği yapma tehlikesine karşı takibe almak ve cezalandırmak devlet adamının önemli görevleri arasındadır.

İstihbaratın başka ellere geçme tehlikesine işaret eden Mümtehine sûresinin ilk âyetinde, kafirlerle dost olmanın tehlikeleri zikredilmekte, onlara yakınlık ve sevginin devlet sırlarının ifşâsına neden olacağı ifade edilerek iyi niyetle yapılan davranışların müslümanların aleyhine dönebileceği vurgulanmakta, devlet sırlarına sızma teşebbüsüne girişen muhbirlere ve bu tarz yapılara karşı uyanık olmaya dikkat çekilmektedir:

"Ey iman edenler! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınızı velî edinmeyin. Size gelen gerçeği nankörce inkâr etmiş oldukları halde, siz bunlara muhabbetlerinizi iletiyorsunuz! Hem Peygamberinizi hem de sizi, sırf Rabbiniz Allah'a iman ettiniz diye yurdunuzdan çıkardıkları halde, -Benim uğrumda cihad etmek ve sırf Benim rızamı kazanmak amacıyla çıkmışsanız tabiî!- siz bunlara hâlâ gizliden gizliye sevgi gösteriyor (savaş plânlarını onlara sızdırıyor) sunuz! Oysa Ben sizin gizli-açık bütün yaptıklarınızı çok iyi bilmekteyim! Hanginiz böyle bir şey yapmışsa, düz yoldan sapmış demektir!"[1875]

Zemahşerî âyette geçen *isrâr bi'l-mevedde* تُسِرُّونَ اِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ ifadesinin "gizliden gizliye sevgi" (sebebiyle bilgi sızdırma) anlamında olduğunu, اَخْفَيْتُمْ وَمَآ اَعْلَنْتُمْ cümlesindeki "ihfâ" ve "i'lân" fiillerinin gizli/açık devlet sırrı taşıma anlamına gelebileceğini ifade eder. [1876] Yukarıdaki Kur'ân âyeti Hz. Peygamberin Mekke'yi fethetme teşebbüsünün, Bedir gazilerinden hâlis bir mümin olan Hâtıb b. Ebu Belte'a tarafından düşman bölgesinde (Mekke'de) olan akrabalarına haber ulaştırmak istemesi üzerine inmiş, Hâtıb üzerinden tüm Müslümanları böyle zamanlarda -akrabaları dahi olsa- kafirlerden teberrîye(uzak durmaya) çağırmıştır.

Hz. Peygamber'in istihbarata önem verdiği ve güvendiği adamlarını gereken yerlerde görevlendirildiğini kaynaklarda yer almaktadır.Kettânî, Makrizî'nin "el-Hıtât" adlı eserinde, "Sır Kâtipliği"adlı bir vazifeye dikkat çekmekte, bunun sünnette dayanağı bulunan kadim bir görev olduğunu Sicistânî'nin kitabından şöyle nakletmektedir: "Zeyd b.Sâbit'in zikrettiğine göre Resulullah kendisine gelen mektupların herkes tarafından okunmamasını kendisinden istemiş, ona (milletlerin durumundan haberdar olmak için) İbranice/Süryanice yazı öğrenmesini emretmiştir." Kettânî'nin ifade ettiğine göre, Hz. Peygamber gazvelerden önce düşmanı izleme maksatlı olarak bireysel veya on kişilik gruplar halinde casusları görevlendirmekte idi. Mesela Bedir Savaşı öncesi Ebû Süfyân'ın kervanını izlemesi için Büseybese b.Amr (Besbese) ile Adî b.Ebi'z-Zağbâ'yı, savaş öncesinde de Hz. Ali, Zübeyr ve Sa'd b. Ebû Vakkâs ile Âsım b.Sâbit'i on kişilik casus heyeti olarak Kureyş'i izlemek üzere görevlendirmiş, Hayber'in fethinden sonra müslüman olan amcası Abbas'ı da Mekke'de müslümanlığını gizleyerek Mekke'de casusluk faaliyeti için vazifelendirmişti.[1877]

Hz.Peygamber'in üstün siyasi kişiliği, faaliyetlerinde gizlilik ve istihbarata verdiği önem kaynaklarda bazı misallerde şu şekilde kaydedilir. Hz. Peygamber Medine civarındaki bölgelerde, kervan yollarında ve Mekke'de casuslar bulundurmuş, tedbir amacıyla müşriklerin hareketlerini an be an takip ettirmiştir. Amcası Abbas'ı (ra) Mekke'de casus olarak bırakan Allah'ın Elçisi, Asr-ı saâdette düşmanın gücünü öğrenmek amacıyla çok sayıda askerî seriyye ve keşif faaliyetleri yaptırmıştır."[1878]

[1875] el-Mümtehine 60/1.

[1876] Zemahşerî, **el-Keşşâf**, 6/87-90.

[1877] Kettânî, **et-Teratibü'l-idariyye**, 1/270, 538-543.

[1878] Bu bağlamda şunlar da söylenmiştir: **"**Hz. Peygamber'in teşekkül ettirdiği "seriyye" denen birliğin bir amacın da istihbarat olduğunu bir kitabında belirten Nihat Aytürk, onun görevi hakkında şunları ifade eder: Bu birlik geniş kapsamlı faaliyet yürüten operasyonel güçtü. Bunlar; gözcü ve keşif kolu, istihbarat ve özel harekat timinden oluşmakta

Hz. Peygamber'in bu özelliğine bir kitabında dikkat çeken Ahmet Akgül, onun örnek siyâsi kişiliği ve üstün diplomat yönünü çarpıcı anekdotlarla zikreder. Kitapta onun Kureyş'e karşı gerçekleştirdiği gizli bir faaliyetini misal vermekte, Nuaym b. Mesud el-Eşca'ya müslümanlığını gizli tutmasını, müslümanlardan görünmemesini, zâhiren eski durumunu devam ettirerek yahudiler ve Gatafan kabilesi ile Kureyş'in arasının açılmasına çalışmasını tembih ettiği ve bunun başarıldığı dile getirilmektedir."[1879] Hz. Peygamber'in üstün zekasına hayranlık duyan müsteşrik Maxima Rodinson, onun bu konudaki maharetini, "Muhammed'in (as) tebliği açık, stratejisi ise gizliydi." [1880] sözleriyle ifade eder. Hz. Peygamber'in gizlilik prensibi ve istihbarata verdiği önem Ahmet Özel'in telif ettiği bir makalede de dikkat çeken anekdotlarla anlatılmaktadır.[1881]

Gizlilik ilkesi hem istihbarat açısından, hem de devlet adamının ve ülkesinin istikbali açısından büyük önemi haizdir. Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin (ö.429/1038) hükümdarlık âdâbına dair bir kitabında, devlet adamının "ketûm olması" nın sağlayacağı faydayı destekler mahiyette Muâviye'nin bazı hususlarda Hz.Ali'nin üzerine galebe çaldığını, onun içi-dışı bir adam olduğundan sırrını izhar ettiğini, kendisinin ise yapacağı işi hep sakladığını ifade ettiğini aktarır.[1882] Bu konuda Mâverdî'nin görüşlerine dikkat çekilen bir eserde de istihbarat teşkilatının nasıl teşekkül etmesinin gerektiği, hangi yöntemlerle başarılı olunacağı, siyasi haberleşme çeşitlerinin neler olduğu ve haberleşmede gizliliğin önemine dair dikkat çeken değerlendirmeleri nakledilmektedir. [1883] Fil hakika, devlet adamı önemli siyasi hamlelerini ve stratejilerini gizlice gerçekleştirmezse, kendisi ve ülkesi için sonuçları kötü olur. Yakın tarihimizden, Osmanlı Devleti'nden bunu teyit eden bir misali zikredelim. II. Osman

---

idi. Mukabele-i bil misil görevi yapar, hedef şaşırtır, düşmanın gücü ve harekat planları hakkında bilgi toplardı. Düşmanın maddi kaynaklarını saptamak gibi özel ve gizli görevleri yanında iktisadi ve siyasi sebeplerle de kullanılmıştır. Ayrıca düşmanın içinde morallerini bozacak söylentiler çıkartmak/kara propaganda/algı yönetimini yürütmek için de timler oluşturulmuştur. Sefere çıkıldığında ve dönüşte düşman hakkında bilgi toplaması ve yol güvenliği için klavuz ve casuslar da kullanılmıştır. Bu klavuzlar arasında, mahir olan gayri Müslimler de mevcuttur." Aytürk, **a.g.e**., 111.

1879 Akgül, **a.g.e.**, ss. 71-87.

1880 Ahmet Akgül, **Dünyanın Değişimi ve Erbakan Devrimi**, Konya: Milli Çözüm Yayınları, 2007, s. 55.

1881 "Hz. Peygamber, savaş alanına varıncaya dek niyetinin düşman tarafından bilinmesine imkan vermedi. Bunun için karmaşık ve bazen de aksi yol ve istikametlere yöneldi. Gerçek hedeflerinin kendi emrindekiler tarafından bile bilinmemesine ve düşmanı yanlış hedeflere yöneltmeye büyük özen gösterdi. Mekke Fethi sırasında Medine'de giriş-çıkışlar kontrol altında tutulmuş, Hz. Ebubekir ve Hz. Aişe gibi yakınları bile hazırlığın hangi amaçla yapıldığı hususunda bilgilendirilmemiş, ancak Mekke'ye yakın bir yere geldiklerinde işin farkına varabilmişlerdir. Hz. Peygamber her savaşta uyguladığı stratejiyle düşmana sürpriz yaptı, düşman sık sık onun kuvvetlerini kapısının önünde görüp şaşırdı. Büyük harekâtların altısında, küçüklerin de dokuzunda düşman tamamen sürprizle karşılaşmış, direnemeyip kaçmış veya teslim olmuştur." Ahmet Özel, a.g.m., **Divan İlmi Araştırmalar Dergisi**, s. 27, 48-50.

1882 Ebû Mansûr es Seâlibi, **Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mülûk)**, Sait Aykut (çev.), İstanbul: İnsan Yay., 1997, s.106.

1883 Maverdî'nin bu konuda şunları söylediği kaydedilir: "Açıktan haber toplayanlar herkes tarafından tanınır ve kendisinden sakınılır. Gizliden haber toplayanlar ise sadece ilgili kimseler tarafından tanınır, halk onları tanıyamaz. Açık ve gizli haber toplayanlar da birbirlerini tanımamalıdır ki, anlaşmaları ve beraber hareket etmeleri mümkün olmasın. Böylece getirdikleri haberlerin doğruluğu anlaşılabilsin. Hükümdar doğruluğuna güvendiği kimselere de aldanmamalı ve getirdikleri haberleri mutlaka başka yollardan da teyit etmelidir. Unutulmamalıdır ki, insanlar zamanla değişir. Dürüst olanlar zamanla bozulabilir. Hükümdar bilmelidir ki kendisine gelen her haber doğru olmayabileceği gibi, haber getiren kişi (farkına varmadan) doğru haberi getirmeyebilir. Hükümdarın ciddi tutum takındığını bilen istihbarat birimleri, ona sadece doğru haberleri getirirler. Hükümdar yakın çevresinde bulunanlara karşı yapılan iftira ve asılsız söylentilere de dikkat etmelidir. Bu ortam iyi tavsiyelerde bulunan samimi kimseleri ürkütür; kötü niyetli kimselere güven verir. Bu ortamda hükümdar güvenilir ve sağlam kimseleri hâin, iyileri de kötü kimseler olarak algılamaya başlar. Böylece arkadaşlarına olan güveni azalır, onları kendisinden uzaklaştırır. Arkadaşları uzaklaşınca onlardan korkmaya başlar, bu yüzden onlara zarar verir. Hz. Peygamber (as): "Helak eden üç şeyden sakınınız! " buyurunca "Helak eden üç şey nedir? " diye soruldu. Buyurdu ki: "Arkadaşına iftira edip onu sultana şikâyet eden kimsedir. Böyle yapmakla hem kendisini, hem sultanı ve hem de arkadaşını helâk eder." Hükümdarın her şeyden haberdâr olduğunu ve hiçbir şeyin ona gizli kalmadığını bilen iftiracılar, kimseye iftiraya cesaret edemeyecek ve bu kötü davranışlarını terk etmek zorunda kalacaklardır." Mâverdî, **Devlet Yönetimi**, Ali Kara (çev.), İstanbul: İlke Yayıncılık, 2003, ss. 112-118.

(Genç Osman) bozulmaya yüz tutmuş yeniçeri ocağını kaldırmayı düşünmüş, ancak bu konudaki sırrını gizleyememesi nedeniyle yeniçeriler tarafından öldürülmüştür.[1884]

Devlet adamının ülkesinin her yerinde güvendiği sadık muhbirlerinin olması (elinin uzun olması), her taraftan bilgi toplaması, istihbarat raporlarının analiz ve sentezinin liyakatli kadrolara yaptırması ve insanları tanıma ferasetine sahip olması da istihbaratta önemli unsurlar arasındadır. Öyle ki, bazen devlet adamları en yakındaki casusun dahi farkına varamamakta, en yakın adamı tarafından zarar görmektedir. Güçlü istihbarat teşkilatına ve adam tanıma ferasetine misal olarak halifelerden Hz. Ömer'i burada anmamız yerinde olacaktır. İmâm Şiblî (1857-1914) Hz. Ömer'in biyografisine ait bir kitabında, halifenin istihbarat gücünü çeşitli yönleriyle anlatmakta ve onun bu vasfından övgüyle sözetmektedir.[1885] Keza, Eyüp Kurt tarafından yazılan bir makalede de Hz. Ömer'in, Kûfe, Basra, Füstat gibi ordugâh şehirlerde *"irâfet sistemi"* adı verilen bir hafiye teşkilatını kurduğu, her on kişi veya daha fazla bedevinin sorumluluğu için bir ârif tayin ettiği zikredilir. Makaleye göre, "ârif" ismi verilen kişinin üstünde, bizzat validen maaş alan "erbâ lideri" (menâkıb) bulunmaktadır. Âriflerin sorumluluk alanındaki halkla devlet arasındaki iletişimi sağlayan "valilik casusu" diye de tanındıkları, devletten gelen bilgileri halka ilettikleri, bölgeleri hakkında rapor yazdıkları ve bu sistemin ilk olarak Kadisiye savaşından sonra Kûfe'de başlatılıp, sonra kalıcı hale geldiği kaydedilir.[1886]

Devlet adamı sahip olduğu güçle gururlanmadan, planlarını gizlilik içinde yürüterek, nerede nasıl hamle yapacağını gizli tutarak amacına ulaşabilir. Bu konuda Şeyh Edebâli'nin Osman Gazi'ye söylediği, *"Avun oğlum avun, güçlüsün, kuvvetli ve akıllısın. Kelamlısın ama bunları nerede ve nasıl kullanacağını bilmezsen sabah rüzgarında savrulur gidersin"*[1887] şeklindeki bu söz câlib-i dikkattir. Osmanlı tarihinde istihbarat ve tedbire en çok önem veren sultanlardan birinin II. Abdülhamit olduğu kaynaklarda kaydedilir. Sultan, Osmanlı Devletinin yıkılmasını güçlü istihbaratçılığı, hafiye teşkilatı ve basireti sayesinde otuz üç sene geciktirmiştir. Onun güçlü istihbarat ve ferâsetine, kıvrak zekâsına hayranlık duyan Alman devlet adamı Bismark kendisi hakkında: "Yüz gram aklın doksan gramı onda, beş gramı bende, geri kalan beş gramı da diğer siyasilerdedir." [1888] demiştir. Tahttan indirilmesi akabinde cereyân eden hadiseler neticesinde üç beş yıl içinde Osmanlı İmparatorluğu çok sayıda toprak kaybetmiştir. Fatih Sultan Mehmet de gizliliğe çok önem veren sultanlar arasındadır.Trabzon üzerine çıkmış olduğu seferde kendisine seferin yönünü soran kazaskere, şâyet bunu sakalının telinden biri bilmiş olsaydı, onu koparacağını söyler. Sultanın düşmana fark ettirmeden koskoca gemileri karadan yürütüp Haliç'e indirmesi, gizlilik yoluyla elde edilen bir başarıdır.[1889] Son olarak, düşman casuslarının çeşitli kılık-kimlik içinde yaptıkları zararlı faaliyetler bağlamında, Arap subay kılığında Osmanlı'ya karşı etkili faaliyetler yürüten İngiliz casus Lawrance'i burada hatırlatarak konunun hassasiyetinin altını bir daha çizmekte yarar görmekteyiz.

[1884] Güventürk, **Devlet Adamı**, s. 66-68.

[1885] Şiblî onun bu hususdaki feraseti hakkında şöyle der: "Ondan hiç bir şey saklanamazdı. Irak'ta isyan edenleri de Şam'da mükâfatı hak edenleri bilirdi. Bir gün halife Ömer (ra) Huzeyfe'ye memurları arasında münafık olup olmadığını sordu. Huzeyfe kendisine olumlu yanıt verdi, ancak ismini açıklamayı reddetti. Huzeyfe'nin anlatımına göre birkaç gün sonra münafık memur görevden alınmıştı. Zira onun kim olduğunu halife bulmuştu." İmam Şibli, **Hazreti Ömer**, Fatih Güngör (çev.), İstanbul: Timaş Yayınları, 2004, s. 370-372.

[1886] Kurt, **Devlet Başkanı Hz. Muhammed'in Yönetim Anlayışı**, s.70-76. Bk. Mahfuz Söylemez, **Bedevilikten Hadariliğe Kûfe**, Ankara Okulu Yayınları, 2001, s. 22-33, 95-17.

[1887] Adem Özbay, **Hazreti Ali'nin Liderlik Sırları ve Hitabet Sanatı**, İstanbul: Armoni Yayıncılık, 2005, s. 46.

[1888] Mehmet Aydın, **Abdülhamit'in Liderlik Sırları**, s.21.

[1889] Cevdet Küçük, "Abdülhamit II", **DİA,** İstanbul: TDV Yayınları, 1988, 1/219-224; M. Aydın, **a.g.e**., ss.185-187; Kızıltoprak, **Fatih Sultan Mehmet'in Liderlik Sırları**, s. 217.

İstihbaratın, zaferin anahtarı olduğu söylenmiştir. Bu konuda Siyasetnâme'den şöyle bir öğüt nakledilir: "Dünyanın dört bir köşesine tüccar, seyyah, sufi, eczacı ve derviş kılığında casuslar göndermeli, (casuslar) duydukları her şeyi haber olarak getirmeli ve ülkelerin durumları hiçbir şekilde meçhul kalmamalıdır." Kâzım Karabekir Paşa, 1923'de yayımlanan "İstihbarat" adlı kitabında istihbaratın tanımını şöyle yapar: "Barışta ve savaşta doğru haber almak, yanlış haber yaymak demektir. On kolordusu olan bir devlet, on birincisini komşu hükümetin toprakları içerisinde meydana getirir." Karabekir Paşa, kitabında, "Ordumuzun en zayıf yeri istihbarattı." der ve Balkan Savaşı'ndan sonra ilk temelin (Teşkilât-ı Mahsusa) kurulduğuna dikkat çeker. Bu konuda Kâzım Karabekir Paşa'nın şu sözleri dikkat çekicidir: "En basit bir taktik sorunun çözümünde düşmana ve araziye ait bilgiler elde etmeğe mecburuz. Duruma hâkim olmak her zaferin anahtarıdır. Ordularımızın zafere ulaşması için dostu, düşmanı yakından iyi tanımak gereklidir."[1890]

Sözün özü, emniyet ve istihbarata önem veren devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

Kur'ân'ın övdüğü devlet adamı ülkesinin-vatandaşların güvenliğine, huzur ve salahına azami hassasiyet gösterir. Halkın can, mal, inanç ve ırzının korunmasını öncelikli vazife addeder. Bu meyanda gereken tedbirleri alır, her daim bunlara tasallut edecek insanlara karşı hukukî ve askeri mücadelede hazırlıklıdır, basiretli ve ferasetlidir. Atalarımız, su uyur, düşman uyumaz der. Tehlikenin nereden ne şekilde gelebileceğini sezerek gücünü o yöne teksif eder. Bu manada iyi bir gözetleyicidir, mürtakib/müterabbistir. Görev yaptığı yerde asayişe aykırı durumları; fitne-fesad, anarşi-kaos vb. hareketlenmeleri yakından takip edip iyi analiz yaparak zamanında müdahale için yetkilileri devreye koyar, kendisi de canı pahasına mücâlede eder. Ülkesinin birlik-bütünlüğüne göz diken mihraklara, şer odaklarına, müfsitlere karşı ğılzet ve izzetle müdahale eder.

İdeal devlet adamı vazife bölgesinde/ülkede içten ve dıştan yapılacak menfi girişimlere karşı müteyakkızdır, ihtiyatlıdır. Ortaya çıkabilecek sıkıntılı durumları proaktif siyasetle önceden tespit edip tedbirler alır, buna karşı her türlü planı hazırlar. Otorite boşluğu (fetret) ve kaotik durumun husulüne mani olur. Vatandaşın ve personelinin güven içinde yaşamaları için gece-gündüz kolluk ve askeri kuvvetlerini hazır (murâbıt) halde tutar. Çağın gerektirdiği teknolojik imkanlarla, dış ülkelere muhtaç olmadan yerli-milli güvenlik araç ve gereçlerini üretme gayreti gösterir. Çevresel ve küresel konjonktürü, tehdit ve fırsatları dikkate alır. Gerektiğinde ülke güvenliği için sınır ötesinde (siyasi ve kültürel nüfuz hinterladında) askerî-istihbarî faaliyetlerde bulunur. Devletin kılcal damarlarında güvenlik riski/açığı olmaması için tedbirler alır. Özellikle de ihanete meyyal yapılanmaları, işbirlikçileri sürekli izler. Hadiseleri zamanında zapturapt altına almak için uyanıktır. Bu bağlamda gizliliğe ve güçlü istihbarata büyük önem verir. Günümüzde ülke güvenliğine karşı saldırılar sadece askeri güçle yapılmamakta, örtülü/hibrit muharebe gerçekleşmektedir. İdeal devlet adamı bu usulleri ve onlarla mücadele şekillerini de iyi bilir.[1891] İdeal devlet adamı devlete kastetmiş olan marjinal grupların her türlü anarşik eylemlerini, tedhiş, teşviş hareketlerini bastırmada kabiliyetlidir. Gerektiğinde karşı gerilla (kontrgerilla) ve casusluk (kontespiyonaj) faaliyetleri yürüterek hadiselerden zamanında haberdar olur, olumsuz durumlar vuku bulmadan önleyici (proaktif) hamle ile yok eder.

[1890] Adnan Şenel, "Balkan Bozgununda İstihbarat Zafiyetinin Rolü", https://www.**Türk Yurdu. com.tr**, Kâzım Karabekir, **İstihbarat,** Berikan Yayınları, Ankara: 2001, s.3; Nizamülmülk, **Siyasetnâme,** Dergâh Yay. İst.1995, s.92.

[1891] Düşmanların kullandığı bazı yöntemleri şöyle sıralayabiliriz: Vekalet/proxy güçleriyle yapılan saldırı, gönüllü sivil/paramiliter unsurlarla gerçekleştirilen, birden fazla yöntemin bir arada kullanıldığı hibrit yöntem, siber saldırı, psikolojik harp taktikleri, sahte haberler dolaşımı ve beşinci kol faaliyetleri denen kaleyi içten çökertmeye dönük psikolojik faaliyetler (propaganda, casusluk, sabotaj, ve terörle zayıflatmak gibi) .

Basiretli devlet adamı güvenliğin ana şartının güçlü keşif/istihbarat çalışması ve düşman faaliyetlerini gizlilik içinde takip etme olduğunun farkındadır. İdeal devlet adamı firasetiyle düşmanlarının ahvalini mütemadiyen tarassut eder, bulundukları ortamları dikkatle, modern cesaset (casusluk) taktikleriyle takip edilmesini sağlar. Bu manada vatanın emniyeti için içte ve dışta eli uzun, kulağı deliktir. Düşmana karşı yapacağı hamleleri gizlilik ve hassasiyetle (mütelattif tarzda) gerçekleştirir. Olması gereken her yerde sadık muhbirlerini ve casuslarını, hafiye teşkilatını görevlendirir. Bu süreçte düşmanın hile ve tuzağına düşmemeye dikkat eder.İdeal devlet adamı iyi istihbaratçıdır; nerede, kim-kiminle, hangi seviyede ilişkide olduğunu, kimlerle iş tuttuğunu, askerî-psikolojik kuvvetlerinin (üstünlüklerinin) ne şekilde olduğundan haberdardır. Düşmanı izleme ve gizli haberleşme konusunda mahirdir. Kendisine gelen haberleri de tek taraflı olarak yorumlamaz, acele karar vermez. Ortaya çıkan hadiselerin kimin işine/amacına hizmet ettiğini değerlendirir. Bu konuda iyi analiz yapabilen uzman kimselerle/istinbat ehliyle istişare eder. Gizlilik onun şiarıdır, devlet sırlarını en yakınıyla dahi paylaşmaz. Ülkesinin sırlarını afişe etmez, ketûmdur. Bu konuda canını ortaya koyacak ölçüde vefalı ve sadakatlidir. Ülkemizde son yıllarda üretilen; emniyet, istihbarat, keşif ve muharebe alanlarında kullanılan insanlı/insansız hava, deniz, kara araçları, savunma sanayi ürünleri, halkın emniyeti ve devletimizin geleceği açısından son derece stratejik, modern çağı yakalayan hatta daha ileri seviyedeki çalışmalar arasındadır.

4.3.2.2. Birliği Sağlamak

Kur'ân'da devlet adamının birlik-bütünlüğü sağlama görevine/sorumluluğuna işaret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının barış/huzur içinde halkını yekvücut hale getirme sorumluluğuna işaret eden sözcük ve terkipler: *Ümmet-ümmet-i vâhide-ihve/ihvân-cemi' (cem')-emru'n-câmi- kâffe- silm.*[1892]
- أمة - أمة واحدة - إخوة إخوان - جميع (جمع)- أمر جا مع- كافّة- سلم
- Halkının birbiriyle yardımlaşıp kaynaşmasını sağlama görevine delalet eden kelime ve terkipler*: İ'tisâm-habl-saff-bünyân-ı mersûs-intisâr-**müntesır**-mürâbatâ (rabt/ribât)- te'lîf (ülfet)-şedd-ü adüd-işrâk bi'l emr-şûrâ/müşâvere-teâvün-**zahîr**-müzâhere;*[1893]

  اعتصام - حَبل - صف- بنيا ن مرصوص- انتصا ر – **مُنتصِر**- تأليف (ألفة)- شدّ عضُد- إشراك. في الامر - شورى/ مشاورة- تعاون - **ظهِير**- (مظاهرة)

- Halkının bölünüp parçalanmaması yönündeki sorumluluğuna işaret eden kelimeler: *Islâh-(zehâb-ı)rîh-feşel-infîrâr-fırka/tefrik/teferruk-tekattu'-ihtilâf;*[1894]*tenâzû'-münâzaâ(nizâ')-şikâk-**mugtesimîn** (igtisâm)-hizb-şiy'â rabt/ribât-mürâbata.*[1895]

  إصلاح - ذها ب ريح- فشل- إنفرا ر- فرقة- تفريق/ تفرق- تقطع- اختلاف- تنا ز ع (مُنا زعة/ نزاع)- شقا ق- **مقتسمين** (إقتسام) - حزب- شيعة . ربط/رِباط- مرابطة.

[1892] el-Bakara 2/208; Âl-i 'İmrân 3/103; el-Enbiyâ 21/92; el-Mü'minûn 23/52; en-Nûr 24/62; el-Hucurât 49/10; es-Saff 61/4. Zemahşeri Bakara 2/208.âyette geçen "kâffe" كافّة sözcüğüne müfessirlerin, "bütün insanlara gönderilmiştir" şeklinde tefsir etmelerini yanlış olduğunu, Arap dili bakımından da hatalı olduğunu belirtir. Ona göre doğru mana şudur: "İnsanları uyarı ve tebliğ ile birleştiren, onların küfür ve masiyetlerine mani olmaya çalışan." **el-Keşşâf**, 1/417-418.

[1893] Âl-i 'İmrân 3/103; es-Saff 61/4.

[1894] Âl-i 'İmrân 3/103, 159, 200 ; el-Mâide 5/2; el-En'âm 6/153; el-Enfâl 8/63; Tâhâ 20/32; el-Kasas 28/17, 35, 86; eş-Şûrâ 42/38, 39; el-Kamer 54/44.

[1895] el-Bakara 2/176; Âl-i 'İmrân 3/103, 105, 152; en-Nisâ 4/114, 152; el-En'âm 6/159; el-Araf 7/142; el-Enfâl 8/43, 46; et-Tevbe 9/41, 122; Tâhâ 20/94; el-Mü'minûn 23/53; eş-Şûrâ 42/10; el-Hucurât 49/9, 10.

Devlet adamının önemli görevlerinden biri de birleştirici/uzlaştırıcı olma, müminleri aynı inanç etrafında, bütün vatandaşlarını da birlik ve beraberlik içinde tutmaktır. İslâmiyet ülkenin siyasî birliğine önem verir, siyasî birliği bozacak hareketlere hoşgörü göstermez. Fitneyi bu nedenle katilden daha kötü görür (2/217; 47/22-23) . Bu bağlamda ideal devlet adamı, etnik kökeni, dili, dini ve diğer farklılıklarıyla heterojen yapıda olan halkına karşı, kucaklayıcı/kapsayıcı tutumla, yurttaşlık bilinci ve ülküsünün gerçekleşmesi/yerleşmesi için çaba sarfeder. Vatan, millet, devlet ve toprak birliği sağlanan insanlar, huzur içinde yaşama imkanına kavuşur. Bu birliktelik ve ortak kültürü tesis edemeyen devlet adamı, etnik kökenli ayrılıkçı hareketlerin zuhuruna engel olamayacağı gibi, kısa sürede fitne odaklarının iç karışıklıklar çıkarmasına ve toprakların parçalanıp elden gitmesine mani olamaz. Yüce Allah'ın el-Câmi',el-Vâhid-el-Ehâd gibi vasıfları, bir ve beraber olmaya, birleştiricilik ve toplayıcılığa işaret etmektedir.[1896] Mü'minûn sûresinin toplumsal birliğin önemine işaret eden bir pasajında, **"**ümmet-i vâhide" terkibiyle tefrikanın tehlikesine şöyle dikkat çekilmektedir: *"Şüphesiz bu, -tek bir ümmet olarak- sizin ümmetinizdir. Sizin yegâne Rabbiniz Benim; o halde, sadece Benden sakının!" Aralarındaki birliği paramparça edip birtakım kitaplar edindiler. Her grup kendi elindekinden gâyet memnun!"*[1897]

Bu âyette geçen "ümmet" tabiri "topluma önderlik edecek olan grup" anlamındadır (Ayrıca bk. 2/128, 213). Yüce Allah müslümanların içinde onlara önderlik edecek, birlik ve beraberliklerini sağlayacak, iyiliği emredip, kötülükten sakındıracak, insanları İslâm'a çağıracak bir sosyal kontrol mekanizmasının bulunmasını istemektedir. Bu da ancak devlet mekanizması içinde gerçekleştirilir. Müfessirler bu âyetin gereği olarak müslümanların böyle bir düzeni oluşturmalarının farz-ı kifâye olduğunu, bu vazife yerine getirilmediğinde, görevin vasfına göre o topluluğu meydana getiren yükümlülük çağındaki bütün müslümanların bu ihmalden sorumlu tutulacağını belirtmişlerdir.[1898] Mü'minûn sûresinde zikredilen bir tek ümmet"ten kasdın, aynı inanç ilkeleri üzerinde birleşmiş topluluk olduğu, dinlerde şartların ve zamanın değişmesiyle bazı uygulama farklılıkları ortaya çıksa da ortak ve mutlak ilke olarak bütün peygamberlerin tevhid inancında ve isyandan sakınma konusunda birleştikleri kaydedilmiştir.[1899] Âl-i İmrân sûresinde de müminlerin birlik-beraberlik içinde hareket etmesinin önemi şöyle dile getirilir:

وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللهِ عَلَيْكُمْ اِذْ كُنْتُمْ اَعْدَآء فَاَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَاَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهٖ اِخْوَانًا

"Topluca Allah'ın ipine tutunun; ayrışmayın... Allah'ın, üzerinizdeki nimetini hatırlayın: Hani, siz düşmandınız da O, kalplerinizi birbirine ısındırmış ve O'nun nimeti sayesinde kardeş olmuştunuz…"[1900]

Keza aynı sûrenin son âyetinde geçen *"Rabitû"-"Birbirinize bağlanın, kenetlenin, irtibatlı olun"* (3/200) diye emredilmektedir. Bu emrin önemine dikkat çekilen bir değerlendirmede, müminlerin ayrılığa düşmeden, vatanın her sathında bir nöbetçi asker gibi omuz omuza bir arada bulunmalarının yanında, gönüllerinin de iman ve Kur'ân ahlakıyla duygusal olarak dayanışma (ribat) ruhu içinde olmasının önemine dikkat çekilmekte, ribat ahlâkının her erdemli siyasetçinin/devlet adamının önemli özellikleri arasında olduğu belirtilmiştir.[1901]

[1896] Âl-i 'İmrân 3/152; en-Nisâ 4/115; el-Enfâl 8/43, 46; el-Hicr 15/90; el-Hacc 22/67; el-Kasas 28/4; er-Rûm 30/32.

[1897] el-Müminûn 23/52-53:وَاِنَّ هٰذِهٖٓ اُمَّتُكُمْ اُمَّةً وَاحِدَةً وَاَنَاْ رَبُّكُمْ فَاتَّقُونِ فَتَقَطَّعُوٓا اَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبُرًا كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ Bk. el-Enbiyâ 21/92.

[1898] Taberî, **Câmi'ü'l-beyân**, 10 (18), s. 28-30; Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, 12/135-137, İbn Atiyye, **el-Muharreru'l-Vecîz**, 7/116-117; İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-tenvir**, IX (18), s. 69-73**.**

[1899] el-Mü'minûn 23/52-53 Râzî, ayrıca bk. el-Bakara 2/213; el-Enbiyâ 21/92. Taberî "ümmet-i vâhide" ile bir din (ortak inanç ve değerler üzerinde birleşen topluluk) anlamının kastedildiğini belirtmiştir. Taberî, **Câmi'ü'l-beyân**, X (18), s. 28-30.

[1900] Âl-i 'İmrân 3/103.

[1901] Bilgen, **a.g.e**., 583-585.

Kur'ân devlet adamının müminler arasındaki çatışmalara hukuk çerçevesinde müdahil olmasını, mazlumdan yana tavır almanın yanında ıslahatçı/ uzlaştırmacı yaklaşımla yeniden birliği te'sis etmesini emreder. Onların inançta kardeş "ihve" (إِخْوَة) olduklarını hatırlatır: Müminler, ancak 'kardeş'tirler. Öyleyse, Allah'tan sakınıp iki kardeşinizin arasını bulun ki size merhamet edilsin.[1902] Devlet adamının birliği sağlaması için tarafsızlığını koruyup adaletli davranmasının yanında, birliği bozan durumlar ortaya çıktığında, aşırıya kapılarak yanlış yapanları tamamen kaybetmeye dönük fevrî tavırlardan da kaçınması, itidal ve mülayemetten uzaklaşmaması îcap eder. Hz. Peygamber Mekke'nin fethinde genel af ilan etmesiyle çok sayıda müşriki affederek tüm Arap Yarımadasında birliği sağlamış, Uhud savaşında yerinden ayrılan okçulara her şeye rağmen merhametli-yumuşak (leyyin) davranarak katı kalpli tutum izlemeden onların dağılıp gitmelerinin önüne geçmiştir.[1903] Zîra müminlerin hem madden (sayı ve kuvvet bakımından), hem de ma'nen (psikolojik üstünlük) yönüyle birbirlerine kenetlenmeleri düşmana mukavemet bakımından önemli bir husustur. Birlikten kuvvet doğar. Müminler bu kuvvetle kendilerine yapılan saldırıların üstesinden gelmede birbirlerine yardım (intisâr) ederler.[1904] Aksi takdirde, düşmanın onca taarruzuna karşı, Kur'ân ve Sünnet ölçüsünden uzaklaşıp, birlikte hareket etme yerine ayrışma/şikâk,[1905] çekişme/kavga (nizâ/tenâzu') ile zaman harcanırsa inananlar güç (rîh) kaybedip bozguna (feşel) uğrar, hasımlar da zaferlerini kutlar.Bu hususa Enfal sûresinde şöyle dikkat çekilmektedir:

وَاَطِيعُوا اللهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا اِنَّ اللهَ مَعَ الصَّابِرِينَ

"Allah ve Resulüne itaat edin, çekişmeyin. Sonra bozulursunuz ve hızınız kesilir. Sabredin, Allah elbette sabredenlerle beraberdir".[1906]

Devlet adamı birliği sağlamak için öncelikle ayrılıkçı oluşumlara yol açan nedenleri tespit edip ortadan kaldırır, toplumun her kesimine eşit mesafede durarak sorunların hukuk içerisinde sulh (ıslah) ile çözülmesine yardımcı olur.Bu bağlamda Kur'ân, Hz. Peygamber'in Medine'ye gelir gelmez Evs ve Hazrec kabileleri arasında husumeti sona erdiren barış görüşmeleri yapıp Allah'ın yardımıyla onları kaynaştırdığına (te'lîf) işaret etmektedir.[1907] Yine Hz. Mûsâ'nın kardeşi Hz. Hârûn'u vekil bıraktığında halkın sorunlarını "ıslâh/barış" yoluyla çözmesini istediğini,[1908] onun da İsrailoğulları kavmi arasında "tefrika" çıkmamasına gayret ettiğini, ancak Sâmirî'nin fitne çıkartmasına mani olamadığını Kur'ân haber verir.[1909] "Silm" kökünden gelen "İslâm" müminlerin tamamının (kâffeten) (كافَّة) barış ortamında yaşamasını emrettiğinden,[1910] devlet adamı da ülkesinin her tarafına birlik-beraberlik ve kaynaşmayı tesis edecek tedbirleri almakla yükümlüdür. Allah müminlerin birbirlerinden destek alarak dimdik ayakta duran yapı taşları arasında boşluk olmayan bir binaya saflar halinde birbirlerinden güç alan iri-diri bir yapıya *"bünyân-ı mersûs"* a (بُنْيَانٌ مَرْصُوصٌ) (kurşunla berkitilmiş binaya) benzetmiştir.[1911] Elmalılı, inananların birlikteliğinin/dayanışmasının Saff sûresinde zikredildiği üzere (61/4), "bünyânün mersûs" metaforu ile "parçaları kurşunla kenetlenerek yekpâre hale gelmiş olan muhkem bina" ile açıklamakta, birçok müfessir de bu benzetmeden maksadın

[1902] el-Hucurât 49/9-10.
[1903] Âl-i 'İmrân 3/159.
[1904] eş-Şûrâ 42/39.
[1905] en-Nisâ 4/115; el-Enfâl 8/13; Muhammed 47/32.
[1906] el-Enfâl 8/46.
[1907] el-Enfâl 8/63.
[1908] el-Araf 7/142.
[1909] Tâhâ 20/92-97.
[1910] el-Bakara 2/208.
[1911] es-Saff 61/4.

birlikteliğin sadece maddi/fiziksel açıdan değil, gönül birliği ve dayanışma ruhu bağlamında olmasının gerekliliğine dikkat çekmeye dönük olduğunu ifade etmişlerdir.[1912]

Hadîs-i şerîflerde de birliğin önemi vurgulanmakta, cemaatin rahmet, tefrikanın azap olduğu, Allah'ın elinin cemaatle beraber olduğu ifade edilmektedir.[1913] Hz. Peygamber Medine'ye gelir gelmez yirmiye yakın etnisiteye mensup grup ve milletle, yaşadığı bölgeyi güvenli haline getirmek için her grubu kapsayacak şekilde Medine Sözleşmesini hazırlayarak birlik ruhunu inşa etmiştir. Bu sözleşmede Medine'deki; yahudi, hristiyan, müşrik ve müslümanlar tek bir ümmet (toplum) olarak ifade edilmiş (mad.2),aynı etnik kökene sahip olanlar veya onların himâyesinde bulunanlar da ümmet şemsiyesi (üst çatı) altına alınmış (mad.25), tarihin hiçbir döneminde görülemeyecek seviyede muazzam bir vahdet (konfederasyon) te'sis edilmiştir. Yine sözleşmede toplumsal güvenlik ve barışın önemi vurgulanmış (mad. 17), ihtilafları giderecek üst merci ve hakimin Hz. Peygamber olduğu belirtilmiş, uzlaşma temelinde yaşamanın ve ihtilaf halinde O'nun hakemliğinde birliğin korunması öngörülmüştür (mad. 23).[1914]

Hz. Peygamber Medine halkının ve özellikle de müslümanların birliğini sağlama adına bu sözleşmeyle yetinmemiş, başka çalışmalar da yapmıştır. Kaynaklarda bu faaliyetlerin bazısı şu şekilde zikredilir. Hz. Peygamber Medine'de nüfus sayımı yaptırmış, hicreti zorunlu hale getiren âyetleri esas alarak hicri 8. yıla kadar sadece Mekke'den değil, Arap yarımadasının her yerindeki Müslümanların birliğini sağlama adına Medine'ye hicreti zorunlu kılmış, onlara muhacirlik pâyesi vererek şehirdeki müslüman nüfusun arttırılmasına çalışmıştır.[1915] Medine'de kardeşlik (muâhât) projesi kapsamında zengin sahabilerle fakirlerin kardeş kılınması suretiyle aralarındaki ırk, kabile, boy, zenginlik vb. farklılıklar dikkate alınmamış, hepsinin eşit hak ve değere sahip bireyler olduğu uygulamalı olarak gösterilmiştir. Ensar ve Muhacirin sürekli iç içe olmaları sebebiyle aralarındaki kültürel farklılıklar hızla giderilmiş, aynı şekilde düşünen ve hisseden homojen bir toplum oluşturulmaya çalışılmış, böylece Medine'deki yahudilere, Mekke'deki Kureyş'e ve çöldeki bedevîlere karşı birlik görüntüsü verilerek onları hedef alan tuzaklar bu şekilde bertaraf edilmiştir.[1916] Peygamberimizin (sav) Medine'deki birlik siyasetinin öncelikle yürekten bir kardeşleştirme siyaseti olduğuna dikkat çekilen bir değerlendirmede, bu durum metaforik bir izahla şu şekilde anlatılmaktadır. "Ülkelerin bağışıklık sistemi birlik üzerine kuruludur. Birliği sarsılan ve bozulan ülkelerin bağışıklık sistemi zayıflar. Siyasi virüsler harekete geçer ve zayıflayan bağışıklık sistemini çökertmek üzere vücudun her yerine dağılır. Bir de bakarsınız ki koskoca devletler içerden çökmüşlerdir."[1917]

Ülkenin birlik-bütünlüğünü sağlama konusunda halifelerin tutumları da dikkate şâyândır. Bu konudaki bir değerlendirmede Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz'in siyaseti hakkında dikkat çeken tespitler yer almaktadır.Toplumun her kesimine haklarını vererek onları memnun etmek isteyen halifenin yönetime muhalif gruplarla barışmanın yollarını aradığı, çeşitli unsurları birbirleriyle kaynaştırmaya çalıştığı, Hz. Ali'nin evlâdına ve onları destekleyenlere karşı çok iyi davrandığı, Emevî hanedanının özel mülkü haline getirilmiş olan Fedek arazisinin Hz. Ali'nin evlâdına iade ettiği belirtilmiştir. Keza onun döneminde Haricîlere karşı ikna yoluyla mücadelenin tercih edildiği, onların

---

1912 Elmalılılı….Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 29/311; İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-tenvir**, XIII (28), s.176-179.
1913 Ahmed b.Hanbel, "**Müsned"**, 4/145, 278, **Tirmizi** "Fiten", 7 (2166), **Nesâi, "**Tahrim" 6.
1914 Hamidullah, **İslam Peygamberi**, 1/177-180.
1915 Eyüp Kurt, **Devlet Başkanı Hz. Muhammed'in Yönetim Anlayışı**, s.39-40.
1916 Hamidullah, **a.g.e** , 1/ 159-160.
1917 Metiner, **a.g.e**., 40, 120.

temsilcilerinin çağrılarak ihtilâf sebeplerinin fikrî tartışmayla çözüme kavuşturulmasına çalışıldığı, devletin kuruluşundan beri âdeta ikinci sınıf insan muamelesi gören, 'mevâlî' adı verilen Arap olmayan müslümanlardan alınan haksız vergilerin kaldırılarak bütün Müslümanların eşit haklara sahip olmasına, bu suretle de birlik ruhunun yeniden perçinlenmesine çalışıldığı da kaydedilmiştir.[1918]

Toplumun birlik-bütünlüğünün sağlanabilmesi için devlet adamının çok iyi teşkilatçı olması ve kurumsallaşmayı önemsemesi de sorumlulukları arasındadır.

Bu bağlamda Hz. Peygamberin ve halifelerinin teşkilatçılığa verdiği önem hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Kaynaklarda, Hz.Peygamber'in buyruğuyla Medine'de çeşitli teşkilatlar kurulduğu, ilim ve hayır çalışmalarının bu teşkilatlar aracılığıyla gerçekleştirildiği kaydedilmektedir.[1919] Muhammed Hamidullah bir eserinde Medine'deki okullar ve öğrenciler hakkında kapsamlı değerlendirmeler yapmakta, Hz. Peygamber'in kadınların eğitimine de özel önem verdiğini misallerle aktarmakta, Asr-ı saâdetteki ilmi teşkilatlanmaya verilen öneme dikkat çeken bilgiler kaydetmektedir.[1920] Keza Hz. Peygamber'in ilmi müesseleşme dışında, bir devletin kurumsal olarak faaliyetlerini sürdürebilmesi için askeri, sosyo-politik, malî, hukukî ve diğer gerekli alanlarda düzenlemeleri gerçekleştirdiği ve bütün alanlarda teşkilatlandığı kaynaklarda yer almaktadır.[1921]

Hz. Peygamber'in idealleri sahabenin din ve dünya ufkunu açmış, halifeler döneminde İslam topraklarında büyük dönüşüm ve gelişmeler yaşanmıştır. İslam coğrafyasında ilmî-kültürel faaliyetlere, imar ve bayındırlık çalışmalarına hız verilmiş, kısa süre içinde fetihlere parelel olarak medeniyetler inşa edilmiş, devâsa ilim-kültür merkezleri kurulmuştur. Fetih nedir, ideal (vizyon) nedir bilmeyen, çölden başka toprak tanımayan Arap halkı kendisini baş döndürücü bir dönüşüm akımının içinde bulmuştur. Halifeler döneminde kurulan onlarca müessese devleti kurumsallaştırmıştır. Hz. Ebubekir'in beytü'l-mal teşekkül ettirmesi de bu düşüncenin bir ürünü, divân (şûra heyeti) teşkilatının

---

[1918] Bilgen, **a.g.e**., 487-488,583-585.

[1919] Bu bağlamda şunlar ifade edilmiştir: "Medine'de ışık bulunmazken ilk defa mescitte aydınlanma teşkilatı kurulmuştur. Suffe ehli yetmiş kişi olup gecenin tamamını öğrenimle, gündüzü de çalışmakla geçirmekte, içme suyu taşımakta, odun toplamaktadırlar. Misafirhaneler de örgütlenmenin unsuru idi. Elçiler yılında (senetü'l vüfûd) gelenlerin Remle Bint Hâris'in ve diğer sahabilerin evinde ağırlanması Hz. Peygamber'in (as) direktifiydi. Sadaka-i câriye fikriyle öne çıkan vakıf müessesesi de bir teşkilatlanmadır. İnşâ edilecek Hz. Peygamber'in (as) Medine Mescidi'nin arsasının bedelini sadaka olarak vakfetmesi, Hz. Osman'ın Rûme Kuyusu'nu, Hz. Ömer'in Hayber'deki kıymetli bir arazisini vakfetmesi de teşkilatçılık fikrinden kaynaklanmaktadır." Mücteba Uğur, **Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu**, s. 111-113

[1920] Hamidullah şunları da ifade eder: "Suffe artık ihtiyacı karşılayamaz hâle gelince hicrî ikinci yılda Medine'de Makrame b. Nevfel'in evinde, Dâru'l Kurra'da ve Kûba Mescidi'nde Kuran eğitimi verilmiştir. Resulullah'ın (as) zaman zaman buralardaki eğitime nezâret ettiği rivâyet edilir. Belâzurî'nin bildirdiğine göre, bizzat sağlığında Mescid-i Nebevî dışında dokuz ayrı küçük mescid bulunmaktaydı." Hamidullah, **a.g.e**, 2/636-641.

[1921] Nihat Aytürk, Hz. Peygamber'in birlik, teşkilatçılık ve kurumsallaşmaya verdiği önemi şu sözlerle açıklar: "Hz. Peygamber cami ve okulu aynı anda, birlikte açtı. Yasama, yargı, idare,ordu ve hazine kurarak sistemli bir devlet teşkilatı kurdu (Kendisi de yasa koyucu idi) . Onun Müslim, gayri Müslim tebaası, belirli bir yönetim merkezi/karargahı, mülki idaresi, mülki amirleri (kadılar, valiler, katipleri, elçileri, vergi memurları, seriye komutanları, müsteşarları vb), zabıta teşkilatı vardı. Kendisini toplumun ve devletin sahibi değil de hizmetkarı ilan ederek, kendisini devletin tüzel kişiliğinden ayrı kişilik olduğunu belirtti ki o güne kadar hükümdarlarla devlet iki ayrı varlık sayılmazdı.Sınırsız devlet başkanının yetkileri ilk defa hukuken sınırlandırılmıştır. Müslümanlara ve gayri Müslimlere vergiler konarak Beytül Mal denen devlet hazinesi kuruldu. O güne kadar bütün devletlerde hükümdarlar hazinenin sahibi ve maliki oldukları halde onun döneminde ilk defa devlet başkanının malı ile devlet malını (hazine) ayırdı. Hazine artık toplumun malı oldu. Medine Vesikası, hükümdarlara gönderilen mektuplar, valilere yazılan mektuplar ile bunların cevapları, askeri harekata katılan gönüllülerin listesinin tutulması, ganimetlerin adil dağıtımına ilişkin kayıtlar, kölelerin azad edilmesine ilişkin belgeler ve Medine'de yapılan ilk nüfus sayımları, kurumsallığın, arşivciliğin ve teşkilatçılığın örneklerindendir. Kendisinden sonra halefini de seçmeyerek, dvletin saltanat sistemi yerine, halkın özgür iradesine bıraktığı kurumsal bir yapıya dönüşmesini istedi. Hatta sınırlarını belirlediği bir ülkesi vardı. Übey b.Ka'b'a verdiği emirle, Air Dağı ile Harra Ovası arasında kazıklar çakılarak sınırları belirledi.". Aytürk, **a.g.e.**, 56-60.

teşekkülü de Hz. Ömer zamanında kurumsallaşma, teşkilatlanma hızla artmıştır. Öyle ki, onun kurduğu sistemler bugün hâlâ İslâm dünyasında varlığını sürdürmektedir. Memurlara maaş bağlanması, hisbe teşkilatı, Kufe şehrinin Irak'ta ileri bir ilim-kültür-ticaret karargâhı olarak inşâsı, teşkilat üyelerinin bilinçlenmesi için hicrî takvimin ihdâsı bunlardan bazılarıdır.[1922]

Hasılı, birlik ve kurumsallığa/teşkilatçılığa önem veren devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

Kur'ân'ın övdüğü devlet adamı öncelikle toprak bütünlüğünü, halkın ve emrindekilerin birlik ve bütünlüğünü, aynı mefkure ve duygu içinde bulunmalarını sağlamaya çalışır. Bu amaçla bölünme ve ayrışmaya, tefrika ve fitneye yol açabilecek unsurları bertaraf eder. Etnik kökeni, dili, dini, kültürü, rengi vb. farklılıkları olan vatandaşlarına karşı ayrımcılık yapmadığı gibi, yapılmasına da müsamaha göstermez. Kardeşlik ve vatandaşlık bağlarını kuvvetlendirici planlamalar, faaliyetler yapar. Tek millet, tek devlet (ümmet-i vâhide) inancıyla, bir binanın tuğlaları gibi (bünyân-ı mersûs) biçimde kenetlenmelerini sağlamaya çalışır. Bu manada iyi bir teşkilatçı ve organizatördür. Toplumsal selamet ve barış (silm) için, kâffeten ilâhî hakikatlere sımsıkı sarılmayı ve hukukun üstünlüğü etrafında toplanma kabiliyetini gerçekleştirmeyi amaç edinir.

İdeal devlet adamı toplumsal kesimler arasında vâki olan ihtilaf, çekişme ve tefrikayı adalet ve sulh/ıslah çerçevesinde; ilâhi ölçüler ve hukuk dairesinde çözümünden yanadır, uzlaştırmada rol alır, husumet ve dargınlıkların bu yolla giderilmesine çalışır. Hizib ve fırkalara ayrılıp, maddi-manevi amaçlarla, mezhepsel saiklerle çatışma çıkarılmasına engel olacak birleştirici önlemleri sağlayacak faaliyetleri icra eder. Cemaat ruhunun/gücünün diri kalmasına çaba gösterir. Halkın milli-manevi duygu ve ülkü etrafında toplanmalarını, ülfet, ünsiyet ve dayanışma içinde olmalarını sağlamaya çalışır. Sevinçte ve tasada yanlarında olur, aynı duyguları paylaşır. Çalıştığı kurumunun huzuru, birlik ve beraberliği için gerekeni yapar. Vatandaşların birlik-dirlik içinde, yüreklerinin aynı duygularla çarpması amacıyla yurt sathında kurumlar inşa edip, güçlü teşkilatlar (okul-üniversite, sanat-kültür merkezleri, mabetler, savunma kuruluşları vb.) tesis eder. Ülke sınırları dışında da vatandaşlarının yaşadığı yerlerde (nüfuz alanında/hinterlandında) bu çalışmayı yürütür, onlarla gönül köprüleri kurar, bu alanda yapılan faaliyetlere destek sağlar. İstiklal şairimizin konumuz bağlamındaki şu vecîz dizeleriyle bahsimizi tamamlıyoruz: "Girmeden tefrika bir millete düşman giremez. Toplu vurdukça yürekler onu top sindiremez."

4.3.2.3. Kanun Önünde Eşitliği Sağlamak/Çoğulculuğu Tesis Etmek

Kur'ân'da devlet adamının bu sorumluluğuna işaret eden kelime ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının hoşgörülü ve bağışlayıcı olmasına işaret eden sözcük ve terkipler: *Safh/safh-u cemîl-**kâzimîne'l-gayz** afv-âfîn- gufrân- istiğfâr- ma'rûf (urf)-af-lîn-sabr.*[1923]

  صفح/ صفح جميل - **كاظمين الغيظ**- عفو- عافين- غفرا ن- استغفا ر- معروف (عُرف) - لِين- صبر.

- Toplum kesimlerini birleştirici, suçlu-suçsuzu ayırıcı, adalet ve iyilikle muameleye önem vermesine işaret eden kelime ve terkipler: *iksât-müsâvât-kelimetün sevâ-* seviyy *-veliyyü hamîm-şeneânu kavm-teâruf-takvâ (ittikâ) berr/birr.*[1924]

[1922] el-Bûti, **Fıkhu's-Sîre**, s. 497-499; 505-506; Bk. Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde inşa edilen müesseseler.

[1923] Âl-i 'İmrân 3/104, 134, 159; el-Mâide 5/13; el-Hicr 15/85; en-Nûr 24/22; eş-Şûrâ 42/43; ez-Zuhrûf 43/89.

[1924] el-Bakara 2/177; Âl-i 'İmrân 3/64; el-Mâide 5/8; Meryem 19/43; Sâd 38/22; Fussilet 41/34; el-Hucurât 49/13; el-Mümtehine 60/8-9.

إقساط - مسا واة - كلمة سواء- سوى-**وَلِيٌّ حَمِيمٌ**- شَنَئان قوم - تعارُف تقوى (اتقاء) - بَرّ/ بِر

- Çoğulculuğu tesis için ahit, emanet ve zimmetlere, barışçıl tutumlara riâyet etmesine delalet eden sözcükler: *Ahd/muâhede-* ***mûfûn-u ahd****-riâyet- îfâ (vefâ)-* ***râûn****- zimmet-ill-emânât-*
- *emân/**emîn.**[1925]* عهد- مُعاهدة- **مُوفون عهد** - رعا ية- إ يفاء- وفاء - **راعون**- ذمة- إلّ- أمان- أمانا ت - **أمين**

- Barış ortamını sağlayıcı, birlikte yaşamı kolaylaştırıcı ve fikir alışverişini teşvik edici olmasına işaret eden kelimeler: *Selm/silm-selâm-şûrâ/müşâvere-sulh-salâh-ıslâh-**muslih**-yusr-yüsrâ-nehy-ü ikrâh- nehy-ü sebb.*[1926]
سلم/ سلا م- شورى / مشا ورة- صلح- صلاح- ا صلاح- **مصلح**- يُسر/ يُسرى- نهى إكرا ه- نهى السّب

- Devlet adamının hoşgörü ve çoğulculuğu tesis etmesine mani olan tutunlarına işaret eden kelime ve terkipler: *İnfidâd (fadd)galîzel kalb.*[1927] إنفضاض(فَضّ)-غليظ القلب

Kur'ân, insanların aynı anne-babanın (Hz. Adem ve Havva) çocukları olarak bir erkek ve dişiden yaratıldığını, ırkların farklı olmasının birbirlerini daha iyi tanımaya vesile olduğunu,[1928] müminlerin inançta kardeş olduklarını, aralarındaki çatışmaları adaletle çözmelerinin gerektiğini, bir topluluğa olan öfkenin zulme yol açmamasını, adaletin takvâya daha yakın bir meziyet olduğunu beyan eder. [1929]

Yine g.müslimlerle ilişkilerde de din savaşı yapmamış olanlara karşı adalette sapılmamasını emreder.

لَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ اَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوٓا اِلَيْهِمْ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطينَ

"Sizinle din savaşı yapmamış ve sizi yurdunuzdan çıkarmamış olanlara iyilik etmenizi ve onlara eşit davranmanızı Allah size yasaklamaz. Âdil olanları Allah elbette seve.r".[1930]

İslâmiyet müsamaha ve kolaylık dinidir.Kur'ân ikrahla imanın geçerli olmadığını beyan eder.[1931] Hz. Peygamber'e vahy edilen âyetlerde; görevinin sadece tebliğ etmek olduğu, zorla dini kabul ettiremeyeceği, zorba olmadığı, hidâyetin ancak Allah'a ait olduğu zikredilmektedir.[1932] Kâfirûn sûresinde, müşriklere "Sizin dininiz size, benimki banadır" [1933] şeklinde buyrulmuştur. Bu nedenle İslam topraklarında gayri müslimlere (zimmî) din özgürlüğü tanınmıştır. Asr-ı saadette yöneticiler müslüman olmayanların inançlarına ve mabetlerine dokunmamış, din konusunda zorlama yapmamış, inançları sebebiyle ağır vergiler yüklememiştir. Kolaylaştırma bağlamındaki âyetlere baktığımızda[1934] hoşgörü, yumuşaklıkla muâmele, güzel söz ve bağışlamanın Kur'ân'ın temel prensipleri olduğunu görmekteyiz. Bazı âyetlerde bu hususa şöyle dikkat çekilir: *"Sen şimdi güzel bir şekilde hoşgörü ile muamele et" (15/85); "Güzel bir söz ve bağışlama, peşinden gönül kırma ile gelen sadakadan daha hayırlıdır" (2/263) "Katı yürekli olmayıp yumuşaklıkla muamele edici ve öfkelerini yutup affederler." (3/134, 159)*

Ayrımcılık ve ötekileştirme, tevhîdî ilkere aykırı olan ve insan onurunu zedeleyen bir yaklaşımdır. İdeal devlet adamı Kur'ânî ölçülerde ve Vedâ Hutbesinde belirtildiği şekilde her türlü ayrımcı muameleden uzak durur,sorumlu olduğu personelini bu konuda uyarır. Bakara sûresinde, Tâlût'un kral olarak seçilmesi makam ve mal bakımından üstün olanlara değil de, bilgi ve güç

1925 el-Bakara 2/177; Âl-i 'İmrân 3/76; et-Tevbe 9/8, 10; er-Râ'd 13/20; ed-Duhân 44/18; el-Ma'aric 70/32.
1926 el-Bakara 2/185, 208, 220, 256; Âl-i 'İmrân 3/159; en-Nisâ 4/94, 128; el-Mâide 5/1; el-En'âm 6/108; el-A'râf 7/56, 142, 170; el-Enfâl 8/61; Hûd 11/88, el-Furkân 25/63; eş-Şûra 42/38; el-Â'lâ 87/8.
1927 Âl-i 'İmrân 3/159.
1928 el-Hucurât 49/13.
1929 en-Nisâ 4/135; el-Mâide 5/8, 42; en-Nahl 16/90; eş-Şûra 42/15; el-Hucurât 49 /9-10.
1930 el-Mümtehine 60/8.
1931 el-Bakara 2/256.
1932 el-Mâide 5/99; el-Kasas 28/56; el-'Ankebût 29/18; eş-Şûrâ 42/48; Kâf 50/45; el-Ğaşiye 88/22.
1933 Kâfirûn 109/6.
1934 el-Bakara 2/263; Âl-i 'İmrân 3/134, 159; el-Hicr 15/85.

bakımından liyakatlı olana işaret edilmesi, sosyal statü ve nüfûzun seçimde imtiyaza neden olamayacağı yönünde ilâhi bir uyarıdır.[1935] Mümin sûresinde de, Firavun'un danışmanlarından olan "gizli mümin"in Hz.Mûsâ'ya reva görülen muameleye karşı manifesto şeklindeki konuşması, insanların inançları sebebiyle alınan kararın; haksız ve ayrıştırıcı, inanç ve düşünce özgürlüğünü engeleyen bir tutum olması bağlamında devlet adamlarına îkaz niteliğindedir.[1936] Keza, Firavun'un kendi ırkından olmayan İsrail oğullarını gruplara ayırarak erkek çocuklarını öldürmesi, diğerlerine de kötü muâmelesi, Kur'ân'ın işaret ettiği ayrımcılığın vahim tezahürlerindendir.[1937]

Kur'ân'da gayri Müslimlere karşı adil/tarafsız, iyilik çerçevesinde davranmanın gerekliliği; *adl/iksât, zimmet, berr, emn, ill, selm/selâm, ahd*[1938] sözcükleri ile ifade edilmekte, Bakara sûresinin 193. âyetinde, zalimlerden başkasına düşmanlık yapılmamasına vurgu yapılarak müslümanların kendi inancında olmayanlara karşı haksız muamelede bulunmamasına dikkat çekilmektedir. İşte bu çerçevede "öteki" diye tanımlanan, farklı kültür ve inanca sahip olanlara yapılması gereken muamele biçimi Medine Sözleşmesi'nde, karşılıklı güven ve dayanışma, inançlara saygı temelinde hukuk ilkesi olarak kaydedilmiştir. Yirmiye yakın etnik unsurla (Müslüman, Yahudi, Hristiyan, müşrik vd.) birlikte imzalanan, hatta bunlara tâbi (mevlâ) olan kabilelerin de zikredildiği ve her topluluğa temsil hakkı tanınan bu belge, çoğulcu demokrasinin şaheser hukuk abidesidir.

Kur'ân'da Allah-insan ilişkisinn "Rabb-abd" kelimeleriyle ilişkilendirilmesinin ilkesel olarak "ötekileştirme"yi nefyeden bir durum olduğuna, ilâhî kitapta bütün insanların kucaklandığına dikkat çekilen bir değerlendirmede, bu ayrımın vahyin nüzulundan sonra, iman edenler-reddedenler (hizbullah, hizbu'ş-şeytan vb.terkiplerle) şeklinde ortaya çıktığını, müslümanların öteki olarak gördüklerinin Mekke'de müşrikler iken, Medine'de bunlara; Ehl-i Kitap, Mecusiler ve münafıklar zümresinin dahil edildiği belirtilmektedir. Bu değerlendirmede, Kur'ân'ın müminlerin dostlarının yine müminler olduğuna işaret ettiği (5/54; 9/123), müslümanlarla savaşmayan gayr-i Müslimlerle iyi ilişkiler kurulabileceğinin beyan edildiği de kaydedilmiştir.[1939]

Günümüz devletlerine baktığımızda, dinsel ve mezhepsel saiklerle kendinden olmayanlara karşı adaletli bir düzenin olmadığını, sırf inancından veya etnik kökeninden dolayı ayrıştırma yapıldığını görmekteyiz. Medine sözleşmesi incelendiğinde hukuka ve toplumsal katılıma ne derece önem verildiği ilk bakışta anlaşılacaktır. Bu belgede, kimsenin diğerleri üzerinde baskı kurmaması, başkalarının yaşama ve düşünme biçimine saygı duyması temelinde hukuki uzlaşma zemini teşekkül ettirilmiştir. Belgede bütün grupların hâkimiyet temelinde değil, katılım temelinde ortaklık sağlamak suretiyle özgürlük ve güvene sahip oldukları belirtilmektedir. Medine'deki yurttaşların şehrin güvenlik ve istikrarına ilişkin konularda birlikteliği, ayrışan özerk alanlarda da özgürlük ve demokrasi temelinde hakları teslim edilmiş, birlik içinde çoğulculuk esas alınmıştır. Buna karşılık Nemrud ve Firavun'un totaliter düzeninde, müşriklerin asabiyet temelli yönetim yapılarında kendilerinden farklı olanlara asla hoşgörü gösterilmemiştir.

İnsan haklarına ve sosyal hayatın özgürlük ilkelerine saygılı, hayatı kolaylaştıran niteliklere sahip Medine Sözleşmesi'nin hoşgörü bağlamındaki bazı maddelerini şöyle zikredebiliriz: Meselâ, 25.

1935 el-Bakara 2/247.
1936 el-Mü'min 40/28-44.
1937 el-Kasas 28/4
1938 el-Bakara 2/177, 283; en-Nisâ 4/90; el-En'âm 6/81; el-Enfâl 8/61; et-Tevbe 9/6, 8, 10; en-Nahl 16/91; el-Mü'minûn 23/8; el-Furkân 25/63; ez-Zuhruf 43/89; Muhammed 47/35; el-Mümtehine 60/8.
1939 et-Tevbe 9/71; el-Mümtehine 60/8.

madde yahudilere din özgürlüğü tanımakta, 26-33. maddeleri genel olarak gayri Müslimlerin hukukunu koruyan hususları içermektedir.[1940] Hz. Peygamber döneminde oluşturulan şûralar da katılımcı yönetimin tezahürü idi. Devlet işlerinde istişareyi esas alan Hz. Peygamber devlet memurlarını tayin ederken veya istişâre meclisinde kabileler arasında ayrım yapmamış, liyâkat esasına göre muamelede bulunmuştur. Hz. Peygamber'in üstün siyasi liderliği hakkındaki bir değerlendirmede, onun katılımcılığa verdiği değere Akabe Biatları ve Medine Sözleşmesi örnekliği üzerinden dikkat çekilmektedir.[1941]

Hz. Peygamber özellikle İslam topraklarında yaşayan gayri Müslimlerin (zımmî) hak ve hürriyetleri konusunda hassas davranmış, bu konuda devlet görevlilerine yaptığı nasihatta, zimmiye haksızlık eden, hakkını vermeyenin, ona gücünün üstünde malî yükümlülük yükleyen ve ondan gönülsüz olarak bir şey alanın kıyamet gününde kendisinin düşmanı olduğunu belirtmiştir.[1942] Farklı kültür ve inançlara saygı bağlamında Asr-ı saâdetten iki misal daha zikredelim: Afrika kökenli sahibiler Medine Mescidi'nde folklor gösterisi yapınca Hz.Ömer onları engellemek ister. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona müdahale ederek her halkın bir bayramı olduğunu, bunun da onların bayramı olduğunu, oynamalarına karışmamasını söyler, yanına Hz. Âişe'yi de alarak birlikte onları izlerler.[1943] Halifeler de bu anlayışı sürdürmüşlerdir. Buna ilişkin bir anekdotta, Hz. Ömer'in halifeliği sırasında bazı Müslümanların bir yahudiye ait olan arsada cami inşa edince bunu haber alan halifenin caminin yıkılmasını ve arsanın yahudiye iadesini emretmiştir. Lübnanlı bir hristiyan olan Prof. Cardahi, kitabında, yahudiye ait bu evin "Beytü'l-Yehûd" adıyla günümüzde mevcut olduğunu ve herkes tarafından bilindiğini belirtir.[1944]

Hz. Peygamber'in ve onu takip eden Hulefâ-i Râşidîn'in, hıristiyan, yahudi ve diğer dinî gruplarla yaptığı ahitnâmeler bugün birer vesika olarak elimizdedir. "Ahitname" olarak geçen bu antlaşmalardan bazıları; Necran, Eyle, Dımaşk, el-Cezire ve Ermenistan/Tiflis Ahitnameleridir. Hz. Peygamber, İbn Hâris b. Ka'b ve hıristiyan olan dindaşlarına yazdığı anlaşma metninde şunlar yazılıdır: "Doğuda ve Batıda yaşayan bütün hıristiyanların dinleri, mabetleri, canları, malları ve ırzları Allah'ın, Peygamber'in ve müminlerin koruması altındadır. Hıristiyanlık inancı üzere yaşayanlardan hiçbiri İslâm'a zorlanmayacaktır. Şâyet hıristiyanlardan birisi herhangi bir cinâyete veya zulme uğrarsa Müslümanlar ona yardım edeceklerdir."

İslam insanların kimlik inkârıyla veya gizleyerek yaşamalarını istememiş, özgür bir toplum olarak kendi kimliği, inanç ve değerleriyle birlikte yaşama hakkı vermiş, Medine Sözleşmesinde belirtildiği üzere vatandaşlık tanımında tek tipleştirmeye gidilmemiş, inanç ve değerlerin muhafazası, gizlenmesi yasaklanmış, herkesin kendi kimliği/kabilesinin ismi ve inancıyla onurlu şekilde yaşama

---

1940 Hamidullah, **İslam Peygamberi**, Mehmet Yazgan (çev.), 1/180-181.

1941 Kitapta bu konuda şunlar ifade edilir: Hz. Peygamber Medineli Evs ve Hazreçlilere mensup bazı kimselerden Akabe'de biat almış, on iki kabile başkanını temsilci/nakîp kabul etmiş, onları temsilen de temsilciler temsilcisi (nakîbü'n-nükebâ) seçerek, kabilelerini temsilen onlardan biat almıştır. Bu tutum, devletin kuruluşunun daha ilk adımında toplumun bütün kesiminin katılımına gösterdiği inancı ve değeri gösterir. Devletinin kuruluş sözleşmesi diyebileceğimiz Medine Vesikası ile, orada yaşayan diğer unsurların sisteme dahil edilmesi, Akabe düşüncesinin devamı niteliğindedir. Bu anayasa, öteden beri var olan ve çeşitli haksızlıklara yol açan hilf (himâye) sistemini kaldırıyordu (mad. 22) . İslam öncesi Araplarda bu sisteme göre bir kabilenin himâyesine giren kimse suçlu da olsa sığınmacıya dokunamazdı (ki bu ayrımcı bir tutumdu) . Ona dokunan tüm kabileye dokunmuş gibi kabileyle savaşı göze almalıydı. Bunun kaldırılmasıyla haksızlığa uğrayan kimse arkasında kabilesini değil, devletin şefkatli elini bulacaktı. Te'sis edilen en önemli kurumlardan biri merkezi otorite ve kanun hakimiyetiydi. Gerek Müslümanlar, gerekse diğerleri çözüm bulamadıkları hükümde yegâne merci olarak devlet başkanı Hz. Peygamber'e başvurabileceklerdi (md.23). Kurt, **a.g.e**., s.39-40; 43-44.

1942 **Ebû Dâvûd**, "Harac", 31, 33.

1943 Alpsoy, **a.g.e.**, s. 69.

1944 Aytürk, **a.g.e.**, 328.

hakkı verilmiştir.[1945] Hulefâ-i Râşidîn döneminde de katılımcı-çoğulcu yönetim anlayışı hâkim olmuştur. Totaliter sistemlerde olduğu gibi halktan kopuk sistem yerine, halkla birlikte kararlar alınıp uygulanmıştır. Dinî özgürlükler ve haklar konusunda özellikle halife Ömer'in (ra) uygulamaları konumuza ışık tutacak misallerle doludur. Bu konudaki bazı rivâyetlerde onun bu vasfı şöyle kaydedilir: "Halife Ömer (ra) din konusunda kölesine dahi müdâhale etmemiştir. Estik adlı kölesine müslüman olmasını sık sık telkin eder, ancak o her defasında reddedince de dinde zorlama olmadığını söylemekten başka bir şey yapmazdı. Onun döneminde zımmilerin şeref ve haysiyetine değer verilirdi. Kudüs'ün fethini müteakip Hz. Ömer bölge halkına verdiği ahitname ile can, mal, dini inanç, ibadetler ve kiliseleri hakkında garanti vermiştir.[1946]

Bilindiği üzere, Osmanlı devlet sistemi hoşgörünün en güzel örneğini, her türlü milletin; ırk, dil, din ve kültürlerini harmanlayan bir mozaik yapıya sahipti. Osmanlıda gayri Müslimler için kullanılan bir tabir ne kadar da dikkat çekicidir, *"hür tebaâ"* tabiri. Fatih Sultan Mehmet Osmanlı'nın en büyük gayri müslim tebeası Ortodokslar'ın lideri Patriğin Ökümenik (Cihan Patriği) sıfatını da, dinî sıfatlarını da kabul etmişti. İhtidâ edenler, vezir, hatta sadrazam olabiliyorlardı. Devlet adamlarının halkın özgürlük ve katılımcılığına önem vermesi konusunda Bediüzzaman: " Makine-i hayatın buharı, hürriyettir. Hürriyete yer veren bir anayasa, her türlü kötülüğün Azrail'idir." [1947] "Başarının en büyük şartı, efkâr-ı âmmenin (kamuoyunun) hükümeti desteklemesidir" demiştir.[1948] Batı'da siyaset kuramcıları devlet adamının halka özgürlük ve hoşgörü sağlamasının önemini vurgulamışlardır.[1949]

Geçmişte İslam devletlerinin hüküm sürdüğü bölgelerde bugün çok sayıda tarihi kilisenin ve havranın yer alması, bunların birçoğunun da aktif olması, İslâm'ın başka inançta olanlara gösterdiği saygıyı ve birlikte yaşam kültürünü yansıtmaktadır.Buna en somut örnek olarak İslâm'ın insanlığa medeniyet açısından bıraktığı en iyi miraslardan biri olan Endülüs'ü gösterebiliriz. Bugünkü İspanya, tam sekiz asır boyunca İslâm medeniyetinin Batı'ya açılan kapısı olmuştur. Burası İslâm'ın farklılıklarla beraber yaşam modelinin adeta sembolüdür.Bu anlamda Doğu ile Batı kültür ve medeniyetlerinin motiflerini harmanlayan sekiz yüzyıllık bir tarihsel serüvene beşiklik eden Endülüs zengin bir tarihî miras bırakmıştır. Bugün Müslümanlar Kurtuba Ulu Camii gibi sembol mabetlerde hatta bu ve benzeri mabetlerin bir köşesinde ibadet etme hoşgörüsü gösterilmemektedir.

Hâsılı, toplum kesimleri arasında ayrımcılık yapmayan, katılımcılığa önem veren ve insan haklarına saygı gösteren devlet adamını şöyle tarif edebiliriz: Bu karakter bütün işlerinde ilâhî ilkeler çerçevesinde, insan hak ve onuruna değer veren bir anlayışla hakkaniyet ölçüleri içinde hareket eder. Yönetiminde kolaylaştırıcı, toleranslı ve katılımcı anlayış hakimdir. İnsanları etnik kökenine, diline, dinine, cinsiyetine, rengi ve mezhebine göre muamelede bulunmaz. Beşeri ilişkilerinde toptancı kategorik yaklaşımlar sergilemez. İlahi hakikatleri, temel hukuk kriterlerini esas alır. Farklı kültür ve inanca sahip vatandaşları "öteki" kabul edip dışlamaz. Bütün haklarına saygı gösterir ve haklarını

[1945] Hamidullah, **a.g.e**., 1/166-182.

[1946] Balcı, **Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hz. Ömer**, ss. 185-200.

[1947] Mürsel, **Bediüzzaman Said Nursi ve Devlet Felsefesi**, s.347, 351, **Divan-ı Harb-i Örfi**, 45, 59.

[1948] Mürsel, **a.g.e.,** 347, 351, **Mektûbât**, s. 63.

[1949] Bu bağlamda bazı düşünürler şöyle demişlerdir: " John Locke (ö.1704): "Yasaların amacı, özgürlüğü korumak ve genişletmektir. Özgürlük, geri kalan her şeyin temelidir" derken, Jean-Jacques Rousseau (ö.1778): "İnsanlar özgür doğdular; ancak her yerde zincire vurdular. Özgürlükten vazgeçmek insan olmaktan vazgeçmek demektir." demiş, Stuart Mill: "Doymuş bir aptal olmaktansa, ölüme mahkum olmuş bir Sokrates olmayı tercih ederim" diyerek konunun önemini vurgularken, Fransız devriminin ilham babalarından sayılan Voltaire (ö.1778) de şöyle der: "Söylediklerinizin hiçbirine katılmıyorum, fakat bunları söyleme hakkınızı ölünceye kadar savunacağım." demiştir." Sam Atkinson, **Siyaset Kitabı**, s.104, vd. ; John Locke, **Sivil Toplumda Devlet-Uygar Yönetim Üzerine İkinci İnceleme**, Serdar Taşçı, Hale Akman (çev.), İstanbul: Metropol Yayınları, 2002.

kullanmalarını sağlar. Topluma birlikte yaşama ülküsü ve dayanışma ruhu aşılar. Farklılıkları zenginlik kabul edip, buna saygı ve hoşgörü gösterir. Halkın can, mal, namus vb. korunması gereken değerlerini ayrım yapmadan korur. Ticari-sınaî faaliyetlerinde, işe alımlarda ayrımcılık gözetmez. Toplumu oluşturan kesimlerin haklarını demokratik haklar ve ortak katılım temelinde değerlendirir. Onların haklarını savunmasına baskı, zorlama ve engelleme ile tepki vermez, iddialarına kulak verir. Kur'ân'ın talep ettiği devlet adamı temel hak ve özgürlükleri koruyup genişleten, eşitlik ve çoğulculuğa önem veren (plüralist) bir karakterdir, elitist değildir. Çokseslilik (polifoni) ve çok renkliliğe (polikromi) önem veren bu karakter, bu çoğulculuktan müsbet manada istifade eder. Farklı kültürlerden, yaşam ve düşünce biçimlerinden bir şeyler öğrenmeye ve kendini geliştirmeye çalışır.

4.3.2.4. İstişare ve Ekip Çalışmasına Önem Vermek

Kur'ân'da devlet adamının istişare ve ekip çalışmasına önem verme sorumluluğuna işaret eden kelime ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının istişare yapmasına ve danışman istihdam etmesine işaret eden sözcük ve terkipler: *Şûrâ-müşâvere-istihlâs;*[1950] *emr (te'murûn)-emr câmi'-i'timâr (ye'temirûn);*[1951] *nazar-re'y-iftâ/istiftâ-suâl-**kâtıat-u emr** (bilâ) şehâde- (nehyu'n) necvâ;*[1952]

  شورى- مشا ورة - استخلا ص; أمر (تأمرون)- أمر جامع- اإتمار (يأ تمرون); نظر - رأ ى- إفتاء - استفتاء- سؤا ل- **قاطعة أمر** (بلا) شها دة - (نهى) النجوى.

- Kendilerine fikir danışılan yetkili kişilere/ meclislere delalet eden kelime ve terkipler: ***Ülü'l-emr- (ehl-ü) istinbât-ehlü'z zikr;***[1953] *mele'-Mele-i A'lâ-**mekîn-î emîn- azîz-vezîr-rid'-rükn.***[1954]

  أولو الأمر - (أهل) استنبا ط- أهل الذ كر; الْمَلَؤُا- الملوأ الأعلى- **مَكِين أمين- عَزِيز- وزير**- رِدْء- رُكن.

Devlet adamının halkını ilgilendiren hususlarda, yetkinliğinin sınırlı olduğu alanlarda uzman kişi ve heyetlerden fikir sorup kararlarını ona göre şekillendirmesi dîni ve sosyal bir gerekliliktir. İstişâre, Kitap, Sünnet ve icmâ ile sabit bir yönetişim mekanizması olduğundan, İslam devletleri tarafından tarih boyunca farklı isimler altında kullanılmış bir usuldür.[1955] İstişâre/şûra kavramı sözlükte "ş-v-r" (ش و ر) maddesinde "şiyâr/şivâr" (شِوار- شِيار) kökünden, şûra kelimesinin "fütyâ", "büşra" (بُشرى) sözcükleri vezninde mastar olarak geçer.[1956] Kelimesinin kökü olan şivâr/şiyâr mastarının; arıdan bal almak, peteğinden balı çıkarmak, bal süzmek, hayvanı teşhir için pazarlıkta

---

[1950] Âl-i 'İmrân 3/159; Yûsuf 12/54; eş-Şûrâ 42/38;

[1951] el-Â'râf 7/110; en-Nûr 24/62; eş-Şuarâ 26/35; el-Kasas 28/20;

[1952] en-Nisâ 4/114, 127; el-Enfâl 8/1; Yûsuf 12/41; el-Kehf 18/22, 83; en-Neml 27/31, 32; es-Sâffât 37/102. Sâffât sûresinde, Hz. İbrahim'in, oğlu Hz. İsmail'i kurban etme hususunda gördüğü rüyasına ilişkin olarak onunla istişare etmesini ve görüş istemesini beyan eder.

[1953] en-Nisâ 4/83; el-Enbiyâ 21/7. "**Ülü'l-emr**" tek kişi midir, yoksa ehlül hal vel akd heyeti midir? Terkibin Kur'ân'da geçtiği iki âyette de çoğul olarak anılması toplumu çekip çeviren temel güçlerin (mesela siyasi erkin) tek kişi tarafından değil, kurullar tarafından paylaşılması gereğine güçlü bir işaret vardır. Bk. Sülün, **Kur'ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?**, s. 90-94.

[1954] Yûsuf 12/54, 78; el-Furkân 25/35; en-Neml 27/38; el-Kasas 28/34; es-Sâffât 37/8; ez-Zâriyât 51/39 rükn (devlet erkanı)

[1955] İslam Ansiklopedisinde bu konuda şunlar kaydedilir: "İstişarenin kökeni eski Mezopotamya'ya kadar (MÖ. 3000) uzanmaktadır. Eski Türklerde Kurultay vardı. Emevi ve Abbasi halifeleri zamanında da şûra fikri korunmuş ve uygulanmıştır. Büyük Selçuklular'da şura, töre, kut gibi kavramlar önemli yere sahipti. Önemli kararlar "Divân-ı Â'la" (Divan-ı Saltanat) denen büyük divan'da karara bağlanırdı. Bu kavram Osmanlı Devleti'nde XVIII. ve XIX. yy. 'da yaygınlık kazanmıştır. Meclis-i meşveret, meclis-i şûra, erbâb-ı şûra, encümen-i şûra, şûray-ı kübrâ, Darü'ş- Şuray-ı Askerî ve Darü'ş Şuray-ı Babıâli, Şûray-ı Devlet" tabirleri kullanılmıştır." Talip Türcan, "Şûra" , **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, 39/230-235.

[1956] İbn Fâris, **Mu'cemu mekâyisi'l-lügâ**,3/226-227.

yürütmek anlamlarının da olduğuna işaretle, "şûra" kavramının özü ve siyaset bilimine kattığı anlam bakımından "açıklık, şeffaflık ve katılımcılık" ilkelerini de içinde barındırdığı belirtilmiştir.[1957] Sözlükte "şvr" maddesinde geçen "meşveret" ve "meşûre"(مَشورة- مَشورة)kelimeleri de bu kapsamda kullanılmaktadır. Kur'ân'da, şûra (شورى) ve teşâvür (تشاور) iki yerde mastar halinde,[1958] bir âyette de müşâvere vezninin emir kipiyle, şâvir (شاوِرْ) şeklinde üç yerde zikredilir. [1959] Allah'ın en güzel isimleri arasında bulunan ez-Zâhir kelimesi de, O'nun varlığının ve yaptıklarının her şeyden âşikar olması anlamında devlet adamının yaptıklarının ortada olması sorumluluğuna işaret etmekte,[1960] O'nun her şeyin hakimi ve tek söz sahibi olmasına, hiçbir varlığa (meleklere) danışmasına ihtiyacı olmamasına rağmen, Sâd ve Saffât surelerinde "Mele-i A'lâ"[1961] isimli "Yüce Meclis"e işaret etmesi de meşverete verdiği değeri ihsas ettirmektedir.

Kur'ân'ın 42. sûresinin adının "Şûra" sûresi olması ve hitabın Hz. Peygamber'e yapılması, onun nezdinde her müminin, özellikle de devlet adamının istişareye önem vermesine delalet eder.Al-i İmrân sûresinin 159. âyeti; ...وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ

"...Yönetirken onlara danış (maya devam et) . Kesin kararını verdiğin zaman da Allah'a güvenip dayan Allah elbette (kendisine) güvenip dayananları sever."[1962] ifadesiyle istişâreyi emretmektedir. İstişârenin siyasal olduğu kadar toplumsal boyutu da olduğuna dikkat çeken Elmalılı, bu âyetin nüzul sebebi çerçevesinde Hz. Peygamber'den "emr" (iş, harp) hususunda talep edilen istişarenin gerekçesini şöyle izah etmektedir:

"İstişâre, sahabenin şanını yüceltmenin yanında, onların da şûraya katılarak kendi başlarına karar vermemesini sağlamak suretiyle Resûlullah'ın etrafından dağılmamaları sonucunu doğurur. O halde müşâvere, kalp kazandırma ve insanların bağlılığını sağlayan husustur. Uhud Savaşı öncesi genç savaşçılar Medine'den Uhud'a gidilmesini istemiş, çoğunluğun görüşünün uygulanmasının akabinde elim sonuç ortaya çıkmıştı. İşte inen bu âyet ile olumsuz hadiseye rağmen ümmetin istişâreden uzaklaşmamasının gerekliliğine ve Hz. Peygamber'in istişareden vazgeçmesi halinde kalbinde hüznün doğacağına işaret edilmiştir. Öyleyse bundan şu sonuç çıkar: İyi niyetle yapılan bir istişâreden hatalı da olsa yapanlar açısından sorumluluk olmayacaktır." [1963]

Şûrâ sûresinin 38. âyeti de bu vazifeyi, müminlerin vasıflarından olan; Allah'a itaat, namaz ve infakla birlikte anmaktadır: وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَأَمْرُهُمْ شُورٰى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ

"Onlar ki; Rablerine icabet ederler; namazı dosdoğru kılarlar; yönetimleri, aralarında istişare iledir ve kendilerine Bizim nasip ettiklerimizden infak ederler."[1964]

[1957] Bu mana kapsamında şunlar söylenmiştir: "Özünde; "açığa çıkarma, katma ve süzme" olan kavramdan şu mana çıkarılabilir: Kamu işleri, tıpkı satıcının devesini pazara teşhir için çıkardığı gibi, açığa çıkarılmalı, kamuoyunun önünde yapılmalıdır. Kamu görevlisinin işi açıklık ve şeffaflık olmalıdır. Bu birinci anlam. Diğer taraftan, devlet arı kovanı gibidir. Kamu görevlisi arıya, vatandaşlar da çiçeklere benzer. Arılar çiçeklerden aldıkları malzemeyi arı kovanına getirir, onlardan bal yaparlar. Bu bal petekten süzülüp çıkarılınca "devlet işi" dediğimiz olay hasıl olur. Sözlükte arı kovanına "meş'ar" denilir. Bu anlama göre de katılımcılık, meşveretin özünde yatan ikinci manadır." Abdurrahman Altuntaş, "Şura Kavramının Tanımı", **Gümüşhane İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2012/2, C. 1, Sayı: 2,ss. 245-263.

[1958] el-Bakara 2/233; eş-Şûrâ 42/38.

[1959] Âl-i 'İmrân 3/159.

[1960] Ali Osman Tatlısu, **Esmâü'l Hüsnâ Şerhi**, s.192.

[1961] es-Sâffât 37/8; Sâd 38/69.

[1962] Âl-i 'İmrân 3/159.

[1963] Bk. Elmalılı, ilgili ayetin tefsiri.

[1964] eş-Şûra 42/38.

Araştırmamızda ideal devlet adamlarının istişareye önem verdiklerini müşahede ettik.Hz. Peygamber devlet yönetiminde ashabı ile, Hz. Dâvûd hukuk işlerinde oğlu Hz. Süleyman ile,[1965] o da bilge müsteşarı Âsaf b. Berahyâ ile, Hz. Mûsâ Hz. Hârûn'u vekili tayin ederek [1966] vazifesine ortak yapmak suretiyle istişare yapmışlardır. Hz. Süleyman'ın meşveret meclisinde alanında yetkin kişiler dışında, cinlerin ve hayvanların da yer alması, devlet işlerinde geniş kapsamda herkesten yararlanmanın gerektirdiğine işaret ettiği gibi, Hüdhüd kuşuyla istişâre etmesi de küçük görülenlerin fikrinin dahi istişârede önem arzettiğine delalet etmektedir.[1967] Neml sûresinin 22. âyetinde ilim ve hikmet sahibi olmasına rağmen Hz. Süleyman'a bilmediği bir şey hakkında bir hayvanın görüşüne başvurduğu, bu âyet ile bilgili kimselere ârız olabilecek kendini beğenme duygusuna karşı insanın dikkatli olmaya çağırıldığına işaret edilmektedir. Sûrenin 32. âyetinde de Belkıs'ın adamları ile istişare yapmadan kararlar almadığı, قَالَتْ يَآ اَيُّهَا الْمَلَؤُا اَفْتُونِي فِيٓ اَمْرِي مَا كُنْتُ قَاطِعَةً اَمْرًا حَتّٰى تَشْهَدُونِ

"Dedi ki: "Beyler! Ne buyurmam gerektiği hakkında bana görüşünüzü söyleyin. Yanımda siz olmadan bir buyruğu kesinleştirmiş değilim."[1968] cümlesiyle ifade edilirken, bir sonraki âyette,

قَالُوا نَحْنُ اُوْلُوا قُوَّةٍ وَاُوْلُوا بَاْسٍ شَدِيدٍ وَالْاَمْرُ اِلَيْكِ فَانْظُرِي مَاذَا تَاْمُرِينَ

"Dediler ki: "Biz, güçlü kimseleriz, zorlu savaşçılarız. Ferman sana ait; ne emredeceğini iyi düşün..." diye fikri sorulduğunda: *"Doğrusu, hükümdarlar bir şehre girdiklerinde, oranın düzenini bozarlar; ora halkının şerefli olanlarını zelil kılarlar. Onlar da böyle yapacaklardır." "Onlara bir hediye gönderip elçilerin ne ile döneceğine bakacağım."*[1969] şeklindeki beyanı ile adamlarıyla karşılıklı fikir alışverişi yaptığı haber verilmektedir.Keza, Nur sûresinde, (emrü'n câmi'=أمر جامع) isim terkibi ile, şûra meclisine isim terkibiyle işaret edilmekte, üye olan devlet adamının Allah ve Resulüne iman etmekle kalmayan, idarî konulardaki müzakereler sırasında *"izin almadan meclisten ayrılmayan kimse*" olduğuna dikkat çekilerek şûraya katılımın önemine ifade edilmektedir.[1970] Kur'ân münafıkların her şeyi mecliste açıkça konuşmayıp gizli gizli konuştuklarına, şeffaf olmadıklarına "necvâ" (النجوى) sözcüğüyle işaret etmektedir (en-Nisâ 4/114) .

Kur'ân danışmaya (görüş alışverişine) , rey bildirmeye başka kelime ve terkiplerle de işaret etmektedir. Birlikte zikri geçen "iftâ"(إفتاء) ve "şehâdet"[1971] (شهادة) ile "nazar ve re'y" (نظر - رأى) [1972] terkipleri bunlardandır. Kur'ân'da istişârenin önemle vurgulandığı bir pasaj da Neml sûresinde yer alır. Bu surede çalışmamızda yer alan ideal liderlerden Belkıs'ın devlet erkanı (mele') ile istişaresine, "*fetvâ*/*futyâ*"(فُتْيَا- فتوى)mastarından türemiş iftâ (fikir alışverişi) kelimesi ve şehâdet (şahitlik)[1973] sözcükleriyle işaret edilir. Bu da müşâverenin bir şeklidir. Yine aynı masdarın iftial vezninden "yesteftûnek" يَسْتَفْتُونَكَ (fetva vermesini isteme) fiili ve "suâl" kelimesinin kökünden "yeselûnek" يَسْئَلُونَكَ fiili ile tek taraflı olarak mümin ve müşriklerin Hz. Peygamber'e danıştıkları, onun görüşlerine başvurdukları zikredilmektedir.[1974] Kur'ân'da "i'timâr" (إئتمار) fiili ile de istişare kast edilmektedir.

1965 el-Enbiyâ 21/78-79.
1966 Tâhâ 20/29-32.
1967 en-Neml 27/20-26, 39-40.
1968 en-Neml 27/32.
1969 en-Neml 27/32-35
1970 en-Nûr 24/62, bkz. 24/64.
1971 en-Neml 27/32.
1972 en-Neml 27/33; es-Sâffât 37/102. Sâffât sûresinde, Hz. İbrahim'in, oğlu Hz. İsmail'i kurban etme hususunda gördüğü rüyasına ilişkin olarak onunla istişare etmesi ve görüşünü almak istemesi beyan edilmektedir.
1973 İftâ ve şehâdetin anlamları…
1974 el-Bakara 2/219; en-Nisâ 4/127; es-Saffât 37/11; en-Nâzi'ât 79/42.

Kur'ân, Hz. Mûsâ'nın kavminden bir kimseyle görüş alışverişini "i'timâr" sözcüğü ile,

وَجَآءَ رَجُلٌ مِنْ اَقْصَا الْمَدِينَةِ يَسْعٰى قَالَ يَا مُوسٰىٓ اِنَّ الْمَلَاَ يَاْتَمِرُونَ بِكَ لِيَقْتُلُوكَ فَاخْرُجْ اِنِّي لَكَ مِنَ النَّاصِحِينَ

"Bu arada, şehrin tâ öte başından koşa koşa bir adam geldi ve dedi ki: "Ey Mûsâ! Yetkililer seni öldürmek için aralarında görüşüyorlar; hemen çık git... İnan, ben senin iyiliğini isteyenlerdenim."[1975] diye beyan ederken, Firavun'un adamları ile danışmasına da *"emr"* fiilinin muzari kipiyle şöyle haber vermektedir.

قَالَ لِلْمَلَاِ حَوْلَهٗٓ اِنَّ هٰذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ يُرِيدُ اَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ اَرْضِكُمْ بِسِحْرِهٖ فَمَاذَا تَاْمُرُونَ

"(Firavun) etrafındaki ileri gelenlere şöyle dedi: "Bu, öyle usta bir büyücü ki," "sizi büyüsüyle ülkenizden çıkarmak istiyor. Görüşünüz nedir?"[1976]

Kur'ân istişare ve meşveretin önemine işaretle "mele" (الْمَلَؤُا **)** adı verilen topluluklardan, devlet erkanından da bahseder. Otuz âyette geçen bu toplulukların çoğunu menfi tutumları sebebiyle kınayan Kur'ân, devlet başkanıyla aralarındaki istişare mekanizmasının olumlu yürütüldüğü meclisleri de haber verir. Aralarında Hâmân ve Kārûn'un da bulunduğu Firavun'un danışman heyeti "rüknü= " (devlet erkanı),[1977] Hz.Nûh döneminin devlet adamları (mele'si),[1978] Semûd kavminin ve Tâlût döneminin siyasette ileri gelenleri [1979] ve Mekke'nin yönetici güruhû Kur'ân'da *menfî* tutumları ile anılırken;[1980] Hz. Süleyman ve Belkıs'ın devlet ricâli ile Hz. Yûsuf döneminde kralın meşveret topluluğu müspet yönleriyle zikredilmekte,[1981] yine ulvî bir meclis olan, Allah'ın en üst düzey melekleri ile evrenin sorunlarının konuşulduğu, emirlerin verilip alındığı sembolik meclis diye tarif edilen "Mele-i Âlâ" nın varlığından da Kur'ân bahsetmektedir.[1982]

Kur'ân'da *"mele'"* kavramına anlam ve işlevde benzer üç sözcüğe daha rastlamaktayız. Bunlar toplum içinde gücü elinde bulunduran, menfî karakteristiğe sahip, sözü dinlenen efendiler (reisler) topluluğu olup, zenginlik ve şımarıklıkları sebebiyle halk üzerinde etkin olan zümredir. Kur'ân'da bu topluluklar *"mütref", "sâdât", "küberâ/ekâbir"* (مُترف سادات أكابر كُبراء) sözcükleriyle tarif edilmekte, ilgili âyetlerden onların karaktersitik özellikleri zikredilmektedir.[1983]

İstişâre heyetlerinin kapsayıcı olmasına işaret bağlamında Hz. Süleyman'ın çevresi dikkat çekicidir. Onun danışman zümresi arasında bilge bir insanın (Âsaf b. Berahyâ'nın), mevcudiyetinin yanında, cinlerin ve kuşların (İfrit tayfasının ve Hüdhüd'ün) yer aldığının zikredilmiş olması, kudretli olmak için her çeşit varlıktan ilham ve bilgi almaya işaret ettiği gibi, ne kadar kudretli olunsa da, büyük olsun, küçük olsun başkalarının görüşlerini dikkate almanın önemi ve gerekliliğini ihsas ettirmektedir. Zira Hz. Süleyman Âsaf olmasaydı Belkıs'ın tahtını getirtemez, Hüdhüd olmasaydı da

---

1975 el-Kasas 28/20.
1976 eş-Şuarâ 26/34-35.
1977 el-Â'râf 7/109,127; Yunus 10/83; Hûd 11/97; el-Müminûn 23/46; Zâriyât 51/39 (devlet erkanı)
1978 el-Â'râf 7/60, 66; Hûd 11/27.
1979 el-Bakara 2/246; el-Â'râf 7/75.
1980 Sâd 38/6.
1981 en-Neml 27/38; Yûsuf 12/43, 46 (Âyetlerde kralın gördüğü rüya hakkında mele'sine ve Hz. Yûsuf'a danışması zikredilir); en-Neml 27/29, 32.
1982 Sülün, âyetleri yaz, Arapçalarını
1983 İslam Ansiklopedisi'nde bu konuda şunlar söylenir: "Kur'ân'da mütref (refah yüzünden şımarıp azmış, 17/16), sâdât ve küberâ (liderler ve ileri gelenler, 33/67) tabirleri de mele' kavramına yakın manalarda kullanılmıştır. Bazı âyetlerde kelimenin olumsuz bir anlam yüklenmeksizin "kendilerine danışılan kimseler" manasında kullanıldığı da görülür. (12/43; 27/29, 32, 38) Âyetlerin çoğunda anılan gruplar inkârcı (23/33-38), kibirli (7/75), zâlim (7/103; 10/83) küçümseyici (11/27), zenginliklerinden dolayı şımarıp azgınlaşan (10/88; 28/32), inatçı (38/6), ve alaycı (11/38) şeklinde nitelendirilmiş, atalarının bâtıl inançlarına sıkı sıkıya bağlı oldukları (23/24-25) peygamberi ve ona inananları tehdit ettikleri (7/88, 90) ifade edilmiştir." İbrahim Çelik, "Mele'", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 2004, 29/36-37.

böyle bir melikeden haberi olamazdı.[1984] Onun meşveret ekibindeki her varlığın görüşünü dikkate alan bu müsbet karakterine Neml sûresinde, قَالَ يَآ اَيُّهَا الْمَلَؤُا اَيُّكُمْ يَأْتِينِي بِعَرْشِهَا قَبْلَ اَنْ يَأْتُونِي مُسْلِمِينَ *Dedi ki: "Beyler! Bunlar teslimiyet göstermiş olarak yanıma gelmeden önce onun tahtını hanginiz bana getirir?"*[1985] ifadesiyle işaret edilirken, aynı surede Belkıs'ın adamlarının (mele') müsbet biçimde kendisine bağlılıkları ve fikir teatisinde bulundukları şu diyalogla dile getirilmektedir:

قَالَتْ يَآ اَيُّهَا الْمَلَؤُا اِنِّيَ اُلْقِيَ اِلَيَّ كِتَابٌ كَرِيم

قَالَتْ يَآ اَيُّهَا الْمَلَؤُا اَفْتُونِي فِيَ اَمْرِي مَا كُنْتُ قَاطِعَةً اَمْرًا حَتّٰى تَشْهَدُونِ. قَالُوا نَحْنُ اُولُوا قُوَّةٍ وَاُولُوا بَاْسٍ شَدِيدٍ وَالْاَمْرُ اِلَيْكِ فَانْظُرِي مَاذَا تَأْمُرِينَ

"(Kraliçe) dedi ki: "Beyler! Bana değerli bir name bırakıldı." Dedi ki: "Beyler! Ne buyurmam gerektiği hakkında bana görüşünüzü söyleyin. Yanımda siz olmadan bir buyruğu kesinleştirmiş değilim. "Dediler ki: "Biz, güçlü kimseleriz, zorlu savaşçılarız. Ferman sana ait; ne emredeceğini iyi düşün..."[1986]

Kur'ân, Hz. Peygamber, Hz. Mûsâ Hz. Nûh ve Hz. Sâlih dönemlerinde yaşamış, ilâhî hakikatlere ve müminlere karşı düşmanca tavır sergileyen mele',sâdât, mütref ve ekâbîrden de bahseder. Kur'ân bunları; şirk ve kötülük üzere birleşen, kralları ile birlikte halkı batıl yollara ve tanrılara yönelten, hakikatleri perdeleyen ayrımcı, şımarık ve baskıcı insanlar olarak tanımlar. Hem Firavun'un hem de Mekke'li müşrik idarecilerin yönetiminde erkek ve kız çocukları acımasızca öldürülmüş, yoksulluk ve zulüm artmış, insanlar ağır işlerde çalıştırılmış, krallar tanrılaştırılmış, bu vahim olaylarda danışmanlar/yönetim erki teşvik edici/müessir olmuştur. Meselâ, Â'râf sûresinde zikredildiği üzere, Firavun kavminin ileri gelenlerinin onu kışkırtarak: *"Mûsâ'yı ve kavmini, seni ve tanrılarını terk edip de ülkede bozuculuk yapsınlar diye mi bırakıyorsun?!"*[1987] demeleri, yine Sâd sûresinin aşağıdaki pasajında beyan olunduğu üzere Mekke'nin ileri gelenlerinin (mele'), halkı gerçeklerden saptırmak amacıyla giriştikleri düşmanca tavırları, yönetimi oluşturan heyetin/ekibin (danışmanlar topluluğunun) seçimi ve tutumu hakkında bizlere önemli ipuçları vermektedir.

وَعَجِبُوٓا اَنْ جَآءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ وَقَالَ الْكَافِرُونَ هٰذَا سَاحِرٌ كَذَّابٌ اَجَعَلَ الْاٰلِهَةَ اِلٰهًا وَاحِدًا اِنَّ هٰذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ وَانْطَلَقَ **الْمَلَأُ** مِنْهُمْ اَنِ امْشُوا وَاصْبِرُوا عَلٰى اٰلِهَتِكُمْ اِنَّ هٰذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ مَا سَمِعْنَا بِهٰذَا فِي الْمِلَّةِ الْاٰخِرَةِ اِنْ هٰذَآ اِلَّا اخْتِلَاقٌ ءَاُنْزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا

"Kendi içlerinden bir uyarıcının gelmesine şaştılar ve şöyle dediler nankörce inkâr edenleri: "Bu (Muhammed), yalancı bir büyücüdür!" "Ne! Tanrıları bir tek tanrı mı yapmış?! Bu, gerçekten şaşılacak bir şey!" İleri gelenleri de harekete geçip (dediler ki); "Tanrılarınızda direnip yürüyün!.. Sizden istenen sadece bu!" "Biz bunu son din (olan Hıristiyanlık) ta bile işitmedik! Bu, tamamen uydurmadır!" "(İlahî) mesaj aramızdan ona mı indirilmiş (bizler dururken)?!" ...[1988]

İstişâre ve görüş paylaşımı Hz. Peygamberin sünnetinde büyük değer atfedilen bir yöntem olmuş, onun yönetimdeki başarısının arkasındaki en önemli sebepler arasında, yer almıştır. Hz. Peygamber vahiy desteğinin yanında, ashabının düşüncelerine kıymet vermiş, kamuoyunun genel kanaatine müracaat ederek birlikte hareket etme yolunu izlemiştir. Hz. Peygamber meşveretin önemi hakkında şöyle buyurmuştur: *"İdarecileriniz iyi kimselerden, zenginleriniz cömert kimselerden ve işleriniz aranızda istişareyle olduğunda yeryüzünde yaşamanız toprak altına girmenizden daha hayırlıdır."*[1989] Ebû

1984 en-Neml 27/20-22, 39-40.
1985 en-Neml 27/38.
1986 en-Neml 27/29, 32-33.
1987 el-Â'râf 7/127.
1988 Sâd 38/4-8.
1989 **Tirmizi**, "Fiten",78.

Hureyre de Allah Resulü'nün istişareye olan hassasiyeti hakkında "Ashabı arasında ondan daha çok istişareye önem veren kimse yoktu."[1990]

Hz.Peygamber istişâreye çok değer vermiş ve yanında daima danışacağı kimseleri bulundurmuştur. Ekibinde dört güzîde halifesi, vahiy kâtipleri, fıkıh ulemâsı ve dirâyetli komutanları olmuştur. Ayrıca inşâ ettiği Mescid-i Nebî ile Suffe Mektebi önemli kararları alındığı meşveretin merkezi konumunda olmuştur. Hz. Peygamber, Ebû Bekir (ra) ve Ömer'in (ra) kendisinin vezirleri olduğunu, Hz.Peygamber'in, Hz. Musa'nın nasıl ki kardeşini vezir olarak belirlediyse, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in de kendi vezirleri olduğunu, daha önceki peygamberlerin her birine yedişer seçkin ve zeki yardımcı verilirken, kendisinin yardımcılarının ise on dört tane olduğunu isimlerini zikrederek ifade ettiği belirtilmektedir.[1991] Hz. Peygamber meşveretlerinde realist ve güncel bir siyaset de izlemiştir. İstişareyi bazen genel yapmış, bazen de dar alanda (özel muhataplarıyla) uygulamış, kiminle gerekiyorsa onlarla görüş alışverişinde bulunarak, gereksiz tartışma ortamlarının oluşmasını önlemiştir.Onun izlediği bu tutarlı meşveret tarzı, hadiselere karışan insanlar çerçevesinde ele alan bir değerlendirmede bu husus anekdotlar yoluyla tafsilatlıca izah edilmektedir.[1992] Asr-ı saâdet'te toplumun her kesiminin düşünce ve beklentilerinin öğrenilmesi kapsamında gayri müslimlerle de müşâvereler yapılmış, devlette kendilerine vazifeler verilmiştir. Muhammed Hamidullah'ın anlattığına göre, Hz. Peygamber gayri Müslim olan Amr ibn Ümeyye ed-Damrî'yi Necâşî'ye elçi olarak göndermiş, sekreteri olan Zeyd b. Sâbit İbranice'yi Yahudilerden öğrenmiştir. [1993]

Asr-ı saâdette halifelerin tamamı seçim (istişare) yoluyla işbaşına gelmiştir. Asr-ı saâdet döneminde yönetime dair kitabında İbrahim Sarmış, bu seçimin iki türlü uygulandığını, bunların tek ve iki dereceli olduğunu söyler. Sarmış, seçimli (demokratik) idareyle ilgili olarak, Batı'ya mal edilen seçimli idarede bin küsur senelik öncelik şerefinin İslâm'a ait olduğunun unutulmaması gerektiğini ifade etmiştir.[1994] Râşid halifeler zamanında da; istişâreye önem verilmiş, nebevî sünneti izlemiştir. Halifelerin seçimi, dinden dönenlerle savaş, dedenin mirastan pay alması, şarap içenlere vurulacak had cezasının sayısı ve Irak'ta fethedilen arazilerin ahkamı…vd. pek çok konuda meşveret yolu

---

1990 **Tirmizi**, "Fiten", 78, "Cihad", 35.

1991 Kettânî, **et-Terâtibü'l-idâriyye**, 1/150.

1992 Bu değerlendirmede şu hadiseler misal olarak verilmektedir: " 1.Bedir savaşı günü Kureyşle savaşma konusunda Ensarla müşâvere etmişti. Ensarla istişâresinin nedeni, onların daha önceden, 2. Akabe Biatında, kendisini Medine'de koruyacaklarına dâir söz vermiş olmalarındandı. Bu konuda Ebu Bekir ve Ömer'in sözüne aldırmadı. Ordugâhı seçme konusunda Habib b. Münzir'e, tutsaklara yapılacak işlemde (fidye karşılığı salıverme fikrinde) ise Hz. Ebubekir'e uymuştur. Bedir esirleri için ise hem genel, hem de özel istişare yaptı. Çünkü ordunun tamamının esirler üzerinde hakkı vardı. Hz. Osman hariç üç arkadaşıyla da özel istişare yaptı. Çünkü esirler Kureyş'tendi, aralarında Muhâcirlerin kardeşleri, amca çocukları ve akrabaları vardı. Onların duygularını öğrenmeden esirlerle ilgili karar almayı doğru bulmadı. 2.Savaş için Uhud'a gitmek veya Medine'de savunma yapma konusunda çoğunluğa (ashaba) uymuştu. Mağlubiyete rağmen şuranın terkedilmemesi âyeti nâzil olmuştu (3/159). Uhud savaşı için yaptığı müşâvere her askeri ilgilendirdiği için herkesi istişâreye dâhil etmiştir. 3.Hendek savaşında Medineyi kuşatan ordudan çekilmesi karşılığı Gatafan'a Medine hurmalarının yarısının verilmesi ve barış yapılması konusunda Ensar'la, Ensarın ileri gelenleri, Sad b. Muaz ve Sad b. Ubade'yle müşâverede bulunmuştur. Çünkü hurmalıklar Medine'lilere aitti. 4.İfk hadisesinde, Hz. Aişe'den boşanıp boşanmaması hususunda Hz. Ali ve Üsâme b. Zeyd ile müşâvere yapmıştır. İfk olayında, iftiranın hem ailesini, hem kamuyu ilgilendirmesi sebebiyle, hem genel, hem de özel müşâvere yaptı. Zîra, iftira atanlara cevap gerekiyordu. Üsâme, azatlısı, Ali ise amcasının oğluydu." Muhammed b. el-Muhtar eş-Şankıti, **Siyaset Fıkhı**, İsmail Yaşa, Halil Kendir, İstanbul: İlimyurdu Yayıncılık, 2009, ss. 35-48.

1993 Hamidullah, **İslam Peygamberi**, 2/745.

1994 Sarmış, tek dereceli seçimin, doğrudan halkın seçimiyle yapıldığını, iki dereceli seçimin ise temsilciler aracılığıyla gerçekleştirildiğini belirtirek seçim hakkında şunları da söyler: Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali'nin seçilmesi, tek dereceli sistemle (doğrudan halk tarafından), Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın seçilmeleri de iki dereceli (temsilciler) sistemle gerçekleşmiş, müslümanların geneli veya çoğunluğu onlara bîat etmiştir. İbrahim Sarmış, **Yönetim (Şuradan Saltanata, Teokrasiye ve Laisizme)**, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010, s. 355.

izlenmiştir.[1995] Kasım'ın rivâyetine göre, Hz. Ebû Bekir görüşülmesi gereken meseleler olunca sahabilerden; Hz. Ömer, Hz.Osman' Hz.Ali , Hz. Abdurrahman b. Avf, Hz. Muâz b. Cebel, Hz.Übeyy b. Ka'b, Hz. Zeyd b. Sâbit'i çağırır, istişâre ederdi. Hz. Ömer de halife olunca aynı kimseleri çağırırdı.[1996] Ömer (ra) Suriye'deki valisine Medine'nin malî işlerinde görevlendirmek üzere bir Rum hesap uzmanı göndermesi için mektup yazmıştır. Kendisi zirâî vergiler ve hatta askerî meselelerde gayri müslim halkla sık sık görüş alışverişinde bulunurdu. Hz. Ömer'in istişareye çok önem verdiği, geniş meşveret halkasına sahip olduğu, çevresinde olan; çocuk, yaşlı, kadın, gayri müslim, uzman olan/olmayan herkesin düşüncesinden ilham almaya çalıştığı kaydedilir. Meclisinde kurrâ hafızların, yaşlı ve genç kimselerin ashabı ve danışmanı olduğu belirtilir. "İki kişi bile olsanız, işlerinizle ilgili istişare ediniz"[1997] diyen Hz. Ömer'in bu özelliğini Şibli Nu'mâ'nî kitabında tafsilatlıca anlatır.[1998] Seâlibi (429/1038) bu konuda şunları söyler: Hz. Ömer şöyle demiştir: "Tek kişinin aklı ve bakışı, tek bir iplik gibidir.İki akıl,iki ayrı görüştür,sicime benzer. Üç akıl ise sapasağlam bir urgana benzer." Eskiden şöyle söylenirdi: "Âdil bir hükümdar,yeterli para ve mala,bitmeyen bir cömertlik ve öğüt veren bir vezire sahip olursa, diğer hükümdarlar kolay kolay onun işini bitiremezler." [1999]

Hulefâ-yı Râşidîn döneminde katılımcı-çoğulcu yönetim anlayışı hâkim olmuştur. Hz. Ömer'in denetime açık, katılımcı yönetim anlayışına çok önem verdiğini bir makalesinde dile getiren İsrafil Balcı, halifenin mescidin bir bölümünde halkın sorunlarını dinlediğini, onların; dilek, temenni ve şikâyetlerini dinleyerek, "denetime açık yönetim anlayışı" sergileyip gerektiğinde idarecilerle yüzleştirdiğini söyler. Balcı'ya göre alınan kararlarda halkın görüşlerinden istifade edilmesinin amacı, ulusal bilincin sürekli canlı tutulması ve ortak kamuoyu bilinci oluşturmaktır ki bunun neticesi dış politikada alınmıştır. Meselâ, İran ile yapılan seferlerde Arabistandaki pek çok gönüllünün orduya katılması bunun tezâhürüdür.[2000] İstişarenin önemi konusunda Hz.Ömer'in ,"Yanlış yaptığımızda bizi uyarmazsanız sizde, uyardığınız halde sizi dinlemezsek bizde hayır yoktur" dediği, ilk ridde savaşlarına komuta etmek isteyen Hz. Ebû Bekr'in sahabe şûrası neticesinde bundan vazgeçtiği bildirilmektedir.[2001] Halifelerin meşverete gösterdiği öneme ilişkin olarak; Hz. Osman ve Hz. Ali zamanında şuraya ilke düzeyinde bağlı kalınması, Kur'ânın Hz. Osman zamanında Hz.Hafsa'nın yanındaki nüshasından çoğaltılması, fitne olayları nedeniyle valilerle istişare edilmesi ve Hz.Osman'ın şehadetinden sonra Hz. Ali'nin fitne çıkma ihtimaline karşılık yeni halifeyi şuranın seçmesini talep etmesi bu kapsamda verilebilecek misallerdendir.[2002]

Şûranın hükmü konusunda İslam uleması ihtilaf etmiştir. İmâm Gazzâlî, sultanlara nasihat ettiği bir kitabında, sultanın çevresindekilerde dört şeyi araması gerektiğini, bulunca da asla elden

---

1995 Abidin Sönmez , **Şûra ve Resulullah'ın Müşâveresi**, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1984, s. 261-263.

1996 Kandehlevi, **a.g.e.**, 2/ 641.

1997 Hamidullah, **İslam Peygamberi**, 2/744-746.

1998 Müellif bu konuda şunları ifade eder: "Ömer (ra) demokratik yönetim uyguluyordu. Meclisinde Ensar ve Muhacir müzâkerelere katılır, mühim meselelerde saygın beşer kişiden oluşturduğu Ensar'ın iki önemli kolu, Evs ve Hazreç'ten görüş alırdı. Meseleler günlerce istişare edilir, kendisi kurulun sade bir üyesi olduğunu, herkesin hür irâdesiyle istediklerini söylemelerini belirterek devlet sorumluluğunu paylaşmaya teşvik eder, kendi söylediklerine tâbi olma zorunlulukları olmadığını dile getirirdi. Müşaveresiz hilâfet olmayacağını da söyleyen Ömer (ra) halkının yönetime iştirakini sağlar, vâli ve bölge âmirlerini çoğunlukla halkın tasvibi ile, bazen de seçimle belirlerdi." Şibli Numani, **a.g.e.**, ss.26-34. (Davranışsal liderlik teorisinde, güçlü iletişim kurulması mevzubahis. Bu teoride liderin ne yaptığından ziyade, nasıl yaptığı önemli. Dinçer, a.g.e.)

1999 Seâlibi, **Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mülûk)**, s.97, 102.

2000 Balcı, **a.g.e.**, ss. 185-200.

2001 Kurt, s.26-27; Balcı, **a.g.m**, s.185-200; M.Faruk Nebhan, İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları (**Nizamu'l hükm fi'l İslam**, Servet Armağan (çev.), İstanbul:Sönmez Neşriyat, 1980, s. 127.

2002 Talip Türcan, "Şûra" , **DİA**, 2010, 39/ 230-235.

bırakmamasını öğütlemekte, bunları; güvenilir bir vezir, bilgili-tecrübeli kâtip (müsteşar), şefkatli muhafız (özel kalem ve korumalar) ve öğüt veren samimi bir danışman olduğunu gerekçeleriyle şöyle izah eder: "Vezirin emin ve güvenilir olması, iktidarın devamı ve ülkenin selametine; katibin bilgili olması liderin aklına ve vakarına; muhafızın merhametli olması, halkın onunla görüşmesine izin vereceğinden halkın sultana kızmamasına; öğüt veren danışman da sultanın samimiyetine ve bütün işlerin yolunda ve düzgün gitmesine delalet eder. Yardımcılık ve danışmanlık ehil olanın hakkıdır."[2003]

İbn Atıyye el-Endelüsî şura yöntemini terk eden yöneticinin azledilmesi gerektiğini ve bu hususta bir ihtilafın bulunmadığını söylemektedir. İbn Atiyye şûrayı dinin temellerinden sayarak, ilim ve din ehli ile istişare etmeyen kimsenin azlini vacip görmekte iken, İbn Ebû Huveyzimendâd bu hususta şöyle demiştir*: "Yöneticilerin, bilmedikleri dini hususlarda ilim adamları ile, savaş konularında ordunun ileri gelenleri ile, halkın maslahatı konusunda insanların ileri gelenleri ile, ülkenin imarı konusunda da kâtip, vezir ve amiller (vâliler) ile istişare etmeleri gerekmektedir."* [2004] Fıkıh âlimi Şankıti, Hz. Peygamber'in şûraya uyulması konusunda çok hassas davrandığını, iki yer haricinde çoğunluğa ihtilaf etmediğini belirterek bunu şöyle izah eder: Muhalefet ettiği müşâvereler, hakkında vahiy gelen Hudeybiye Anlaşması ile Uhud Savaşındaki kararıdır (Al-i İmran 3/52) .Uhud'a gidilmeyip, Medine'de savunmada kalmayı önermiş, zırhını kuşanmıştı. Ancak çoğunluğun kararı aksi istikamette olunca kararından vazgeçmiş, zırhını çıkartmayarak, bir peygambere zırhını giydikten sonra çıkarmanın yakışmayacağını buyurmuştur. Zira aksine davranması, güçsüzlük ve ihtilaf anlamına gelecekti. Şankıtî, bazı çağdaş fıkıh ulemâsının müşâverede çoğunluğun görüşünün kabul edilmesi için en az üçte ikinin (çoğunluğun) olması gerektiğini savunduklarını da belirtmektedir.[2005]

Müslümanların işleri istişare iledir. Kur'ân-ı Kerîm'de, istişare tüm müslümanlar için hem bir nitelik hem de bir görev/sorumluluk olarak tanımlanır. İman edip namaz kılanların bir niteliği şeklinde zikredilmesinden hareketle müslümanların istişare ile emrolundukları sonucuna ulaşır. Abdurrahman Altuntaş, Kur'ân'da yönetim kavramlarına ilişkin doktora tezinde, ulemanın şûrânın vacip veya mendup olması konusunda ihtilaf ettiğini, ancak hakkında nass olan konuda istişarenin yapılamayacağını belirttiklerini ifade eder. Altuntaş, cumhur ulemanın şûrayı İslâm'ın önemli prensiplerinden sayıp, devlet adamının yapmakla zorunlu vecibeleri arasında gördüklerini, terk edenin Allah indinde günahkar, insanlar nezdinde de sorumlu görüleceğinin belirtildiğine dikkat çeker.[2006]

İslâm tarihinin ilk dönemlerinde devlet yönetiminde şûranın çok etkin role sahip olduğu, ancak dört halifeden sonra bu mekanizmanın gücünü yitirdiği belirtilir. İmâm Âzam ve İmâm Mâlik devlet yöneticilerinin kararlarının şûraya dayanmaması ve sünnet yolundan ayrılarak keyfî uygulamalara yönelmesi nedeniyle, kendilerine verilen yüksek memuriyetleri kabul etmemiş ve bu uğurda eziyet çekmişlerdir. İslam toplumunda istişârenin zayıflatılması ve yok edilmesi hakkında İbrahim Sarmış'ın yaptığı bir değerlendirme de dikkat çekicidir.[2007] İstişâre ve ekip ruhunda, birlikte

---

[2003] Şekerci, **Devlet başkanlarına Nasihatlar (Nasihatü'l-Mülûk),** s.119 ; Ömer Dinçer, **a.g.e**., s.198, 224.

[2004] el-Muharrerü'l-vecîz, I, 534*; Vehbe Zuhaylî, **İslam Fıkhı Ansiklopedisi**, İstanbul: Risale Yayınları, 8/403, 439-441.

[2005] Muhammed b. el-Muhtar eş-Şankıtî, **Siyaset Fıkhı**, İsmail Yaşa, Halil Kendir (çev.), İstanbul: İlimyurdu Yayınları, 2009, ss. 19, 28-32.

[2006] Altuntaş, **a.g.m**., s. 153-163, 258-260.

[2007] "Ne yazık ki Ahkamu's-Sultaniyye ve benzeri İslam'ın yönetim felsefesini yapan kitaplar Kur'ân'ın ve Hz. Peygamberin (as) ortaya koyduğu şuraya dayanan hukuku değil de, sultanların uygulamalarını hukuki hale getirip, ümmetin başına bela ettiğini söylemekten insan kendini alamamaktadır. Abbasiler döneminde yaşayan Mâverdi, Ebu Ya'lâ el-Ferrâ vb. hukuk teorisyenlerinin saltanat hukukunu defacto (olgu/oldu bitti) kabul ederek meşrulaştırmak için büyük rol oynadıklarında şüphe yoktur. Yöneticiliğin meşveret ve icmâ ile sâbit olacağına inanan Ebu Hanife (ra) Abbasiler döneminde yöneticilerin kötü emellerine âlet olmamak ve Resulullah'ın (as) yolundan ayrılmamak istemesi sebebiyle bir çok üst görevleri reddetmiştir. Kûfe kadılığı görevini kabul etmeyen Ebû Hanîfe'ye Abbasi Halifesi Ebu Ca'fer Mansur

görev yapılan kimseleri onore etme ve kendilerini değerli hissetmelerine neden olan yönü bulunduğu gibi, ikna vesilesi arasındadır. Devlet adamının emrindekileri ikna ettiği sürece doğru-düzgün iş yapabilir, kararları kabul edilir ve kalıcı olur. Birlikte karar alındığında her iki taraf da sorumluluğuna katlandığı gibi, başarı-başarısızlık durumunu paylaşmış olur.

Kabileci tutuma sahip müşriklerin Kur'ân'ın nazil olduğu dönemde uyguladıkları liderlik ve meşveret geleneği ile, Medine'de İslam toplumu arasındaki istişare uygulamasının karşılaştırıldığı bir değerlendirmede şunlar ifade edilmektedir: Mekke'de liderlik ve kabile dayanışma ile şura esasına dayalı idi. Kabilenin birden fazla lideri olabilirdi, ancak iç işleriyle ilgili konular konular seçkinlerin ve önderlerin şurasıyla karara bağlanırdı. Kabile büyüklerinin ortak kanaatleri mensuplarının çoğunluğu tarafından bağlayıcı şekilde benimsenirdi. Buranın üyeliğini çeşitli kabile kollarının liderlerinden (şeyh, reis,seyyid) oluşan kırk yaşını aşkın kimseler üstlenirdi. Kureyşin aldığı kararlarda insanların çoğunluğunun etkisi hakim değildi. Üstelik toplantılarda bir kabileye bağlılık antlaşması (müvâlât) yapan mevâlileri ve köleleri temsilen kimse bulunmuyordu. Kureyşin çıkarları, gelenekleri önemseniyor, diğer Arap kabilelerinden üstünlüğün korunmasına önem veriliyordu. Kararlar zenginlerin ve güçlülerin (imtiyazlıların)faydasına alınıyordu. Burası bu grupların nüfuz merkezi ve görüşme yeriydi. Mescid-i Nebevî'ye gelince, kapıları sadece Medine kabilelerinin efendilerine, büyüklerine değil, tüm yurttaşlara açıktı, görüşme ve toplantılara katılabilirlerdi. Mekke'de olmayan bir prensip, eşitlik ilkesi uygulanıyordu. [2008]

Hâsılı, istişareye önem veren devlet adamını şöyle tarif edebiliriz:

Kur'ân'ın methettiği devlet adamı kendisini her konuda uzman addederek tek başına kararlar almaz, başkasının aklından, bilgi birikiminden istifade eder. Yanında alanında mütebahhir danışmanları bulunur. Müsteşarlar/ müşavirler, liderin aklının payandalarıdır. Türk emirlerinden Timur,"devlet işlerinin dokuz tanesi toplantı, tedbir ve danışma, kalan bir tanesi ise kılıçla yapılır" demiştir.[2009] Devlet adamı toplum için karar alıp uygulamaya geçireceğinden, onların ihtiyaç ve taleplerinin birlikte müzakere edilmesi uygun olandır. İdeal devlet adamı icraatlarında şeffaflık ilkesini esas alır, gizli-kapaklı işler çevirmez, halkının hadiselere bakış tarzını önemser. "Ben yaparım/yaptım" gibi emrivaki söylemlerle kamuoyunu yok saymaz. Meşveret toplantılarında halkın temsilcilerinin ve bürokratların görüşlerine ve muhalefetlerine saygı duyar. Bu yönetim şekli, demokratik ve etkileşimci liderliktir. Çoğunluğun aldığı kararları uygular. Bu konudaki bir değerlendirmede, *"En isabetli kararlar çok akıllı, az adamla, iyimser kimselerle alınır"* denilerek istişare mekanizmasını başarıya ulaştırabilecek teşekkül biçimi ve izlenecek yol hakkında kayda değer önerilere dikkat çekilmiştir.[2010]

---

devletteki konumunun mâhiyet ve meşruiyeti hakkında ne düşündüğünü sorduğunda ona şöyle cevap vermiştir: "Kendi kendine bir düşünsen, bizi çağırmadaki gerçek amacının, bütün ümmete bizim senin politikalarına onay verdiğimizi reklam etmek olduğunu bilirsin. Hilâfet, meşveret ve icmâ ile sâbit olur. Oysa sen saltanat yoluyla geldin. Takva sahiplerinden iki kişi bile seni onaylamaz." Sarmış, **a.g.e**., s. 49-50, 56-58.

2008 İlkbahar, ss.131-132, 225-227.

2009 Gür, **a.g.e**., s. 546, 529.

2010 Gür, bu konuda şunları söyler: "Bir konuda kurul/komisyon kuracağınız zaman, bunu gerekli olan en az sayıda adamdan oluşturun. Çünkü çoğunluktan doğru/iyi ve sağlam fikirlerin çıkması zordur. Toplantıya katılanların bir kısmı bilgelik taslamak, ahkam kesmek için konuştukça konuşur, laf ebelerine gün doğar. Konular uzar da uzar, gereksiz tartışmalarla zaman boşa geçer. Bilgili, kapasiteli ve mükemmel kişi her zaman az bulunur (onları getirmek ve konuşturmak lazım). Cahil, kapasitesiz yirmi adamdan, bilgili, iyi yetişmiş bir adam daha iyidir. Kötümserlerin çoğunlukta olduğu topluluktan iyi karar çıkmaz. Çok kişiden iyi fikir çıkar diye bir kural yoktur. Bazı devlet adamlarının da emrindekileri harcama yoluna gittiklerini, bunun pek doğru bir yol olmadığı ile sürülmüştür. Bunun sebepleri ve yapılması gerekenler şöyle izah edilir: Üstün kabiliyetli olanların, daima bir gün kendilerini alt edecekleri endişesi içindedirler. Onların yükselmelerinin kendileri için bir yıkım/ son olacağını düşünürler. Halbuki büyük düşünen üstün liderler, kabiliyetli/liyakatli olanlarla çalışmaktan haz duyar, emrindekilerin bilgi ve kabiliyetlerinden istifade etmeye bakarlar.

Netice olarak birlikte alınan kararlarda hatalı da olsa devlet adamı açısından sorumluluk olmayacaktır. Hata da isabet de müşterek olarak kabul görecektir.Ekip ruhuna önem veren devlet adamı yapacağı işlerin toplumun hangi kesimini kapsıyorsa katılımcı (demokrat) tutumla onların temsilcilerinin görüşlerini alıp bu doğrultuda düzenlemeler yapar. Kur'ân'ın reddettiği devlet adamı sadece zengin zümre (mütref/ekâbir) ile istişare ederken, Kur'ân'ın talep ettiği devlet adamı toplumun bütününü esas alır. Ekip ruhuyla, ortak akıl ve sinerjiden istifade eden devlet adamı çevresi tarafından sevilir, sözü dinlenir. Kendi kusurlarını söyleyen danışmanlarla istişareyi önemseyen bu karakter, telâfisi güç sıkıntılara maruz kalmaz. Bununla birlikte danışmanın devlet adamını her konuda hakiki boyutlarıyla zamanında haberdar etmesi önem arzetmektedir.

4.3.2.5. Liyakati Önemsemek ve Yakınlara Ayrıcalık Tanımamak

Kur'ân'da devlet adamının liyakati önemsemesi ve yakınlara ayrıcalık tanımaması sorumluluğuna işaret eden kelime ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının kamu emanetlerine/ahitlere sadık kalmasına işaret eden sözcük ve terkipler:

*Ahd-muâhede-**mûfûnuahd**-riâyet-**râûn**-emânet-e**mîn.***[2011]

عهد- مُعاهدة- **مُوفون عهد** - رعا ية- أمانة- أمانا ت - **أمين**

- Liyakatli kimselere görevi tevdi etmesi, onlarla dostluk kurmasına delalet eden kelime ve terkipler: *Ehl-ehakk- tevelli- ittihâz-ü velî/ evliyâ- velâ/velâye.*[2012]

أهل- أحقّ- تولي إتخاذ وليّ/أولياء – ولاء/ ولاية

- Kamu emanetini hainlere ve hilekarlara teslim etmemesi/onlarla dostluk kurmamasına işaret eden sözcükler: *Şefâât-**şefî'-velîce;***[2013] *berâ/teberrî.*[2014] *hulle-hıyâne-ihtiyân (havn)* ***hâin-havvân-hattâr-hasîm**-rükn (ile'z) zâlimîn.*[2015]

شفاعة- **شفيع** - وليجة - براء/ تبرى- خلّة- خيا نة- اختيا ن (خون)- **خا ئن- خوّا ن - ختّا ر- خصيم** - رُكن إلى الظالمين.

Kur'ân maddi ve manevi sorumlulukların "emanet" olduğuna işaret etmekte, bunların ehil insanlara verilmesini emretmekte, emanetin gereğini yerine getirmenin, göklerin, yerin ve dağların dahi şiddetle imtina ettiği ağır bir vazife olduğunu beyan sadedinde bu konuda hassas olunmasını istemektedir.[2016] İdeal devlet adamı hem bir mümin olarak, hem de kamu görevlisi olarak bu vebalin ağırlığının bilincindedir.Nisâ sûresinde, emanetlerin ehline verilmesi emrinin adaletle birlikte zikredildiğini görmekteyiz ki, bunun anlamı, devlet adamının vazife üstlenirken de, başkalarını göreve atarken de son derece hassas olmasının gerekliliğidir. İşte bu nedenle âyette *"emanet*" kavramı geçer:

اِنَّ اللهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تُؤَدُّوا الْاَمَانَاتِ اِلٰىٓ اَهْلِهَا وَاِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ اَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ

"Allah size, elbette emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hakemlik ederken adaletle hükmetmenizi emreder."[2017]

Hatta onların başarılarından, birlikte çalışmanın verdiği yetkiyle kendileri pay çıkarırlar. Tarihte bunun çok örneğine rastlanır." Gür, **a.g.e**., s.284, 547.

[2011] el-Bakara 2/124, 177; Âl-i 'İmrân 3/76; en-Nisâ 4/58, er-Râ'd 13/20; el-Ahzâb 33/72; ed-Duhân 44/18; el-Ma'aric 70/32.

[2012] Âl-i 'İmrân 3/28; el-Mâide 5/55-57; en-Nisâ 4/144; el-Fetih 48/26; el-Müddessir 74/56.

[2013] el-Bakara 2/123, 254; en-Nisâ 4/85; et-Tevbe 9/16; (Ahd=emanet, Damegânî, s.336-337)

[2014] el-Bakara 2/167, 254, el-En'âm 6/19.

[2015] en-Nisâ 4/105, 107; el-Enfâl 8/27; Hûd 11/113; el-İsrâ 17/74; el-Hacc 22/38; Lokmân 31/32.

[2016] en-Nisâ 4/58; el-Ahzâb 33/72.

[2017] en-Nisâ 4/58.

Taberî (ö.310/923) yukarıdaki âyetin tefsirinde Mus‘ab b. Sa‘d’ın Hz. Ali’den naklettiği şu söze yer verir: “*İmâmın (devlet başkanının) Allah’ın indirdiği ile hükmetmesi ve emanetleri ehline vermesi, idare edilenlerin onun üzerindeki hakkıdır. İmâm bunu yaparsa, insanların da onu dinlemeleri, itaat etmeleri ve davetine icabet etme hakkı bulunmaktadır.”* Müfessir, İbn Cüreyc’in (ö.150/767) bu âyetin özelde Osman b.Talha hakkında nazil olduğunu, ancak kendisine dinî-dünyevî emanetler teslim edilen her mümini kapsadığını ve müslüman idarecilerin de bu kapsamda olduğunu belirttiğini, bu rivâyetin tercihe şayan olduğuna dikkat çektiğini naklederek âyetin iniş sebebine ilişkin İbn Cüreyc’in aşağıdaki diğer izahını aktarmaktadır. Bu izaha göre âyetin muhatabı Hz.Peygamber olup, nüzul sebebi meşhur rivâyete göre şu şekildedir: Mekke’nin fetih günü Kabe kapısının anahtar taşıyıcısı Osman b.Talha kapıyı kilitleyip anahtarı vermeyince Hz. Ali elini büküp anahtarı alarak kapıyı açar. Hz. Peygamber içerde iki rekat namazdan sonra amcası Abbas anahtar taşıma görevinin (sedânet) kendisine verilmesini ve zemzem sakalığını isteyince bu âyet iner. Âyet inince Hz. Peygamber Hz. Alinin anahtarı Osman b.Talha’ya vermesini ve ondan özür dilemesini ister. O da özür dileyip kendisi hakkında âyet indiğini söyleyince şehadet getirerek müslüman olur.[2018]

Bu âyetin muhataplarının devlet yöneticileri ve hakimler olduğunu söyleyen müfessirler, mezkur âyet ile iş başında olan bütün kamu yöneticilerine, vazifelerin ehil kimselere verilmesi ve görevlerin adaletle yapılmasının emredildiğini, bir sonraki âyet ile de yönetilen halkın da adalet ve ehliyete riâyet eden yöneticilere itaat etmelerinin gerekliliğinin vurgulandığını ifade etmektedirler.[2019] Zemahşerî (ö. 538/1144) Nisâ sûresinin bu âyetinin sebebi nüzûlünün özel olmakla birlikte, âyetin umum maksatlı olduğunu ifade ederken, Şevkânî (ö.1250/1834), Nisâ sûresinin 58-59. âyetlerinin şeriatın ahkâmının çoğunu kapsayan temel âyetler olmakla beraber zahiri anlamda bütün insanların her türlü emanetlerini içerdiğini belirtir.[2020] İbn Âşûr (ö.1394/1973) da emanetin verileceği ehil kimseleri “onun müstehakı olanlar” diye tefsir etmiştir.[2021] Ekip seçiminde emanetlere sadık kimselerin tercih edilmesi konusunda da ilgili âyetler bizlere ışık tutmaktadır. Müminlerin ancak sıddık ve salih insanlarla bir arada olması, onlarla dostluk kurmaları ve bu karakterde olmayanlardan uzak durulması istenerek onlara güvenilemeyeceğine işaret edilmektedir.

Bu bağlamda Kur’ân’da müminlerin aralarında dostluk bağı kurması ve teşkilatlanmasına “velâ/tevellî” **(ولى/تولي)** [2022] kökünden türemiş lafızlarla işaret edilirken, kafir, münafık ve Ehl-i Kitab’ın veli (dost, yandaş, arkadaş) edinilmemesi de “berâ/teberrî”**(براء/تبرى)** [2023] kökünden türemiş sözcüklerle nehyedilmektedir. Devlet yönetiminde muvaffakiyet, ancak salih karaktere sahip, liyakatli, ülke yararını önemseyen, sadık insanlardan müteşekkil ekiple mümkündür. Kötü karakterli devlet adamları çevresine kendisi gibi ahlaki zafiyetleri olan liyakatsiz, çıkarcı-dalkavuk kimseleri toplarken, güzel ahlak sahibi yöneticiler de sâlih kimselerle çalışmayı tercih ederler. Buradan şu sonuç da çıkarılabilir: Liderin kalitesini anlamak için yanındaki kimseler bakmak yeterlidir.

Kur’ân bir taraftan liyakatli kimselerle birlikte çalışmanın önemine dikkat çekerken, diğer yandan “ *yakınlara ve liyakatsizlere iltimas edilmemesini”* de emretmektedir.Emanetlerin ehline verilmesi, eşe-dosta iltimas edilmemesi, aracılar yoluyla hak etmeyenlere emanetlerin teslim

---

2018 Taberî, **Câmi‘u’l-beyân**, IV (5), s.144-146.
2019 Elmalılı, **Hak Dini Kur’ân Dili**, 3/12-13.
2020 Zemahşerî, **el-Keşşâf**, 2/93-94; Şevkânî, **Fethu’l-kadîr**, 1/480-481. Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, Peygambere ve -sizden olan- yöneticilere itaat edin. en-Nisâ 4/59.
2021 İbn Âşûr**, et-Tahrîr ve’t-tenvîr**, III (5), s.91-95.
2022 Âl-i ‘İmrân 3/28; en-Nisâ 4/69; el-Mâide 5/55-56; et-Tevbe 9/16, 119; eş-Şuarâ 26/83.
2023 el-Bakara 2/105,120, 145, 204; en-Nisâ 4/89, 144; el-Mâide 5 /51, 57.

edilmemesi suretiyle zayi edilmemesi, emanetlere sahip çıkma anlamına gelir. İdeal devlet adamı işlerin ehlini seçecek ferasete sahip iken, Kur'ân'ın yerdiği devlet adamı nefsani saiklerle hareket eden karakteri haizdir. Kur'ân'da iyi bir işe aracılık (şefaat = شفاعة) etmenin güzel ve kısmetli bir şey olduğu, kötü bir işe aracılık etmenin de kötülükten pay ayrılmasına sebep olduğu ifade edilmektedir. Buna dikkat çeken Nisâ sûresinin 85. âyetinde;

مَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً حَسَنَةً يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَا وَمَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً سَيِّئَةً يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِنْهَا

"Kim iyi bir işe aracılık ederse, ondan kendisine bir nasip ayrılır. Kim de kötü bir işe aracılık ederse, ona da o kötülükten bir pay ayrılır..." diye buyrulurken, Sebe sûresinin 23. âyetinde de aracılık talep eden kimselerin "hukuk" u çiğnemeleri nedeniyle bu yardımdan (vesile/şefaat) fayda göremeyecekleri/zararlı çıkacakları belirtilmektedir.

Kur'ân menfi karakter yapısına sahip kimselerin (müşrik liderlerin) müminlerle dostluk kurmaya çalışıp, amaçlarına ulaşmak istediklerine dikkat çekmekte, sosyal hayattaki ilişkilerle te'sis edilen alışveriş ve dostluğu başka mecralarda (devlet işlerinde) kullanmak istedikleri hususunda uyarmakta, bu hususa "hulle" **(** خلّة**)** lafzıyla işaret etmektedir. Bu bağlamda, Bakara sûresinde,

يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَاْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ

"Ey iman edenler! Alışveriş, dostluk ve şefaat diye bir şeyin olmadığı bir gün gelmeden önce, size verdiğimiz rızıktan infak etmeye bakın."[2024] şeklinde buyrulmaktadır. Mukâtil b. Süleyman (ö.150/767) yukardaki âyetlerin tefsiri bağlamında "hulle" kelimesinin "dostluk" anlamından hareketle, bir kişinin diğer kişiyle olan yakınlığı nedeniyle kendisine çıkar sağlama çabası içine girmesi anlamında olduğunu, "şefaat" kelimesinin ise dünyada yapılan aracılığa işaret ettiğini, ancak bunun ahirette, Allah'ın izniyle sadece müminlere has olacağını belirtmektedir. Nesefî (ö.710/1310) de, "hulle" sözcüğüyle kişilerin müsamaha görmeyi arzuladıklarına işaret edildiğini, İbn Âşûr (ö.1394/1973) da tefsirinde, "dostluk ve arkadaşlık" manası verdiği "hulle" kelimesine etkisinden yararlanılan kimse anlamını vererek kişi ahirette nasıl ki ebeveyninden ve yakınlarından uzaklaştırılıyorsa, onun da böyle uzak tutulacağının ifade edildiğini söylemektedir.[2025] İnsanın kötü emellerine ulaşmak için birini aracı (halil, dost) kılma arzusu, İsrâ sûresinde şöyle dile getirilir: *"(Resûlüm!) Bunlar az daha "Bizim sana vahy ettiğimizden başka şeyler uydurup Bize isnat edesin" diye seni ayartacaklardı! -Seni ancak o zaman dost edineceklerdi!- Gerçek şu ki; şâyet sana sebat vermemiş olsaydık, sen de az da olsa onlara meyletmiştin! Ama o zaman, Biz de sana hem hayattakinin hem de ölümden sonrakinin (yani, dünyevî ve uhrevî azabın) katmerlisini tattırırdık! Sonra kendini Bize karşı koruyacak birini de bulamazdın!"*[2026]

Çalışmamızda yer alan ideal devlet adamlarının liyakate önem verdiklerini, kamu hizmetlerini ehil insanlarla birlikte yürüttüklerini görmekteyiz. Hz. Peygamber, dört güzide halifesiyle yönetim hizmetlerini yürütmüş, Tâlut, Câlût'un karşısına korkusuzca dikilen Hz. Dâvûd'u ordusuna almış, Hz. Dâvûd, çocukluk yaşında dahi parlak zekası ve davalardaki isabetiyle temayüz etmiş oğlu Hz. Süleyman'a yönetiminde yer vermiş, Hz. Süleyman, Belkıs'ın tahtını göz açıp kapayana kadar getiren bilge danışmanı Âsâf'la çalışmış, Hz. Mûsâ, kendisine sadakatle bağlanan, ilim ve hitabette zirve olan ağabeyi Hz. Hârûn'u veziri/vekili yapmıştır.[2027]

[2024] el-Bakara 2/254.
[2025] Mukâtil, **et-Tefsiru'l-Kebîr**, 1/212-213; Nesefî, **Medâriku't-tenzîl**, 1/178; İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-tenvîr**, 3/13-15.
[2026] el-İsrâ 17/73-75.
[2027] Tâhâ 20/29-30; el-Furkân 25/35.

Kamu görevlerinin yakınlık ve iltimas yoluyla ehil olmayanlara verilmesi, emanetlere ihanet anlamına geldiği gibi, liyakatsiz/ehliyetsiz insanların bu hizmetleri/kamu makamlarını istismar edip çıkar sağlamaları ve kamuya verdikleri tahribatlar, onları bu görevlere atayan kimseleri manen sorumlu kıldığı gibi, liyakatsizlere ve suçlulara arka çıkma bağlamında da hukuken mesul tutmaktadır. Kur'ân'da menfi karakteristiğe sahip devlet adamlarının vazifelendirdiği kişileri incelediğimizde, onların ahlak olarak yetersiz, toplum idaresi bakımından duyarsız olduklarını görürüz. Firavun tâğutî iktidarını kendisi gibi batıl yolda olan iki adamıyla birlikte tanzim edip, üçlü sac ayağı oluşturmuştur. Hâmân'ın din, ordu ve bürokrasi işlerindeki tamahkarlığı ve gücünü, Kârûn'un da parasal zaaflarını kullanan Firavun, Mısır'da kötülüklerini kolayca icra etmiştir. Onlar buna ses çıkartmadıkları gibi, destek olmuşlardır. Gerek Firavun, gerekse Nemrud ve Mekke'nin müşrik liderlerinden biri doğru bir şey yapacak olsa, derhal bürokrasinin, ordunun ve paranın güçleri harekete geçmiş, onu doğru yoldan alıkoymuştur. Devlet adamı ne kadar güçlü olursa olsun, ekibin tesiri son derece önemlidir. Firavun'un adamları; *"Mûsâ'yı ve kavmini, seni ve tanrılarını terk edip de ülkede bozuculuk yapsınlar diye mi bırakıyorsun?!"* diyerek onu manipüle etmişlerdir.[2028] Firavun iktidar ve makamının elinden gideceği kaygısıyla iman etmeyip nefsâni olanı seçerek Hz.Mûsâ'ya çıkışarak: "*Bizi ülkemizden sürmeye mi geldin?*"[2029] demiştir. Hz.Mûsâ, Firavun'a: "Gençliğini ve mülkünü sana bağışlayayım mı, öldüğünde cennete girmene yardımcı olayım mı? Bunları istiyorsan iman et" deyince, "Hâman gelinceye kadar hayır" der. Hâman :"Sen, kendisine kulluk edilen biri iken, başkasına mı tapacaksın, ben sana gençliğini geri verebilirim" diyerek onun vücuduna siyah döğme yapmıştır. [2030]

Ekip arkadaşının olumsuz etkisinin bir tezahürü de Velîd b. Mugîre özelinde anlatılır. Müfessirlerin nüzul sebebini kendisiyle ilişkilendirdiği Müddessir sûresinin bir pasajında (74/18-25), onun tam müslüman olmak üzereyken, akıl hocası Ebû Cehl'in tesiriyle, aklı karıştırılarak kararından vazgeçirildiği, düşünüp taşınıp ölçüp biçtikten sonra Hz. Peygamber ve Kur'ân hakkında olumsuz sözler sarf ettiği tefsirlerde kaydedilir. Taberî bu konuda İkrime'den şu rivâyeti nakleder: Velid b. Muğîre, Hz. Peygamberden Kur'ân dinleyince kalbi yumuşar gibi oldu. Bu durum Ebû Cehil'e intikal ettiğinde, kendisini Muhammed'in (as) yanındaki mallara mı tenezzül ediyor diye onu sorguya çeker. Velîd, kendisinin Kureyş'in malca en üstün kimsesi olduğunu, şiir ve kasideleri çok iyi bilip söylediğini, ancak Muhammed'in (as) söylediklerinin bunlara benzemediğini, bir tatlılığı olduğunu, kendisinin dışındakileri yıktığını belirtmiş, yemin ederek, onun yükseleceğini, hiçbir şeyin onun üstüne çıkamayacağını söylemiştir. Bunun üzerine Ebû Cehil ona Hz.Peygamber'in aleyhinde bir şey söylemedikçe kavminin kendisinden razı olmayacağını söyleyince Velid biraz düşünme zamanı istedikten bir süre sonra kavmine dönerek onun sözlerinin başkasından alınan sihirli sözler olduğunu ifade etmiş, çevresinin etkisiyle şahsi fikrinden vazgeçmiştir.[2031]

Devlet görevlerine ehil olmayan kimseleri atamak, beraberinde onun işleyeceği yanlışları, ihanet ve yolsuzlukları başından kabullenmek anlamına gelmektedir. Kötülüklere eğilimli olanları mümkünse başta araştırıp tespit edip görev vermemek, vazife verilmiş olanların da haksızlık, zulüm ve ihanet durumunun tespiti halinde derhal görevini sonlandırmak, onlara iltimas ve müsamahada bulunmamak onu atayan makanın sorumluluğundadır. Bu hususstaki bazı âyetlerde, Hz. Peygamber'e

---

[2028] el-Â'râf 7/127.
[2029] Tâhâ 20/57.
[2030] Galip Kaçar, **Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Musa ve Firavun**, Erciyes Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), 1992, s. 255.
[2031] Taberî, **Câmi'u'l-beyân**, XIV (29), 155-157; Şevkânî, **Fethu'l-kadîr**, 5/323-328.

kendi adamları da olsa ihanet eden ve ihâneti/ihtiyânı alışkanlık edinen "havvân"(خوان) kimselerden ve zalimlerden taraf (hasîm/خصيم) olmaması, onların avukatlığını/vekaletini üstlenmemesi, suçlulara ödün vermemesi emredilmiş, zalimlere az da olsa meyledilmesi halinde Cehennem azabının dokunacağına işaret edilmiştir.[2032] Bu husus Nisâ sûresinde şöyle buyrulmaktadır:

وَلَا تَكُنْ لِلْخَآئِنِينَ خَصِيمًا وَاسْتَغْفِرِ اللهَ اِنَّ اللهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا وَلَا تُجَادِلْ عَنِ الَّذِينَ يَخْتَانُونَ اَنْفُسَهُمْ اِنَّ اللهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ خَوَّانًا اَثِيمًا

"Hainlerin avukatı olma ve seni bağışlaması için Allah'a dua et. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm) . kendi insanlarına hainlik eden kimseleri savunma. Allah günahkâr hainleri sevmez."[2033]

İdeal devlet adamı suçlulara ödün vermediği gibi onlarla işbirliği da yapmaz. Bu konu bağlamında Kur'ân'da İsrailoğulları lideri Hz. Mûsâ'ya îkaz yapılmıştır. Mısır'da, suçlu-suçsuzu tahkik etmeden, kendi kabilesinden birini savunması sebebiyle istemeyerek masum birinin ölümüne yol açtığı için pişmanlık duyarak,*"Ya Rabbi! Bana ihsân ettiğin nîmetlerin hakkı için! Bir daha asla mücrimlere arka çıkmayacağım!"*[2034] dediğine işaret edilmektedir.

Menfî karakterdeki devlet adamına uymanın sakıncaları hakkındaki bir hadis-i şerifte, Hz. Peygamberin Ka'b b. Ucre'ye, kendisinden sonra gelecek bazı devlet adamlarının karakterine dikkat çekerek, yalancı devlet adamlarının kapılarından girip onlara yardım edenlerin ümmetinden sayılmayacağı, bir başka hadiste de, yöneticilerin yalanlarını doğru sayıp destekleyen, zulümlerinde yardımcı olanların, Havz-ı Kevserde Hz. Peygamber'in yanında olamayacağı ifade edilmiştir.[2035]

Hz. Peygamber'in devlet yönetimindeki başarısını incelediğimizde, onun yardımcılarını seçmedeki hassasiyetini görmekteyiz. Bu kimselerden olan Hz. Ebû Bekir güven veren olgunluğu ve sadakati ile, Hz. Ömer Câhiliye döneminde Mekke meclisindeki siyasî tecrübesi ve bilgeliği ile, Hz. Osman Kur'ân hıfzı ve kitâbet kabiliyeti yönüyle, Hz. Ali ilmî dirâyeti ve ehliyeti ile temayüz eden şahsiyetlerdir. Hz. Peygamber'in bu tercihleri kendisinden sonraki hilafet dönemlerinde ne kadar isabetli olduğunu göstermiştir. Sözgelimi Hz. Ömer üstün zekası ve bilgeliği ile Arab'ın en seçkin komutanlarını, âlim ve fakihlerini çevresinde toplamıştır.Ehil insanlarla çalışma geleneği Müslüman devlet idarecileri tarafından tarih boyunca sürdürülmüştür. Onlar danışman ve vezirlerini iyi ahlaklı, bilge kişiler arasından seçmişlerdir. Meselâ, Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde görev yapan sultanlar danışman ve vezirlerini liyakatli kimseler arasından seçmişlerdir. Nizamü'l-Mülk, Sokullu, Akşemseddin, Molla Fenâri, Ali Kuşçu, Mimar Sinan gibi isimler bunlardandır.

Devlet kademelerine görevlendirmeler yapılırken liyakatsiz olan eş-dost ve yakın akrabaya öncelik verilmesi, Sünnete aykırı davranışlar arasındadır. "İşler ehline verilmediği zaman, kıyameti bekle!"[2036] hadisinden anlaşılacağı üzere, bilgi, kabiliyet ve tecrübeden yoksun kimselerin kamu işleri ve yönetiminde söz sahibi olması, amme maslahatına aykırıdır. Tarihçi Ahmet Cevdet Paşa ideal devlet adamının nitelikleri Hz. Ömer'e sorulduğunda, onun, bu vasıflar arasında; liyakatı ve akrabaya iltimas yapmamayı zikrettiğini, yöneticiliğe uygun olan/olmayan kişileri liyakat bağlamında değerlendirdiğini şöyle ifade etmektedir:

[2032] en-Nisâ 4/105-109; Hûd 11/113.
[2033] en-Nisâ 4/106-107.
[2034] el-Kasas 28/17.
[2035] Görmez, vd., **Hadislerle İslam**, 2013, 4/400; **Tirmizi**, "Cum'â", 79.
[2036] Buhâri, "İlim", 2, "Rikâk", 35.

"Halife Ömer (ra), Hz. Osman'ın yumuşak huylu olmasını, akrabası olan Ümeyye oğulları'nın makam sevdasıyla istismara yeltenebileceği bir za'fiyet alanı görmüş ve yakınlara karşı mesafeli olmasının gereğine işaret etmiştir. İyi ahlaklı olmasına rağmen Aşere-i Mübeşşere'den olan eniştesi Said b. Zeyd'i akrabalık bağı ve yöneticilikteki deneyimsizliği nedeniyle idareciliğe teklif etmemiştir. İşi ehline vermeyi görev sayan Hz. Ömer, Sad b. Vakkas için "Harp adamıdır, umuma baş olamaz", Zübeyr b. Avvâm için: "O, pazar yerinde ölçüden tartıdan bahseder (iyi tüccardır, parayı bilir, yöneticiliği bilmez) diyerek reddetmiş, Abdurrahman b. Avf önerisine ise: "Güzel adamdır, ama zayıftır" (Uhudda ayağı yaralanmış) diyerek tecrübesizliğine ve bedensel kusurlarına dikkat çekmiştir."[2037]

Yönetimde akrabaya ayrıcalık tanımayan bir karakter olan Hz. Ömer hakkında kaleme alınan bir kitapta, Tarih-i Taberi'den naklen, onun Hz.Ali'ye, Hz.Osman'a ve Sa'd b.Ebu Vakkas'a yaptığı şu nasihat rivâyet edilir: "Benden sonra sizden herhangi biriniz halife olursanız sakın kendi kabilenizin fertlerini ümmetin başına musallat etmeyiniz." Hz. Ömer kabileci zihniyeti ortadan kaldırabilmek için kendi kabilesine belki haksızlık etmiştir. Zira akrabaları onun hilafeti döneminde diğer dönemlere nazaran daha fazla sıkıntı çekmiştir. Vefatı sırasında veliaht meselesi gündeme geldiğinde şöyle demiştir: "Bir kabileden bir kurban yeter. Ben akrabama çok sıkıntı çıkarttım. Bu işten fayda varsa kabileme bu kadar yeter. Zorluk varsa -ki akrabam benim yüzümden çok zorluk çekti-bu kadar sıkıntı yeter.": Halife divan teşkilatını kurup, askerleri ve hak sahiplerini yazdırmaya başlayınca kendi kabilesinden bir grup gelerek, "Sen halifesin, kendini ve kabileni Hz. Peygamber'den hemen sonraki sıraya yazdırman gerekiyor" demeleri üzerine onlara şu cevabı vermiştir: *"*Beni manen iflas ettirmek için sırtımdan geçinmek mi istiyorsunuz? Araplar Resulullah(sav) sebebiyle şeref kazanmışlardır. Ona soy bakımından ne kadar yakın olursak olalım, Allah'a yemin erim ki kıyamet gününde milletler iyi amellerle gelip de biz amelsiz gelirsek onlar Hz. Peygamber'e bizden daha yakın olacaklardır. Kişi soya (kan bağına) bakmaz, Allah rızası için amel eder. Amelinin geride bıraktığı kimseyi soyu sopu ileri götüremez." [2038]

Yakınlara güven bağlamında, Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci altı yılında yaşadığı ciddi sıkıntılar bizlere ders verici niteliktedir. Murat Sarıcık'ın te'lif ettiği Hz. Osman'a dair biyografik bir çalışmada halifenin seçtiği kâtibi, amcaoğlu Mervân b. Hakem'in isabetli bir seçim olmadığına dikkat çekilir. Zira ganimet olan Fedek arazisinin devlete ait vakıf sayılmasına karşılık, az bir bedel karşılığı ona satılmış olması, halifenin yetmiş beş yaşından vefatına kadar beş sene yönetim işlerini bütünüyle Emevî'lerin, özellikle de kâtibinin eline bırakmış olması, yaşlılığı nedeniyle halife ile fazla istişare yapılmaması, devlet görevlilerinin bireysel hareket etmesi gibi durumların, ekibinden kaynaklanan olumsuz olaylara yol açtığı kaydedilir. Sarıcık, kitabında, Ömer b. Abdülaziz'in dönemine ilişkin verdiği bazı misaller üzerinden devlet adamının yakın akraba ve dostlara mesafeli durmanın önemine şu sözlerle dikkat çekmektedir.[2039] Ekip seçiminde devlet adamlarının yaptıkları hataları dile getiren Şeyzerî (ö.589/1093) de bu konuda şunları ifade eder:

"Devlet başkanının işlerinin düzenliğine şu beş şey delildir: Devlet işlerinin içyüzünü bilmeyen, anlamayan, tecrübesiz genç kişileri memleket işlerinde yetkili sayıp önemli mevkilere getirmek, dostlarına zulüm ve eziyet etmek, vergide adaletten ayrılmak, vergi işlerinde millete güven vermemek, bir kamu görevlisinin üst mevkiye

[2037] Ahmed Cevdet Paşa, **Kısâs-ı Enbiyâ**, s. 245-249.
[2038] Özhazar, **Adaleti ve Yenilikleriyle Hz. Ömer**, s.129-130.
[2039] Sarıcık, **Haya Timsali Hz. Osman**, s. 174, 175, 199.

yükseltilmesi veya azledilmesinin, devlet görüşü veya tedbir niteliğinde olmayıp, nefse uyularak hissi sebeplerle yapılması, öğüt veren akıllı ve haksever görüş sahiplerinin küçük görülmesi…"[2040]

Adnan Demircan'ın hilafetin hikayesini anlattığı bir kitabında Hz. Peygamber'in vefatından otuz yıl sonra yönetim ekibinin nebevi seçim kriterlerinden saptığına dikkat çekmekte, bu süreden sonra iktidar liderlerinin bir kısmının peygamberle mücadele eden Ümeyyeoğulları'nın eline geçtiğini, bu aile hanedanlığının doksan yıla yakın bir süre hakimiyeti elinde bulundurduğunu, halifenin yerine oğlunu, kardeşini veya yakınını tayin etmek suretiyle devleti şekillendirdiklerini, ancak hanedan mensupları arasındaki rekabet ve mücadelelerin İslam devletinin zayıflayıp yıkılmasına neden olduğunu kaydeder. [2041] Devlet görevine ehliyetsiz insanların iltimas yoluyla atanması, eş-dost ve yakınların aracılık yapması sonucu devlet düzeninin bozulması Osmanlı Devleti'nde de büyük sorunlara yol açmış, devrin bazı alim ve bürokratları bu durumu bizzat sultanlara iletmiş, kendilerine dikkat çeken nasihatnâme ve risaleler yazmışlardır.Atamalardaki problemlerin dile getirildiği bir risalede şu sözler kaydedilmiştir: "Kanunî, özellikle yaşlılık döneminde kanûn-i kadime (geleneksel teamüllere) aykırı davranışlarda bulunmuş, haseki sultanların ve bazı devlet ricâlinin etkisi altında kalarak, liyakatsiz kimselere makam ve mülkler vermiş, bu nedenle rüşvet ve adam kayırma artmış, vazifelendirmede ehliyet ve takvanın yerini başka kriterler almıştır."

Osmanlı Devleti'nde, Defterdâr Sarı Mehmet Paşa, Kınalızade, Koçi Beğ ve Göriceli Mustafa Ali gibi bilge devlet adamları, yazdıkları nasihatname ve risalelerle bu konuda padişahların dikkatini çekmeye çalışmışlardır. Devlet işlerinde liyakate dikkat çeken Koçi Beğ (ö.1051/1641) Kanuniye yazdığı bir risalede, kadınların, fırsatçılar ve dalkavukların tesiri altında kalmamasını ve yaygınlaşan rüşveti önlemesini tavsiye etmiş, hatta onun devrini "fenalıkların başlangıcı" olarak tanımlamaktan sakınmamıştır.[2042] Bu konuyu manidar olan şu cümle ile noktalayalım: "Avanesi dalkavuklardan müteşekkil bir devlet adamı, düşeceği yere kadar neşeyle gider."[2043]

4.3.2.6. İç ve Dış İlişkilerde Kur'ân'ın Dostluk ve Düşmanlık İlkelerini Esas Almak

Kur'ân'ın talep ettiği devlet adamının bu hususstaki sorumluluğunu üç başlık halinde tahlil ettik: a) Müminlere karşı dostluk ve himaye bağlamındaki yükümlülükleri, b) Saldırgan olmayan gayr-i Müslimlere karşı yükümlülükleri. c) Saldırgan olan gayri Müslimlere karşı tutumu.

a) Kur'ân'ın talep ettiği devlet adamının müminlere karşı dostluk ve himaye bağlamındaki yükümlülükleri: Kur'ân'ın buna işaret eden sözcük ve terkiplerini şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının müminlerle "velâyetine/dostluğuna işaret eden sözcük ve terkipler: *Velâ/velâyet-tevellî-**velî-evliyâ-evlâ**- ittihâzu'l evliyâ-mevlâ-mevâlî;*[2044]

ولاء- ولاية- توليّ- **وليّ- أولياء - أ ولي**- اتخاذ الأولياء - مولى- موالي

- Devlet adamının sevgi ve merhamet bağlamnda müminlerle dostluk ilişkisine delalet eden kelimeler: *İhve/ihvân-hulle-**ezillâ-ruhemâ**-merhameh;*[2045] *ilkâü'l mevedde-müvâdde (vüdd)-velîce-bitâne.*[2046] إخوة/ إخوا ن- خلة - **أذلاء - رحماء**- مرحمة- إلقاء المودّة- موادّة (ودّ)- وليجة- بطا نة.

[2040] Şeyzerî, **Nehcu's-sulük fi siyâseti'l mülûk**, s. 139.

[2041] Demircan, **Hilafetin Hikayesi**, s.130 (Ayrıca bkz. Demircan, Râşid Halifeler, 5.Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul, 2020)

[2042] Seda Çakmakçıoğlu, **Koçi Bey Risaleleri**, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008, s. 51, 77, 91; Zuhuri Danışman, **Koçi Bey Risalesi,** İstanbul: MEB Yayınevi, 1972, VI-XI, ss. 5-8, 64. Koçi Beğ: Devşirme olarak alınıp XVII. YY'da Enderun'da yetiştirilen, IV. Murat'a müsâhiplik yapan, I. İbrahim ile Kânuni S.Süleymân'a risaleler yazan bilge devlet adamıdır.

[2043] Gür, **a.g.e**., s.443-444 .

[2044] Âl-i 'İmrân 3/68; el-Mâide 5/56, 81; el-Enfâl 8/72; el-Ahzâb 33/5-6.

Kur'ân müminin ancak Allah'ı, Peygamberi ve kendisi gibi iman etmiş kimseleri(devlet adamlarını) dost bilmesini ve inananlarla dostluk kurulmasını,[2047] sadece zalimlere (zalim devlet adamlarına) karşı düşmanlık güdülmesini (2/193), kafir erkek ve kadınların birbirlerine dost oldukları gibi mümin erkek ve kadınların (devlet adamlarının) da ancak kendi aralarında velâyet (dostluk) oluşturabileceklerine işaret etmektedir (9/71) . Kur'ân Allah'ın en güzel isimleri arasında yer alan "el-Vedûd","Veliyy", "el-Mevlâ" sözcükleriyle müminleri sevdiğini ve onların velisi olduğunu ifade buyurmaktadır. Nisâ sûresinde, hakiki dostun (velînin) ve yardımcının ancak Allah olduğu ifade edilmekte,[2048] …sûresinde de müminin (devlet adamının) dostunun kimler olması gerektiğine şöyle dikkat çekilmektedir: اِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ

"Sizin velîniz sadece Allah, Resulü ve müminlerdir ki; bunlar saygıyla eğilerek namazı dosdoğru kılar, zekâtı verirler."[2049]

Vedâ Hutbesi'nde belirtildiği üzere, cahiliye döneminde esas alınan kan bağının yerini, dostluk ve sevgi temelinde "inanç kardeşliği" almıştır. Kur'ân kafirlerin (devlet adamlarının) birbirlerinin dostu olması sebebiyle müminlerin (mümin devlet adamlarının) kafirlerlerle dostluk kurmasını yasaklamaktadır.[2050] Bu konudaki bir âyette: *"Ey iman edenler! Müminleri bırakıp da inkârcı nankörleri velî edinmeyin. Kendi aleyhinize Allah'a apaçık bir kanıt mı vermek istiyorsunuz?!*" diye buyrulurken,[2051] Mümtehine sûresinin ilk âyetlerinde de müşrik(lider)leri dost edinmek yasaklanmış, bunun tehlikelerine dikkat çekilmiştir:

يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ اَوْلِيَآءَ تُلْقُونَ اِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ وَقَدْ كَفَرُوا بِمَا جَآءَكُمْ مِنَ الْحَقِّ يُخْرِجُونَ الرَّسُولَ
خَرَجْتُمْ جِهَادًا فِي سَبِيلِي وَابْتِغَآءَ مَرْضَاتِي تُسِرُّونَ اِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ وَاَنَا۠ اَعْلَمُ بِمَآ اَخْفَيْتُمْ وَمَآ اَعْلَنْتُمْ وَمَنْ وَاِيَّاكُمْ اَنْ تُؤْمِنُوا بِاللهِ رَبِّكُمْ اِنْ كُنْتُمْ
يَفْعَلْهُ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَآءَ السَّبِيلِ . اِنْ يَثْقَفُوكُمْ يَكُونُوا لَكُمْ اَعْدَآءً وَيَبْسُطُوٓا اِلَيْكُمْ اَيْدِيَهُمْ وَاَلْسِنَتَهُمْ بِالسُّوٓءِ وَوَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ

"Ey iman edenler! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız (olan kimseler) i velî edinmeyin. Size gelen gerçeği nankörce inkâr etmiş oldukları halde, siz bunlara muhabbetlerinizi iletiyorsunuz! Hem Peygamberinizi hem de sizi, sırf Rabbiniz Allah'a iman ettiniz diye yurdunuzdan çıkardıkları halde, -Benim uğrumda cihad etmek ve sırf Benim rızamı kazanmak amacıyla çıkmışsanız tabiî!- siz bunlara hâlâ gizliden gizliye sevgi gösteriyor (savaş plânlarını onlara sızdırıyor) sunuz! Oysa Ben sizin gizli-açık bütün yaptıklarınızı çok iyi bilmekteyim! Hanginiz böyle bir şey yapmışsa, düz yoldan sapmış demektir!. Bunlar sizi bir ele geçirseler, size düşman kesilirler; ellerini ve dillerini kötülükle size uzatırlar; zaten sizin inkârcı bir nankör olmanızı istemekteler".[2052]

2045 el-Bakara 2/254; Âl-i 'İmrân 3/103; el-Mâide 5/54; Hûd 11/90; el-Fetih 48/29; el-Hucurât 49/10; el-Burûc 85/14; el-Beled 90/17.

2046 Âl-i 'İmrân 3/118; et-Tevbe 9/16; Meryem 19/96; el-Mücâdele 58/22; el-Mümtehine 60/1;

2047 el-Mâide 5/55; el-Enfâl 8/72-73; el-Ahzâb 33/6

2048 el-Bakara 2/257, 286; Muhammed 47/11.

2049 el-Mâide 5/55

2050 Âl-i- 'İmrân 3/28; el-Mâide 5/81, el-Enfâl 8/73. Hamidullah, **İslam Peygamberi**, 1/231-235.

2051 en-Nisâ 4/144.

2052 el-Mümtehine 60/1-2. Kuran Yolu tefsirinde bu âyet bağlamında şunlar kaydedilir: "Sûrenin baş kısmının nüzûl sebebi olarak nakledilen olay özetle şöyledir: "Hz. Peygamber Mekke'ye sefer için hazırlık yaparken hedefini gizli tutmuş, sadece sahâbeden belirli kişilere bir sır olarak bunu söylemişti. Konuya ilişkin rivâyetler ışığında, bunun Hudeybiye Barış Antlaşması'yla sonuçlanan umre amaçlı sefer veya Mekke'nin fethi için yapılan sefer hazırlığı olduğu yönünde farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu hazırlık sürerken âzatlı bir câriye olan Sâre adlı bir kadın Mekke'den Medine'ye gelip maddî yardım için Resûlullah'a başvurdu. Hz. Peygamber ona müslüman olarak mı yoksa sadece göçmen olarak mı geldiğini sordu. O, böyle bir sebeple değil, azatlısı olduğu ailenin Medine'ye hicretinden sonra ihtiyaç içine düşmesinden dolayı geldiğini ve maddî yardıma muhtaç olduğunu ifade etti. Bu âyet bazı müfessirlerce özetle Bunun üzerine Resûlullah onun âzatlısı olduğu Abdülmuttaliboğulları'nı yardıma teşvik etti. Hz. Peygamber'in kendisine Mekke fethi hazırlığıyla ilgili bilgi verdiği sahâbîlerden Hâtıb b. Ebû Beltea da bu kadına para ve giyecek yardımı yaptı, bu arada onunla Mekkeliler'e hitaben gizli bir mektup gönderdi. Kadının getirilmesi veya cezalandırılması tâlimatı bulunmadığı için serbest bırakıldı. Mektup kendisine ulaşınca Hz. Peygamber Hâtıb'ı sorguladı. O, bunun imanındaki bir

Araştırmamızda yer alan ideal devlet adamlarının dostluk ilişkilerini incelediğimizde, baktığımızda, tabiatıyla onların inanlarla velâyet tesis ettiklerini müşahede ettik. Müşrikler İslam davasından vazgeçirmek için Hz. Peygamber'e onca teklif (makam, kadın, para) sunmuş, onun dostluğunu kazanmak için teşebbüslerde bulunmuş, hatta "Bazı günler biz senin İlahına, bazen de sen bizim putlarımıza ibadet edersin." diye taviz koparark gönlüne girmeye çalışmış, ancak gayretleri boşa çıkmıştır. Hz. Süleyman iman ilkelerine aykırı inanca sahip olduklarını öğrendiği Belkıs'a mektup göndererek, hem uyarıda bulunmuş hem de hakiki inanca teslim olmadıkları halde kendilerine karşı dostça bir tutum sergilemeyeceği mesajını vermiştir.[2053] Hz. Mûsâ Firavun'un sarayında uzun yıllar idari görevden (prenslik) sonra kavmi olan İsrailoğulları'nın müstazaf durumuna düşmesine daha fazla katlanamadan Firavun'la dostluğu kesip mümin kavmi ile dostluğu tercih etmiş, hep onların yanında olmuştur. Yine Firavun'un en yakın danışmanlarından olan gizli mümin (Harbil/ Hazkiyel) uzun yıllar imanını gizleyerek Firavun'a dost göründükten sonra Hz. Mûsâ ve kavminin güç duruma düştükleri bir zamanda onları savunarak kendini deşifre etmek pahasına hakiki iman dostluğunu (tarafını) belli etmiştir.[2054]

b) Kur'ân'ın talep ettiği devlet adamının saldırgan olmayan gayr-i Müslimlere karşı yükümlülükleri: Kur'ân'da buna işaret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının saldırgan olmayan gayri Müslimlerle dostluk kurabileceğine işaret eden sözcük ve terkipler: *(Nehy-ü) velâye/tevellî-**velî**-ittihâz-ü velî/**evliyâ**/mevlâ/mevâlî;*[2055]

  (نهى) ولاية/ توليّ/ **وليّ**- اتخا ذ وليّ/ الأولياء / مولى/ موا لي

- Saldırgan olmayan gayri Müslimlerle adalet, iyilik ve beşeri münasebetler kurulabileceğine işaret eden kelimeler: *Adl-kıst/iksât- berr-berî-teberrî -büraâ- neks-i eymân- ill-zimmet-müzâhere-mevedde- ahd/muâhede- tevellî.* [2056]

  عد ل- قسط/ اقسا ط- برّ- بُرَآء - تبرّي نكث أيمان - إلاّ - ذمّة - مظاهرة - مَود ة- عهد - توليّ

- Saldırgan olmayan gayri Müslimlerle dostluk kurmamakla beraber düşmanca tutum da izlememeye, en güzel biçimde iletişim kurulmasına işaret eden sözcükler: *Adâvet-muâdâ-bağzâ'-de'f/mücâdelebi'l ehsen-veliyyün hamîm-şeneân-u kavm-selem-mîsâk.*[2057]

- عَداوة مُعا دا ة بَغضاء- د فع- مجادلة بالأحسن- ولىّ حميم-شنآ ن قوم - سَلَم

---

zaafla ilgili olmadığını ısrarla belirtip gerekçesini şöyle açıkladı: Yanınızdaki muhâcirlerin Kureyşliler'le akrabalığı bulunduğu için Mekke'deki yakınları ve malları korunmaktadır. Ben ise aslen Kureyşli değilim; onun için ben de yakınlarımın himayesini sağlamak üzere onlara bir jest yapmak istedim. Resûlullah "İşin doğrusunu apaçık söyledi" buyurdu. Gerçekten Hâtıb'ın annesi, oğulları ve kardeşleri Mekke'de bulunuyorlardı ve mektubun içeriği de bir münafıklık unsuru taşımıyor, aksine Resûlullah'a olan güçlü inancını ifade ediyordu. Ardından bu âyet veya âyetler nâzil oldu." Böylece gerek sevgi gerekse nefret konusunda temel kriter "hak" kavramı olmaktadır (Elmalılı, VII, 4895) . Nitekim âyetin devamında burada söz konusu edilen kimselerin düşman olarak nitelenme gerekçesi, Hz. Peygamber'e ve Allah'a inanmaları sebebiyle müminleri yurtlarından çıkmaya mecbur etmeleri şeklinde açıklanmış; 8-9. âyetlerde de müslümanlara savaş açıp onlara haksız baskılar uygulamayan gayri müslimlerle iyi ilişkiler içinde olmanın ve hakkaniyete göre hareket etmenin yasaklanmadığı belirtilerek, Kur'ân'ın müslüman olmayanları mutlak düşman ilân etme ve onlarla iyi ilişkiler kurmaktan sakındırma gibi bir amacının bulunmadığına açıklık getirilmiştir." Karaman vd., **Kur'ân Yolu**, 5/236-249. Bk.Taberî, **Câmi'ü'l-beyân**, XIV (28), s.57-61; Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 29/296-299; Şevkânî, **Fethu'l-kadîr**, 5/242-243; Elmalılı, Hak Dini Kur'an Dili, 7/254-267(Akçağ,1995); Vâhidi, **Esbâbu nüzuli'l-Kur'ân**, s. 663-665.

2053 en-Neml 27/29-31.

2054 el-Mü'min 40/28-44.

2055 Âl-i 'İmrân 3/68; el-Mâide 5/56, 81; el-Enfâl 8/72; el-Ahzâb 33/5-6.

2056 el-Mâide 5/8, 82; Tevbe 9/4, 7-13; Mümtehine 60/7-9.

2057 en-Nisâ 4/90; el-'Ankebût 29/46; Fussilet 41/ 34-35; el-Mümtehine 60/4.

Kur'ân saldırgan olmasalar da, müminlerin gayri Müslimlerle dostluk ilişkisi içinde bulunmasını, Yahudi ve Hristiyan(devlet adamları)nın dost edinilmesini yasaklamakta,[2058] onlarla dost olanı, onlardan kabul etmektedir: "*Ey iman edenler! Yahudi ve Hıristiyanları velî edinmeyin. Onlar birbirlerinin velîsidir. İçinizden her kim onları velî edinirse, o da onlardandır. Zalim bir kavmi Allah elbette doğru yola getirmez."*[2059]

Din hususunda müminlerle savaşan/savaşmayan ayrımı yapan Kur'ân, *"iyilik ve adaletle"* muamele yapılmasının gerektiğini, savaşmayanlarla dostluk tesis edilmese de beşeri-sosyal münasebetlerin kurulabileceğini, savaş ve saldırganlıktan vazgeçenlere karşı düşmanca tutum içine girilmemesi gerektiğini emretmektedir.[2060] Elmalılı tefsirinde, inkârcı tiplere (devlet adamlarına) karşı en güzel suretle mücadelenin (muamelenin); kabalığa nezaketle, sertliğe yumuşaklıkla, öfkeye sabırla, gevezeliğe nasihatla, şiddete vakarla mukabele edilmesi, karşı delillerin bu yolla açıklanmasının gerektiği izah edilmiş, ancak içlerinden zulmedenlerin bundan istisna tutulduğu belirtilmiştir (el-Ankebût 29/46).[2061]

Âli 'İmran sûresinin 28. âyetinde kafirlerden gelebilecek bir tehlike durumunda korunma (takiyye) amacı bu (iyilik)hükmünden istisna edilmiştir. Bazı müfessirler bu âyetin meâlinde geçen *"müminleri bırakıp da…"* ifadesindeki maksadın yani *"müslüman olmayanlarla kurulması yasaklanan ilişkinin"* müminlere cephe alma niteliği taşıyan, onlara zarar veren/verebilecek dostluklar olduğu şeklinde izah ederken, bazıları da başka âyetlerde bu kayda yer verilmeden yapılan mutlak yasaklamayı dikkate alarak âyetin, bilâ kayd-ı şart "Müminlerin dışındakileri dost edinmeyin" şeklinde anlaşılması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.[2062]

Kur'ân Yolu tefsirinde Mümtehine sûresinin âyetleri bağlamında, müminlerin gayri Müslimlerle ilişkileri hakkındaki âyetler hakkında şu değerlendirme yapılmıştır: Kur'ân, uluslararası ilişkilerde hemen herkesin mâkul ve ikna edici bulacağı bir temel düstur getirmiş, aslolanın barış hali ve dostane ilişkiler olması hasebiyle, bunun sağlıklı yürüyebilmesi için şu iki şarta titizlikle uyulması gerekmektedir: 1) İyi niyetli olma ve bunun ilişkilere yansıtılması, 2) Bu alanda yapılacak düzenleme ve uygulamalarda, aynı şekilde herhangi bir ihtilâf çıkması durumunda adalet ve hakkaniyetin esas alınması. Elmalılı'ya atfedilen bir yoruma göre, istisnaî olan hasmane ilişkilerin dayanağı, karşı tarafın

---

2058 el-Bakara 2/120; el-Mâide 5/51, 57.

2059 el-Mâide 5/51.

2060 *"Sizinle din savaşı yapmamış ve sizi yurdunuzdan çıkarmamış olanlara iyilik etmenizi ve onlara eşit davranmanızı Allah size yasaklamaz. Âdil olanları Allah elbette sever. Allah size sadece; sizinle din uğrunda savaşan, sizi yurdunuzdan çıkaran ve çıkarılmanıza yardım eden kimseleri velî edinmenizi yasaklamaktadır. Kim bunları velî edinirse, bunlardır işte zalimler! Vazgeçerlerse, artık zalimlerden başkasına düşmanlık yoktur."* el-Mümtehine 60/8-9. Bk.2/193.

2061 Elmalılı, 5/575.

2062 Bu âyetin iniş sebebi olarak tefsirlerde, bazı müslümanların Yahudi ve müşriklerle kendi emniyetlerini bile tehlikeye sokabilecek dostluklar kurmalarına dair değişik olaylar aktarılır. Bunlardan biri şu şekildedir: Medineli bazı yahudiler zaman zaman ensardan müslümanlarla gizli temas kurarak onları dinlerinden vazgeçirmeye çalışıyorlardı. Durumu farkeden Rifâa b. Münzir, Abdurrahman b. Cübeyr ve Saîd b. Hayseme gibi müminler bu müslümanları dikkatli olmaları konusunda ikaz ettiler. Onlar bu uyarıyı dikkate almayıp yahudilerle yakın ilişkilerini devam ettirdiler. Bu sebeple âyet nâzil oldu. Gerek nüzûl sebebi olarak zikredilen olaylar, gerekse "kâfirûn" (inkârcılar) kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanım biçimleri dikkate alındığında, burada dost edinilmemesi istenenlerin; müşrikler, münafıklar veya genel olarak tüm inkârcılar olabileceği yorumları yapılmıştır. Nüzûl sebebi ne olursa olsun âyet bütün zamanları kapsayan, genel bir ifadeyi içermektedir. Râzî, **Mefâtîhu'l-ğayb**, 8/10-13; İbn Atıyye, **el-Muharreru'l-vecîz** 2/370-376; İbn Âşur, **et-Tahrîr ve't-tenvîr**, 215-221.

din özgürlüğünü ortadan kaldırmaya yönelik savaş ilân etmesi ve ülke güvenliğini tehdit eden fiilî davranış içine girmesi halinin gerçekleşmesidir.[2063]

Kur'ân Hz. İbrahim'in babasına vermiş olduğu bir vaatten dolayı Allah'tan onun için mağfiret dilediğini, ancak Allah düşmanı olduğu açıkça belli olunca kendisinden teberri edip uzaklaştığını,[2064] Yine Hz. İbrahim'le birlikte ona iman edenlerin inkârcı halka karşı:*"...Biz sizden de, Allah'tan başka taptığınız şeylerden de kesinlikle uzağız; sizi reddettik! Artık, siz de sadece Allah'a iman edinceye kadar bizimle sizin aranızda düşmanlık ve nefret belirmiştir!"...*[2065] dediklerini, iman etmedikleri takdirde düşman sayılacaklarını, *"adâvet"* (عَداوة)ve *"bağzâ'"* (بَغضاء) sözcükleriyle ifade etmekte, onların bu tutumunu da güzel örnek/yaklaşım tarzı (üsve-i hasene) olarak beyan etmektedir.

c) Kur'ân'ın talep ettiği devlet adamının saldırgan olan gayri müslimlere karşı tutumu: Kur'ân'ın bu tutuma işaret eden sözcük ve terkiplerini şu şekilde gruplandırmaktayız

- Devlet adamının saldırgan olan gayri Müslimlerle dostluk kurmamasına/beri durmasına, sırdaş edinmemesine işaret eden sözcük ve terkipler: *Berâ-teberrî-**berî-** (nehy-ü) velâye/tevellî-**velî-vekîl-**ittihâzu'l-velî/**evliyâ**-mevlâ-**velîce/ bitâne;**[2066] hulle-şefâa-şefî.*

براء- تبرّي - بريء - (نهى) ولاية/ توليّ/ **وليّ**/ وكيل/ اتخاذ الأولياء- مولى- وليجة - بِطانة خلة- شفاعة- شفيع;

- Müminlere karşı şefkatli, saldırgan kafirlere karşı da sert olmasına delalet eden kelime ve terkipler: ***şedîd** (şiddet)-**eşiddâ-eizzâ** (izzet)-gılzât-istiğlâz.* [2067]

شدِيد (شِدّ ة)- **اَشِدَّآء- أعزاء** (عِزَّة)- غِلظة استِغلاظ.

- Saldırgan gayri Müslimler ile savaşmasına, saldırılarına misliyle karşılık vermesine, onlara koruma sağlamamasına işaret eden sözcükler: *Adv/udvân/adâvet-aduvv/â'dâ zahîr-müzâhere – tukâh (takiyye- ill-zimmet- i'tidâ-**mu'tedûn**-kıtâl/katl/ mukâtele-cihâd-hurumât-kısâs-misl;*[2068]

عدو/ عدوان/ عَداوة -**عدوّ** - **أعْداء** - ظهِير-مظاهرة- تقاه (تَقيّة إلاّ وذمّة إعتداء-**معتدون** قتال/قتل/مقاتلة-جهاد حُرمات قِصاص-مِثل)

- Barışçıl davranmayan, haddi aşan gayri Müslimlere karşı dikkatli olmaya delalet eden kelimeler: *(A**dem-i);**i'tizâl/ilkâu's-selem/keffu'l-eyd; neks-eymân mûfun (bi) ahd-mîsâk.*[2069]

[2063] Tefsirde bu bağlamda şunlar da ifade edilmiştir: "Elmalılı'ya göre 9. âyette yer alan "çıkarılmanıza yardım etmiş" kaydı 8. âyette bulunmamakla beraber, delâlet yoluyla bu nitelikte olanların da 8. âyet kapsamında düşünülmesi gerekir; 8. âyette bu kaydın açık bir şekilde yer almaması, düşmana müzâhir (yardımcı) olanlarla ilişkiyi kesmekte acele etmemek, önce onları bu tutumdan vazgeçirmeyi sağlayacak siyasî girişimlere imkân bırakmak gerektiği yönünde bir anlam inceliği taşır Öte yandan 8. âyette "savaşmayan, yurtlarınızdan çıkarmayan" şeklinde geniş zaman fiilleri kullanıldığı halde 9. âyette "savaşmış, yurtlarınızdan çıkarmış, çıkarılmanıza yardım etmiş" şeklinde geçmiş zaman kullanılması da dikkat çekici olup, buradan hareketle yasak hükmünün fiilen bu yolları denemiş olanlarla ilgili olduğu sonucuna ulaşılabilir (bu konuda bk. Âl-i İmrân 28; Tevbe 23-24; Mücâdele 22). Müslümanların menfaatine olduğu müddetçe onlarla uluslararası dostluk antlaşmaları imzalamakta da bir sakınca yoktur. Nitekim Hz. Peygamber Medine'deki yahudilerle vatandaşlık antlaşması yaptığı gibi müşrik kabilelerle de ittifak antlaşması yapmıştır. Samimi dost edinilmeleri yasaklananlar ancak İslâm'a ve müslümanlara karşı düşmanca tavır alanlar, onlarla savaşmak ve onları yurtlarından çıkarmak için birbirlerine destek verenlerdir. Yüce Allah bu tür gayri müslimlerle dostluk bağları kuranları zalimler olarak nitelemiştir." (Mümtehine 60/9; gayri müslimlerle ilişkiler, velî ve velâyet hakkında bilgi için bk. Bakara 2/257; Âl-i İmrân 3/28, 118; Nisâ 4/138-140, 144). Karaman, vd., **Kur'ân Yolu : Türkçe meal ve tefsir**, 5/236-249. Bk. Elmalılı, **Hak Dini Kur'an Dili,** 7/268-278.

[2064] et-Tevbe 9/114.

[2065] el-Mümtehine 60/4.

[2066] Âl-i 'İmrân 3/128; en-Nisâ 4/89; el-Mâide 5/51, 57; et-Tevbe 9/3, 23, 114; eş-Şûrâ 42/8; el-Câsiye 45/19; Muhammed 47/11; el-Fetih 48/22; el-Mümtehine 60/1;

[2067] el-Bakara 2/254; en-Nisâ 4/85; el-Mâide 5/54; en-Neml 27/33; Mü'min 40/18; el-Fetih 48/29; et-Tahrîm 66/9.

[2068] el-Bakara 2/191, 193, 194; en-Nisâ 4/45; el-Mâide 5/82; et-Tevbe 9/8,10, 36; el-Hacc 22/39; el-Mümtehine 60/1, 2, 4, 9; el-Münâfikûn 63/4; et-Tahrîm 66/9;

[2069] el-Bakara 2/193, 194; en-Nisâ 4/91; et-Tevbe 9/10, 12.

عد م ; إعتزال / إلقاء السَّلَم / كفّ الايد; نكث أيمان- مُوفون بِعهد.

- Saldırgan kafirlerin arasında imanı gizlemeye ve inkârcıların (münafıkların) cenaze namazının kılınmamasına işaret eden sözcükler: *Tukâh (takiyye)- (nehyu't) tasliye- (nehyu'l) kıyâm alelkabr*[2070]

تقاه- تقية - نهى التَصلية - (نهى) قيام على القبر

Müminlerin kendi aralarındaki dostluğun, şefkat ve merhamet üzere olduğuna işaret eden Kur'ân, kafir ve münafıklarla (devlet adamlarıyla) dostluk kurulmasını ve münafıklardan yardımcılar edinilmesini nehyetmekte, saldırgan inkârcılara karşı tavırlarının acımasız ve sert olmasının gerektiğini Fetih sûresinin ilgili âyetinde *inkârcı nankörlere karşı sert, kendi aralarında merhametli* oldukları (اَشِدَّآءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَآءُ بَيْنَهُمْ) vurgulamaktadır.[2071] Kur'ân'ın inkârcılarla ilişkiler konusunda ortaya koyduğu kriterlerden biri de, müminlerin gerek duyduğunda onlara karşı dost gibi görünmesi, yani "*takiyye"* yapılmasıdır. Zira Hz. Peygamber "harbin hile olduğu"nu buyurmuştur.[2072] Bu konudaki bir âyette: "*Müminler müminleri bırakıp da inkârcı nankörleri velî edinmesinler. Kim bunu yaparsa, Allah'la hiçbir alâkası kalmaz. -Ancak, kendinizi onlardan sakınmak amacıyla başvurduğunuz bir takiyye ise başka…"*[2073] diye buyrulmaktadır.

Nemrud, Firavun ve Ebû Cehil gibi Kur'ânın reddettiği inkârcı devlet adamları ilâhî hakikatlere nefsani arzu ve gurur nedeniyle sırt çevirip, iman edenlere nefret kustuklarından, müminin bu vasıftaki kimseleri dost edinmemesi, bu tiplerden uzak durulması ve hasmane tutumlarına şiddetle karşılık verilmesi, Kur'ân'ın emirleri arasındadır.Zira örnek alınacak kimseler yönüyle muhatabın iman ve inkâr karakteristiği önem arz etmektedir. Mümin ahlak ve amel bakımından en güzel olanı, Hz. Peygamber'i (üsve-i hasene) [2074] rol model alıp, ona sevgiyle bağlanırken, inkârcılar da kafir rol modelleri taklit edip bu tiplere özenti duyarlar.

Mümtehine sûresinin ilk âyetlerinde zikredildiği üzere, sevgi ve nefret duygusu, sosyal ilişkilerde bazen hakiki vechesiyle tezahür ettiği gibi, bazen de suni biçimde istismar amaçlı olarak kullanılır. Muhabbeti kesmeyip, özellikle savaş zamanlarında iletişimi devam ettirmek, samimi duyguların istismarına neden olabileceği gibi, Müslümanların zarar görmesine de yol açabilmektedir. Kur'ân buna en iyi misali münafıkların karakteri üzerinden verir. Onlar hem Hz. Peygamber'in, hem de ashabın sevgisini/iyi niyetini istismar etmeye çalışmışlardır. İşte bu gibi durumlarda Kur'ân basiretli ve uyanık olmamızı emreder. Âl-i 'İmrân sûresinde, müminlerin "gizlilik arz eden sırlarını" kötü amaç için kullanan, kalplerini düşmanlık ve hınç kaplamış münafıklara verilmemesine dikkat çekilmekte, onlardan sırdaş (بِطَانَةً) edinilmesi yasaklanmaktadır. Kur'ân, müminlerin uzak durmaları gereken tiplere işaret ettiği gibi, inkârcıların tutum ve alışkanlıkları olan çirkin/yasaklı şeylerden de nefretle kaçınmayı emretmiş, bir çok âyette müminin takvâ vasfına dikkat çekmiştir (2/120; 3/119; 5/51) .

Gayri müslim muhataplara karşı beslenen sevgi-nefret duygusun boyutları hakkındaki bir değerlendirmede, Mümtehine sûresinin ilk âyetini tahlil eden tez danışmanım Murat Sülün, ilişkilerde düşmanlık ve nefret dozajının iyi ayarlanmasına dikkat çekmekte, buna gerekçe olarak, âyette

---

2070 Âl-i 'İmrân 3/28; et-Tevbe 9/4, 7-13, 84.
2071 el-Fetih 48/29. Ayrıca bk. el-Mâide 5/54; et-Tahrîm 66/9.
2072 Buhârî, "Cihâd",157; Müslim, "Cihâd", 17.
2073 "Can tehlikesi söz konusu olduğunda müminler tamamen korunma amacıyla can düşmanlarına gerçek yüzlerini göstermeyebilirler ." (Âl-i 'İmrân 3/28). Ayrıca bk. en- Nahl 16/ 106.
2074 el-Ahzâb 33/21.

düşmanlık ve nefret beslenecek şahısların iki özelliği birden taşıdıklarını öne sürmektedir. Ona göre ilişki kurulan kimseler hem 'kâfir'ler, hem de Müslümanların can düşmanı!.. Böyle olunca da âyetin müminlerde söz konusu olan nefret hissini uyandırmasının yanında, başka bir unsuru da hesaba kattığı söylenebilir. Öyle ise inkâr edenlere karşı kalbî bir "teberrî" gerekmekle birlikte, ancak bir savaş arefesinde düşmana gösterilebilecek kadar şiddetli bir düşmanlık ve nefret icap etmektedir (8. ve 9. âyetler de bunu vurgular) . Zîra böylesine şiddetli bir duygunun gayrımüslimlere karşı normal zamanlarda da beslenmesi durumunda bu hissin eyleme dönüşmesi kaçınılmaz olacağı için, suçlu-suçsuz tüm gayrımüslimlerin, hatta Haricîlerde olduğu gibi, amel zaafı gösteren Müslümanların bile canına kast edilebilir. Oysa İslâm'ın en temel hedefi can güvenliğini sağlamaktır.Müslüman olanların olmayanlarla ilişkilerinin kapsam ve ilkelerine işaret eden iki sureye dikkat çeken Murat Sülün, bu konuda özetle şu değerlendirmede bulunur:

"Mümtehane sûresinin ilk dört âyeti, *"Benim de düşmanım, sizin de düşmanınızı velî edinmeyin…Siz bunlara hâlâ gizliden gizliye sevgi gösteriyorsunuz! …Bunlar sizi bir ele geçirseler, size düşman kesilirler… Size ne akrabalarınız fayda verecektir ne de çocuklarınız…Allah'a iman edinceye kadar Hz. İbrahim ve inananların sizin aranızda düşmanlık ve nefret belirmiştir…"* ve Âl-i 'İmran sûresinin, gayr-i Müslimlerle ilişkiler hakkındaki, *"Kendinizden başkasını sırdaş edinmeyin..."* şeklinde başlayan âyetlerini (3/118-120) nüzul sebepleri çerçevesinde tetkik ettiğimizde şu sonuca varırız: Mekke'nin fethi arefesinde, Bedir gazisi Hâtıb b. Belte'a adlı sahabinin oradaki akrabasına bu girişimi mektupla haber vermeye kalkışması hassas savaş ortamında vahy edildiğinden, Hz. İbrahim'e ve inananlara karşı yapılan düşmanlığın da bu çerçevede değerlendirilmelidir. Bu itibarla dostluk-düşmanlık ve sosyal ilişkilerin, savaş ve barış ortamlarında değiştiğini söylemek mümkündür. Buna göre, Al-i İmran sûresindeki emrin Uhud Savaşı şartlarında vahy edilmiş olduğundan, bu şartların haricinde gayr-i Müslimlerle "daimi düşmanlık" yerine "iyi ilişkiler" kurulmasına bir maninin bulunmadığını belirtmek mümkündür. Sülün, bu çıkarımdan hareketle, Müslüman olmayanları ötekileştirmeden, özellikle aynı vatan toprakları içinde hoşgörü ortamında birlikte yaşama kültürünü oluşturmanın mümkün olduğunun altını çizerek şu önerilerini sıralar:

"1. Toptancı, kategorik yaklaşımlardan uzak durulmalı (her toplumun iyi ve kötüsü vardır). **2**. Sosyal ilişkiler bağlamında insanlardaki iyi-kötü algısı objektif/nesnel temel ve kriterlere dayandırılmalı. **3.** Beşeri ilişkilerde dinlerin temel yazılı belgeleri (el-Kitab) esas alınmalı. **4.** Beşeri ilişkilerde kimlikler değil, ameller; söylemler değil, eylemlere bakılmalı. **5.** Beşeri ilişkilerde reel dünyevi hayat esas alınmalı. **6.** Nefret ve kin için gösterilen çaba sevilmek için de gösterilmelidir. Zira en iyi tebliğ yolu sözle, cedelle değil, beden ve hal ile yapılandır."[2075]

Müslümanlara karşı zahiren saldırgan olmamakla birlikte her daim arkalarından kuyularını kazan münafıklara (hain siyasetçilere) gelince, Kur'ân onların kendilerini gizlemeleri sebebiyle en dikkat edilmesi gereken *"düşman/adûv"* olarak vasfetmekte, müminleri bu karakterdeki kimselerden sakındırmaktadır.[2076] Nitekim, Kur'ân, onların en sinsi düşman olduklarını, konuşmaları ve görünüşleriyle dostluk kurma çabalarına aldanılmamasını öğütler. Bu hususa Bakara sûresinde;

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللهَ عَلٰى مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ اَلَدُّ الْخِصَامِ

[2075] Sülün, **Kur'ân ne diyor, biz ne anlıyoruz?**, s. 319-341.
[2076] el-Bakara 2/204; Âl-i- 'İmrân 3/117,118; en-Nisâ 4/89, 144; el-Münâfikûn 63/4.

"İnsanlardan öylesi de vardır ki; dünya hayatına dair sözü senin hoşuna gider. ve kalbinde olan (iman) a Allah'ı şahit tutar. Oysa düşmanların en yamanı odur."[2077] şeklinde ifade edilirken, Münafikûn sûresinde de bu duruma şöyle dikkat çekilmektedir:

وَاِذَا رَاَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ اَجْسَامُهُمْ وَاِنْ يَقُولُوا تَسْمَعْ لِقَوْلِهِمْ كَاَنَّهُمْ خُشُبٌ مُسَنَّدَةٌ يَحْسَبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ هُمُ الْعَدُوُّ فَاحْذَرْهُمْ قَاتَلَهُمُ اللهُ اَنّٰى يُؤْفَكُونَ

"Onları gördüğünde, kalıpları hoşuna gider; konuştular mı, sözlerine kulak verirsin... (Hint) kumaş (ı) giydirilmiş kütük gibidirler!.. (Suçluluk ve ihanet psikolojisiyle) her gürültü-patırtıyı kendi aleyhlerine zannederler. Asıl düşman onlardır! Sakın onlardan! Allah kahretsin bunları; nasıl da ters-yüz ediliyorlar!.."[2078]

Yukarıda devlet adamının *idarî-ictimaî sorumluluklarını* tahlil ettik.Ancak bölüm sonuna geldiğimizde, mihver konu olarak seçtiğimiz *toplumsal vahdetin sağlanması* hususunda mukayeseli bir tahlil yapmanın yerinde olacağını değerlendirdik. Bu sebeple Câhiliye dönemi üzerine yazılan eserler ışığında, toplumsal vahdetin tesisindeki sorunlar ile İslam sonrası bunların nasıl giderildiğine dair tespit ve değerlendirmeleri aktarmak istedik. Aşağıda İslâmiyetin Câhiliyeyi nasıl dönüştürdüğü/ müsbet etki yaptığı analojik değerlendirmelerle izah edilmekte, ayrıca günümüzdeki durum da ele alınarak, devlet adamının Kur'ân ilkeleri çerçevesindeki sorumluluklarına da dikkat çekilmektedir.

Araplar doğal ve sosyal şartların karakterleri üzerindeki etkilerinin bir ürünü olarak hürriyetlerine son derece düşkündüler. Bir kişinin buyruğu altında yaşamaktansa ölmeyi tercih ederlerdi. Kendi içlerinden dahi olsa kral yetkilerine sahip bir kişi tarafından yönetilmeyi özgürlüklerine müdahele sayarlardı. Otoritenin her türlüsüne karşılardı. Bunun sonucu olarak onlarda "*merkezi bir yönetim anlayışı"* gelişmemiş, dolayısıyla toplumda ne bir devlet düzeni, ne de hukuk sistemi kurulup gelişebilmiştir. Arap toplumu soy (asabe) bağı ile bir arada olmalarıyla bilinen/güçlenen bir toplum idi, özellikle de Kureyş kabilesi. İslâmiyetle birlikte Hz. Peygamber sadece kendi kabilesini/Kureyş'i değil, bütün Arap yarımadasını, bütün insanlığı tevhit çatısı altında birleştirmeyi başardı. Çöldekileri de şehre çekti, medeni (şehirli-kültürlüi) bir toplum oluşturdu.[2079]

Câhiliyede soy-sop ve şeref övünmesi nedeniyle iddialaşmalar (münâfere) ve akabinde büyük çatışmalar çıkmakta, kabilelerin savaşması ve bir tarafta yer alması nedeniyle birlik dağılmaktaydı. İslâmiyet birliğin bozulmasına ve kibre yol açan çoklukla, faziletle övünmeyi nehyetmiştir (bk. et-Tekâsür 102/1-8). Câhiliyede ister hadâri(yerleşik), ister bedevî (göçebe) olsun günlük hayatta yaygın mücadele ve rekabet, savaşla birlikte hayatın zorlu şartları bazen insanları düşmanlığı bir tarafa bırakarak *"hilf"* ve *"icâre/civâr"* denen dostluk/himaye anlaşmaları yapmaya zorlamıştır.[2080] Bu sözleşme daha çok korunma ve çıkar amaçlı idi. Ancak İslâmiyet'le birlikte ḥilf yerine yaygın olarak *"emân", "civâr"* ve *"zimmet"* uygulanmaya başlanmıştır. Hilften farklı olarak, tek tarafın isteklerinin ön planda olduğu bir anlaşmadan ziyade, emân ve civâr uygulamalarında karşılıklı güven,himâye ve birlikteliği garantisi eden bir yapı sağlanmıştır.[2081] Kabile asabiyeti düşüncesini besleyen hilf yoluyla topluma kabul edilme olan mevâlilik/haliflik asli unsurlardan daha alt bir konuma yerleştirilen bir

---

[2077] el-Bakara 2/204.
[2078] el-Münâfikûn 63/4.
[2079] Apak, **a.g.e**., 153-154; Azimli, **a.g.e**., s.42-43. "Kureyş'in atası Kusay b.Kilâb Mekke dışında dağınık halde olan halkını (diaspora) kendi önderliğinde topladığından Kureyş'e "mücemmi" (birleştirici) adı dahi verilmişti. Hz. Peygamber ise sadece kendi asabesini/kabilesini değil, bütün Arap yarımadasını, tüm insanlığı tevhit çatısı altında birleştirdi. Çöldekileri şehre taşıdı, medeni (şehirli-kültürlü-bilgili) insanlar yaptı.
[2080] Apak, **a.g.e**., s.25-28 (Abdümenâf oğlu Hâşim ile yeğeni Ümeyye'nin asaletle övünmeleri sebebiyle birlikleri dağıldı.).
[2081] Cahiliye Dönemi Ḳureyş Toplumunda Ḥilf Olgusu, Yunus Akyürek, s.33-56.

durumdu. İslam ise temelinde asabiyet (kan/akrabalık) bağı yerine iman bağını getiriyor, müminlerin tamamını kardeş sayıyor, üstünlüğü övünmede, soya/asabiyete mensubiyette değil, takvada görüyordu. Bu vizyonu yansıtan yeni sistemin adı "muâhât" idi. [2082]

Arap toplumunda kabilecilik(hamiyye) çok önemli idi. Meşhur Arap tarihçisi Cevâd Ali (1907-1987), "kabilenin Arab'ın devleti" olduğunu söylemiştir. [2083]Aslında kabileci tutumun birleştirici özelliğinin yanında ayrıştırıcı yönü daha ağır basmaktadır. Birlik-beraberliğin önemli bir vasıtası olan asabiye faktörü müşrikler tarafından istismar edilmiş, İslam'ın ilk dönemlerinde de ıslah edilerek İslam'ın gelişimi yönünde avantajlarından yararlanılmıştır. Ancak sonraki dönemlerde asabiyetin Müslümanlar arasında ciddi ihtilaflara, çatışmalara yol açan bir duruma evrildiği İslam tarihçileri tarafından dile getirilmiştir. Sözgelimi, Bedir savaşında çarpışma öncesi Mekkelilerin ve Ebu Cehil'in yaptığı duada *"Akrabalık ilişkilerini keseni ve onun adamlarını helak et…"* demesi asabiyetin istismarının bir tezahürü iken, ilk davetin akrabalara yapılması ve Hz. Peygamber'in hicret esnasında akrabası Neccâroğulları ile arasındaki asabiyet bağını kullanarak, onların korumasında Medine'ye yerleşmesi, aralarında yaşaması da onun avantajlarındandır. Hz. Peygamber'in böyle bir coğrafyada Kur'ân'ın nazil olduğu ortamı kullanması, toplumsal faktörleri göz önüne alması gâyet doğaldı. Yine bu yolla ilk fetihler hızlıca gerçekleşmiş, kabileler organize edilerek fetihlere yönlendirilmiştir. İlk iki halife zamanında bu duygunun fütuhata kanalize edilmesi sebebiyle hem içerdeki kargaşa önlenmiş, hem de Arapların potansiyel enerjisi/kitle ruhu fütuhatlarda harcanarak İslam için önemli açılım sağlanmıştır.[2084]

Hz. Peygamber tebliğe başladığında "kabile" kimliği yerine doğrudan doğruya insana vurgu yapan bir dil kullandı, insanın kendisini öne çıkardı. Arap toplumu için yaşamı kolaylaştıran bir etken olan "hilf" in mevcudiyeti önemli olmakla beraber, bu tür anlaşmalar Müslüman toplumu parçalayıcı ve gücünü zayıflatıcı bir özelliğe sahipti. Hz. Peygamber *"İslam'dan sonra hilf (kabileler arası himaye antlaşması) yoktur."* sözüyle de Müslümanların birbirlerine karşı hilf yapamayacakları prensibini getirdi. Mekke döneminden başlayarak "din birliğini" ortak bir kimlik haline getirmeye çaba harcadıysa da buradaki kabilelerin iç ilişkileri, Müslümanların arzulanan dayanışma içinde hareket etmelerine imkan tanımadı. O buna rağmen Müslümanları ayırtedici faaliyetlere yönlendirdi. Hz. Peygamber'in muhatap olduğu toplumu parçalayan ilk sorun kabile kimliğiydi. Her kabile kendi kimliğini diğerlerine karşı baskı unsuru olarak kullanmaya, en azından kendi kimliğini yaşatmaya çabalıyordu. Hicretten sonra karşılaşılan diğer bir sorun da Araplar arasında derin bir fay olan kuzeyli-güneyli (Mudar'lı-Yemen'li) kimliğidir. Bunlar arasında dilden günlük yaşantıya kadar bir çok farklılıklar göze çarpmaktaydı. Hz. Peygamber hicret sonrası İslam kardeşliği, "muâhât" ve ensar-muhacir dayanışması yoluyla Yemen kökenli Evs-Hazrecliler ile Kureyşli Müslümanlar (muhacirler)arasındaki farklılıkları gidererek onları ortak değerler etrafında birleştirmeyi başardı. Bütün çabalara rağmen bireyler ve mensup oldukları boylar arasında görüş farklılıklarının ortaya çıkmaması mümkün değildi. Ancak o izlediği siyasetle bu farklılıkları sorun olmaktan çıkarmaya çalıştı. İnsanların kayırıldığı inancına kapılmalarını engelleyici tutum takınmaya özen gösterdi. Birine kamusal bir görev verdiğinde diğer boydan birine de vererek dengeyi gözetti.[2085]

[2082] Khanfar, **İlkbahar (er-Rebî'u'l-evvel)**, s.228.
[2083] Cevâd Ali, **el-Mufassal**, s.17; Demircan, **Hilafetin Hikayesi**, s.129.
[2084] Azimli, **a.g.e**., s.58-60.
[2085] Gökdemir, **Devlet Başkanı Olarak Hz. Muhammed (sav)**, s. 203-210.

Kur'ân gruplar arasında baş gösterebilecek çekişmeleri -asabiyet gayretiyle daha da arttırmak yerine- öncelikle, adalet ve hakkaniyete dayanan uzlaşma yoluna gitme ve her durumda haksız tarafın karşısında olma vecîbesinin getirmiş (bk. el-Hucurât 49/9-13), Âl-i İmrân sûresinin 103. âyetinde müslümanlara hep birlikte Allah'ın dinine (hablüllâh) sarılmaları emredilerek, Allah'ın- câhiliye asabiyetinden kaynaklanan- düşmanlıkları nasıl kardeşliğe dönüştürdüğüne, onları bir ateş çukuruna düşmekten nasıl kurtardığına dikkat çekilmiştir. Yine bir başka âyette asabiyette olduğu üzere, kötülük ve düşmanlıkta dayanışma yerine, iyilik ve takvâda yardımlaşma emriyle (bk. el-Mâide 5/2) dayanışmaya ahlâkî muhteva kazandırılmıştır. [2086] Hz. Peygamber Veda Hutbesi ve Mekke'nin fethindeki konuşmasında asabiyet davası üzere ölenin Câhiliye ölümü üzerine öldüğünü ifade etmiş, Câhiliye türü kabileci çağrısını ve bunun sonucu olarak kan davaları ve intikam düşüncesini yasaklamıştır. Böylece tarafgirlik, kabilecilik ve ayrımcılık sonucu uzun yıllar süren husumetlerin son bulması sağlanmıştır.[2087]

Son olarak günümüz İslam dünyasının içte ve dışta birliği sağlama konusunda yaşadığı sorunlar karşısında devlet adamının Kur'ân ilkeleri çerçevesinde neler yapabileceğinin kısaca değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

Günümüzde müslümanların birlik-beraberlikleri hususunda ciddi problemler mevcuttur. Irkçılık, mezhepçilik, cemaatçilik, bölgecilik, partizanlık vb. düşünce ve davranış biçimleri genelde insanlığı, özelde Müslüman toplulukları parçalamakta, birliği bozmaktadır. Aynı inanca mensup mensup kimseler mezhebî farklılıklarve geçmişin hataları üzerinden ya doğrudan birbirlerine husumet besleyip zarar vermekte veya dış güçlerin komplosuyla birbirlerine düşman edilmektedir.Bu nedenle ideal devlet adamı küresel çapta gerçekleşen komplolarda "ümmet" bilinci ve "İslam kardeşliği" duyarlılığı ile hareket eder, provokasyonlara gelmez.Ülke içinde de bu tür bölücü ve ayrıştırıcı hareketler sık yaşanmaktadır. Devlet adamı bunlara karşı ferasetli olur, en sert şekliyle mücadele eder.Devlet içinde yapılanmalara ve yıkıcı örgütlenmelere müsaade etmez, önlemini alır.

Kamuya hizmet eden devlet adamı her türlü ayrımcı uygulamaya zemin oluşturan durumlara müsamaha göstermez, kendisi de bundan uzak durur. Söylem ve eylemlerinde ayrıştırıcı, küçük düşürücü dili ve yöntemleri kullanmaz, çevresindekileri de bu konuda uyarır. Bu nedenle ülkesinin her yanındaki insana hizmetin ve hakların götürülmesi konusunda eşit, adil davranır, liyakate riâyetten taviz vermez, menfaate dayalı gruplaşmalara ve oluşumlara karşı mücadele eder. Özellikle ülkeyi bölmek isteyenlere geçit vermez, vatandaşlar arasında kaynaşmayı, birlik-beraberlik ruhunu aşılayan faaliyetleri yürütür. Bu bağlamda aynı bayrağı, devleti ve vatanı paylaşan ülke insanını milleti "İslam kardeşliği" ve "vatandaşlık bilinci" etrafında toplayabilmeli, bu konudaki eğitim-öğretimlere küçük yaştan başlanmasına önem verir. İdeal devlet adamı vatandaşlarının iyilikte yardımlaşma hususunda etkinlikler tertib eder, bu tür kaynaştırıcı faaliyetleri destekler.Toplumu ortak milli-manevi değerlerin etrafında birleştirmeye, bu inanç ve ülkünün gelecek nesillere aktarılmasına önem verir. İdeal devlet adamı tarafsızlığını korur, farklı grup ve bölgelerde ortaya çıkan problemlerde sulha uygun çözümler

[2086] "Kur'ân-ı Kerîm'de "asabiyye" kelimesi geçmemekle birlikte ona yakın bir anlam ifade eden "hamiyye" kelimesi mevcuttur (bk. el-Fetih 48/26). "Kişi zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım etsin" şeklindeki ünlü Câhiliye atasözünü tekrar edip zalime yardımın onun zulmüne karşı koymak demek olduğunu ifade ederek yukarıdaki meşhur söze yepyeni bir muhteva kazandırmıştır. İbn Teymiyye bu hadisi zikrettikten sonra kişinin, Câhiliye halkının yaptığı gibi -haklısına haksızına bakmaksızın- kendi topluluğu lehine asabiyet davası gütmesinin câiz olmadığını, buna karşılık düşmanlık hisleri beslemeksizin ve hak kaygısıyla kendi yakınlarına yardım etmesinin gerekli (vâcip) veya tavsiye edilebilir (müstehap) bir davranış olacağını belirtmektedir" Çağrıcı, "Cahiliye", **DİA**, 7/17-19.

[2087] Apak, **a.g.e**, s.218-224.

üretir, birliğin bölünmesine yol açan yanlı tutumlardan sakınır, buna kalkışanlara engel olur. Milli davalar için birlik ruhunu kitle harekete geçirir, milli duygularla halkını topyekün motive eder, düşmana karşı yekvücut duruşu sağlar.

4.3.3. İtikadi Görevleri/Sorumlulukları

Bu bölümde devlet adamının sorumluluklarını, tevhidi tesis etmek ve emir bi'l ma'rûf-nehiy-i ani'l-münker görevini icra etmek şeklinde iki başlık halinde tahlil ediyoruz.

4.3.3.1. Tevhidi Tesis Etmek

Kur'ân-ı Kerim'de peygamberlerin tevhid mücadeleleri anlatılmaktadır. Tevhid, her çeşit batıl inancı reddetmeyi gerekli kılar. Tevhidi düzeninin zıddı, tâgûtî sistemlerdir. Hakkı tanımyan, azan, sapan, saptıran her kişi, sistem ve güç odağı bu sistemin unsurlarıdır. Peygamberlerin ve hak öndri salih kimselerin tevhit çağrısı, i'lâ-i kelimetullah seferberliğinden başka bir şey değildir. Bir âyette, "*Senden önce gönderdiğimiz her Peygamber'e: Benden başka tanrı yoktur, bana kulluk edin, diye vahiy etmişizdir."*(Enbiya, 25) diye buyrulmuştur. Hz. İbrahim bu vazifenin bayraktarı konumundadır.

Onun bu misyonunun değerlendirildiği bir makalede, kendisinden sonra gelen birçok peygamberin, üç ilâhî dinin ve tevhid inancının atası, sembolü sayıldığı, eski dönemde gelen peygamberlerden hiç birinin dininin onun hanif inancı kadar canlı kriterleri ve ritüelleriyle devam etmediği, hanif inancının Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi semavi dinleri etkilediği belirtilmiştir. Şöyle ki, Hz. İbrahim'in ritüelleri, özellikle tevhidin ilk simgesi konumunda olan Kâbenin varlığı ile İslâmiyet'te devam etmiş, hac ve namaz gibi ibadetlerde ritüellerin varlığı bütün haşmetiyle devam etmiştir. Oğlu İsmail (as) ile birlikte Kabeyi inşa sırasında soyundan inancını devam ettiren neslin/peygamberlerin gelmesi yönünde niyazda bulunmaları ve zürriyeti içinde zalim olmayanların tevhid "önder" leri olmalarını istemesi (Bakara 2/124), tevhidî sistemin yönetim unsurlarına hakim olması bakımından dikkat çekici bir taleptir. Tevhid çağrısı ve tâğûttan sakınma daveti, peygamberlerin iki temel görevi olmuştur. Sevgili peygamberimiz nübüvvet süresinin tam yarısını (11,5 yılını) sadece tevhid inancını insanların gönüllerine yerleştirmek için harcamıştır. Mekke döneminde İsrâ ve Mi'rac olayına kadar, sadece ve sadece Allah'ın birliğini, mutlak kudretini ve putların, daha doğrusu şirk unsurlarının hiçliğini anlatmaya ayırmıştır. Bu durum Kur'ân'ın Mekkî surelerinde açık seçik görülmektedir. Peygamberlerin bu ortak çağrısına rağmen, kimi insanlar teslise sapmış, kimileri Üzeyr'i, kimileri İsa'yı Allah'ın oğlu kabul etmiş, din alimlerini rahip ve hahamları rab edinmiş, kimi de putları ilah yerine koyup sapmışlardır. Bu noktada Peygamber Efendimizin tevhid davasını yüceltme yolundaki mücadelesini anlatan şu âyeti hatırlayalım:

اِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهٖ لَا تَحْزَنْ اِنَّ اللّٰهَ مَعَنَا فَاَنْزَلَ اللّٰهُ سَكِيْنَتَهٗ عَلَيْهِ وَاَيَّدَهٗ بِجُنُوْدٍ لَّمْ تَرَوْهَا وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِيْنَ كَفَرُوا السُّفْلٰى وَكَلِمَةُ اللّٰهِ هِيَ الْعُلْيَا وَاللّٰهُ عَزِيْزٌ حَكِيْمٌ

"...Hani o, arkadaşına; "Üzülme, Allah kesinlikle bizimledir." diyordu... Allah da ona o sükûnet verici rahmetini indirmiş; onu sizin görmediğiniz ordularla destekleyerek nankörce inkâr edenlerin davasını alçaltmıştı. En yüce olan, Allah'ın davasıdır." [2088] Kur'ân'da devlet adamının tevhidi tesis etmesine işaret

[2088] Tevbe 9/40.

eden çok sayıda âyet bulunmaktadır. [2089] Aşağıdaki bazı âyetler devlet adamının yönetimde tevhidi sistemi hakim kılması ve i'lay-i kelimetullahı gerçekleştirmesi bakımından üzerinde önemle düşünmesi icap edenler arasındadır:

"Onlar ki; yeryüzünde kendilerine iktidar bahşetsek; (gerçek dindarlar olarak) namazı dosdoğru kılar, zekâtı veri(p benliklerini arındırırıla)r, marufu emredip münkeri yasaklarlar. İşlerinin akıbeti tamamen Allah'a aittir. (Bütün işlerinde O'nu öncelerler.)" ***(Hac, 22/41);*** *'Allah'ın nûrunu (o küçücük) ağızlarıyla söndürmek istiyorlar. Oysa Allah, nurunu tamamlamaktan başka hiçbir seçeneği kabul etmez. İnkârcı nankörlerin işine gelmese de...(****Tevbe, 9/32);*** *İçinizden iman edip salih amel işleyenlere, Allah; kendilerinden öncekileri nasıl ülkelerine egemen kıldıysa, onları da mutlaka egemen kılacağını, kendileri için razı olduğu dini uygulama gücünü mutlaka onlara da vereceğini ve geçirdikleri korku döneminin ardından "Bana hiçbir şeyi ortak koşmadan sadece Bana kulluk edebilsinler!" diye onları mutlaka güvenli bir ortama kavuşturacağını va'detmiştir. Bundan sonra kim inkâr ederse, fâsıklar da bunlardır işte!* ***(Nûr, 24/55).***

Kur'ân, emrinde çok sayıda görevlisi bulunan, nübüvvet ve saltanatla muktedir kılınan Hz. Süleyman'ın bir lahza olsun şımarmadığını, Hakk'ın rızası ve i'lay-i kelimetullahı gerçekleştirme düşüncesiyle sahip olduğu üstün nitelikteki savaş atlarına fazlaca zaman ayırdığını, Belkıs'a yazdığı mektupta tevhide davetini ve icapta ısrarını haber vermektedir. [2090] Yine Firavun ailesinden olan, imanını gizleyen mümin devlet adamının tevhidi haykırışını Kur'ân şöyle bildirir: *"Adamı, 'Rabbim Allah'tır' dediği için öldürecek misiniz? Oysa o size rabbinizden âyetler getirmiştir. Eğer yalancı biriyse yalanı kendi zararınadır; ama eğer doğru söylüyorsa size bildirip uyardığı şeyin bir kısmı başınıza gelecektir."* Son olarak, çalışmamızdaki bazı devlet adamlarının tevhidi tesis etme sorumluluklarını yerine getirdiklerine işaret eden bazı âyetleri zikredelim.

- Dediler ki: "Yahudi veya hıristiyan olun ki hidâyete eresiniz." De ki: "Hayır, (doğru yol) Hanif (muvahhid) olan İbrahim'in dini(dir); O müşriklerden değildi." (Bakara, 2/135)
- De ki: "Rabbim gerçekten beni doğru yola iletti, dimdik duran bir dine, İbrahim'in hanif (muvahhid) dinine O, müşriklerden değildi." (En'am, 6/161)
- "Ey zindan arkadaşlarım, birbirinden ayrı (bir sürü) Rabler mi daha hayırlıdır, yoksa kahhar (kahredici) olan bir tek Allah mı?" (Yûsuf, 12/39)
- "Sizin Allah'tan başka taptıklarınız, Allah'ın kendileri hakkında hiçbir delil indirmediği, sizin ve atalarınızın ad olarak adlandırdıklarınızdan başkası değildir. Hüküm, yalnızca Allah'ındır. O, Kendisi'nden başkasına kulluk etmemenizi emretmiştir. Dosdoğru olan din işte budur, ancak insanların çoğu bilmezler." (Yûsuf, 12/40)

4.3.3.2. Emir bi'l Ma'rûf-Nehiy ani'l-Münker

Kur'ân'da devlet adamının emir bi'l-ma'rûf-nehiy ani'l-münkeri tesis etme sorumluluğuna işaret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

[2089] Yûsuf 12/39-40; er-Râ'd 13/30; en-Nahl 16/22; el-Kehf 18/110; Tâha 20/ 42-44, 98; el-Enbiyâ 21/108; Şuarâ 26/16-17, 23-26; en-Neml 27/30-31; Kasas 28/72, 88; el-Fâtır 35/3; Sâd 38/65; el-Mü'min 40/28.

[2090] en-Neml 27/18.

- Devlet adamının hayra çağırma ve şerden sakındırma sorumluluğuna işaret eden sözcük ve terkipler: *Ma'rûf (urf)-münker (nekâre/nukr)- emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker-* ***el-âmirûn bi'l ma'rûf ve'n-nâhûn ani'l münker-****ümmet/hayra ümmeh.*[2091]

مَعْرُوف (عُرف)- مُنْكَر (نكارة/ نكر)- أمر بِالْمَعْرُوف نهى عَنِ الْمُنْكر- **الْآمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ**-أمَّة- خَيْر أمَّة.

- Kötü tutumlara karşı güzel mücadele yöntemleri uygulamasına işaret eden kelime ve terkipler: *Da'vet ile'l-hayr, da'vet bi'l-hikme ve'l-mev'ızâ hasene- hasene-seyyie def'/mücâdele bi's- seyyie bi'l ahsen -mübâyaâ (bey'ât)- nehyü's sebb.* [2092]

- دْعُوة إِلَى الْخَيْر- دعوة بالحكمة والموعظة - حَسَنَةُ - سَّيِّئَةُ - دْفَعْ/ مجا دلة بالسّيئة بالأحسن- نهى السّب.

- Nasihat ve hatırlatma yoluyla iyiliklere çağırmasına delalet eden sözcük ve terkipler: *Va'z-* ***vâizîn-*** *inzâr-tebşîr-teysîr-müzekkir-müseytır-tezkîr-tezkirâ-zikrâ-****zâkirîn-nâsih-nâsihûn****(nush).*[2093]

وعظ -واعظين - إنذا ر- تبشير-تيسير - مُذكِّر - مسيطر- تذكير ذِكرى ذاكِرين نُصح -ناصِحين.

Kur'ân'da mümin(lider)lerin en temel vazifeleri arasında zikredilen emir bi'l-ma'rûf-nehiy-ani'l-münker,[2094] devlet adamının toplumu ıslah adına önemli bir misyonudur. İyilik-kötülük sözcüklerini içinde barındıran bu kavram, mümine bir taraftan iyi kimse olmasını işaret ederken, diğer yandan da kötülüklerle mücadele etmesini, onların yayılmasını engelleme görevi yükler. Kur'ân'da "ma'rûf" kelimesi kırk dört yerde zikredilirken, münker sözcüğü de dokuz âyette terkip halinde geçmektedir. Bu terkiplerden biri Hz. Peygamber'le ilgili olurken, beşi de müminlerin sıfatları bağlamında geçmektedir.[2095] Devlet adamlarının aslî görevlerine işaret eden Hac sûresinin 41. âyetinde şöyle buyrulmaktadır:

اَلَّذِينَ اِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْاَرْضِ اَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ وَاَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلّٰهِ عَاقِبَةُ الْاُمُورِ

"Onlar ki; yeryüzünde kendilerine iktidar bahşetsek; (gerçek dindarlar olarak) namazı dosdoğru kılar, zekâtı veri(p benliklerini arındırırıla)r, marufu emredip münkeri yasaklarlar. İşlerinin akıbeti tamamen Allah'a aittir. (Bütün işlerinde O'nu öncelerler.)"

Al-i 'İmrân sûresinin 104. âyetinde de bu vazifenin önemine şöyle vurgu yapılmaktadır:

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ اُمَّةٌ يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ وَيَاْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

"İçinizde; hayra çağıran, marufu emreden, münkeri yasaklayan bir topluluk bulunsun... ki felaha erecekler de bunlardır."[2096]

Kur'ân toplumda iyilikleri teşvik eden, kötülüklerden sakındıran bir düzenin kurulmasını istemekte, bunu bir topluluğun (ümmet) uhdesine almasını emretmektedir. Bu topluluğa işaret eden Âl-i 'İmrân sûresinin 104. âyetindeki *"ümmet"* tabirinden maksadın "topluma önderlik edecek olan grup" olduğunu ifade eden Elmalılı, Allah'ın müslümanların arasında onlara önderlik edecek, birlik-beraberliklerini temin edecek, onlara iyiliği emredip, kötülükten sakındıracak, insanları İslâm'a çağıracak bir sosyal kontrol mekanizmasının bulunmasını murad ettiğini belirtmekte, müfessirlerin

---

2091 Âl-i 'İmrân 3/104, 110, 114; el-A'râf 7/157; Tevbe 9/71; en-Nahl 16/125; Fussilet 41/34-35, 85. İktidarın meşruiyeti (el-Hacc 22/41) hayra davet etme şartına bağlıdır. Meselâ namazın ikamesini sağlamak gibi.

2092 el-Bakara 2/178, 263; Âl-i 'İmrân 3/104, 110, 114; en-Nisâ 4/19; el-A'râf 7/157, 199; et-Tevbe 9/112; en-Nahl 16/90; el-Kehf 18/74; el-Hacc 22/41 (önemli); el-Mücâdele 58/2. (Amirlere ittatin sınırına işaret eden bey'ât) el-Mümtehine 60/12

2093 el-En'âm 6/108; el-A'râf 7/62, 68; et-Tevbe 9/91 (nush, içten-samimi olmak); Hûd 11/34, 114; Yûsuf 12/11; Tâhâ 20/3; eş-Şuarâ 26/137; el-Kasas 28/20; ez-Zâriyât 51/55; el-Müddessir 74/49.

2094 Âl-i 'İmrân 3/110; et-Tevbe 9/71; el-Hacc 22/41.

2095 Muhammed Fuâd Abdülbâkî, **el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Âyâti'l-Kur'âni'l-Hakîm**; Mustafa Çağrıcı, "Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker", **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, 11/138-141.

2096 Âl-i 'İmrân 3/104. Ayrıca bk. et-Tevbe 9/112; Hûd 11/116.

böyle bir kurumun Müslümanlar tarafından oluşturulmasını farz-ı kifâye olarak gördüklerini, bu vazifenin yerine getirilmediği takdirde görevin hususiyetine göre o topluluğu oluşturan sorumluluk çağındaki bütün müslümanların bu ihmalden sorumlu olduklarını ifade etmektedir.[2097]

Fussilet sûresinde ma'rûf(iyilik) yolunda çaba göstermenin büyük bir erdem olduğu, bu meziyete sahip olanların olumlu akıbetlere kavuşacakları şöyle ifade edilmektedir: *"İyilik ile kötülük bir olmaz. Kötülüğü en iyi ile def'et; göreceksin ki, seninle arasında düşmanlık bulunan kişi, adeta yakın bir dost oluvermiş. Bu, sadece sabredenlere telkin edilir; evet, buna sadece büyük bir nasibi olanlar kavuşturulur…Kim iyi bir işe aracılık ederse, ondan kendisine bir nasip ayrılır. Kim de kötü bir işe aracılık ederse, ona da o kötülükten bir pay ayrılır."*[2098]

Ma'rûf ve münker kavramlarının Câhiliye döneminde kullanımı ve Kur'ân kavramlarının toplumsal ahlaka sağladığı katkı hakkında yapılan bir değerlendirmede, Câhiliyede kullanılan bu kavramların Kur'ân tarafından yeniden ahlâki bir düzlemde ele alındığını, ma'ruf'un emredilmesinin dini bir vecibe haline geldiğine, işlevsel etkiye kavuşturulduğuna, hatta bunun bir adım ötesine geçilerek, kullanımın çift yönlü biçimde (emr bi'l-ma'ruf ve nehiy ani'l-münker biçiminde) zikredildiğine dikkat çekilmiştir. Bu değerlendirmeye göre, görevin yerine getirilmesi için bazı yeterlikler gerekmektedir. Bunların başında ma'ruf ve münkerin ne olduğunun iyi bilinmesi,ma'rufun nasıl tatbik edileceği, münkerin de hangi usulle engelleneceği konusunda yetkinlik ile ma'ruf ve münkerin tanımlanmasında tarafsız yaklaşımdır. Ayrıca emir bi'l-ma'rûf'un içerik ve usûl açısından "muhatabı gözeten" bir terkip olduğunun da altı çizilmiştir.[2099]

Devlet adamının yerine getirmesi gereken bu görevin ümmetin içe dönük bir hareketi, yani toplumun Kur'ân ve sünnet hükümlerine uygun, faziletli, sulh ve sükunun hakim olduğu bir hayat tarzını amaçlayan temel ilkelerden biri olduğu belirtilmiştir. Alimler kötülüğü en iyi (ehsan) olan tutumla/iyilikle savmanın her mümine vacip olduğunu belirtilmiş, bunun yönteminin de Kur'ânî kavram olan emir-i bi'l ma'ruf-nehy-i ani'l münker ile gerçekleşeceğini vurgulamışlardır. Hz. Peygamber daha İslam devletini te'sis etmeden, Akabe görüşmelerinde (621-622) müminlerden aldığı "bağlılık yemini" çerçevesinde, kendisinin himaye edilmesi üzerine bîat almış, iyilikleri yapma-kötülüklerden kaçınma yönünde söz (aht) almıştı.[2100] Nitekim başlatılan ma'rufu yayma-münkerden sakındırma (tebliğ) faaliyeti Arap coğrafyasında yankı bulmuş, kısa sürede meyvesini vermiştir. Kan davalarının önüne geçilmiş, bir asrı geçen Evs ve Hazrec husumeti sulhla neticelenmiştir. Medine Sözleşmesi ve Veda Hutbesi'ndeki mesajlar, bu çabanın çağlar üstü manifestosu mahiyetindedir. Her iki metinde en çok "adâlet" ve "ma'ruf " (iyilik) kelimeleri geçmektedir.[2101]

A'râf sûresinde, Hz. Peygamber'in affedici olması, mârufu (iyiliği) emretmesi ve cahillerden yüz çevirmesi istenirken, Tevbe sûresinde de müminlerin (devlet adamlarının) sahip olması gereken vasıfları arasında, mârufu emredip-münkeri nehyetmeleri, bu konuda yetkili oldukları *"el-âmirûn", "en-nâhûn" özcükleri ile,* الْآمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ Allah'ın sınırlarını koruyan kimseler olarak zikredilmektedir.[2102] Keza, Hz. Peygamber'i iyiliği emreden, kötülüğü nehy eden kimse olarak

---

2097 Elmalılı, **Hak Dini Kur'an Dili,** 2/366.
2098 Fussilet 41/34-35. Ayrıca bk. 41/85 ..... وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ اَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ
2099 Izutsu, **Kur'ân'da Dini ve Ahlâki Kavramlar**, s. 323. Bk. Âl-i 'İmrân 3/104, 110, 114; et-Tevbe, 9/67, 71.
2100 el-Mümtehine 60/12.
2101 Hamidullah, **a.g.e**., 1/166-182; 231-235.
2102 el-Â'râf 7/199; et-Tevbe 9/112.

betimleyen Kur'ân,[2103] müminlerin, mârufu emredip, münkeri yasaklamaları ve Allah'a iman etmeleri nedeniyle insanlar için çıkarılmış "*en hayırlı/ en iyi ümmet/topluluk* (*hayra umme* = خَيْر أُمَّة)" olduklarını beyan eder.[2104] Hz. Peygamber'in bu vazifeyi ifa ettiği şöyle zikredilmektedir:

اَلَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرٰيةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهٰيهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ

"Onlar ki; yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları; okuma-yazma bilmeksizin mühim mesajlar ileten Resul (üm Muhammed) e tâbi olurlar. O ki; kendilerine mârufu emreder, münkeri yasaklar…"[2105]

Mutezile mezhebi emir-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münkeri mezheplerinin beş temel prensibinden (usûl-u hamse) biri kabul etmesine rağmen, Ehl-i sünnet ve İmâmiyye alimlerinin bu mesele üzerinde fazla durmadığı, bununla birlikte İslami kaynaklarda buna geniş yer verilmesi, bu ilkenin uygulanması ile ilgili yapılan tartışmaların, konunun İslam toplumu hayatı bakımından önem taşıdığını gösterdiği kaydedilir.[2106] Hadis-i şeriflerde kötülüğün (münkerin) el, dil ve kalple önlenmesi, ona seyirci kalınmaması/destek çıkılmaması yönünde önemli îkazlar yapılmıştır. [2107]

Siyaset ahlakına dair Mustafa Bilgen'in kaleme aldığı kitabında, yöneticilerin kamu adına yaptıkları işlerin denetlenmesine, Kur'ân'da emir-i bi'l ma'rûf ve nehiy ani'l-münker âyetleriyle (3/104,110) işaret edildiğini, bu bağlamda hadîs-i şerîflerin bulunduğunu belirterek, bu konuda Tevbe sûresinde geçen, *"Mümin erkek ve kadınlar birbirlerinin velisidirler (dost, yardımcı ve koruyucusudurlar), marufu (iyiliği) emredip, münkerden (kötülükten) nehy ederler."* (9/71) âyeti ile şu hadisi delil göstermektedir: *"İleride birtakım emirler (yöneticiler) olacaktır. Tanıyacaksınız ve inkâr edeceksiniz. Kim tanırsa beri olur. Kim inkâr ederse kurtulmuş olur. Fakat kim razı olursa ve tabi olursa..." Oradakiler dediler ki: – Onlarla savaşalım mı? Efendimiz (s.a.s.) buyurdu ki: "Namaz kıldıkları (İslâm'ı uyguladıkları) müddetçe hayır!"* (Müslim, 1854)

Bilgen, bu hadisin müslümanların kendi yöneticilerine karşı kör ve sağır olmamalarına, onları takip edip tanımalarına ve yaptıkları kötü işlere karşı çıkmalarının gereğine işaret ettiğini, bu tutumun ümmetin kurtuluş yolu olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu hadis devlet adamlarının işlerini takip edip denetlemeyenlerin onları tanıyamayacaklarını, yaptıkları şerlerden de kurtulamayacaklarını, körükörüne tabi olanların da iki dünyada hüsrana uğrayacakları mesajını da vermektedir. Yazar devlet adamlarının kamu vazifesini 'vekil yönetici' olarak; ümmet ise; takipçi, denetleyici, muhasebeci, nasihat edici ve gerektiğinde azledici olarak bu işi yürütmeleri gerektiğinin altını çizmekte, her kademedeki görevlinin (yetim malında olduğu gibi) devlete ait bir malı, rayiç bedelin altında bir fiyatla, ucuza satamayacaklarını, devlet adına alım yaparken, rayiç bedelin üstünde, pahalıya mal satın alamayacakalarını, kamuya ait malların alım-satım ve kiralamasında basiretli/ duyarlı ve adil davranmalarının gerektiğini söylemektedir.[2108]

[2103] el-Â'râf 7/157,199.
[2104] Âl-i 'İmrân 3/110,114.
[2105] el-Â'râf 7/157.
[2106] Çağrıcı, "a.g.m.", s. 138-141.
[2107] **Müslim**, "İman", Bab 20; **Ebû Dâvûd**, "Melahim", Bab, 17; **Tirmizi,** "Fiten", 9.
[2108] Müellif bu konuyu anekdotlarla da anlatır: "Bir defasında Hz. Peygamber ashabına ateşte yanmaya en layık olan şeyin 'suht' yoluyla elde edilen kazancın hasıl ettiği et (beden) olduğunu buyurunca, huzurdakiler suht'un ne olduğunu sorar. Bunun üzerine Hz. Peygamber bunun, "hüküm vermede alınan rüşvet" olduğunu ifade eder. Hz. Peygamber (s.a.s.), birçok hadisleriyle teşvik ettiği 'hediyeyi, hediyeleşmeyi memurlar hakkında yasaklamıştır: "Memurlara (ummal) verilen hediyeler gulûl'dür (ihânettir), (her çeşidiyle haramdır) !"Bir gün Ömer b. Abdül-Aziz'in canı meyve yemek ister, ancak sarayda ne meyve var, ne de meyve alacak para. (Belki de bu durumun duyulması üzerine) Halife'ye hediye olarak meyve gelir. Fakat Halife, meyveden bir tanesini alıp kokladıktan sonra hediye tabağına tekrar bırakarak geri çevirir. Yanındakiler: 'Hz. Peygamber (s.a.s.), Hz. Ebu Bekir (r.a.), Hz. Ömer (r.a.) hediye kabul ederlerdi, sen niye

4.3.4. İlmî-Kültürel Görevleri/Sorumlulukları

Devlet adamının toplumun geleceğini inşâ etmek adına da mühim vazifeleri bulunmaktadır. Bunun başında da ilim, sanat ve hayırlı işlere yatırımlar gelmektedir. Bu hususu Kur'an ayetleri ve kavramları bağlamında tahlil edelim.

İlim, Sanat ve Vakıf Çalışmalarına Değer Vermek

Çalışmamızın son kısmında devlet adamının kendisinden sonra vatanının iyi bir konumda ebed-müddet varlığını sürdürebilmesi, bugünün ve gelecek nesillerin inşası bakımından önem arzeden ilim, sanat ve vakıf çalışmalarına değer verme sorumluluğunu tahlil ediyoruz.Kur'ân'da devlet adamının bu görevine işaret eden sözcük ve terkipleri şu şekilde gruplandırmaktayız:

- Devlet adamının ilim-sanat, ibadet ve hayır işlerine vakfedilmek üzere binalar, eserler yaptırmasına işaret eden sözcük ve terkipler: *el-Bâkiyât sâlihât-imâret-ü/bünyân-ı mescid/mesâcid; te'sîs-ü mescid alâ takvâ -mehârib-temâsil-cifân ke'l-cevâb-kudûr râsiyât.* [2109]

  الْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ -عمارة بُنيا ن - مسجد / تأسِيس مسجد عَلَى التَّقْوٰى-مَحَارِيبَ وَتَمَاثِيلَ وَجِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ

- Hayır hasenatın kalıcı olmasına, vakıf işlerinin ifasına yönelik görevlere delalet eden kelimeler/terkipler: *Hayr-sebeb-**el-mussaddikîn**- amel-i sâlih- birr-ihsan/hasenât-sadaka-infâk-ma'rûf.* [2110] خير- سبب - **المُصَدّقين** -عمل صالح- بِرّ- إحسان/ حسنا ت- صدقة -إنفاق- معروف

Çalışmamızda yer alan ideal devlet adamlarının bilgili olmalarının yanında; ilim-irfan ve sanat çalışmalarına değer verip öncülük ettikleri, bu değerlerin yaşatılacağı mekanlar yaptırdıkları, onlara sahip çıktıkları ve değerlerin yaşatılması adına vakıf faaliyetlerini icra ettiklerini müşahede etmekteyiz. Kur'ân, Hz. Süleyman'ın halkı için yüksek ve görkemli binalar/mihraplar/mabetler, tevhit inancının yansıtan sanat eserleri/heykeller ve halkın yararlanması için havuz büyüklüğünde çanaklar, leğen ve kazanları meydanlara sabitleyerek onların daimi iaşelerini sağladığına işaret etmektedir (34/13) . Keza, Kehf sûresinde geçen "sebeb" sözcüğüne (18/84-85) ilişkin bir değerlendirmede, Zülkarneyn'e verildiği zikredilen (maddi-manevi) "servet"in gücü temsil eden önemli unsurlar arasında olduğu, devletin ilim ve teknolojiye yatırım yapması ve sanayide ilerlemesinin sebebin toplumsal ve kültürel kazanımlarına işaret ettiği belirtilmiştir.[2111] Toplumun manevî dinamikleri sayılan ilmî müessese ve hayır kurumlarının inşası ve ihyası, devlet adamının mühim vazifeleri arasındadır. Medine Devleti'nin teşekkülü zamanında Mescid-i Nebi inşâ edilmiş, hemen yanında Suffe Mektebi açılmıştır.Burada ibadetlerin yanısıra ilmî ve idarî toplantılar yapılarak bu merkezden İslâm daveti insanlığa ulaştırılmış, bu teşkilat ve ilmi faaliyetler yoluyla müslümanların birliği sağlanmıştır.

Hz. Peygamber ve ashabı iyilik faaliyetlerin sürekliliğinin sağlanması için hayır ve vakıf çalışmalarına önem vermişlerdir. Hz. Peygamber atası Hz. İbrahimin Ka'be'yi inşâ edip inanlara ibadet amaçlı vakfettiği gibi, kendisi de Kubâ mescidini inşâ ettirip müminlerin hizmetine

---

etmiyorsun?' diye sorarlar. O şu cevabı verir: 'Hediye, Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında hediye idi, fakat onlardan sonra memurlar hakkında rüşvettir." Bilgen, **a.g.e**., s.99-102, 422-423.

[2109] et-Tevbe 9/18,108-109; el-Hacc 22/40; Sebe' 34/13.

[2110] el-Bakara 2/184; Âl-i 'İmrân 3/92, 104, 114; et-Tevbe 9/60, 103; Hûd 11/114; en-Nahl 16/90; el-Kehf 18/84-85; Sebe' 34/11, 37; Sâd 38/47;el-Hadîd 57/18.

[2111] Ferruh Kahraman, **Bir Devlet Adamı Olarak Zülkarneyn**, Ağrı İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD), 2020 (7), s.33-60.

vakfetmiştir. Onun bu yöndeki çalışmaları-ilmi faaliyetleri, Asr-ı Saadette te'sîs edilen vakıflar kaynaklarda tafsilatıyla anlatılmaktadır.[2112] Hz. Peygamber'in ilk ilmi faaliyetleri Mekke'de Erkam'ın Evi'nde gerçekleşmiş, ardından Medine'de Suffe okulu, Dâru'l-kurrâ ve Darü'l-küttâb merkezleri ile devam etmiştir. Küttâb adı verilen okuma-yazma öğretilen ilkokullarda Müslüman hocaların yanı sıra gayri Müslim öğretmenlerden de yararlanıldığı kaydedilir.[2113] Hz. Peygamber sahabenin bilgi, kültür ve liyakatini arttırması için yabancı dil öğrenme talimatı vermiş, Rumların gelecekteki durumuna ilişkin olarak Rum tarihi hakkında bilgi edinmelerini istemiştir. Zülkarneyn on dört yıl süren seferlerinde farklı dilleri öğrenerek tanımadığı kavimlerle iletişim kurma becerisi kazanmış, Hz. Ömer de devrinin önemli gücü olan yahudilerin inançları hakkında fikir edinmek için İbraniceyi ve Tevrat'ı öğrenmiştir. İmâm Şiblî (1857-1914) Hz. Ömer'in yanında bazı İranlıları bulundurduğunu, onların kendisine, Nuşirevân gibi iyi hükümdarlara ilişkin eserleri okuttuğunu, bir çok konuda onun uygulamalarına tabi olduğunu kaydeder.[2114]

Kettânî, Hz. Peygamber dönemi idarî teşkilatlanmasına ilişkin kitabında, onun geceleri namaz haricinde sabaha kadar ashabına İsrailoğulları'nın tarihinden bahsettiğini, bunun Buhâri'de "semer" bahsinde yer aldığını kaydeder. Sahabe toplantılarında câhiliye şiirlerinde "Eyyamü'l-Arab" denen kabileleler arası savaşlardan ve Arap tarihinden bahsedildiğini, ashabın bunları öğrenmeye teşvik edildiğini de söyleyen müellif, Asr-ı saâdette ilme verilen öneme ilişkin şu örnekleri de zikreder: İbn Sa'd Tabakât'ında, Allah Resûlü ve sahabeden bir çok büyük alimin kendilerinden rivâyette bulunduğu yediyüzden fazla hanımın adını vermekte, İbn Hacer 1543 muhaddis hanımın biyografisinden bahsetmektedir. Kettânî İslâmiyetin vakıf müessesesine büyük önem verdiğine kitabında şu satırlarla dikkat çeker:

"Vakıf İslam'a hastır, Câhiliye'de vukuu bilinmemektedir. Resulullah'ın bıraktığı bütün mal varlığı tasadduk edilmek üzere vakıf idi. Benî Nadir hurmalıkları ile Ensar'ın kendisine verdikleri de vakıftı. Hayber ve Fedek arazileri ise Hz. Ömer zamanında devlet arazisi olarak kaldı, onları kimseye vermedi. İlk vakfın Hz.Ömer'e ait Hayber'deki Samğ/Tamğ arazisi veya Uhud'da Müslüman olmuş Yahudi alim Muhayrık'ın savaşta şehit düşmesiyle onun Hz.Peygamber'e hediye ettiği yedi veya dokuz hurma bahçesi olduğu bildirilmektedir." [2115]

Muhammed Hamidullah siyere dair kitabında, Medine'deki okullar ve öğrenciler hakkında kapsamlı değerlendirmeler yapmakta, Hz. Peygamber'in kadınların eğitimine de özel önem verdiğini misallerle anlatmaktadır. Müellif, Asr-ı Saâdette ilme verilen önemi ve yapılan faaliyetleri, suffede yapılan ilmi çalışmaları, dokuz küçük mescitteki teşkilatlanmayı, Peygamber eşlerinin ve kadınların bu hususstaki becerilerini, ashabın ilim ve sanat alanındaki gayretlerini şu sözlerle anlatır:

"Resulullah (as) kadınların eğitimine de özel önem vermiş, haftada bir günü onların sorularına cevap vermeye ayırmıştır. Hanımı Hafsa (ra) okuma-yazmayı biliyordu. Âişe vâlidemiz (ra) hukuk alanında uzmandı. Sonraki yıllarda en bilgili erkekler bile kendisine hukuk alanında sürekli müracaat etmişlerdir. Kendisi ayrıca şiir, tıp, Arabistan tarihi, soy ilmi vb. konularda temâyüz etmiştir. Sahabeler arasında yirmi kadar kadın

[2112] Mücteba Uğur, **Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu**, s. 111-113.
[2113] Selahaddin Parladır, **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam**, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2007, 3/191-197.
[2114] İmam Şiblî, **Hazreti Ömer**, ss. 227-242.
[2115] Kettânî, 2/191, 594.

hukukçunun adı geçer. Resulullah (as) ebeveynlere de, çocuklarına; ok atma, yüzme, aritmetik, tıp ve sağlık bilgisini, astronomi, soy bilim, Kuran tilavet sanatı vb. öğretmelerini emir ve tavsiye ediyordu.[2116]

Hz.Peygamber yardımcılarını ve çevresindeki devlet adamlarını bilge kişilerden oluşturmuştu. Hz. Ebû Bekir Arap tarihine, soy (ensâb) ilmine, şiir ve edebiyata vâkıftı. Hz. Ömer üst düzeyde hukuk ilmine hakim idi. Daha önceden de Mekke meclisinde elçilik görevini üstlenmiş, Tevrat'ı okuyacak seviyede İbrânice bilen biriydi. Vahiy kâtiplerinin başkanı Zeyd b. Sâbit de yabancı dil öğrenmekle görevlendirilmişti. Hz. Osman, Kur'ân, kırâat ve edebiyatta yetenekli, Hz. Ali ise "ilmin kapısı" olarak methedilmiş, fıkıh, hitâbet-kitâbet alanlarında yetkinliği ile bilinen kimselerdi. Ahmet Özel tarafından kaleme alınan bir makalede, Hz. Peygamber'in ilme verdiği değer, öğrenme-öğretmeye karşı duyarlılığı ve bu alandaki faaliyetleri misallerle anlatılır.[2117]

Devlet adamının ilme önem vermesinin yanında, ülkesini ilimle imar etmesi, âlimleri ve sanatkârları himâye etmesi de gerekir. Gelecek nesillerin bilgi ve kültür üzerine inşa olunabilmesi için kalıcı eserler bırakmak da mühimdir. İslam tarihini incelediğimizde, Asrı Saadetten sonraki İslam devletleri yöneticilerinin bu konuya önem atfettiklerini görmekteyiz. Sözgelimi, Osmanlı sultanların âlim ve sanatkâr olduklarını, ilme, âlime, İslam kültür ve medeniyetinin muhafaza edilip geliştirilmesine son derece önem atfettiklerini, dini değerlerin gelecek nesillere aktarılması için kalıcı eserler bırakmaya gayret ettiklerini kaynaklar kaydetmektedir. İdeal devlet adamları devlet hizmetinde bulunanlara vefa göstermiş, ülkeye hizmeti geçen âlim, fâzıl, feylosof, edîp ve sanatkârların kıymetini bilmiş, takdir ve taltiflerde bulunmuşlardır. Zira onlar marifetin iltifata tabi olduğunun farkında idiler. Bu kadirşinaslık sayesinde eserler te'lif edilmiş, mimarlar muhteşem İslam yapıları inşa etmişlerdir.

Ertuğrul Gazi'nin oğlu Osman Gazi'ye ve onun şahsında devlet adamlarına şöyle nasihat ettiği kaydedilir: *"Bak oğul! Beni incit, şeyh Edebâli'yi incitme. O bizim aşiretimizin maneviyat güneşidir. Terazisi dirhem şaşmaz. Bana karşı gel, ona karşı gelme. Bana karşı gelirsen, üzülür incinirim. Ona karşı gelirsen, gözlerim sana bakmaz olur, baksa da görmez olur…"*[2118] Keza Osman Gazi'nin, alimlerin değerinin bilinmesi bağlamında oğluna şu nasihatta bulunduğu belirtilir: *"Nerede bir ilim ehlini duyarsan ona rağbet ve istikbal göster. Yumuşak davran."*[2119] *"…Sadakatle tahsili rıza için ömür geçiren erkânı devleti gözet. Vefatlarında çocuklarına bak, ihtiyaçlarını gider. Âlimler, fâzıllar, edîpler devlet bedeninin gücüdür, bunlara iltifât ve ikramda bulun. Benden ibret al ki; bu diyarlara zayıf bir beğ olarak gelip, hak etmediğim halde bunca Rabbâni inâyete mazhâr oldum…"*[2120]

Müslüman devlet adamları ilme, ilim adamlarına ve sanata değer vermiş, yabancı dilleri öğrenmiş, ülkelerini ilim-fen ve sanat eserleriyle, cami, vakıf ve külliyelerle imar etmişlerdir. Osmanlı padişahlarının ilim ve sanat ehline verdiği değer kitaplarda ibretli misallerle anlatılır. Adem Ergül de liderlikle ilgili kitabında bu konuda çarpıcı anekdotlara yer verir.[2121] Türk tarihinde başarısıyla

---

[2116] Hamidullah, **İslam Peygamberi**, 2/638-641.
[2117] Özel, "Yönetici Peygamber Olarak Hz. Muhammed (sav)", **Divan İlmi Araştırmalar,** 2006/1, Sayı: 20.
[2118] Ergül, **a.g.e.,** s. 39-41.
[2119] Refik Özdek, **Siyasi Vasiyetnâmeler**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1975, s. 37.
[2120] Mustafa Özel, **Etkici Yönetici**, s. 22-23.

[2121] Kitapta dikkatimizi çeken bazı anekdotlar şöyle anlatılır: " **"**XVII. yyda yaşamış Hattat Hâfız Osman hat sanatında büyük çığır açmıştır. O hattını yazarken Sultan II. Mustafa ona hokkasını tutmuş: "Üstad! Böyle bir hattat bir daha zor yetişir." deyince, hattat ona şöyle yanıt vermiştir: "Sultanım! Sizin gibi hocasına hokka tutan padişahlar geldikçe, daha çok Hâfız Osman'lar yetişir." * **"**Yavuz Sultan Selim ve ordusu Adana civarında şiddetli yağmura tutulup çamur içinde kalmışlardı. O sırada kendisi ve devrin meşhur alimi Kemâl Paşazâde yan yana at üstünde sohbet ediyorlardı. Kemâl Paşazâde'nin atı âniden ürkerek ayağından sıçrayan çamur sultanın üstünü baştanbaşa boyadı. Kemâl Paşazâde çok

temâyüz etmiş sultanların biyografilerini incelendiğimizde onların ilme çok değer verdiklerini, çok dil bildiklerini, sanat ve edebiyatta mâhir olduklarını müşahed ettik.Bu bağlamda, araştırmamız esnasında çok etkilendiğimiz Selahaddin Eyyubi, Yavuz Sultan Selim,[2122] Fatih Sultan Mehmet, Kanuni Sultan Süleyman[2123] ve II. Abdülhamit'in[2124] biyografilerinin devlet adamları tarafından tafsilatlı olarak okunup üzerinde düşünülmesinin yerinde olacağını değerlendirmekteyiz.

Hasılı, *"eser siyaseti"* zihniyeti içinde olan devlet adamı yaşadığı döneme ve sonraki nesillere inancı ve milli değerleri yansıtacak/yaşatacak kalıcı, güzel eserler, ilmî-sanatsal-kültürel miras bırakma hedefi ve cehdi içinde olur. Onun ilme ve alime, sanata ve sanatçıya verdiği değer ülkesinde örnek alınır, bıraktığı eserler asırlar boyu milleti ayakta tutan manevi dinamikler olarak ülke insanına hizmet verir.

üzüldü ve rengi attı. Padişah ona dönerek mütebessim bir çehre ile: "Ulemanın atının ayağından sıçrayarak bizi boyayan çamur, bizim için şereftir, mübarektir. Bu çamurlu kaftanı ben ölünce sandukamın üstüne kapatın! " dedi." * **"**Mimar Sinan Kanunî'nin düşlerini gerçekleştirerek Süleymâniye Camisini zamanında tamamladığında açılış için anahtarı kendisine takdim edince onu mimara uzatarak kendisinin açmasını söylemiştir." Ergül,, **a.g. e.** ss. 114-117, 140.

[2122] "Muhyiddin İbnü'l Arabî'ye ve Celaleddin-î Rûmî'ye karşı aşırı alaka ve hürmet gösteren Yavuz Sultan Selim, İslam ilimlerine ve üç büyük doğu edebiyatına vâkıftı." Yılmaz Öztuna, **Yavuz Sultan Selim**, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılık, 2006, s. 16.

[2123] Fatih Sultan Mehmet (Mehmet II) hakkındaki biyografilerden birkaç tespit: **"**Türkçe, Arapça, Farsça, Sırpça, Slavca, Rumca'yı çok iyi bilir, Rumca'dan ilmi eserleri terceme ettirirdi. Devrinin en büyük alimleri Molla Hüsrev, Molla Gürâni, Hocâzâde ve diğerlerini eser vermeye teşvik ederdi. "Avnî" mahlâsıyla şiirler yazmıştır. Ali Kuşçu, Trapezuntios, Hocazâde gibi Doğu ve Batı'yı temsil eden devrin büyük zekâları onun huzurunda toplanıyordu." Kanunî Sultan Süleymân (Süleymân I) hakkındaki biyografik çalışmalardan birkaç tespit**: "**Arapça ve Farsça bilirdi. Bir şiir divanı olan Sultan, şiirlerinde "Muhibbî" mahlasını kullanmıştır. Türk Edebiyatının en tanınmış şâirleri Bâkî, Fuzûlî…gibileri bu dönemde himâye görmüştür. Ünlü tarihçi Hammer onun hakkında şöyle demiştir: "XVI. Asrın on çocuk babası, onuncu Osmanlı padişahı, on büyük sadrazamı, on seçkin defterdâr ve nişancısı, yanında on büyük alim ve on büyük şâirinin bulunduğu kimse." Hayırseverliği, vakıfları ve hayratlarıyla da öne çıkmıştır. Süleymâniye Camii ve Külliyesi imparatorluğun ihtişamını sergileyen bir örneğidir…" Halil İnalcık, "Mehmet II" mad., **DİA,** 28/395,405-406; Feridun Emecen, "Süleymân I (Kanuni)" mad., **DİA,** 37/72-74; Kemal Kızıltoprak, **a.g.e**., ss. 224-230, Muhammed Ali Sallabi, **a.g.e**., ss.192-201.

[2124] II. Abdülhamit hakkındaki biygrafik çalışmalardan birkaç tespit: Eğitim-öğretime verdiği değer nedeniyle modern te'sisler inşâ ettirmiştir. Bazıları şunlardır: Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk, Mekteb-i Hendese, Mâliye ve Ticaret Mektepleri, Darü'l-muallimât (Kız öğretmen okulu), Fen Edebiyât üzerine üniversite (Darü'l Fünûn). Yine ülkenin geleceği açısından tesis ettirdiği; müzeler, kütüphaneler, hukuk mektepleri, arşivler, Haydarpaşa Tıbbiyyesi, Şişli Etfal hastanesi gibi çok sayıda eserin banisidir. Batılı anlamda halka açık ilk genel kütüphane olan Kütüphâne-i Umûmî'i-Osmânî (Beyazıt Devlet Kütüphanesi) onun döneminde açılmış, İstanbul'daki bütün vakıf kütüphanelerindeki kayıtlı el yazmalarının defter katalogları bu dönemde hazırlanıp yayımlanmıştır. Evren Mercan, **Derin Tarih Özel Sayı III (Sultan Abdülhamit)**, ss. 70-73, 150-155, 2015, Abdülkadir Özcan, **s**s. 9, 12, 15,66-69; Vahit Çabuk, **Hedefteki Sultan II. Abdülhamit (Bir Siyasi Tarih Denemesi)**, Truva Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2004, ss. 279-284.

SONUÇ

Tezimizde Kur'ân'ın talep ettiği/övdüğü on bir devlet adamı ile bir o kadar reddettiği/yerdiği devlet adamı karakteristiğine işaret eden âyet ve tefsirlerini inceledik. Esasen Kur'ân'da zikredilen bütün peygamberler toplumların yöneticileri (rehberi) olmalarına rağmen, bu çalışmada sadece devlet yönetiminde söz sahibi olanlara/siyaseten liderlik yapanlara yer verdik. Bazı âyetlerde tefsir çalışmalarında sık karşılaşmadığımız kavramsal kişilik tahlilleri yaptık. Ancak Kur'ân'ın bütünlüğü çerçevesinde bunun derinlemesine tahlilini, bir başka ifadeyle, devlet adamının yönetim motivasyonundaki dinamiklerin incelenmesini siyaset ve psikoloji uzmanlarına bıraktık. Çalışmamızın Kur'ân âyetleri ve tefsirleri ile sınırlı olması hasebiyle tezde geçen hadislerin orijinal metin ve şerhlerine yer veremedik. Yine devlet adamlığına ilişkin fıkhî, felsefî, tarihî ve sosyoloji tespitlerimizin geliştirilebilmesi için alan araştırmacılarına yer açtık. Daha da önemlisi tefsir araştırmacıları ortaya koyduğumuz bu kriterleri daha da geliştirebilir, detaylı çalışmalarla farklı boyutlar kazandırabilir.

Hayat rehberimiz olan Kuran insanların iki dünya saadetine kavuşmasını istemektedir. Bunun toplum hayatında gerçekleşebilmesi ancak iyi insanların sayısının artmasına ve arzu edilen devlet yönetiminin tesis edilmesine bağlıdır. Bu bağlamda elzem olan da devlet adamlarının seçimidir. Tarih boyunca iyi özelliklere sahip devlet adamlarının yönettiği toplumlar mutlu ve huzurlu bir yaşam sürmüşlerken, kötü vasıfları haiz yöneticilerin halkı mutsuz ve perişan olmuşlardır. Tezimizde Kur'ân-ı Kerim bütünlüğü göz önüne alınarak âyetlerin işaret ettiği "ideal devlet adamı" karakterinin tespitine çalışılmış, ilâhî kitabımızın talep ettiği devlet adamı tipolojisi ortaya konulmaya gayret edilmiştir. Bununla birlikte Kur'ân'ın reddettiği devlet adamı karakteristiği de tahlil edilerek mukayese yapma imkanı sunulmuştur. Hidâyet rehberimiz olan Kuran'da yönetim ahlakına ve devlet adamlığına ilişkin de işaretler olduğunu değerlendirdiğimizden, tezimizde bu amaçla gerçekleştirilen istikşâfî çalışma neticesinde bir takım kriterler çıkarılmıştır. Bu bağlamda ideal devlet adamlığının nitelikleri fiziksel, zihinsel ve mesleki yönlerden tahlil edildiği gibi, itikadî, ahlâkî ve ameli yönlerden de incelenmiş, bunun yanı sıra hakları, yetki ve sorumlulukları da Kur'ân âyetleri ve kavramları kapsamında tafsilatıyla incelenmiştir. Özellikle belirtmek gerekirse, Kur'ân'ın talep ettiği ideal devlet adamlığı kriterlerinin başında liyakat, adalet, ahlak ve bilginin geldiğini söyleyebiliriz.

Tezimizde devlet yönetiminde en çok karşılaşılan yönetimsel sorunların tespiti yapılarak çözüm önerileri sunulmuş, ideal devlet adamlığı hususundaki güncel arayışlara Kur'ân'ın on dört asır öncesinden işaret ettiği ilkelerle cevap verilmeye çalışılmıştır. Bu yapılırken benzeri alandaki çalışmalarda gördüğümüz sınırlı sayıdaki Kur'ân kriterleri ve şahsiyetleri üzerinden değil de, Kur'ân'ın bütün kavramları ve şahsiyetleri bağlamında devlet adamı nitelikleri analiz edilerek bütüncül resmin gösterilmesine gayret edilmiştir. Bu yönüyle çalışmamızda elde edilen bulgular Kur'ân merkezli araştırma yapanlara pek ziyade yönetimsel veri sunmaktadır. Netice itibariyle tezimizden ulaştığımız sonuçları başlıklar halinde şu şekilde ifade edebiliriz:

Siyaset ve siyaset ahlakı açısından düşündüğümüzde, ideal devlet adamlığı ilkelerinin; Hakk rızasını gözetme, dürüstlük, halkı önemseme, ilkeli ve itidali olma şeklinde sıralayabiliriz. Dünyevi çıkar peşinde koşan, halkının ihtiyaçlarına sırt çeviren, riyakar ve ikircikli yönetim sergileyen devlet adamlarının yönetimde başarılı olamadığını, devletlerinin uzun sürmediğini Kur'ân'dan ve tarih

kayıtlarından öğrenmekteyiz.*"Görev talep edilmez, verilir"* ilkesini hiçe sayan liyakatsiz kimseler ihtirasla idari görevlere talip olmuş, ancak kamu vazifesinin ağır sorumluluğunu yerine getirememiş, halkına ciddi sıkıntılar yaşatmışlardır. Kur'ân'da bu tip devlet adamlarının icraatları ve kötü akıbetleri bildirilmektedir.Kamu görevleri ağır bir vebale sebep olduğundan, Hz. Peygamber kendisinden yöneticilik isteyen takva sahibi sahabileri siyasete liyakatlerinin olmayışı nedeniyle kamu görevinden uzak tutmuştur.

İslâm siyaseti ile politikanın birbirinden farklı kavramlar olduğunu çalışmamız vesilesiyle belirtmiş olalım. Batı kökenli bir kavram olan politika, ilkeler bazında kaygan bir zemine sahipken, İslam siyaseti hakikat ilkeleri etrafında tutarlı istikamete sahiptir.Tezde öne sürdüğümüz İslam siyaseti Kur'ân'da işaret edilen ideal devlet adamlarının uyguladığı siyaset olup, hakiki devlet adamlığı da onların şahsında tezahür edendir. Bu tür devlet adamlarının azlığı, "Siyaset adamı çok olur, ama devlet adamı az yetişir." sözüyle ifade edilmiştir. İslam siyaseti öyle bir siyasettir ki, ahbap, eş-dost kayırması (nepotizm-kronizm) gütmez. Liyakat (meritokrasi) doğrultusunda temiz toplum ve temiz siyaset arayışını hedefler, Hakk'ın rızasını ve halkın mutluluğunu önceler. İşte bu anlayışa sahip olanlar Kur'ân'da pek çok meziyetiyle övülmüş ve talep edilmiştir. İşte bu anlayış sebebiyle kamu sorumluluğunun şuuruna varamamış okçu sahabiler affedilerek eğitimleri sürece yayılmış, fakat düşmana karşı çetin, hainlere de cezalandırıcı davranılmıştır. Yine bu anlayışın tezahürü olarak güçlü iktidarlarına rağmen güç zehirlenmesi yaşamamış; karıncaya dahi incitmemiş; kuyuya atılmasına, iftiraya uğrayıp yıllarca zindanda kalmasına rağmen vefa ve bağışlama timsali olmuşlardır. İlk dönem İslam siyasetini takip eden halifeler de aynı ilkelere sahip çıkmış, daha ilk yöneticilik konuşmalarında, yanlışları görüldüğünde derhal uyarılmalarını halktan talep etmiş, işlerini meşveret meclislerinde gerçekleştirmiş, sırça köşkler yerine halkın içinde katılımcı bir yönetim anlayışı sergilemişlerdir.

İslâm siyasetinde bugünkü düşmanın yarın iyi bir dost olabileceğine de dikkat çekilmekte, yumuşak sözle ikna etmenin önemi vurgulanmaktadır. Nitekim Kur'ân'ın örnek gösterdiği ideal devlet adamlarının güzel hikayelerinde bunun olumlu tezahürlerini görmek mümkündür.Burada en mühim nokta insan kazanma faktörüdür. Çünkü devlet, her kazanılan insanla ebed-müddet yaşar; ahlaken kaybedilen/ilgilenilmeyen insanlar ise toplum için tehlike arz eder. Bu nedenle *"İnsanı yaşat ki devlet yaşasın."* denilmiştir. Kur'ân'ın siyaset ilkeleri arasında denge siyaseti de bulunmaktadır. İdeal devlet adamı sevgi ve öfkede, af ve cezalandırmada her daim bu siyaseti yürütür. İfrat ve tefritten uzak, geleceği tasavvur eden ölçülü bir yolu takip eder. Keza halkın maddi-manevi sorunlarında ve sosyal ilişkilerde her zaman ıslah edici ve barışçı tutum izler, fitnelere geçit vermeden birlik ruhu ve dayanışmayı ayakta tutar. Kendisiyle aynı duyguları paylaşan bilge kişilerle çalışmayı tercih eder. Halkı ile arasında sadakate dayalı samimi ilişkiler yürütür. Tıpkı İslam devletinin teşekkülü esnasında Akabe Biatları'nda olduğu gibi, tıpkı Medine sözleşmesinde kapsayıcı bir millet şuuru geliştirdiği gibi.

Hukukî açıdan ideal devlet adamlığını değerlendirdiğimizde, kamu vazifesinin bir emanet olduğu ve sorumlularının her iki dünyada akıbetlerinin kötü olacağı, ideal devlet adamlarının bu konuda hassas olduğu sonucuna varmaktayız. İslam hukukunda kamusal görevler Allah hakları (hukukullah) kapsamında değerlendirildiğinden, Müslümanların ehil olmaları halinde bu vazifeyi deruhte etmeleri, aksi durumda zinhar uzak durmaları toplum yararınadır. Tezimizde kamu yararını gözetmeye ve hıyanete delalet eden bütün müsbet ve menfi yönetim tutumlarına ve bunları icra edenlerin durumuna âyetler ve tefsirleri ile, devlet adamlarını ikaz eden sonuç çıkarımlarıyla dikkat çekilmiştir. Bu çalışmada Kur'ân'da zikredilen, ideal olarak tespit ettiğimiz devlet adamlarının liyakat

özelliklerine ilgili âyetler ve Kur'ânî kavramlar üzerinden örnekler verilmiş, menfi şahsiyeti haiz devlet adamlarına dair âyetler bağlamında kamusal görevlere talip olanların dikkati çekilmeye çalışılmıştır. İslam hukukçuları ve siyaset düşünürleri devlet adamının adil olmasını ve adaleti tesis etmesini ziyadesiyle önem atfederler. İdeal devlet adamı kriterlerini ilk kez ortaya koyan Abbasiler dönemi hukukçusu Mâverdî Ahkâmü-s Sultâniyye'sinde adalete özellikle vurgu yapmaktadır. Âdil olmak ve adaleti tesis etmek devlet adamlığı için son derece mühimdir. Onlarca âyetin yanında, Hz. Peygamber'in kıyamette arşın gölgesinde gölgelenecek yedi sınıf insan arasında adil devlet başkanını (İmâm-ı âdil) zikretmiş olması bunun önemine işaret eder. Tarihte halkı tarafından sevilen ve desteklenen devlet adamlarının yönetimde adalet ilkesine riâyet ettiklerini müşahede etmekteyiz.

İlk İslam devleti olan Medine anayasasını yazdıran devlet başkanı Hz. Peygamber, bu anayasada "adalet" ve " marûf/iyilik" sözcüklerine sık yer vermiştir. Kur'ân'da zikredilen ideal devlet adamları düşmanla en çetin muharebede dahi savaş hukukunu gözetmiş, masumlara ve esirlere merhametli davranmış, dönemin kötü geleneklerini uygulamamıştır. Hz. Peygamber'in "Kızım Fatma bunu yapmış olsaydı elini keserdim." şeklindeki sözü, ideal devlet adamının adalet anlayışının açık bir ifadesidir. "İdarenin ruhunun adalet, bedeninin ise liyakat" olduğu dile getirilmiştir. Tezimizde devlet adamının adalete olan inancı gereği ifa etmesi gereken sosyal meseler ve uzak durması icap eden hususlar Kur'ân âyetleri ve tefsirleri ile izah edilmiş, ideal olan-olmayan devlet adamlarının uygulamaları günümüz perspektifinden de ele alınmıştır. Sözgelimi, sosyo-ekonomik standartları sağlamak, bayındırlık ve refahının arttırılması, şuranın etkin çalışması, kamu personelinin devlet malını çalmaması (ğulul), rüşvet ve aldatma gibi çirkin tutumlar bu bağlamdadır. Hukukçular kamu görevlisinin adaletli olmasının yanında fiziksel ve zihinsel uygunluklarına da önem atfetmişlerdir. Tezimizde ideal olan-olmayan devlet adamlarının bu hususiyetlerine işaret eden âyet ve kavramlar incelenmiş, mukayeseli değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca Kur'ân'ın nazil olduğu Câhiliye toplumu ile İslam toplumu arasındaki yönetim farklılıkları ortaya konmuş, İslam sonrası değişim zikredilmiştir.Bölüm sonlarında da güncel gözlemlerimiz ve çözüm önerilerimiz arz edilmiştir.

*Felsefi boyutuyla ideal devlet / devlet adamlığına gelince…*İlkçağlardan günümüze kadar, Doğulu ve Batılı filozoflar devlet yönetiminin basiretli (derin düşünen), filozof karakterli kimselerin elinde olmasının gerekliliğini savunmuşlardır. Bu argümana göre insanın varoluş gayesi, en üstün saadeti elde etmektir. Bu saadeti sağlayanların yönettiği şehirler "erdemli/mutlu" şehirlerdir. Bunu sağlamanın bir sanat olduğuna dikkat çeken filozoflar, bu meziyeti elde edebilmek için yönetim felsefesi alanında bilgili olmanın gerektiğini ileri sürmüş, Platon (m.ö. 428-348) "siyâsâ sanatı" adını verdiğini bu görevin binlerce kişi arasından sadece ehil olanlar tarafından yapılabileceğini vurgulamıştır. İslam dünyasında da "ideal devlet adamlığı" arayışı ilk kez Fârâbî (ö.339/950) tarafından "Erdemli Şehir" (el-Medînetü'l Fâzile) ile dile getirilmiş, liderliğin fıtrî bir sanat olduğu ileri sürülmüştür. Bundan asırlar sonra da bu arayış Batı'da "Ütopya" türü eserlerde kendini göstermiştir.

Tarihsel ve sosyolojik bağlamda ideal devlet adamlığına gelince… İslam tarihinde ideal devlet/devlet adamlığı üzerine yapılan değerlendirmeler, hicretten dört asır sonra (m.X.yy'da) Mâverdî'nin hukuk eserini (el-Ahkâmü's- Sultâniyye) kaleme almasıyla başlamış, daha sonra ahlak, nasihat ve siyaset kitaplarının telif edilmesiyle artarak sürmüştür. Türklerin Müslüman olmasından sonra devam eden "ideal" devlet adamı arayışı ve devlet yönetimlerini ıslah çalışmaları Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde de sürdürülmüş, bu konuda hacimli kitaplar kaleme alınmıştır. Öyle ki, en

parlak saltanat dönemlerinde dahi ilim adamları/sultanın danışmanları çekinmen yönetim zaafları hakkında hükümdarlara ikaz edici nasihatnameler/ siyasetnameler yazmışlardır. Bunun sebepleri arasında, yönetime getirilen bazı liyakatsiz kişilerin kamu görevini kendisi ve çevresi için çıkar sağlama ve güç devşirme amacı gütmesi yer almaktadır. İbn Haldûn'a (ö.808/1406) göre devletler gelişme ve yükseliş trendinden sonra duraklama ve gerileme/düşüş evresine geçer. Tabiidir ki, bütün bu süreçlerde devlet adamı baş aktördür.

Devletlerin ömrünün fazla olması, ideal devlet adamlarının görevde olması, tarihin iyi okunup değerlendirilmesi ve yöneticilerin vizyon sahibi olmalarıyla doğrudan ilişkilidir. Sözgelimi, Tâlut ile başlayıp, Hz. Davûd ve oğlu Hz. Süleyman ile parlak/ideal dönemlerini yaşayan İsrail oğulları krallığı Hz. Süleyman'dan sonra krallarının yönetim zaafları nedeniyetle dağılmış, devletleri uzun ömürlü olamamıştır. Buna karşılık Arap Yarımadasında küçük bir toprak parçasına sahip olan ideal devlet adamı Hz. Peygamber ve halifeleri hiçbir Arab'a nasip olmayacak şekilde fetihlerle İslam topraklarını kat be kat arttırmış, devletleri uzun ömürlü olmuştur. Hz. Peygamber'in bu başarısının arkasında, halkını tedrici yöntemle eğitmesi yatmaktadır.Zira İslam'ın içselleştirilmesi için Kur'ân'ın yirmi üç yılda nüzulunda olduğu gibi zamana ihtiyaç vardı.

*Psikolojik açıdan ideal devlet adamlığına gelince…*Kur'ân nasıl ki çoğu âyetinde insanın duygularına hitap ediyorsa, ideal devlet adamı da halkın kalbine nüfuz etmeye çalışır. Kur'ân'da zikredilen devlet adamlarının halkına olan sevgisini ve iletişim dilini incelediğimizde, onların halkına kalpten bağlı, hoşgörülü ve mülayim tavırlı olduklarını görürüz. Kur'ân Hz. Peygamber'in ashabına kalpten bağlılığını "hırs" sözcüğünün türevi "harîs" ile ifade etmekte, yönetimdeki yumuşak tutumu ve katı kalpli davranmaması nedeniyle etrafından dağılmadıklarını beyan etmektedir. Keza Hz. Mûsa'nın zalim Firavuna dahi yumuşak hitap etmesinin emredilmesi, onun Tûr Dağı dönüşünde Hz. Harûn'a öfkelendiği zaman kardeşinin " anamın oğlu" diye onun duygularına hitap eden üslubuna işaret eden âyetler, devlet adamının muhataplarına karşı izlemesi gereken ruhsal/duygusal iletişim örneklerindendir. Kur'ân siyaset dilinin nezih (kelime-i tayyib), yapıcı ve etkileyici olmasını istemektedir. Kur'ân'ın reddettiği devlet adamlarının iletişim tarzına ilişkin âyetler incelendiğinde, bu kimselerin konuşma ve tavırlarıyla büyüklük kompleksi (megalomanlık) içinde hareket ettikleri, narsist söylem ve eylemler sergiledikleri görülecektir. Bunlar kendileri gibi düşünmeyenlere karşı tehdit dilini ve çirkin (kelime-i habise) söylemlerini sarf etmekten geri durmamışlardır. Hasılı, ülfet ve ünsiyet ahlakına sahip devlet adamı, yönettiği insanların zihinlerinde ve kalplerinde yer edebilir.

Ahlaki açıdan ideal devlet adamlığını değerlendirdiğimizde, Kur'ân'ın neredeyse bütününün işaret ettiği genel ilkeler karşımıza çıkmaktadır. Kur'ân'da zikredilen ideal devlet adamlarına ilişkin bütün âyetler kişisel ve siyasi ahlakın önemine dikkat çekmektedir. İlkçağ filozoflarından Müslüman düşünürlere ve evrensel etik değerleri savunanlara göre devlet adamı için erdemlilik/fazilet önemli bir meziyettir. Kur'ân talep ettiği erdemli yöneticiler için "üsve-i hasene" (güzel örnek), "güzel kul" ve "salih/muslih" gibi tanımlamalarda bulunmakta, ideal devlet adamlarının ahlakına dikkat çekerek beşeriyetin onları örnek almasını istemektedir. Çünkü devlet adamı toplumun aynasıdır. Bu bağlamda, "En-nâs, alâ dîni melîkihim" (İnsanlar krallarının dini/ahlakı üzeredir) denilmiştir.

Kur'ân'a göre ideal devlet adamlığının ve yönetim ahlakının anlaşılmasına katkı sağlayacak her türden çalışmanın arttırılması temennimizdir. Bu vesileyle, Kur'ân'da ideal devlet adamı karakteristiğine ilişkin hazırladığım tezin, araştırmacılara ve okuyuculara fayda sağlamasını diliyor, hayırlara vesile kılmasını Yüce Allah'tan niyaz ediyorum.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. ***el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Âyati'l-Kur'âni'l-Hakim.*** İstanbul: İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986.

Adair, John. ***Hz. Muhammed Örneğinden Hareketle Lider.*** Ali Çavuşoğlu (çev.), 2. Basım, İstanbul: Ufuk Yayınları, 2012.

Adak, Abdurrahman. ***Halifede Aranan Şartlar.***Dicle Ünv. Sosyal Bilimler Enst., İslam Hukuku Ana Bilim Dalı (Y.Lisans Tezi), 2001.

Ağırakça, Ahmet. ***İslam'da ilk tecdid hareketi ve Ömer İbn Abdülaziz.*** 2. Basım, İstanbul: Buruc Yayınları, 1995.

Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. ***Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel.*** Şuʿayb el-ʾArnaʾût, ʿÂdil Murşid v.dğr (thk), 5 Cilt, Beyrut: Muʾessesetu'r-Risâle, 1421/2001.

Ahmet Cevdet Paşa. ***Peygamberler ve halifeler tarihi (Kısas-ı enbiya ve tevarih-i hulefa).*** Mahir İz (haz.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. Basım, 1985.

Ak, Coşkun. "Süleyman I". ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 2010, C.38.

Akarsu, Murat. ***Hz. Osman ve Hilafeti (Doktora tezi).*** Ankara Ünv. Sos.Bil. Enst., İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı, 2001.

Akgül, Ahmet. ***İslam Davası ve Adil Düzen.*** İstanbul: Risale Yayınları, 1991.

Aktan, Coşkun Can. ***Temiz Toplum ve Temiz Siyaset.*** İstanbul: T Yayınları, 1994.

Akyürek, Yunus. "Câhiliye Dönemi Ḳureyş Toplumunda Hilf Olgusu". ***Sakarya İlahiyat Dergisi***. 2018, 20/38.

Akyüz, Vecdi. ***Kur'ân'da Siyasi Kavramlar.*** İstanbul: Kitabevi, 1998.

Albayrak, Fatma Köksal. ***Kur'ân'ın Işığında Zülkarneyn Kıssası*** (doktora tezi). Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bil.Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, 2012.

Algül, Hüseyin, ***Ahlâk-ı Alâî.*** İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, [t.y.].

Aliya İzzet Begoviç.***Uluslararası Sempozyum.*** 11-12 Ekim 2008, Bildiriler, İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2010.

Alpsoy, Said. ***Bir Devlet Adamı Olarak Hz. Muhammed (sav).*** İstanbul: Umran Yayınları, 2013.

Altuntaş, Abdurrahman. ***Kur'ân'da Temel Siyasi Kavramlar***. Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enst., Tefsir Bilim Dalı (Doktora tezi), 2009; ***Gümüşhane Sosyal Bilimler Enst. Dergisi***, 2012/2, C. 1, Sayı, 2.

Alûsî, Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd. ***Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l Azîm ve's Seb'i'l-Mesânî.*** Muhammed Hüseyin Arab (tsh), Beyrut : Dârü'l-Fikr, 1417/1997

Apak, Adem. ***Kur'ân'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat).*** Mustafa Çağrıcı (Ed.), Kuramer Yayınları, 3.Basım, İstanbul: 2020.

Aristo. ***Politika (IV-VIII).*** Niyazi Berkes (çev.), MEB Yayınları, 1941.

Arıkan,Türkan-Elif Gökteke. ***Liderlik ve Güç Kullanımında Machiavelli*** (Michael A. Ledeen). İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2003.

Armağan, Servet. ***İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları (Nizamu'l hükm fi'l İslam-M.Faruk Nebhân).*** İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1980.

Arpaçukuru, Osman, ***Devlet Başkanına Öğütler (et-Tibrü'l-mesbûk fî nasihati'l-mülûk)***, İstanbul: İlke Yayıncılık, 2004.

Ateş, Süleyman. ***Kur'ân Ansiklopedisi.*** İstanbul: Kur'ân Bilimleri Araştırma Vakfı (KUBA), [t.y.].

Atkinson, Sam (Ed.). ***Siyaset Kitabı (The Politics Book).*** Tarık Sadak (çev.), İstanbul: Alfa Yayınları, 2.Basım, 2015.

Avcı, Câsim. "Hilâfet", ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Aydın, Mehmet S. ***Kant'ta ve çağdaş İngiliz felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi.*** Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Aydın, Mehmet. ***II. Abdülhamit'in Liderlik Sırları.*** İstanbul: Okumuş Adam Yay., 4. Basım, 2005.

Aydın, M.Âkif . "Kadın". ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 2001, C. 24.

Aykut, Sait. ***Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mülûk-* Ebû Mansûr Seâlibî).** İstanbul: İnsan Yay., 1997.

Aytürk, Nihat. ***İslam'da Devlet Yönetimi, Lider Yöneticiler : Hz. Muhammed, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin Devlet Yönetimi ve Liderliği.*** Ankara: Astana Yay., 2018.

Azimli, Mehmet. ***Câhiliye'yi Farklı Okumak.*** Ankara Okulu Yayınları, 6.Basım.

Balcı, İsrafil. "Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hz. Ömer", ***Samsun 19 Mayıs Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi.*** 2003, Sayı: 16.

Barca, İbrahim. ***Bilge yöneticinin el kitabı (Edebu'l-vezir-Maverdî).*** İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.

Bedri, Abdülaziz. ***İslam'a Göre Devlet Adamı ve Alim.*** Mehmet Bıyıklı, Kemal Solak (çev.), İstanbul: Şamil Yayınları, [t.y.].

Bekiroğlu, Haydar. ***Kur'ân'da Yönetim Ahlakı***. Marmara Ünv. Sos.Bil. Enst., Temel İslam Bilimleri ABD, Tefsir Bilim Dalı, (Doktora Tezi), 2022.

Beydebâ, ***Kelile ve Dimne.*** Sümeyra Özkan (çev.), İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.

Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. ***es-Sünenü's-sağîr(kebîr, kübrâ).***

Beyzâvî, Ebû Saîd Nasırüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed. ***Envârü't-tenzil ve esrarü't-te'vil.*** Ebu'l Fazl Kureşi, el meşhûr Kazrûni (thk.), Beyrut: Müesseset Şaban, [t.y.].

_____ ***Tavâliü'l-envâr min metâli'l-enzâr.*** Abbas Süleyman (thk.), Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1411/1991.

Bilgen, Mustafa. ***İslâm Toplumunda Siyaset Ahlakı.*** İstanbul: Ravza Yayınları, 2.Basım, 2021.

Buhârî, Ebû ʿAbdillâh Muḥammed b. İsmâʿîl b. İbrâhîm el-Buhârî. ***es-Sahîhu'l-Buhârî.*** Muṣṭafa Dîb el-Buġâ (thk.), Dımaşk: Dâru İbn Kesîr,7 Cilt; Dâru'l-Yemâme, 5. Basım, 1414/1993.

Bûtî, M.Saîd Ramazan. ***Fıkhu's-Sîre.*** Ali Nar, Orhan Aktepe (çev.), İstanbul: İslami Edebiyat Yayınları, 4.Basım, 2002.

Cevâd Ali. ***İslam Öncesi Arap Tarihi (el-Mufassal fi Tarihi'l Arab Kable'l-İslam).*** Beyrut : Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1968, 1970; Dursun Hazer, Fethullah Zengin (çev.), Ensar Yay., C.1, C.4.

Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad. ***es-Sıhâh Tâcü'l-lügâ ve es-Sıhâhi'l-Arabiyye.*** Şehabeddin Ebû Amr (thk.), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1418/1998.

Ceyhan, Semih. "Zühd", ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 2013, C.44.

Coşkun, Ali. "Naîmâ'nın Din ve Toplum Görüşü", ***Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi.*** IV/1, 2015.

_____***Naîmâ'nın Din ve Cemiyet Görüşü***. Erciyes Ünv.Sos. Bil.Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalı (Yüksek lisans tezi), 1990.

Çağrıcı, Mustafa. "Maverdi'de Siyaset Ahlakı", ***İslamiyat Dergisi (Siyaset ve Ahlak Sayısı)***, C.6, Sayı.1, 2003.

_____ "İtidal", ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, C. 23, 2001.
_____ "Tevekkül", ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, C. 41, 2012.
_____ "Asabiyet", ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, C.3, 1991.
Çakmakçıoğlu, Seda, ***Koçi Bey Risaleleri***. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008.
Çavuş, Levent. "Mekke'de Hz. Muhammed'in (sav) Muhalefeti". ***Milel ve Nihal***, 15 (2), 2018.
Çelik, Ömer. ***Hakkın Daveti Kur'ân-ı Kerim Meali ve Tefsiri.*** İstanbul: Erkam Yayınları, 2013.
Çeliker, Hüseyin. ***İslam Hukukunda Devlet Başkanlığı (İslam Hukukunda Yargı Bağımsızlığı Kitabından).*** İstanbul: Hacegân Yayınları, 2015.
Çoban, Özgür. ***Diksiyondan Mikrofona.*** İstanbul: Okul Yayıncılık, 3.Basım, 2012.
Dabâşî, Hamid, ***İslamda Otorite: Peygamber'in gelişinden Emevî idaresine kadar.*** Süleyman E. Gündüz (çev.), İstanbul : İnsan Yayınları, 1995.
Dâmegâni, Hüseyin b. Muhammed. ***Kâmusü'l-Kur'ân = Islâhü'l-vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm.*** Abdülazîz Seyyidülehl (thk.), 4. Basım, Beyrut : Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1983.
Danışman, Zuhurî. ***Koçi Bey Risalesi.*** MEB, 1972, Ankara: Kültür ve Turizm Bak.Yay. 1985.
Darimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl. ***el-Müsned (es-Sünen).*** "Mukaddime".
Davudoğlu, Ahmet. "Devlet", ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 1994, C.9.
Demircan, Adnan. ***Hilafetin Hikayesi.*** İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.
_____ ***Câhiliye Arapları.*** İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
Derveze, Muhammed İzzet b. Abdülhâdi b. Derviş. ***et-Tefsirü'l-hadis: Tertibü's-süver hasebü'n-nüzûl.*** 2. Basım, Beyrut : Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1421/2000.
Dihlevî, Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn Fârûki Şah Veliyyullah. ***Hüccetullahi'l-Bâliğa.*** Mehmet Erdoğan (çev.), İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
Dinçer, Ömer. ***Kamu Yönetimi Âdâbı.*** İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
Durmuş, İsmail. " Muhammed" (Hitabet ve fesahati), ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 2005, C.30.
Dursun, Davut. ***Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din.*** İstanbul: İşaret Yayınları, 1989.
Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. ***es-Sünen.***
Ebû Hayyân Esirüddin Muhammed b. Yusuf b. Ali el-Ceyyâni el-Gırnati el-Endelüsî, ***Tefsirü'l-Bahri'l-muhit.*** Mahir Habuş, Muhammed Mu'tez Kerimüddin(thk.), Dımaşk: Darü'r-Risaleti'l-Alemiyye, 1436/2015.
Ebüssuûd Efendi, Muhammed b. Muhammed b. Muhyiddin İmad. ***Tefsîru Ebi's-Suûd ev İrşâdü'l-akli's- selim ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm.*** Vadaa havâşiye Abdüllatif Abdurrahman, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.
Ebû Yûsuf, Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa`d Kûfî . ***Kitabu'l-Harâc.*** Muhibbüddin el-Hatib (nşr.), 6. Basım, Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye,1397.
Eflâtun, ***Devlet Adamı,*** Behice Boran, Mehmet Karasan (çev.), İstanbul: Maarif Matbaası, 1944.
Elmalılı, M. Hamdi Yazır. ***Hak Dini Kur'ân Dili.*** Ankara: Akçağ Basım Yayım, 1995.
Emecen, Feridun. "Süleyman I (Kânûnî)", ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 2010, C.38.
Erdoğan, Mustafa. "Adalet", ***Muhafazakâr Düşünce Dergisi***. Sayı: 15, Ankara, 2008.
Ergül, Adem. ***Medeniyet Öncülerimizden 365 Lider Davranış.*** İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.
Ersoy, Arif. ***Silm Sosyal Yapılanma (Adil Düzen Çalışmaları).*** İstanbul: Yörünge Yayınları, 1995.
Esed, Muhammed. ***İslam'da yönetim biçimi.*** M. Beşir Eryarsoy (çev.), Dübtaş Basım Yayım [y.y.].

Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî. ***Tehzîbü'l-lügâ.*** İbrahim el-Ebyâri, (thk.), Kahire: Dârü'l-Katibi'l-Arabi, 1967.

Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed b.Tarhan b.Uzluğ el-Fârâbî el-Türkî. ***el-Medinetü'l-Fâzile (Âra ehl el-Medîne el Fâzile).*** Albert Nasri Nadir (thk.), 5.Basım, Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1985. Nâfiz Danışman (çev.), İstanbul: Maarif Basımevi, 1956.

Fayda, Mustafa. "Ebûbekir"***, DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 1994, C.10.

_____ "Muhammed (sav)", ***DİA.*** İstanbul: 2005, C.30.

_____ "Velîd b.Mugîre", ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 2013, C.43.

Ferâhîdî, Ebû Abdirrahman el-Halil b. Ahmed b.Amr b.Temîm. ***Tertîbu Kitâbi'l-'Ayn***, Mehdi Mahzumi, İbrâhim Samerrai (thk.), Esad Tayyib (tsh.).

Ferrâ', Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdullah ed-Deylemi. ***Meʿâni'l-Ḳurʾân***, 2. Basım, Beyrut : Âlemü'l-Kütüb, 1980.

Ferrâ', Ebû Ya'la, Muhammed b. El-Hüseyn b.Muhammed b.Halef. ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye.*** Muhammed Hâmid el-Fıkî (thk.), Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.

Fındıkçı, İlhami. ***Bir Gönül Yolculuğu Hizmetkâr Liderlik.*** 3.basım, İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2012.

Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed. ***el-Kamusü'l-Muhît***, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986.

Gâzi Abdullah Atiyye, ***Sıfâtu'l Kâid fi'l-İslâm (İslam'da Yöneticinin Vasıfları).*** صفات القائد في الإسلام

Gazzâlî, Ebû Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed b.Ahmed et-Tûsî. ***et-Tibrü'l-mesbûk fî nasihati'l-mülûk.*** Muhammed Ahmed Demec (thk.), Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiiyye li'd-dirâsât ve'n-neşr ve't-tevzî, 1407/1987.

_____ ***İhyâ-ü Ulûmi'd-Din.*** İstanbul: Temel Neşriyat, 1985.

_____ ***Fedâihu'l-Bâtıniyye.*** Abdurrahman Bedevi (thk.), Kahire: ed-Dârü'l-Kavmiyye, 1383/1964.

Gökdemir, Ahmet. ***Devlet Başkanı Olarak Hz. Muhammed (sav).*** İstanbul: Siyer Yay., 2015.

Gölpınarlı, Abdülbaki. ***Müminlerin Emiri Hz. Ali.*** İstanbul: Derin Yayınları, 2004.

_____ Şerif er-Radî, ***Nehcü'l-Belâğâ.*** İstanbul: Kapı Yayınları, 2016.

Görmez, Mehmet v.dğr. ***Hadislerle İslam : Hadislerin hadislerle yorumu***.Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3 ve 4.Basımlar, 2013, 2014, 2015.

Gümüşoğlu, Hasan. ***İslam Akide Sisteminde İmâmet.*** Selçuk Ünv.Sos. Bil.Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Kelam Bilim Dalı (doktora tezi), 1997.

Güner, Ahmet. "Melik", ***DİA***. İstanbul: TDV Yayınları, 2004, C.29.

Gür, Recep Muhlis. ***Liderin Kitabı.*** 3.Basım, Ankara: Kitap Aşkı Yayınları, 2017.

Güventürk, Faruk. ***Devlet Adamı.*** İstanbul: Osman Bey Kültür Yayınları, 1973.

Güzel, Ahmet. ***Hulefa-i Raşidin Döneminde İdari Yapı.*** Konya: Nüve Kültür Merkezi Yay., 2011.

Hâkim, Ebû ʿAbdillâh Muḥammed b. ʿAbdullâh en-Nîsâbûrî . ***el-Müstedrek âle's-Sahihayn***. Muṣṭafâ ʿAbdulḳâdir ʿAṭâ (thk.), 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1411/1990.

Halîfî, Fevziye bint Sâlih b.Muhammed, ***es-Sıfâtü'l Kıyâdiyye en-Nâcihâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Süleymân Enmûzecen.*** الصفات القيادية الناجحة في القرآن الكريم(سليمان عليه السلام أنموذجا)

Halil b.Ahmed. ***Tertîbu Kitâbi'l-'Ayn.*** Mehdi , Mahzumi, İbrâhim Samerrai (thk.), Esad Tayyib (tsh.), Kum : İntişarat-ı Usve, 1414/1993.

Hamîdullah, Muhammed. ***İslam Peygamberi***. Mehmet Yazgan (çev.), İstanbul: Beyan Yayınları, (2 cilt), 2004.

_____ ***el-Vesâiku's-Siyâsiyye (Hz.Peygamber Döneminin Siyasi İdari Belgeleri)***.Vecdi Akyüz(çev.), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.

Harman, Ömer Faruk. "Dâvûd", ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 1994, C.9.
_____ "Yûsuf", ***DİA.*** İstanbul, 2013, C.44.
_____ "Mûsa", ***DİA.*** İstanbul, 2006, C.31.
_____ "Hârûn", ***DİA.*** İstanbul, 1997, C.16.
_____ "Süleyman", ***DİA.*** İstanbul, 2010, C.38.
_____ "Aziz-i Mısr", ***DİA***. İstanbul, 1991, C.4.
Hart, Michael. ***En Etkin 100.*** Mehmet Harmancı (çev.), İstanbul: Sabah Kitapları, 2.Basım, 1992.
Hasan Basrî, Ebû Saîd Hasan b. Yesâr. ***Tefsirü'l-Hasan el-Basri.*** Muhammed Abdürrahim (der.), Kahire: Dârü'l-Hadis, 1992.
Hatiboğlu, Mehmed Said. ***Rivâyetlerin ortaya çıkardığı olumsuz kadın algısı; rivâyet kültürü ve yanlış din anlayışı,*** İstanbul: Düşün Yayıncılık: 2010, 2011; ***İslami tenkid zihniyeti ve hadis tenkidinin doğuşu.***Ankara: OTTO, 2015.
_____ "Hilafetin Kureyşliliği". ***Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi***. C.13.
Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî. ***Lübâbü't-teʾvîl fî meʿâni't-tenzîl (Tefsîru'l-Hâzin).*** Zabatahu ve sahhahahu Abdüsselam Muhammed Ali Şahin, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.
Hemedânî, Seyyid Ali. ***Hadisler ışığında yönetim ilkeleri, yönetici nitelikleri (Zâhiratü'l-mülûk).*** Hüseyin b.Muhammed (der.), Necdet Yılmaz (haz.), İstanbul: Daru'l-hadis, 2003.
Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. ***Mecmeu'z zevâid.***
Hitti, Philip K. ***Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi.*** Salih Tuğ (çev.), İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
İbrâhim Enis v.dğr. ***el-Mu'cemü'l-Vasît.*** Muhammed Halefullah Ahmed (haz.), İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, [t.y.].
İbn Abbas. ***Mevsûatu Medreseti Mekke fi't-tefsir (Tefsîru Abdillah ibn Abbas)***. Dirâse Ahmed el-Umrânî (cem' ve thk.), Kahire: Darü's-Selam, Fas:Müessesetü'l-buhus ve'd-dirasati'l-ilmiyye, 1432/2011.
İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî. ***et-Tahrîr ve't-Tenvir.***[y.y., t.y.].
İbn Atıyye, el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib. ***el-Muharrerü'l-Veciz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Aziz (Tefsiru İbn Atıyye).*** Devhâ [Doha] : Vizâretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 2015/1436.
İbn Cemaa, Bedreddin.***Tahrîru'l-Ahkâm fî Tedbîr-i Ehli'l-İslam (Adl'e Boyun Eğmek).***Özgür Kavak (çev-değ.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2010.
İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. ***el-Kâmil fi't-Tarih.*** Halil Me'mun Şihâ (thk.), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1422/2002.
İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyyâ. ***Mu'cemu mekâyisi'l-lüga***. Abdüsselam Muhammed Harun (thk.), Beyrut : Dârü'l-Cil, [t.y.].
İbn Haldûn, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. ***Mukaddime.*** Zakir Kadiri Ugan (çev.), Ankara: Maarif Matbaası, 1954, 1957.
_____ Süleyman Uludağ (çev.), İstanbul: Dergâh Yayınları, 1981.
İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî. ***Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azîm (Tefsiru İbn Kesîr).*** Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1388/1969.

_____ ***el-Bidâye ve'n-Nihâye.*** Beyrut:Mektebetü'l-Maârif, 4.Basım, 1401/1981, Muhyiddin Dib Müstu, raceahu Abdülkadir el-Arnaut, Beşşar Avvad Ma'ruf (thk.), Katar : Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuûni'l-İslamiyye, 1436/2015.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. ***el-İmâme ve's-Siyâse.***Muhammed Taha Zeyni **(**thk.) Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1387/1967.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. ***es-Sünen***.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b.Ali el-Ensârî. ***Lisanü'l-'Arab.*** Emin Muhammed Abdülvehhab, Muhammed es-Sadık el-Ubeydî (nşr.) Beyrut: Dârü'l-İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1418/1997.

İbn Miskeveyh, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb. ***Tehzîbu'l-ahlak = Ahlak eğitimi***. Abdulkadir Şener, vd.(çev.), İstanbul : Büyüyenay Yayınları, 2. Basım, 2013 (Orijinal kitap adı: Tehzibü'l-ahlak ve tathîrü'l-a'rak)

İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî.

es-Siyasetü'ş-Şer'iyye fi Islahi'r-Râi ve'r- Raiyye. Beşir Muhammed Uyun (thk.), Dımaşk: Mektebetu Dâri'l-Beyân, 1405/1985; Vecdi Akyüz (çev.), İstanbul: Dergah Yayınları, 1985.

İkrime, Ebû Abdillâh İkrime b. Abdillâh el-Berberî el-Medenî. ***Mevsûatu Medreseti Mekke fi't-tefsir (Tefsir-i İkrime Mevla İbn Abbâs).*** Ahmed el-Umrânî (thk.), Fas: Müessesetü'l-buhûs ve'd-dirâsât el-ilmiyye, neşr, Darü's-Selâm, VII.

İnalcık, Halil. "Mehmet II", ***DİA.*** Ankara: TDV Yayınları, 2003, C. 28.

İnce, Vahdettin ve Mustaf Altınkaya. ***Nüzul Sırasına Göre Kur'ân Tefsiri (et-Tefsirü'l-hadis),*** İstanbul: Ekin yayınları, 1997.

İsfehânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb. ***el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân.*** Muhammed Seyyid Kilani, Mustafa el-Babi el-Halebî (thk.) Kahire: 1961.

Kaçar, Galip. ***Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Musa ve Firavun.*** Erciyes Ünv.,Sos.Bil. Enst., Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), 1992.

Kahraman, Ferruh. ***İdeal Bir Devlet Adamı Olarak Zülkarneyn***. Ağrı İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD), 2020 (7), s.33-60.

Kallek, Cengiz. ***Asr-ı Saadet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi.*** İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

Kalyoncu, Hamdi. ***Liderlere Tapınma Psikolojisi.*** 2. Basım, İstanbul: Marifet Yayınları, 2014.

Kandehlevî, M. Yûsuf. ***Hadislerle Hz. Peygamber ve Ashabının Yaşadığı Müslümanlık.*** Heyet (terc.), Cümle Yayıncılık, [t.y.].

Kandemir, M. Yaşar. "Ali" (İlmî Şahsiyeti ve Fazileti), ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 1989. C.2.

_____ "Muhammed" (Şahsiyeti), ***DİA.*** 2005, C. 30.

Kara, Mehmet Ali. ***Devlet Yönetimi (Teshîlü'n-nazar ve ta'cîlü'z-zafer-Mâverdî).*** İstanbul: İlke Yayıncılık, 2003.

Karan, Cuma. "İslâm Tarihinde Beraber Yaşama Kültürü ve Yansımaları", ***Harran İlahiyat Dergisi.*** Haziran 2021.

Karaman, Hayreddin vd. ***Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir.*** Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004, 2006.

_____ ***Mukayeseli İslam Hukuku I.*** 3.Basım, İstanbul: Nesil Yayınları, 1986.

_____ ***Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam.*** 2.Basım, İstanbul: Ensar Neşriyat, (I), 2007.

Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kāsım ed-Dımaşkī. ***Tefsirü'l-Kâsımî (Mehasinü't-te'vil).*** M. Fuâd Abdülbâkî (thk.), 2.Basım, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1978.

Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî. ***Nizamü'l-Hükümeti'n-Nebeviyye (et-Teratibü'l-İdâriyye).*** Abdullah el-Hâlidî, (thk.),2.Basım, Beyrut: Dârü'l-Erkam Übey el Erkam, I-II Rabat, 1346.

Khanfar, Waddah. ***er-Rebî'u'l-evvel kırâe istrâticiyye fi's-sîreti'n-nebeviyye (İlkbahar: Hz. Peygamber'in hayatına dair stratejik ve siyasi bir okuma).*** Cüsûr li't terceme ven'neşr, Beyrut: 2020; Mehmet Yuşa Solak, Hasan Hacak (çev.), 2.Basım, İstanbul: Vadi Yayınları, 2021.

Kırbaşoğlu, M. Hayri. ***İslam düşüncesinde hadis metodolojisi.*** Ankara Okulu Yayınları, 1999.

Kızıltoprak, Kemal. ***Fatih Sultan Mehmet'in Liderlik Sırları,*** İstanbul: Okumuş Adam Yay., 2002.

Koç, Mustafa. ***Kınalızâde Ali Çelebî -Ahlâk-ı Alâî.*** İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.

Kurt, Ali Osman. "Tâlût", ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 2010, C.39.

Kurt, Eyüp. ***Devlet Başkanı Hz. Muhammed'in Yönetim Anlayışı, (Doktora Tezi).*** Dokuz Eylül Ünv. Sosyal Bilimler Enst., İslam Tarihi B.Dalı, 2013; Kader (Kelam Araştırmaları), 11/2 (2013).

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. ***el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân***. M. İbrâhim Muhammed Hafnavi(haz.), Mahmûd Hamid Osman (thr.) 2.Basım, Kahire: Dârü'l-Hadis, 1416/ 1996.

Kuşeyrî, Ebü'l-Kāsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. ***Letâifü'l-İşarât Tefsir Sûfî Kâmil li'l-Kur'âni'l-Kerim.*** İbrâhim Besyuni (thk.) 2.Bas., Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1981.

Küçük, Cevdet. "Abdülhamit II.", ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 1988, C.I.

Locke, John. ***Sivil Toplumda Devlet-Uygar Yönetim Üzerine İkinci İnceleme.*** Serdar Taşçı, Hale Akman (çev.), İstanbul: Metropol Yayınları, 2002.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri. "Seyyid", ***DİA***. İstanbul: TDV Yayınları, 2009, C.37.

Machiavelli, Niccolo.***Hükümdar.*** Rekin Teksoy(çev.), İstanbul: Oğlak Yayınları, 1999.

_____ ***Prens.*** Nazım Güvenç (çev.), 2.Basım, İstanbul: Anahtar Kitaplar, 1994.

Mâlik b. Enes, Ebû ʿAbdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî. ***el-Muvatta***ʾ.Muhammed Fuʾâd ʿAbdulbâkî(thk.), Beyrut: [y.y.],1406/1985.

Mardin, Şerif. ***Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu.*** 3.Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî. ***Te'vîlatü'l-Kur'ân: Te'vîlâtu ehli's-sünne.*** Ahmed Vanlıoğlu, Bekir Topaloğlu (thk. ve müracaâ), İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.

Mâverdî, Ebu'l- Hasen Alî b.Muhammed b.Habîb el-Basrî. ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l- vilâyâtü'd-dîniyye.*** Mehmed Kamil Efendi., Kahire: Matbaatü's-Saade, 1909.

_____***en-Nüket ve'l-Uyûn (Tefsîrü'l-Mâverdî).*** Tefsîrü'l-Mâverdî, racaahu es-Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdürrahim Beyrut : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

_____***Nasîhatü'l-Mülûk.*** Fuâd Abdül Mün'imAhmed (thk.), İskenderiye Mısr: Müesseset Şebâb el- Câmiâ, 1988.

_____ ***Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn.*** Mustafa es-Sekka, Muhammed Şerif Sükker (thk.) Beyrut: Dâru İhyâu'l-Ulûm, 1988; Selahaddin Kip, Abidin Sönmez (çev.), Bahar Yayınevi, [t.y.].

_____***Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer fî Ahlâki'l-Melik ve Siyâsetü'l-Mülk.*** Rıdvan es-Seyyid, (thk.) Beyrut: Dâru'l-Ulûmi'l-Arabiyye, 1987.

Mehmet Vehbî Efendi. ***Hülâsatu'l-beyân.*** İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1968.

Merâğî, Ahmed Mustafa. ***Tefsirü'l-Merağî.*** Mustafa el-Babi el-Halebî (thk.), 5. Basım, Kahire: 1974.

Mercan, Evren v.dğr. ***Derin Tarih Özel Sayı III (Sultan Abdülhamit).*** 2015.

_____ ***Hedefteki Sultan II. Abdülhamit (Bir Siyasi Tarih Denemesi).***Truva Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2004.

Mergen, Metin. ***Kur'ân ve Sünnette Hilâfet (Y.Lisans tezi).*** Marmara Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, 1992.

Metiner, Mehmet. ***Siyasi Erdemler Risalesi***. İstanbul: Sahi Kitap, 2020.

Mevdûdî, Ebu'l-Â'lâ. ***İslam'da Devlet Nizamı***. Rasim Özdenören (çev.), Ankara: Hilal Yay., 1967.

_____ ***Tefhîmu'l-Kur'ân***.Ahmed Asrar (çev.) İstanbul: Bengisu Yayıncılık, 1997.

Mevlana Şiblî Nu'mânî. ***Bütün Yönleriyle Hz.Ömer ve Devlet İdaresi.*** Talip Yaşar Alp(çev.), 4.Basım, Hikmet Yayınları, 1986.

_____ ***Hazreti Ömer (el-Fârûk).***Fatih Güngör v.dğr.(çev.), İstanbul: Timaş Yay., 2004.

Montesquieu, Charles Louis de Secondat. ***Kanunların Ruhu Üzerine, I, II.*** Fehmi Baldaş (çev.), 2. Basım, İstanbul:Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998.

Muhammed Abdullah. ***Kur'ân Devleti.*** Ankara : İkbal Yayınları, 1976.

Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasen Mukātil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. ***Tefsiru Mukâtil b. Süleyman (et-Tefsîrü'l-Kebîr)***. Abdullah Mahmûd Şehhate (thk.), Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1979.

_____ ***el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerim.*** Abdullah Mahmûd Şehhate (thk.), Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1414/1994.

Mürsel, Safâ. ***Bediüzzaman Said Nursi ve Devlet Felsefesi (Muhâkemât- Divan-ı Harb-i Örfi),*** İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 4.Basım, 1980.

Müslim, Ebû'l-Ḥasen Muslim b. el-Ḥaccâc el-Ḳuşeyrî en-Nîsâbûrî. ***Sahîhu Müslim***. Muhammed Fuâd ʿAbdulbâkî (thk.), 5 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-ʿArabî, 1374/1955.

Müttakî el-Hindî, ʿAlâʾu'd-Dîn ʿAlî b. Hisâmi'd-Dîn b. Kâdî Hân el-Kâdirî eş-Şâzelî el-Hindî el-Burhânfûrî. ***el-Kenzu'l-ʿUmmâl***. Bekrî Hayyânî (thk.), [y.y.].1401/1981.

Mütercim Asım Efendi. ***el-Okyânûsü'l-basît fi tercemeti'l-kamusi'l-muhit.*** Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi (haz.), İstanbul:Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.

Nebhân, Muhammed Faruk. ***Nizamu'l hükm fi'l İslam.*** 2. Basım, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. ***es-Sünen***.

Nesefî, Ebû'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. ***Tefsirü'n- Nesefi (Medârikü't-Tenzîl ve Hakaikü't-Te'vîl).*** İbrâhim Muhammed Ramazan (der.), Beyrut: Dârü'l- Kalem, 1408/1989.

Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim. ***el-Müstedrek***.

Nizâmülmülk, Ebû Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsi. ***Siyâsetnâme.*** Mehmet Altay Köymen (haz.), Ankara: TTK Basımevi, 1999.

_____Sadık Yalsızuçanlar (çev.), İstanbul: Timaş Yayınları, 1999.

Oktay, Ayşe Sıdıka. ***Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Âlâ-i (Doktora Tezi)***.Marmara Ünv. Sos.Bil. Enst. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İslâm Felsefesi Bilim Dalı, 1998.

Okuyan, Mehmet. ***Çok anlamlılık bağlamında Kur'ân sözlüğü.*** İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015.

Önkal, Ahmet. "Ahnes b. Şerîk", ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 1989, C.2.

Osmay, Nüvit. ***İnsan Mühendisliği.*** İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2002.

Özafşar, Mehmet Emin. "Zühd ve Rekâik", ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 2013, C. 44.

Özalp, Ertuğrul. ***Kur'ân-ı Kerim meali ve muhtasar tefsiri : mushafsız (Elmalılı M. Hamdi Yazır).*** İstanbul, İşaret Yayınları, 4.Basım, 2017.

Özcan, Hanifi. ***Fusûlü'l-Medenî (Fârâbî).*** İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 1987.

Özdek, Refik. ***Siyasi Vasiyetnâmeler.*** İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1975.

Özdemir, Fikri. ***Kur'ân'da Olumsuz Liderler (Y.Lisans Tezi).*** Ankara Ünv. Sos.Bil. Enst. Temel İslam Bilimleri, Tefsir Bilim Dalı, 1993.

Özel, Ahmet. ***Yönetici Peygamber Olarak Hz. Muhammed (sav).*** Divan İlmi Araştırmalar, 2006/1, Sayı: 20.

_____ ***et-Terâtibü'l-İdâriyye: Hz. Peygamber'in yönetiminde sosyal hayat ve kurumlar: I, II, III.*** İstanbul: İz Yayıncılık, 1990, 1991, 1993.

Özel, Mustafa. ***Liderlik Sanatı.*** İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.

_____ ***Etkici Yönetici.*** İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.

Özgüdenli, Osman Gazi. "Sultan", ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 2009, C.37.

Özhazar, Hüseyin-Yaşar Yeşil. ***İkinin ikincisi Hz. Ebubekir.*** Tire Kitap, 2017.

_____ ***Adaleti ve Yenilikleriyle Hz. Ömer.*** Hüseyin Özhazar, Tire Kitap, 6.Baskı, İst. 2019.

Özmen, Feriha. "Dönemin Şiirlerinden Örneklerle Câhiliye Araplarında Ahlak", ***İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi***. III, 2012.

Öztuna, Yılmaz. ***Yavuz Sultan Selim.*** İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılık, 2006.

Öztürk, Mustafa. "Sultan"***, DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 2009, C.37.

_____ "Zülkarneyn", ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 2013, C.44.

Parladır, Selahaddin. ***Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam.***2. Basım, İstanbul: Ensar Yay., 2007.

Pirizâde Mehmet Sâhib, ***Mukaddime*** (İbn Haldûn, Osmanlıcadan çev.), Yavuz Yıldırım v.dğr.(haz.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.

Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn et-Taberistânî. ***et-Tefsirü'l-Kebîr (Mefatîhü'l-ğayb)***. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1934.

Reşîd Rızâ, M.-Muhammed Abduh. ***Tefsirü'l-Kur'âni'l-Hakîm:Tefsirü'l-menâr.*** 2. Basım, Beyrut: Dârü'l-Marife, [t.y.].

Rousseau, Jean Jacques.***Toplum Sözleşmesi.*** Vedat Günyol (çev.), 2. Basım, Çan Yayınları, 1965.

Saîd Havvâ. ***İslam'da Yönetim ve Yönetici.*** Ahmed Eminoğlu (çev.), İstanbul,1990.

Saîd Nursî, Bediüzzaman. ***Münazarât.*** İstanbul: Sözler Yayınevi, 1977.

Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim en-Nisâbûrî. ***Kasasü'l-Enbiya : Arâ'isü'l-mecâlis (Peygamberler Tarihi).*** Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye,4.Basım,1405/1985;

_____ ***el-Keşf ve'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân (Tefsirü's-Sa'lebî).*** Ebû Abdullah Seyyid b. Kesrevi b. Hasan (thk.), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.

Sallabî, Ali Muhammed. ***İstanbul'un fethi ve Fatih Sultan Mehmed.*** Şerafettin Şenaslan (çev.), Ravza Yayınları, İstanbul, 2008.

Sarıbıyık, Mustafa. ***Yöneticilere Tavsiyeler Kitabı-Siyaset Sanatı.*** İstanbul: Kırkambar Kitaplığı, 2000.

Sarıcık, Murat. ***Haya Timsali Hz. Osman.*** İstanbul: Nesil Yayınları, 2009.

_____ ***Adalet Timsali Hz. Ömer (ra).*** İstanbul: Nesil Yayınları, 2009.

Sarıçam, İbrahim. ***Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı.*** 7. Basım, Ankara: DİB. Yayınları, 2002.

Sarmış, İbrahim. ***Yönetim (Şuradan Saltanata, Teokrasiye ve Laisizme).*** İstanbul : Düşün Yay., 2010

_____ ***Rivâyet Kültürü ve Yanlış Din Anlayışı.*** İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.

Semerkandî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed. ***Tefsirü's-Semerkandî.*** Beyrut: Dârü'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.

Seyyid Abdullah Cemaleddin. ***İslam'da İdarî Siyâset.*** A. Kadir Kabakçı-Erol Bayraktar (çev.), İstanbul: Hira Yayınları, [t.y.].

Sühreverdî, Ebü'n-Necîb Ziyâüddîn Abdülkāhir b. Abdillâh b. Muhammed b. Ammûye el-Bekrî. ***Nehcu's-sulük fi siyâseti'l mülûk.*** Nahifî Mehmed Efendi (çev.), İstanbul : Tercüman Gzt. [t.y.].

Sülün, Murat. ***Kur'ân-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi.*** İstanbul: Ekin Yayınları, 2000.

_____ ***Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Anlamı.*** İstanbul: Çağrı Yayınları, 2012.

_____ ***Kur'ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?*** İstanbul: Ensar Yayınları, 2015.

_____ ***41 Temsil ile Kur'ân Gerçeği.*** İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017.

Sürur, Taha Abdulbaki. ***Kur'ân Devleti***. H. Hüseyin Yılmaz (çev.), İstanbul: Özgü Yayın, [t.y.].

Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. ***ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsiri'l- me'sur.*** Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1983; ***Lübabü'n-nükûl fi esbabi'n-nüzul***. Dımaşk : Matbaatü'l-Mellah. [t.y.]

Şankıtî, Muhammed b. el-Muhtar. ***Siyaset Fıkhı.*** İsmail Yaşa-Halil Kendir (çev.), İstanbul: İlim yurdu Yayınları, 2009.

Şekerci, Osman. ***Devlet başkanlarına Nasihatlar (Nasihatü'l-Mülûk-İmâm-ı Gazzali).***İstanbul: Sinan Yayınları, 1969.

Şevkânî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlani. ***Fethül-kadir: el-Câmi' beyne fenneyi'r- rivaye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsir.*** Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 2. Basım, 1964.

Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Kāhirî. ***es-Siracü'l-Münîr***. Beyrut: Dâr-ı İhyâi Türâsi'l-Arabî Ahmed İzzû İnâyetü'd- Dımaşkî (thrc-ta'lik)

Şirvânî, Hârûn Han. ***İslamda siyasi düşünce ve idare üzerine araştırmalar.*** Kemal Kuşçu (çev.), İstanbul : İrfan Yayınevi, 1965.

Taberânî, Ebü'l-Kāsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. ***Müsnedü'ş-Şâmiyyîn***. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî(thk.). Beyrut: y.y., 1409.

Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerîr b. Yezid el-Bağdâdî. ***Tefsirü't-Taberî (Câmi'ü'l-beyân an te'vili âyi'l- Kur'ân).*** Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1405/1984.

_____ ***Tarihü't-Taberî (Tarihi'l-Ümem ve'l-Müluk: Milletler ve hükümdarlar tarihi).*** Beyrut: Dârü'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

Tarhan, Nevzat. ***Toplum Psikolojisi.*** Fatma Özten (haz.), İstanbul: Timaş Yayınları, 3. Basım, 2011.

Taşçı, Mustafa. ***Sözler Hazinesi.*** Bursa: Düşünce Kitabevi, 2004.

Taylan, Necip. ***Anahatlarıyla İslam Felsefesi kaynakları, temsilcileri, tesirleri.*** 4. Basım, İstanbul: Bayrak Matbaacılık, 2000.

Tekin, Mehmet. ***Kur'ân'da Liderlik ve Liderlerin Toplumlar Üzerindeki Etkisi (Y.Lisans tezi)***, İstanbul Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, Tefsir Bilim Dalı, 2002.

Tirmizî, Ebû ʿÎsâ Muhammed b. ʿÎsâ. ***es-Sunenu't-Tirmizî.*** Ahmed Muhammed Şâkir, Fuʾâd ʿAbdulbâkî (thk.), 5 Cilt. Mısır: Şirketu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975.

Topaloğlu, Bekir. "Muhammed" (Dindeki Yeri), ***DİA***. İstanbul: TDV Yayınları, 2005, C.30.

Turtuşi, Ebû Bekr Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Halef el-Fihrî. ***Siracü'l-mülûk (Siyaset ilkeleri ve ahlakına dair)***. Said Aykut (haz.), İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Türk, H. Bahadır. ***Çoban ve Kral-Siyâsetnâmelerde İdeal Yönetici İmgesi.*** İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Türker, Yusuf. ***Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü (çev., not.)***. İstanbul: Pınar Yayınları, 2007.

Türcan, Talip. "Şûrâ", ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 2010, C. 39.

_____ ***Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri.*** Ankara Okulu Yayınları, 2001.

Uğur, Ahmet. ***Osmanlı siyasetnameleri.*** Ankara: Kültür ve Sanat Yayınları, [t.y.].

Uğur, Müctebâ. ***Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam (Asrı Saadet'te Sosyal Hayat).*** 2. Basım, İstanbul:Ensar Yayınları, 2007. C.1.

_____***Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu***. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

Uludağ, Süleyman. "Firâset", ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 1996, C.13.

_____ "Halife", ***DİA***. İstanbul: TDV Yayınları, 1997, C.15.

Ulutan, Burhanettin. ***Ekonomik Kalkınma ve Devlet Yönetimi.*** İstanbul: Ahi Kültürünü Araştırma ve Eğitim Vakfı, 1998.

Usta, Aydın. "Kuramdan Uygulamaya Kamu Yönetiminde Etik ve Ahlâk", ***Kahramanmaraş Sütçü İmâm Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi.*** Yıl: 2011, C.1, Sayı: 2.

Üçok, Bahriye. ***İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar.*** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2.Basım, 1993.

Ünal, A.Bülent. ***Semantik Açıdan Kur'ân'da hilafet kavramı.*** Dokuz Eylül Ünv. Sos.Bil. Enst. Kelam ve İslam Felsefesi Anabilim Dalı (Y. Lisans tezi), 1990.

Vâhidî, Ebu'l Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed . ***Esbâbü Nüzuli'l-Kur'ân.*** Rivâye Bedreddin Ebu Nasr Muhammed b. Abdullah el-Ergiyani ; Mahir Yasin el-Fahl (thk.), Riyad: Dârü'l-Meyman, 2005/1426.

_____ ***et-Tefsiru'l-Basît.***. Abdülaziz Sattâm Al-i Suud, Türki b. Sehul el-Uteybi (thr.), Süleyman b. İbrahim b. Muhammed el-Hasin, Muhammed b. Abdullah b. Sabih et-Tayyar. (thk.), İskenderiye : Darü'l-Musavveri'l-Arabi, [t.y.].

Watt, William Montgomery. ***Peygamber ve Devlet Kurucu.*** Hayrullah Örs (çev.), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1963.

W.D. Ross. ***Aristoteles.*** Ahmet Arslan (haz.), Ankara : Ege Üniversitesi, 1993.

Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe Ebû Zekeriyyâ et-Teymî. ***Tefsiru Yahyâ b. Sellâm.*** Hind Şelebi (thk.), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/ 2004.

Yavuz,Yûsuf Şevki. "Nübüvvet", ***DİA.*** İstanbul: TDV Yayınları, 2007, C.33.

Yazar, Nurullah. *"*Âyet ve Hadislerin Siyasi Kavramların Açıklanmasındaki Önemi: Siyasetnamelerden Yansımalar.*", **Cumhuriyet Ünv. İlahiyat Fak.Dergisi.*** 2019, 23/2.

Yeniçeri, Celal. ***Hazreti Muhammed ve yaşadığı hayat : peygamber, devlet başkanı, aile reisi.*** İstanbul : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2000.

_____"Asrı Saadet'te Devlet Bütçesi", ***Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam.*** 2. Basım, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, C. 2.

_____ "Asr-ı Saadet'te Hz. Peygamberin ve ailesinin geçimi", ***Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam.*** İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

_____"Mezâlim", ***DİA.*** Ankara: TDV Yayınları, 2004, C.29.

Yılmaz, Muhammet. ***Kur'ân'da Siyasi Düzenin Temel İlkeleri***. Erkam Yayınları, İstanbul, 2016.

Yûsuf Has Hâcib. ***Kutadgu Bilig.*** Yaşar Çağbayır (haz.), Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk. ***Tâcü'l-ʿarûs min cevâhiri'l-Kāmûs.*** İbrâhim Terzi (thk.), Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1392/1972.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. ***Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu.*** Abdülcelil Abduh Şelebi (thk.), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.

Zemahşerî, Ebû'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. ***el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fî vucühi't-te'vîl***. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Fethi Abdurrahman Ahmed Hicazi (thk.) Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1418/1998.

Zuhaylî, Vehbe b. Mustafa. ***el Fıkhu'l-İslam ve Edilletuhu.*** 4. Basım, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1418/1997; ***İslam Fıkhı Ansiklopedisi***, Heyet (çev.), İstanbul: Risale Yayınları, 1994.